

FÖLDBŐL ÉLŐK

— Polarizáció a magyar vidéken —

Szerkesztette:
KOVÁCS KATALIN

Argumentum



FÖLDBŐL ÉLŐK

Polarizáció a magyar vidéken

FÖLDBŐL ÉLŐK

Polarizáció a magyar vidéken

Online változat

Argumentum

A kutatást és a kötet megjelenését támogatta az OTKA 100675 számú,
„Földből élők: agrárszereplők, vidéki fejlődési pályák és vidékpolitikák Magyarországon”
címmű projekt.

Szerkesztette:
KOVÁCS KATALIN

Lektor:
KUCZI TIBOR

A borítót tervezte:
HODOSI MÁRIA

A borítón szereplő fotók készítői:
BARABÁS AMBRUS, KELEMEN ESZTER, KOVÁCS KATALIN,
NÉMETH NÁNDOR, RÁCZ KATALIN, SCHWARCZ GYÖNGYI

© A kötet szerzői, 2016

Olvasószerkesztő:
SÍK JÚLIA

A kötetet tervezte:
SIBA LÁSZÓ

ISBN 978-963-446-773-1

A kiadásért felel Láng András, az Argumentum Kiadó igazgatója
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

- 8 KOVÁCS KATALIN
Bevezetés

TANULMÁNYOK

Üzemek és emberek

- 18 JUHÁSZ PÁL
Farmok, technológiák, hálózatok, kooperációk – nemzetközi trendek a mezőgazdaságban
- 34 CSURGÓ BERNADETT – KOVÁCH IMRE – MEGYESI BOLDIZSÁR
Földhasználat, üzemtípusok, gazdálkodók
- 66 KOÓS BÁLINT
A földből élők – a mezőgazdaság foglalkoztatási funkciója
- 93 HAMAR ANNA
Idénymunka a zöldség-gyümölcs ágazatban
- 112 HAMAR ANNA
A TÉSZ-ek és a be nem teljesült várakozások

Közelképek a lecsúszottakról

- 130 KOVAI CECÍLIA
Önellátó függőség
- 154 NÉMETH KRISZTINA
Mobilitási utak egy mezőgazdasági nagyüzem dicsfényében és árnyékában

Határesetek és alternatívák

- 180 KOÓS BÁLINT
A szegénység enyhítését célzó földhasználat a világban és Magyarországon
- 197 KELLER JUDIT – RÁCZ KATALIN – VÁRADI MONIKA MÁRIA
Közösségi gazdaságfejlesztés a vidéki Magyarországon
- 218 VÁRADI MONIKA MÁRIA
Földhasználat és értékteremtő közfoglalkoztatás – helyi nézőpontok
- 243 KISS MÁRTA
A helyi termék-előállítás szerepe és típusai
szatmári és zalai LEADER-programok példája alapján

ESETTANULMÁNYOK

- 268 MEGYESI BOLDIZSÁR
A Zalaszentgróti kistérség agrárszereplői
- 292 SCHWARCZ GYÖNGYI
A Böhöneyei mikrotérség agrárfolyamatai
- 317 KELLER JUDIT
Polarizálódó terек a baranyai Hegyháton: agrárszereplők,
földhasználat, fejlesztések
- 345 HAMAR ANNA
„Itt... mezőgazdaság...?!” Birtokszerkezet és agrárszereplők
egy nem agrárjellegű térségben
- 370 HAMAR ANNA – KOVÁCS KATALIN – VÁRADI MONIKA MÁRIA
„Azért kell a föld, hogy ha a fiam mezőgazdaságból akar élni,
ne csak tehenész lehessen más telepén”
- 394 CSURGÓ BERNADETT
Szőlészek és borászok a Kiskőrösi kistérségben
- 421 KIRÁLY GÁBOR
A Mátrai borvidék: trendek, ügyek, viszonyok

- 444 RÁCZ KATALIN
„Mi itt a földhöz vagyunk kötve...” Agrárgazdasági folyamatok
a Fehérgyarmati térségben
- 472 KOVÁCH IMRE
A földből élők és földhasználati módok Hajdúnánáson

FÜGGELÉK

Adattáblák

- 494 ADATTÁBLÁK
- 512 A SZERZŐKRŐL

KOVÁCS KATALIN

BEVEZETÉS

A vaskos, húsz tanulmányt tartalmazó kötet Magyarország nagyon különböző helyzetű vidéki térségeiről – üzemekről és emberekről – ad hírt, elsősorban a földhasználat, az ezen alapuló mezőgazdasági tevékenységek lencséjén keresztül.¹ A gyűjteményes mű háttérben álló kutatás döntően, de nem kizárólagosan kvalitatív módszereken, jórészt interjúk megkereséseken alapult.² Emellett egy kérdőíves vizsgálatra is sor került – ennek eredményeiről a Csurgó–Kovách–Megyesi szerzőhármas számol be a kötetben –, a módszertani palettán helyet kapott továbbá az ún. résztvevő megfigyelés is (lásd a 'lecsúszot-takat' ábrázoló közelképeket Kovai és Németh tollából). Egyenként 35–50 interjú készült a kiválasztott kistájak jellegadó agrárgazdasági szereplőivel, és ezt közelíti azoknak a beszélgetéseknek a száma is, amelyeket a szerzők egy-egy téma kapcsán, egy-egy falura vagy kistájra szorítkozva bonyolítottak le a terepi munkák időtartama, 2013 és 2015 között. Tettenéztek ezért, hogy még közelebből tanulmányozhassanak az esettanulmányokban csak érintett jelenségeket, vagy azért, hogy a készülő, irodalmi feldolgozásokra, illetve statisztikai adatokra támaszkodó elemzéseket terepi tapasztalatokkal támasszák alá.

Amikor a kutatási terepeket kiválasztottuk, nem törekedhettünk arra, hogy az elvégzendő vizsgálódások reprezentatívak legyenek, azt azonban szem előtt tartottuk, hogy az ország minden régiója képviselve legyen. A területválasztást – ezen túlmenően – az előzetes ismeretek megléte is befolyásolta: ahol erre mód volt, olyan mikrotérségeket választottunk, ahol a vizsgálódásnak volt rövidebb-hosszabb előtörténete. Annak reményében jártunk el így, hogy a korábbi tapasztalatok hozzájárulnak a kibontakozó gazdálkodói életutak és táji portrék jobb, mélyebb megértéséhez. A kiválasztott terepek zömmel olyan, a járásokkal megegyező vagy azoknál kisebb, 10–15 egymással együttműködő településből álló kistájak, ún. mikrotérségek, amelyek az aprófalvas dunántúli perifériáktól a szuburbanizálódó közép-dunántúli vidékeken át a jellegzetes alföldi agrárvidékekig viszonylag széles merítést adnak a magyar vidék különböző karakterű tereiből.

¹ A tanulmányok és a könyv megszületését lehetővé tevő kutatást az OTKA NK 100675 számú, „Földből élők...” című projektje támogatta.

² Az interjúkból Váradiné Monika Mária készített válogatást, amely az alábbi linke kattintva nyitható meg: https://www.rkk.hu/rkk/kei/pdf/OTKA_interjukotet_2016.pdf (utolsó letöltés: 2016. 07. 25.)

A népes, 15 fős kutatói team derékhada egymással évek hosszú sora óta együttműködő társadalomtudományi műhelyek³ tagjaként, a ma már kissé régimódián csengő szakterület, a „falu- vagy vidékszociológia” képviselői, egy olyan kutatási irányé, amely napjainkra feloldódott a vidékről szóló, egyre több megközelítést integráló ún. vidékkutatásban (rural studies). Remélhetőleg a közös munka során a vidékszociológusoknak és a hozzájuk csatlakozó antropológusoknak, közgazdászoknak és fejlesztéssel foglalkozó szakembereknek sikerült egyfajta szemléleti, megközelítésbeli hasonulást, termékeny egymásra találást megvalósítani, így méltán tekinthető majd ez a tanulmánygyűjtemény a globális értelemben vett vidékkutatások egyik magyar reprezentánsának.

A kötet két fő blokkra, a Tematikus tanulmányokra és az Esettanulmányokra tagolódik, továbbá egy Függelékkel egészül ki. Ez utóbbi olyan táblázatokat tartalmaz, amelyek vagy szokatlan bontásban közölnek egyébként hozzáférhető magyar és európai adatokat, vagy a szakmai nyilvánosság nagy része számára nem hozzáférhető, az Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) mikroadatainak felhasználásával készített számításokon alapulnak.⁴ Talán némiképp szokatlan módon, a könyv második nagy blokkjában kaptak helyet azok az esettanulmányok, amelyek a kutatás törzsanyagaként, az agrárátalakulás mikrotérsegi variációiról tudósítanak. Az első blokk első, „Üzemek és emberek” c. részében szerepelnek azok a tanulmányok, amelyek az esettanulmányokban tárgyalt főbb témaköröket elemzik, mintegy felvezetik azokat, ugyanakkor – mivel jellemzően az esettanulmányoknál később születtek – reflektálnak is rájuk (lásd Juhász Pál, továbbá Koós Bálint és Hamar Anna itt szereplő tanulmányait).

A blokk második és harmadik részében („Közelképek a lecsúszottakról” továbbá „Hátáresetek és alternatívák”) olvasható írások a 2013 és 2015 között kikristályosodott, a kutatás tematikájához illeszkedő olyan közpolitikai kérdéseket világítanak meg, mint a súlyos elszegényedés és az annak enyhítését célzó közfoglalkoztatás. Ehhez kapcsolódik Koós Bálintnak a földalapú közfoglalkoztatást nemzetközi kontextusba helyező írása és Váradi Monika Mária ugyanezen témakörrel foglalkozó mélyreható elemzése; mindkettő hézagpótló a maga témájában. Ebben a részben szerepel a Keller–Rácz–Váradi trió tanulmánya, amely a hazai kísérleteket a közösségi gazdaságfejlesztés diskurzusába ágyazza, továbbá Kiss Márta összehasonlító elemzése két hátrányos helyzetű térségnek a vállalkozói és szociális jellegű fejlesztések mezsgyéjén billegő helyi támogatáspolitikájáról.

A közölt tanulmányok – két kivételtől eltekintve – megnevezik vizsgálati terepüket; a két kivételt a Kovai Cecília és Németh Krisztina által készített, antropológiai jellegű módszereket is felvonultató, az elemző írások közé ékelődő esettanulmányok jelentik. Az anonimitást ezekben az írásokban nemcsak az adatközlők védelme, hanem a szerzők azon szakmai meggyőződése is indokolja, hogy a szimbolikus elnevezések mintegy „eloldják” az esetet a konkrét tereptől, és könnyebbé teszik a felszínre került társadalmi szabályszerűségek álta-

³ A kutatás konzorciumi keretek között valósult meg az MTA Közgazdaság- és Regionális Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete vezetésével, az MTA Társadalomkutató Központ Szociológiai Intézetének részvételével. A partnerszervezeteket képviselő témavezetők Kovács Katalin és Kovács Imre.

⁴ Az e körbe tartozó táblázatok forráshivatkozása „KSH Kutatószoba” megjelöléssel szerepel a táblázatok alatt.

lánosítását. Az esettanulmányok olyan településekről szólnak, ahol – feltárt előtörténetük ismeretében – a szegénység mélyülése determinisztikus érvényű; az egyik egy valamikor községé avanszált volt uradalmi pusztá, amely napjainkban – a környező világhoz integráló szálak ritkulásával – mintegy 'újrapusztásodik', a másik egy ma már szinte csak romák által lakott kistelepülés. Eme írásokban feltárulnak a vidéki szegénység, mindenekelőtt a függőséggel leírható élethelyzetek árnyoldalai, gyökerei. Ugyanakkor ezek az esettanulmányok arra a kényelmetlen felismerésre készítetik az olvasót, hogy a (támogatás)függőségnek a vidéki mélyszegénységben élők körében aligha van rövid távon alternatívája. Itt a túlélést vagy a jobb élethelyzetek felé indulást elősegítő inkubációt is a függőséget teremtő és fenntartó közfoglalkoztatási programok, továbbá egyéni, tűzoltás jellegű szívességek, a patrónus-kliens viszonyok sajátos, a túlélést szolgáló formái nyújtják.

Terjedelmes tanulmánykötetünk a felölelt témák és terek sokfélesége miatt remélhetőleg a vidéki folyamatok iránt érdeklődők viszonylag széles köre számára nyújt új információkat. Miközben éppen eme heterogenitás, témagazdagság miatt igen nehéz rámutatni a kibontakozó fő mondandóra, megragadhatónak látszik a sokféleség mögött rejlő egyöntetűség, az eseteleírásokat összekötő szál, amely a szerkesztői elveket is vezette és a könyv alcímében explicit módon meg is fogalmazódik: ez pedig a rendszerváltozást közvetlenül megelőző évektől szakadatlanul tartó és minden kétséget kizáróan nagy lendülettel tovább folytatódó, a vidék gazdasági és társadalmi átalakulását átható, a területi viszonyokban is tetten érhető társadalmi polarizáció. A továbbiakban az ezt alátámasztó érveket próbálom csokorba gyűjteni és – ahol lehetséges – a *Függelékben* szereplő táblázatokra utalva, megerősíteni.⁵

* * *

Az a tanulság levonható az esettanulmányok többségéből, hogy a mezőgazdálkodás feltételrendszerét és kereteit döntő mértékben meghatározó földhasználati és földtulajdonviszonyok átrendeződése lényegében megtörtént: a föld és a befektetett vagyon, eszköz-állomány fölötti rendelkezési jogokat régi szereplők régi-új köntösben, utódszervezetként működő gazdasági társaságok vezető menedzsereként vagy vállalkozóként, nagyobb részt megszerezték. Ez a kör elsősorban a volt állami gazdasági és téeszvezetőket, illetve a gazdaságok irányítását tőlük átvevő, a részvény- és földtulajdont nagyrészt tulajdonában tartó új – hazai vagy külföldi – tulajdonos-menedzser réteget jelenti. Ők a főszereplőknek csak az egyik csoportját alkotják, bár hatalmi pozíciójukat illetően a legerősebbet.

A terepi kutatás és az adatok elemzése (lásd Koós foglalkoztatásról szóló tanulmányát) egyaránt azt igazolja, hogy megerősödött egy nagyságrendileg legalább 100 hektáron, de inkább annak dupláján vagy tripláján gazdálkodó mezőgazdasági vállalkozói csoport, amely minden bizonnyal tartósan megvetette a lábát az agrárgazdaságban. Azt, hogy az átalakulás első korszaka lezárulóban van, az is mutatja, hogy termőföld főként vétel és öröklés útján került az azt manapság használók, illetve családtagjaik tulajdonába, a kár-

⁵ A szövegekre utalások kivétel nélkül a könyv szerzőire és az itt megjelent tanulmányokra vonatkoznak, ezért az egyszerűség kedvéért a hivatkozások a szerzők nevével vagy a térség megnevezésével szerepelnek.

pótlás csak harmadik volt – a kutatás keretében végzett kérdőíves felmérés szerint – a gyakorisági listán (Csurgó–Kovách–Megyesi). A szövetkezeti vagyongegosztási és kárpótlási folyamatból a tagság és a középvezetői körből nyertesen kikerülő kevesek örököseiről van eme vállalkozói réteg esetében szó, akik az előző korosztály nyugalomba vonulásával vehették át a gazdaságok irányítását és a rájuk szállt földvagyonot.

Az öröklések, gazdaságátadások első köre a kárpótlás során földtulajdonhoz jutók és utódaik között tehát lezárult anélkül, hogy tömegesen vetett volna fel a gazdaságok továbbvitelével kapcsolatos gondokat, a fiatal generáció esetleges elutasítása miatt. Ugyanakkor a most birtokon/gazdaságon belül lévő, idősödő, számottevő értéket és legalább egy család megélhetését biztosító gazdaságok tulajdonos-menedzserei részéről több terepen felmerült az aggodalom, hogy a gyerekek nem szándékoznak továbbvinni a gazdaságot és vele a kockázatos, sok munkával járó és stresszes gazdaéletet. A gazdaságátadási zökkenőkhöz a nemzedékek közötti konfliktusok, a birtokon belül lévő idősebb generáció ragaszkodása a gazdaság vezetéséhez éppen úgy hozzájárul, mint az ilyen célra fordítható támogatások szűkössége és szigorú feltételrendszere. Nem meglepő módon prosperáló vidékeken (Pest, Komárom-Esztergom és Fejér megye határvidéke) vagy azokhoz közel fekvő térségekben (Nagykőrösi járás) találkoztak az esettanulmányok készítői a legtöbb, az átörökítés gondjaival küszködő gazdálkodóval – itt a kényszer kisebb úr –, bár a probléma másutt is jelen van, Baranyában például markánsan (Sásdi járás), és ritka kivételnek számít, ha az öröklés a családi gazdálkodók még aktív éveiben problémamentesen biztosítottnak látszik (Zalaszentgróti járás).

Szinte minden esettanulmány arról számol be, hogy az adott terepen nincs kínálati piac sem a termőföld vételére, sem bérletére vonatkozóan. A földínség mindenképpen és mindenütt égető, de talán azokban az esetekben a legfájóbb, ahol kistermelők és kis-közepes családi gazdaságok uralják a földhasználatot, a földeket tehát termelésben tartják, abból szeretnének megélni (Szatmári térség). A másik kelepécét a nagybirtok szorítása jelenti, ami közvetlenül és közvetve is a kisebb gazdálkodók túlélését veszélyezteti, közvetve például azzal, hogy a gazda legeltetés helyett a jószág takarmányozására kényszerül, ami csökkenti a versenyképességét (Böhönye, juhászatok). Szinte minden térségben jelen van az egyre nagyobb étvágyú helyi vagy környékbeli, mezőgazdaságban érdekelt nagyvállalkozó, akinek földszerzési szenvedélyét és gátlástalan gyakorlatát tehetetlenül kénytelenek elszenvedni a megélhetésüket féltő gazdák (Nagykőrösi járás, Sásdi járás). Egy ilyen nagyvállalkozónak üzente az egyik kárvallott: *„Mondjátok meg neki, hogy ne jöjjön el a temetésemre!”*

De a leegyszerűsödött, főként szántóföldi növénytermesztést végző üzemek tulajdonosi körében megtalálható a térségen kívül élő, a mezőgazdaságon kívülről származó tőkét föld- és eszközvagyonra váltó befektető is, aki nem sok vizet zavar, és néhány embernek megélhetést is nyújt (Zalaszentgrót). A mezőgazdaságban és az azon kívül szerzett tőke földvagyonba fektetése más jelleggel és hatványozottan van jelen az alföldi teretek többségében: a Kiskőrösi járásban, Nagykőrösön és Hajdúnánáson egyaránt (Csurgó, Kovách, Hamar–Kovács–Várad). Utóbbi két településen markáns formában jelentkezett a politikai és birtokos elit összefonódása is. Ugyanakkor nem volt ez jellemző a satmári Tiszaháton, ahol a földínség ellenére a földet egyfajta közösségi kontroll védi.

A többség úgy tekint itt a földre, mint a megélhetés biztonságát szolgáló jószágra, amelynek érdemes gazda birtokában van a helye. Ez, az államszocializmus összeomlását követő eredeti felhalmozás korszakában furcsamód fennmaradt szemlélet eddig eredményesen tartotta féken a mohó befektetőket a Tiszaháton.

Hozzá kell tennünk, hogy az „élni és élni hagyni” mentalitással másutt is találkoztunk, például Nagykőrösön, ahol a gépi szolgáltatást nyújtók mintegy felosztották egymás között a határt, és nem törekedtek arra, hogy elszípkázzák egymás elől a megrendelőket. Ez a példa is azt a benyomást erősíti, hogy nincsenek éles, elválasztó határok az egyes térségekben uralkodó, a földtulajdon megszerzésében és működtetésében is megnyilvánuló minták, magatartásmódok között. Ez is, az is előfordul, itt is, ott is, ám a sűrűség eltérő, ami mégis megadhatja egy-egy térség agrárvilágának jellegét. Egyrészt mellett, egyetlen településen is előfordulhat többféle attitűd, sőt egyetlen személy is játszhat élesen ellentétes szerepeket az éppen aktuális helyzet és érdekeltségi összefüggés függvényében: tűnhet és tűnik is a termőföld gátlástalan harácsolójának a földárveréseken, ami nem zárja ki, hogy az érdekkörét nem sértő gazda jóindulatú patrónusa legyen (Nagykőrös).

A kapitalizmus eme nem is annyira hajnalán érthető ezeknek a tulajdonosi, befektetői, emberi viselkedésformáknak a jelenléte annál is inkább, mert mindmáig, és ez vélhetően így lesz a jövőben is, a szereplők jórészt egymás rovására gyarapíthatták birtokukat. Ez az adatokból is nyomon követhető (*Függelék*, F1a, b és F2. táblázat): általában és tendenciaszerűen az egyéni gazdaságok gyarapították földbirtokukat, mintsem a gazdasági szervezetek, amit jól mutatnak a használt mezőgazdasági terület régióátlagai és a fajlagos mutatók (egy gazdaságra jutó területnagyság) egyaránt. A magyarázat akkor válik komplikálttá, amikor figyelembe vesszük a gazdaságok számának változását is. Ez azt mutatja, hogy míg a gazdálkodó szervezetek száma országos átlagban kevéssel több, mint másfélszeresére nőtt (ennél kisebb volt a növekedés a dunántúli régiókban és nagyobb az összes többiben), addig kevesebb mint felére csökkent a birtoknagyságukat bő kétszeresére növelő egyéni gazdaságok száma. A birtokmozgás tehát nagyobb gyakorisággal történhetett gazdaságcsoporton belül, mint gazdaságcsoportok között; az egyéni gazdaságok oldalán elég, ha csak a saját fogyasztásra termelők, illetve a felesleget értékesítők, továbbá az elsősorban értékesítésre dolgozók közötti markáns átrendeződésre gondolunk, amelynek eredményeképpen 2013-ra az alföldi régiókban a 40 százalékot is meghaladta az árutermelő egyéni gazdaságok részaránya, és a többi régióban is közelítette a 30 százalékot (*Függelék*, F3. táblázat).

Ha már a gazdasági formáknál tartunk, a kvalitatív kutatások igazolták Juhász Pál érvelését, hogy kisüzem és egyéni gazdaság, továbbá nagyüzem és társas vállalkozás egymásnak nem egyenesen megfeleltethető kategóriák: a nagy agrárvállalatok kivételével cégek is működnek családi munkaszervezeti formák között, és fordítva (Zalaszentgróti járás, Hajdúnánás). Ugyanakkor vannak olyan vidékek, ahol rendszerint megvalósul a szervezeti és munkaszervezeti formák szétválasztása (Belső-Somogy).

A vizsgálati terepek közül egyedül a megújuló szőlővidékeken mutatkozott mozgáster a birtokok bővítésre, sőt új szőlőbirtokok alapítására is (Mátrai és Kiskőrösi borvidék). Ez különösen a Mátrai borvidékére igaz, ahol tömegesen vannak ma is működő hajdani háztáji szőlőparcellák, amelyek jelentős része értékesítésre kerül a belátható jövőben.

Átfogó képet nyújt a saját tulajdonú földterületek arányáról a *Függelék*ben közölt F4. táblázat. A táblázatból néhány nem meglepő tanulság vonható le, többek között az, hogy minél nagyobb földterületet művel egy gazdálkodó vagy egy általa vezetett gazdaság, annál inkább a bérlet és nem a saját területű föld használata a jellemző. A regionális eltérések között feltűnő az alföldi régiók gazdálkodóinak sikere a saját tulajdonú föld biztosításában: a 10 és 300 hektár közötti birtokkategóriákban egyértelmű a fölényük; 2010-ben az alföldi gazdálkodók saját tulajdonában volt a 10–30 hektáros birtoktestek 85–86 százaléka, és magukénak tudhatták még a 100–300 hektáros gazdaságok területének 54 százalékát is az Észak-Alföldön, 58 százalékát a Dél-Alföldön. A tulajdonképpen nagyüzemek ritkaságát mutatja, hogy a 300 hektárnál nagyobb gazdaságok esetében az alföldi gazdaságok elvesztik addigi fölényüket, átadva azt közép-magyarországi, valamint nyugat-dunántúli gazdálkodóknak; különösen Nyugat-Dunántúlon feltűnő az ezer hektárt meghaladó nagybirtokok földakkumulációja, ami az első földtörvény életbelépését megelőző, részben befektetési célú vásárlásoknak tulajdonítható. A régióátlagok jól tükrözik a nagyüzem és a kis- és középzem-túlsúlyos, továbbá a közties régiók földtulajdoni viszonyait: míg a dunántúli régiókban gyakorlatilag egységesen 35% körüli a saját tulajdon aránya a használt mezőgazdasági területből, addig az alföldi régiókban a gazdaságok területének legalább fele (54% délen, 51% északon), a Közép- és Észak-Magyarország régiókban 43 és 41 százaléka családi tulajdonban volt 2010-ben.

A struktúraváltást nagy beruházások pecsételték meg az expanzióban lévő nagyvállalkozói gazdaságokban: a 2007–2013 közötti európai uniós költségvetési ciklusban, zömmel uniós támogatásokra támaszkodva nőtt és korszerűsödött számos tejelő tehenészet Hajdúnánástól Mágocsig, s ekkor indultak el a zöldség-gyümölcs és gabonaszektorban működő termelői szövetkezesek, raktárszövetkezetek beruházásai. Ezek a fejlesztések nagy volumenük és kezdeti helyi jelentőségük dacára hosszabb távon és összességében nem váltották be a hozzájuk fűződő termelői és szakpolitikai reményeket. (Főleg Hamar termelői szervezetekről szóló tanulmánya, mellette Csurgó, Keller, Kovách, Schwarcz esettanulmányai). Ugyanebben az időszakban gyorsult fel a szőlő- és gyümölcültetvények ütemezett korszerűsítése, mégpedig a kis- és közepes nagyságú családi gazdaságokban is. Bár 2010-ig a szőlőterület országos léptékben nem érte el az egy évtizeddel korábbi átlag 90 százalékát sem, köszönhetően az egyéni gazdaságok nagy volumenű, támogatott ültetvénykivágásainak (*Függelék*, F5. táblázat), az átalakulás, a korszerű fajták telepítése, a birtokméret növelése, illetve stabilizálása, továbbá a borvertikum kiépítése nagy erővel zajlik a szőlőtermő vidékeken, a családi pincészetekben is (Csurgó, Király).

Más a helyzet a gyümölcültetvényekkel. Az esettanulmányok ebben a kérdésben nagymértékű regionális eltérésekről, kistáji változatokról adnak hírt. Míg Zalában kisléptékű szőlőtelepítés is előfordul, LEADER-támogatással, kézműves borok készítését megalapozandó (amiről Kiss Márta tanulmánya tudósít), Belső-Somogyban töredékére olvadt a gyümölcsösök területe, és a valamikori „kertvégi” gyümölcskertészet teljesen eltűnt. Ezzel szemben az Alföldön óriási, az Észak-Magyarország régióban valamivel kisebb, de nagy volumenű telepítések zajlottak és zajlanak napjainkban is, ami nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy az Alföld és a Dunántúl agrárgazdaságának jellegbeli eltérései egyre határozottabbak.

Az eltérések – a művelési ágakkal és a gazdaságok jellegével összefüggésben – többek között a foglalkoztatási kapacitások, a munkaerő iránti igény volumenének különbözőségében is megnyilvánulnak. Amint arra Koós Bálint foglalkoztatási kérdésekkel és Hamar Anna idénymunkával foglalkozó elemzései rámutatnak, a családi munkaerő a népességarányt lényegesen meghaladó mértékben van jelen az alföldi gazdaságokban, és ez jellemzi a szezonális foglalkoztatást is, amit más adatok is megerősítenek: 2010-ben, az Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) alkalmával a regisztrált idénymunkanapok területi eloszlása éles eltéréseket mutatott a dunántúli régiókénak duplájára rúgó igényt jelezve az alföldi és észak-magyarországi régiókban (*Függelék, F6. táblázat*). A kvalitatív vizsgálatok azt is kimutatták, amit a rendelkezésre álló adatok elfednek: az idénymunkások jelentős része romániai illetőségű magyar és román nemzetiségű roma, így ma már kivételesnek számít az, ha egy kistájon a szezonális munkások számottevő része – a nagy léptékű közfoglalkoztatási programok jelentős felszívó hatása ellenére is – biztosítható helyi vagy környékbeli munkaerővel (Tiszahát, részben Kiskőrösi járás). Az idénymunkások összetételének változása több tényezővel is összefügg, Szatmárban a korábban Ukrajnából érkező szezonális foglalkoztatottak azért maradtak el az utóbbi években, mert a nagy méreteket öltő hajtásos uborkatermesztés Kárpátalján is elterjedt, míg az erdélyi idénymunkások többsége uniós országokban, Spanyolországban, Olaszországban, az Egyesült Királyságban keresett és talált sokkal jobban fizető alkalmi foglalkoztatást (Rácz, Hamar).

Az idénymunkások összetételének ilyen alakulása is megerősíti, amit a kötet több tanulmánya is hangsúlyoz (Juhász, Koós, Csurgó–Kovách–Megyesi): le kell számolni azzal az illúzióval, hogy a mezőgazdaság képes a képzetlen munkaerő felszívására. A dunántúli tájakról szóló esettanulmányok rendre megemlítik: attól még, hogy a foglalkoztatásban elenyésző szerepet játszanak az ott működő nagyüzemek, az agrárium a szóban forgó térségek jellegadó és fejlődő szegmensét jelenti (Pest – Komárom-Esztergom – Fejér háromszög, Zalaszentgrót, Böhönye). A vállalkozói szemlélettel vezetett üzemek, legyenek családi gazdaságok vagy cégek, a hatékonyságot és nem a foglalkoztatást tartják szem előtt; léteznek még, de végleg kikopóban vannak napjaink kapitalista agrárvilágában azok a tévesz-utódszervezetek, amelyek emberi szempontokat mérlegelve tartják meg az átalakulási folyamat zökkenőit elszenvedő alkalmazottakat (Pest – Komárom-Esztergom – Fejér háromszög).

A munkaerő tekintetében nemcsak a foglalkoztatási kapacitások alacsony szintje, hanem a foglalkoztatás további ellentmondásai és a munkaerő képzettsége, pontosabban képzetlensége is súlyos problémákat jelez; nem nagy kockázattal vállalható az az állítás, hogy a megfelelő szintű tudás, szakmai képzettség tömegesedésének hiánya legalább olyan mértékben korlátozza az ágazat fejlődését, mint akár a földhiány, akár a tőkehiány. A szakirányú képzettség tekintetében meglehetősen rosszul állnak a magyar gazdálkodók; a teljes körű mezőgazdasági képzettség⁶ birtokában lévők lényegében csak az 50 hektáronál, még inkább a 100 és 300 hektáronál nagyobb üzemekben található megfelelő számban és arányban (az említés sorrendjében 20%, 30% és 61%), és a csupán tapasztalati ismeretekre támaszkodó gazdálkodók fölénye közel egyforma mértékben jellemzi a

⁶ full agricultural training

régiókat. Bár a szint némileg eltér a kutatás keretében a vizsgált mikrotérségek területén végzett kérdőíves vizsgálat eredményeitől (Csurgó–Kovách–Megyesi), az adatok megerősítik, hogy a női gazdálkodók még sokkal kisebb számban és arányban szerezték meg a szakirányú képzettséget, mint férfi társaik (*Függelék*, F7a, b, c táblázatok).

Mindazonáltal számos tanulmány számol be a generációváltással kísért struktúraváltásról, ami gyakran gazdálkodási háttér nélküli, esetleg térségen kívülről érkező, magasan (sőt külföldön) képzett fiatal gazdálkodók sikeres és innovatív vállalkozóként való meggyökerezését jelenti (Király, Csurgó, Kiss, Kovách, Rácz, Csurgó–Kovách–Megyesi).

A foglalkoztatással kapcsolatos, az idénymunkások összetételében megmutatkozó egyik súlyos ellentmondás – a hazai mélyszegénységben élők kiszorulása az idénymunka piacáról – mellett a másik lényeges ellentmondás a földalapú közfoglalkoztatásban dolgozó 37 ezer közfoglalkoztatott majdnem 30 százalékos részesedése az agrárfoglalkoztatottak körében (Koós közfoglalkoztatással foglalkozó tanulmánya). A nagyarányú közfoglalkoztatás és a szőlő- és gyümölcsültetvények idénymunka igénye közötti részleges időbeli átfedés részben magyarázza a külföldi roma szezonális foglalkoztatás térnyerését, de a fentebb bemutatott képzettségi mutatókban is megmutatkozik torzító hatásuk (negatív előjellel), míg a fizetett munkaerőinput számának és arányának európai léptékben is jelentős mértékű emelkedését jelző indikátorok esetében fordított előjellel mutatkozik meg ugyanez a hatás (*Függelék*, F9. táblázat).

A kötet nagy teret szentel a mezőgazdasági tevékenységre épülő közfoglalkoztatásnak.⁷ Amint erre már történt utalás, Koós tanulmányának jelentősége a mezőgazdasági közfoglalkoztatás első önálló elemzésén felül annak nemzetközi kontextusba helyezésével azonosítható. Váradi Monika Mária írása a kvantitatív és kvalitatív kutatások eredményeit összegzi, és a hazai szakirodalom teljes körű feldolgozása alapján nyújt teljes tablót a témáról; a Keller–Rácz–Váradi szerzőtrió a közösségi gazdaságfejlesztés diskurzusába illesztve elemez hét emblematisztikus helyi programot, egy másikat pedig Kovai Cecília mélyszegénységben élő közösséget bemutató és elemző esettanulmányából ismerhetünk meg. A tanulmányok szerzői igyekeznek semleges álláspontot elfoglalni a közfoglalkoztatás tárgyában: miközben rámutatnak ellentmondásaira („beragadás”, ambícióhiány, függőség), elismerik a hátrányos helyzetű vidéki térségekben betöltött hézagpótló jelentőségét. Az anomáliák kapcsán érdemes odafigyelni Koós Bálint egyik megállapítására, arra, hogy a közfoglalkoztatottak számára nyújtott képzések nem segítik elő a nyílt munkaerőpiacon történő elhelyezkedést, mert főleg az önállósodásra és nem a munkavállalásra készítenek fel (szinte reménytelenül). A másik problémát a közfoglalkoztatási programok kizárólagossága és tömegessége jelenti, amelyre Váradi Monika Mária mutat rá: ez az egyetlen munkaerőpiaci eszköz lényegében kiszorított minden mást, köztük az olyan sikeres programokat is, mint amilyen a Dél-Dunántúlon minden közösségfejlesztéssel egybekötött helyi gazdaságfejlesztési kezdeményezés origójánál jelen lévő Sorsfordító-Sorsformáló prog-

⁷ A tárgyban megszervezett tapasztalatmegosztást célzó konferencia előadásai és összefoglalója olvasható az alábbi webcímen: <http://www.rkk.hu/hu/aktualitasok/siker-es-tapasztalatcser-e-a-szocialis-celu-foldhasznalatrol-2016.html> (utolsó letöltés: 2016. 07. 25.)

ram volt (lásd még a közfoglalkoztatás szerepéről az esettanulmányokban Kovách, Kovai, Megyesi, Németh, Rácz).

A közfoglalkoztatást életre hívó, polarizálódó vidék hátrányos helyzetű pólusának egyes vonásait (ún. komplex programmal fejlesztendő járásokhoz tartozó települések) mutatja a *Függelék* F8. táblázata. A régiókon belül a települések besorolásának alapját a területfejlesztési eszközrendszerben érvényes, ún. kedvezményezett járásokról szóló kormányrendelet⁸ szolgáltatta. A legfontosabb, fejletlenséget jelző markerek közül a tartós munkanélküliség betokosodását kell kiemelnünk, amely ráadásul nemcsak a fejletlen vidéki területeken, hanem a vidék egészében általános jelenség, a vidéki tereken belül tehát nincs hová menekülni. Az okok között pedig az elveszett munkahelyek regenerálódásának elmaradása húzandó alá, amelynek következtében a hátrányos helyzetű vidéki településeken 2011-ben a munkahelyek száma az 1990. évi érték körülbelül 70 százalékán állt, miközben a népességszám eróziója, a roma népesség magasabb reprezentációja miatt ebben a kategóriában nem volt ilyen mértékű. Ugyancsak az okok között kell megemlítenünk az e térségekben élők szakadékszerű lemaradását az iskoláztatás terén, továbbá, ami egyszerre ok és okozat, a jövedelmek alacsony voltát és a jövedelmi leszakadás növekedését.

Abból, hogy a vidéki gazdaság regenerációja elmaradt a vidéki területek nagyobb részében, nemcsak a tartós munkanélküliség, a népesség eróziója, az elvándorlás és nyomában az elöregedés következik, hanem az is, hogy számos térségben mintegy „lekopott” a szocialista közelmúlt, és előbukkantak a régebbi múlt korábban felszín alatt megbúvó struktúrái. Ilyennek tekinthető a mezővárosi gazdasági és politikai berendezkedés egyes vonásainak részleges felelevenedése (Kovách, Hamar-Kovács-Váradi), az „újrapusztásodás” („Messzepusztá”), de a függőségi rendszerek enyhébb formáit képviselő patrónus-kliens viszonyoknak az esettanulmányok szinte mindegyikében megmutatózó növekvő jelentősége is. (A függőség erős formáinak tanulmányozásához lásd Kovai és Németh tanulmányát.)

Szerencsére azonban a vidék életképességét igazoló, az új mozgásokat bemutató, biztató jelekről is beszámolnak az esettanulmányok. Ezek között kell említenünk, hogy a térségek fejlettségétől vagy fejletlenségétől függetlenül, mindenütt jelen van a vállalkozói tehetség, sikeresség és innovativitás, amely nemcsak jól értékesíthető termékekben, hanem új pozíciók születésében, illetve megerősödésében, intézményesülésében is tetten érhető. Miközben lényegében kudarcot vallottak a termelői szerveződések, amelyeket az összefogás ideális terepeiként kínált az ágazati és fejlesztéspolitika, a betöltetlen résekben ügynökök tömege jelent meg a közepes és nagyobb gazdák soraiból elsősorban az Alföldön (Kovách, Rácz), de nem csak ott (Csurgó-Kovách-Megyesi). Nem annyira új, de ugyancsak izmosodó pozíció az idénymunkásokat szervező és kiejánló vállalkozó, amely nemcsak az Alföldön, hanem a dunántúli tájakon is jelen van.

* * *

A mérleg mindkét serpenyőjében van tehát valami, ám hogy merre billen, azt a szubjektív vélekedések is befolyásolják. Ehhez kíván jó olvasást a kötet szerkesztője.

⁸ 290/2014 (XI. 26.) Korm. rendelet a kedvezményezett járások besorolásáról

TANULMÁNYOK

ÜZEMEK ÉS EMBEREK

JUHÁSZ PÁL

FARMOK, TECHNOLÓGIÁK, HÁLÓZATOK, KOOPERÁCIÓK – NEMZETKÖZI TRENDEK A MEZŐGAZDASÁGBAN¹

Bevezetés

Nyugat-Európában az ötvenes és Magyarországon a hatvanas évektől egy olyan folyamat bontakozott ki, amelyikben tudatossá vált, hogy az agráriumnak is a folyamatos változásra kell berendezkednie. E változások követése, az új lehetőségek kihasználásának igénye a korábbiaktól eltérő társadalmi kapcsolatok kiépítését teszi szükségessé. Míg az extenzívről az intenzív mezőgazdaságra való áttérés időszakában a vetésforgó és az istállózó állattenyésztés (már nem csupán állattartás!) elterjedése, az új, ipari és takarmánynövények tömeges termelése, a fajták cserélődése, a kertészeti kultúra megújulása, az igásökörlóra, majd egyre inkább traktorra cserélése, a parasztgazdaságok fokozódó szakosodása mind az agrárvilágon belüli kapcsolathálókat jelentőségét növelte meg, az újabb szakaszban a rendi elhatárolódásokból kiszakadó, az ipar, a kereskedelem és a tudomány műhelyeivel együttműködő vállalkozások váltak meghatározóvá.

Napjaink és a közelmúlt új folyamatai összefüggnek két másik jelenséggel. Az egyik a *globalizáció intenzívebbé válása*. Ez nem csupán azt jelenti, hogy a szállítási lehetőségek bővülésével különböző termelési kultúrák termékei versenyeznek egymással a fogyasztó kegyeiért, hanem azt is, hogy a szakmai és szervezési elveknek is kialakult a világpiaca. A másik az *agronómia tudományának átalakulása* a tapasztalatokat értékelő szakmából alaptudományokra támaszkodó mérnöki – tehát tervező és tesztelő – szakmává. A növény- és állatelettani alapok tagoltabbá válásán túl a szakma leckéket tud adni a talajtannak, a mikrobiológiának, a kórtan különböző területeinek, a genetikának, sőt újabban az ökológiának és az etológiának is.²

¹ Ez az írásfölként három korábbi írásomon alapul: *A (mező)gazdálkodásrendjének változása*. (In *A piacgazdaság intézményei és kultúrája* c. elektronikus tananyag, 2011: 217–238. Elérhető a BCE központi könyvtár honlapjáról és a Tankönyvtár.hu-n); *Töredezett közbeszéd az agráriumról* (uo.: 210–217.) és *Politika és versenyképesség*. (In *Magyar Polip 2.* – Budapest: Noran Libro Kiadó, 2014: 292–301.)

² Ez tette lehetővé a '70-es évek „zöld forradalmát”. Míg a '60-as évek beszámolóiban az Indiában vagy Brazíliában növekvő éhezéssel szölgeltek és reménytelenséget sugalltak, ma már nem a mennyiségi hiány a sokfelé meglévő éhezés oka. Sőt, Brazília a vezető agrárexportőrök közé tartozik. Avagy egy példa a globalizációra és az agronómiára mint tervező tudományra: az '50-es évek végére Coloradótól Magyarorszáig párhuzamosan jöttek létre műhelyek a beltenyésztés és hibridizáció kombinálásával történő fajta-előállításra, hogy tervezett tulajdonságú, egységes árutömeget lehessen előállítani.

Az alábbi esszé a mezőgazdaság iparosításának és a tudásgazdaság kiterjedésének hatásait mutatja be, amelyek végeredményben a fogyasztói igényeket nem vagy csak részlegesen kielégíteni képes kis- és törpeüzemek kiszorításához, továbbá a professzionalizálódó közepes és nagy gazdaságok markáns versenyelőnyéhez vezettek.

A mezőgazdaság iparosodásának mai jelentése és összefüggései

Ahhoz, hogy megszabaduljunk az agráriumról szóló közbeszédben máig élő, a mezőgazdaságról, a parasztságról, a vidékiségről szóló képzetektől, amelyek akadályozzák, hogy a folyamatos változásban lévő agráriumról adekvát beszédmodot alakítsunk ki – s főképp hogy a szükséges tudás tartalmát megértsük –, meg kell értenünk azt a két nagy folyamatot, amelyek a vállalkozások külső és belső kapcsolatrendszerét magukhoz idomítják. Ezt a két nagy folyamatot általában *a mezőgazdaság iparosodása* és *a tudásgazdaság kiterjedése* kifejezésekkel célszerű leírni.³

A mezőgazdaság iparosodásának a legláthatóbb tartalma az, hogy az egyes mezőgazdasági üzletágak elkülönülnek egymástól és felhasználóként a hagyományos mezőgazdaságtól különböző – leglátványosabban ipari és szolgáltatásban dolgozó – gazdasági szereplők termékeire támaszkodnak. Ez messzemenő következményekkel jár. A mezőgazdálkodás e folyamat eredményeként megszűnt összefüggő tevékenységrendszer lenni, csupán a statisztikai hagyomány láttatja egységnek. Hiszen a szántóföldön gazdálkodó a folyamatosan újuló, gépipar gyártotta eszközökkel dolgozik, globális szinten működő nemesítő szervezetek által termeltetett vetőmagot használ, vegyipari anyagokkal biztosítja a föld termőképességét és óvja a növények egészségét. Az állattenyésztő gyárszerű körülmények közt, etológiai és mikrobiológiai megfontolások alapján kialakított eljárásrendben, az élelmiszeripar által előállított takarmánnyal dolgozik stb. A kettő között még akkor sincs közvetlen kapcsolat, ha ugyanaz az ember végzi. Az intenzív kertészetek pedig legalább két nemzedék óta önálló kapcsolathálóban működnek.

E folyamatban a *parasztság mint résztársadalom is megszűnt*. Megszűnt az a parasztság, amelynek tagjai családi és rendies kapcsolatrendszerben fejlesztik és hagyományozzák utódaikra az eredményes gazdálkodáshoz szükséges tudást, és akik értik és használni tudják a rájuk hagyományozódott, a kooperációt biztosító intézményrendszert a helyi piactól

³ Utóbbi időben ugyan kerülik az „iparosodás” kifejezést, mert a felületes, szimbolikus beszédben az iparosodás a fokozott környezetterhelést asszociálja. Pedig, ahogy a mai, „posztmodern” ipar viszsza fogja a környezetterhelést, úgy az iparosodott mezőgazdaság is a „fenntarthatóság” felé fordult. Ma már nem elsősorban a termelő tevékenységek, hanem az energiapiazarló életformák fenyegetik a környezetet.

kezdve a patrónus-kliens hálózatokon és a rokonságon, a szomszédságon keresztül a munkacseréig és a munkaszervezeti, szerveződési formákig.⁴

Természetesen a hagyományos formákhoz hasonló intézmények gyakran újraszületnek a mezőgazdálkodáshoz kapcsolódóan épp úgy, mint más tevékenységi területeken. Ám a konkrét körülmények közt újraszerveződő kapcsolati formákról van szó, s nem pedig egy, a résztvevők által már ismert normájú, szokásrendszerű együttműködésről. Ezért *a szereplők kölcsönös elvárásrendje bizonytalan, feszültségekkel teli.*

Az „iparosodás” közvetlen következménye az is, hogy a mezőgazdasági termelés is *különböző szakmai tudású emberek együttműködésében folyik*, és itt is érvényesül az az általános tendencia, hogy az ágazat „törzsfoglalkozásai” tartalmukban átalakulnak, és egyre több más területen kialakult vagy új tudást, kultúrát képviselők közreműködésére van szükség. Ezt a szakmaszerkezeti váltást az elmúlt nemzedékváltás folyamán három mechanizmus biztosította.

Folyamatos volt a „cserélődés” az ipar, az építőipar és a szállítás, illetve a mezőgazdaság foglalkoztatottai között. A mezőgazdasági munkahelyekre áramlottak be a nem mezőgazdasági tevékenységekben szakmai jártaságot szerzett fiatal felnőttek, hogy az „anyaágazatukban” lévő „arcnélküli” munkahelyi szerepet személyesebb s ezért jobban megbecsült munkakörre váltsák.⁵ Igaz, az utóbbi húsz évben ez a beáramlás lefékeződött; az iskola-rendszerű szakképzés mindhárom szinten tömegesen képezte az új igényeknek megfelelő szakembereket – bár ezek háromnegyede előbb-utóbb elhagyta a mezőgazdaságot. Mára számos gazda és munkavállaló öntevékenyen vagy azért, hogy képesek legyenek munkaköri feladataik ellátására, megújították szakismeretüket.

Mindenesetre e folyamat eredményeként olyan mezőgazdaság alakult ki, amelyre nem igaz az a feltételezés, hogy a mezőgazdaság képes a képzetlen emberek sikeres foglalkoztatására. Nem csupán arról van szó, hogy a mezőgazdasági vállalkozásokban (is) sokféle szakismeretnek kell integrálódnia s ezért a mezőgazdasági vállalkozásoknak is képzett emberekre van szüksége, hanem arról is, hogy az ipari „betanított munkásokkal” analóg feladatokat ellátó „képzetlen” mezőgazdasági munkások („gyalogmunkások”, „takarmánysok”, „udvarosok” stb.) sem termelődnek ki automatikusan a képzetlen vidéki emberekből. Hiszen *nem él már sem a paraszti hagyomány*, sem a hetvenes-nyolcvanas évek háztájizó és kistermelői láza, amelyben a gyermek, majd a kamasz otthon vagy időszakosan másoknak dolgozva megtanulja a szükséges munkafogásokat, hozzászokik az állatokhoz, tájékozódik a gazdálkodás rendjében.

Így, míg a régi gyakorlatban úgy tűnt, hogy szakképzetlenekkel is működik a mezőgazdaság, ma nemcsak az *állandó munkásoknak*, de az *időszakiaknak is komoly betanulási*

⁴ Természetesen a hagyományos formákhoz hasonló intézmények gyakran újraszületnek a mezőgazdálkodáshoz kapcsolódóan épp úgy, mint más tevékenységi területeken. Ám a konkrét körülmények közt újraszerveződő kapcsolati formákról van szó, s nem pedig egy, a résztvevők által már ismert normájú, szokásrendszerű együttműködésről. Ezért *a szereplők kölcsönös elvárásrendszere bizonytalan, feszültségekkel teli.*

⁵ A mezőgazdaságban dolgozó karbantartók, gépkezelők, szerelők, erőgépvezetők, szállítók nagyobb része és az önálló gazdálkodók egy csoportja nem a mezőgazdaságban kezdte kereső tevékenységét.

időre van szükségük, s általában hosszabbra, mint az ipari betanított munkásoknak, mert a mezőgazdasági munkák nagy része változatosabb a szervezett műhelymunkánál. Neheztől körülmény, hogy alacsony presztízssal – mert a gazda vagy a főnök hatalma alá rendelt – munkakörökben kevesen vállalják a beszoktatási időt.

Különösen sok buktatón kell túljutnia annak, aki sokoldalú „inaskodás” nélkül önálló gazdálkodásba kezd. A kellő hozzáértés hiányának legalább akkora szerepe volt abban, hogy a kilencvenes években fő- vagy mellékfoglalkozásban önálló mezőgazdasági áruterelésbe kezdők zöme az évtized végére felhagyott a vállalkozással, mint az élelmiszergazdaság „logisztikai rendje” megváltozásának, azaz az értékesítési nehézségeknek és jövedelmezőségi problémáknak. Hiszen e problémák egy része is a hozzáértés fogyatékos voltából adódik.

A mezőgazdaság iparosodása ráadásul sokkal többet jelent a technológiai változásnál, a szükséges szaktudás és szakmastruktúra folyamatos újlásánál. *A gazdálkodás célja és feltételrendszere változott meg.* A vásárlás és a fogyasztás rendjének fokozatos változását a hatvanas évekig még közvetíteni tudták a helyi piacok és a kofák rendje. Az élelmiszeripar is vagy kapcsolatokat építve termeltetett, vagy – gyakrabban – abból dolgozott, amit felvásárolt (válogatott és osztályozott). Ma azonban nincs „arca” a vevőnek, elvont normák szerint dolgozva s a kereskedelem vagy az élelmiszeripar igényelte logisztikai rendhez igazodva kell gazdálkodni. (Nem a termék birtokában kell alkudozni, hanem a termelési feladat elvállalásakor.)

Az élelmiszerfogyasztó is megváltozott. Nem a helyi kínálathoz igazodó étkezési és ételkészítési szokásokkal él, hanem nemzetközi minták szerint, nemzetközi normák által formált kínálatból válogat. S a válogatós fogyasztó kegyét kell keresni. (A „nemzeti” vagy „tájjellegű” ételek sem egy földrajzi körzet lakói számára készülnek, hanem márkák egy globalizált piacon.)

A szűkösségből a viszonylagos bőség korába átlépve a mezőgazdasági termelők a fogyasztó kényelmét és kedvteléseit kiszolgáló hálózatok beszállítóivá váltak. Ahhoz, hogy a hálózat egésze versenyképes legyen a hasonló kínálatot felmutató más hálózatokkal, feltétel, hogy elemei, így beszállítói is termelékenyek legyenek, s logisztikai rendje biztonságosan és költséghatékonyan működjön. *A mezőgazdaság iparosodása azt is jelenti, hogy egy-egy élelmiszer-szakágazaton belül épp olyan globális verseny folyik, mint egy-egy ipari szakágazatban.*

A magyar mezőgazdasági termelők jelentős része máig nem felelte el azt a háborúk és a szűkösség termelte „paraszti fiziokratizmust”, amelyet a szocialista rend még a szűkösség elmúltával is életben tartott, és amely a mezőgazdaság dolgává a termelést, az állam dolgává az értékesítést tette. A kilencvenes évek eleji értékesítési válságok és az 1997 és 2001 között lezajlott gyors koncentrációs folyamatok értették meg a termelőkkel, hogy a vevők igényei szerint, az általuk megkívánt minőségben, formában és ütemezésben kell szállítaniuk, azaz hogy lehetőleg megrendelésre kell termelniük. Ám az ijedtség, esetenként a sértettség érzését csak részben váltotta föl az élelmiszer-láncolat hálózati logikáját átlátó előrelátás. A kiszolgáltatottság élménye és ideológiája tartósan bizonyult.

Egy hálózat versenyképességét – minőségbiztonságát, áru-odakínálási képességét, a globális piacok által elfogadhatónak ítélt költségszintjét – legalább annyira meghatároz-

zák a hálózati jellemzők, mint a lánc egyes termelőinek költségei.⁶ Ezért értékelődik föl az igényes termelési technológia mellett az ún. aratási (harvest) és aratást követő (post-harvest) fázis, az árukezelés, készletezés, szállítás, egy-egy szállítmány homogenitásának szükséglete (egyébként utólag kell válogatni, avagy gyártósort átállítani) és a megfelelő léptékben (kereskedelmi méretben) való szállítani tudás.

A vertikális kooperáció kialakult mintái a tudásgazdaság kiterjedésének időszakában

A mezőgazdaság iparosodásának folyamatában kialakultak azok az intézményrendszerek, amelyek segítségével ki lehet elégíteni az igényes hálózati szükségleteket. Ezek három fő típusa az árutermelő *nagyüzem*, a(z) értékesítési célú, a szövetkezeti keretek között működő professzionalizálódó kis- és középüzem és a (kereskedelmi vagy feldolgozóipari célokat szolgáló) *termeltető vállalkozás*. Magyarországon csak az első intézményrendszer kultúrájáról (normáiról és magatartásrendszeréről) állítható biztonsággal, hogy kiforrott, de még ez is túlzottan tapad a kelet-európai – a tudásgazdaság kiterjedése miatt versenyképességét veszítő – hagyományokhoz.

Az árutermelő nagyüzem

Az árutermelő nagyüzem százhusz éve kialakult formái arra szolgálnak, hogy egyszerre biztosítsák a „kereskedelmi léptékben” való termelést, a szabványos termékminőséget és azt a szakmai sokszínűséget, ami az egyre változó agrotechnológiai lehetőségek kihasználását és az ugyancsak változó feldolgozó vagy kereskedelmi igények kielégítését lehetővé teszi. Előnye a specialisták jelenléte és az, hogy mivel nagy tömegben szállít, fontos partnere a vevőnek, és ez segíteni tudja azt az egymásra figyelést, ami a jó hálózati együttműködéshez szükséges.

A magyar gazdálkodási viszonyok közti tisztánlátást zavarja egyrészt az, hogy a köznyelv gyakran összekeveri a nagyüzemet a nagyban termelő, avagy a nagy területen gazdálkodó professzionális kis- vagy középvállalkozással. Ezért mondhatják egyesek, hogy a gabonatermelésnek vagy a hizlalásnak „csak nagyüzemben” van jövője. Pedig kiterjedt és igényes szolgáltatásrendszer mellett családi vagy kollegiális mikrovállalkozások is tudnak „nagyüzeminek” tekintett léptékben termelni. (Sőt, a „nagyban termelők” zöme szerte a világon statisztikai értelemben maximum 10 fős mikrovállalkozás.)

Másrészt zavaró az, hogy gazdaságstatisztikusok és a rájuk támaszkodó elemzők a „nagyüzemeket” gyakran a gazdasági társaságok adataival jellemzik. Pedig a gazdasági társaságok (és szövetkezetek) zöme kollegiális vállalkozás és fordítva: az egyéni vállalkozások közt is vannak nagyüzemi formában szervezett vállalkozások. Ugyanakkor az egyé-

⁶ Ezért is tudták az olasz paradicsomtermelő szövetkezetek által kiszolgált sűrítmenygyártók árai veszteségessé tenni az egyes fázisokban sokkal kisebb költségekkel dolgozó magyar feldolgozókat, ezért is tudja árnyomás alatt tartani a dán és a holland húsvertikum a magyar vertikum szereplőit.

ni vállalkozások zöme, bár nem nagyüzem, családi gazdaságnak sem tekinthető: inkább az egyedül vagy segédekkel dolgozó mester analógiájával lehet jellemezni ezeket.

A tudásgazdaság kiterjedésével kialakuló vállalkozások talán visszaszorítják a nagyüzemi munkaszervezeteket, de a nagybani állattenyésztésnek és az intenzív kertészetnek valószínűleg sokáig a fő formája lesz.

Szövetkezetek a mezőgazdaságban (buktatók és tévhit)

A nagyüzemek kultúraformáló és folyamatos agronómiai újulást hozó szerepe elvitathatatlan, de *európai léptékben nézve a szövetkezetek szerepe jelentősebb, sőt fő versenytársainknál a szövetkezeti intézményrendszer által formált gazdálkodási és együttműködési minták a meghatározók.*

Az árutermelési célból tudatosan megtervezett nagyüzemekhez hasonlóan a mezőgazdasági szövetkezés mintakészlete is jó százhusz éve kialakult, de szerepe és működés-módja Magyarországon még ma is ködös. A szövetkezet törvényben előírt jogi formájához fűződő ideologikus képzetek pedig elfedik genezisét és agresszív kultúraformáló hatását.

Igaz, a szövetkezet mint nyitott gazdasági társaság, amelyik minden tagnak egy szavazatot ad, látszólag olyan, mint az egyesület. És valóban van alapítvány jellegű szociális funkciója is: azáltal, hogy a (közreműködés arányában) szét nem osztott jövedelmet oszt-hatatlan vagyonná teszi s ezzel a céget – az alapítóktól elszakadva – a mindenkori szövetkezők rendelkezésére bocsátja. Ám ha a szövetkezet jogi rendje csupán a törvényben előírt szabályokra épülne, életképtelen vállalkozás lenne. A „potyautasság” megjelenési formái és a „közlegelő probléma” miatt néhány év alatt összeomlana. Hiszen mindig nagy a kísértés, hogy

- a termelő a szövetkezet (vagy más termeltető) számára készített árut a több és gyors pénzt ígérő vevőnek adja el, és ezért a szövetkezet nem tudja teljesíteni szerződött kötelességeit: a feldolgozó vagy kereskedő cég szemében megbízhatatlan partnernek bizonyul; a közös készletre vagy értékesítési csatornába szállító tag nem megfelelő minőségű, vagy nem megfelelően kezelt árut keverjen a szállítmányba;⁷
- a tagok nagy része részvétlenül figyelje a közös lehetőségek kiharcolásán buzgólkodókat, sőt, hogy kifejezetten ellenségesen viszonyuljon a vevői igényeket közvetítő s ezért a változtatást igénylő tisztségviselőkhöz. Ha egy szövetkezet sikeres értékesítési csatornát talál, rendszerint olyan sokan mozdulnak az új lehetőségre, hogy a túlkínálat elrontja a piacot. (Ez az ún. „közlegelő” probléma.)

Az előbbi – szükségszerű – problémák miatt Európa azon vidékein, ahol a szövetkezést komolyan vették, már a 19. században kialakult egy második (alapszabályokban és működési szabályokban megjelenő) normarendszer, amely a részjegy előírásán túl is keményen szabályozza a tagság feltételeit. Hiszen *a szövetkezés a romantikus és a szocialista antikapitalista ideológia ellenére nem a „kisemberek” szolidáris szervezete csupán (bár bizonyos*

⁷ A hetvenes évek második felétől újra szerveződő magyar értékesítési szövetkezetek – kezdetben szakcsoportok – a kilencvenes évek közepéig e két probléma miatt rendre tönkrementek.

mértékig az is, de csak „az arra érdemeseké”), hanem *a helyi gazda-elit kooperációs technika*, amivel a globalizálódó világban biztosítani tudja a nagy forgalmú értékesítési csatornához való közvetlen hozzáférést (a terménykereskedők kiiktatásával vagy új formájú szolgálatba állításával). A kinyíló exportlehetőségek és a szerveződő feldolgozóipar adta a szövetkezés lendületét. És megfordítva: a szövetkezés terjedése tette lehetővé, hogy történelmi léptékben nézve nagyon gyorsan át lehessen állni exportcélú, illetve élelmiszeripari igényeket szolgáló termelésre. A kiskereskedelmi láncok szerveződése csak – nagy késéssel – ez után következett.

A termelői szövetkezetek – és az átalakulást segítő hitelszövetkezetek – azért váltak agresszív kultúraformálók, mert mindazokat a minőségi, ütemezési, áru-előkészítési előírásokat, amelyek a vevők/felhasználók igényeinek megfelelést szolgálják, megkövetelik a tagjaiktól. Így a piac utólagos szelekciójával szemben a szigorú normaállítással előzetes szelekciót valósítanak meg. S aki nem felel meg, az nemcsak a biztonságosabb értékesítési csatornából szorul ki, hanem ráadásul megszűnően.

Egy klasszikus holland szövetkezetben csak az lehet tag, aki az előírásoknak megfelel és betartja az egyezség szerinti termelési és szállítási előírásokat. Emellett – a hitelszövetkezeteket alkotó garanciaszövetkezeteket is felhasználva – a tagokat egymás konzultánsaivá és felügyelőivé teszik. (Ezért nem mer egy holland gazda olyan zöldséget vetni, amilyenre nincs szerződése a szövetkezettel.) Ahol a szövetkezés egy évszázada a gazdálkodás mindennapi környezetéhez tartozik, természetes a piaci/felhasználói szempontból igényes termelési kultúra. Ráadásul ezeken a vidékeken három-négy nemzedéken át szelektálódtak azok a gazdálkodók, akik hálózatokon belüli gazdálkodói szerepre készültek, e szerepekről az iskolákban is tanultak és a gyülekezeti életben is erről tárgyalnak. Így *az üzemgazdasági gondolkodás természetes része a marketing és a hálózati hatékonyság szempontjainak figyelembevétele.*

Természetesen Európának sok olyan része van, ahol a gazdálkodók közt nem alakult ki ez a marketingvezérelt, hálózati sikerességre figyelő gondolkozásmód. A szövetkezetek által dominált szágazatok belső természetében is jelentős különbségek vannak azt illetően, hogy mennyire kezelik üzletvezetésük természetes tartozékának a szövetkezeti felépítményt. Ám, mivel Magyarország agrárexportőr ország és stratégiai célunk, hogy az ország természeti adottságaiban, hagyományaiban és a gazdálkodók szakértelmében meglévő lehetőségeket a mainál jobban kihasználjuk, a mércét a versenytársakhoz (húsban a dánokhoz, zöldségben a hollandokhoz, gabonában az amerikaiakhoz stb.) kell igazítanunk.

A marketingvezérelt termeltetés

A modern termeltető vállalkozások mai formái a hatvanas évek végén alakultak ki, noha már a 19. században is voltak olyan kereskedők és feldolgozók (cukorgyárak, dohánygyárak), amelyek termeltettek. Létrejöttük összefügg a mezőgazdaság iparosodásával előtérbe került új gondolkodásmóddal, leglátványosabban azzal a forradalmi átalakulással, ami a baromfigazdaságban a hatvanas években ment végbe.

A marketingvezérelt hálózatteremtés logikája a következő: elgondolunk egy tömegesen forgalmazható terméket – ilyen például a grillcsirke –, genetikusokkal kidolgoztatjuk az egyöntetű súlynövekedésű (hibridizáció) és megfelelő végterméket produkáló fajtát, megtervezzük ennek megfelelő tartási körülményeit és táplálási rendjét, majd megszervezzük a tenyésztő, a szaporító és a hizlaló gazdaságokat, valamint az ezeket ellátó, megfelelő tápkeverékek előállítását és ütemes szállítását végző üzemeket. Megterveztetjük a megfelelő épületeket, legyártatjuk a szükséges technológiai berendezéseket, kialakítjuk a homogén áru jóvoltából nagy teljesítményű vágósorokat, nagykereskedelmi hűtőházakat bérlünk vagy építtetünk, hűtőkocsi-parkot szerződttetünk, és a kereskedelmi egységeknek lízingeljük célszerű hűtőpultokat, grillcsirkesütő és -árusító alkalmatosságokat stb.

Egy marketingvezérelt hálózat kialakítása szükségszerűen sok ponton szakítás a hagyománnyal, mert az újfajta és a nagy tömegben tartás új állati viselkedésformákat eredményez, a megnövekedett állategészségügyi kockázatok miatt meg kell változtatni a termelők szokásait, sőt részben még otthoni életformáját is. Az együttműködés szigorú időbeli rendjét ki kell kényszeríteni, a minőségi előírások betartásán óriási értékek múlnak stb. Ezért a termeltető vállalkozásnak (az „integrátornak”) nagy tőkét és sok munkát kell kockáztatnia, s ezért épp olyan aggályosan kell kiválasztania a „stratégiai partnereket”, mint az autógyáraknak a beszállítóikat. Maga az osztott tőkeérdekeltség, vagyis hogy a termelő maga is jelentős vagyont – többnyire hitelt – kockáztat, nem elég biztosíték. Hiszen ha a termelő nem képes a ráosztott szerepet megfelelően betölteni, nemcsak ő bukik, hanem az ütem megzavarodása, a nem egyenletesen terhelt kapacitások és a termékszállítások elmaradása miatt a hálózat egészének romlik a rentabilitása.

E rendszerek viszonylagos *stabilitását éppen a partnerek kölcsönös egymásrautaltsága adja*. Mindkét félnek érdeke a rendszeres és kölcsönös szakmai konzultáció, az egymásra figyelő tervezés. Kifinomult formájukban a termeltetési rendszerek általánosan használják a szövetkezetekben kialakult beavatást és részvételt biztosító kommunikációs formákat.

Természetesen azokon a vidékeken és azokban a szakágazatokban, ahol a szövetkezeti integráció a hatvanas évekre annyira előrehaladt, és a szövetkezeti gyakorlatba már beépült (az állami agrárpolitikával együtt formálódó) középtávú stratégiába illesztett, programozott technológiai újulás, a marketingvezérelt, új hálózatok kialakítását a szövetkezetek végezték, hogy övék lehessen az új termék piaca is. A hetvenes években az a gyakorlat is kialakult, hogy az újító élelmiszeripari vállalkozások – például a francia tejszövetkezetekkel együttműködő Danone vagy a svájci és olasz szövetkezetekkel kooperáló Nestlé – a szövetkezetekre hagyják a céltermelést végző beszállítói hálózat kialakítását.

A céltermeltetés nagy költségigénye ellenére gyakran az egyetlen út az igényes és termelékeny élelmiszeripari termékgyártáshoz. Ám e rendszerben a megbízhatóság, a partnerek tartós közös érdekeltiségének, az egymásrautaltságnak belátásán alapuló bizalom nélkülözhetetlen.⁸ Mivel szokásszerűen a megrendelő előlegezi a hizlalók forgóeszközeit,

⁸ A magyar baromfivertikum két zászlóshajójának, a Hajdúbétnak és a Bábolnának tíz évvel ezelőtti összeomlása éppen e bizalom megroppanása miatt következett be.

a beszállítói kiesések csökkentik az eszközök forgási sebességét, a vágó- és feldolgozószorok kihasználtságát, s így növelik a fajlagos költségeket. *A fegyelmezett hálózat kiszorítja a piacról a fegyelmezetlent.* Természetesen a termék és a termelési technológia jellegétől is függ, hogy egy termeltető vállalkozás mennyire törekszik stabil vállalkozói hálózat kialakítására. Például a magyar vagy német konzervgyárak számára uborkát termeltető vállalkozások tisztában vannak azzal, hogy a termeléshez szükséges támaszok vagy a termelési mód megtanulása nem jelent komoly „belépési korlátot” jelentő befektetést. Könnyen lehet új partnereket találni (s ha kedvezőbb tevékenység adódik, a korábbi partner könnyen hagy cserben). Ezért állótőke-támogatással ritkán segítik a beszállítókat. Ám a baromfiiparban, húsiparban, tejiparban, dohányiparban, (az éppen leépülő cukorgyártásban), egyes hűtőipari tevékenységekben, a gyümölcsfeldolgozó vagy forgalmazó láncok estében a termeltetésben a megrendelésen, szaktanácsadáson (partnerkiválasztáson) túl szerepe van az előlegnek, a természetbeni hitelnek, az eszközkihelyezésnek, hitelgaranciának és a tulajdonosi összefonódásnak is.

A termékfejlesztésben is elkötelezett termeltető vállalkozásnak érdeke, hogy valóban „stratégiai szövetségesei” legyenek a beszállítók: vállalják a változások igényelte változtatásokat fajtahasználatban, ütemezésben, technológiai berendezésekben stb. Ezért szinte *szükségszerű folyamat a termelői hálózat koncentrációja*, a megfelelő szaktudást és az egyre több tőkét az adott termék termelésébe és manipulálásába fektetők kiválasztása.

Így alakul ki az a „bizalmi kör”, amelynek tagjai átérzik a kölcsönös érdekeltséget, és amelyik elég stabil és elég áttekinthető ahhoz, hogy jól működjön a belső, az összehangolt fejlesztéseket és a koordinációt segítő kommunikációs rendszere. Hiszen más oldalról nézve a specializált (mert meghatározott céltermékekre irányuló) tudásnak és befektetéseknek ez a hálózata az, amely a szereplőket kiemeli a piac arctalan versenyzői közül. Létrejön az a „*belépési korlát*”, ami rövid távon mind az egyes termelőket, mind pedig a hálózat egészét megvédi a váratlan versenytől (a „konjunktúralovagoktól” és a szerencsét próbálóktól).

Természetesen a termelői kör koncentrációja nem csupán a „stratégiai szövetségek” szerveződésének belső logikájából következik. Ezt igényli *az élelmiszer-vertikum logisztikai racionalizálódása és a minőségbiztosítás* is. Hiszen a szállító és készletezési egységek léptékében előállított homogén termékcsoportok nélkül a logisztikai költségek úgy megnőnek, hogy a vertikum versenyképtelenné válik. Ráadásul nemcsak a költségek nőnek meg, de a láncolatnak az a képessége is gyengül, hogy biztonságosan és megfelelő minőségben kínálja az árut a felhasználónak vagy a fogyasztónak.

A végtermék minősége szempontjából kitüntetett kockázati tényező a termelésben, illetve manipulálásban részt vevő ember. Hiszen a nem megfelelő körülményekkel járó, a sok független résztvevővel előállított termékek pedig még akkor sem egyöntetűek, ha egyenként mindenki gondosan jár el. Márpedig a feldolgozó akkor tud termelékenyen dolgozni, ha homogén terméket dolgoz fel, a kereskedelem pedig igényli, hogy tartósan azonos minőségű kínálatot tudjon a vevőinek biztosítani. (A kereskedelmi marketing legfontosabb eleme az áru odakínálása. S a vevőnek meg kell találnia azt az árut és azt a minőséget, amire számítva bejött az üzletbe.)

Mindezen okok miatt *szorult vissza a rendszerváltás után az árutermelő kistermelés jelentősége, vált jelentéktelenné a háztáji tehéntartás és hizlalás, ritkultak meg a kilencvenes évek végén az önálló gazdálkodók*. Ráadásul a technológiai eszközök gyártói és fejlesztői is igazodtak az integrált rendszerek és a koncentráló beszállítói hálózatok igényeihez. Sok tevékenységi fázisra *igényes eszközök nem is készülnek* az összefogás nélkül dolgozó „kicsik”, egy-egy tevékenységet nem a szakágazatban kialakult integrációkban szokásos léptékben végzők számára (igényes tengeri vetőgép, fejőállás, feldolgozó berendezések stb.). Ugyanakkor azt is be kell látnunk, hogy a kisvállalkozások – különösen a részidős árutermelő vállalkozások – térvesztését csökkenteni lehetett volna megfelelő koordinációs intézményrendszer kialakításával, illetve életben tartásával.

Összegezve: a tartós mezőgazdasági szerepvállaláshoz egyszerre van szükség a felhasználói igényeket is értő termelői tudásra, egy-egy háztartás lehetőségeihez képest jelentős tőkére és olyan gazdálkodói kapcsolatrendszerre, amellyel biztosítani lehet a szükséges szolgáltatásokat és az értékesítési utat. *A mai „paraszt” képzett, jelentős tőkét kockáztató, kapcsolatépítésben jártas és igényes (kis)vállalkozó.*

A tudásgazdaság kiterjedése a mezőgazdaságban

A tudásgazdaság kiterjedése a mezőgazdaságban (és az élelmiszer-vertikum egészében) azokkal a folyamatokkal függ össze, amelyek a gazdaság többi szektorát is átalakították, átalakítják. Ennek a folyamatnak emberi erőforrás oldalán az áll, hogy a hagyományvezérelt munkaszervezetek mellett erodálódni kezdtek a „technokratikus”, a képzett szakemberek által megtervezett és vezényelt munkaszervezetek és hálózatok is. Már csak azért is, mert a tömeges iskoláztatás a boldogulni akaró új nemzedék tagjait elválasztotta akár a régi, akár az új szervezetekbe való szocializálódás pályáitól. (Nemcsak a paraszti hagyományok zöme enyészett el, hanem a huszadik század első felében megformálódott „munkás” vagy „mérnök” hagyományok zöme is.).

Ugyanakkor az iskolarendszerben – különösen a különböző szintű szakképzésekben –, valamint a(z) elsősorban szakmai) közéletben tudatosodtak azok a meggondolások, az a technológiai és együttműködési racionalitás, amelyik a hatékonyság javítására törekvő „tudományos munkaszervezés” és „az emberi kapcsolatokat”, iskolák szempontrendszerét is adják.

A technikai-gazdasági feltételek oldalán az anyagtudományok, a biotechnológia és a vezérléstudomány lehetővé tette, hogy a 19. században „produktívnak” tekintett tevékenységi formák (ipari és mezőgazdasági termelés, bányászat, szállítás) termelékenységére tíz-, hússzorosodjon, sőt egyes esetekben (ilyen a gabonatermelés is) ötvenszeresedjen. Ezzel a „produktív szféra” munkaerő-szükséglete csökkent, és a „tanulatlan” munka a termelésben háttérbe szorult. Másik oldalról az informatika és a kommunikációs rendszerek fejlődése lehetővé tette, hogy az együttműködések kilépjenek a személyes kapcsolatrendszerek hálózataiból. *A verseny súlypontja az egyre könnyebben elérhető technikai lehetőségek megvalósításáról áttevődött az együttműködések hatékonyságának javítására.*

A „tudásgazdaság” úgy újítja a szabályozott információs és döntési rendszerű „nagyüzemeket”, a szövetkezeti és termeltetői rendszereket, hogy univerzális információs, kommunikációs és döntési eljárások helyett a kialakuló „vállalkozásháló”, illetve „vállalkozásbokrok” a tevékenység és a résztvevők természete szerint *egyéntik a feladatokat és a hálózati szerepeket*. Ezt azonban csak akkor tehetik meg, hogyha a meglehetősen autonóm szereplők világképe, „nyelvezete”, célképzetei illeszkednek egymáshoz, és kialakul köztük egy *csoportmorál*. Vagyis míg az új folyamatok felbontják a hagyományos hierarchikus szervezetek kasztrendszerét, létrehoznak egy újabb kasztrendszert. S ami még kellemetlenebb: mivel az újuló kooperációs formák megnövelik (különösen a mezőgazdasági) munkavégzők zömének autonómiáját, megnövelik a résztvevők felelősségét is. Ezért aggályosabb a partner és a munkatárs kiválasztása („olyan munkatársat keresnek, aki több munkaterületen jártas s átlátja az egész gondját”). *Ezért tudnak kevésbé befogadni olyan embereket, akiknek hiányos a munkakultúrájuk (s ezért minőségi kockázatot jelentenek), avagy fogyatékos az együttműködési képességük (azaz nem érzékelik, hogy munkájukhoz hogy kapcsolódik mások munkája)*. Szinte egyetlen formában tudnak feladatra gyengén motivált embereket alkalmazni: a „patrónus-kliens” viszonyok újraélesztésével.

A „tudásgazdaság” vállalkozásbokrai és vállalkozáshálói készen állnak arra, hogy bármikor szükség lehet újításra, ezért tartozik hozzá a tudásgazdasághoz *az élethosszig tartó tanulás*. (Ám ellentétben a „jó pappal”, a szofistával vagy a skolasztikussal, az örökös tanulásnak ez esetben nem a bölcsesség, hanem a gyakorlat megszerzése a célja.) A szakma és a gazdasági tevékenységi kör horizontja figyelésének, a konzultációk keresésének, a célszerű továbbképzésnek életformaterhét enyhítik a szakmai társasági formák, a célszerű netes információs fórumok és továbbképzési technikák. Ám *internetre nem csak ezért van szükség*. A koordináció gyorsasága és rugalmassága is ezt igényli. A piaci veszélyek és lehetőségek nyomon követésének, sőt az üzletkötés (értékesítés, anyag és szolgáltatásvásárlás) fő eszköze is egyre inkább a net.

A tudásgazdaság előretörése versenytársaink mezőgazdaságában természetes következménye annak a több nemzedéke zajló szelekciós folyamatnak, amelyikben – éppen azért, mert a „nyugati világ” nagyobb részében a mezőgazdaság mikrovállalkozások versenyében működik – *rendre kiválasztódnak azok, akik sikeresebbek*, azaz tudásuk, kapcsolatrendszerük (többek közt termeltetőkkal és bankokkal való tárgyalási képességeik) és megszerezhető eszközeik révén jobban ki tudják szolgálni a felhasználók és a fogyasztók igényeit.

Nálunk *a mezőgazdálkodók mezőnye kettészakadt* azokra, akik többnyire nemcsak tudást, de tőkéit is kockáztatva belátják, hogy a gazdaság rendszerében kell boldogulniuk, s azokra, akik jobb esetben önkizsákmányoló magatartást felmutatva remélik, hogy az „áldozatos” lét megtermi gyümölcsét – s az állammal elégedetlenek –, rosszabb esetben kettős morállal próbálnak fennmaradni. A szorongás azonban annak ellenére állandó része

agrárrendszerünknek, hogy a gazdaságok nagyobb része az unióba lépéssel a korábbiaknál nagyobb jövedelembiztonsághoz jutott.⁹

A hálózatformáló közepes gazdaságok

A tudásgazdaság kiterjedésének egyik tünete, hogy az integrációknak (a termeltetésnek) nem kell a partneri kört egységes minták szerint kialakított üzemformába terelniük. Hiszen a kulturális – különösen a szakmai műveltségbeli – szakadék a felhasználó és a termelő között sok esetben megszűnt. Az integrátor és a beszállító között egyedi egyezségek jöhetnek létre – hisz mindkettő érti a másik szempontjait –, és egy-egy beszállító szolgáltatói szerepekkel is gazdagíthatja tevékenységi körét. S megfordítva: nemcsak a nagy szövetkezeti hálózatok apparátusai, a feldolgozók és a bolthálózatok ellátására vállalkozó áru-előkészítő cégek válnak integrátorrá, hanem az integráció kiindulhat a piaci lehetőségek közt tájékozódni tudó középvállalkozások együttműködéséből is.

Mivel a pár száz hektáros szántóföldi és a több tíz hektáros ültetvényes vállalkozások Magyarországon csak az elmúlt húsz évben alakultak ki, csak részleges képünk van kétségtelenül jelentős hálózatformáló szerepükről. A termékkínálat újításában érzékelhető jelentőségüket is gyakran csak akkor tudatosítjuk, amikor a nyugati analógiákat is látjuk.

Bár a gabonatermelésben is nagy a szerepe a termeltetésnek, a hozamok és főleg a minőségi összetétel kiszámíthatatlansága miatt és azért, hogy a távoli piacok is elérhetőek legyenek, a gabonatermelők biztonságát növeli, ha a tőzsdén keresztüli eladás lehetőségét is fenntartják. Az ehhez szükséges szárító- és raktárkomplexumokat – mivel a téveszidőkben épültek már elavultak – általában közepes gazdaságok hozták létre. Így ők, általában egy országos hálózat alvállalkozóiként (együttal input beszerzéssel és szolgáltatásokkal is foglalkozva), környezetük integrátoraivá is váltak.

A zöldség- és gyümölcs forgalmazására alakult TÉSZ-ek (termelői értékesítési szervezetek) kialakításában és még inkább a formálásában is kitüntetett szerepe van a közepes vállalkozásoknak. Az üzleti stratégia tisztulásával ők alakítják ki a belső normákat, magukhoz idomítják a feldolgozókat, és az üzleti stratégiának megfelelő ültetvénytelepítésekkel stabilizálják az új integrációt. Biotermelésben elkötelezett vállalkozások hálózatai együtt hoznak létre értékesítési csatornákat, sőt új termékek megformálását (ivólevelek, almachipszek, aszálványok stb.) vállaló társaik számára termelnek.

Ahol kisebb – gyakran mellékfoglalkozású – gabonatermelő vagy ültetvényes gazdaságok is vannak, sokszor középvállalkozókból alakulnak olyan „patrónusok”, akik a többiek gazdálkodási módját terelik, illetve értékesítését szervezik. Vagy olyanok, akik „háztájizó” állandó és időszakos alkalmazottaikból alakítanak kliensi kört.

⁹ Ezért is érzik úgy gyakran az élelmiszeriparosok, hogy két tűz közé kerültek: miközben az áruházláncok szorítják őket, a mezőgazdálkodók feldolgozók iránti lojalitását gyengíti az állam, illetve az unió adta jövedelembiztonság.

A kistermelők esélyei

Az eddigiekből kitűnik, hogy nem csupán a kistermelés hagyományosnak tekinthető – ház melletti telekre, zártkertre, hétvégi kertre alapozott – formáinak nincs esélye arra, hogy szerepet vállaljanak az élelmiszeripart, illetve a boltellátó vállalkozásokat kiszolgáló hálózatokban, hanem a '70-es és a '90-es évek közt elterjedt, néhány hektárra vagy baromfiháza, ház melletti állattartásra berendezkedett árutermelő kisvállalkozásoknak sem. (A hálózati elkötelezettség elkerülését lehetővé tevő árutőzsdére még kevésbé támaszkodhatnak, hiszen ahhoz a homogén termékek még nagyobb raktározási és szállítási egységei kellenek, mint amekkorák a termeltető hálózatokban szokásosak.)

Az okok formálisan is csoportosíthatók. Az élelmiszerbiztonsági előírások miatti növény- és állategészségügyi, valamint a termékpálya nyomon követését szolgáló nyilvántartások, a szerződések, az inputbeszerzés és a szolgáltatásvásárlás fajlagos költségei a kicsiben termelő számára nagyobbak, mint amennyibe ez termékegységre vetítve a nagyban termelőnek kerül. Ráadásul ezek a nyilvántartások és bizonylatok az adóhivatal számára is elérhetők – ami az őstermelői kedvezmények miatt nem mellékes szempont.

Az igényes munkát lehetővé tevő technológiai eszközök általában nagyobb termelési méretre készülnek, ezért a termelő stratégiai döntésre kényszerül. Vagy az eszköz birtoklása érdekében szolgáltató vállalkozóvá válik, vagy bonyolult szolgáltatáscsere kapcsolatrendszerbe lép be, vagy szolgáltatásvásárlóvá lesz. Avagy beletörődik abba, hogy az ő munkájának termelékenysége sokkal kisebb, mint a komoly gazdáké, és a termelés eredménye is bizonytalanabb. (Még a gabonatermelés hozamainak nagy szóródása is egyfajta „beletörődés” elterjedtségére utalnak. Még inkább az állattartás és a kertészeti termelés fajlagos mutatóinak szóródása.)

Szerte a világon vannak és a magyar múltban elterjedtek voltak olyan intézményesült együttműködési formák, amelyek a mértékadó vállalkozási méretek alatti – általában részdíós gazdaságot működtető – árutermelők hálózatokba kapcsolódását segítik, illetve segítették. Szövetkezetek, feldolgozók vagy hűtőházzal rendelkező kereskedő vállalkozások termeltetőkként kisvállalkozás-bokrok termelését szervezve biztosítják, hogy a termelésfejlesztéshez és a termeléshez szükséges szolgáltatások és az inputbeszerzés fajlagos tranzakciós költsége a nagyüzemek költség szintjére vagy még az alá csökkenjen. Bár az integrált kistermelői bokrok a második lépésben már jelentős, „kihagyhatatlan” részévé tudnak válni a nagyobb hálózatoknak is, a termelési rendszerek átalakulásával válságba került és változtatásra kényszerülő hálózatok könnyen kihagyják a kisvállalkozás-bokrokat – különösen azon tevékenységekben, ahol e bokrok nem tudják követni a termelési kultúra változását.

Leglátványosabb példa erre a „parasztportán” folyó tejtermelés felszámolódása. Nyugat-Európában az 1970-es években a vaj túltermeléshez hozzáadódott az a pánik, amit a vaj koleszterintartalma miatt veszélyes élettani hatásának híre okozott. Kiszorult a konyhákból, fölváltotta a növényi olaj és a margarin. A (tejszövetkezetekkel szövetséges) nagy tejipari vállalatok végül megmentették a tejágazatot: akkor még különlegesnek számító, elsősorban desszert tejtermékek sorozatának kifejlesztésével. Ám e termékek szempontjából a *tejsír helyett* (aminek fokozására az előző száz év tenyésztése és takarmányozása

törekedett) a *tejfehérje* lett a fontos alapanyag. Ezt azonban csak a sterilen és hűtve kezelt tejben lehet megóvni a baktériumoktól öt-hat órával a fejés után. Ezért adekvát a fejőházas technológia, ahol a fejőállások gyorshűtőhöz kapcsolódnak.

Magyarországon 1990 előtt lassan bontakozott ki az új tartási módra való átállás, majd a rendszerváltozás után a termékfejlesztésre vállalkozó feldolgozók – néhány szigorú szabályokkal működő új tejszövetkezet kivételével – megszabadultak a parasztudvari tejtől. Aztán, amint a birtokrendszer stabilizálódott, és idővel még az uniós, versenyképességet segítő támogatásokhoz is hozzá lehetett jutni, néhány óriás üzem és pár ambiciózus szakember által vezetett közepes gazdaság felépítette az új, „amerikai” típusú telepeket (közülük a legnagyobb a Bonafarm érdekelt-séghez tartozó csipőteleki telep), s ezzel kiszorultak a versenyből a nem elég bátran korszerűsített régi telepen gazdálkodók is. A tejtermelés koncentráltasága nálunk az ebből a szempontból élenjárókéhoz hasonlít – s ez igaz a tenyésztés minőségére, valamint a hozamokra is. Hiszen nagy a logisztikai előnye egy óriás telepnek, s a feldolgozók ezt az előnyt honorálják.

Legtöbb szakágazatban nem ennyire drámaian zajlottak és folynak a változások. Van, ahol az együttműködő kicsik tudtak alkalmazkodni, s van, ahol nem. Azt azonban könnyű belátni, hogy a technológiai és/vagy termékfejlesztésre készülő feldolgozó vagy az új piaci hidakat építő árukezelő-kereskedő vállalkozás elsősorban a tudásgazdaság kiterjedésével kialakult új kapcsolatépítési technikákat használja: az újra fogékony vállalkozói körben keresi meg partnereit. (Hiszen az általuk vállalt „relációspecifikus” szellemi és anyagi befektetés fokozza a stratégiai elkötelezettséget.)

Természetesen vannak és születnek olyan feldolgozó/kereskedő vállalkozások, amelyek a kistermelőkre is számítva karakteres – gyakran „tájjellegű” – termékek piacra vite-lével foglalkoznak. Hagyományosan egy-egy jellegzetes termék tájközeteiben kialakult kultúrában bízva. A szőlővidékek borászatai vagy az olajbogyó sajtoló/palackozó üzemek egyúttal kisebb-nagyobb csoportok integrátorai. Ezen túl Magyarországon még van nyoma a szegedi és a kalocsai paprika vállalkozásbokra, az ormánsági és dél-békési dinya-termesztő körzetre, a homoki zöldségtermelőkre, a kelet-magyarországi almára stb. támaszkodó hagyományoknak. Új törekvések is megjelentek: például dió, itt-ott újraélesztett bogyós gyümölcs, szamosháti szilva hasznosítására. Általában azonban megfigyelhető, hogy ha stabilizálódik egy-egy termékkör piacra vitele, akkor az újításokat könnyebben megvalósító – döntően alkalmazottakra támaszkodó – középvállalkozások szerepe nő meg: az együttműködő közösségekben kiválasztódnak a relatíve nagyok, s egyre kisebb a kis árutermelők jelentősége.

Hasonló folyamatok játszódnak le olyan újnak számító termékkörök termelő-feldolgozó-értékesítő hálózataiban is, mint a biotermelés vagy a sajtgártás. Bár a kezdeményezőök missziója a kistermelés megújítása, új kultúra terjesztése, a szakmailag művelt emberek középvállalkozásai adják a feldolgozható áru zömét.

A kistermelői („paraszi” vagy „háztáji” jellegű) gazdaságok döntő többségét a saját igények szerinti fogyasztás vagy a közvetlen értékesítés teszi racionálissá. Hiszen a logisz-

tikai költségek, a kereskedelmi árrés és az adó részleges vagy teljes megtakarítása ellensúlyozni tudja a kis üzemméret, a hiányos felszereltség és egyes szolgáltatások hiánya miatt a professzionális árutermelőkénél sokkal kisebb termelékenységből fakadó hátrányt. (Persze csak akkor, ha a készletezés és a közvetlen értékesítés költségei nem nagyok.)

A közvetlen – vagyis a hálózatokon keresztüli piacra jutásnál egyszerűbb – értékesítés csatornáit ritkultak is és újultak is az utóbbi évtizedekben. A rokonsági, szomszédsági rendszeren belüli termékcsere szinte teljesen kiment a divatból, de a testvérek s még inkább a leszármazottak háztartásának ellátása a kisgazdaság termékeiből ma is általános. A városias munkahelyen dolgozó hozzátartozó kereskedelmi ügynökként való alkalmazására (aki kollégái „megrendelését” elégíti ki), ma a foglalkoztatásszerkezeti változások miatt kevesebb a lehetőség, mint 25–30 éve, de a facebook csoportokon belüli igénygyűjtéssel új csatorna nyitható. A portán való állattartás visszaszorulásával megnőtt helyi kereslet biztonságot ad annak a néhány gazdaságnak, amelyik tejjel vagy tojással elégíti ki a friss áru-ra igényt tartó helybelieket. Úgy tűnik, azok a sertéstartók is tartósan fenn tudják tartani gazdaságukat, akik mások – jelentős részt városiak – számára hizlalnak disznót. Biztosítani tudják vevőiknek a disznótor élményét és az egyedi karakterű hentesárut. Ügyféltoborzásra és kapcsolattartásra ők is az internetet használják.

Bár a kofák rendje megszűnt, kofaszerepet sok mai zöldséges is betölt. Különösen az idény-árusítóhelyet üzemeltetők. Ám van egy lényeges különbség a kofaszerepet is betöltő, azaz egyes termelők termékeinek értékesítését vállaló zöldségesek és az egykori kofák között. A zöldségesek nincsenek teljesen ráutalva még a velük lojális termelőkre sem, mert természetesen kapcsolatot tartanak a nagybani piacokkal, sőt az ott elérhető importőrökkel is.

A Nyugat-Európa-szerte újjászületett szombati piacok, illetve a mintájukat követő „kis-termelői” piacok, akárcsak az üdülőhelyi piacok, általában csak egy városszéli – gyakran nem is paraszti múltú – termelői körnek biztosítanak értékesítési lehetőséget. Ugyanakkor ezek és a szakosodott termékbemutatói lehetőségek ösztönzik a csoportképződést: saját karaktert felmutató, interneten is megjelenő közösségként már rendelésre szállítóként is meg tudnak jelenni. Ezt a mintát követik azok a Fair Trade elvet követő „szociálisan érzékeny” ügynökségek, amelyek hagyományos vagy bioterméket előállító falusi termelői közösséget igyekeznek építeni. Hasonló szerepképzeteket igyekeznek kelteni egy-egy nagyban termelő középüzem értékesítési ügynökei, akik az interneten is megjelenítik magukat.

Néhány tanulság

Bár a gazdasági sikerességre való törekvés minden országban olyan folyamatokat eredményez, amilyeneket ebben az írásban az „iparosodás” és a „tudásgazdaság” kategóriái kapcsán leírtunk, mindenki a saját történetét folytatja. Mindenütt jelentős a hálózatokba rendeződés kényszere, majd’ minden tevékenység koncentrálnálódik – egyrészt a területbővítésre törekvés, másrészt a szakosodás eredményeképp. Mindenütt nő és tovább növekszik a nagy tőkét mozgósítani tudó és ezért a jövőt látványosan módosító konglomerátumok

szerpe, és mindenütt megnőtt az a „belépési korlát”, ami a komoly gazdává válni akarók előtt áll. Ám az eltérő kultúra, amelyet az eltérő intézményes hagyományok formáltak, tovább él. Makroszinten a mezőgazdaságról alkotott politikai képzetekben s ezért az eltérő mai jogszabályokban – amit az unió csak irányelvekkel és korlátozásokkal tud befolyásolni –, mikro- és mezoszinten pedig a gazdasági szereplők viselkedési mintáiban és a fogyasztók eltérő szokásaiban.

Magyarországról tekintve versenytársainkra – a sikeresebb mezőgazdaságot működtetőkre – néhány különbség látványos. Például az, hogy a farmer hagyományú országokban, ahol a birtokosok a 18. század végére – saját kezdeményezésre vagy a törvények által terelve – elhagyták a falvakat, ott néhány, igényességet fokozó gazdálkodási szempont tudatosult. Ilyen az összefüggő birtok, a tagosítás jelentősége. Vagy: ahol van a szövetkezeti múltból vagy az annak tanulságait használó kamarai rendszerből fakadó „terelő tanácsadás” abban is segíti a kisebb gazdákat, hogy gazdaságuk formálása, szolgáltató és együttműködő partnereik megtalálása biztonságosabb legyen. (Így nemcsak a német-alföldi, hanem az osztrák vagy a bajor gazdák kockázatai is kisebbek, mint a magyaroké – egyes szegmensekben kisebb a „belépési” korlát is.)

Ahol – különböző történeti okokból – közvetlenebb a kapcsolat egyes gazdálkodó társadalmi csoportok és a fogyasztók között, ott jelentős számú az agrár-kisvállalkozóknak azon csoportja, amelynek tagjai tudatos szerepet vállálnak a differenciálódó fogyasztói igények kielégítésében, sőt új igények gerjesztésében is. Még olyan „értelmiségi” vagy „feltalálói” vállalkozásokra is akadnak példák, amelyek a gazdálkodási mód vagy a termék újításaival mintaalkotók lettek nemcsak Európa nyugati régióiban, hanem Kelet-Közép-Európában, sőt Magyarországon is.

A különböző kultúrájú, eltérő életforma-ideálokat követő emberek közvetlen kapcsolatai – és az életformaváltások könnyedsége – kellenek ahhoz, hogy új igények és új kínálatok egymásra hatását látva a termelői oldal újítási törekvései új piaci szegmenseket tudjanak kialakítani. Ezt segítheti, ha egyes felhasználók – mint például a sajátos és igényes alapanyagokat kereső éttermek vagy piaci réseket kereső feldolgozó iparosok – látványosan keresik a partnereket. Ám ahhoz, hogy az újítás beépüljön egyes termelői csoportok igényeibe, intézményes újításokra is szükség lenne.

FÖLDHASZNÁLAT, ÜZEMTÍPUSOK, GAZDÁLKODÓK

Tanulmányunkban a „Földből élők” című vizsgálat kérdőíves adatfelvétele alapján mutatjuk be a földhasználat jellegzetességeit. A kérdőíves felvétel a gazdálkodók földhasználati szokásaira, a gazdaságban dolgozók társadalmi, demográfiai jellemzőire, a gazdaság alapításának körülményeire, a gazdaság korábbi történetére, a termékstruktúrára vonatkozott.

A kérdőívben feltett kérdésekre nyolc kistérségből 1000, legalább egy hektárt művelő gazdaság képviselője válaszolt. Az adatgyűjtés során döntően családi gazdaságokat kerestek fel a kérdezőbiztosok, és a válaszadó az esetek több mint 90 százalékában maga a gazdálkodó volt. A gazdálkodók jellemzően idősebb férfiak, akiknek neme, életkora, iskolai végzettsége és a gazdaság jellemzői között az adatok számottevő kapcsolatot mutatnak. A vizsgált gazdaságok nagyobb részét 1990 után alapították, ugyanakkor döntő többségüknél a gazdálkodó vagy a házastársa családjában is gazdálkodtak, azaz a családban volt előzménye a tevékenységnek.

A vizsgált üzemek legnagyobb része gabonatermesztő családi gazdaság, azonban a legnagyobb földterülettel és legjelentősebb elnyert támogatási összegekkel azok a vegyes gazdaságok rendelkeznek, amelyek egyéb tevékenységgel is foglalkoznak (kereskedelemmel, szolgáltatásnyújtással). A tanulmány első fejezetében a vizsgálat módszertanát és a mintát mutatjuk be. A második fejezet a használt földek eredetét, a bérlet és saját tulajdonú földek arányát, a harmadik fejezet a gazdálkodás előzményeit, valamint a gazdák legfontosabb társadalmi, demográfiai jellemzőit részletezi, míg végül a negyedik fejezet egy lehetséges gazdaságtipológiát mutat be.

Módszertan

Kutatásunk a kérdőíves személyes kérdezésen alapuló standard kérdőíves kutatás volt, amelynek során az MVH támogatási adatbázisa alapján létrehozott címlista segítségével keresték fel a kérdezőbiztosok a gazdálkodókat.¹ A felvétel során elkülönítettük egymástól az ún. főcímeket és a pótcímeket, és kizárólag a kiesett főcímek esetén lehetett pótcímen élőket kérdezni. A főcímek háromszori sikertelen felkeresés után estek ki.

¹ Címlistás, főcím-pótcímes eljárás

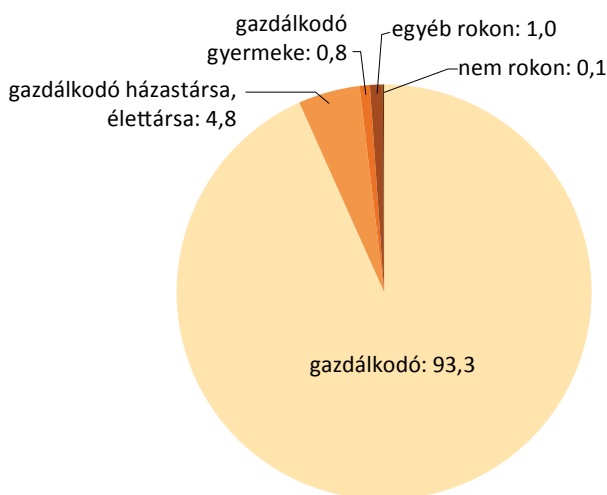
Minden főcímhez két pótcímet biztosítottunk, a pótcímeken szereplő gazdaságok két szempontból egyeztek meg a főcímlistán szereplőkkel:

- ❖ terület (azonos járás),
- ❖ méret (ugyanakkora méretű gazdálkodásokat rendeltünk egymás mellé).

A kérdőívet csak a szűrőkérdésben megadott feltételeknek megfelelő személy, azaz a cég tulajdonosa, a családi gazdaság vezetője, tagja vagy fizetett alkalmazottja válaszolhatta meg, vagyis olyan személy, aki válaszolni tudott a gazdálkodás részleteire vonatkozóan.

Az interjúk többségénél (831, 93,3%) a kérdezett egybeesik a gazdálkodóval, míg a többi esetben a gazdaságban részt vevő más személyek: a gazdálkodó házastársa, élettársa (4,8%), gyermeke (0,8%), egyéb rokona (1%) vagy nem rokona, alkalmazottja (0,1%) voltak a válaszadók (1. ábra).

1. ábra: A kérdezett családi gazdaságon belüli pozíciója (%)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

Alapsokaság és minta

A kutatásba bevont 8 járásban a 2012. évben MVH területalapú támogatásban részesülő, legalább 5 hektár területen gazdálkodó magán- és jogi személyek jelentették az alapsokaságot, illetve azok az öt hektár alatti gazdaságok, amelyek legalább 300 ezer forintnyi támogatáshoz jutottak 2012-ben. A kérdőíves felvételt azokban a járásokban végezte el a Tárki 2013. november – 2014. januárban, ahol a projekt részeként magnós interjúkat és esettanulmányt készítettünk. A járásokat úgy választottuk ki, hogy a lehetőségek szerint reprezentálják a különböző hazai térségtípusokat (1. táblázat).

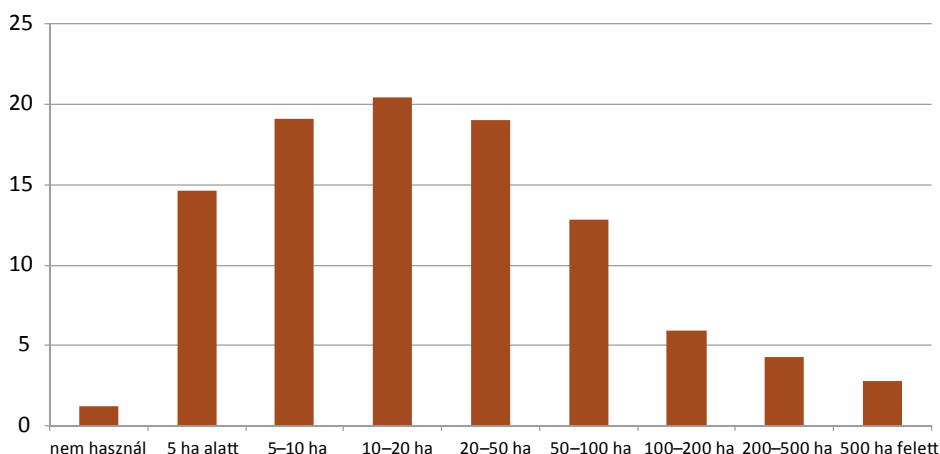
1. táblázat: A kérdőíves interjúk száma járásokként

Járás	Interjú összesen
Fehérgyarmat	162
Hajdúnánás	163
Marcali	110
Bóly–Mohács	75
Zalaszentgrót	79
Budakeszi–Tatabánya	87
Nagykőrös	133
Gyöngyös	192
Összesen	1001

A minta bizonyos járásokban azt jelentette, hogy az alapsokaságot képező szinte mindegyik gazdálkodó bekerült (Zalaszentgrót, Budakeszi–Tatabánya, Bóly–Mohács); ezzel szemben azokon a kutatási terepeken, ahol magasabb a gazdálkodók száma, ott a gazdaságoknak átlagosan 35 százalékát vizsgáltuk.

A földhasználat általános jellemzői

A tanulmány második fejezetében a földhasználat általános vonásait írjuk le. Mindenekelőtt azt kell megemlítenünk, hogy a mintavétel következtében az országos adatokhoz hasonlítva (2. ábra) jelentősen alulreprezentáltak a nagyon kevés földet művelő gazdaságok, amelyek országosan a földhasználók valamivel több, mint felét adták 2012-ben. A földhasználat és a termelés koncentrációja az ezredfordulót követően jelentősen felgyorsult, és nagyarányú volt az egy hektár alatti vagy az 1–2 hektárt használó minigazdaságok beolvadása a nagyobb birtokokba a földbérleteken és földfelvásárlásokon keresztül. A mintába (vö. 2. ábra) elsősorban az 5 és 500 hektár közötti családi gazdaságokra kerültek. A 26 darab 500 hektárnál nagyobb gazdaság között mindössze 3 egyéni gazdálkodó van. A 12 darab, földet nem használó gazdaság méhésztel, haltenyésztéssel és más állat tenyésztésével foglalkozik. A társas vállalkozások aránya az egész mintában 8,9 százalék, amelyekből az 54 kft. többsége szintén családi alapokon működik.

2. ábra: A gazdaságok megoszlása a használt föld nagysága szerint, 2014 (N = 1000, %)

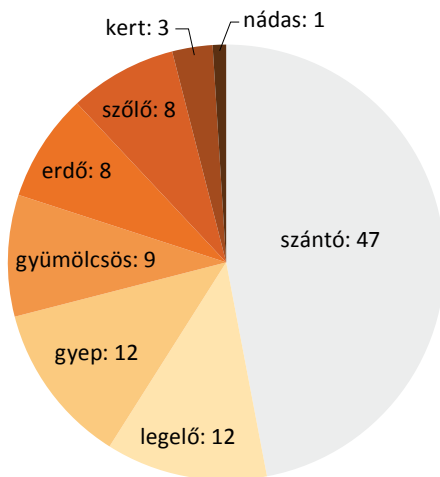
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A felmért gazdaságok művelési águk szerint túlnyomórészt szántóföldi termeléssel, legelő- és gyepgazdálkodással foglalkoznak. A szőlőművelést, a gyümölcsstermesztést és az erdőgazdálkodást egyaránt 80–90 megkérdezett nevezte meg a gazdaság három legfontosabb művelési ágának (3. ábra). A szántóföldi termelés túlsúlyát mutatja, hogy azt a gazdálkodók 82 százaléka gazdasága három legnagyobb művelési ágához sorolta (4. ábra). Leginkább a szőlőművelés független a szántóföldi termeléstől abban az értelemben, hogy a szőlőtermelők között vannak a legtöbben (38%), akiknek nincs szántóföldjük. Az erdővel, gyepvel, gyümölcsösrel rendelkezők esetében a szántóföldet nem birtoklók aránya 16 százaléknál alacsonyabb.

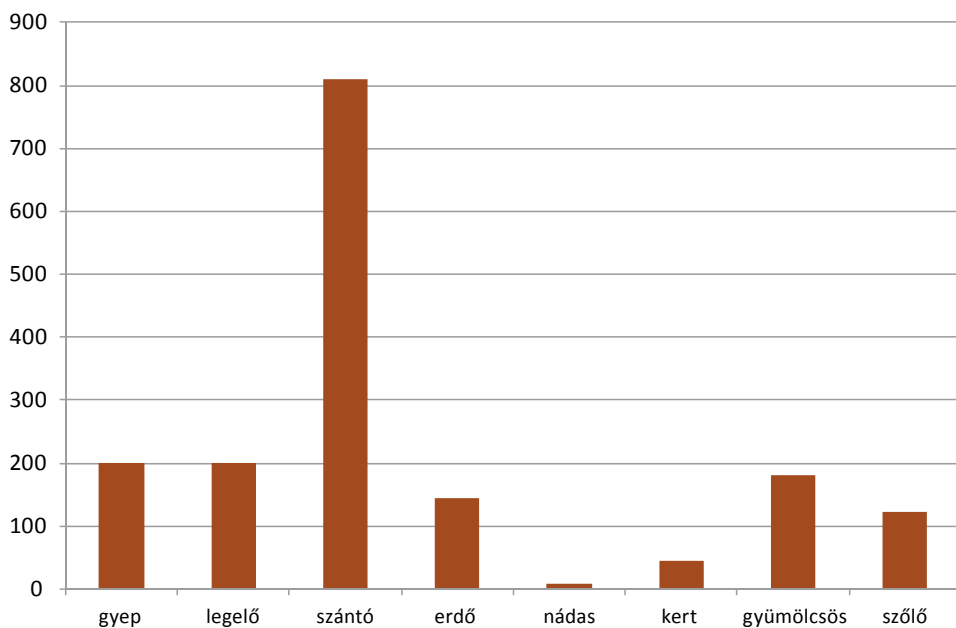
A gazdaságok kétharmada kizárólag saját tulajdonú földön gazdálkodik. A szíveségi alapon vagy közösségi földön termelők száma egy százalék körüli. A bérelt föld összes földhöz viszonyított arányának kvadránsai egyenletes eloszlásúak (5. ábra). A nagy gazdaságok használnak legnagyobb arányban bérelt földeket, de a földbérlet minden gazdaságnagyság-kategóriában jelen van (6. ábra). A kicsi, 20 hektár alatt termelők közel háromnegyede nem bérel földet, ugyanakkor a legkisebbek 6–7 százaléka esetében az összes használt föld 75 százaléka feletti része bérlemény. A 100 hektár feletti gazdaságok negyedénél a bérelt föld adja az összes használt föld legalább háromnegyedét. A közepes gazdaságok (20–99 hektár) földbérletének a teljes használt földhöz viszonyított aránya alig marad el nagy gazdaságokétól.

A földbérletek legnagyobb részét egyéni tulajdonosok közötti szerződések. A 2013–14 telén a válaszadóknak csak 5 százaléka bérelt állami tulajdonú földet (7. ábra). Az állami földbérlet a 100 hektár feletti gazdaságokban a legjelentősebb: 15 százaléka bérel állami földet, szemben a közepes gazdaságokkal, ahol 6 százalék ez az arány, illetve a kisgazdaságok másfél százalékát kitevő állami földbérlettel.

3. ábra: A gazdaságok megoszlása a három legnagyobb művelési ág szerint, 2014 ($N = 1000$, %)

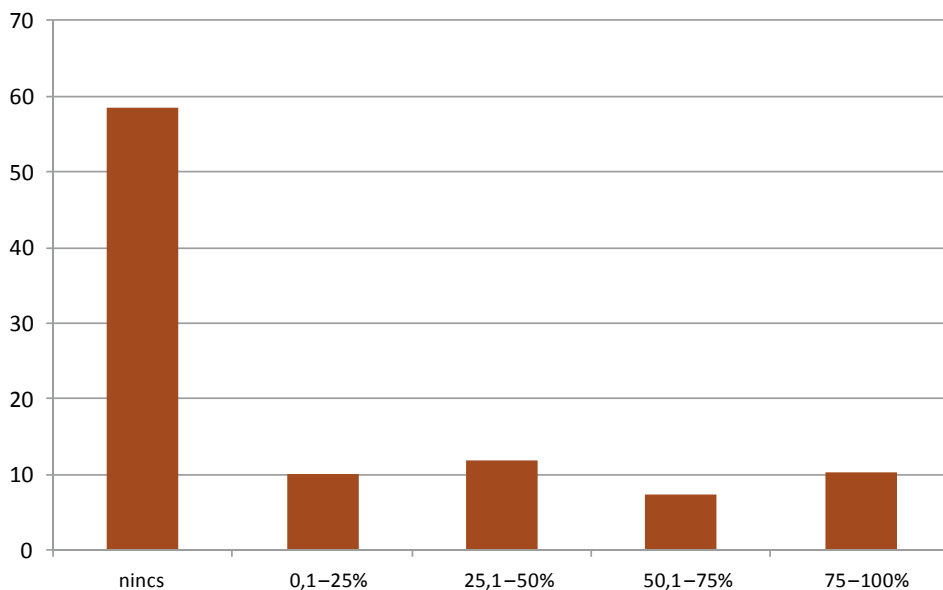


4. ábra: A gazdaságok száma a legnagyobb három művelési ág szerint, 2014 ($N = 1000$, db)



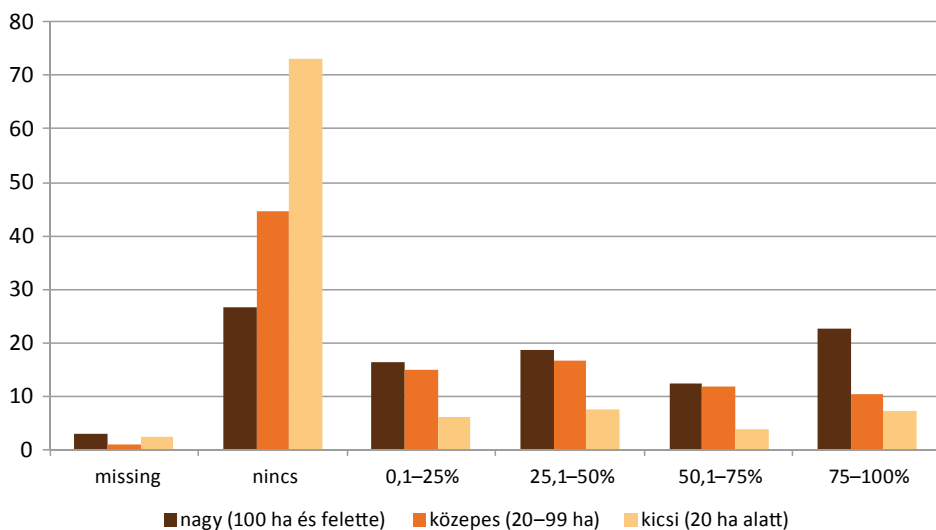
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

5. ábra: A bérelt föld aránya az összes használt földterület-kategórián belül a gazdaságok száma szerint, 2014 ($N = 1000$, %)



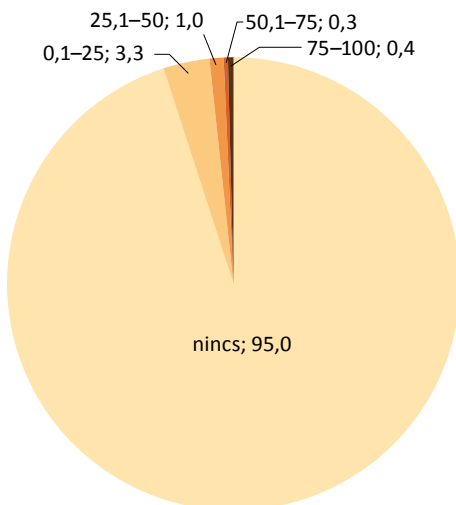
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

6. ábra: A bérelt föld aránya az összes használt földterület-kategórián belül a gazdaságok száma szerint, 2014 ($N = 1000$, %)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

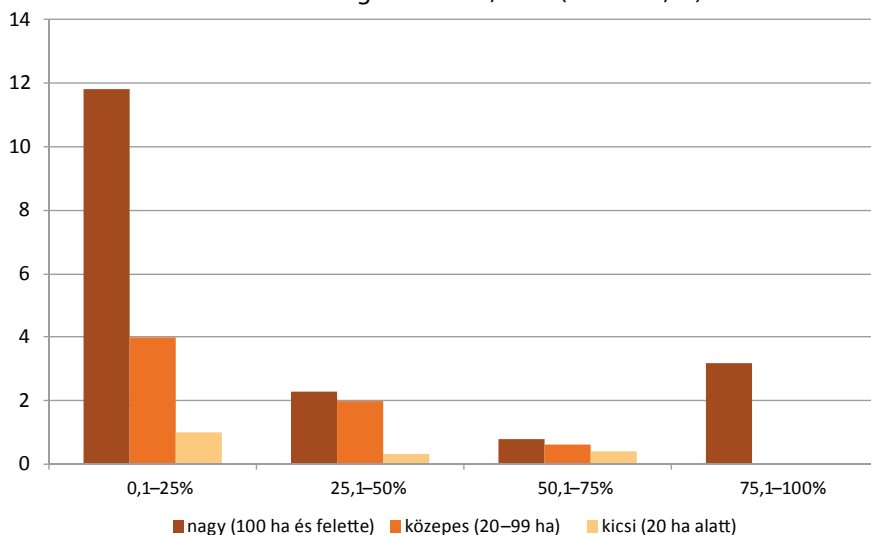
7. ábra: A bérelt állami föld megoszlása az összes használt földterület-kategórián belül a gazdaságok száma szerint, 2014 ($N = 1000$, ha; %)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

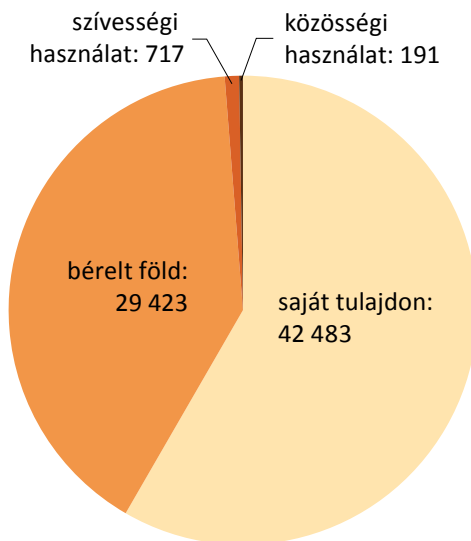
A földbérlés kiterjedtségét még inkább érzékeltetik a bérelt/saját tulajdonú földek nagyságára vonatkozó adatok (8. ábra), amelyek szerint a használt földek 40 százaléka bérelt és 58 százaléka saját tulajdonban levő föld (9. ábra).

8. ábra: A bérelt állami föld aránya az összes használt földterület-kategórián belül, 2014 ($N = 1000$, %)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

9. ábra: ábra: A használt föld megoszlása a földterület nagysága és a használt jogcíme szerint, 2014 ($N = 1000$, ha)

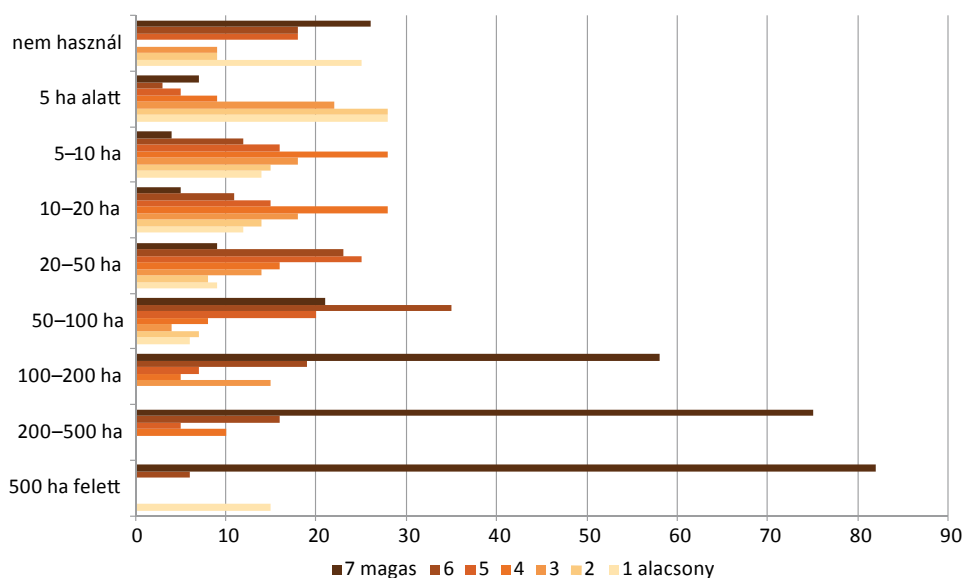


Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A használt föld nagysága és a bruttó termelési érték² között természetesnek tartható módon szignifikáns összefüggést találtunk (10. ábra). A nagyobb föld használata és a nagyobb összes bruttó termelési érték közötti erős kapcsolat esetén inkább a kivételek igényelnek magyarázatot. A földet nem használók között a méhészek és halgazdaságok szerepelnek nagy bruttó termelési értékkel, illetve olyan gazdaság, ahol például nagy tételben csirkét nevelnek. A nagy földhasználó, de kevés bruttó termelési értéket előállító néhány gazdaság erdőgazdaság és halgazdaság.

A gazdaságtípusok közül azok használják a legtöbb földet, ahol a mezőgazdasági mellett kereskedelemmel vagy más, nem agrárjellegű tevékenységgel is foglalkoznak (2. táblázat). A csak növénytermesztő gazdaságok átlagos földterületét még az állattartók is felülmúlják. A földkoncentráció sikerének egyik valószínűsíthető oka a mezőgazdaságon kívüli szektorból származó tőke földtulajdonba fektetése, illetve a gazdaság több szektorára is kiterjedő kapcsolati tőke hatása.

² A bruttó termelési értéket a KSH által megadott bruttó termelési értékek egyes termékekre számított felszorozott összegének az összeadásával alakítottuk ki.

10. ábra: A használt föld nagysága és a bruttó termelési érték, 2014 (N = 1000, %)

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

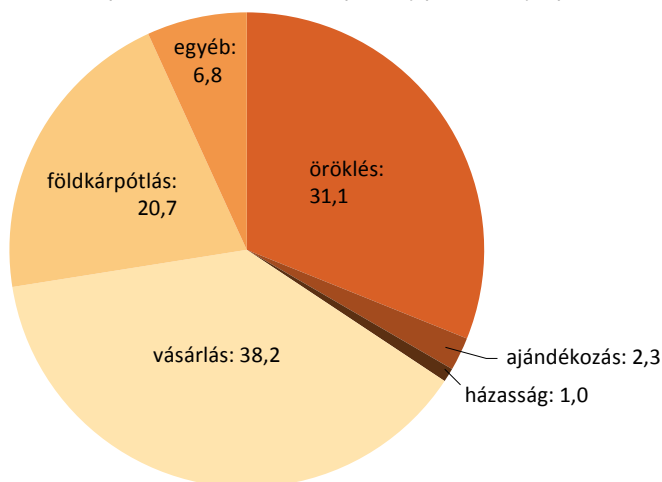
2. táblázat: Az átlagos földnagyság a gazdaság típusa szerint, 2014

A gazdaság típusa	Földátlag, ha	N	Szórás
Állattenyésztő gazdaság	64	35	111
Növénytermesztő gazdaság	38	615	89
Növénytermesztő és nem mg	284	69	1091
Növénytermesztés és kereskedelem	140	67	262
Vegyes gazdaság	65	116	152
Vegyes gazdaság kieg. tevékenységgel	272	47	697
Egyéb gazdaságok	44	27	56

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A gazdaságok által használt saját tulajdonban levő földekhez a legnagyobb arányban vásárlás révén jutottak (38%, 11. ábra). A földtulajdonhoz jutás második legelterjedtebb forrása az öröklés (31%). A földkárpótlás csak a harmadik helyen van (21%) a gazdaságok földtulajdonhoz jutásának a szempontjából.

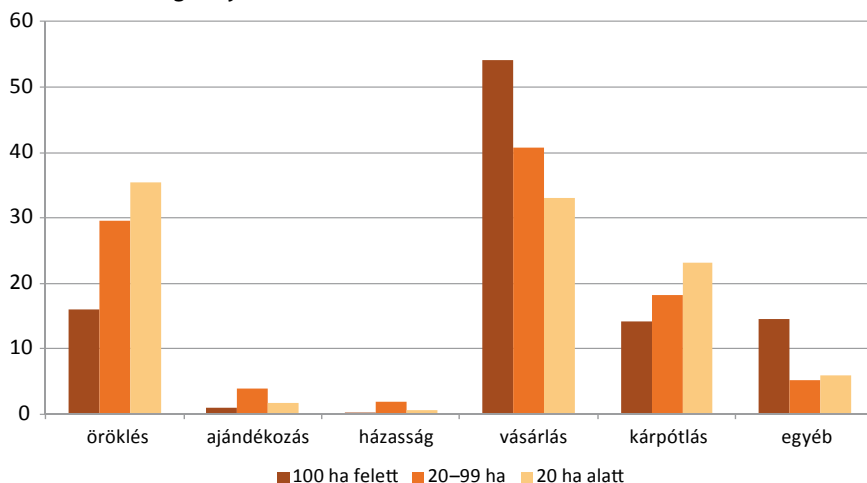
11. ábra: A használt föld eredet szerinti megoszlása
(a bérelt földek nélkül) 2014, (N = 1000, %)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A 100 hektár feletti gazdaságok kialakításának elsődleges módja a földvásárlás (12. ábra). A kárptótlásnak a 20 hektár alatti gazdaságok esetében volt a legnagyobb szerepe a jelenlegi birtokméret kialakításában, de az öröklés és a vásárlás ebben a gazdaságtípusban is megelőzi a kárptótlást. Az öröklés a kisebb gazdaságoknál a legmeghatározóbb. A közepes gazdaságok földjének eredete a nagy és kisgazdaságokkal összehasonlítva kiegyenlített megoszlású.

12. ábra: A használt föld eredete a gazdaság összes használt föld méretkategóriája szerint (a bérelt föld kivételével), 2014 (N = 1000, %)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

Összegzésül azt állapíthatjuk meg, hogy a jelenlegi földhasználati módokat a gyors koncentráció, a földbérletek arányának és a földvásárlások szerepének a korábbi időszakokhoz hasonlított gyorsabb növekedése jellemzi. A kárpótlás, mint a birtokok létrehozásának a forrása, átadta a szerepét a piaci földforgalomnak. Az állami földek bérlete az általunk vizsgált birtokok esetében nem meghatározó forrása – néhány, az összes gazdaság 2–3 százalékára tehető kivételtől eltekintve – még a legnagyobb gazdaságok földhasználatának sem.³ A földkoncentráció piaci alapon, a kilencvenes években a kárpótlással és részvagyonyjegy felvásárlásaival keletkezett birtoktestek öröklésével történt elsősorban.

A családi gazdaságok és gazdálkodók társadalmi jellemzői

A kutatás során döntően a családi jellegű gazdaságokat kérdeztük meg (91,3%). Családi jellegű gazdaság meghatározásához a gazdaságok jogi formáját vettük alapul, és azokat a gazdaságokat tekintettük családi jellegű gazdaságnak, amelyek jogi formája családi gazdaság (a teljes minta 30,5%-a), egyéni vállalkozás (7,4%) vagy őstermelő gazdaság (53,4%) (13. ábra).⁴ Adatbázisunk így 914 családi gazdaságról tartalmaz adatokat. Lényegesen kisebb arányban találunk a mintában jogi formáját tekintve gazdasági szervezeteket: kft. 5,5%, részvénytársaság vagy szövetkezet csupán 1–1%.

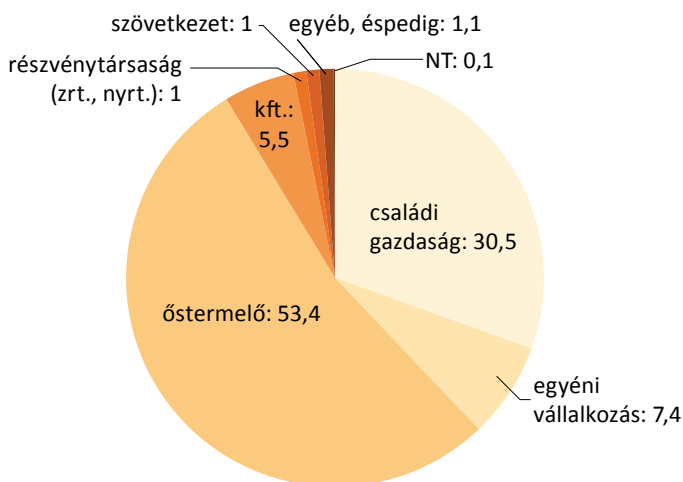
A családi gazdaságokra kisebb földterület jellemző, többségük (57,1%) 10 hektár alatti területen gazdálkodik (14. ábra). Ezzel szemben a gazdasági szervezetek jelentős hányada, 42,7%-a használ nagy, 100 hektár feletti területet.

Felmérésünk során a családi gazdaságok esetében részletesen megkérdeztük a gazdálkodó és családtagjainak társadalmi helyzetét, gazdaságon belüli pozícióját. A gazdaság családi jellegét jól mutatja, hogy adatbázisunk 219 olyan gazdaságot tartalmaz ahol a gazdaság munkájában a gazdálkodó gyermeke vagy gyermekei is részt vesznek, valamint 102 olyan gazdaság van, ahol egyéb rokonok is tagjai a családi gazdaságnak.

³ Az is igaz ugyanakkor, hogy lekérdeztük egy olyan erdőgazdaság adatait is, ahol 45 ezer hektár államtól bérelt területen gazdálkodnak. Ez a terület nagyobb, mint az összes mintánkba került saját tulajdonú termőföld, ezért a tanulmányból közölt adatokból ezt a gazdaságot kihagytuk.

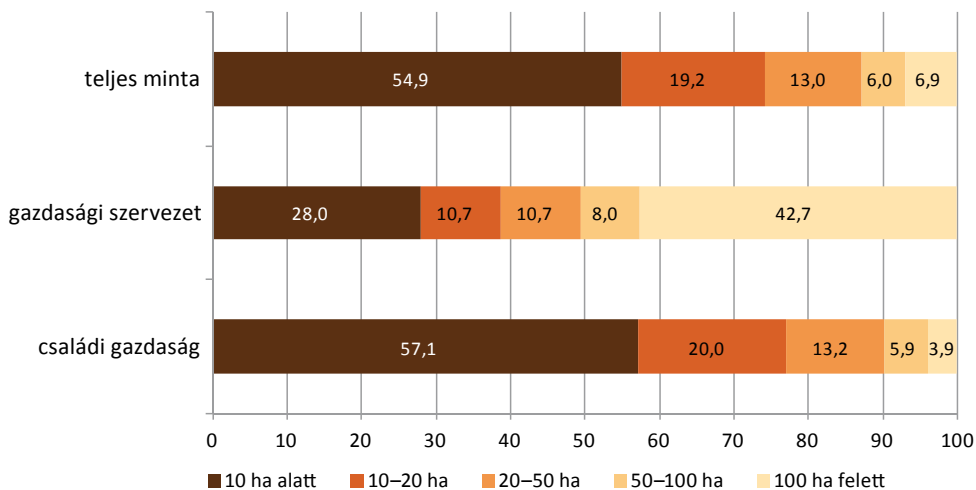
⁴ Természetesen a különböző jogi formák nem egyértelműen utalnak a gazdaság családi jellegére, hisz annak megválasztását az adózási és támogatási környezet nagymértékben befolyásolja. Ugyanakkor úgy véljük, hogy a családi gazdaság, egyéni vállalkozás és őstermelő gazdaságok nagy valószínűséggel inkább családi jellegűek, míg a gazdasági szervezetekre valószínűleg kevésbé jellemző a családias gazdálkodási jelleg. Átfedések természetesen lehetnek, amire jelen vizsgálat pontos adatokat nem tartalmaz. Bizonyos kérdéssorok azonban csak a családi jellegű gazdaságoktól kerültek lekérdezésre, így ebben a fejezetben a fentiek alapján meghatározott családi jellegű gazdaságokkal foglalkozunk.

13. ábra: A gazdaság jogi formája (N = 1001, %)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

14. ábra: A használt földterület nagysága a gazdaság típusa szerint (N = 1001, Sig = 0,000, %)



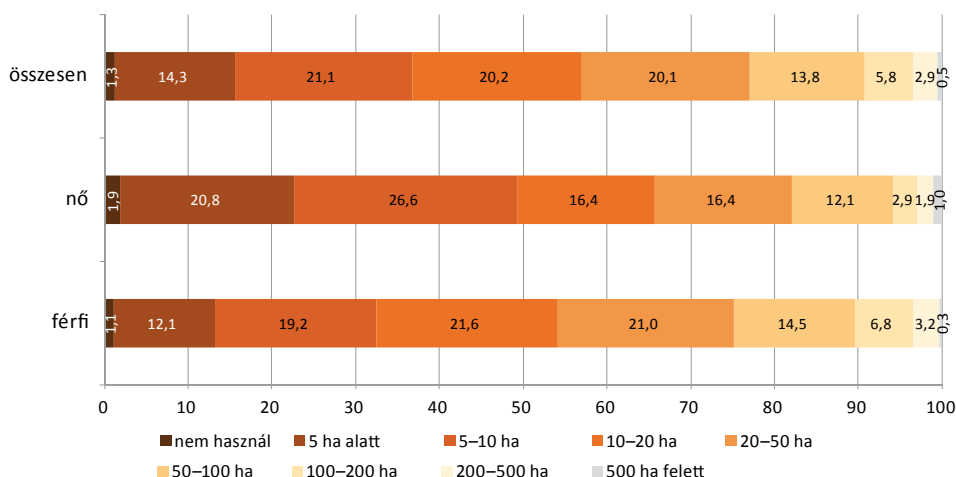
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A gazdálkodók társadalmi jellemzői

Elsőként a mintában szereplő 831 gazdálkodó általános társadalmi jellemzőit mutatjuk be.

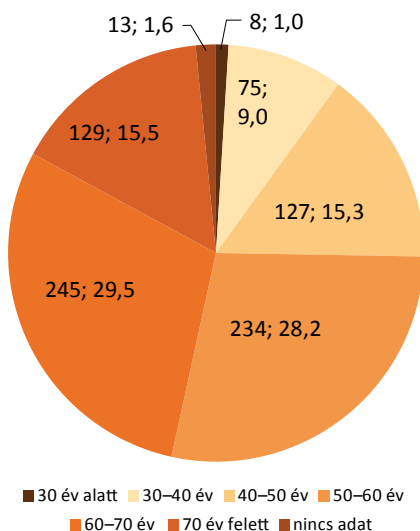
A gazdálkodó döntő többsége férfi (74,9%), a nők aránya a gazdálkodó státuszúak között mindössze 25,1 százalék (15. ábra). A női gazdálkodók a teljes minta átlagánál valamivel kisebb földterületen gazdálkodnak, a 10 hektár alatti területet használók aránya 40 százalék, míg ez az arány a teljes minta esetében 35,4 százalék, a férfiak esetében pedig ennél is még valamivel alacsonyabb 31,3 százalék. 100 hektár feletti területet a teljes mintában nagyon kevesen használnak (9,2%), de a nők esetében ez még szignifikánsan alacsonyabb (5,8%), míg a férfiak esetében valamivel magasabb (10,3%).

15. ábra: A használt földterület nagysága a gazdálkodó neme szerint % (N = 831, Sig = 0,019, %)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A gazdálkodók életkori sajátosságaira jellemző, hogy többségük inkább az idősebb életkori kohorszokhoz tartozik (16. ábra). A fiatalok aránya elenyésző, 30 év alatt 1 százalékuk, de 30–40 év közötti is mindössze 9 százalékuk van. A 40–50 évesek aránya 15,3 százalék. 50 év feletti a gazdálkodók túlnyomó többsége (73,2%), legnagyobb arányban 50–60 éveseket (28,2%) és 60–70 éveseket (29,5%) találunk közöttük, de egyáltalán nem elenyésző a 70 év feletti (15,5%) aránya sem. A női és férfi gazdálkodók között életkori sajátosságait tekintve nincs szignifikáns különbség.

16. ábra: A gazdálkodók életkor szerinti megoszlása (fő; %)

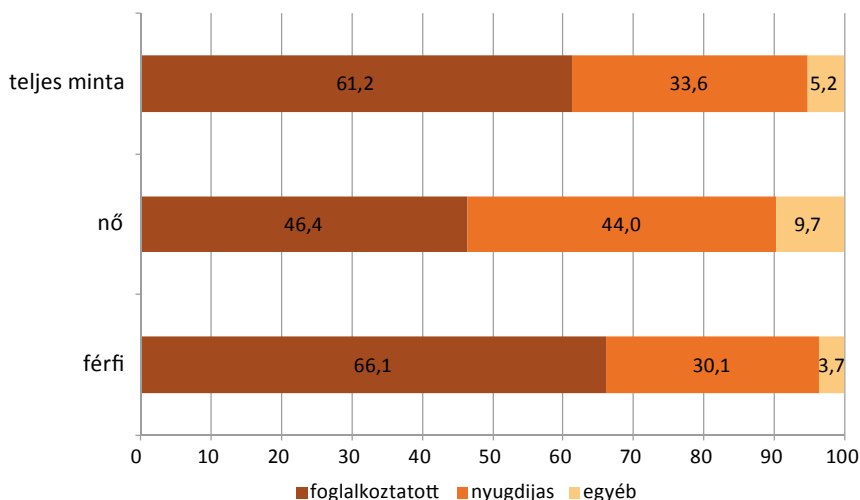
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A családi gazdaságok vezetőinek a munkaerő-piaci státuszára legnagyobb arányban a főállású gazdálkodó státusz⁵ jellemző, ami azt jelenti, hogy a gazdaság alkalmazásában áll a választott jogi forma szabályainak megfelelően (61,2%), de viszonylag magas a nyugdíjasok aránya (33,6%) is, az egyéb (tanuló, gyesen, gyeden lévő stb.) munkaerő-piaci pozíciót betöltők aránya a gazdálkodók között elenyésző, ami azt is jelzi, hogy többségük főállásúként teljes munkaidőben vagy nyugdíj mellett irányítja a gazdaságot (17. ábra). Jelentős különbség van a női és férfi gazdálkodók munkaerő-piaci státuszában. A nők között sokkal nagyobb hányadban találunk nyugdíj mellett gazdálkodókat (44,4%). A férfiak többsége (66,1%) foglalkoztatott, azaz főállású gazdálkodó.

A gazdálkodók többsége középfokú végzettségű (53,3%), és hasonló arányban találunk közöttük alacsony (8 általános vagy kevesebb: 21,8%) és magas (felsőfok: 24,9%) iskolai végzettségűeket (18. ábra). A férfi és női gazdálkodók iskolai végzettsége között nincs szignifikáns különbség.

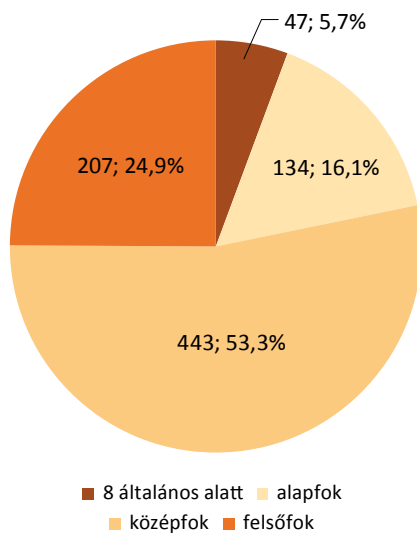
⁵ A kérdezés során az (1) foglalkoztatott, (2) munkanélküli, (3) nyugdíjas, (4) anyasági ellátásban részesülő, (5) tanuló kategóriákat használtuk a kérdezett és családtagjainak gazdasági aktivitásának lekérdezéshez.

17. ábra: A gazdálkodók munkaerő-piaci helyzete nemek szerint
($N=831$, Sig = 0,000, %)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

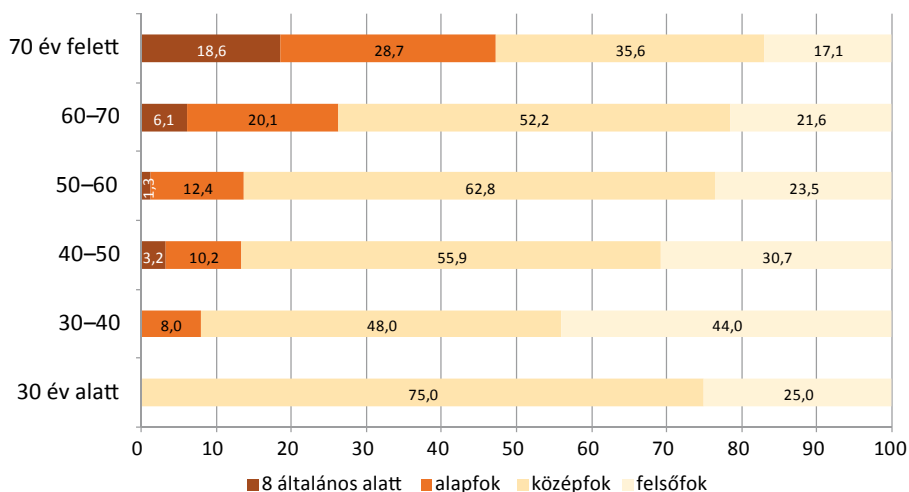
18. ábra: A gazdálkodók iskolai végzettség szerinti megoszlása (fő; %)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A gazdálkodó életkora és iskolai végzettsége között szignifikáns kapcsolat van (19. ábra). Felsőfokú végzettségű a 30–40 év közöttiek jelentős hányada (44%). Míg a 70 évnél idősebbekre leginkább az alacsony iskolai végzettség jellemző, 8 általános vagy annál kevesebb végzettséggel rendelkezik a legidősebbeknek közel fele (47,3%).

19. ábra: A gazdálkodók iskolai végzettsége korcsoportok szerint
($N = 897$, Sig = 0,000, %)



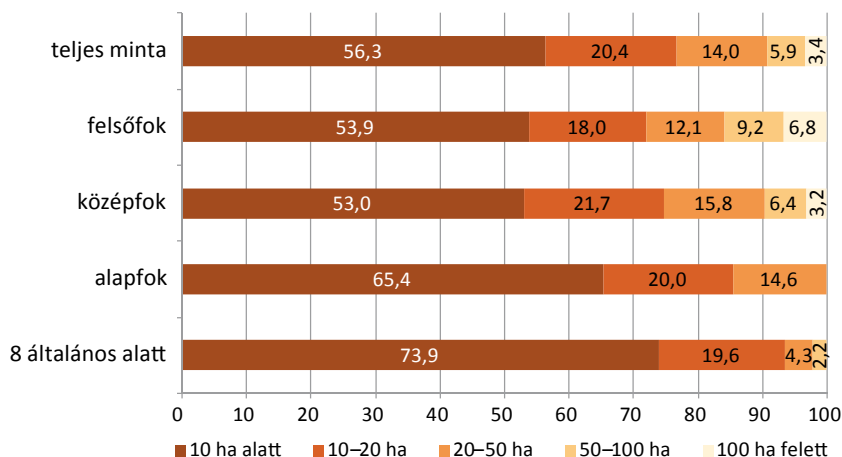
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A gazdálkodók iskolai végzettségének növekedésével nő a használt földterület nagysága is (20. ábra). Az alacsony iskolai végzettségűek döntő hányada (8 általános alatt: 73,9%, alapfokú végzettség: 65,4%) 10 hektár alatti földterületen gazdálkodik. Bár a 10 hektár alatti földterületen gazdálkodók aránya a közép- és felsőfokú végzettségűek esetében is jelentős, ez feltételezhetően olyan intenzív kultúrák művelését jelentheti, ahol nagy szükség van szaktudásra és amely kisebb földterületen is életképes. Az iskolai végzettség hatását a földhasználatra jelzi, hogy felsőfokú végzettségűek között a minta átlagánál magasabb (16%) az 50 hektár fölötti területen gazdálkodók aránya.⁶

Fontos sajátossága a gazdálkodóknak, hogy többségük a gazdálkodáshoz szükséges szaktudását gyakorlati tapasztalatok révén sajátította el (47,6%) és emellett számottevő arányuk vett részt aranykalászos gazda tanfolyamon (21,4%) (21. ábra). Az iskolai keretek között mezőgazdasági szaktudást megszerzők hányada viszonylag alacsony: a gazdálkodók 15,2 százaléka végzett mezőgazdasági szakközépiskolát, 6,7 százaléka agrárfőiskolát és 5,8 százaléka agráregyetemet. A férfi és női gazdálkodók között jelentős különbség van a mezőgazdasági szakismeretek (mezőgazdasági szakközépiskola, főiskola, egyetem) megszerzésében. A nők a minta átlagánál (27,7%) lényegesen alacsonyabb arányban rendelkeznek szakirányú végzettséggel (15,4%), míg ez az arány a férfi gazdálkodók esetében 31,8 százalékos (vö. 21. ábra).

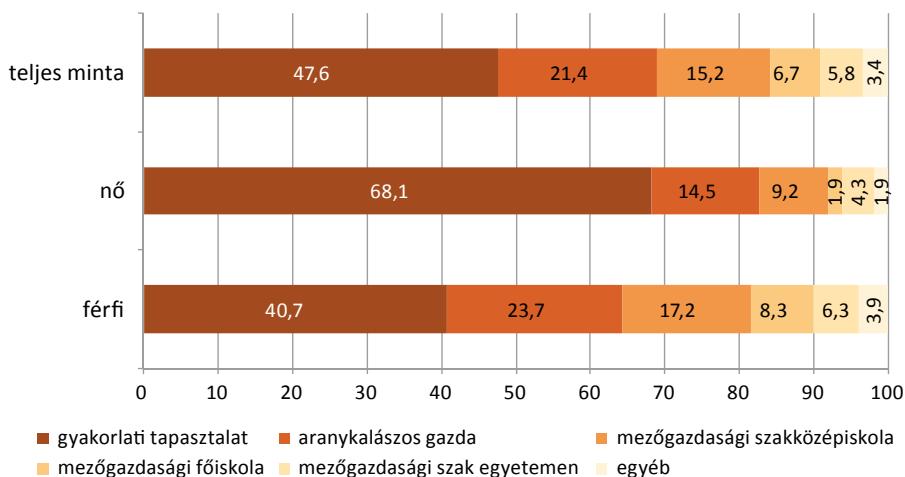
⁶ A birtoknagyság és az iskolai végzettség közötti kapcsolat további mélyebb elemzések szükségességét indokolja.

20. ábra: A használt földterület nagysága a gazdálkodók iskolai végzettsége szerint ($N = 831$, Sig = 0,000, %)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

21. ábra: Mezőgazdasági szaktudás a gazdálkodók neme szerint ($N = 831$, Sig = 0,000, %)



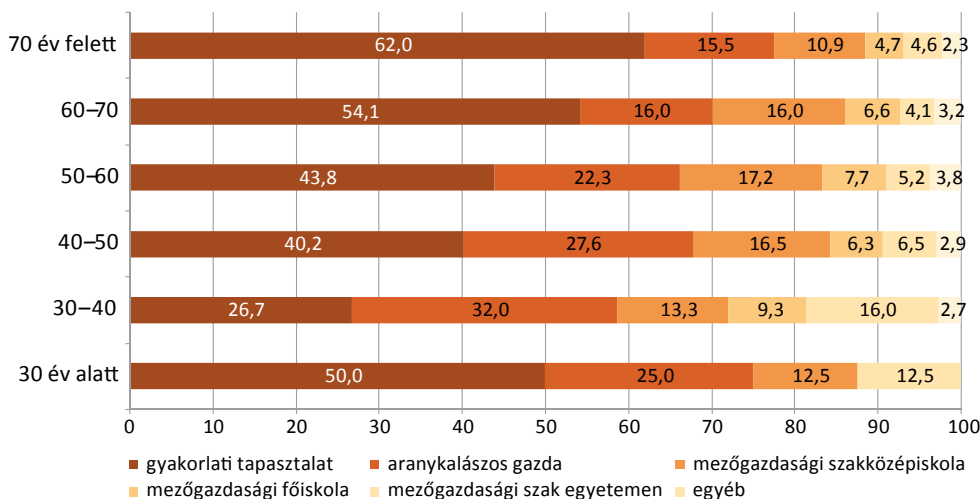
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

Összességében azonban elmondható, hogy a gazdálkodási ismereteket nem a közoktatási intézmények falai között sajátították el a vizsgált gazdálkodók, bár a nemek között ebben a tekintetben jelentős eltérések vannak. Úgy tűnik a nőkre még inkább jellemző, hogy beletanulnak a gazdálkodásba.⁷

⁷ A mezőgazdasági szakismeret és a használt földterület nagysága között nincs szignifikáns kapcsolat.

A mezőgazdasági szaktudás megszerzésének módja között jelentős különbségek figyelhetők meg a korcsoportok között (22. ábra). Az idősebb korosztályokra nagyobb arányban jellemző a gyakorlati tapasztalaton alapuló tudás (70 éves felett: 62%, 60–70 év között: 54,1%), míg a fiatalabbak között nagyobb hányadban vannak mezőgazdasági szakképesítéssel rendelkezők, a 30–40 évesek között például a mezőgazdasági felsőfokú végzettségűek aránya lényegesen nagyobb (25,3%), mint a teljes mintában. A fiatalabb generációkra sokkal inkább jellemző, hogy a gazdálkodáshoz szükséges tudást képzéseken sajátítják el (és ezek között tanfolyamok és iskolai képzés egyaránt megjelennek).

22. ábra: Mezőgazdasági szaktudás korcsoport szerint ($N = 816$, $\text{Sig} = 0,002$, %)



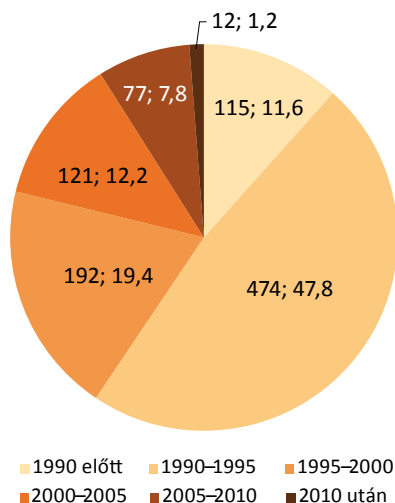
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A fentiekből az látszik, hogy gazdálkodók többsége középkorú vagy idősebb. A női és férfi gazdálkodók között különbség van a használt földterület nagyságában, a munkaerőpiaci pozícióban és a mezőgazdasági szaktudásban. A férfiak nagyobb területen gazdálkodnak, főállású gazdálkodó státuszúak, és nagyobb arányban rendelkeznek mezőgazdasági szakképesítéssel. A nők esetében a földterület kisebb, jelentős arányban találunk közöttük nyugdíj mellett gazdálkodókat, és a gazdálkodáshoz szükséges tudásukat túlnyomó többségben tapasztalat útján szerezték. A családi gazdaságokra általában jellemző, hogy kisebb (10 hektár alatti) földterületet használnak, nagyobb földterületen a magasabb iskolai végzettségűek gazdálkodnak. A szaktudás és a földnagyság között tehát adataink kapcsolatot mutatnak.

Családi gazdaságok létrejötte, előzményei

A vizsgált gazdaságok többségét (47,8%) 1990–1995 között alapították, azaz az alapítás ideje egybeesik a földprivatizáció legaktívabb időszakával (23. ábra). A rendszerváltás előtt a gazdaságok mindössze 11,6 százalékát alapították, és 2000–2005 között már kevesebb gazdaság alakult (19,4%). A gazdaságalapítás legfőbb időszakaként az 1990 és 2000 közötti évtizedet jelölhetjük meg, amikor a vizsgált gazdaságok 67,2 százaléka jött létre.

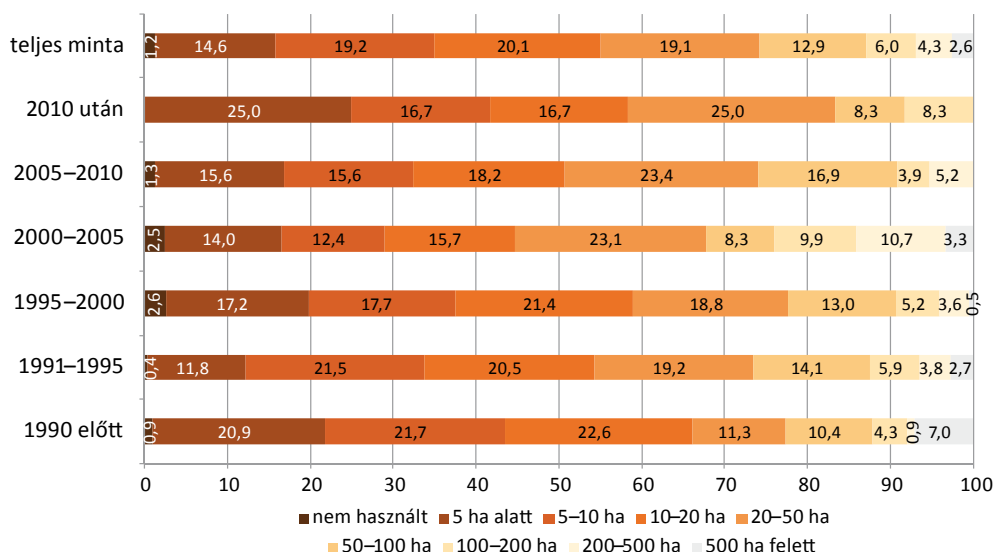
23. ábra: ábra: A gazdaságok száma és aránya az alapításának éve szerint (db; %)



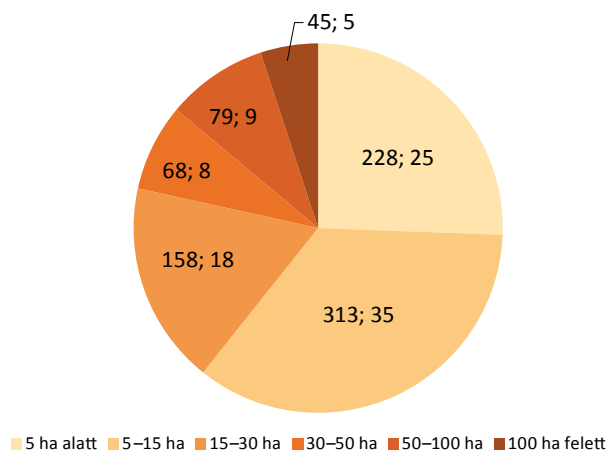
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A nagyobb, 100 hektár feletti gazdaságok között nagyobb arányban találunk újabb, azaz 2000 után alapított gazdaságokat, és ez különösen igaz a 200–500 hektár közötti nagyságúakra, amelyek 39,2%-át 2000 után alapították (24. ábra). Ezzel szemben a kisebb gazdaságok között (10 hektár alatti) a minta átlagánál jelentősebb hányadban találunk 1990 előtti alapításúakat, az 5 hektár alattiak esetében ez az arány 16,6 százalék.

Fontos jellemző, hogy a gazdaságok többségét alapvetően alacsony földterülettel indították el: 30 hektár alatti földterület nagysága volt az alapításkor a gazdaságok 78 százaléka esetében, de még ezen belül is viszonylag magas az 5 hektár alatti (26%) területtel alapított gazdaságok aránya (25. ábra). 100 hektár feletti földterülete az alapítás pillanatában a gazdaságok mindössze 5 százalékának volt.

24. ábra: A földterület nagysága az alapítás ideje szerint (N = 991, Sig = 0,005, %)

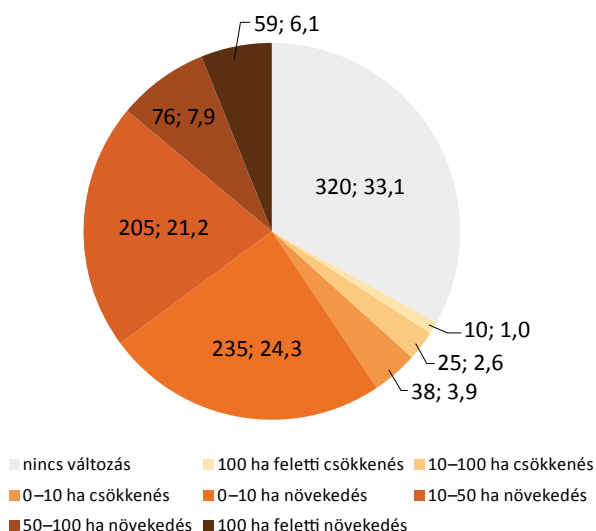
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

25. ábra: Mekkora volt az alapításkor a gazdaság által használt földterület? (db; %)

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

Jellemzően az alapítás óta a gazdaságok többségének (58,6%) nőtt a birtoka, ám az is igaz, hogy jelentős számú gazdaságnak (33,1%) viszont nem változott a földterülete (26. ábra). Birtokméret-csökkenést mindössze a vizsgált gazdaságok 7,9 százalékánál figyelhetünk meg. A 10 hektár alatti (24,3%), illetve 10–50 hektár (21,2%) közötti növekedés a jellemző. Jelentősebb, 50–100 vagy 100 hektár fölötti növekedés a vizsgált gazdaságok csekély hányadánál (7,9%, illetve 6,1%) figyelhető meg az alapítástól a vizsgálat időpontjáig.

26. ábra: A használt földterület nagyságának változása az alapítástól a jelenlegi méretig (db; %)



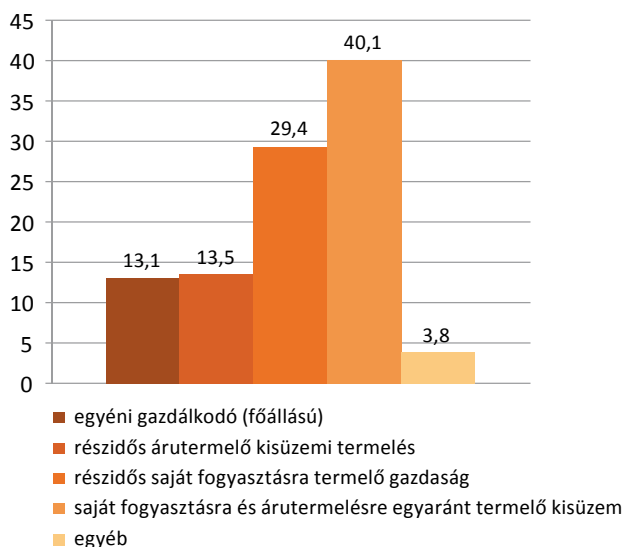
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

Fontos még kiemelni, hogy 1990. évet megelőzően a mintában szereplő gazdálkodók döntő többsége (70,9%) egyáltalán nem is gazdálkodott, és mindössze 29,1 százalék a már 1990 előtt is gazdálkodást folytatók aránya a teljes mintában.

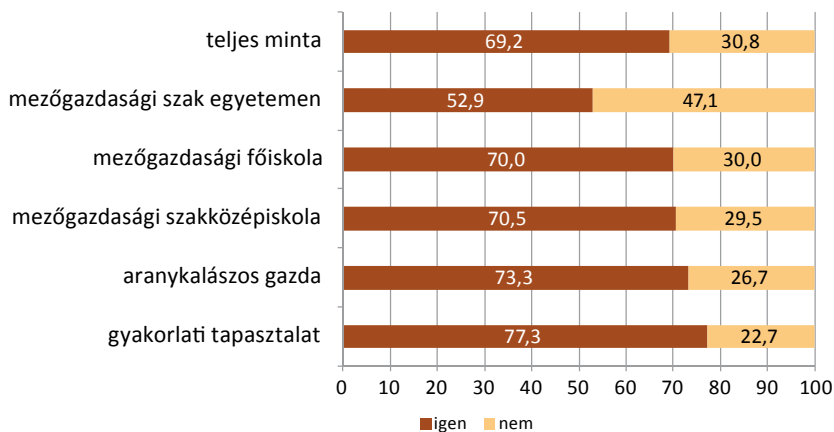
Az 1990 előtt is működő gazdaságok többsége (40,1%) saját fogyasztásra és árutermelésre egyaránt termelő kisüzem volt (27. ábra). Emellett jelentősnek tekinthető még a részidős, döntően saját fogyasztásra termelő kisüzemek részaránya (29,4%) is. A főállású gazdálkodók aránya azonban mindössze 13,1 százalék volt az 1990 előtt indult gazdaságok esetében.

Adatbázisunk az előzményekről is tartalmaz információkat. A vizsgált gazdaságok döntő többségénél (69,2%) a gazdálkodó vagy házastársa családjában is gazdálkodtak (28. ábra).

Azok a gazdálkodók, akik a gazdálkodáshoz szükséges szaktudást gyakorlati tapasztalatok útján szerezték meg, a teljes mintához viszonyítva nagyobb arányban (77,3%) számoltak be arról, hogy tudásuk megszerzésében a családi gazdálkodási hagyományok is szerepet játszottak. Ezzel szemben a mezőgazdasági egyetemi végzettségű gazdálkodók gazdaságainak kisebb arányban (52,9%) van családi előzmény gazdasága, ami arra is utalhat, hogy esetükben a szakirányú végzettség pótolhatja a családon keresztül áthagyományozódó tudást. Mindez arra is utal, hogy megszületett egy új, iskolázott generáció a gazdálkodók között, amelynek nincs kapcsolata korábbi, azaz rendszerváltás előtti gazdaságokkal.

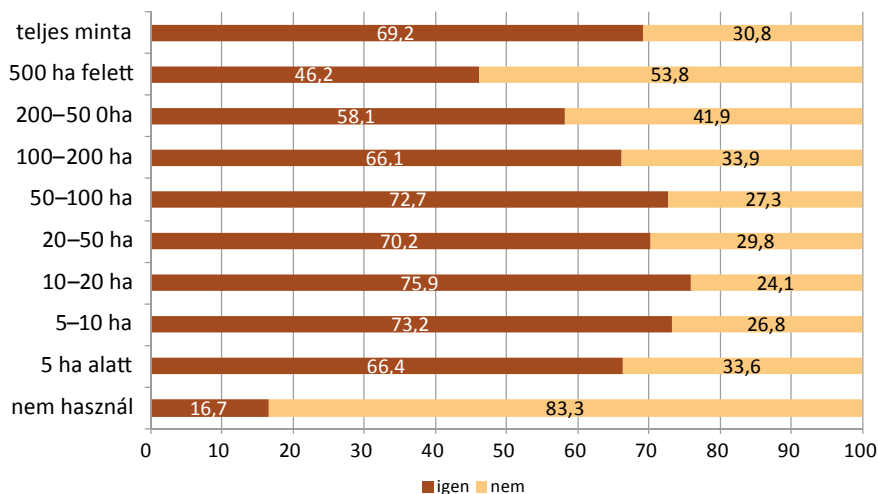
27. ábra: Az 1990 előtt alapított gazdaságok típusai (N = 289, %)

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

28. ábra: Van-e családi előzménye a gazdaságnak a szaktudás szerint? (N = 908, Sig = 0,001, %)

A használt földterület nagysága és a gazdálkodás családi előzményi között is van kapcsolat (29. ábra). A kis és közepes gazdaságok esetében jellemző, hogy van családi előzménye a gazdálkodásnak (pl. 10–20 hektár: 75,9%), míg a legnagyobbak esetében lényegesen kisebb a családi előzménnyel rendelkező gazdaságok aránya (46,2%).

29. ábra: A gazdaság családi előzménye a használt földterület nagysága szerint ($N = 995$, $\text{Sig} = 0,000$, %)



Az előzmények tekintetében jelentős eltérést mutatnak a különböző ágazati besorolású gazdaságok. Magas az előzménnyel rendelkező gazdaságok hányada a vegyes gazdálkodású gazdaságok között (42%), míg az állattenyésztő és növénytermesztő gazdaságok többségének (60%) nincs családi előzménye (3. táblázat).

A „Gazdálkodott-e korábban, 1990 előtt?” gyenge összefüggést mutat a gazdaság ágazati besorolással. Érdekes azonban, hogy az egyes cellákban függetlenség esetén várható értéket összevetve a megfigyelt értékekkel, azt látjuk, hogy azok között, akik már 1990 előtt is gazdálkodtak, valamivel alacsonyabb a vártnál a csak növénytermesztéssel foglalkozó gazdaságok aránya, és jelentősen nagyobb a vegyes gazdaságok aránya (az állattenyésztőkről az alacsony elemszám miatt nem lehet ilyen jellegű kijelentéseket tenni) (4. táblázat).

Az 1990 előtti gazdálkodást és a kiegészítő tevékenységek közötti összefüggést elemezve világos, hogy ilyen jellegű tevékenységbe inkább olyan gazdaságok kezdtek, amelyek korábban nem folytattak mezőgazdasági tevékenységet (vö. 4. táblázat).

Ez a hatás még erősebb, ha azt vizsgáljuk, hogy a család korábban bekapcsolódott-e mezőgazdasági tevékenységbe.

Az előzménygazdaságok esetében a téészesítés, azaz 1962 előtt, illetve a téészesítés utáni gazdasági viszonyok között működő gazdaságtípusokra kérdeztünk rá, azaz hogy milyen formában működtek a gazdaságok ezekben az időszakokban.

3. táblázat: A gazdaságtípusok és a gazdaság korábbi története közötti összefüggések ($N = 987$, $\text{Sig} = 0,000$)

Gazdaságtípusok		Igen	Nem	Összesen
Állattenyésztő gazdaság	Gyakoriság	8	37	45
	%	17,8%	82,2%	100,0%
	Sztenderdizált reziduális	-1,5	0,9	
Növénytermesztő gazdaság	Gyakoriság	208	548	756
	%	27,5%	72,5%	100,0%
	Sztenderdizált reziduális	-1,1	0,7	
Vegyes gazdaság	Gyakoriság	69	93	162
	%	42,6%	57,4%	100,0%
	Sztenderdizált reziduális	3,0	-2,0	
Összesen	Gyakoriság	285	678	963
	%	29,6%	70,4%	100,0%

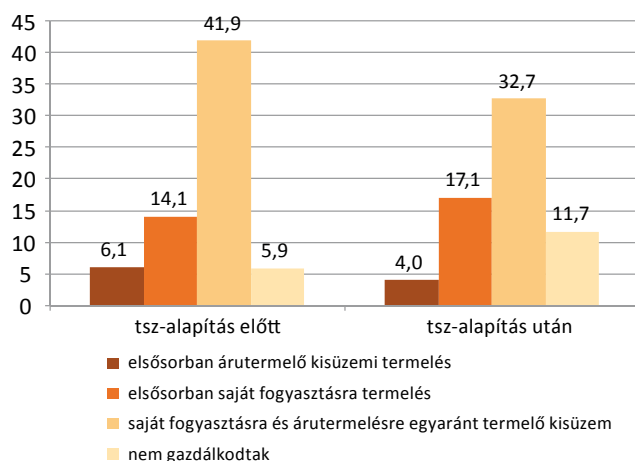
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

4. táblázat: Az 1990 előtti gazdálkodás és a nem mezőgazdasági tevékenység összefüggései ($N = 987$, $\text{Sig} = 0,000$)

Tevékenység		Igen	Nem	Összesen
Csak mezőgazdaság	Gyakoriság	237	536	773
	%	30,7	69,3	100,0
	Sztenderdizált reziduális	0,7	-0,5	
Mezőgazdaság és kiegészítő tevékenység is	Gyakoriság	52	162	214
	%	24,3	75,7	100,0
	Sztenderdizált reziduális	-1,3	0,9	
Összesen	Gyakoriság	289	698	987
	%	29,3	70,7	100,0

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

Adataink azt mutatják, hogy a vizsgált gazdaságok előzménygazdaságaink legnagyobb hányada (41,9%) a téeszésítés előtt saját fogyasztásra és árutermelésre egyaránt termelő kisüzem volt (30. ábra). Ez a gazdaságtípus volt a legjellemzőbb (32,7%) formája a téeszésítést követően is a gazdaságok előzményeinek. Ugyanakkor a téeszésítés utáni előzménygazdaságok között nagyobb arányban találunk nem gazdálkodó (5,9% vs. 11,7%) és saját fogyasztásra termelő gazdaságokat (14,1% vs. 17,1%). Az árutermelő kisüzemek aránya a gazdaságok előzményei között elenyésző volt a téeszésítés előtt (6,1%) és téeszésítés után (4%) egyaránt.

30. ábra: A gazdálkodás formája a téjeszesítés előtt és után

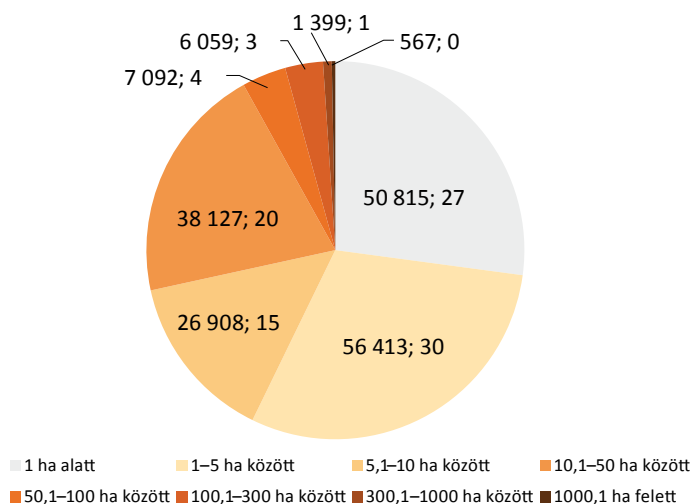
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

Össességében a gazdaságok létrejöttéről és előzményeiről elmondható, hogy a gazdálkodók többsége 1990 előtt nem gazdálkodott. Jellemző, hogy alapvetően kis földterületen az 1990-es évek elején alapították a gazdaságokat. Ugyanakkor a legtöbb esetben vannak családi előzményei a gazdaságoknak, azaz a legtöbb gazdálkodó esetében a felmenők is folytattak mezőgazdasági termelőtevékenységet. Családi előzményei leginkább a kis és közepes földterületen gazdálkodóknak, üzemtípusát tekintve a vegyes termékszerkezetű és a növénytermesztéssel foglalkozó üzemeknek vannak. Azokra a gazdálkodókra jellemző még nagyobb mértékben az előzménygazdaság, akik mezőgazdasági ismereteiket tapasztalat útján szerezték. A gazdaságok előzményei típusát tekintve jellemzően a vegyes, saját fogyasztásra és árutermelésre is szakosodott kisüzemek. Ugyanakkor az adatok azt is mutatják, hogy az újabb generációk esetében egyfajta diszkontinuitás figyelhető meg: a fiatalabb és iskolázottabb, nagyobb területen gazdálkodók gazdaságai nem kötődnek előzménygazdaságokhoz, és a gazdálkodók nem elhanyagolható része az agráriumon kívülről érkezett.

Gazdálkodók és földhasználat

A 2010-es Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) 576 052 gazdaságot talált Magyarországon, ebből 567 446 (98,5%) volt egyéni gazdaság, 8606 pedig gazdasági szervezet. Ezek az üzemek összesen 3 804 142 hektár szántót műveltek, ez a teljes mezőgazdasági terület 82,49 százaléka.

A Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (MVH) 2012-ben 187 381 gazdaság részére fizetett földalapú támogatást. A birtokok megoszlása a 31. ábrán látható.

31. ábra: Földbirtokstruktúra az MVH 2012-es adatai alapján (db; %)

Saját szerkesztés az MVH 2012. évi támogatási adatbázisa alapján.

Azt láthatjuk tehát, hogy az MVH adatai szerint kevesebb, mint feleannyi gazdaság van, mint az ÁMÖ adatai szerint. Ennek két oka lehet: a gazdaságok egy jelentős része (76,3%) egy hektár alatti, illetve az, hogy az ÁMÖ-ben külön jelennek meg olyan gazdaságok, amelyek az MVH-adatokban együtt szerepelnek. A két ok egyszerre is fennállhat, azonban az MVH adatait elemezve elmondható, hogy az MVH-adatok között is sok együttműködő gazdaság található. A gazdálkodók és gazdaságok közötti kapcsolatok minőségi módszerekkel tárhatók fel, így ezt a kérdést az esettanulmányok részletesen tárgyalják.

A gazdaságok több mint háromnegyede kizárólag növénytermesztéssel foglalkozik, és amint az 5. táblázatból látszik, ezen belül is kimagasló a gabonafélék termesztése. A tisztán állattenyésztő gazdaságok aránya 9,4 százalék, emellett 16 százalék a vegyes gazdaságok aránya. A főtevékenységeket vizsgálva, azt látjuk, hogy a gazdaságok 5 százaléka szarvasmarha-tenyésztéssel foglalkozik, a sertés- és baromfityénysztés mindössze 11, illetve 16 gazdaságban volt megtalálható.

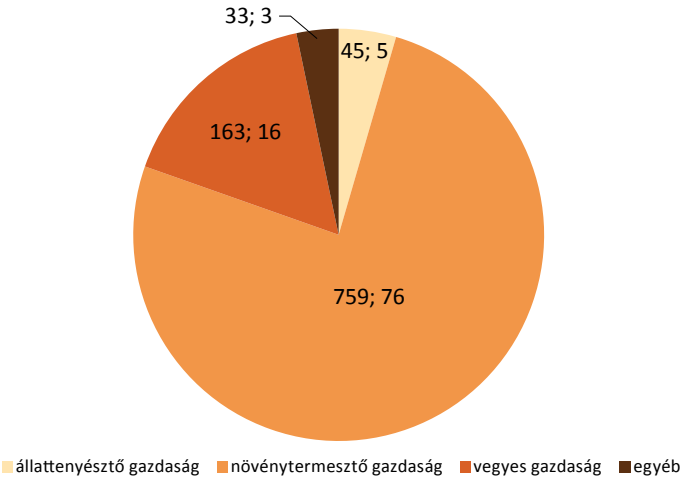
Adataink alátámasztják, amit korábban feltételeztünk: a gazdaságok több mint háromnegyede csak növénytermesztéssel foglalkozik (76%), ugyanakkor az állattenyésztő gazdaságok száma kifejezetten alacsony (5%) (32. ábra). A továbbiakban a növénytermesztést fő tevékenységként végző gazdaságok csoportján belüli különbségeket kívánjuk bemutatni.

5. táblázat: A gazdaság fő tevékenysége

Fő tevékenység	Gyakoriság	%
Gabonafélék	665	66,4
Zöldség, virág, kertészet	36	3,6
Gyümölcs-, szőlő-, fűszertermesztés	151	15,1
Növénytermesztés összesen	852	85,2
Szarvasmarha	50	5,0
Juh, kecske, ló, szamár, bivaly	15	1,5
Sertés	11	1,1
Baromfi	16	1,6
Vadgazdálkodás	2	0,2
Állattenyésztés összesen	94	9,4
Burgonya feldolgozás, -tartósítás	1	0,1
Gyümölcs-, zöldséglé gyártása	1	0,1
Egyéb gyümölcs-, zöldségfeldolgozás, -tartósítás	2	0,2
Tejtermék gyártása	1	0,1
Szőlőbor termelése	6	0,6
Gyümölcsbor termelése	1	0,1
Élelmiszeripar, borászat összesen	12	1,2
Egyéb, éspedig	43	4,3
Összesen	1001	100,0

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

32. ábra: A gazdaságok ágazati besorolása (db; %)



Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A 6. táblázat alapján az látható, hogy a növénytermesztő gazdaságok voltak a támogatási rendszer főkedvezményezettjei: itt az egy gazdaságra jutó átlagos támogatás 54 millió forint, szemben az vegyes gazdaságok 13,9 millió forintos és az állattartó gazdaságok 10,08 millió forintos átlagával. Ugyanakkor az árbevétel és a földbirtokméret különbségei nem magyarázhatók a gazdaság ágazati besorolásával.

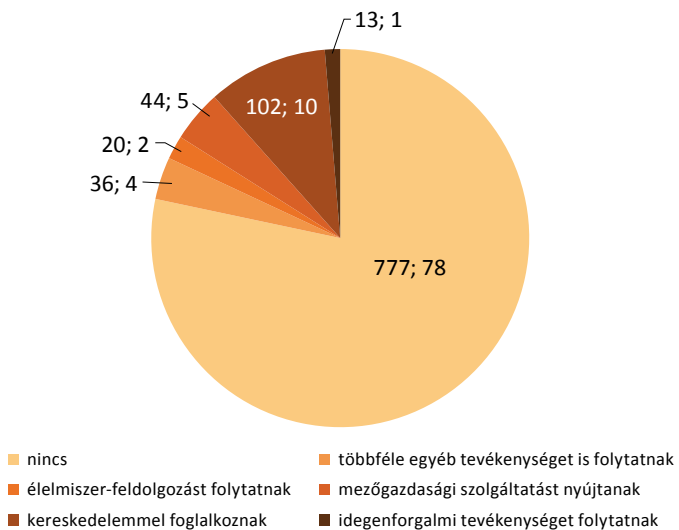
6. táblázat: Az ágazatok közötti különbségek birtokméretben, támogatási összegben és árbevételben

Ágazati besorolás		Földbirtok (ha)	Összes támogatás (M Ft)	Nettó árbevétel (M Ft)
Állattenyésztő gazdaság	Átlag	63,8	10,08	31,73
	N	35	45	21
Növénytermesztő gazdaság	Átlag	69,3	54,0	830,73
	N	759	759	384
Vegyes gazdaság	Átlag	125,0	13,9	427,9
	N	163	163	78
Összes gazdaság	Átlag	78,6	7,0	730,9
	N	957	967	483
Szignifikanciaszint		0,1888	0,000	0,945

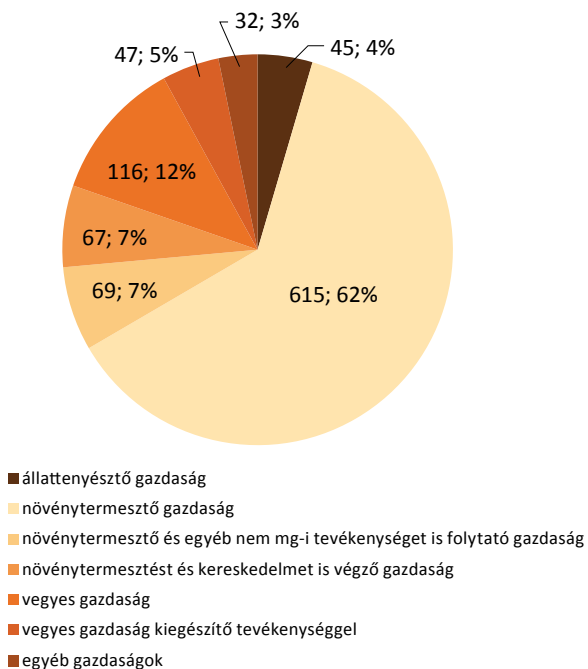
Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

Elemzésünkben vizsgáltuk, hogy mekkora a gazdaságok életében a nem mezőgazdasági tevékenységek aránya. A 33. ábra alapján azt láthatjuk, hogy a kereskedelem és a mezőgazdasági szolgáltatások a leggyakoribb nem mezőgazdasági tevékenységek, amelyek azonban csak a gazdaságok kisebb részét jellemzik. A gazdaságok 78 százaléka nem folytat más tevékenységet, 10 százaléka folytat kereskedelmet, 4 százaléka pedig többféle nem mezőgazdasági tevékenységet is folytat.

A mezőgazdasági tevékenység és a nem mezőgazdasági tevékenység jellege alapján 7-féle gazdaságtípust alkottunk (34. ábra). A gazdaságok 62 százaléka csak növénytermesztéssel foglalkozik, de ezek mellett van 7 százalék kereskedelemmel és növénytermesztéssel, valamint 7 százaléka egyéb tevékenységgel (szolgáltatással, feldolgozással és kereskedelemmel) foglalkozó növénytermesztő gazdaság is. A gazdaságok 12 százaléka vegyes gazdaság, 5 százaléka olyan vegyes gazdaság, amely egyéb tevékenységet is végez. A továbbiakban vizsgáljuk, hogy mi jellemzi ezeket a gazdaságokat.

33. ábra: Nem mezőgazdasági tevékenységek a gazdaságokban (db; %)

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

34. ábra: Üzemtípusok tevékenység szerint (db; %)

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A 7. táblázatban azt mutatjuk meg, hogy mekkorák a különbségek az előbbi gazdaságtípusok által használt földbirtok mérete, nettó árbevétele és az elnyert összes támogatás között.

Az elemzés szerint a legnagyobbak a kiegészítő tevékenységet is végző vegyes gazdaságok és növénytermesztő gazdaságok, a legkisebbek pedig a kiegészítő tevékenységet nem végző növénytermesztő, illetve a vegyes gazdaságok. Ezt az esettanulmányok eredményei is alátámasztják: a legnagyobb területen és a legtöbb támogatást vonzó gazdaságok általában integrálják a környék vagy akár egy-egy országrész növénytermesztőit, így a termelés mellett kereskedelmi, értékesítői tevékenységet is végeznek, és mezőgazdasági szolgáltatásokat biztosítanak.

Szintén ez az elemzés segít minket abban, hogy lássuk: kiegészítő tevékenységet végző gazdaságok (vegyes és növénytermesztő gazdaságok) a legsikeresebbek az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap (EMVA) források elnyerésében.

7. táblázat: Gazdaságtípusok különbségei

Üzemípusok tevékenység szerint		Földbirtok (ha)	Nettó árbevétel (M Ft)	Összes támogatás (M Ft)
Állattenyésztő gazdaság	Átlag	63,8	31,7	10,1
	N	35	21	45
Növénytermesztő gazdaság	Átlag	38,2	950,8	3,0
	N	615	321	615
Növénytermesztő gazdaság, egyéb tevékenységgel	Átlag	284,3	260,5	16,6
	N	69	37	69
Növénytermesztés és kereskedelem	Átlag	139,9	179,6	17,0
	N	67	23	67
Vegyes gazdaság	Átlag	65,5	14,9	6,1
	N	116	60	116
Vegyes gazdaság kiegészítő tevékenységgel	Átlag	272,0	1804,8	33,2
	N	47	18	47
Egyéb gazdaságok	Átlag	44,0	124,9	4,2
	N	27	17	32
Összes gazdaság	Átlag	78,2	714,6	7,0
	N	976	497	991
Szignifikanciaszint		0,0000	0,997	0,0000

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A foglalkoztatás a mezőgazdasági üzemekben

A felvétel alapján kijelenthetjük, hogy elenyésző a részmunkaidős foglalkoztatás a gazdaságokban, illetve hogy 2008 és 2013 között szinte alig változott a foglalkoztatottak összetétele.⁸ A 8. táblázatban bemutatjuk, hogy 2013-ban hogyan alakult a teljes munkaidőben legalább egy főt foglalkoztató gazdaságok aránya.

8. táblázat: A gazdaságban teljes munkaidőben foglalkoztatottak aránya (%)

Teljes munkaidőben	Adminisztratív munkakörben		Mezőgazdasági munkakörben	
	ffi	nő	ffi	nő
A gazdaságokon belül azok aránya, amelyek legalább egy fő				
állandó alkalmazottat foglalkoztatnak	14,0	15,1	57,6	29,0
ideiglenes alkalmazottat (kampány munkák, napszámosok stb.) foglalkoztatnak	0,5	0,5	23,0	15,0
A fentiekből családtag	10,4	32,9	52,0	26,2

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

A 9. táblázatból jól kiolvasható, hogy az adminisztratív munkakörökben is alacsony a saját családtagok aránya, a gazdaságok alig több mint fele foglalkoztat legalább egy főt (ebbe beleértve a gazdaság vezetőjét is).

Összesen 75 olyan gazdaságot találtunk 2013-ban, amelyekben több mint öt főt foglalkoztatnak, ez a gazdaságok kevesebb mint 7,7 százaléka; 2008-ban 62 ilyen gazdaság volt, ezek akkor a gazdaságok 6,7 százalékát tették ki.

A részmunkaidős állások alacsony számát az magyarázza, hogy a gazdaságok között alacsony, 15 százalék a kertészeti (gyümölcs, szőlő) profilú gazdaság, a nagy szántóföldi gazdaságokban pedig nincs szükség idénymunkásokra.

9. táblázat: A gazdaságban részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya (%)

Részmunkaidőben	Adminisztratív munkakörben		Mezőgazdasági munkakörben	
	ffi	nő	ffi	nő
A gazdaságokon belül azok aránya, amelyek legalább egy fő				
állandó alkalmazottat foglalkoztatnak	3,0	2,4	27,2	19,2
ideiglenes alkalmazottat (kampány munkák, napszámosok, stb.) foglalkoztatnak	1,0	1,6	16,5	12,4
A fentiekből családtag	2,2	4,2	33,0	24,0

Saját szerkesztés a *Földből élők* c. kutatás adatbázisa alapján.

⁸ A kérdés során a gazdaságok 2008-as és 2013-as foglalkoztatási adataira kérdeztünk rá.

Összegzés

Magyarországon a földből élők, azaz a jelentősebb területen mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdálkodók döntő többsége idősebb (50 év feletti) férfi. Jelentős arányban van közöttük nyugdíjas is. Többségük középfokú végzettségű, és a gazdálkodáshoz szükséges szaktudást jellemzően gyakorlati tapasztalatok révén sajátították el. Ugyanakkor a fiatalabbakra magasabb iskolai végzettség jellemző, és körükben magasabb a mezőgazdasági szakképesítéssel rendelkezők aránya. Az iskolai végzettség növekedésével nő a használt földterület nagysága is.

Mintánkban a női gazdálkodók aránya mindössze 25 százalék. A nők jellemzően kisebb földterületen gazdálkodnak, és nagyobb arányban vannak közöttük nyugdíj mellett gazdálkodók. Ugyanakkor az iskolai végzettség és életkor tekintetében nincs jelentős eltérés a női és férfi gazdálkodók között.

A földek megszerzésének a legnagyobb forrása a vásárlás és az öröklés. A kárpótlás során szerzett földek nagysága csak a harmadik. A használt földek negyven százaléka bérelt föld. A bérelt állami földek hányada nem meghatározó, a földhasználat-koncentráció csak kisebb részben visszavezethető az állami földek bérletére.

A gazdaságalapítás legfőbb időszakaként az 1990 és 2000 közötti évtizedet jelölhetjük meg, ugyanakkor a nagyobb, 100 hektár feletti gazdaságok között nagyobb arányban találunk újabban alapított, míg a kisebbek között 1990 előtt alapított gazdaságokat. A gazdaságok többségét alacsony földterülettel indították el. Az alapítás óta a birtok mérete a gazdaságok többségének esetében nőtt, illetve jelentős hányadukban nem változott.

Adataink alapján arra következtethetünk, hogy a gazdaságok alapításában és a gazdálkodási tudás megszerzésében a családi gazdálkodási hagyományok fontos szerepet játszottak. A vizsgált gazdaságok döntő többségének van családi előzménye. Az előzmények tekintetében jelentős eltérést mutatnak a különböző ágazati besorolású gazdaságok. Magas az előzménnyel rendelkező gazdaságok hányada a növénytermesztő és vegyes gazdálkodású gazdaságok között, míg az állattenyésztő gazdaságok többségének nincs családi előzménye.

A gazdaságok kétharmada tisztán növénytermesztő gazdaság, ezen belül is elsősorban a szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozók aránya. Ezt követi a vegyes gazdaságot vivők csoportja, illetve az állattartó gazdaságok csoportja. A legnagyobb üzemek olyan vegyes gazdaságok, amelyek emellett egyéb kiegészítő tevékenységet is folytatnak, a legkisebbek pedig pont a legnépesebb növénytermesztő gazdaságok köréhez tartoznak. A vegyes gazdaságokat olyanok működtetik, akik korábban is foglalkoztak mezőgazdasággal, az újonnan kezdők, növénytermesztésbe fognak.

A mezőgazdaság diverzifikációja nem jellemző. A diverzifikáció a mai Magyarországon, úgy tűnik adatainkból, szorosan összefügg a mezőgazdasági tevékenységek integrációjával, sok esetben megegyezik azzal: vagyis a nagyobb vállalkozás kereskedelmi tevékenységgel, gépi szolgáltatásokkal áll a kisebbek rendelkezésére. A vizsgált gazdaságokban nagyon alacsony a foglalkoztatás: a gazdálkodót magát is beleszámítva a gazdaságok 43 százalékában egyáltalán nincs főállású alkalmazott, és csupán a gazdaságok 7,7 százaléka foglalkoztat öt főnél több munkavállalót.

KOÓS BÁLINT

A FÖLDBŐL ÉLŐK – A MEZŐGAZDASÁG FOGLALKOZTATÁSI FUNKCIÓJA

A mezőgazdaság multifunkcionalitása napjainkra közhellyé kopott, ennek ellenére sem célszerű a fogalom alkalmazásáról lemondani. A multifunkcionalitás jelenti ugyanis azt a keretet, amely a mezőgazdaság nem árutermelési funkcióinak megragadására, így a jelen írás fókuszában álló foglalkoztatási szerep vizsgálatára is alkalmas.

Az elmúlt évtizedekben a fejlett világ országaiban egy paradigmaváltás ment végbe. A második világháborút követő évtizedeknek a termelési mennyiséget mindenek fölé helyező produktivista megközelítése a nyolcvanas évekre válságba került (túltermelési válság, fokozódó környezeti problémák, élelmiszerbiztonsági aggodalmak), amelynek következtében a fejlett országokban elveszítette megkérdőjelezhetetlen dominanciáját (Wilson 2007). Az említett válságok hatására mindinkább előtérbe kerültek a környezeti (fenntarthatósági) és élelmiszerbiztonsági megfontolások, amely alapján a folyamat első leírói a kilencvenes években már az iparszerű mezőgazdaság meghaladásával kecsegtető posztproduktivista fejlődésről írtak (többek között Marsden et al. 1993, Knudsen 2008). A paradigmaváltás jeleként a mezőgazdasági szereplők, változó mértékben ugyan – ki meggyőződésből, ki pedig pusztán alkalmazkodásból – a termelési célok mellett ökológiai, tájfenntartási, élelmiszerbiztonsági, társadalmi, vidékfejlesztési célokat is figyelembe vesznek (Marsden 1996), főképpen ha az alkalmazkodást támogatások ösztönzik. E változás lenyomataként a mezőgazdaság társadalmi megítélése is megváltozott, már nem pusztán egy gazdasági ágazatként tekintenek rá, hanem egy annál komplexebb, társadalmi-gazdasági-környezeti feladatokat ellátó aktorként jelenik meg.

Ez a változás, amit tekinthetünk akár posztproduktivista fejlődésnek is, összességében a multifunkcionalitás felé mozdítja az ágazatot, de hozzá kell tennünk, hogy a szóhasználat kiforratlan, a multifunkciós mezőgazdaságnak nincs egységes (Wilson 2007), széles körben elfogadott meghatározása. A definíciók közös magjának tekinthetjük az OECD azon megfogalmazását, miszerint a mezőgazdaság nem csupán értékesíthető árucikkek előállítását végzi, hanem ezzel párhuzamosan olyan, társadalmi szempontból pozitív dolgozat, értékeket is teremt, amelyeknek nincs piaca, s közvetlenül nem generál jövedelmet, azaz egyfajta pozitív externáliának tekinthető (OECD 2001). Az, hogy végül is mi tekinthető társadalmi szempontból pozitívnak, az térben-időben determinált, azaz társadalmi-gazdasági és területi viszonyok függvénye. Nyugat-Európában az 1990-es évektől egyre inkább elfogadottabbá vált, hogy a piaci árutermelésen túl a mezőgazdasági vállalkozások a vidék kulturális örökségének őrzői s a kultúrtáj fenntartói is, sőt egyre inkább előtérbe kerül tevékenységük fenntartható fejlődéssel összefüggő – ökológiai – aspektusa (van der

Ploeg–Roep 2003). Kelet-Közép-Európában ezen túlmenően azonban a mezőgazdaságnak rendkívül komoly szociális, jóléti funkciója is van (Hamza–Tóth 2006, Forgács 2006), amely Nyugat-Európában nem értelmezhető. A rendszerváltó országok kisgazdaságaiban előállított élelmiszerek, alapanyagok ugyanis a társadalom széles csoportjai számára biztosítják a szegénységi küszöb fölé kerülést (Davidova 2011), pótolva ezzel a szociális háló hiányosságait (Caskie 2000, Petrovici–Gorton 2005).

A mezőgazdaság szociális funkciójához sok tekintetben hasonlít az ágazat foglalkoztatási szerepének a megítélése. A fejlett gazdaságokban az 1950-as évektől megfigyelhető a mezőgazdaság munkaerő-felhasználásának gyorsuló ütemű mérséklődése, ami három évtized alatt megfelezte (Egyesült Királyság, Dánia), illetve negyedelte (Német Szövetségi Köztársaság) az ágazatban dolgozók számát (Wilson–Wilson 2001). Kelet-Közép-Európa országaiban eltérő intenzitással és időbeli lefolyással, de hasonló folyamatok mentek végbe. A folyamat mind a mai napig tart, s egyre inkább globális folyamattá válik, azaz már a fejlődő országok körét is markánsan érinti. Az ágazatban megfigyelhető csökkenés a legfejlettebb országok körében már oda vezetett, hogy nem csupán nemzetgazdasági szinten marginalizálódott a mezőgazdaság, de területi dimenzióban is, azaz a mezőgazdaság foglalkoztatási dominanciája még a vidéki, vidékies területeken is elenyészett (OECD 1996, Ilbery–Kneafsey 1998). A legfejlettebb országok esetében az OECD-terminológia szerinti rurális területeken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 2005-ben a 11 százalékot sem érte el (OECD 2009: 54). A folyamat univerzálisnak mondható, értékelése kapcsán azonban két markáns pólus formálódik. Az egyiket kétségtelenül a fősodró közgazdasági megközelítés jelenti, amely a multifunkcionális mezőgazdaság fogalmába nem érti bele a foglalkoztatási szerepet, marginálisnak tekintve annak a vidéki életre, munkahelyek teremtesére gyakorolt hatását. A másik, ha lehet ilyet mondani, vidékfejlesztési megközelítés: elismerve a mezőgazdaság csökkenő gazdasági, foglalkoztatási szerepét arra mutat rá, hogy az ágazatnak lokális szinten továbbra is rendkívül fontos szerepe van a vidéki közösségek megtartóerejének fenntartásában (lásd Corki Nyilatkozat 1996).

A lokalitás e tekintetben rendkívüli fontosságú, korántsem mindegy, hogy a mezőgazdaság foglalkoztatási jelentőségét milyen területi szinten és milyen módszerrel vizsgáljuk. Az OECD korábban hivatkozott 2009-es vizsgálata például a települések népsűrűségét helyezte a fókuszba (a 150 fő/km² alatti településeket tekintve rurálisnak), s a felsőbb szintű statisztikai-közigazgatási egységeket (Magyarország esetében a megyéket) a rurális településeken élők aránya alapján sorolta be – meghatározóan városi, átmeneti és meghatározóan vidéki – kategóriákba. Aligha meglepő, hogy megyei szinten vizsgálva a kutatás azt állapíthatta meg, hogy a mezőgazdaság foglalkoztatási jelentősége csekély, hiszen 2001-ben is csupán 3 olyan megye volt Magyarországon, ahol az agrárfoglalkoztatottak aránya elérte a tíz százalékot. A mindennapok gyakorlata szempontjából ugyanakkor a megyei szint aligha tekinthető relevánsnak – a munkavállalás tekintetében a hazai gyakorlathoz inkább közelebb áll a járási lépték. Ha járási szinten vizsgáljuk a mezőgazdaság foglalkoztatási jelentőségét (1. táblázat), látható, hogy nyilvánvaló és tendenciaszerű csökkenés ellentétére is még 2011-ben is a járások negyedében volt tíz százalék felett az agrárfoglalkoztatás aránya. Hiába tűnt el majd félmillió mezőgazdasági munkahely az elmúlt húsz évben, az

ország jelentős része számára – egyéb lehetőség hiányában – továbbra is fontos a mezőgazdaság biztosította megélhetési lehetőség.

1. táblázat: Járások és megyék megoszlása a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya alapján, 1990, 2001 és 2011

Agárfoglalkoztatottak aránya, %	Járások (2013)			Megyék (2013)		
	1990	2001	2011	1990	2001	2011
0–5	3	53	63	1	6	11
5–10	23	58	68		11	7
10–15	22	44	37	7	3	2
15–20	21	11	3	5		
20–25	25	4	4	5		
25–30	37	4	1	1		
30–35	21	1		1		
35–40	14	1				
40–45	4					
45–50	4					
50–55	2					
Magyarország	176	176	176	20	20	20

Saját számítás a KSH Népszámlálási adatai (1990, 2001, 2011) alapján, a 2013-as megyei, járási besorolás alkalmazásával.

Mindezek alapján a mezőgazdaságot Magyarországon sem lehet meghatározó jelentőségűnek tekinteni, de látható, hogy egyes térségekben mind a mai napig fontos szerepet vállal a munkalehetőségek biztosításában és így a vidéki közösségek fenntartásában. Ezzel vissza is kanyarodunk a bevezetőben jelzett megállapításhoz, miszerint az, hogy társadalmi szempontból mi tekinthető pozitív externáliának, azaz miként értelmezendő a multifunkciós mezőgazdaság, az térben-időben determinált, azaz a mindenkori társadalmi-gazdasági-területi viszonyok függvénye. Nagyon leegyszerűsítve ugyanazon mezőgazdasági tevékenység externáliái nem azonosak egy városi környezetben, ahol sok esetben a kultúrtáj fenntartása a legfontosabb, és egy magas munkanélküliséggel sújtott térségben, ahol a művelt táj megőrzése mellett társadalmi szempontból fontos a munkahelyek megőrzése, létrehozása is.

A multifunkciós mezőgazdaság definiálása tűnhetne akár csekély gyakorlati jelentőségű akadémiai jellegű vitának is, ám a háttérben a mezőgazdasági termékek szabad kereskedelme körül folyó vita húzódik meg (Dibden et al. 2009). A Kereskedelmi Világszervezet (WTO) évtizedes politikai csatározások után 2001-ben a Dohai Fordulóban (2001) elfogadta a mezőgazdasági termékek kereskedelmének liberalizációját, amely végső soron az exporttámogatások, illetve a hazai termelés támogatásának eltörlését célozza. A mezőgazdasági termékek globális kereskedelmének felszabadítása nyilvánvalóan rövid távon is intenzív

változásokhoz vezetne az agrártermelés rendszerében, ami negatív következményekkel járna a termeléshez kötődő pozitív mellékhatásokra is, és társadalmi szempontból korántsem elhanyagolható fenyegetést (pl. megugró vidéki munkanélküliség) jelentene. Nem véletlen, hogy éppen a neoliberais szabadkereskedelmi rendszer által leginkább fenyegetett európai uniós mezőgazdasági szférában erősödött fel a multifunkciós jelleg hangsúlyozása, ez ugyanis lehetőséget teremt arra, hogy nemcsak magát a mezőgazdasági tevékenységet, hanem a tevékenység pozitív társadalmi mellékhatásait (pl. tájfenntartás, ökológiai funkciók) támogassa.

Bármely fogalmat használjuk is – érzékelhető egyfajta szemléletmódváltás a mezőgazdaság társadalmi megítélésében: a gazdasági funkció mellett előtérbe kerül annak társadalmi és környezeti vetülete. A gazdaságilag fejlett világ lakói már nem csupán olcsó élelmiszert és ipari nyersanyagot várnak a gazdálkodóktól, hanem hozzájárulást a maga komplexitásában is élhető rurális terek megteremtéséhez, amelynek egy eleme a mezőgazdaság által biztosított megélhetés.

A továbbiakban tekintsük át, hogy kik számára s milyen formában nyújt megélhetést napjaink mezőgazdasága, s milyen tendenciák jellemzik ezt a szférát Magyarországon és az Európai Unióban!

Európai tendenciák az adatok tükrében

Mielőtt részletesebben megvizsgálná az európai folyamatokat, érdemes néhány szóval kitérni az agrárfoglalkoztatás statisztikai adatforrásaira, mivel az ágazat körvonalai korántsem egyértelműek, a különböző adatfelvételek eltérően határozzák meg a célsokaságot, emiatt aztán a különböző adatbázisok eltérő választ adnak arra az egyszerűnek tűnő kérdésre, hogy hányan is dolgoznak az európai mezőgazdaságban (EC 2013).

Az ágazat foglalkoztatási viszonyairól több uniós szinten elérhető adatforrás is információt nyújt, az idősoros adatokból kirajzolódó tendenciák bár összhangban állnak, ám az adatok közvetlen összevetése félrevezető lehet. Például a Gazdaságszerkezeti Összeírás (FSS) alapján 24,9 millió, a Munkaerő-felmérés (LFS) alapján azonban csupán 9,4 millió fő végzett mezőgazdasági munkát 2010-ben. A különbség mértéke elgondolkodtató, s óvatosságra int, hiszen nem mindegy hogy az elmúlt 12 hónapban (FSS) vagy az elmúlt héten (LFS) végzett mezőgazdasági munkára kérdez rá az adatfelvétel, hogy teljes körű (FSS) vagy reprezentatív mintán (LFS) alapul, hogy csak a jövedelemszerző munkát (LFS) vagy a „kiskertben” végzett szabadidős munkálkodást (FSS) is figyelembe veszi.

Azt gondolhatnánk, hogy a teljes körű adatfelvételt jelentő gazdaságszerkezeti összeírás (KSH GSZÖ 2014a) biztos alapot nyújt az országok közti összevetésre, ám a nemzeti sajátságok ezt felülírják. A 2010-es adatfelvétel során a célsokaságot a legalább egy hektár

művelhető földön gazdálkodók jelentették,¹ ám ettől a gazdaságküszöbtől a földhasználati struktúra sajátosságai miatt el lehetett térni, hiszen a küszöbértéket úgy kellett meghatározni, hogy a mezőgazdasági művelt terület és az állatállomány legalább 98 százalékaról legyen információ. Ez viszont azzal járt, hogy erősen differenciálttá vált a mintába kerüléshez szükséges gazdaságküszöb, ami a mezőgazdasági szempontból fontosabb országok esetében az alábbiak szerint alakult:

- Egyesült Királyságban, Németországban és Csehországban 5 hektár,
- Ausztriában, Lengyelországban, Spanyolországban és Szlovákiában 1 hektár,
- Bulgáriában 0,5 hektár,
- Magyarországon és Romániában pedig 0,15 hektár művelt mezőgazdasági terület volt.

A gazdaságküszöb meghatározása technikai jellegű részletkérdésnek tűnhet, pedig fontos következményei vannak a célsokaság meghatározásában. Amennyiben Magyarország 2010-ben az 1 hektáros küszöböt alkalmazta volna, 576 ezer helyett csupán 345 ezer gazdaságról adhatott volna számot a KSH.

E rövid kitérő után tekintsük át, hogy mik jellemzik az európai mezőgazdaságot, különös tekintettel a multifunkcionalitás szempontjából releváns dimenziókban: azaz a földhasználat és a foglalkoztatás tekintetében! Ha arra keressük a választ, hogy kik művelik meg a mezőgazdasági területeket az Európai Unió államaiban, akkor a 2009–2010-ben az unió egészén teljes körűen felvett Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ)² alapján azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdaságban dolgozók 92,2 százalékát a gazdálkodók és azok családtagjai tették ki. Magyarország esetében az uniós átlaghoz közeli, 92,1 százalék volt a családi munkaerő részesedése 2010-ben (KSH ÁMÖ 2012). Nagyon fontos rámutatni, hogy ez az összeírás nem csupán a kereskedelmi forgalomba kerülő mezőgazdasági termékek, termények előállításáról, hanem annál jóval tágabb körrel, a mezőgazdasági területek megművelőiről szolgáltatnak információt.

Ez alapján joggal mondható, hogy az európai unió mezőgazdasága jellegadó elemének az tekinthető, hogy az ágazat döntően családi gazdaságok³ mentén szerveződik, ahol a munkaerő túlnyomó részét a gazdálkodók és azok családtagjai biztosítják (Davidova–Thomson 2014). A mezőgazdasági munkában résztvevők döntő része ugyanakkor csupán időszakosan, s nem teljes munkaidőben tevékenykedik az ágazatban, ezért a résztvevők száma helyett sokkal inkább a ledolgozott munkaórák számát vagy az abból képzett éves

¹ A gazdaságküszöb, amely felett a háztartás, illetve vállalkozás Magyarországon gazdaságnak minősül: a használatában lévő termőterület esetén 1500 m², ültetvény esetén 500 m², illetve termőterülettől függetlenül állattartás esetén: egy nagy testű állat (sertés, ló, kecske), vagy 50 baromfi, 25 nyúl vagy vágógalamb, 5 méhcsalád. Ezt a meghatározást az agrárcenzusok esetében 2000 óta alkalmazza a KSH.

² A tízévente a célsokaságba tartozó – azaz a gazdaságküszöböt elérő gazdaságokat teljes körűen felmérő Gazdaságszerkezeti összeírás (FSS) elnevezése az Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ, census).

³ A családi farmok szerepét erősíti az unió Közös Agrárpolitikája, hiszen a támogatási politika fő célcsoportját a családi farmok alkotják (bővebben lásd Fennell 1997, Davidova–Thomson 2014).

munkaerőegységet (ÉME) szokták vizsgálni, amely egyetlen személy egész éves teljes munkaidős időráfordításának tekinthető.

A mezőgazdasági munkákra fordított idő tekintetében a fizetett munkaerő hozzájárulása a fentebb jelzett 7,8 százalék aránynál jóval nagyobb: uniós szinten a ledolgozott munkaidő 23,8 százaléka kötődött a fizetett munkaerőhöz 2010-ben (2. táblázat), 2014-re pedig ez az arány tovább nőtt (24,9%). A táblázat alapján nem csupán az látható, hogy a fizetett munkaerő jelentősége az ezredforduló óta tendenciaszerűen emelkedik, hanem az is, hogy markáns eltérés figyelhető meg az unió régi (EU-15) és új tagországai (EU-12) között. Az unió régi tagországai esetében már 2000-ben is rendre magasabb volt (28,8%) a fizetett munkaerő jelentősége, mint az új tagországok (10,9%) esetében, és ez a különbség 2014-ben is fennmaradt (34,4% vs. 14,9%), noha mindkét országcsoporthoz megfigyelhető, hogy a mezőgazdasági munka egyre inkább „alkalmazotti munkává” válik – azaz egyre kisebb hányada kötődik a családtagokhoz.⁴

A fizetett munkaerő jelentőségének tendenciaszerű megerősödése egyben azt is jelenti, hogy Európa mezőgazdasága veszít családi jellegéből – amiként az a többi gazdaságilag fejlett ország (USA, Ausztrália) esetében is megfigyelhető. Az Európai Unióban megfigyelhető átrendeződés hátterében egy eltérő ütemű összehúzóódás áll: miközben az ágazat munkaerőigénye összességében csökkent (–35,8%), a családi munkaerő-felhasználás nagyobb mértékben csökkent (–40,8%), mint a fizetett munkaerőé (–14,2%). A családi munkaerő felhasználásának csökkenése az Európai Unió 27 országában másfél évtized alatt 4,93 millió éves munkaerőegység elvesztését jelentette, ami megdöbbentően nagy szám, de hozzá kell tenni, hogy a ténylegesen elvesztett munkahelyek száma ennél jóval kevesebb. Érdekes jelenség, hogy az utolsó időszak (2010–2014) adatai szerint uniós szinten mérséklődni látszódik a mezőgazdaság munkaerőigényének csökkenése, egyes országokban – Lengyelország, Franciaország, Magyarország – pedig egyenesen bővült a fizetett munkaerő felhasználása. Sajátosnak mondható ugyanakkor Csehország és Szlovákia esete, ahol a rendszerváltást követően – a régió többé országával ellentétben – a mezőgazdasági szövetkezetek, átalakulással ugyan, de tovább működtek, s összeolvadások, felvásárlások révén is fenntartották a nagyüzem dominálta struktúrát, amelyet viszonylag stabil, családi munkaerőt hasznosító kisüzemek egészítenek ki. E két csoport közt egy fokozatos átrendeződés figyelhető meg, ahol is a szövetkezeti utódszervezetek az alkalmazotti létszám, illetve a művelt földterület tekintetében teret veszítenek – amely versenyképességi, s a nyugdíjba vonuló munkaerő pótlásával kapcsolatos problémákkal kapcsolódik össze (Pavlíková–Maríková 2004).

⁴ Az uniós gyakorlat abból indul ki, hogy a családi munkaerő nem havi bért kap, hanem a gazdálkodás eredményéből részesedik, azaz a nyereségből kap osztalékot, ennek megfelelően nem tekintik fizetett munkaerőnek.

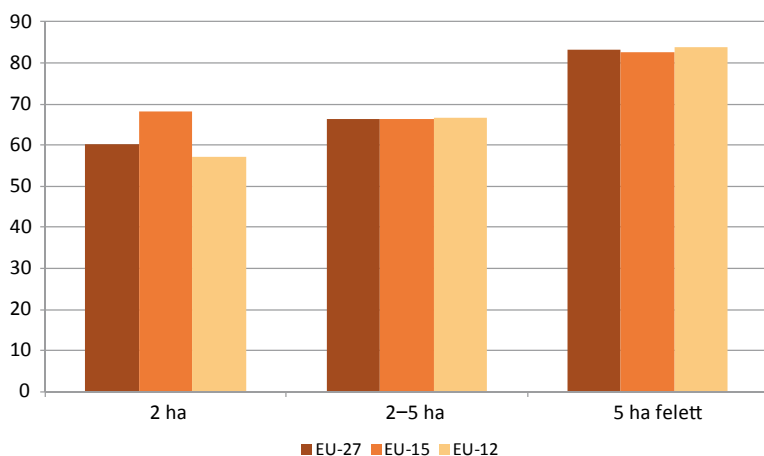
2. táblázat: A mezőgazdasági munkaerő-ráfordítás alakulása az Európai Unió fontosabb tagországaiban, 2000–2014 (ezer ÉME)

	Családi munkaerő				Fizetett munkaerő				Összesen			
	2000	2005	2010	2014	2000	2005	2010	2014	2000	2005	2010	2014
Egyesült Királyság	219,9	199,4	192,0	194,3	122,9	104,3	99,1	100,7	342,8	303,8	291,1	295,0
Franciaország	732,2	624,8	541,6	495,3	296,2	283,0	267,5	278,7	1 028,4	907,8	809,1	774,0
Hollandia	145,7	120,8	87,8	85,6	73,8	73,2	62,6	60,1	219,5	194,1	150,4	145,7
Németország	452,4	370,4	308,0	293,0	232,3	212,2	214,0	211,0	684,7	582,6	522,0	504,0
Olaszország	958,0	819,0	746,0	657,0	425,0	423,0	415,0	414,0	1 383,0	1 242,0	1 161,0	1 071,0
Spanyolország	676,8	638,9	562,5	438,7	424,7	378,4	401,2	385,6	1 101,4	1 017,2	963,8	824,3
Bulgária	691,1	542,9	336,8	221,0	79,7	83,5	69,7	78,0	770,8	626,4	406,5	299,0
Csehország	25,1	25,1	26,2	27,9	141,3	114,1	82,6	77,2	166,4	139,2	108,8	105,1
Lengyelország	2 341,2	2 161,9	1 803,9	1 809,0	153,7	130,0	110,9	128,1	2 494,9	2 291,9	1 914,8	1 937,1
Magyarország	532,6	407,7	335,0	320,6	143,4	114,6	109,2	124,8	676,0	522,2	444,2	445,4
Románia	3 415,0	2 353,0	1 429,0	1 279,0	230,0	243,0	210,0	165,0	3 645,0	2 596,0	1 639,0	1 444,0
Szlovákia	63,2	42,0	15,8	15,9	79,8	56,8	40,3	37,2	143,0	98,8	56,1	53,1
Európai Unió (EU-15)	4 567,7	4 065,9	3 500,7	3 200,8	1 850,4	1 762,2	1 707,8	1 681,5	6 418,1	5 828,1	5 208,5	4 882,3
Európai Unió (EU-12)	7 518,4	5 914,6	4 225,2	3 953,0	916,9	832,3	706,1	690,5	8 435,3	6 747,0	4 931,3	4 643,5
Európai Unió (EU-27)	12 086,1	9 980,5	7 725,9	7 153,8	2 767,3	2 594,5	2 413,9	2 372,0	14 853,4	12 575,1	10 139,8	9 525,8

Saját szerkesztés az Eurostat 2015a (táblahivatkozás: aact_alli01) alapján.

A családi munkaerő mezőgazdasági jelentőségének mérséklődése az Európai Unió országaiban szoros összefüggésben áll a birtokszerkezet átforgalmazásával. Az elmúlt évtizedben éppen abban az üzemi körben figyelhető meg a legnagyobb összehúzódás, ahol pedig a legnagyobb mértékű volt a családi munkaerő felhasználása. A csökkenés ugyanis az önálló megélhetést nem csak jövedelem-, illetve élelmiszertöbbletet biztosító ún. félig önellátó kisüzemek⁵ (semi subsistence farms) csoportját sújtotta leginkább (1. ábra). Ezek a félig önellátó üzemek jellemzően 2–5 hektár alatti kisgazdaságokat jelentenek, s markáns területi meghatározottságot mutatnak (Davidova et al. 2013), hiszen legnagyobb számban, arányban az unió új tagországaiban (Románia, Lengyelország, Magyarország, Bulgária), illetve néhány dél-európai tagországban (Olaszország, Görögország) találhatóak meg. Jelentőségüket jól mutatja, hogy 2007-ben a sok szempontból extrém pólusnak tekinthető Romániában a művelt mezőgazdasági terület több mint egyharmada (35,1%) ilyen félig önellátó gazdaságokhoz kötődött, de még a kiegyenlítettebb birtokszerkezetű Lengyelországban is 17,6 százalékot műveltek ezek a kisméretű gazdaságok.

1. ábra: A mezőgazdasági munkateljesítmény (ÉME) alakulása a farmok által művelt terület mérete szerinti bontásban, 2010 (2003 = 100%)



Saját számítás, szerkesztés Davidova et al. 2013: 31, 4. táblázat adatai alapján.

A 2003–2010 közötti időszak adatai alapján rendkívül erőteljes koncentrálódás ment végbe ebben a méretkategóriában, uniós szinten a 2 hektár alatti gazdaságok negyede (1,89 millió üzem) szűnt meg, s az ehhez kötődő munkateljesítmény 40 százalékkal csökkent. A nagyobb területen gazdálkodó, de az önálló megélhetést jellemzően továbbra sem biztosító 2–5 hektáros gazdaságok esetében a visszaesés ennél mérsékelt volt, hiszen csak minden ötödik gazdaság szűnt meg (20,7%), a munkateljesítmény ebben a körben

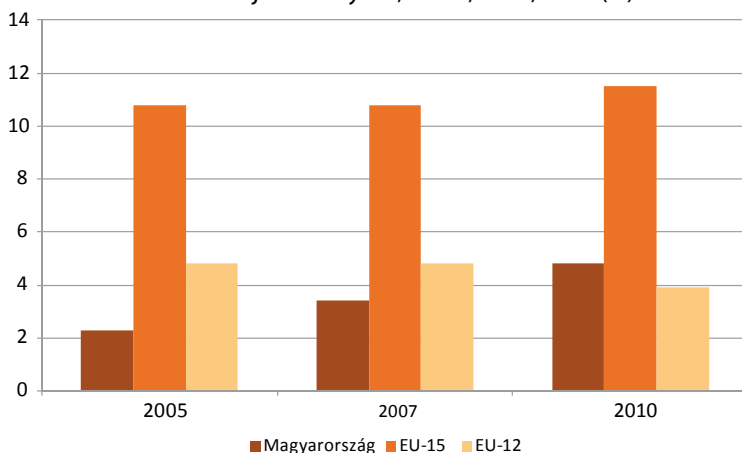
⁵ A félig önellátó üzemek meghatározására nem alakult ki egységes definíció. Egyaránt találni lehatárolást, amely terület, gazdasági méret, illetve értékesítésre kerülő mezőgazdasági termékek aránya alapján definiálja a félig önellátó üzemeket (Davidova et al. 2013).

harmadával mérséklődött. Fontos rámutatni, hogy míg a 2 hektár feletti méretkategóriák esetében az unió régi és új tagországai hasonló tendenciákkal szembesülnek, a 2 hektár alattiak esetében az új tagországok körében gyorsabb a kisüzemek megszűnésének üteme. Ebbe a sorba illeszkedik Magyarország is, ahol a vizsgált időszakban az egy hektárnál kisebb területen⁶ gazdálkodó kisüzemek száma 27 százalékkal mérséklődött a 2003–2010 közti időszakban.

A családi munkaerő háttérbe szorulása nem csupán a kisüzemekre korlátozódik, a mérethierarchia egészen érezhető, ami miatt már politikai szintén is megfogalmazódott az európai mezőgazdasági modell válsága (Davidova–Thomson 2014), amely a farmok számának csökkenésében, a gazdálkodói csoport előregedésében, a bér munka terjedésében mutatkozik meg. A családi gazdálkodás ezen válsága ugyanakkor, más megközelítésben, új lehetőséget is kínál. A kieső családi munkaerőt ugyanis a gazdálkodóknak más forrásból, más formában kell pótolnia, ami végeredményben új, az elsődleges munkaerőpiacon megjelenő keresletet teremt a munkalehetőségek hiányával jellemezhető vidéki terekben.

E körben a munkavállalás időtartama alapján megkülönböztethetünk állandó és szezonális foglalkoztatást. A szezonális munka főként a piacra termelő munkaerő-intenzív gazdaságok – különösen a zöldség és gyümölcsstermesztő gazdaságok körében meghatározó (Darpeix et al. 2014), de időszakos munkacsúcs minden gazdaságban előfordul. Az unió régi és új tagországai a szezonális foglalkoztatás kiterjedtsége szempontjából sem tekinthetők homogénnek (2. ábra), a régi tagországok körében ugyanis rendre nagyobb arányt képvisel, és időben emelkedést mutat (10,8–11,5%) a fizetett idénymunkások által elvégzett munkateljesítmény.

2. ábra: A mezőgazdasági idénymunkások részesedése a munkateljesítményből, 2005, 2007, 2010 (%)



Saját szerkesztés az Eurostat 2015b (táblahivatkozás: ef_lflegaa) alapján.

⁶ Megjegyzés: a *Magyarország Mezőgazdasága, 2003* kiadvány nem közölte külön a 2 hektár alatti gazdaságok számára vonatkozó adatokat (KSH GSZÖ 2004: 25, 8. táblázat), ezért csak az egy hektár alatti gazdaságok esetében tehető meg a 2003 és 2010 évi adatok közti összehasonlítás.

Eközben az újonnan csatlakozó tagállamok körében inkább stagnálás vagy egyenesen visszaesés (4,8% vs. 3,9%) regisztrálható. A megállapítás erejét csökkenti, hogy az adatok esetenként hektikus ingadozást mutatnak, az egyik legnagyobb mezőgazdasági foglalkoztatónak számító Romániában például 2007 és 2010 között a fizetett időnymunkások éves munkateljesítménye (ÉME) 161 ezerről 109 ezerre csökkent, ami aligha magyarázható tisztán gazdasági folyamatokkal.

Magyarország esetében az agrárfoglalkoztatás sajátosan alakult: a rendszerváltás után a korábbi nagyüzemi rendszert, amely tagi és alkalmazotti munkán alapult, egy tulajdonosi és családi munkaerőt, valamint alkalmazotti munkát kombináló struktúra váltotta fel. A szövetkezeti rendszer jogszabályokkal is ösztönzött felbomlása után a hazai agráriumban meghatározóvá vált a családi munkaerő jelentősége, de a fizetett munkaerő (időszaki és állandó) mindinkább felértékelődik. E tekintetben elmondható, hogy bár teljesen más alapokról indult, formailag közelebb került a nyugat-európai modell jellemzőihez. Különösen látványos a szezonális foglalkoztatás térhódítása, hiszen alacsony bázisról figyelhető meg a tendenciózus növekedés (3. ábra). Rá kell mutatni, hogy ez az eltolódás korántsem tekinthető szükségszerűnek, az uniós agrár- és támogatási politika következményének, hiszen a hasonló alapokról induló cseh és szlovák gazdaságok teljesen más utat jártak be,⁷ a szövetkezeti utódszervezetek konszolidációja mentén mind nagyobb gazdaságok jöttek létre, amelyek szezonális foglalkoztatás helyett inkább állandó foglalkoztatási lehetőséget biztosítanak az ágazat csökkenő számú munkavállalójának (Curtiss et al. 2012). Feltehető, hogy az eltérő stratégia Csehországban szorosan összefügg az alacsony munkanélküliséggel és azzal, hogy erősen korlátozott a szezonális munkavégzésre mozgósítható munkaerő. Magyarországon, ahol a vidéki tereket tartós és nagyarányú munkanélküliség jellemzi, ilyen korlátzó tényezők nem merültek fel, így az ezredfordulót követő években a szlovák és cseh példával ellentétben a gazdálkodók nem a teljes munkaidős foglalkoztatás fenntartása mellett, hanem a munkaerőbázis állandó vagy szezonális alkalmazottakkal történő kibővítése mellett döntöttek.

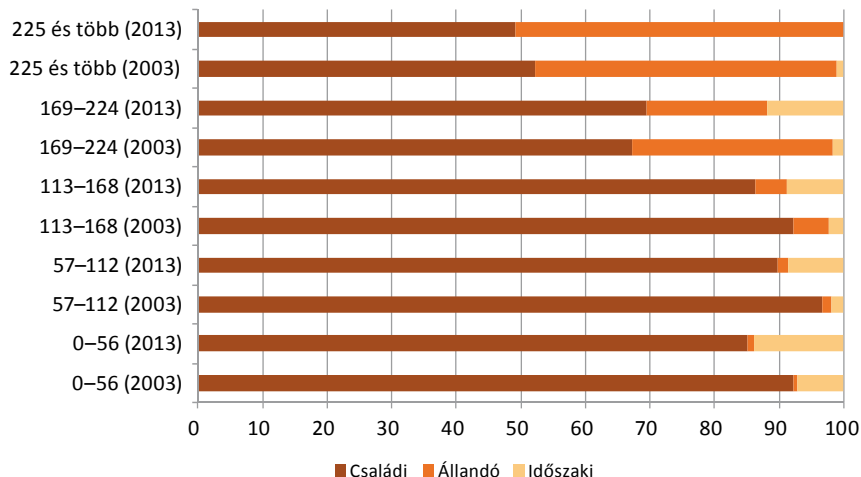
Magyarországon a mezőgazdasági munkát végzők körében 2003-ban még minden munkaidő-kategóriában a családi munkaerő biztosította a legnagyobb hányadot, 2013-ra az összkép több ponton módosult:

- a teljes munkaidőben foglalkoztatottak száma nőtt a vizsgált időszakban, az állandó alkalmazottak többségbe kerültek (51%), miközben továbbra is igen jelentős (49%) a növekvő számú családtag munkavégzése;
- az összes többi munkaidő-kategória esetében a családtagok továbbra is meghatározó jelentőségűek, hozzájuk kötődik az időráfordítás 69–86 százaléka;

⁷ Csehországban és Szlovákiában a családi munkaerő felhasználása kiegészítő jellegűnek mondható. 2014-ben a családtagok teljes mezőgazdasági munkateljesítmény alig harmadát (26,5–29,9%) biztosították ebben a két országban, messze elmaradva a harmadik legalacsonyabb értékkel szereplő Spanyolországtól (53,2%). Forrás: Eurostat 2015a (táblahivatkozás: aact_al101).

- az állandó alkalmazottak száma csupán a teljes foglalkoztatást jelentő kategóriában (225 és több munkanap) nőtt meg, az összes többi esetben teret veszítettek az időszaki foglalkoztatással szemben;
- a szezonális foglalkoztatás, amelynek a jogszabályi keretek mentén valamennyi kategóriában nőtt a részesedése, különösen a rövid távú (56 napnál kevesebb) foglalkoztatási kategóriában mutat látványos növekedést (7%-ról 14%-ra).

3. ábra: A felhasznált munkaerő, munkaidő-kategóriák szerinti megoszlása Magyarországon, 2003 és 2013 (%)



Saját szerkesztés a KSH GSZÖ 2014a adatai alapján.

Megjegyzés: 2013-ban a 225 vagy több mezőgazdasági munkanapot teljesítők 49% volt családtag, 2003-ban ez az arány 52% volt.

Mindezek után tekintsük át, hogy milyen tényezők formálják a hazai agrárfoglalkoztatás alakulását, mik jellemzik az egyes munkavállalói csoportokat!

Mezőgazdasági foglalkoztatás Magyarországon

A hazai agrárfoglalkoztatás nem választható el az ágazatban zajló átfogó strukturális változásoktól, azokkal szoros összefüggést mutat. A magyar mezőgazdaság átalakulására az utóbbi évtizedekben az alábbi, alapvetően külső globális hatások bírtak meghatározó befolyással:

- A munkaerő-kereslet csökkenése számottevő a mezőgazdaság egészében, de különösen a növénytermesztésben a technikai, technológiai fejlődés következtében.

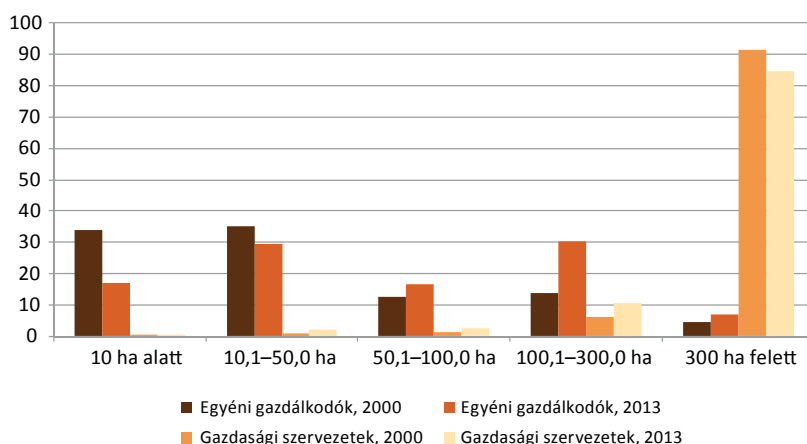
- Az agráriumot érintő technikai, technológiai fejlődés összességében a pozitív mérethatékonyság irányába mutat, ami a nagyobb üzemméretű gazdálkodókat kedvezményezi.
- A piaci versengés fokozódása, a globalizáció, egyre inkább tudásintenzívvé formálja a fejlett országok mezőgazdaságát, ahol sokrétű tudás megszerzésére, alkalmazására van szükség, amely az erőteljes specializációt ösztönzi. A sokféle tudás megszerzése, integrálása, alkalmazása jelentős tranzakciós költségekkel jár, ami a nagyobb szereplők számára fajlagosan alacsonyabb terhet jelent.

A globális hatásokon túl erőteljes lokális hatások is érték az ágazat szereplőit:

- Dinamikus átalakuláson ment át a gazdaságszerkezet, amely a szocializmus időszakában rendkívül polarizált képet mutatott – nyolcszázezer törpegazdaság mellett pár ezer nagyüzem jelentette a gazdálkodói kört. A rendszerváltást követően ez a duális struktúra oldódott, a korábbi időszak nagyüzemei részben átalakultak, részben felszámolódtak, s mellettük létrejött egy versenyképes középüzemi kör, amely a korábbi időszakban szinte teljes mértékben hiányzott.
- Magyarország uniós csatlakozásával az ágazat külpiaci helyzete alapvetően átalakult, a gazdálkodók számára pedig 2014-re a teljes uniós agrártámogatási rendszer elérhetővé vált.
- Hazai jogszabályi és támogatási környezet hektikus változása állandósult. A koherens, kiszámítható agrárstratégia hiányában az agrárpolitika akciói többnyire csupán tüneti kezelésekre voltak elegendők, nem segítették a tudatos birtokformálást, az agrár-infrastruktúra fejlesztését és a technológia megújítását.

Ezen hatásokra adott válaszként afféle alkalmazkodási reakcióként értékelhető, hogy egyrészt felbomlott a növénytermesztés és az állattartás közötti, az 1980-as évekre még jellemző összhang s részben piaci (beruházásigény, megtérülési ráta), részben szabályozási (állategészségügyi előírások változása), részben pedig támogatási okokból a növénytermesztés került előtérbe.

Alkalmazkodásként értékelhető az is, hogy az ezredfordulót, de különösen az uniós csatlakozást követően erőteljes konszolidáció indult meg, amely a duális földhasználati struktúra eróziójához vezetett. A gazdasági kényszerek a tíz hektár alatti területen gazdálkodók látványos visszaszorulásához vezettek (4. ábra), míg a méretspektrum másik oldalán, a nagyüzemek tekintetében a jogszabályok változása vezetett csökkenő részesedéshez, ami összességében a közepes méretű gazdaságok (50–300 hektár) erősödésének irányába mutat. [Mindezek ellenére a gazdasági társaságok tekintetében továbbra is a nagygazdaságok meghatározó (85,5%) súlyáról számolhatunk be.]

4. ábra: A termőterület megoszlása a gazdaságok termőterületének nagysága szerint (%)

Saját szerkesztés a KSH GSZÖ 2014a adatai alapján.

Megjegyzés: 2000-ben a tíz hektár alatti földterületet művelő egyéni gazdálkodók az egyéni gazdálkodók által művelt földterület 34,08%-t művelték, 2013-ben ez az arány 17,08%-ra mérséklődött.

Tekintsük át a továbbiakban, hogy a mezőgazdaságban dolgozó főbb csoportok: azaz a családi munkaerő, az állandó alkalmazottak és az időszaki alkalmazottak körében milyen tendenciák rajzolódnak ki az ezredforduló utáni Magyarországon!

Családi munkaerő

Az ágazat gazdasági konszolidációja a mezőgazdasági termelés fokozódó koncentrációját is jelentette (KSH GSZÖ 2015), amelyet az egyéni gazdaságok számának zuhanásszerű csökkenése és a gazdasági szervezetek mérsékelt csökkenése kísért. Az Európai Unióban megfigyelhető folyamatokhoz hasonlóan Magyarországon is az egyéni gazdaságok számának csökkenése döntően a kisméretű „üzemek” körében megfigyelhető rohamos összehúzódás számlájára írható. Az egyéni gazdaságok számának, jelentőségének csökkenése természetesen a mezőgazdaságban felhasznált családi munkaerő mennyiségére is kihatott. A 2003-tól 2013-ig terjedő időszakban, a mezőgazdasági munkában részt vevő családtagok száma majd 370 ezer fővel csökkent (–27,3%), a csökkenés azonban korántsem volt azonos mértékű (3. táblázat). A családi munkaerő-felhasználás mérséklődése a kisegítő jelleggel dolgozók körében tapasztalható – a „teljes munkaidőben”, azaz évi legalább 225 napot a gazdaságban dolgozó családtagok száma a vizsgált időszakban emelkedést mutatott (+5,2%).

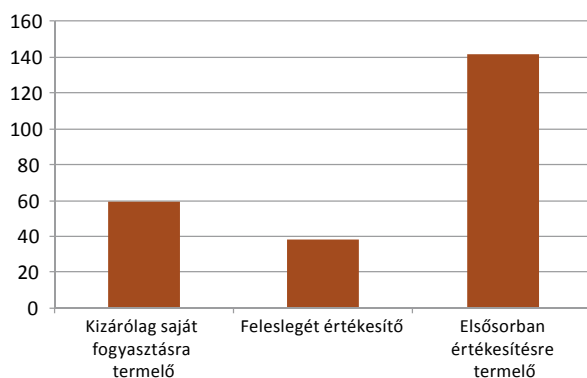
3. táblázat: Családi munkaerő a ledolgozott munkanapok szerinti bontásban, 2003–2013 (fő)

	Összesen	0–55 nap	56–112 nap	113–168 nap	169–224 nap	225 nap és több
2003	1 351 831	721 306	360 900	140 964	67 482	61 179
2007	1 188 826	735 270	273 068	89 794	47 956	42 738
2010	1 076 618	629 616	226 637	106 995	53 336	60 034
2013	982 576	532 071	232 967	98 243	54 911	64 384
2013/2003, %	72,7	73,8	64,6	69,7	81,4	105,2

Saját szerkesztés a KSH GSZÖ 2014a és a KSH ÁMÖ 2012 adatai alapján.

Ez arra enged következtetni, hogy az egyéni gazdaságok a vizsgált időszakban erőteljesen differenciálódtak, kialakult és megerősödött (+41%) egy alapvetően értékesítésre termelő, családi munkaerőre építő, gazdálkodói kör, amely mellett a másik végletet a kiegészítő jelleggel termelő, gazdaságilag életképtelen s fokozatosan teret vesztő földművelők csoportja jelenti. A kizárólag saját fogyasztásra termelő egyéni gazdaságok száma egyetlen évtized alatt 41 százalékkal, a felesleget értékesítő gazdaságok száma ennél is nagyobb mértékben, 61 százalékkal mérséklődött (5. ábra). Ez az átalakulás két arcának tekinthető: a kiszoruló gazdaságok erőforrásai (különösen földhasználat joga) tették, teszik lehetővé az értékesítésre termelő gazdaságok megerősödését, a piaci versengés közepette is életképes gazdaságok létrejöttét.

5. ábra: Az egyéni gazdaságok számának változása a termelés célja szerint 2000 és 2010 között (2000 = 100%)



Saját számítás, szerkesztés a KSH ÁMÖ 2000 és 2012 alapján.

Az ágazat konszolidációja területileg differenciáltan megy végbe, a családi munkaerő felhasználása erőteljesen az Alföldre összpontosul (4. táblázat). A mezőgazdasági munkát

végző családtagok majd' fele (45,9%) az Alföldön él, messze meghaladva a terület népességarányát. Ha a családtagok munkateljesítményét is figyelembe vesszük, az Alföld mezőgazdasági jelentősége tovább nő. Az évi legalább 225 napot, azaz a teljes munkaidős foglalkoztatásnak megfelelő mennyiségű munkanapot ledolgozó családi munkaerő 57,5 százaléka kötődött a kiváló mezőgazdasági adottságú területekhez.

4. táblázat: Az egyéni gazdaságokban felhasznált családi munkaerő munkaidő-kategóriák és régiók szerinti bontásban, 2010

Terület	Összesen	0–24% (0–55 nap)	25–49% (56–112 nap)	50–74% (113–168 nap)	75–100% (169–224 nap)	100%– (225 nap és több)
Közép-Magyarország (Budapest, Pest megye)	84 011	45 809	18 004	9 179	4 913	6 106
Közép-Dunántúl (Fejér, Komárom-Esztergom, Veszprém megye)	99 705	56 640	22 256	10 374	5 099	5 336
Nyugat-Dunántúl (Győr-Moson-Sopron, Vas, Zala megye)	119 912	72 213	25 998	11 501	5 053	5 147
Dél-Dunántúl (Baranya, Somogy, Tolna megye)	140 396	83 601	32 448	13 595	6 235	4 517
Észak-Magyarország (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád megye)	138 828	85 996	29 890	12 918	5 569	4 455
Észak-Alföld (Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)	269 833	173 397	50 953	22 819	10 984	11 680
Dél-Alföld (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád megye)	223 933	111 960	47 088	26 609	15 483	22 793
Összesen	1 076 618	629 616	226 637	106 995	53 336	60 034

Saját szerkesztés a KSH ÁMÖ 2012 alapján.

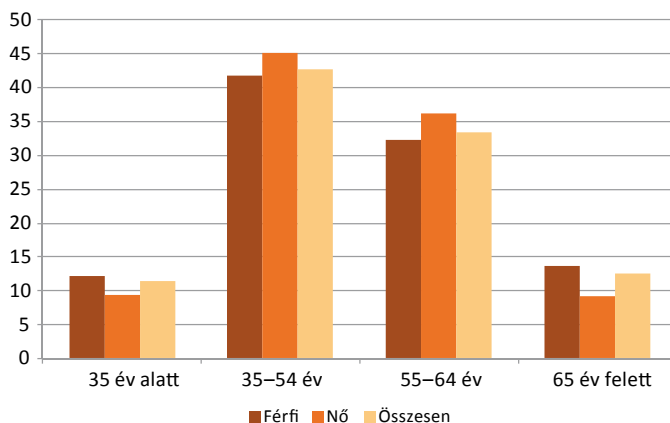
A mezőgazdasági munkát végző családtagokról teljes körűen felvett adatfelvétel nem áll rendelkezésre, ugyanakkor az Agrárgazdasági Kutató Intézet által üzemeltetett Tesztüzemi Információs Rendszer (uniós terminológia szerint: FADN) közelebbi képet nyújt az árutermelő egyéni gazdaságokban felhasznált családi munkaerőről, a résztvevők szociodemográfiai jellemzőiről. (Fontos rámutatni, hogy az FADN csak az árutermelő gazdasá-

gok tekintetében tekinthető reprezentatívnak, a saját fogyasztásra termelő gazdaságokról, azaz a legnagyobb számú földhasználói csoport tagjairól nem nyújt információt.)

A 2013-as adatok alapján a családi munkaerő felhasználása tekintetében 4446 fő adatai alapján az alábbi jellegzetességek emelhetők ki:

- Az árutermelő egyéni gazdaságok esetében a munkaidő-ráfordítás döntő, háromnegyed részét (73%) férfiak biztosították. A családi gazdaság működtetésében a nők is komoly részt vállaltak, de az ő munkaidő-ráfordításuk jellemzően jóval alacsonyabb volt: évi 58,3 nap, szemben a férfiak átlag 130,9 napos mezőgazdasági munkájával.
- A kor szerinti megoszlást vizsgálva (6. ábra) láthatóvá válik, hogy a családi gazdaságok működtetésének terhe döntően az idősebbeket sújtja, s kiugróan magas a nyugdíj előtt állók (55–64 évesek) hozzájárulása – az összes ledolgozott családi munkaóra egyharmada hozzájuk kötődött 2013-ban.

6. ábra: Családtagok által teljesített munkaórák az árutermelő családi gazdaságokban nem és korcsoport szerint, 2013



Saját szerkesztés Koós–Rácz 2015: 3 (2. táblázat) adatai alapján.

- A mintába került árutermelő családi gazdaságok körében a családtagok képzettsége jóval kedvezőbb képet mutat, mint amiről a földhasználók teljes körét számba vevő Általános Mezőgazdasági Összeírás beszámol. Míg az országos adatfelvétel alapján az egyéni gazdálkodók alig 13,6 százalékának volt szakirányú középfokú, 7,8 százalékának pedig felsőfokú mezőgazdasági végzettsége – az árutermelő egyéni gazdaságokban dolgozók körében a középfokú végzettségűek aránya 24,6 százalékot, a felsőfokú végzettségűeké pedig 14,3 százalékot is elérte. Ebben a gazdaságcsoportban a férfiak mezőgazdasági képzettségre rendre meghaladta a nőket, szakmunkás, illetve technikai végzettsége volt a férfiak 32,2 százalékának (nők 14,8%), felsőfokú végzettséggel pedig a férfiak 19,7 százaléka bírt 2013-as adatok alapján (nők körében ez 7,3%).

- A tesztüzemi adatok lehetővé teszik, hogy egy kicsit elmélyítsük az időszaki és állandó foglalkoztatottak növekvő részesedéséről szóló uniós adatokat. Az árutertermelő gazdaságok esetében a gazdaság méretének növekedésével (5. táblázat) bővül a munkaerő-felhasználás is, ám ezt az igényt már nem a családi munkaerő fokozódó bevonásával, hanem külső fizetett munkaerő révén biztosítják a gazdálkodók. Ennek fő forrása a kisebb gazdaságok esetében a szezonális foglalkoztatás, a méret növekedésével azonban mindinkább az állandó foglalkoztatottak válnak meghatározóvá.

5. táblázat: táblázat: A munkateljesítmény alakulása az árutertermelő egyéni gazdaságokban, 2013

Gazdasági méret (STÉ)	Gazdaságcsoportra jellemző, átlagos		Teljesített munkaórák megoszlása			
	Művelt mezőgazdasági terület, ha	Éves munkaerőegység (ÉME)	Családtagok (%)	Állandó foglalkoztatottak (%)	Időszaki foglalkoztatottak (%)	Mindösszesen (%)
Alsó 25%	14,2	0,74	76,0	6,0	18,0	100,0
Alsó közép 25%	41,2	1,46	62,2	11,4	26,5	100,0
Felső közép 25%	88,4	2,17	53,2	23,2	23,5	100,0
Felső 25%	183,7	3,41	42,9	40,4	16,8	100,0
Együtt			52,5	26,9	20,6	100,0

Saját szerkesztés Koós–Rácz 2015: 4 (3. táblázat) adatai alapján.

STÉ a Sztenderd Termelési Érték rövidítése, amely a mezőgazdasági termelő tevékenységek egységnyi méretére (1 hektár, 1 állat) meghatározott normatív termelési érték

A gazdasági konszolidáció effajta megvalósulása, azaz az egyéni, kisméretű gazdaságok háttérbe szorulása, illetve a növénytermesztés előtérbe kerülése kihatott a mezőgazdaság munkaerőigényére, foglalkoztatási jellemzőire is, hiszen a gazdálkodók mind nagyobb mértékben támaszkodnak fizetett alkalmazottakra. A munka jellege és időtartama alapján a gazdálkodók döntése szerint alkalmi vagy állandó alkalmazottak révén biztosítható a szükséges munkaerő bevonása. Az állandó alkalmazás, még ha határozott idejű is, komoly bizalmat tételez fel a szerződést kötők közt, így ez inkább a kvalifikált munkák esetében jellemző, míg a különösebb szaktudást, betanítást nem igénylő, egyszerű mezőgazdasági munkák (anyagmozgatás, betakarítás) esetében az alkalmi foglalkoztatás vált napjainkra elterjedté.

Alkalmi foglalkoztatás

A nem családi, azaz fizetett munkaerő tekintetében dinamikus átrendeződés figyelhető meg, ami a foglalkoztatás jogi keretét és időtartamát érinti. A szezonális jellegű munkaerő-igény biztosítására Magyarországon (a feketefoglalkoztatás mellett) hosszú időn át a határozott idejű munkaszerződés jelentette a leggyakoribb jogi keretet, ám az alkalmi foglalkoztatás feltételeinek megteremtése, majd pedig alkalmazásának megkönnyítése komoly átrendeződéshez vezetett. Az alkalmi jellegű munkavállalás jogi alapjait Magyarországon az 1997. évi LXXIV. törvény teremtette meg, az alkalmi munkavállalói könyves („kiskönyves”) foglalkoztatás bevezetésekor a kormányzati cél az volt, hogy legalizálják az alkalmi munkát, az érintetteket bevonják közteherviselés rendszerébe (közteherjegyek megvásárlásával) és társadalombiztosítási jogosultságot nyújtsanak a munkát végzőknek. A „kiskönyves” foglalkoztatás nem vált gyors ütemben népszerűvé – csak a szigorodó munkaügyi ellenőrzések és a közteherjegyek⁸ árának mérséklése vezetett e foglalkoztatási forma széles körű elterjedéséhez. 1998 és 2010 közt a „kiskönyves” foglalkoztatás keretfeltételei szinte folyamatos átrendeződést mutattak – döntően a napi munkabér limitálását és ezzel összefüggően a közteherjegyet érintve (6. táblázat).

A „kiskönyves” foglalkoztatás a változtatások hatására egyre nagyobb jelentőségűvé vált, 2009-ben már 12 millió munkanapot teljesítettek ilyen keretek közt. Az alkalmi, idényjellegű foglalkoztatásban az egyszerűsített foglalkoztatásról szóló törvény (2009. évi CLII. tv.) hozott újabb változást, amely bevezette az elektronikus bejelentési kötelezettséget és a formalizált munkaszerződést. A törvény alkalmazása során hamar kiderült, hogy az alkalmi foglalkoztatást rendkívül megnehezíti a mezőgazdaságban, így rövid időn belül új törvény (2010. évi LXXV. tv.) szabályozta a kérdést. E törvény életszerűbb, betarthatóbb szabályokat állított fel, és a sávós, illetve arányos (30%) közteherszámítással szemben fix összegű közterheket (500, 1000 Ft) vezetett be. A legális mezőgazdasági szezonális foglalkoztatás egyszerűsítése, a közterhek mérséklése ennek a foglalkoztatási formának a további terjedését hozta.

E folyamat tükröződik a hazai Gazdaságszerkezeti összeírásokban is, hiszen 2007 és 2013 között az időszakai foglalkoztatottak száma 22 százalékkal nőtt a mezőgazdaságban (7. ábra). Az üzemek által rövid ideig foglalkoztatott mezőgazdasági szezonális munkások száma dinamikusán bővült – de hozzá kell tenni, hogy munkavállalói oldalról a növekedés már korántsem ilyen mértékű. Az időszakai munkások egy része ugyanis nem egyetlen mezőgazdasági üzemmel áll kapcsolatban, hanem a munkaerőigény szezonális ingadozásához igazodva, több üzem számára is teljesít munkát (bővebben lásd Hamar Anna tanulmányát a kötetben).

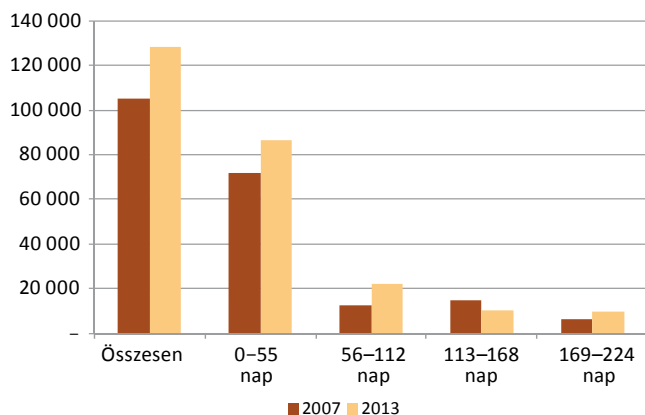
⁸ Az 1997. évi LXXIV. törvény 3. § (2) alapján a munkáltató a megvásárolt közteherjegy alkalmi munkavállalói könyvbe történő beragasztásával és aláírásával teljesíti társadalombiztosítási járulék, nyugdíjjárulék, egészségügyi hozzájárulás, munkaadói járulék, munkavállalói járulék, fizetési kötelezettségét.

6. táblázat: Az alkalmi munkavállalói könyves foglalkoztatás esetén használandó közteherjegyekkel és a napi munkadíjjal kapcsolatos változások

Időszak	Közteherjegy, Ft					Napi munkadíj sávok, Ft		
	500	1000	1500		700–1299	1300–1899	1900–2400	
1998. év								
1999. év	500	1000	1500		700–1299	1300–1899	1900–2500	
2000. év	800	1200	1600	2000	800–1199	1200–1599	1600–2099	2100–2600
2001. 01. 01. – 2002. 09. 01.	1200	1600	2000	2500	1200–1599	1600–2099	2100–2599	2600–3099
2002. 09. 01. – 2005. 07. 31.	500	800	1000	1200	1200–1599	1600–2099	2100–2599	2600–3099
(munkanélküli esetén)	200	400	500	600	800	1200–1599	1600–2099	2100–2599
2005. 08. 01. – 2005. 12. 31.	400	700	900	1100		1800–2399	2400–2999	3000–3599
(munkanélküli esetén)	200	400	500	600	800	1200–1599	1600–2099	2100–2599
2006. 01. 01. – 2007. 03. 31.	400	700	900	1100		1800–2399	2400–2999	3000–3599
2007. 04. 01. – 2010. 03. 31.	400	700	900	1100		1800–2399	2400–2999	3000–3599

Saját adatgyűjtés a 1997. évi LXXIV. törvény mindenkor hatályos mellékletei alapján.

7. ábra: Az időszaki foglalkoztatottak száma a ledolgozott mezőgazdasági munkanapok száma szerinti csoportosításban, 2007 és 2013



Saját szerkesztés a KSH GSZÖ 2014a alapján.

A mezőgazdasági munkák szezonálisához igazodva az időszaki foglalkoztatás időben rendkívül koncentráltan jelentkezik – a teljesített munkanapok négyötöde a júniustól októberig tartó időszakra esik, a munkacsúcsot jelentő hónap a szeptember (AKI 2015).

Az időszaki foglalkoztatás területi szempontból főbb jellemzőiben követi a családi munkaerőnél már bemutatott struktúrát: azaz az Alföldön működő üzemek tekinthetők a legfontosabb szezonális foglalkoztatónak. Az Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ) adatai szerint a szezonális munkát végzők 57,3 százaléka alföldi gazdaságokban dolgozott 2010-ben (KSH ÁMÖ 2012).

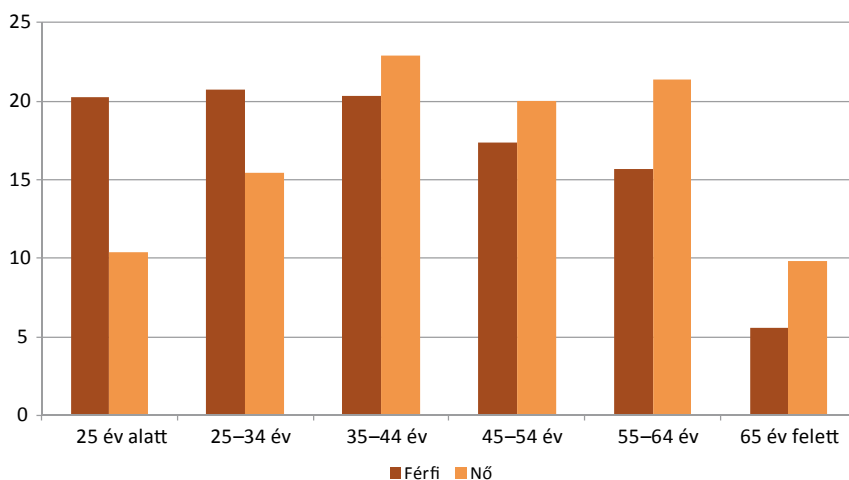
A szezonális munkát végzők szociodemográfiai jellemzőiről országos adatfelvétel nem áll rendelkezésre, csupán a munkavégzés megkezdésekor szükséges regisztrációs adatokból kaphatunk némi információt erről a nagyon is jelentős munkavállalói csoportról. A 2013. szeptemberében – tehát a legtöbb erőforrást igénylő mezőgazdasági munkák idején a NAV adatai szerint (7. táblázat) a gazdálkodók több mint 75 ezer ember által teljesített 651 ezer munkanapot jelentettek be. A pontatlan adatközlésből eredő hibák korrekciója után majd 648 ezer mezőgazdasági munkanapról lehet további megállapításokat tenni. Ez alapján az idénymunkások nemek szerint nem mutatnak eltérést, mind a munkateljesítmény (nap), mind pedig munkavállalók száma tekintetében közel azonos a férfiak és a nők aránya. Az idénymunkások a vizsgált hónapban átlagosan 8,6 munkanapot teljesítettek – a férfiak minimális mértékben többet (8,73).

Az idénymunkások kor szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a „dologidőben” jószerével kortól, nemtől függetlenül az arra készek bekapcsolódnak a mezőgazdasági idénymunkákba (8. ábra). A nemek szerinti részvételt vizsgálva feltűnő, hogy a 35 év alattiak körében a férfiak által teljesített munkanapok aránya meghaladja a nőkéét, 35 év felett viszont hangsúlyosabbá válik a női munka többlete.

7. táblázat: Idénymunka jellemzői 2013 szeptemberében

	Személy, fő	Munkanap, db	Teljesített munkanapok átlagos száma	Munkanapok megoszlása, %
Férfi	36 507	318 876	8,7	49,0
Nő	38 299	328 786	8,6	50,5
Nincs adat	617	3 288	5,3	0,5
Együtt	75 423	650 950	8,6	100,0

Saját szerkesztés Koós–Rácz 2015: 5 (4. táblázat) adatai alapján.

8. ábra: Idénymunkások által teljesített munkanapok megoszlása a munkavállaló korcsoportja és neme szerinti bontásban 2013. szeptember hónapban (%)

Saját szerkesztés Koós–Rácz 2015: 6 (5. táblázat) adatai alapján.

Megjegyzés: A nemek szerinti összesen teszi ki a 100%-ot.

Az interjútapasztalatok alapján (bővebben lásd Hamar Anna írását e kötetben) az idénymunkások közt változó mértékben, de megjelennek a határon túli, főként romániai munkavállalók is. A vizsgálat adatbázisban a külföldi személyek beazonosítása csak korlátozottan lehetséges, mivel a kialakult gyakorlat szerint külföldiként csak a nem uniós országból érkező munkavállalót jelölik. Mindezek alapján érthető, hogy a tereptapasztalatokkal ellentétben, az adatforrásokban miért tűnik olyan alacsonynak a külföldi munkavállalók jelentősége. A regisztrált 75 ezer idénymunkás közül 941 főt azonosítottak külföldiként a bejelentők, ami alig 1,2 százalék részesedést jelent. (A regisztráció során feltételezhetően legnagyobb számban az Ukrajnából érkezőket regisztrálták, míg a Romániából érkezők az ország uniós taggá válása után lehetetlenné vált.)

A külföldiként bejelentett idénymunkások körében magasabb a férfiak aránya (61%) és korszerkezetük is fiatalosabb, mint az idénymunkások teljes csoportjának, ami egybecseng a nemzetközi migrációval foglalkozó irodalom megállapításaival (Rédei 2007).

Állandó alkalmazottak

A családi munkaerő által nem biztosítható munkaerő-szükséglet kielégítésének másik formáját az állandó alkalmazottak⁹ felvétele jelenti. A munkáltató számára ez jóval nagyobb kötettség, adminisztrációs (szabadnapok kiadása, betegszabadság) és pénzügyi teher, így a foglalkoztatásnak eme formája jellemzően bizalmi kapcsolat mentén szerveződik. A gazdálkodók főként a nem szezonális feladatok ellátására (pl. állatok gondozása, adminisztrátor), illetve kvalifikált munkaerőt biztosítandó döntenek az állandó alkalmazás mellett, bár sok esetben a munkatapasztalat, a már bizonyított munkaerő megbecsülése is szerepet játszik a döntésben.

Miként arra már a családi munkaerő kapcsán rámutattunk, az állandó alkalmazottak foglalkoztatásában sajátos folyamatok figyelhetők meg az ezredforduló utáni Magyarországon. A 2003–2013 közötti időszakban az állandó alkalmazottak száma 7500 fővel csökkent (–7,1%) ugyanakkor az összképet árnyalja, hogy mindez egy erőteljes átstrukturálódás mellett következett be. Az átrendeződést két dimenzió – gazdaságcsoport és munkaidő-kategóriák – mentén érdemes megvizsgálni (8. táblázat).

A gazdaságcsoport szerinti vizsgálatnál szembevetünk, hogy az állandó alkalmazottak túlnyomó többségét (2013-ban 87,1%) a gazdasági szervezetek foglalkoztatják, az egyéni gazdaságok foglalkoztatási jelentősége ugyanakkor alacsony (2003-ban alig 6,6%) bázisról indul, s tendenciózus növekedést mutat (2013-ban 12,3%). Ennek hátterében két folyamat is meghúzódik. Egyrészt a gazdálkodók a rendelkezésre álló szervezeti formák – gazdasági társaság, őstermelő, családi gazdálkodó – közül rendszerint a kormányzat által preferált formát választják az adatszolgáltatásokban, másrészt a dinamikus gazdaságoknak a tereptapasztalatok által is megerősített fejlődését tükrözik.

Az állandó alkalmazottak által teljesített munkaidő vizsgálata ugyanakkor azt jelzi, hogy erőteljesen polarizálódik ez a szegmens: 2003 és 2013 közötti időszakban, a teljes munkaidőben (heti 40 órában) foglalkoztatottak, illetve a heti tíz óránál kevesebb munkaórát teljesítő részmunkaidős foglalkoztatottak száma emelkedett, az összes többi kategóriában csökkent az állandó alkalmazottak száma. Ez a folyamat, ahogyan az időszaki foglalkoztatás térnyerése is, illeszkedik a rugalmas foglalkoztatási formák magyarországi elterjedéséhez (Hárs 2012), amely a foglalkoztatók számára költséghatékony módját jelenti a szükséges munkaerő biztosításának.

⁹ Állandó alkalmazottnak tekinthető az, aki a heti munkaidő nagyságától függetlenül minden héten dolgozott a gazdaságban. Állandó alkalmazott tehát pl. a hetente 4 órában adminisztratív munkát végező s a heti negyven órában dolgozó állatgondozó is.

8. táblázat: Állandó alkalmazottak száma a ledolgozott munkanapok és gazdaságcsoportok szerinti bontásban, 2003–2013

Gazdaságok			Összesen	0–55 nap	56–112 nap	113–168 nap	169–224 nap	225 nap és több
Állandó alkalmazottak	Gazdasági szervezetek	2003	97 928	4 568	4 844	7 575	30 107	50 834
		2007	83 226	4 797	3 829	5 176	16 539	52 885
		2010	79 269	6 107	3 375	4 883	12 852	52 052
		2013	85 333	5 234	3 875	4 501	13 574	58 149
		2013/2003, %	87,1	114,6	80,0	59,4	45,1	114,4
	Egyéni gazdaságok	2003	6 865	866	443	643	1 149	3 764
		2007	14 275	727	1 520	892	2 220	8 917
		2010	9 147	471	928	899	1 034	5 815
		2013	11 997	876	560	1 044	1 290	8 227
		2013/2003, %	174,8	101,2	126,4	162,4	112,3	218,6
	Összes gazdaság	2003	104 793	5 434	5 287	8 218	31 256	54 598
		2007	97 501	5 524	5 349	6 068	18 759	61 802
		2010	88 416	6 578	4 303	5 782	13 886	57 867
		2013	97 330	6 110	4 435	5 545	14 864	66 376
		2013/2003, %	92,9	112,4	83,9	67,5	47,6	121,6
	Az egyéni gazdaságok részesedése	2003	6,6	15,9	8,4	7,8	3,7	6,9
		2007	14,6	13,2	28,4	14,7	11,8	14,4
		2010	10,3	7,2	21,6	15,5	7,4	10,0
		2013	12,3	14,3	12,6	18,8	8,7	12,4

Saját szerkesztés a KSH 2014a és a KSH ÁMÖ 2012 adatai alapján.

Az állandó foglalkoztatottak területi jellemzői főbb arányaiban követik a családi munkaerőnél, illetve az időszakai foglalkoztatottaknál bemutatott struktúrát: az állandó alkalmazottak meghatározó hányadát jelentő teljes állású alkalmazottak közel fele (43,5%) az alföldi gazdaságokban talál megélhetést.

Összegzés

Az ezredfordulót követő évek Magyarországon a mezőgazdaságban erőteljes konszolidáció ment végbe – amelyet részint a piaci versengés, részint az uniós agrártámogatások ösztönöztek. A kilencvenes éveket a korábbi struktúra lebomlása határozta meg, ahol különböző – értékesítési-finanszírozási, tulajdoni, intézményi stb. – válságok rétegződtek egymásra, felőrölve a magyar agrárium nagy múltú meghatározó szereplőit és intéz-

ményeit. Az ezt követő konszolidáció során a súlyos erőforrás- és eszközhiányból fakadó gazdálkodói szükségmegoldásokat egyre inkább a korszerű gazdálkodás szorítja ki és a gazdálkodói kör is fokozatosan stabilizálódik. Ennek fontos feltételét jelentette, illetve jelent mind a mai napig, a földhasználati viszonyok stabilizálódása, amely egyrészt távlatos fejlesztésekre ösztönözte a gazdálkodókat, másrészt pedig az uniós támogatások révén a szükséges forrás biztosítását is lehetővé tette.

A konszolidációs folyamat mellett Magyarországon is érvényesülnek azok a globális hatások, amelyek az unió többi tagországában is hatottak, s amelyek összességében az erőteljes koncentrálódás irányába mutatnak. Ez a koncentrálódás főként a kis területen gazdálkodók kiszorulásával, illetve kiszorításával megy végbe, amelynek egy elemét jelenti a gazdálkodás önkéntes, de kényszerű feladása, ami sok esetben gazdaságátadási problémákra vezethető vissza. De a koncentrálódást segíti a földbérleti lehetőségekért folytatott küzdelem is, amelyben a tőkeerős szereplők kiszoríthatják a gyengébbeket a bérleti piacról. A piaci szelekció mellett számos más hatás – technológiai, technikai fejlődés, tudásintenzitás fokozódása, jogszabályi környezet változása – következtében a mezőgazdaságban dolgozók száma, összetétele és munkateljesítménye is változik, átalakítva a mezőgazdaság képét, s formálva ezzel az „európai modellt”. A mezőgazdaság európai modelljében a gazdálkodás alapvetően családi gazdaságokon alapul, ám az utóbbi évtizedekben több olyan változás is megfigyelhető, amely ha nem is az európai modell válságát, de legalábbis változását jelzi. Miközben ugyanis az unió mezőgazdaságában dolgozók zömét továbbra is a családtagok jelentik, érzékelhetően nő a fizetett bérmunka jelentősége.

Mindezen globális és lokális hatások eredményeként Magyarországon is megváltozott a mezőgazdaságból különböző módon jövedelmet szerzők és az önellátók/önfoglalkoztatók társadalmi összetétele. Az agrárium foglalkoztatási jelentősége mérséklődött, de egyes térségekben és egyes társadalmi csoportok számára továbbra is fontos megélhetési jelentősége van. A változás egyik fő eleme, hogy erőteljesen polarizálódik a mezőgazdaságban munkát végzők köre. E folyamatnak meghatározó vonulata, hogy a törpegazdaságok felszámolódásával összefüggésben a mezőgazdasághoz lazán – csupán rövid idejű munkavégzéssel – kapcsolódó családi munkaerő jelentősége tendenciaszerűen mérséklődik. A másik oldalról viszont a föld tulajdonviszonyok újrakonfigurálása és a családi munkaerő differenciálódása Magyarországon is életre hívott egy főállású gazdálkodói kört, amely saját földön, illetve családi birtokon vállalkozva teremti meg vállalkozását.

Ha csupán e két folyamat jellemezné a mezőgazdaság átalakulását Magyarországon, akkor egyetérthetnénk az OECD azon megállapításával, hogy a mezőgazdaság a vidéki területeken is marginalizálódott, s a multifunkciós mezőgazdaság csupán tájfenntartási s ökológiai szempontból több mint egy egyszerű gazdasági ágazat. De Magyarország esetében nem ez a helyzet, markáns, s növekvő jelentősége van ugyanis a mezőgazdaságban végzett szezonális munkának, amely jelentős számú hazai és külföldi munkaerő számára biztosít legális jövedelemszerzési lehetőséget, ami sokak számára az egyetlen kapcsolatot jelenti az elsődleges munkaerőpiaccal. A rövid idejű szezonális munka révén a vidéki közösségek legrászorultabb, legkedvezőtlenebb munkaerő-piaci státuszú tagjai jutnak jövedelemhez, amely sokak számára a megélhetés fő forrását jelenti. Ezért a szezonális foglalkoztatásnak

komoly jelentősége van a régióban még akkor is, ha nem biztosít többet, mint egy kiszolgáltatott bér munkási pozíciót.

Az időszaki foglalkoztatás az ágazat egészében növekvő volument mutat, ami rugalmas foglalkoztatás mezőgazdasági elterjedését jelzi. A folyamat ugyanakkor arra is rámutat, hogy bár a szabályozási környezet alakításával ösztönözhető a családi gazdálkodás fenntartása, bővítése, ugyanakkor látható, hogy az ágazat konszolidációja a családi jelleg ellen hat.

Irodalom¹⁰

- AKI (2015): *Összefoglaló az idényjellegű mezőgazdasági foglalkoztatásra vonatkozó adatokról*. Szakmai háttéranyag. Budapest: Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Caskie, Paul (2000): Back to Basics: Household Food Production in Russia. *Journal of Agricultural Economics*, 51 (2), 196–209.
- Corki Nyilatkozat a Vidékfejlesztésről (1996). http://nulleextra.org/wiki/Corki_Nyilatkozat_a_Vid%C3%A9kfejleszt%C3%A9sr%C5%91l
- Curtiss, Jamila – Ratering, Tomas – Medonos, Tomas (2012): *Ownership and Investment Behaviour in Transition Countries. A Case Study of Collective and Corporate Farms in the Czech Republic*. Brussels: Factors Market, Working Paper No 12. 2012 February. http://aei.pitt.edu/58520/1/Factor_Markets_17.pdf
- Darpeix, Aurelie – Bignebat, Celine – Perrier-Cornet, Philippe (2014): Demand for seasonal wage labour in agriculture: What does family farming hide? *Journal of Agricultural Economics*, 65(1), 257–272.
- Davidova, Sophia (2011): Semi-Subsistence Farming: An Elusive Concept Posing Thorny Policy Questions. *Journal of Agricultural Economics*, 62 (3), 503–524.
- Davidova, Sophia – Bailey, Alastair – Dwyer, Janet – Erjavec, Emil – Gorton, Matthew – Thomson, Kenneth (2013): *Semi-subsistence farming – value and directions of development*. Study. Brussels: European Parliament, Directorate General for Internal Policies. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/495861/IPOL-AGRI_ET\(2013\)495861_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2013/495861/IPOL-AGRI_ET(2013)495861_EN.pdf)
- Davidova, Sophia – Thomson, Kenneth (2014): *Family Farming in Europe: Challenges and Prospects*. In-depth analysis. Brussels: European Parliament, Directorate General for Internal Policies, Policy Department B, Structural and Cohesion Policies, Agriculture and Rural Development. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT\(2014\)529047_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/529047/IPOL-AGRI_NT(2014)529047_EN.pdf)

¹⁰ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 05. 31.

- Dibden, Jacqui – Potter, Clive – Cocklin, Chris (2009): Contesting the neoliberal project for agriculture: Productivist and multifunctional trajectories in the European Union and Australia. *Journal of Rural Studies*, 25 (3), 299–308. https://www.researchgate.net/publication/223645937_Contesting_the_neoliberal_project_for_agriculture_Productivist_and_multifunctional_trajectories_in_the_European_Union_and_Australia
- EC (2013): How many people work in agriculture in the European Union? An answer based on Eurostat data sources. *EU Agricultural Economics Briefs*, No 8. 2013 July. http://ec.europa.eu/agriculture/rural-area-economics/briefs/pdf/08_en.pdf
- Eurostat (2015a): *Agricultural Labour Input Statistics: absolute figures (1 000 annual work units)*. Code: aact_ali01. http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/aact_ali01
- Eurostat (2015b): *Labour force categories: number of persons and farm work (AWU)*. Code: ef_lflegaa. http://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/ef_lflegaa
- Fennell, Rosemary (1997): *The Common Agricultural Policy*. Oxford: Clarendon.
- Forgács Csaba (2006): Csak azért mert kicsi, még hasznos a társadalomnak. A mezőgazdasági kistermelők versenyképességéről. *A Falu*, 23 (1), 17–39.
- Hamza Eszter – Tóth Erzsébet (2006): *Az egyéni gazdaságok eltartó képessége, megélhetésben betöltött szerepe*. Budapest: Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Hárs Ágnes (2012): Atipikus foglalkoztatási formák Magyarországon a kilencvenes és a kétezres években. *Közgazdasági Szemle*, 60 (február), 224–250. http://epa.oszk.hu/00000/00017/00200/pdf/EPA00017_kozgazdasagi_szemle_2013_02_224-250.pdf
- Ilbery, Brian – Kneafsey, Moya (1998): Product and place: promoting quality products and service in the lagging rural regions of the European Union. *European Urban and Regional Studies*, 5 (4), 329–341.
- Koós Bálint – Rácz Katalin (2015): *Családtaggal vagy alkalmi munkással? Új tendenciák a mezőgazdaság munkaerőigényének kielégítésére*. Kézirat.
- KSH ÁMÖ (2000): *Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben*. Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/amo7.pdf>
- KSH ÁMÖ (2012): *Magyarország mezőgazdasága, 2010*. Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/amo10.pdf>
- KSH GSZÖ (2004): *Magyarország mezőgazdasága, 2003*. Gazdaságszerkezeti összeírás (GSZÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/gso03.pdf>
- KSH GSZÖ (2014a): *Agrárcenzusok – Mezőgazdaságról a mezőgazdaságért*. Gazdaságszerkezeti összeírások (GSZÖ) 2003–2013. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_menu
- KSH GSZÖ (2014b): *Magyarország mezőgazdasága, 2013*. Gazdaságszerkezeti összeírás (GSZÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/gso_elozetes_2013.pdf
- KSH GSZÖ (2015): *A gazdaságok jellemzői a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás alapján*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/gazdjell_gso13.pdf

- Knudsen, Daniel C. (2008): Post-Productivism in Question: European Agriculture, 1975–1997. *The Industrial Geographer*, 5 (1, Spring), 21–43. <http://igeographer.lib.indstate.edu/Knudsen.pdf>
- Marsden, Terry – Munton, Richard – Ward, Neil – Whatmore, Sarah (1996): Agricultural geography and the political economy approach: A review. *Economic Geography*, 72 (4), 361–375.
- Marsden, Terry – Murdoch, Jonathon – Lowe, Philip – Munton, Richard C. – Flynn, Andrew (1993): *Constructing The Countryside. An Approach To Rural Development*. London: UCL Press. [Taylor & Francis e-Library, 2005.]
- OECD (1996): *Territorial indicators of employment, focusing on rural development*. Paris.
- OECD (2001): *Multifunctionality Towards an Analytical Framework*. Paris.
- OECD (2009): *The Role of Agriculture and Farm Household Diversification in the Rural Economy*. Evidence and Initial Policy Implications. Paris.
- Pavlíková, Gabriela – Maríková, Pavlina (2004): *The role of employment in the development of Czech rural areas*. IRSA XI Conference. <http://www.irsa-world.org/prior/XI/papers/31-1.pdf>
- Petrovici, Dan Alex – Gorton, Matthew (2005): An evaluation of the importance of subsistence food production for assessments of poverty and policy targeting: Evidence from Romania. *Food Policy*, 30, 205–223.
- Rédei Mária (2007): *Mozgásban a világ, a nemzetközi migráció földrajz*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- van der Ploeg, Jan Douwe – Roep, Dick (2003): Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe. In van Huylenbroeck, G. – Durand, G.: *Multifunctional Agriculture; A new paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Hampshire, England: Ashgate, 37–53. https://www.researchgate.net/publication/258375349_Multifunctionality_and_Rural_Development_The_Actual_Situation_in_Europe
- Wilson, Geoff A. (2007): *Multifunctional Agriculture. A Transition Theory Perspective*. Wallingford, UK: CAB International. http://www.agrifs.ir/sites/default/files/Multifunctional_Agriculture.pdf
- Wilson, Geoff A. – Wilson, Olivia J. (2001): *German agriculture in transition*. Society, policies and environment in a changing Europe. Houndmills: Palgrave.

HAMAR ANNA

IDÉNYMUNKA A ZÖLDSÉG-GYÜMÖLCS ÁGAZATBAN

Bevezetés

A mezőgazdasági termelés szezonalitása, a munkacsúcsok idején kiugró munkaerőigény gazdasági-társadalmi struktúráktól függetlenül szükségessé teszi az idénymunkát. A huszadik század elejére kialakult, hálózatba rendeződő napszám munkaszervezési formái közül a summások bandára szerveződő munkavállalása (brigád) (Katona 1961, Sárközi 1972, Lencsés 1982) beépült a szocialista nagyüzemek gyakorlatába (Schwalm 1992). Alkalmi szerződéses munkára rendszerint a háztáji termelésből kiszorultak jelentkeztek, fizetésüket terményben kérve, így biztosítva állataik számára a takarmányt, ami lehetővé tette az állatok értékesítésével a második gazdaságba lépést vagy az önellátást (Kovács 1990, Cséfalvay 1985, Gergely–Cséfalvay 1990). A nagyüzemek mellett a nyolcvanas években a második gazdaság erősödő árutermelő kisüzemei is megjelentek munkaadóként, bár ez a foglalkoztatás sosem vált legális formává, és mindvégig a lokális társadalomba ágyazva működött. A gyarapodó árutermelő kisüzemek, melyek területe elérhette a több hektárt is, kinőtték a családi-rokoni körre szervezett munkavégzést, a szezonmunkások elérhetőségét a helyi társadalomba ágyazott patrónus-kliens kapcsolatok biztosították, melyek családok közötti kapcsolati rendszerbe szerveződve működtek, különösen a kistelepülésekben (Hofer 2008, Kuczi 2011). A termelők csak akkor fogadtak fel bértmunkásokat, ha a kapcsolati hálón keresztül erre nem volt módjuk (Hamar 2014).

Az idénymunka piacának kialakulását és működését, változását befolyásoló hatások közül elsősorban az agrárium átalakulását kell kiemelni, mely megteremtette a gazdasági feltételeket a szezonális munka piacának kiteljesedéséhez. Az idénymunka (szezonális munka) piaca a foglalkoztatás szerkezeti átalakulása, a közfoglalkoztatás, a rugalmas munkaerőpiac formálódása, a formális és informális gazdaság működése, a fennmaradó munkaerő, illetve a nemzetközi migráció függvényében alakul. A szakirodalom nem vagy csak nagyon érintőlegesen – egy-egy mondat erejéig – foglalkozik az idénymunkával vagy a napszámosokkal. A szociográfiai irodalomban (Kun 2006) vagy a publicisztikában (Medgyessy 2011) találkozunk a napszámmal, annak ellentmondásaival és a napszámosok kiszolgáltatottságával foglalkozó írásokkal.

Jelen tanulmány az elérhető statisztikai adatokra támaszkodva mutatja be az agrárfoglalkoztatás szerkezetében zajló változásokat, a rugalmas foglalkoztatás térnyerését, majd az idénymunkák piacán megmutatkozó legfontosabb folyamatokra, változásokra összpontosít. Foglalkozik a piac működését biztosító mechanizmusokkal, a szereplők törekvéseivel és a napszámosok munkavállalási stratégiáival. A tanulmány statisztikai adatokra és arra a 38 interjúra épül, amelyeket termelőkkel, munkaszervezőkkel és napszámosokkal készítettünk.

Az agrárfoglalkoztatás strukturális átalakulása

A kilencvenes évek fordulóján a tulajdonviszonyban bekövetkezett változások, az üzemszervezeti struktúrák gyökeres átalakulása következtében nagymértékű volt a foglalkoztatottak létszámának csökkenése: míg 1990-ben az aktív korúak 15,3 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban – igaz, ebben a nem mezőgazdasági termeléssel foglalkozó melléküzemágak is beletartoztak –, az ezredfordulóra az arány 5,5 százalékra csökkent, majd egy évtizeddel később további fogyást regisztrált a népszámlálás. 2011-ben az aktív korú keresők 4,5 százalékának nyújtott megélhetést az ágazat.

A mezőgazdasági munkaerőpiacra a mérséklődő strukturális munkanélküliség, az átlag alatti bérek, a láthatatlan jövedelmek, a fekete- és szürkefoglalkoztatás egyidejű jelenléte jellemző (Bíró–Székely 2012). A foglalkoztatottak számának csökkenése mellett új foglalkoztatási szerkezet alakult ki. A 2006 és 2010 közötti időszakban, az egyéni gazdaságokban a fizetett munkanapokban mért munkaerő-felhasználás 14 százalékát végezték csak az állandó alkalmazottak (Koós–Kovács 2012). Az időszaki foglalkoztatás térhódítása nem állt meg az évtized fordulóján, a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás további emelkedést jelez (1. táblázat).

1. táblázat: Időszaki foglalkoztatottak száma, 2003–2013 (fő)

Gazdaságok	2003	2005	2007	2010	2013
Gazdasági szervezetek	14 148	15 460	10 468	27 838	42 663
Egyéni gazdaságok	55 410	34 356	61 383	55 903	85 531
Összes gazdaság	69 558	49 816	71 851	83 741	128 194

Forrás: Gazdaságszerkezeti összeírások, GSZÖ 2003–2013 (KSH 2014).

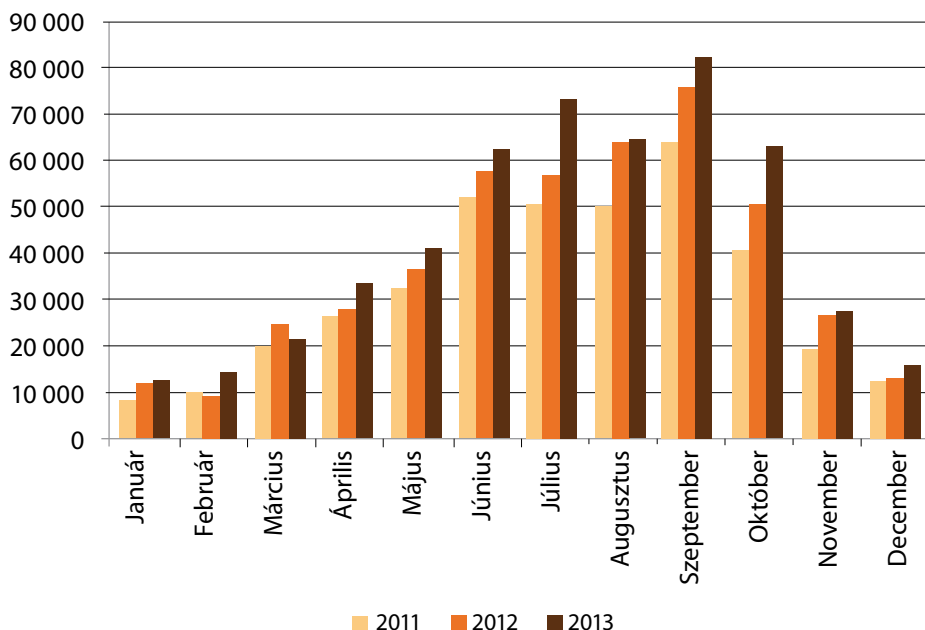
A gazdasági szervezetek 2013-ban szinte változatlan számú állandó alkalmazott mellett közel 43 ezer időszaki alkalmazottat foglalkoztattak. Három év alatt 53 százalékkal növelték az időszaki foglalkoztatottak számát, éves munkaerőegységben¹ ez 18 százalékos emelkedést jelent 2010-hez viszonyítva. Az egyéni gazdaságok foglalkoztatási szerkezete még markánsabb változáson ment keresztül. Közel 12 ezer fő állandó alkalmazottnak biztosítottak munkahelyet, 31 százalékkal többnek, mint 2010-ben, miközben a segítő családtagok száma 10 százalékkal csökkent, melyet a gazdaságok 15 százalékos apadása magyaráz. A foglalkoztatás szerkezetében legnagyobb változást azonban az időszaki alkalmazottak számának ugrásszerű emelkedése hozott. Közel 86 ezer fő időszaki alkalmazott dolgozott 2013-ban az egyéni gazdaságokban, 53 százalékkal több, mint 2010-ben. Munkaidejük munkaerőegységben 19 ezer ÉME-nek felel meg, ami 49 százalékkal több, mint 2010-ben (KSH 2014).

¹ Éves munkaerőegység (ÉME) = egy főállású munkavállaló egyéves munkateljesítménye minimum 1800 óra, ami legalább 225 munkanapnak felel meg.

A munkáltatók számára biztosított jelentős bérjárulék-kedvezmények és az agrártámogatás elvesztésének veszélye miatt folyamatosan növekszik a legális keretek között foglalkoztatott munkások száma, azonban a feketefoglalkoztatás továbbra is jelen van az ágazatban (OMMF² éves beszámolóí, Mészáros–Szabó 2014). 2011-ben havi szinten 9–64 ezer fő között mozgott az egyszerűsített foglalkoztatási formában dolgozó mezőgazdasági idénymunkások száma,³ 2013 januárjában közel 13 ezer főt, míg a legnagyobb munkacsúcs idején, szeptemberben 82 ezer főt foglalkoztattak a gazdaságok.

Az éves foglalkoztatás kétharmada öt hónapra koncentrálódik, követve a mezőgazdasági idénymunkák munkaerőigényét: a munkacsúcs júniusban indul a csonthéjasok betakarításával, és októberben fejeződik be a szürettel. Vannak, akik egész évben csak néhány napot dolgoznak, mások munkájára a szabályozásban megengedett 120 napon keresztül igényt tartanak, különösen az élőmunka-igényes gyümölcs- és zöldségtermesztő ágazatokban (Ehretné Berczi–Hamza–Rácz 2015, NFSZ 2014).

1. ábra: Mezőgazdasági időszaki foglalkoztatottak száma, 2011–2013*



* Havi tisztított adatok.

Forrás: NAV.

² Országos Munkavédelmi és Munkaügyi Főfelügyelőség

³ 2010. évi LXXV. törvény az egyszerűsített foglalkoztatásról: a mezőgazdasági idénymunka hosszát azonos felek között 120 napban maximálja, nem kötelező munkaszerződés kötése, az alap-, illetve teljesítménybérként legalább a legkisebb munkabér 85%-át kell fizetni, és a termelő idénymunkásként naponta 500 forint közteherrel váltja meg a bérre rakódó járulékokat.

Az idénymunkások ledolgozott munkanapjait napi nyolcórás munkaidővel számolva – általában munkaidejük hosszabb, mint nyolc óra –, 2011-ben munkateljesítményük megfelelt 15 423 főállású foglalkoztatott teljesítményének!

A gazdaságszerkezeti összeírások és az egyszerűsített foglalkoztatás adatsorai a szabályozás hatása alól sem mentes időszakai foglalkoztatás térnyeréséről tanúskodnak, a csoport gazdasági szerepének növekvő jelentőségét mutatják. 2003-ban az összes fizetett (családhoz nem kötődő, állandó és időszakai) alkalmazott évi munkájának 13,3 százalékát, 2010-ben már 20,8 százalékát az időszakai foglalkoztatottak adták, miközben a mezőgazdaságban végzett összes munkateljesítmény 20 százalékkal csökkent. A 2010. évi teljes körű összeírás adatai szerint teljesítményük megfelelt 20 520 főállású foglalkoztatott teljesítményének (Eurostat 2012). A növekedés nem állt meg, a 2013. évi gazdaságszerkezeti összeírás szerint az összes fizetett alkalmazott munkateljesítményének 28,3 százalékát időszakai foglalkoztatottak nyújtották, munkateljesítményük megfelelt 33 700 főállásban foglalkoztatott alkalmazottnak, miközben a mezőgazdaságban végzett összes munkateljesítmény stagnált (Eurostat 2015).⁴

A foglalkoztatás szerkezetének változása, a foglalkoztatás rugalmas igazodása a gazdaság igényeihez a nyugat-európai munkaerőpiacon az atipikus foglalkoztatási formák térnyeréséhez vezetett, beleértve a mezőgazdasági munkavégzést is, melynek bázisát a nemzetközi migráció térnyerése, az olcsó külföldi munkaerő megjelenése biztosította (Kasimis 2009, Mannon 2012). Hasonló szerkezeti változás zajlik a magyar mezőgazdaságban is, az időszakai, sokszor szerződés nélküli, munkahelyben változó foglalkoztatás terjedésével, mely fokozatosan lép ki a fekete- és szürkegazdaságból (Sik 2008), bár kétségtelen, hogy a foglalkoztatás szabályozásának változása ezt a folyamatot felgyorsította. Az olcsó, rugalmasan alkalmazkodó, legkiszolgáltatottabb helyzetű munkaerő csoportját a statisztika által időszakai alkalmazottként nyilvántartott alkalmi munkavállalók adják.

A különböző statisztikai adatok nem teljesen azonos tartalmat takarnak. A gazdaságszerkezeti összeírás időszakai alkalmazottnak tekint mindenkit, akinek az évben a heti munkavégzése nem folyamatos, így ebbe a kategóriába sorolja a napszámosokat, az idénymunkásokat is. A NAV-nak bejelentett egyszerűsített foglalkoztatás keretében dolgozó mezőgazdasági munkások között nemcsak idénymunkát végzők találhatók, hanem „idénymunkássá” vizsgáltatott állandó alkalmazottak is; munkavállalói státuszuk változása nem érinti munkavégzésük rendjét, ideje rugalmasan igazodik az üzem igényeihez. Ők végigdolgozzák az évet, de állásukat csak az átminősítéssel tudják megtartani, ami kedvezőbb a foglalkoztatónak, de a papíron legális munkaviszonyt a tényleges és a napszámbér közötti „keresetkiegészítés” zsebbe vándorlásával a szürkegazdaságba tolja át (FruitVeb 2012).

⁴ Az időszakai alkalmazottak (non-regular, non-family farm labour force) szerepe a termelésben sokkal kisebbnek (2003: 2,8%; 2010: 4,8 %; 2013: 7,8%) látszik, ha a mezőgazdaság éves munkateljesítményéhez viszonyítunk. Ennek elsődleges oka, hogy az összeírás nem csak az árutermelő üzemekre terjed ki, így az önellátó, nem fizetett családi munkaerőre épülő gazdaságok munkateljesítményét is tartalmazza.

Az idénymunka piaci folyamatai

A kilencvenes évek változásai, az egyenlőtlenségeket csökkentő második gazdaság megszünte, az informális gazdaság kialakulása (Sik 2008), a foglalkoztató üzemek számának ugrásszerű emelkedése két irányban is befolyásolta a formálódó idénymunka piacát. Megnőtt az idénymunkások iránti kereslet, a nagy szervezetekben tovább élt az elsődleges munkaerő-piaci foglalkoztatás (igaz, az idény végével a munkások a keresethez viszonyítva igen bőkezű munkanélküli-segélyre mentek a munka újbóli elindulásáig), de felerősödött a feketefoglalkoztatás a kisebb társas vállalkozásokban, egyéni gazdaságokban. A második gazdaság előnyeiből a csak jövedelemkiegészítő kereset lehetősége révén részesedő munkavállalók az átalakulás vesztesei voltak, elvesztették a megszűnt háztáji termelésből származó jövedelmüket, kiszorultak az elsődleges munkaerőpiacról, és a napszámos munkaerő utánpótlásbázisát alkották, melyet növelt az átalakulás generálta foglalkoztatási válsággal jelentkező munkanélküliek magas száma. A diákok, a nyugdíjasok és a szabadságuk alatt napszámot vállaló aktív keresők visszaszorulásával az idénymunkások összetételében két változás indult el: egyrészt a tartós munkanélküliségben ragadt, alacsony státuszú, iskolázatlan szegények „főfoglalkozású” napszámossá válása, másrészt a munkanélküliség romák közötti magas koncentrációjával az idénymunka etnicizálódása (Kemény 1997, Szuhay 1999, Virág 2010, Ludescher 2013).⁵ Így nagyrészt romákra épülnek a szatmári gyümölcsösök betakarítását végző napszámos brigádok, borsodi (kazincbarcikai) romák szedik a gyümölcsöt a Fejér megyei ültetvényeken, a Mátrai borvidéken a helyi napszámosok mellett nógrádi falvakból naponta ingázó roma brigádok dolgoznak. Hasonló folyamatok játszódtak le a mezőgazdasági időszakos munkát vállaló külföldi állampolgárságú vendégmunkások összetételében is.

Az idénymunka piacának kialakulása egy időben zajlott a nemzetközi migráció kiteljesedésével, a határok átjárhatóvá válásával és az olcsó külföldi munkaerő megjelenésével (Hárs 2010, Németh–Csíte–Jakobi 2009, Kincses 2011). A romániai (és a sokkal kisebb számú, a határ menti térségekben koncentrálnak ukrainai) napszámosok munkavállalását – hasonlóan a többi vendégmunkához – a két ország közötti bér- és jövedelemkülönbségek, az anyagi gyarapodás és az életkörülmények javításának igénye motiválta (Bodó 2008, 2009, Bertalan 1997, Ozsváth 1999, Fodor 2006). Az évezred elején, az uniós országok kedvezőbb kereseti lehetőséget nyújtó munkaerőpiacainak elérésével általánossá vált a romániai illetőségű magyar nemzetiségű vendégmunkások, így az idénymunkások számának drámai apadása, az ő helyüket foglalták el a romániai magyar és román anyanyelvű romák. A kilencvenes évek elején a szövetkezetek utódszervezetei, a szövetkezeti vagyona épülő társas vállalkozások menedzsmentjei a munkaerő túlkínálata miatt megengedhették, hogy csak a legjobban terhelhető 14–24 éves, kizárólag magyar nemzetiségű vendégmunkásokat foglalkoztassanak. Az ezredfordulótól a szükséges magyar nemzetiségű létszám

⁵ A romák számos jövedelemszerző tevékenység kombinálásával, feltételekhez igazodásával tudják csak biztosítani megélhetésüket. Az alkalmi és idénymunka mellett idetartozik a gyűjtögetés (gyógynövények, gombaszedés, orvhalászat), a kereskedelem (színesfém, textil), a guberálás, lomizás, önelátásra és piacra termelés, erdészeti munkák.

eléréséhez azonban hiába emelték a szezonmunkások felső korhatárát, a magyarországi idénymunka vesztett vonzerejéből, a napszámosok között évről évre emelkedett a romák száma. Napjainkban már a romák határozzák meg a migráns napszámosok etnikai összetételét.

A hazai és a külföldi napszámosok foglalkoztatásában csak a törvény által szabályozott alsó korhatár⁶ játszik kiemelt szerepet, a felső korhatárt a jelentkezők száma, munkabírása és az üzemek munkaerőigénye határozza meg.

A romániai vendégmunkások etnikai összetételének változásához hozzájárult a munkaadó termelők gazdasági viselkedése, törekvése a foglalkoztatás költségeinek csökkentésére, de legalábbis szinten tartására. A roma napszámosok feketefoglalkoztatásával a gazdaságok jelentősen olcsóbb munkaerőhöz jutottak: a romák nemcsak alacsonyabb bérért vállalták a munkát, elfogadták a kevesebb és alacsony(abb) szintű juttatást is (Fodor 2006).

A korábban kisebb szőlőkben-gyümölcsösben dolgozó néhány fős bandák vagy a nagyüzemek „szocialista summásainak” hálózata túlélte a munkaerőpiac összeomlását a kilencvenes években. A piac újraszerveződése, bővülése és működése egyik legfontosabb folyamatának a termelők által fenntartott, de legtöbbször a munkaszervező által mozgatott információs csatornákra és személyközi kapcsolatokra épülő hálózatok kialakulását tekintjük. A hálózat fenntartását, a munkaerő toborzását a termelők vagy a vállalkozó munkaszervezők megbízott alvállalkozói kapcsolataikon keresztül biztosítják. Az alvállalkozói rendszer a pótlólagos munkaerő elérésének kitaposott útja, mely a mezőgazdasági idénymunkások térbeli mozgását, munkavállalását is irányítja, az eltérő kereslet és kínálat térbeli összehangolását teszi lehetővé. A hálózatok, munkaszervezési formák igen változatos típusai alakultak ki, melyekben a piaci szereplők eltérő feladattal és intenzitással vesznek részt. A skála egyik pólusán a hagyományos patrónus-kliens viszonyon alapuló kapcsolat, a másik póluson a termelővel legális/illegális üzleti kapcsolatban álló munkaszervező vállalkozó áll. A két típus között számtalan átmenet található, területi előfordulásukat befolyásolja a település, a térség agráriumának jellege, a munkaerőre igényt tartó üzem nagysága, a tartós szegénységbe szorult népesség nagysága és összetétele, valamint a kertészethez kapcsolódó munkakultúra elterjedtsége.

Legkedvezőbb helyzetben az átalakult nagyüzemek, utódszervezeteik vagy a menedzsment által létrehozott új társas vállalkozások vannak, melyek tovább működtették a szocialista nagyüzem jól bejáratott napszámos hálózatát vagy ismerték a munkaszervezőket. A hatvanas évek végén nyugdíjazott bányászokra épült hálózat folytonossága biztosítja a szőlészetre szakosodott Budakeszi járásbeli utódszervezet munkaerő-szükségletét. Hasonló szerepet töltöttek be az építőtáborok, itt a nagyüzemek menedzsmentjének ismeretei, kapcsolatai biztosították részben a folytonosság fenntartását, részben új hálózat szer-

⁶ Az 1967. évi II. törvény a Munka Törvénykönyvéről, valamint az 1992. évi XXII. törvény a Munka Törvénykönyvéről engedélyezi az iskolai szünetben a munkavállalást, ha a kiskorú tanuló betöltötte a 14. életévét. A munkavállalás alsó korhatára 16 év volt, de a jelentkező már felvehető, ha betöltötte a 15. életévét. A 2012. évi I. törvény a munkavállalás alsó korhatárát változtatlanul 16. évben határozza meg, de iskolai szünetben vállalhat munkát a 15. évét betöltött, nappali rendszerű képzésben tanuló diák is.

vezetésének lehetőségét. Így érték el a középiskolások és a külföldi (romániai) egyetemisták szervezésével foglalkozó kapcsolattartókat, akik továbbra is vállalkoztak a munkaerő toborzására és szervezésére. Ők biztosították a romániai vendégmunkások alkalmazását a Ceglédi járás gyümölcsültetvényes vállalkozásainak vagy a nagykovácsi termelő számára a berettyóújfalui gimnazisták nyári munkavállalását. A vállalkozások nemcsak saját munkaerő-problémájukat oldották meg, hanem mintául is szolgáltak a többi termelő számára. Többek közt ennek tulajdonítható, hogy a munkaerőhiányos térségekben magyar és külföldi munkaszervezők hálózatai mentén mozgó napszámosok dolgoznak.

A kilencvenes évek új gazdaságainak vezetői a helyi társadalomban kialakult patrónus-kliens kapcsolatokra építhettek, bár a kapcsolati hálók jelentősen meggyengültek a szocialista iparba ingázás általánossá válásával (Messing–Molnár 2011), van, ahol teljesen el is tűntek napjainkra. A hagyományos paraszti társadalmakban az élet minden területét át-szövő patrónus-kliens viszony napjainkra a napszámosok és a termelők közötti gazdasági kapcsolattá alakult át. Korábban a patrónus-kliens viszony akkor is biztosított a napszámos számára legalább természetbeni fizetést, ha munkájára nem volt szüksége a gazdaságnak. A kisebb, kérés nélküli kisegítő munkák elvégzése természetbeni ellenszolgáltatásokért, vagy a kliens számára adott használt ruhák, esetleg kisebb kölcsön a patrónus és a kliens közötti viszony fennmaradását, a munkaerő hosszabb távú üzemhez kötését szolgálta/szolgálja. A „csak” gazdasági kapcsolat kialakításában és fenntartásában a kliens is érdekelt, olyannyira, hogy a klienssé válás akár a túlélési stratégiája is lehet (Kónya 2006). Az aszimmetrikus viszonyból mindkét fél társadalmi szankciók nélkül kiléphet. Ha a kliens munkája már nem hoz nyereséget az üzem számára, vagy a termelő a kapcsolaton keresztül nem a szükséges munkaerőhöz jut hozzá, és akit elér, az is gyengén teljesít, a patrónusi szereppel járó kötétségek terheitől előbb-utóbb megszabadul. A napszámot már nem a helyben elérhető, de gyengén teljesítő napszámosokra bízta, hanem munkaszervező vállalkozóval egyezik meg, aki más településekről, térségből toborzott csapatot ajánl. De a napszámos is dönthet úgy, hogy a patrónushoz kötő rövid ideig tartó munka helyett kilép a lokális munkaerőpiacról, és a hosszabb szezont, nagyobb keresetet kínáló, más településen fekvő gazdaságban vállal munkát.

Elmaradt a napszámberbe hagyományosan beépített térítésmentes ebéd is, amit még közel egy évtizede is igen bőkezűen mértek az üzemek. A költségek csökkentése és a napszámosokért folytatott verseny generálta a változást, a napszámosok inkább választották a magasabb napszámot fizető, de étkezést nem nyújtó gazdaságot; azonban rá kellett jönniük, hogy a bérnövekmény nem fedezi az étkezés költségeit, a változás a munkások jövedelemének csökkenéséhez vezetett. Az új bérezési forma gyorsan elterjedt, sok gazdaság egyszerűen megszüntette a térítésmentes ebédet, a nagyobbak csak az étkezés lehetőségét biztosították piaci áron, amit – nem meglepően – a napszámosok nem vettek igénybe, és csak kevés üzem vállalja át továbbra is az étkezés teljes vagy részleges költségeit. Helyenként még tovább él az a szokás, hogy a szedett gyümölcsből a munkások egy kisebb mennyiséget, általában egy kilót elvihetnek, azonban ezt is csak kisebb gazdaságok teszik lehetővé.

A mezőgazdasági munka természetétől fogva nagyobb önállóságot, rugalmasságot igényel, így a mezőgazdasági és ipari munkaszervezetek élesen eltérnek egymástól, de vál-

tozóban a munkavégzés szervezésének gyakorlata is. A több településről ingázó brigádokat foglalkoztató, nagy ültetvényt művelő gazdaságok áttértek az ipari munkához hasonló szabályozásra. A megadott időpontban kezdődik és végződik a nyolcórás munkaidő, szabályozzák, ellenőrzik a munka ütemét a folyamatos munkavégzés és a 10–15 perces pihenő szakaszainak váltakoztatásával, a kötött ebédidő kiadásával. A kisebbek „rugalmasabbak”, különösen a munkaidő hosszában, itt nem ritka a 10 órás munkavégzés sem, különösen, ha vendégmunkásokat foglalkoztatnak. A rugalmasság azonban a munka hatékonyságának csökkenéséhez vezet(het). A hosszú munkaidő a migránsoknak kedvező, akiknek egyetlen célja minél nagyobb keresetre szert tenni, ami azonban gyakran kiváltja a hazai napszámosok ellenállását, akik a munka lassításával, széttöredezésével, végső esetben a gazdaság elhagyásával védekeznek. A munkarend „rugalmas” szervezése különösen azokban a térségekben érinti kedvezőtlenül a hazai napszámosokat, ahol a munkáért a migránsokkal kell versenyezniük.

Az idénymunka piacának szerveződése

A napszám iránti kereslet növekedésével, az idénymunkások térbeli mozgásának kiterjedésével gyengült a termelők munkásokkal szembeni monopolhelyezete, különösen azokon a településeken, térségekben, ahol jelentős a tartós szegénységben élők és szezonmunkát vállalók száma. *„Az a világ már megszűnt, hogy kora reggel leszaladok az Angyalsorra [cigánysor] és összeszedek annyi embert, amennyire aznap szükségem van.”* A lokális munkaerőpiac szerveződésében a patrónus-kliens viszony mellett jelen van (vagy helyébe léphet) az alkalmi bér munka, a kisebb munkákra (favágás, kertészás, metszés) mindig ugyanazt a megbízható munkást hívják, de megtartják a kapcsolat kizárólagos gazdasági jellegét, szemben a patrónus-kliens viszonnal (Vigvári 2015).

A gazdálkodók és napszámosok közötti kapcsolat átalakulásával, valamint a napszám térbeli elterjedésével az idénymunka piacon növekvő szerephez jutottak a különböző helyzetű munkaszervezők, közös vonásuk a helyi társadalomba ágyazottságuk. A munkások választhatják is a munkaszervezőket, ezt a gyakorlatot követték a „szocialista summások” és utódaik, a szőlőmunkát vállaló nógrádi napszámosok, akiknek vezetője több mint egy évtizede látja el ezt a feladatot. Más típust képvisel a termelők által szívesen „foglalkoztatott” vállalkozó szervező, aki egy adott gyümölcsös betakarítási munkáit vállalja el szerződéssel, az összes terhet és kockázatot átvállalva a termelőtől, és a szükséges munkaerőt általában több településről alvállalkozói hálózaton keresztül éri el. A szervezés mellett feladata a munka ellenőrzése, a gazdaság által megadott követelmények betartatása, a konfliktusok rendezése, és ő mondja meg a termelő által alkalmatlannak ítélt munkásnak, hogy többé nem tartanak igényt rá. A hálózatépítő munkaszervező sokszor nem független a gazdaságtól, állandó vagy több hónapon keresztül foglalkoztatott időszakos – egykor maga is napszámos – alkalmazott, a vezető „bizalmi” embere, aki rokoni-ismerősi kapcsolatain keresztül szervezi a munkásokat a gazdaság számára. Léteznek „hivatalos” szervező nélküli hálózatok is, a szervezést maguk a munkások végzik, információik, korábbi munkavégzésük alapján keresik meg a potenciális foglalkoztatót.

Sajátos típust képviselnek a döntőrészt kistelepüléseken élő munkaszervezők, akik nem kapcsolódnak közvetlenül a gazdaságokhoz, nem kapnak semmiféle javadalmazást, és nem vállalnak napszámos munkát sem. Helyzetüket elsősorban a helyi társadalomban elfoglalt helyük határozza meg: ők a falu vezetőinek „bizalmi” emberei, a közfoglalkoztatást irányító brigádvezetők vagy a roma önkormányzat választott képviselői. Ők a helyben elérhető kisebb munkák elosztó „intézményei”, ez emeli őket a többi roma fölé, és erősíti meg kapcsolatukat a helyi gazdaság (és azt gyakran lefedő helyi hatalom) szereplőivel. Úgy végeznek gazdasági jellegű szolgáltatást a helyi társadalomban, hogy nem válnak piaci szereplőkké, azonban ez nem akadályozza meg őket abban, hogy más települések mezőgazdasági vállalkozóival ne tartsanak fent üzleti kapcsolatot mint munkaszervezők.

A szervező helyzetének fontossága közvetítő és szűrő feladatában rejlik. A gazdaság számára ő közvetíti a szükséges munkaerőt, de a toborzással együtt szűri is a jelentkezőket. Kiesnek a fizikailag alkalmatlanok (gyengék, betegeskedők, idősök), a megbízhatatlanok (italozók, a notórius késők), előbb-utóbb hasonló sorsra jutnak a lassan dolgozók, akiket már elküldtek napszámból, és végezetül azok, akik nem tartoznak a rokon-ismerősi körhöz. A napszámosok által is elfogadott szelekciós szabály betartásával biztosítja státuszának megtartását, a gazdálkodókkal és a napszámosokkal fennálló kapcsolat megerősítését. Azon szatmári falvakban, ahol a napszám jelenti a közmunka mellett a mélyszegénységben élők számára szinte az egyetlen jövedelemforrást, a munkaszervező tudja „*ki a jó munkás, csak annak szólok, nem a gyengének, hogy utána szégyenkezzek, hogy hazaküldték*”. A foglalkoztatott az élől munkát kiváltó fejlesztései miatt egyes alkalmi munkákhoz (pl. metszés, zöld munkák) egyre kevesebb napszámost igényel, ami nem hagyja érintetlenül a kiválasztás szempontjait. Ugyanakkor a munkások kiválasztásánál nemcsak az alkalmasság számít, ezt bizonyítja a nógrádi munkaszervező évek óta folytatott gyakorlata. A munkára alkalmatlanok kiesése mellett szociális szempontok szerint válogatja a vállalkozó egy Pest megyei üzem számára az idénymunkásokat. A térségben élő, állásban lévő foglalkoztatottakat, az ún. „szabadságosokat” (pl. takarító, ápoló), nyugdíjasokat és munkanélkülieket, magyarokat és romákat átfogó, évek alatt kialakult hálózattól a kiválasztásnál a prioritási sorrend elején foglalnak helyet a szervező településén élők, ha ott nincs elegendő számú jelentkező, sorrendben következnek településtől függetlenül a munkanélküliek, az egyedül élő kisnyugdíjasok és végül a munkahellyel rendelkezők.

A rostán kihullnak azok, akik nem tudnak, vagy nem akarnak igazodni a munkavégzés követelményeihez, munkájukkal kárt okoznak a termelőnek és/vagy összeférhetetlenek a többi brigáddal.

„Seggel ültek a számócára, a vödört [amibe a számócát szedik] nem emelték és viték, hanem lábbal rúgták vagy arrébb dobták. Hát úgy hogy lehet számócát szedni?! Mikor szoltunk, azt mondták, hogy kussoljunk, mert pofán rúgnak. (...) a fiúk [férjek, rokonok] meg mondták nekik, ne a nőekkel legyetek nagyfiúk, itt vagyunk mi, (...) úgyhogy a végén összeverekedtek... Edit néni [a munkaszervező] mondta, hogy ők többet nem jönnek, meg Miki bácsi [a termelő] is mondta, hogy neki ilyenek nem kellenek.”

Ebben a helyzetben felértékelődnek az információk, melyek lehetővé teszik a napszámosok számára, hogy közvetlenül, a munkaszervező megkerülésével vállaljanak munkát. Információval segítik őket a közeli településeken élő rokonok, a vallási gyülekezetekben vagy a munkavégzés alatt folytatott beszélgetések. A munkakeresés, az információáramlás elengedhetetlen eszköze a mobiltelefon, azonban legnagyobb tőkének az öreg, rozoga, de működőképes autó bizonyul. Az autó biztosítja a mozgékonytságot, a 20–30 kilométerre fekvő, hosszabb időre folyamatos munkát nyújtó gazdaságok elérését, a napi ingázást. Az üzemképes autó kiemeli tulajdonosát – ha ideiglenesen is – a napszámosok soraiból, ő dönti el, hogy kit visz magával, ki juthat kereseti lehetőséghez.

A napszámosok 8–10 fős brigádjai családtagokra, rokonokra, barátokra épülnek, de kizárják soraikból a gyengén teljesítőket, s ez a szempont még a rokoni kapcsolatoknál is erősebb. A lassan dolgozók ugyanis többszörös terhet jelentenek. Ha teljesítményben dolgoznak, a tagok a brigád átlagkeresetét kapják, így alapvető fontosságú, hogy közel azonos teherbírású munkások dolgozzanak együtt. Függetlenül a bérezés formájától, a munkatempó tartása miatt a tagok kénytelenek folyamatosan segíteni a lemaradókat, ami nemcsak visszaveti a brigád teljesítményét, hanem láthatóvá teszi a munkaadó számára a gyengeségét is.

„Nem szólunk sokszor, mert sajnáljuk, neki is kell pénzt keresni, de ha észreveszik, hogy sokszor elmarad, kiveszik a sorból [elküldik, többet nem foglalkoztatják], az a brigádra vet rossz fényt, a rossz brigádot nem hívják. Nem viszem a saját testvéremet sem, mert kivették a sorból, engem hívnak, mert tudják, hogy jól dolgozom, de a testvéremet nem.”

A munkához jutás megkerülhetetlen feltétele a hálózathoz tartozás, függetlenül attól, hogy annak központi szereplője a munkaszervező, vagy a napszámosok által fenntartott és mozgatott információs és kapcsolatháló. A hálózathoz előbb-utóbb a gyengék kiszorulnak, erre a sorsra jut a fizikai munkában megroppant egészségű munkás, de kiszorulhatnak azok is, akik egy éppen adódó kedvezőbb munkalehetőség miatt cserbenhagyják a szervezőt, és máshol vállalnak munkát.

„Én is megcsináltam, hogy napokig nem hívtam a napszámost, mert meguntam, hogy többször is átvágott, és nem azért, mert nincs rá szükségem, de szokja meg a rendet (...). Ez jelentheti azt is, hogy soha többé, de jelentheti azt is, hogy néhány napig szüneteltetem.”

De megtorolja a megbízhatóság, a lojalitás hiányát, a „rövidlátó” gondolkodást a termelő is:

„Három napig itt dolgoztak, majd szó nélkül átmentek a szomszéd faluba paprikát szedni, egy vagy két forinttal fizettek nekik többet. Mikor ott már nem volt munka, jöttek, hogy dolgoznának. Itt ugyan nem fogsz, gondoltad volna meg akkor, amikor szó nélkül elmentél.”

Napszámbérek

A szezonális munkák piacára lépést a kiválasztás szempontjai szabályozzák, a bennmaradást pedig a hálózat(ok) jellege befolyásolja, melyekben a napszámosok mozognak, továbbá a térségben jelentkező munkaerőigény nagysága, a rendelkezésre álló idénymunkások száma, az alkalmi munkások mozgékonyasága és nem utolsósorban a végzett munka minősége.

Az egyenletes teljesítményt nyújtó, minőségi és mennyiségi elvárásoknak tartósan megfelelő brigádok alkotják a napszámosok elitjét. Az évek óta változatlan összetételű, összeszokott brigádok gyökerei a termelőszövetkezet kertészeti ágazatáig nyúlnak vissza, vagy a gyengén teljesítő munkások évek alatt végbement szelekciójával alakultak ki. Az elit közé magyar és roma brigádok egyaránt tartoznak, vállalnak metszést, erdőgazdasági és fűrészkes munka mellett a friss gyümölcsöt árusító piacra szállítandó gyümölcszedést is. Kialakult kapcsolatrendszerük van, munkájuk a biztosíték a következő évi foglalkoztatásra. Helyzetüknek kedvez, hogy a termelők a minőségi munkához szükséges munkaerőt általában magasabb bérrel kötik az üzemhez.

A skála másik végén a minőségi munkára alkalmatlan, a teljesítménybérezésű munkákban (pl. légyümölcs szedése) is gyengén teljesítők találhatók, munkájukra csak végső esetben szorulnak rá a termelők, mélyen a térségben elfogadott napszám alatti bérért.

A foglalkoztatáshoz azonban nem elegendő a megbízható munkavégzés, különösen nem azokban a térségekben, ahol bőségesen állnak rendelkezésre napszámot vállalók. A szatmári településeken például még az elithez tartozók helyzete is törékeny, alkupozíciójukat gyengítheti, sőt meg is szüntetheti a gazdaságok törekvése, hogy rákényszerítsék a napszámosokat az alacsony napszámbér elfogadására. Ennek eszköze lehet egy-egy település vállalkozóinak megállapodása a munkabér nagyságáról, vagy az olcsóbb, sokszor külföldi idénymunkások foglalkoztatásával fenyegetőzés, vagy a hazinál olcsóbb bérért dolgozó külföldiek munkavégzésének megszervezése. A foglalkoztató és munkavállaló közötti „bérharcból” általában a termelők kerülnek ki vesztesen, mert a mozgékony napszámosok a nagy ültetvényeket részesítik előnyben, ahol hosszú szezonra, nagyobb keresetre számíthatnak. A termelőnek dönteni kell, hogy érdekeltté teszi-e a napszámot magasabb bér fizetésével, vagy azokkal kell beérnie, akik „már a kutyának sem kellenek”, alacsony bérért rossz minőségű munkát végeznek. Megbízható napszámos hiányában a kisebb termelők kénytelenek kalákában betakarítani.

A termelők bérletörésének kísérletei mellett vannak „elszemtelenedett termelők”, akik a környező gazdaságoknál magasabb bérrel biztosítják a munkaerőt, azonban a napszámosok, másként gondolkodnak.

„Nem biztos, hogy jobb, ahol többet fizetnek, mert oda sokan mennek, hamar véget ér a szezon, nem lehet keresni. Inkább egy kicsit kevesebbet [fizessen], de legyen hosszú [a szezon], ott lehet keresni rendesen.”

A nagyobb ültetvények nem a bér alacsonyan tartásával kívánják versenyképességüket javítani, költségeiket csökkenteni, hanem az élőmunka részleges kiváltásával, rázógépet

használatával, már ha nem a friss fogyasztású piacon értékesítenek és az eljárást a termék lehetővé teszi (meggy, szilva).

„Akárhogy is számoltam, a szedés drága, különösen, ha teljesítményre szednek. 50 forint kilogrammonként a kézi szedés, de a rázógéppel ez lemegy 20–22 forintra, ha nem bérli, akkor 5 forintra is, de ahhoz kell előbb egy 8–10 milliós beruházás. A rázógéppel az élőmunkaigényt egyharmaddal tudtuk csökkenteni. De ott sem mindig szedtük le, volt két év, amikor annyira alacsony volt a gyümölcs ára, hogy rajta hagytuk a fán, nem érte meg. Ahhoz, hogy a gazdaság menjen, nekem 10–20 százalékos árrést hozni kell.”

A napszámosok keresetét nemcsak az értékesítési ár, a piac jellege (friss piac, konzerv, légyümölcs), a bérezés formája (órabér, teljesítménybér) befolyásolja, hanem az őket alkalmazó gazdaság fekvése is. A mezőgazdasági napszámbérek területi különbségei nem új keletűek, a kilencvenes évek végén a határ közelsége kedvezőtlenül befolyásolta a béreket: különösen az északkeleti régióban alacsonyabb, a központi régióban magasabb napszámbérért dolgoztak a munkások (Girasek–Sik 2006). Napjainkban, a szatmári térségben 3200–4000 forint közötti fizetésben egyeznek meg a munkaadóval az idénymunkások, a gazdaságot napszámosonként a napi 500 forintos közteherjegy befizetése (ha bejelenti a foglalkoztatást), esetleg a munkások napi szállításának költségei terhelik. Hasonló nagyságú keresethez jutnak Dél-Dunántúlon a munkaszervező vállalkozó csapatában dolgozók is. A vállalkozónak 5500 forintot fizet a gazdaság napszámosonként, amiből 3600 forint a napszám, 500 forint a közteherjegy (ha nem feketén foglalkoztat) és 1000 forint jut a költségek fedezésére, valamint a haszonra. 4000 forintos napszámban szünetelnek a déldunántúli borvidékeken, azonban egyre nehezebb a munkaszervezők csapatába bekerülni. A szezonmunkások számára ez növekvő anyagi áldozattal jár, mert a munkaszervező emelkedő jutaléka a munkások keresetét csökkenti (Kovács–Vidra–Virág 2013).

Pest megye ültetvényein 5000 forintos napszámmal számolnak, különösen a munkaerőhiányos térségekben. Szatmárban 2 forintot fizetnek egy kilogramm léalmáért, Pest megyében 8–10 forintot a léüzembe szánt őszibarackért. Az uborkaszedés órábéra 400–450 forint között ingadozik a szatmári térségekben, ugyanezért a munkáért Szigetvár térségében már 580 forintos órábért adnak. A közép-magyarországi régióban 600, Dunaújváros környékén 500 forintos órábért fizettek a számócaszedőknek.

Az elmúlt években elindult a területi különbségek mérséklődése az egyszerűsített foglalkoztatás minimálbérre vonatkozó szabályozása és a napszámosok javuló alkupozíciója révén. A napszámos minimálbérét törvény szabályozza, nem lehet kevesebb, mint a minimálbér 85 százaléka, 2015-ben az órabér 514, a napibér 4106 forint volt. A foglalkoztatók ehhez szabták az órabéreket – ha bejelentették munkásaikat. A friss piacra szedett (száras) meggy kilogrammjáért 50–70, az ipariért (szár nélkül) 35–40 forintot fizettek a dél-pesti térségben a romániai és a hazai szezonmunkásoknak. Ezzel szemben a szatmári térségekben terjedő gyakorlat, hogy a friss fogyasztásra szánt gyümölcsöt romániai vállalkozók „lábon megveszik”, saját embereikkel leszedetik, ugyanakkor a hazai napszámosok, élve a munkaerőhiánnyal, évről évre emelik a munkabért. Évekkel korábban 25 forintért szedték

az ipari meggyet, tavaly már 40 forintért, 2015-ben 50 forintért vállalták el a munkát, jelezve, hogy más termelőhöz mennek át, ha ajánlatukat nem fogadják el.

A változásokban az agrárpiacon hatások mellett szerepet játszik a közfoglalkoztatás térnyerése is. A közfoglalkoztatás – hasonlóan a piaci foglalkoztatókhoz – a megbízható munkanélkülieket részesíti előnyben, így térségeként eltérő mértékben, de kivonja a munkaerőpiacról a napszámosok derékhadához tartozó, a termelők számára értékes (megbízható, jól teljesítő, megfelelő munkatapasztalattal és -kultúrával rendelkező) munkaerőt, melynek következménye a termelők oldaláról a munkaerőhiány és ezzel együtt a korábban alacsonyan tartott napszámok emelkedése.

A napszámosok munkavállalási stratégiái

A napszámosok heterogén csoportjához tartoznak romák és nem romák, szakmunkások és közel analfabéták, vagy az általános iskolát a közfoglalkoztatás keretében gyorsan befejeztek, dolgoznak idénymunkásként a nyári szünetet töltő pedagógusok, kórházi nővérek, diákok, de a napszámosok derékhadát a tartós szegénységbe szorult munkanélküliek adják. Megélhetésüket a napszám, a közfoglalkoztatás és a szociális transzferek együtt biztosítják (Kozma 2004, Mózer–Tausz–Varga 2015).

A közfoglalkoztatás és a napszám közötti mozgásteret, kombinálhatóságának mértékét a helyi önkormányzat közfoglalkoztatással kapcsolatos stratégiája határozza meg, az, hogy figyelembe veszi-e a közmunkára behívásnál az idénymunkát, egyeztet-e a munkanélküliekkel, vagy a közfoglalkoztatás kiterjesztésére törekszik. Eltérő gyakorlatot követtek az önkormányzatok, volt, ahol az idénymunkásokkal egyeztettek, más településeken azt vallották, hogy a napi közmunka után is lehet még napszámban dolgozni (Vida–Virág 2010, Cseres–Gergely–Molnár 2014).

A közfoglalkoztatás egységesített rendszerének bevezetése szűkítette a napszámosok mozgásterét, megváltoztatta napszámmal kapcsolatos magatartásukat is. Döntéseiket az elérhető éves jövedelem maximalizálására való törekvés határozza meg. Számításaik szerint csak akkor éri meg napszámban dolgozni, ha a kereset meghaladja a közmunka bérét. A napszámban nagyobb keresetre tesznek szert, mint közmunkában, de a napszám csak néhány hónapig tart, míg a közmunka közel egy évig, azaz a munkanélküliek a közmunkában érdekeltek.

A napszámosok – ha tehetik – kombinálják a kétféle foglalkoztatási formát. A szatmári térségben közmunka mellett napszámot vállalnak, mely fizikailag nagyon megerőltető, fárasztó, a terhelést csak a fiatalok bírják. Hajnalban kezdenek a munkához (uborkaszedés), fél nyolcra érnek be a polgármesteri hivatalba, hogy felvegyék a munkát, és a munka befejeztével visszatérnek a napszámba, hogy ha kell, sötétedésig dolgozzanak.

Megszűnt az a korábban általános gyakorlat, hogy egy-két hétig, a napszám idejére szüneteltetik a közmunkások foglalkoztatását, akik a szezonmunkában töltött napokat később ledolgozzák. Ha az önkormányzat elengedné is őket, a nagyobb termelők, tartva az ellenőrzéstől, nem vállalnák a feketefoglalkoztatás kockázatát, a legális munkavégzést pedig akadályozza, ha a munkások két helyen vannak bejelentve. 2014 telén például az

elsődleges munkaerőpiacra való visszatérést gátolta a téli–kora tavaszi hónapokra szervezett képzés, ami megakadályozta, hogy az évek óta rendszeresen metszést végző férfiak napszámot vállaljanak. A közmunkát a foglalkoztatottak csak fizetés nélküli szabadsággal szakíthatják meg, melyre a jogszabály lehetőséget ad, azonban az önkormányzat nem rejti véka alá, hogy nem örül a kérésnek. Mivel csak a jó és megbízható közmunkás számíthat arra, hogy legközelebb is bekerülhet a rendszerbe, a fizetés nélküli szabadság így csak papíron biztosított jog marad. A közfoglalkoztatás megszakításának egyetlen járható útja marad számukra, élni a fizetett szabadság adta lehetőséggel. A rendelkezésre álló napokat részletekben vagy egyszerre veszik ki; ez függ a közmunkaprogram időtartamától, attól, hogy milyen mértékben fedí le a szezonmunkát, és kitart-e a késő őszi, téli hónapokban is, mikor a közmunka az egyetlen elérhető jövedelemforrás.

„Most hosszún vagyok, egy év, egy hónapra másfél nap szabadság jár. Én összegyűjtöm őszre, akkor lesz vagy két hetem, elmegyek almát szedni, és utána vissza a közmunkába. A szezon alatt többet lehet keresni, mint a bér, amit kapunk a közmunkán, de az csak három hónap [a napszám], jó esetben. Utána jön a tél, akkor mit csináljak?!”

A fizetett szabadság alatt szezonmunkát vállalók alacsony, de biztos éves jövedelem mellett a rövid idejű napszámból sem számíthatnak nagy keresetre. A napszám csak a díj-hátralékok kiegyenlítésére, vagy a téli tűzifa megvásárlására, vagy a család étellemezéséhez egy hízó megvásárlására, esetleg a gyerek iskolakezdésének finanszírozására elegendő.

A mélyszegénység mértékének csökkentésében, szerencsés esetben hosszabb távon a szegénységből kiemelkedésben bíznak azok a szatmári napszámosok, akik kordonuborka termesztésével is foglalkoznak. A kisebb területű (500 folyóméterig) uborka munkáit a közmunka mellett is ellátja a család, és napszámot is vállalnak, ha nem kerültek be a közfoglalkoztatásba. A nagyobb területet (500 folyóméter felett) már nem lehet közmunka mellett rendszeresen művelni, így kockáztatnak: vagy kiengedik őket a közfoglalkoztatásból (felfüggesztés, ami nem jár kizárással), vagy maradnak munkanélküliek, bízva az uborkából származó kedvező bevételben, és ősszel a teljes szezonban napszámot vállalnak.

Vannak, akik a napszámot részesítik előnyben a közmunkával szemben. Már 12–13 évesen együtt dolgoztak a szülőkkel a falu répa- vagy kukoricaföldjein, a gyümölcsösökben. Ellentétben a különböző foglalkoztatási formákat kombináló társaikkal, nem vagy csak rövid ideig vállaltak munkát a fővárosi építőiparban. Döntésük háttérében a termelőkkel bejáratott, biztos munkakapcsolat, a kölcsönös előnyökre épülő megállapodás és az önkormányzattal való egyeztetés áll. Kora tavasszal egyeznek meg a termelővel, hogy az uborkaszezont végigdolgozzák (palántázás, zöldmunkák, szedés), de csak augusztus közepéig, az almaszezon indulásáig. Augusztus közepére az uborka mennyisége annyira lecsökken, hogy a szedést a családtagok is el tudják végezni. A napszámos kiválása nem okoz veszteséget a gazdaságnak, és lehetővé teszi számára, hogy bekapcsolódhasson egy új, több hónapig tartó munkába. Augusztus közepétől októberig, november elejéig az almaszedés biztosítja számukra a megélhetést. A munka végeztével regisztráltatják magu-

kat álláskeresőként, jelentkeznek az önkormányzatnál közmunkára, és a szezon indulásáig közmunkásként dolgoznak vagy munkanélküli-segélyen élnek.

Összegzés

A mezőgazdasági vállalkozások munkaerőigénye, különösen a szőlő-, gyümölcs- és kertészeti ágazatokban, újra felélesztette, felerősítette a kapitalizmus kori magyar mezőgazdaságra jellemző, kapcsolathálóba rendeződő intézményeket, többek közt a patrónus-kliens hálózatokat, a napszámos piacot, az egy konkrét feladatra szerveződő bandákat, valamint a summáscsapat szerveződési formáját. Az agrárfoglalkoztatás szerkezetének változása, az időszaki alkalmazottak számának emelkedése az agrárium munkaerő-szükségletének átalakulását jelzi. A gazdaságok munkaszervezésében felértékelődtek a rövid ideig foglalkoztatott, alacsony bérezésű, egy-egy feladatra alkalmazott, időszakos munkavállalók. Az idénymunka súlya az agrárgazdaságban és az agrárfoglalkoztatásban is jelentős, de piaca térben és időben is töredezett, intézményei „láthatatlan” személyközi kapcsolatokra épülnek, és minden központi erőfeszítés ellenére kapcsolódnak a fekete- vagy a szürkegazdasághoz is.

A lokális munkaerőpiac szerveződését az erős személyközi kapcsolatok határozzák meg, legyen az csak alkalmi bér munka vagy patrónus-kliens viszony, míg a nagyobb térbeli léptékű, akár országhatárokat is átlépő piac kialakulásában és működésében a hálózatok játsszák a meghatározó szerepet.

Az idénymunka piacának kiteljesedésével központi elemmé a szezonmunkások mozgását biztosító hálózatok, központi szereplővé a munkaszervező vált. Sem a kormányzat, sem a szezonmunkásért versenyző gazdaságok nem hoztak létre a munkaerő toborzását, szűrését és gazdaságok közötti elosztását végző ügynökségeket (ilyen működik pl. Ausztráliában, Spanyolországban), ezt a szerepkört a termelővel személyes kapcsolatban álló munkaszervező vagy munkaszervező vállalkozó látja el. Minél közvetlenebb, térben is behatárolt a kapcsolat a termelő és a munkaszervező között, annál hangsúlyosabbá, „szigorúbbá” válik a napszámosok kiválasztásának szempontrendszere.

Az elmúlt bő két évtized alatt a szereplők közötti kapcsolat lassú átalakulása, a munkavállalói csoport etnikailag közel homogénné válása jellemezte a változást. A munkapiac peremén elhelyezkedő, szegénységben vagy mélyszegénységben élő idénymunkások csoportjainak kialakulását formálja a hálózathoz tartozás mértéke, munkakultúrájuk, mozgékonyságuk és nem utolsósorban munkavállalási stratégiájuk. A napszámosok nem alkotnak egységes csoportot, differenciálja őket állampolgárságuk (migráns/hazai), tagolja munkateljesítményük, munkakultúrájuk piac által elismert értéke („elit”, „átlagos”, „gyenge”) és a termelővel szemben a bérért folytatott alku sikeressége. Megélhetésükre nemcsak a piaci folyamatok hatnak, hanem az egységes közfoglalkoztatás kiterjesztése és szabályozása is, mely korlátozza az idénymunka piacára lépést, a napszámos munkák egymásba fonódó láncolatában a hosszabb idejű részvételt.

Irodalom⁷

- Bertalan Béláné (1997): Feketemunka importból, avagy a hétköznapi diplomácia eredete? In Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Migráció és politika*. Budapest: MTA PTI, 121–134.
- Bíró Szabolcs – Székely Erika (2012): *A mezőgazdasági foglalkoztatás bővítésének lehetőségei vidéki térségeinkben*. Budapest: AKI.
- Bodó Julianna (2008): *Diskurzusok és életutak a migráció tükrében*. Budapest: Scientia Humana.
- Bodó Julianna (2009): A vendégmunka típusú migráció magatartásmintái a székelyföldi térségben. 1–2. rész. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 11 (1, 2), 117–135 és 11 (2), 41–58. http://epa.oszk.hu/00000/00033/00036/pdf/szemle_2009_1_bodo-julianna.pdf és http://epa.oszk.hu/00000/00033/00037/pdf/szemle_2009_2_bodo-julianna.pdf
- Cséfalvy Zoltán (1985): „Szocialista summások” Nagyvisnyón. *Kultúra és Közösség*, 12 (3), 8–19.
- Cseres-Gergely Zsombor – Molnár György (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 204–225. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b331.pdf>
- Éhretné Berczi Ildikó – Hamza Eszter – Rácz Katalin (2015): A munkaerő-felhasználás jellegzetességei a zöldség- és gyümölcságazatban. *Zöldség-Gyümölcs Piac és Technológia*, 19 (2), 7–9.
- Eurostat (2012): *Agricultural census in Hungary*. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Agricultural_census_in_Hungary
- Eurostat (2015): *Farm structure survey 2013 – main results (2015)*. http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farm_structure_survey_2013_-_main_results
- Fodor Ferenc (2006): Romániai vendégmunkások a Duna–Tisza közti homokhátság paraszti gazdaságaiban. In Bathó Edit – Ujváry Zoltán (szerk.): *Jászok és kunok a magyarok között*. Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére. Jászberény: Jászsági Könyvtár, 423–428.
- FruitVeb (2012): http://fruitveb.hu/zgyp/piac2011/FRUITVEB_mediaajanlat_2012.pdf
- Gergely András – Cséfalvy Zoltán (1990): *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradíciókban*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.
- Girasek Edmond – Sik Endre (2006): Munkaerőpiac és informális jövedelem. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 65–87. http://www.tarsadalomkutas.hu/kkk.php?TPUBL-A-689/publikaciok/tpubl_a_689.pdf
- Hamar Anna (2014): „Mi lenne nélkülük...?!” Külföldi és haza napszámosok egy Dél-Pest megyei kistérségben. In Nagy Erika – Nagy Gábor (szerk.): *Polarizáció–Függőség–Krisis: eltérő térbeli válaszok*. Békéscsaba: MTA KRTK, 18–27.

⁷ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 01. 29.

- Hárs Ágnes (2010): Migráció és munkaerőpiac Magyarországon. In Hárs Ágnes – Tóth Judit (szerk.): *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA KTI, 15–56. http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/intezetikiadvanyok/Valtozo_migracio_valtozo_kornyezet.pdf
- Hofer Tamás (2008): Patrónus-kliens kapcsolatok a paraszti társadalomban. In Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története*. Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó, 67–78.
- Kasimis, Charambalos (2009): From Entusiasm to Perplexity and Scepticism: International Migrants in the Rural Regions of Greece and Southern Europe. In Simard, Myriam – Jentsch, Brigid (eds.): *International Migration and Rural Areas: Crossnational Comperative Perspectives*. London: Asgate, 75–98.
- Katona Imre (1961): Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában. *Agrártörténeti Szemle*, 3 (3–4), 534–562.
- Kemény István (1997): A magyarországi roma (cigány) népességről. Két felmérés tükrében. *Magyar Tudomány*, 42 (6), 644–655. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_ciganyasag_helyzete/pages/010_a_magyarorszag_i_roma_nepessegrol.htm
- Kincses Áron (szerk.) (2011): *Ukrán állampolgárok Magyarországon*. Európai Integrációs Alap. <http://real.mtak.hu/16001/1/Ukr%C3%A1n%C3%A1llampolg%C3%A1rok%20Magyarorsz%C3%A1gon.pdf>
- Kónya Hanna Edit (2006): *Etnikai és szociálpolitikai választóvonalak dinamikája*. Patrónus-patrónus és patrónus-kliens viszonyok falun. http://antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=205
- Koós Bálint – Kovács Katalin (2012): *A mezőgazdasági foglalkoztatás jellemzői – Trendek és szabályozás*. Budapest. (kézirat)
- Kovács Éva – Vidra Zsuzsa – Virág Tünde (2013): *Kint és bent*. Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken. Budapest: L'Artman Kiadó. http://www.academia.edu/10828815/Kint_%C3%A9s_bent_Lokalit%C3%A1s_%C3%A9s_etnicit%C3%A1s_a_peremvid%C3%A9keken
- Kovács Nándor (1990): Mai summások. In Gondos Ernő (szerk.): *Félmúlt*. Társadalomrajzok. /Magyarország felfedezése./ <http://mek.oszk.hu/07300/07320/07320.doc>
- Kozma Judit (2004): Napszámosok. *Esély*, 15 (6), 37–63. http://www.esely.org/kiadvanyok/2004_6/kozma.pdf
- KSH (2014): *Agrárcenzusok – Mezőgazdaságról a mezőgazdaságért*. Gazdaságszerkezeti összeírások (GSZÖ) 2003–2013. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/agrarcenzusok_menu
- Kuczi Tibor (2011): *Alkalmazott gazdaságszociológia*. Budapest: Jelenkutató Alapítvány, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_12_Kuczi_Tibor_Alkalma-zott_gazdasagszociologia/adatok.html
- Kun István (2006): Alamuszi napszám. In uő (szerk.): *Paloták a vadmacskásban*. Budapest: K.u.K. Kiadó, 51–93.

- Lencsés Ferenc (1982): *Mezőgazdasági idénymunkások a negyvenes években*. Agrártörténeti Tanulmányok 10. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Ludescher Gabriella (2013): Betekintés egy nyírségi cigány közösség életébe. In Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink*. A cigány–magyar együttélés változatai. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 301–311. http://issuu.com/szuhay/docs/cigany_neprajzi_tanulmanyok_16_-_el
- Mannon, Susan E. – Petrzalka, Peggy – Glass, Christi M. – Radel, Claudia (2012): *Keeping Them in Their Place*. Migrant Women Workers in Spain's Strawberry Industry. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 19 (1), 83–101.
- Medgyessy (2011): Szezonális munkaerőhiányt hozhat a közmunka – Meggy vagy stadion? *Magyar Narancs*. 8. (1). http://magyarnarancs.hu/belpol/szezonalis_munkaerohiany_t_hozhat_a_kozmunka_-_meggy_vagy_stadion-76505
- Messing Vera – Molnár Emília (2011): Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély*, 22 (5), 47–74. http://www.esely.org/kiadvanyok/2011_5/04molnar.indd.pdf
- Mészáros Sándor – Szabó Gábor (2014): Hatékonyság és foglalkoztatás a magyar mezőgazdaságban. *Gazdálkodás*, 58 (1), 58–74.
- Mózer Péter – Tausz Katalin – Varga Attila (2015): A segélyezési rendszer változásai. *Esély*, 26 (3), 43–66. http://www.esely.org/kiadvanyok/2015_3/2015-3_2-1_MozerTauszVarga_Segelyezesi_rendszer.pdf
- NFSZ (2014): *A 2013. évi munkaerő-piaci helyzetkép*. Budapest: Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat. http://nfsz.munka.hu/engine.aspx?page=full_afsz_eves_reszletes
- Németh Nándor – Csíte András – Jakobi Ákos (2009): Román állampolgárságú munkavállalók Magyarországon. *Területi Statisztika*, 12 (6), 615–627. http://hetfa.hu/wp-content/uploads/HMM04_Nemeth_Csite_Jakobi_RomanallampolgarsaguMunkavallalokMagyarorszagon.pdf
- Ozsváth Gábor Dániel (1999): *Székelyek és csángók a kiskunsági homoki gazdaságokban*. Szeged. (kézirat) http://primus.arts.u-szeged.hu/doktar/texts/ozsvath_csojos.html
- Sárközi Zoltán (1972): A summások. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I–II*. Budapest: Akadémia Kiadó, 321–381.
- Sik Endre (2008): Rugalmasan rejtett gazdaság. In Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Köz, teher, elosztás*. TÁRKI Monitor jelentések 2008. Budapest: TÁRKI, 101–106. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b193.pdf>
- Schwalm Edit (1992): *Summások a Bükkalján*. Tanulmányok a Bükk néprajzából. Eger: Dobó István Múzeum.
- Szuhay Péter (1999): Foglalkozási és megélhetési stratégiák a magyarországi cigányok körében. In Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 139–162.
- Váradai Monika Mária (2010): A közfoglalkoztatás útjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben. *Esély*, 21 (1), 79–100. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/05varadi.indd.pdf
- Vida Anikó – Virág Tünde (2010): Közmunka és napszám. Foglalkoztatás és szociális helyzet Dél-Békésben. *Esély*, 21 (1), 101–118. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/06vida.indd.pdf

- Vigvári András (2015): Vissza a tanyákra – egy cigány család újrakezdési esélyei a szabolcsi pusztai világban. In Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum Kiadó, 211–229.
- Virág Tünde (2010): Az „átengedett” munka. Megélhetés és munkavállalás két cigányok lakta faluban. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás*. Budapest: Gondolat – MTA KTI, 254–265.

HAMAR ANNA

A TÉSZ-EK ÉS A BE NEM TELJESÜLT VÁRAKOZÁSOK

Bevezetés

Az agrárium átalakulása elaprózott, tőkehiányos üzemszerkezet kialakulásához vezetett, melyben a termelés szervezését, az árualap koncentrációját végző szervezetek felszámolásra kerültek vagy meggyengültek. A vertikumok újraszerveződése csak lassan indult el, melyben a termény-nagykereskedő integrátorok, a volt szövetkezeti vagyonra épülő termeltető szövetkezetek, az idővel megerősödött egyéni gazdaságok, valamint a szerkezetében ugyancsak átalakult feldolgozók vállaltak szerepet. Az élelmiszer-feldolgozó vállalkozások és kereskedelmi láncok koncentrált áru- és nyersanyagigényét a mezőgazdaság nem tudta biztosítani. Nem tette lehetővé a mezőgazdasági termelés nem „iparszerű” működése, kiszámíthatatlansága, rugalmatlansága, a mezőgazdasági termelők alacsony kooperációs hajlandósága, végső soron a mezőgazdasági termelés szervezetszervezetének alacsony szintje (Juhász–Mohácsi 2001, Györe et al. 2009, Seres et al. 2012).

Az elaprózott üzemszerkezet, a kis volumenű árukínálat, a termelők gyenge vagy nem létező piaci alkupozíciójából következő hátrányokat a termelők szerveződésében, a nyugati típusú szövetkezetek létrehozásában látták a szakemberek (Mohácsi–Szabó–Szeremley 2000, Forgács 2008). A „klasszikus” szövetkezeti modellben az önálló termelést folytató üzemek olyan tevékenységre társulnak, melynek végzéséhez a gazdaságok nem vagy csak gyenge erőforrásokkal rendelkeznek. Az üzemkiegészítő szövetkezetek működési elvei közül ki kell emelni az önkéntességet, a nyitott tagságot, a változó tőkenagyságot, valamint a demokratikus irányítást. A különböző típusú szövetkezetek közül a termelők értékesítő (marketing) szövetkezete látja el a termelés koordinálását, a koncentrált árualap létrehozását és annak értékesítését (Szabó 2011, 2013).

A kilencvenes években létrejöttek az input anyagok beszerzésére és a közös árualap értékesítésére szerveződött szövetkezetek, melyek alapításában nem kis szerepet játszottak települési önkormányzatok vagy térségfejlesztéssel foglalkozó szakemberek. A szövetkezetalapítási kedvet azonban egy új típusú integrátor, az uniós agrárpiaci rendtartásba betagozódó termelői csoportok, valamint a zöldség-gyümölcs termelői értékesítő szervezetek megjelenése indította el az ezredfordulón.

A szervezet működhet szövetkezetként vagy társas vállalkozásként. Célja, hogy a kereslethez igazodó termelést összehangolja, a termelők számára szolgáltatásokat biztosítson, ha kell, szankcionáljon, homogén árualapot koncentráljon, így teremtve meg a termelők (szervezet) számára a kedvező alkupozíciót a piacon. Az ilyen szervezetek működését az

unió rendtartási rendeletei¹ szabályozzák, melyhez a nemzeti jogszabályokat igazítják. A kööttségek ellensúlyozását a működési és a kedvező (legfeljebb 75 százalékos) beruházási támogatások biztosították, amelyre az alapítással jogosulttá válnak. Rendeletben határozták meg az érintett zöldség- és gyümölcsfajták körét, az alapító tagság minimális létszámát, az induláshoz szükséges legkisebb nettó tagi árbevétel nagyságát, valamint a jogi személyek tőkereszesedésének és tagságon belüli létszámának maximális arányát. Kétféle szervezetet különböztetnek meg: a termelői csoportot (korábbi terminológiával előzetesen elismert TÉSZ) és a termelői szervezetet (korábban: véglegesen elismert TÉSZ). A termelői csoportnak öt év alatt el kell érni a végleges elismeréshez szükséges nettó tagi árbevétel alsó határát.² További feltétel, hogy az összes árbevétel legalább felét a tagi gazdaságok termékei biztosítsák. Ha egy szervezet nem tudja teljesíteni az árbevételt, de élt a támogatással, köteles a támogatást visszafizetni, és kiesik a támogatásra jogosultak köréből (visszavonják az elismerést) vagy egyesül/beolvad más TÉSZ-be.

A tagok forgalomarányosan járulnak hozzá a szervezet működéséhez, ennek mértékét az alapszabályban rögzítik. A termelői szervezetek a tagok hozzájárulásaiból fejlesztésre fordítható működési alapot képeznek (fel nem osztható), ötéves fejlesztési programot készítenek és hajtanak végre. A működési alapot az EU a termelők befizetéseivel megegyező, de legfeljebb a tagi árbevétel 4,1 százalékával támogatja.

A termelők kooperációjára épülő szervezet létrehozását hiába támogatta az unió a működési költség hozzájárulásával, valamint kedvezményes intenzitású beruházási forrásokkal, különösen az értékesítés piaci részesedésében mutatkozik éles különbség a régi uniós és a poszt szocialista tagállamok között, melyet a kutatók a történelmi hagyományokkal, a szerves fejlődés folytonosságával vagy megszakítottságával, a társadalmi tőke erősségével, illetve gyengeségével magyaráznak (Bijman et al. 2012, Chloukova et al. 2003, Chlebicka 2015).

Tanulmányunkban arra keresünk választ, hogy az elmúlt másfél évtized alatt milyen folyamatok befolyásolták a TÉSZ-ek működését. Három területre összpontosítunk: a szervezeten belüli folyamatokra, a tagság összetételében bekövetkezett változásokra, valamint a szervezetek feldolgozó piachoz kapcsolódó törekvéseire. A tanulmányban a termelői csoportot és a termelői szervezetet összefoglalóan TÉSZ-ként vagy szervezetként említjük, és csak ott teszünk különbséget, ahol ennek jelentősége van. A tanulmány alapjául szolgál a TÉSZ-ek és zöldség-gyümölcs feldolgozó vállalatok vezetőivel, valamint termelőkkel készített 32 interjú.

¹ Az alaprendelet az EU Tanács 2200/96/EK számú rendelete a friss gyümölcs-, zöldségpiac közös szervezéséről.

² Az alaprendelet a 25/1999. (III. 5.) FVM rendelet a zöldség-, gyümölcstermelői, -értékesítő szervezetekről. Elismert TÉSZ-nél legalább 15 fő és évi nettó 150 millió tagi árbevétel, előzetesen elismert TÉSZ-nél (termelői csoport) legalább 8 fő és 60 millió forint nettó tagi árbevétel szükségeltetik. A hatályos 150/2012 (XII. 28.) VM rendelet a zöldség-gyümölcs termelői csoportokról és termelői szervezetekről a csoport belépési küszöbként nettó 150 millió tagi árbevételt ír elő, a szervezetnél változatlanul 250 millió forint marad. A rendelet már megkülönböztet termelő és nem termelő tagokat, ismeri a szervezetek társulásait, a leányvállalatot, illetve a közös értékesítést.

Termelői szervezetek és termelői csoportok

A termelői értékesítő szervezetek és csoportok létrejötte, működése felülről generált és erősen (túl)szabályozott rendszer kialakulását hozta, melynek elsődleges célja a termelés szervezettségi fokának növelése, az agrárpiaci rendtartásba illeszkedés volt. Az első években meghozott döntések – legyenek azok az uniós jogharmonizáció keretében jogszabályban megjelenők vagy informális nyomás formájában jelentkezők – jelentősen befolyásolták a szervezetben zajló folyamatokat. Alapvető kérdésként fogalmazódott meg, hogy milyen szerkezetet kellene kialakítani: hány TÉSZ megalakulását és működését biztosítsák, mekkora nettó tagi bevételnél húzzák meg az elismerés határát, hogyan tegyék érdekeltté a termelőket, és végső soron a zöldség-gyümölcs ágazat fejlesztése hogyan kapcsolódjon a kialakuló új agrár-élelmiszeripari vertikumhoz, milyen rendszer kialakulását preferálják.

Végül az a döntés született, hogy mindenki kapja meg a lehetőséget, majd a piac elvégzi munkáját, és a szervezetek száma idővel 40–60 között stabilizálódik. A piac tisztítóhatásának kezdeti lépéseit „átvállalta” a szabályozás³, mely 2004-ben, öt évvel az alaprendelet megjelenése után az elismeréshez szükséges nettó tagi árbevétel nagyságát a csoportoknál 60 millió forintról 125 millióra, a szervezeteknél 150 millió forintról 250 millióra emelte,⁴ felgyorsítva ezzel a koncentrálódás folyamatát (Dudás–Juhász 2013).

A támogatás nemcsak előnyöket, hanem komoly kockázatot is hordozott, hogy vonzóbbá váljon az együttműködés, a regisztrált feldolgozóknak szállító TÉSZ-ek termelői külön támogatáshoz (pl. uborka, paradicsom, körte, őszibarack) jutottak. A szervezetek tagságában megjelentek a kereskedők, köztük a feldolgozók beszállítói; az átalakult szövetkezetek, melyek az élelmiszer-feldolgozók beszállítói voltak, és kertészetüket (főleg ipari paradicsom) vitték be a TÉSZ-be; a volt szövetkezeti vagyona épülő termeltető szövetkezetek; a részvénytársasággá alakult egykori szövetkezetek, melyek igazodva a megváltozott feltételekhez, továbbra is szervezték egykori tagjaik termelését, de idesorolhatjuk az életképesnek bizonyult, kevés számú beszerzési és értékesítő szövetkezetet is. A TÉSZ-rendszer kialakulása és működése már létező termelői hálózatok beemelését jelentette az új szervezeti keretek közé. A nemritkán több száz főt is elérő, szűrt és rendszabályozott tagság és a magas árbevétel markánsan megkülönböztette a kereskedő integrátor szervezeteket a termelői integrátoroktól. „Független”, azaz termelői hálózathoz nem tartozó és ilyen hálózatot nem működtető, lokális termelői elitre vagy az integrátori hálózathoz a magasabb értékesítési ár reményében kiváló termelőkre épülő TÉSZ-ek közül többen nem tudták teljesíteni a végleges elismerés feltételeit, felszámolásra kerültek vagy beolvadtak egy stabilabb szervezetbe, erősítve a koncentrálódási folyamatot.

A kettőség napjainkig megmaradt, és a meghatározó tulajdonosi (tagi) kör viszonylag jól leírható sémát követ – általában egy-két tagi vállalkozásra és érdekeltségére épülő, taglétszámban bővülő működés –, azonban az utóbbi években a termelői csoportok tagsága

³ A 126/2004 (VIII. 6.) FVM rendelet a zöldség-gyümölcs termelői értékesítő szervezeteket érintő nemzeti szabályozásról szóló 120/2003 (XII. 2.) FVM rendelet módosításáról. Új elemként jelent meg a biotermékkel foglalkozó TÉSZ, melynél az alsó küszöb 150 millió, illetve 75 millió forint volt.

⁴ A szakmai képviselő magasabb, a politika alacsonyabb belépési küszöböt szeretett volna elérni.

heterogénebbé vált. Ahogy az elismert termelői szervezetek összetétele visszatükrözi az ezredforduló agrárgazdaságának szerkezetét, a termelés szervezésének meghatározó vonásait, ugyanez mondható el a termelői csoportokról is. Megjelentek az erősebb egyéni termelők, akik eddig „függetlenek” voltak, vagy egy-egy tönkrement TÉSZ stabil termelőire épülnek, de megtalálható közöttük az eltérő termékkel más-más termelői szervezethez tartozó termelői kör is. További sajátosságuk, hogy a tagok között általában nincs társas vállalkozás. Megjelenésük arra utal, hogy napjainkra erősödött meg az a kisszámú termelői elit, mely (a problémák ellenére) megtapasztalta a kooperáció nyújtotta gazdasági előnyöket, és szerveződése – eltérően a korábbi évek gyakorlatától – átlépi a lokális határokat. Változást jelez a termelői csoportok másik sajátossága is, a tagi társas vállalkozások kapcsolatainak kusza szövevénye, melyen keresztül a különböző termelői csoportok egymáshoz vagy a termelői szervezethez kapcsolódnak. Ebbe a hálózatba ágyazódnak be a „leány-TÉSZ-ek”, melyek az „anya” termelői szervezetek beszállítóiként funkcionálnak. 2013-ban a 15 termelői csoport közül 9 tartozott 3 anyaszervezethez. Vannak vállalkozások, melyek több termelői csoportban is tagok, de a kapcsolati háló általában nem közvetlenül a vállalkozásokra, hanem többszörös áttétellel a tulajdonosok/ügyvezetők tagságára épül és a fejlesztéshez szükséges források elérését szolgálja, legyen az támogatás vagy befektetés.

Zöldség-gyümölcs termelő szervezetek és termelői csoportok főbb adatai, 1999–2013

Megnevezés	1999	2004	2009	2010	2011	2012	2013
TÉSZ-ek száma (db)	1	101	69	67	79	77	81
TÉSZ-ek által lefedett terület (ha)	268	25 640	43 293	41 879	41 603	38 548	31 685
TÉSZ-ek taglétszáma (fő)	54	23 980	18 927	18 308	17 750	16 614	14 727
Tagi forgalom (Mrd Ft)	0,21	26,4	33,53	29,93	32,97	37,79	35,48
Tagi forgalom/ágazati értékesítés (%)	0,14	15,91	15,9	15,31	17,13	16,76	14,92
Teljes forgalom (Mrd Ft)	0,26	33,96	36,74	38,24	42,8	40,43	44,85
Teljes forgalom/ágazati értékesítés (%)	0,17	20,58	17,43	19,56	22,24	19,48	18,86

Forrás: Dorgai 2010 és Magyarország 2015.

A kétezres években induló és talpon maradt szervezetek 2009-ig megkapták a végleges elismerést, és ma is a rendszer gerincét alkotják, azonban az integráció eredményességéhez fűzött várakozások nem váltak valóra. Stratégiai célként fogalmazták meg, hogy a TÉSZ piaci részesedése a zöldség-gyümölcs ágazat forgalmában érje el a 40 százalékot, közel kerülve az EU-átlaghoz, mely 2010-ben 43,9 százalék volt (Európai Bizottság 2014). A TÉSZ-ek szervezettségi szintje az ágazatban alacsony maradt, még az uniós átlag felét sem éri el, a tagok árualapjának részesedése pedig kezdetektől stagnál (Fodor 2013).

A TÉSZ-ek helyzetében a 2010-es évek fordulójától elindultak a kedvezőtlen változások, a hektikussá váló forgalom, a terület nagyságának, valamint a taglétszámnak a csökkenése. A folyamatok mögött makrogazdasági, finanszírozási és szabályozási problémák húzódnak (Fodor 2013). Annak ellenére, hogy a TÉSZ-ek száma emelkedik, több szervezet is csődbe jutott vagy kilépett a TÉSZ-rendszerből. Az a várakozás, hogy a TÉSZ a termelői kooperációt

elősegítő, integráló szervezatként meghatározó szerepet játszon az ágazatban, nem valószínű. A termelői csoportok sajátosságai arra utalnak, hogy egyre kevesebb új, önálló szereplő lép be és marad talpon, a rendszer kezd zárttá válni, melyet csak tovább erősít az EU beruházási támogatást megvonó szabályozása⁵, mely már nem teszi vonzóvá a termelői csoport létrehozását, a TÉSZ-rendszer utánpótlásának biztosítását.

TÉSZ-szövetkezetek és szervezeten belüli folyamatok

Az alapítási bumm évében (2003) 100 TÉSZ-t tartott nyilván a minisztérium, melyből csak 10 szervezet működött társas vállalkozásként.⁶ A szövetkezeti formát preferálták az átalakult szövetkezetek vezetői, vagy az alapítók maguk tapasztalták meg tanulmányútjaikon a nyugati szövetkezésben rejlő előnyöket. Sokkal meggyőzőbb érv volt azonban a minisztérium nem titkolt elvárása, hogy a szövetkezetet tartja a megfelelő szervezeti keretnek. A szövetkezetben látták azt a „hálót”, mely lehetővé teszi, hogy a termelők viszonylag kis anyagi hozzájárulással juthatnak hozzá szolgáltatásokhoz és olyan piacokhoz, melyek elérésére önállóan nem képesek.⁷

Az „egy tag egy szavazat” döntési jogosítvány és a külső szabályozásnak megfelelés elkerülhetetlenül vezetett a horizontálisan szerveződő együttműködések problémáinak, többek közt a potyautas-magatartásnak, a kockázatvállalás egyenlőtlen megoszlásának megjelenéséhez.

⁵ A szabályozás alapjaiban változtatta meg a termelői csoportok forráshoz jutását. A termelői csoportok elismeréséről szóló 42/2015 (VII. 22.) FM rendelet megszüntette a zöldség-gyümölcs csoportok elkülönülését a többi termelői csoporttól és az „alanyi” jogon járó beruházási támogatást. A 2014. január 1. után bejegyzett, zöldség-gyümölcs értékesítésére szakosodott szövetkezetek kérhetik a termelői csoportként elismerést, ha előző tárgyévi tagi árbevételük meghaladta a 300 millió (!) forintot. Csak az új feltételeknek megfelelő szervezetek jogosultak a 2014–2020-as támogatási ciklus forrásaira. A működési támogatást az EMVA-forrásból érhetik el, mint ahogy a beruházások támogatását is, ha pályázatuk nyer (1305/2013/EU Európai Parlament és Tanács rendelete).

⁶ A 10 szervezet között egy véglegesen elismert volt, mely később kénytelen volt beolvadni más TÉSZ-be. Hasonló pályát futott be a többi kft. is kettő kivételével, melyek napjainkban a stabil szervezetek közé tartoznak.

⁷ 1995-ben, Manchesterben tartott kongresszuson a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének Állásfoglalása szerint: „A szövetkezet olyan személyek autonóm társulása, akik önkéntesen egyesültek abból a célból, hogy közös gazdasági, társadalmi és kulturális céljaikat közös tulajdonú és demokratikusan irányított vállalkozásuk útján megvalósítsák” (lásd Bak 2014: 22).

A szövetkezetekről szóló 2006. évi X. törvényt módosító Polgári Törvénykönyvről (Ptk.) szóló 2013. évi V. törvény meghatározása szerint: „A szövetkezet a tagok vagyoni hozzájárulásából álló tőkével alapított, a nyitott tagság és a változó tőke elvei szerint működő, a tagok gazdasági és társadalmi szükségleteinek kielégítésére irányuló tevékenységet végző jogi személy, amelynél a tag kötelezettsége a szövetkezettel szemben vagyoni hozzájárulásának szolgáltatására és az alapszabályban meghatározott személyes közreműködésre terjed ki.” Agrárgazdasági szövetkezet a mező- vagy erdőgazdasági, valamint élelmiszeripari ágazatban fő- és kiegészítő tevékenységet folytató szövetkezet. A szövetkezetnek lehetnek jogi személyek is tagjai, számuk nem haladhatja meg a taglétszám 20%-át (korábban ez 50% volt), de a szövetkezeti tagokat a számításnál nem kell figyelembe venni.

Az alapító tagság kapcsolatrendszerét, piacát és infrastruktúráját vitte be a szövetkezetbe, ők tartoznak ahhoz – a minden szervezetben jelen lévő – meghatározó tagi körhöz, mely az árbevétel döntő hányadát biztosítja. Vállalták a szövetkezeti forma döntési mechanizmusával járó kockázatot, így számukra gazdasági kérdésként jelent meg, hogy a szövetkezet kulcspozícióit⁸ (elnökség/igazgatótanács, felügyelőbizottság) ne csak elfoglalják, hanem meg is tartásák. A szervezet motorjának számító alapító tagságot gazdasági és társadalmi (nemritkán rokoni) kapcsolatháló kötötte/köti össze, és szerteágazó kapcsolatrendszerük biztos alapot nyújtott a szervezet megalakításához. A rendelkezésre álló társadalmi tőke erőssége és jellege, a bizalom szerepet játszik a szervezet megalakításában és működésében, ahogy arra a szövetkezetekkel, TÉSZ-ekkel foglalkozó irodalom felhívta a figyelmet (Megyesi–Kelemen–Markus 2011, Dudás 2009), azonban önmagában nem magyarázza a szervezetben zajló folyamatokat.

Az erős integrátorra épülő szervezeteknél a szövetkezet csak a tényleges működést jó-tékonyan elfedő lepel funkcióját töltötte/tölti be, a termelői hálózattal együtt a vezetés (alapító tagság) és a termelő között már rögzült, megkérdőjelezhetetlen gazdasági kapcsolatot is beemelték a TÉSZ-be, legyenek az alapítók kereskedők vagy volt tagjaikat integráló termelő szervezetek (szövetkezet vagy rt.). Ez magyarázza, hogy az árbevétel növelési kényszere miatt elkerülhetetlen a taglétszám emelése, a termelőkért folytatott verseny „csak” TÉSZ-ek közötti és nem szövetkezeten belüli konfliktusokat generált ennél a típusnál,⁹ szemben a térben erősen koncentrált (pl. néhány szomszédos településre kiterjedő) és/vagy kevés taggal rendelkező szövetkezetekkel. Az utóbbiak eltérő stratégiát folytattak, hogy megőrizték a szövetkezeten belüli erőviszonyokat. A bővítéssel együtt erősen szűrték a jelentkezőket, magas (több százezres) részjegy vásárláshoz kötötték a belépést, más szövetkezetben kínosan vigyáztak a különböző érdekcsoportok létszámbeli egyensúlyára („Nem volt annyi rokonom, hogy nyugodtan aludhattam volna.”) Voltak kísérletek kisebb BÉSZ-ek (beszerző, értékesítő szövetkezetek) beléptetésére, ami általában megbukott a BÉSZ vezetésének ellenállásán, így a legerősebb termelőket vették célba, és nem eredménytelenül. Ez a stratégia hozzájárult a kialakuló BÉSZ-ek térségenként eltérő, de erősödő rendszerének széttöredezéséhez, a szervezetek felszámolásához.¹⁰

⁸ A szövetkezet legfőbb döntéshozó szerve a közgyűlés, de a működés folytonosságának biztosítása érdekében döntési jogköröket delegál az igazgatótanácshoz, azonban a szervezet számára fontos területeken (pl. tagságra vagy vagyronra vonatkozó kérdések) megtartja döntési jogkörét. A nagy taglétszámú és/vagy gazdaságilag erős taggal, tagokkal rendelkező szövetkezetekben a közgyűlés szerepe formális.

⁹ Különösen a TÉSZ-eket nagy számban koncentráló Szabolcs-Szatmár-Bereg és Csongrád megyékben, ahol a kereskedő TÉSZ-ek száma volt meghatározó.

¹⁰ A legagresszívabb taglétszámnövelő magatartás a Mórakert Szövetkezetet jellemezte: kisebb és nagyobb, meggyengült szövetkezetek bekebelezése, egy-két évvel a végleges elismerés megszerzése után tagtoborzói már megjelentek a főváros környéki kertészfalvakban is. Ez egyben azt is jelezte, hogy a szövetkezet számára egyre nehezebb feladattá vált árbevételének elérése. A TÉSZ-ek versenyében szerepet vállalt a feldolgozó is, mert érdeke volt, hogy ne kerüljön monopolhelyzetbe egyetlen beszállító sem, így piacát megosztotta, ezzel tartva kordában az erős szervezeteket, erősítve a gyengéket. Ez különösen az északkeleti térségekben volt jellemző.

A szervezeten belüli erőviszonyok változását eredményezte, ha a szövetkezet képtelen volt túllépni a termelők által „behozott” piacokon, és nem tudott bekerülni vagy lábát tartósan megvetni egy, csak a szövetkezethez kapcsolható új és jelentékeny értékesítési csatornán (pl. élelmiszerláncba való beszállítás). A kudarcot nem szükségszerűen a termelők szerződészegése, az értékesítési anomáliák okozzák (pl. keresleti piac esetén szövetkezettől függetlenül értékesít, nyomott árnál a szövetkezetnek szállít be, a „kötelező” áruátvétellel számolva). Okozhatja a szövetkezet gyenge versenypozíciója is,¹¹ éppúgy, mint a partnerek (láncok, feldolgozók) eltérő kereskedelmi kultúrája.¹² Sokszor éppen a piacvesztés erősítette fel a termelői opportunizmust, a számla nélküli eladást vagy a szövetkezet számlájára történő önálló termelői értékesítést. Az eladósodott szövetkezet (különösen, ha már működési és beruházási támogatást is felvett) kénytelen más TÉSZ-be beolvadni, vagy tagságát erős termelői körrel bővíteni, mely elkerülhetetlenül vezet a szervezeten belüli viszonyok átrendeződéséhez: az előbbi az egyesülésre kényszerült szervezet tagságának egészét újrapozicionálja, utóbbi az egyes tagi csoportok helyzetét változtatja meg.

A szövetkezet vezetőinek helyzetét megszilárdította a tagság számának, térbeli kiterjedésének és összetételének változása, a piaci kapcsolatok stabilizálása. Továbbra is érzékeny pont maradt azonban a szövetkezet javaihoz eltérő mértékű hozzájárulás és az „egy tag egy szavazat” közötti feszültség a fejlesztések pénzügyi hozzájárulásában, valamint a fejlesztési irányok meghatározásában.

A kezdetben elérhető, magas támogatási intenzitású forrás biztosította a szövetkezetek számára a post harvest infrastruktúra (hűtőház, különböző eszközök, pl. válogatógépek, vonalkódos mérlegek, csomagológépek, targoncák) megteremtését. Az önrészt rendszerint hitelfelvétellel teremtették elő. A pénzügyi terheket csökkentendő a tagok a hozzájárul(hat)tak (pl. résztőkeemeléssel) a költségekhez, azonban számos szervezetben a tagság ellenállása miatt a vezetés csak az árualap nagyobb hányadát biztosító legerősebb termelői kör befizetésére számíthatott. A vállalt terhek, a pénzügyi-gazdasági kockázat és a jogok egyenlőtlen megoszlása közötti ellentmondás elkerülhetetlenül vezetett a szervezeti viszonyok radikális változásához, melynek két formája figyelhető meg. Az egyik út a kooperáció széthullásához, a „papírtagság” megjelenéséhez, a kereskedői felvásárláshoz, végső soron a TÉSZ leépüléséhez vezet. A másik út a szervezet jogi formájának változtatását, a társas vállalkozássá alakulást takarja. Az átalakulás ellenállás nélkül zajlott azokban a szövetkezetekben, melyek egy-egy tőkeerős szervezethez kapcsolódnak (pl. nagykeres-

¹¹ A TÉSZ-eknél három jól elkülöníthető tárgyalási stratégia figyelhető meg. Magasan indítja az árat, és bízva az alkuban (ha van), lemegy arra az árszintre, ahol még nem éri veszteség. Másként gondolkodtak azok a szervezetek, melyek alacsony árat ajánlottak, kizsorítva a versenyből a többi ajánlattevőt (így más TÉSZ-t is). Így alig van nyeresége, de egész évben beszálíthat, és a piacról kizsorított TÉSZ-ek árúja biztosítja részben a szükséges árualapot. A harmadik stratégia az árkartell, melynek létezését minden szervezet tagadja, ha van is egyeztetés, nem a konkrét árban, hanem az ajánlatban szereplő legmagasabb árban egyeznek meg.

¹² A multinacionális láncok piaci viselkedését – az érdeellentétek ellenére – kiforrottabbnak, kiszámíthatóbbnak és a beszállító szempontjából megbízhatóbbnak tartja sok szervezet, szemben a magyar tulajdonú láncokkal. Nem ritka, hogy a magyar láncok felrúgják a megegyezést, ha találnak számukra kedvezőbb árral beszállító kereskedőt.

kedő integrátor vagy maga körül vállalatcsoportot kiépítő mezőgazdasági vállalkozás), és közvetve bár, de a vagyon növelésének pénzügyi háttérét biztosítják. A termelő szervezetek kétharmada azonban továbbra is szövetkezeti formában működik (Nagy 2014).

A szövetkezeti forma visszaszorulóban van, a 79 TÉSZ fele, ebből a termelői csoportok kétharmada már társas vállalkozás formában működik. A szövetkezeti alapelvek egyre jobban feszegetik a „klasszikus” szövetkezet működésének kereteit (Szabó–Fertő 2004), mely nem a magyar rendszer sajátossága (Kispál–Vitai 2013). A változás megfigyelhető az erős holland szövetkezeti rendszerben is, a pótlólagos tőke bevonására alkalmas, a szövetkezet és a tőketársaság mezsgyéjén mozgó vállalkozói szövetkezeti modell lehetséges kialakulásában (Szabó 2002, 2007). A nyugat-európai szövetkezetek létrehozták leányvállalataikat, szövetségeiket, ami lehetővé tette, hogy az élelmiszer-feldolgozás piacán mint tulajdonosok is megjelenjenek.¹³ Ettől gyökeresen eltér a magyar szervezetek és az élelmiszer-feldolgozás kapcsolata.

A TÉSZ és az élelmiszer-feldolgozó ipar

A gyengébb szervezetek beolvadásával, egyesülésekkel fémjelzett koncentrációs folyamat hatása visszatükröződött a TÉSZ-ek meglehetősen heterogén összetételű árukínálatának változásában, a piaci körülményekhez alkalmazkodásban is. A láncokba való beszállítás, a külföldi friss fogyasztásra és feldolgozásra szánt termékekkel szembeni követelmények elkerülhetetlenné tették a jól szervezett, ellenőrzött, egységes termesztéstechnológia alkalmazását, a vevő által megkövetelt minőségbiztosítási rendszer(ek) működését, a fegyelmezett termelői kört, mely a homogén, nagy mennyiségű áru beszállításának feltétele. A TÉSZ-ek forgalma emelkedik, 2007-ben az ágazat értékesítésének 16,5 százalékát, 2010-ben már közel 20 százalékát a szervezetek adták, azonban az értékesítés irányában tendenciaszerű változás mutatkozik a friss fogyasztásra eladott és a feldolgozásra kerülő termékek arányában, az utóbbi javára (Zárójelentés 2012: 21).

Alapításkor a szervezetek már kialakult piaci kapcsolatokkal, meghatározó termékkörrel és ezt előállító tagsággal rendelkeztek, mely – a változások ellenére – meghatározta a fejlesztés irányát, a beruházások jellegét. Az értékesítési csatornák közötti különbségek kialakulásához hozzájárulhattak a kereskedelem (láncok) növekvő minőségi elvárásai és nem utolsósorban az éves folyamatos beszállítás biztosításához szükséges mennyiségű árualap hiánya is (sok TÉSZ nem közvetlen beszállító), éppúgy, mint a külföldi piacok bizonytalansága (pl. román, orosz), vagy az árak kedvezőtlen alakulása, ingadozása (német piac). Szerepet játszott az ültetvények területi nagyságának emelkedése, különösen a feldolgozóipar által is keresett kedvező jövedelmezőségű meggy. És végül a szervezetek tö-

¹³ Ilyen pl. a központi bretagne-i szövetkezet (CEBAB), melyet 1969-ben öt szövetkezet alapított. A 8000 termelőt tömörítő szervezet üzleti tevékenysége idővel a mezőgazdasági termékek kereskedelme mellett (zöldségfélék, ipari zöldségek, gabona, olajos növények, sertés, marha, tej, valamint tojástermelés) kiterjedt a konzerv- és hűtőiparra is. A CEBAB csoport vásárolta meg a Globus Konzervgyár üzemait, és 100%-os tulajdonában lévő leányvállalatán keresztül működteti a Globus üzemei közül megtartott Debreceni Konzervgyárat.

rekvése, hogy a kereskedelem mellett az árbevételt növeljék a belföldön értékesített gyümölcsleányártással (többek közt az iskolagyümölcs-program¹⁴ keretében), vagy kihasználva a piaci réseket, almaszirmot állítsanak elő külföldi partnereik számára.

A TÉSZ-ek megjelenésével és számuk emelkedésével megváltozott a feldolgozó és a termelő közötti kapcsolat jellege. A gyengén koncentrált zöldség- és gyümölcsfeldolgozó szakágazatot a kevés multinacionális nagyvállalat mellett közép- és döntőrészt kis- és mikrovállalkozások jellemzik. Az átalakuló feldolgozóipar számára részben könnyebbséget jelentett, hogy a beszállítói kör integrálását, finanszírozásának terhét levették a válláról, azonban ennek ára, hogy a feldolgozó és a termelői kör között megjelent egy, a feldolgozótól független, önálló érdekű piaci szereplő. A meggyengült, piacról kiszoruló feldolgozókat különösen érzékenyen érintette ez a fejlemény, mely többek közt hozzájárult a beszállítói ár emelkedéséhez, a termelésük drágulásához és piaci pozícióik további gyengüléséhez.

A feldolgozó és a termelő között elhelyezkedő TÉSZ csak a szántóföldi zöldségféléknél tud könnyen a feldolgozó igényéhez igazodni, az esetleges fajtaváltás nem igényel nagy tőkebefektetést, és a TÉSZ azt is előfinanszírozza a termelőnek. Ugyanez nem mondható el az ültetvényekről, a TÉSZ csak ajánlhatja tagjainak a változtatást, de a telepítés költségeihez nem járulhat hozzá.¹⁵ Így a feldolgozó és a termelő között jön létre hosszú távú együttműködés a TÉSZ kizárásával: a feldolgozó részben finanszírozza az ültetvénytelepítést (pl. a feldolgozó által keresett magas pektintartalmú alma), a termelő pedig közvetlen beszállítója lesz az üzemnek.

Kevés szervezet kerül be a nagyvállalatok, multinacionális feldolgozók¹⁶ zárt integrációs rendszerébe, mert nem TÉSZ-integrátorok „uralják” a beszállítói piacot. Csak az üzemek jelentős kapacitásnövelése, a TÉSZ-termelőknél felhalmozott szakismeret, termelési tapasztalat és nem utolsósorban a kedvező távolság egybeesése teremti meg a szervezetek számára a piacbővítés lehetőségét. Így szállítanak be többen a paradicsomvonal kapacitását jelentősen bővítő feldolgozónak, ahol az üzem a termesztéstechnológiát, a szaknácсадást, az ütemezett betakarítást és a beszállítást is ellenőrzése alatt tartja. A függés kölcsönös, mert az üzem kapacitásának növelése függ a beszállítói kör teljesítményétől, de a beszállítók is érdekeltek abban, hogy hosszabb távon megvethessék lábukat a piacon.

Az ipari zöldségtermesztéssel foglalkozó TÉSZ-ek részben saját forrásból, részben támogatásból alakították ki kulcsfontosságú gépparkjukat (pl. zöldborsó, zöldbab, paradicsom betakarításához kombájnnak). A termelés szervezéséhez, az ütemezett betakarításhoz fegyelmezett és öntözött területen gazdálkodó termelői körrel, szakképzett és elegendő

¹⁴ A 2009-ben indult programot EU-forrásból finanszírozzák, a termelőknek pályázniuk kell, a nyertesekkel iskolák kötnek szerződést. A program keretében hetente két alkalommal szállítanak gyümölcsöt (főleg almát), gyümölcsle, de a program más marketingjellegű tevékenységet is megkövetel (pl. rajzpályázatok). 2014-ben a program keretében 2,72 milliárd forint került kifizetésre, a beszállítók számáról és összetételéről nincs ismeretünk.

¹⁵ Az ültetvény korszerűsítésének (pl. öntözőrendszer kiépítése) támogatását csak elvétel tudták beépíteni a támogatott működési programba.

¹⁶ A csemegekukorica, a zöldborsó, a (zöld)bab és a paradicsom területének több mint felét – fajtánként eltérő mértékben – a két legnagyobb feldolgozó, a francia érdekeltségű Bondouelle, valamint a kanadai érdekeltségű Univer integrálja.

létszámú munkatárssal rendelkeznek. A feldolgozók őket tartják a legkeményebb tárgyalópartnernek, részben azért, mert a hűtőipar és a konzervgyárak számára az egyik legfontosabb nyersanyag-beszállítói, részben azért, mert a speciális és igen drága gépek elöregedésével a termelők egyre kevésbé érdekeltek a termelés folytatásában. „Ha nem kapja meg azt az árat, amit akar, nincs beszállítás. Nem érdekli, akkor nem babot, hanem mást termel, ami neki kifizetődő, termel csemegekukoricát.”¹⁷

A TÉSZ-rendszer elaprózott, sok önálló érdek jelenik meg, és a szervezetek együttműködése az áru koncentrálásában még a TÉSZ-ek társulásaiban¹⁸ sem valósul meg. A közös felépítés csak a feldolgozókkal szemben összefogásban, az árharcban jelentkezik, különösen az egyik legfontosabb termék, a meggy értékesítésénél, azonban ebben sem egységesek a szervezetek, és a megosztottság mögött többek közt a TÉSZ és a feldolgozó kapcsolatának lehetséges fejlődési útja, a közvetett tulajdonlás húzódik meg.

A szervezetek és a feldolgozók piaci kapcsolatainak hátterében, a TÉSZ stabil beszállítói pozíciója mögött állhat a szervezetek kapcsolatát erősítő azonos tulajdonosi kör is. A tulajdonosok tőkeösszegétől függően kisebb-nagyobb vállalatcsoportot építettek ki, mely a nyersanyagbázis alapját biztosító TÉSZ-re épül(t). A TÉSZ-t alapító tulajdonosi kör (nem a TÉSZ!) külföldi partnerek megrendelésére vagy a friss fogyasztásra már nem szállítható gyümölcs hasznosítására látott hozzá a bérnyújtáshoz, fokozatosan kiépítve saját üzemét és piacát. A TÉSZ a feldolgozó igényeihez igazítva termelésszervezését, termékkörét fokozatosan szűkíti. A „szakosodott” szervezetek fő feladatuknak a feldolgozó számára beszállítható termék mennyiségének növelését tekintik, ez határozza meg tagfelvételüket és térbeli terjeszkedésüket is.¹⁹ A tulajdonossá válás másik útját a szervezettel kapcsolatban álló, de piacon tartósan lábát megvetni nem tudó vagy felszámolás alá került üzem megvásárlása, többségi tulajdonának megszerzése jelenti. Azonban itt sem a szervezet, hanem a legerősebb, megfelelő kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkező taggazdaságnak vagy az érdekeltségéhez tartozó vállalkozásnak van döntési joga az üzem felett, megteremtve a TÉSZ számára az integráció kiterjesztésének lehetőségét a feltételeknek megfelelő (öntözött terület, termesztési tapasztalat, szakismeret, megbízhatóság) tagok felvételével.

Ellentétben a nyugati szövetkezetekkel, nem a szervezetek, hanem a legerősebb tagok (általában az alapítók) hoznak létre vagy vásárolnak feldolgozót, melynek beszállítói

¹⁷ A TÉSZ nettó tagi árbevételébe nem számítható be a burgonya, valamint a csemegekukorica eladásából származó bevétel, a TÉSZ szempontjából a két növény nem tartozik a zöldségfélék közé.

¹⁸ Ün. másodlagos szerveződések, melyek létrejöttét nem gazdasági érdekek, hanem a szabályozás generálta, és nem kis szerepet játszott benne a megrogyant Mórakert TÉSZ számára nyújtott állami mentőöv. Az elismert termelői szervezetek csak akkor juthattak hozzá a nemzeti támogatáshoz, ha közös szervezetet hoztak létre: 2015-ben társultak, de a cégbírószági adatok szerint már csak 7 társulás működött, mely a termelői szervezetek kevesebb mint felét tömörítette. (Nem vettük figyelembe a TÉSZ-ÉSZ Nonprofit Kft.-t, melynek feladata szakmai szervezés, tudományos kutatás.)

¹⁹ A feldolgozók nyersanyagigényét csak a TÉSZ tagi termelői nem tudják biztosítani, itt jut fontos szerephez a szervezet felvásárló funkciója. Az éves nettó árbevétel legalább 50%-át a tagok termékeinek kell biztosítani. Tagi árbevételnek tekintik más TÉSZ-től vásárolt, majd továbbértékesített árut is, de erre a TÉSZ nem igényelhet támogatást. A TÉSZ összes beszállított áralapja általában nem elegendő az üzem működéséhez. Hogy a támogatáshoz szükséges tagi és nem tagi árbevétel köbévesített aránya ne boruljon, a nem tagi áruk levezetőcsatornájaként lép be a TÉSZ-ek társulása.

közé tartozik a TÉSZ is. Az üzemek az uniós piacon jelennek meg termékeikkel, valamint a láncok beszállítói között található. A szövetkezetek kétségkívül létező törekvésének, hogy a hozzáadott értéket feldolgozással növeljék, gátat szab a nagyarányú fejlesztéssel szembeni tagi ellenállás, valamint az élelmiszerkereskedelmi kapcsolatok gyengesége és nem utolsósorban a feldolgozó üzem felépítéséhez vagy megvásárlásához, a működéséhez szükséges források hiánya. Ha ezeket az akadályokat a szervezet át tudja is hidalni, szembetalálhatja magát a multinacionális vállalat piacbővítési törekvéssel, és a verseny kimenetele nem kétséges.²⁰ A támogatási csapok megnyitása a 2014–2020-as fejlesztési ciklusban új lendületet adhatnak a TÉSZ-ek fejlesztési törekvéseinek.

A TÉSZ és a szervezett termelői kör

A szervezet szűri, rendszabályozza, ha szükséges szankcionálja tagjait, a termelő mozgásterét jelentősen szűkíti a TÉSZ-tagság. Termelésének átláthatónak, az árújának követhetőnek kell lenni, adatszolgáltatásra kötelezett, a természetstechnológiát be kell tartani. Értékesítési lehetőségeit korlátozza az alapszabályban lefektetett előírás: kizárólag a TÉSZ-beszállítója, bár meghatározott arányt máshol is értékesíthet, ehhez külön engedély kell az igazgatótanácstól vagy „alanyi” joggal teheti. A kötöttségek fejében a szervezettől szolgáltatásokat vehet igénybe, és az piacot biztosít a számára (Seres et al. 2011). A szolgáltatások skálája és minősége azonban szervezetenként igen széles palettán mozog. A tag kedvezőbb áron juthat input anyagokhoz, kérhet szaktanácsadást (amit kiszámlázhatnak, vagy az input beszállító látja el kezelési tanácsokkal), míg más szervezetek szakembereket foglalkoztatnak a tagokkal való folyamatos kapcsolattartásra, szaktanácsadásra. Akad TÉSZ, mely tagjai számára – ha kéri – az ültetvény teljes művelését szolgáltatja a metszéstől a betakarításig. Vannak szervezetek, ahol a termelő a termék árúvá előkészítéséhez (amit a TÉSZ-nek szállít) bérbe veheti az infrastruktúrát, másutt a betárolt áruért kell bért fizetni, míg nem értékesíti a szervezet. Igény esetén a betakarításhoz biztosítják a TÉSZ-ek a szükséges gépeket – kombájnok, rázógépek –, vagy megszervezik a gépi betakarítást. A szervezetek figyelemmel kísérik a pályázati kiírásokat, segítenek tagjaiknak a pályázat elkészítésében. A termelő taggá válását vagy tagságának fenntartását a szervezet által nyújtott előnyök és korlátozások egyenlege határozza meg, ebben kiemelkedő jelentőségű a biztos piac és az áru ellenértékének rövid határidejű kifizetése, a szerződés betartása (Dudás 2009).

2004-ben több mint 23 ezer termelő írta alá a belépési nyilatkozatot, elfogadva a jogait és kötelezéseit tartalmazó alapszabályt, 2011-ben 18 ezer termelőt, 2013-ban már csak közel 15 ezer tagot tartottak nyilván: egy évtized alatt majdnem 40 százalékkal csökkent a tagság száma (Dudás–Juhász 2013, Dorgai 2010, Magyarország Kormánya 2015, Zárójelentés 2012).

²⁰ A multinacionális feldolgozók elsődleges célja nem a termelés növelése az ország különböző régióiban elhelyezkedő üzemek megvásárlásával, hanem új, öntözött területet művelő termelői kör elérése. Az egyik legerősebb TÉSZ szerette volna megvásárolni a felszámolásra került békéscsabai üzemet, azonban a tőkeerősebb vállalattal nem tudott versenyezni.

A létszám apadása illeszkedik az agrárgazdaságban zajló változásokhoz, a gyenge egyéni gazdaságok visszaszorulásához, az árutermelők arányának emelkedéséhez, a zöldség és a gyümölcs termesztésének visszaeséséhez (Magyarország 2015). A TÉSZ-ek által integrált termelői kör összetételében hasonló folyamatok zajlanak, a kistermelő csoportok kiszorítása a szervezetekből és nagyobb értéket előállító, erősebb taggazdaságok koncentrációja. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy a különböző kertészeti kultúrák eltérő termelői csoportokra épülnek, és mivel a legtöbb szervezet többféle termékkel is foglalkozik, így különböző termelői csoportok találhatók a szervezeten belül: az uborkatermelők bázisát a jövedelemkiegészítő gazdálkodást folytató háztartásgazdaságok alkotják, az ipari zöldségeket erős egyéni és társas vállalkozások termelik, míg az ültetvények mögött a termelők tarka kavalkádja húzódik meg.

A változást kiválthatta a szervezetek egyesülése, beolvadása vagy felszámolása,²¹ melynek következményeként az együttműködésben csatlakozott termelők nem léptek be más TÉSZ-be, igaz, a kistermelőknél ezt általában a szervezetek maguk sem szorgalmazták. Hozzájárult a piaci kereslet csökkenése, pangása – különösen a 2010-es évek fordulóján jelentkező válság idején –, elkerülhetetlenül megkövetelve az alkalmazkodást, a termelés-szerkezet változtatását. A kistermelők nem akarták vagy nem tudták vállalni, kiléptek vagy inaktív tagokká váltak, mely előbb-utóbb maga után vonta kizárásukat.

A kizárás a szervezet végső szankciója a taggal szemben, általában csak akkor alkalmazák, ha a tagi jogviszony már csak papíron létezik, a termelő nem tartozik a beszállítók közé és nem fizeti a tagi hozzájárulás alapszabályban rögzített legalacsonyabb összegét sem. Megkockáztatjuk, hogy az utóbbi évek létszámcsökkenésében nem kis szerepet játszottak a hatósági ellenőrzések, melyek után kötelezték a TÉSZ-eket az inaktív tagok kizárására, a taglistáról törlésre.²²

Az inaktív tagok száma az uborkatermesztéssel (is) foglalkozó szervezeteknél volt feltűnően magas, amit a szegény vagy mélyszegénységben élő termelői kör megélhetési stratégiája magyaráz. A kordonuborka termesztésében (200–500 méter) a család valamennyi tagja részt vesz, és a felnőttek regisztrált őstermelőként tagjai a TÉSZ-nek. A család számára legkedvezőbb jövedelemszerzési kombináció (pl. közfoglalkoztatásban részvétel, segély, napszám) dönti el, hogy kinek a nevében szállítják be a terméket az átvétőhelyre, kinek kell felfüggeszteni őstermelői igazolványát, mert közmunkásként foglalkoztatják. A közfoglalkoztatás kiterjesztése nemcsak a leggyengébb, legkiszolgáltatottabb helyzetű termelőket érinti. A nagy élőkommunka-igényű kertészettel foglalkozó gazdaságok számára növekvő kihívás megbízható napszámot találni. A családi munkaerőhöz igazított terme-

²¹ A lavinát a Mórakert TÉSZ csődje indította el. 2007-ben még 5,7 Mrd Ft árbevételű szövetkezet 2008-ban már negatív eredménnyel zárt, 2009-ben 700 termelőnek összesen 1,1 Mrd Ft-tal tartozott. A termelők részleges kártalanítását állami forrásból, az állam többségi tulajdonába került, 9 szövetkezeti tagot összefogó DATÉSZ Zrt. végezte. 2012-ben a DATÉSZ Zrt. is felszámolásra került, ahogy a tagjai közé tartozó szervezetek is. Hasonló sorsra jutott a Kis-tér TÉSZ, a Magyar Termés TÉSZ, az Arrabona TÉSZ, a Józsi TÉSZ, a Champignon Unió TÉSZ, a Vega Fruit TÉSZ, valamint a Mórakerthez hasonlóan mintaként emlegetett Zöld Termék TÉSZ is (egy kivételével valamennyi szövetkezeti formában működött).

²² Az új szövetkezeti törvény a tag kizárását bírósági végzéshez köti.

léssel járó kisebb bevétel már nem jövedelmező (uborkások, kis ültetvényesek), ami arra sarkallja a tagot – aki a termelést jövedelemkiegészítésként végzi –, hogy hagyja abba a termelést vagy változtasson annak szerkezetén: döntése így is, úgy is a TÉSZ elhagyásához vezet.

A háztartástól le nem választott gazdasággal, folyamatos pénzhiánnyal és gyenge vagy hiányzó gazdasági kapcsolatrendszerrel rendelkező kistermelői kör és a szervezet kapcsolata mindig is ellentmondásos volt. A kistermelők tagsága kockázatot jelentett a szervezetnek, bizonytalanok termesztéstechnológiában, termelésüket előfinanszírozni kellett, közülük kerültek ki leggyakrabban a szerződésszegők, akik más kereskedőnek értékesítettek. Ha az értékesítésben hűek maradtak a TÉSZ-hez, kifizetésnél prioritást élveztek, és a nagyobb termelők csak később jutottak árujuk ellenértékéhez, sok esetben a nagy termelők „tartják el” a kicsiket. A nagyok lehetnek toleránsak, és egy ideig bent hagyják az árbevétel rájuk eső részét, megkönnyítve a szervezet helyzetét, de ragaszkodhatnak ahhoz is, hogy a szervezet időben utalja át számukra a pénzt. Ezt szolgálja például a feldolgozó, és a TÉSZ mellett megjelenik szerződést aláíró félként a termelő is, így biztosítva, hogy a szervezet ne „ülhessen” rá az átutalt bevételre. A szervezetek szívesen szabadultak volna a kistermelőktől, azonban az árbevétel miatt csak kisebb szankciókkal, a tagok rendszabályozásával éltek (pl. megbízhatatlan tag nehezebben kapott input anyagra előleget, átvételkor nem élvezhette a tagoknak járó előnyöket) és csak a végső eszköz volt a formális kizárás.

Ennek a termelői körnek a fokozatos kiszorulásával azonban nem tűntek el a kistermelők, csak helyüket náluk erősebb szereplők vették át, de a szervezet megítélése velük szemben alig változott. Kistermelő az, akinek termelését előfinanszírozni kell, de az összeg nagyságában, valamint elérésének feltételeiben markáns eltérések figyelhetők meg. A szatmári uborkások között nem számít ritkaságnak, hogy a beszállított termés ellenértéke nem fedezi a meghitelezett input anyag árát, és a tartozást végül a szervezet peres úton próbálja behajtani. Az uborkásokénál nagyobb a szántóföldi vagy hajtattott zöldségtermesztéssel foglalkozó termelők gazdasági ereje, akik számára – kérésre – a TÉSZ hektáronként meghatározott előleget biztosít. A folyósítás feltétele közjegyző előtt aláírt szerződés, melyben fedezetként a termelő ingatlanjára jelzálogot jegyeztetnek be. A megbízható, tartozását rendező, megfelelő minőségű árut termelő, rendszeresen beszállító taggal szemben a szervezet már nem kéri a jelzálog bejegyzését, vagy/és hozzájárul részletfizetéshez. A kerti gyümölcsöst felváltotta az ültetvény, azonban a kistermelők ültetvénye csak néhány hektárra terjed ki (gyümölcsfajonként változó), nem egységes fajtaszervezetű, tőhiányos, nem biztosított az öntözés, alacsony a termésátlaguk, ingadozó az árbevételük és a termesztéstechnológia fejlesztése nem tartozik a prioritásaik közé.

A tagság utánpótlásának fő bázisát az elmúlt években az EU-forrásból finanszírozott fiatal gazdák pályázat nyertesei alkotják. A vissza nem térítendő támogatás a 40 évnél fiatalabb termelők önálló gazdaságainak kialakítását segíti,²³ a támogatás összege szabadon felhasználható, azzal a megkötéssel, hogy a negyedik év végére az üzemméret eléri a pályázatban vállalt nagyságot és a mezőgazdasági termelést a támogatási időszak lezártaival

²³ A 2014–2020. évi fejlesztési időszak forrásaira már csak az önálló üzemmel rendelkezők pályázhatnak, ha gazdaságuk üzemmérete a megadott nagyságkategóriák közé esik.

még legalább 5 évig folytatja. A fiatalok között sokan vannak a közép- vagy felsőfokú szakmai végzettségűek, az ő önállósodásuk alapját a szülői gazdaságból kiválás biztosítja. Megjelentek a tevékenységüket gyümölcsstermesztéssel bővítők is (köztük sok fiatal gazda), részben azért, mert a TÉSZ-tagság többletpontot jelent a pályázatoknál, részben azért, mert a fajta és technológia megválasztásában szeretnének a piac elvárásaihoz igazodni.

A támogatásra pályázók kétségkívül növelik az integrált termelők számát, és hozzájárulnak a tagság korösszetételének kedvezőbb változásához is. Létezik azonban egy, a szervezetekkel beszállítói kapcsolatban álló kör, az önkormányzatok köre, melynek szerepe az áruforgalomban folyamatosan emelkedik – a szervezetek vezetői szívesen látnák őket a tagjaik között. Az önkormányzatok és a TÉSZ-ek kapcsolata a szociális földprogramig nyúlik vissza, de intenzívvé az elmúlt években vált a Start mezőgazdasági mintaprogramok megjelenésével, a közfoglalkoztatás kiterjesztésével, az önkormányzatok beszállítókként jelentkezésével. A partneri kapcsolat lehetővé teszi az árualap növelését a termelés előfinanszírozása nélkül, mert a közfoglalkoztatásra kapott állami forrásokból az önkormányzat fedezi a költségeket. Tart a verseny az önkormányzatok megnyeréséért, a kapcsolat kialakításának útját nemritkán az önkormányzati képviselői feladatokat vállaló tagok egyengetik. A kapcsolatépítésben sikeresebbek közé tartozó TÉSZ 10 önkormányzattal áll szerződéses kapcsolatban, az értékesített összes termékének 10 százalékát már a közmunkások által megtermelt zöldség biztosítja, de bízik benne, hogy tárgyalásai eredményre vezetnek, és még további 5 önkormányzat (köztük város is) írja alá a szerződést, így a közfoglalkoztatásban előállított termék mennyisége megközelítheti az árualap 30 százalékát. Az önkormányzat taggá válása a szervezet számára további előnyökkel jár, csökken a kockázat (a beszállító szabadon dönthet az értékesítésről) és a termék értékesítése után hozzájuthatnak a tagi árura eső állami támogatáshoz is. Az első fecskék már megjelentek, és nem kétséges hogy akad követőjük: működik olyan szervezet, ahová az önkormányzat a nonprofit szervezetét léptette csak be, de létezik mezőgazdasági mintaprogram, amelyben a részt vevő 19 önkormányzat, köztük városok – közvetlenül vagy kft.-jükön keresztül, jelképes összegű részjegy jegyzéssel – tagként szállítják a közmunkán termesztett gyümölcsöt.

Összefoglalás

A széttöredezett, koncentráló, tőke- és a szereplők közötti bizalomhiánnyal küzdő, lassan újraszerveződő agráriumban a termelők intézményesített együttműködésének erősödését biztosította a kialakuló TÉSZ-rendszer. A támogatásra létrehozott szervezetek magukban hordozzák az átalakuló szerkezet sajátosságait, a nyugat-európaiaktól eltérő gazdasági és szabályozási környezet hatásait, és a feltételeket teljesíteni tudó szereplők szűk körét és összetételét. Másfél évtized után a TÉSZ-rendszer nemcsak stagnál, hanem záródik, a belépők között kevés a TÉSZ-ektől független szereplő, és a támogatási feltételek változása előrevetíti a további kedvezőtlen folyamatot.

A szakpolitika által preferált „klasszikus” szövetkezeti modellben megjelentek a horizontális szerveződés problémái, melyek közül különösen a döntési jogok és a kockázatvállalás egyenlőtlen megosztása feszegeti a szervezeti kereteket. A tagság összetétele,

a kockázatvállaló csoport pozíciójának erőssége, a befektetői funkciót ellátó tag léte vagy hiánya együtt befolyásolja a szervezeti forma megtartását vagy átalakítását, valamint a fejlesztési irányokat is. A szervezetek közös kereskedelmi árukoncentrációja gyenge vagy hiányzik, melyben többek közt szerepet játszik a logisztikai központok kialakításához szükséges tőke hiánya, a biztos beszállítói piac megtartására törekvés mellett a kockázatot nem vállaló tagság ellenállása is. Nem az eladósodott, sokszor a működést is nehezen finanszírozó sérülékeny szervezetek fejlesztenek, hanem a tag(ok) hoz(nak) létre/vásárol(nak) a szervezettől független feldolgozókat. Így a TÉSZ-ek nem tulajdonosként jelennek meg a kialakuló integrációban, ahogy a nyugat-európai fejlődésben, hanem csak beszállítóként. Minél sikeresebb a feldolgozó, annál erősebben kapcsolódik a TÉSZ az üzemhez, alárendelve termékkörét az üzem igényeinek. A szereplők közötti kapcsolat jellege teremti meg (vagy helyettesíti) a hosszú távú együttműködés kiszámíthatóságát biztosító stratégiai szövetséget. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a kevésbé koncentrált, de a nemzetközi piacba ágyazott élelmiszer-feldolgozásban ez az út mennyire járható, és mennyire erősíti a termelés szervezetségének emelését, a termelők integrálását.

A TÉSZ-ek termelői merítőbázisa folyamatosan csökken, az agrárium strukturális átalakulását tükrözi a szervezett termelők összetételének változása. A kistermelők kiszorulásával, a fiatal gazdák jelentkezésével kialakulóban van egy kedvezőbb korösszetételű, képzetesebb és stabilabb termelői kör, azonban a szervezet számára igazán „értékes”, nagy árbevételt biztosító termelők elérhetetlenek maradnak. Ők ragaszkodnak függetlenségükhöz, a szervezeti tagság nem jelent számukra előnyt. Napjainkban a tagi utánpótlás két új csatornája körvonalazódik: a közfoglalkoztatást koordináló önkormányzatok – helyüket vélhetően a Start-program megszüntével a szociális szövetkezetek váltják fel – és a fiatal gazdálkodó pályázat nyertesei. Mindkét csoport az állam közvetett vagy közvetlen forrásaira, a pályázatokra támaszkodva kezdi meg, folytatja termelését. A változások ellenére a stagnáló tagi forgalom aránya azt jelzi, hogy a szervezetek nem kínálnak kedvező alternatívát a nagyobb termelők számára.

Irodalom²⁴

- Chlebicka, Aleksandra (2015): Producer Organizations in Agriculture – Barriers and Incentives of Establishment in The Polish Case. *Procedia Economics and Finance*, 23. 976–981. http://ac.els-cdn.com/S2212567115004062/1-s2.0-S2212567115004062-main.pdf?_tid=38a890e4-3258-11e6-a3fc-00000aabb0f26&acdnat=1465926698_6512e6722eaf4143c3fee89db461745b
- Chloupkova, Janka – Svendsen, Gunnar Lind Haase – Svendsen, Gert Tinggaard (2003): Building and destroying social capital: The case of cooperative movements in Denmark and Poland. *Agriculture and Human Values*, 20, 241–252. http://static.sdu.dk/media-files/Files/Om_SDU/Institutter/Iful/Artikler/GLHSCoopMovem.pdf

²⁴ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 06. 14.

- Bak Klára (2014): A nemzetközi szövetkezeti alapelvek érvényesülése a 2013. évi V. törvény szövetkezetekre vonatkozó rendelkezéseiben. *Agrár- és Környezetjog*, 9 (16), 20–32. http://epa.oszk.hu/01000/01040/00018/pdf/EPA01040_agrar_es_kornyeztjog_2014_16_020-032.pdf
- Bijman, Jos et al. (2012): *Support for Farmer's Cooperatives*. Final Report. European Commission. http://ec.europa.eu/agriculture/external-studies/2012/support-farmers-coop/fulltext_en.pdf
- Dudás Gyula (2009): A TÉSZ-en keresztüli értékesítést motiváló tényezők és körülmények. *Gazdálkodás*, 53 (5), 404–412. <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/92496/2/DudasGy.pdf>
- Dudás Gyula – Juhász Anikó (2013): A magyarországi TÉSZ-ek gazdasági szerepének vizsgálata számviteli megközelítés alapján. *Gazdálkodás*, 57 (3), 282–292. http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/166704/2/GAZDALKODAS_2013_03_Dudas_Juhasz_282_292.pdf
- Dorgai László (szerk.) (2010): *Termelői csoportok és a zöldség-gyümölcs ágazatban működő termelői szerveződések Magyarországon*. Budapest: AKI.
- Európai Bizottság (2014): *A Bizottság jelentése az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak a 2007. évi reformot követően a gyümölcs- és zöldségágazatban működő termelői szervezetekre, működési alapokra és operatív programokra vonatkozó rendelkezések végrehajtásáról*. (Jelentés a gyümölcs- és zöldségágazat piacszervezési rendszeréről.) Brüsszel. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52014DC0112&from=en>
- Fodor Zoltán (2013): Zöldség-gyümölcs TÉSZ-ek helyzete Magyarországon. *Agrofórum Extra*, 48 (Január), 67–70. https://www.farmit.hu/sites/default/files/documents/agroforum/FodorZ_2013jan_gyumi.pdf
- Forgács Csaba (2008): Csak azért mert kicsi, még hasznos a társadalomnak: a mezőgazdasági kistermelők versenyképességéről. *A Falu*, 23 (1), 17–39.
- Györe Dániel – Juhász Anikó – Kartali János – König Gábor – Jankuné Kürthy Gyöngyi – Kürti Andrea – Stauder Márta (2009): *A hazai élelmiszer-kiskereskedelem struktúrája, különös tekintettel a kistermelők értékesítési lehetőségeire*. Budapest: AKI.
- Juhász Pál – Mohácsi Kálmán (2001): Az EU-csatlakozás hatása a hazai élelmiszeriparra. *Közgazdasági Szemle*, 48 (május), 442–456. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00071/pdf/mohacsi.pdf>
- Kispál-Vitai Zsuzsanna (2013): A szövetkezet átalakulása befektetői tulajdonú társasággá – elkerülhetetlen jövő? *Gazdálkodás*, 57 (3), 260–269. http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/166702/2/GAZDALKODAS_2013_03_KispalVitai_260_269.pdf
- Magyarország Kormánya (2015): *Jelentés az agrárgazdaság 2013. évi helyzetéről*. <http://www.kormany.hu/download/1/49/40000/03566.pdf>
- Megyesi, Boldizsár – Kelemen, Eszter – Markus Schreme (2011): Social Capital as a Success Factor for Collective Farmers Marketing Initiatives. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 18 (1), 89–113. <http://www.ijisaf.org/archive/18/1/megyesi.pdf>
- Mohácsi László – Szabó Zoltán – Szeremley Béla (2000): *Agrárjövők nemzeti intézménye a termékpályás szövetkezet*. Budapest: Agroinform.

- Nagy Krisztina (2014): Az új polgári törvénykönyv szövetkezeti vagyoni jogi szabályainak bemutatása. *Themis*, június, 165–189. http://www.ajk.elte.hu/file/THEMIS_2014_jun.pdf
- Seres Antal – Felföldi János – Szabó Márton (2011): Hazai zöldség-gyümölcs TÉSZ-ek kisárutermelőket integráló szerepe a nagy kereskedelmi láncoknak történő értékesítésben. *Gazdálkodás*, 55 (3), 266–284. http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/119910/2/Seresetal_Gazdalkodas%202011_03.pdf
- Seres Antal – Felföldi János – Juhász Anikó – Kozak Anita – Szabó Márton (2012): *A zöldség-gyümölcs kisárutermelők, a TÉSZ-ek és a nagykereskedelmi láncok kapcsolatai*, Budapest: Agroinform. <http://mek.oszk.hu/11400/11447/11447.pdf>
- Szabó G. Gábor (2002): A szövetkezeti vertikális integráció fejlődése az élelmiszer-gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 49 (március), 235–250. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00080/pdf/szabog.pdf>
- Szabó G. Gábor (2007): *Az élelmiszer-gazdasági szövetkezeti koordináció fejlődésének elemzése az ún. „szövetkezeti identitás” koncepció alapján*. MTA KTI Szeminárium, május 10. <http://docplayer.hu/1099652-Az-elelmiszer-gazdasagi-szovetkezeti-koordinacio-fejlodesenek-elemzese-az-un-szovetkezeti-identitas-koncepcio-alapjan.html>
- Szabó G. Gábor (2011): *Szövetkezetek az élelmiszer-gazdaságban*. Budapest: Agroinform. http://epa.oszk.hu/00000/00017/00186/pdf/04_kispal.pdf
- Szabó Gábor (2013): Gondolatok az élelmiszer-gazdasági szövetkezés gazdasági lényegéről és integrációs jelentőségéről. *Gazdálkodás*, 57 (3), 203–223. http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/166698/2/GAZDALKODAS_2013_03_Szabo_203_223.pdf
- Szabó G. Gábor – Fertő Imre (2004): Szövetkezeti vertikális koordinációs kérdések: magyar esettanulmány a zöldség-gyümölcs szektorból. In Verács József – Lehota József – Piskóti István – Reketye Gábor: *Marketingelmélet a gyakorlatban*. Budapest: KJK Kerszöv Kiadó, 305–318.
- Zárójelentés (2012): *A fenntartható működési programokra vonatkozó nemzeti stratégiák értékelése a zöldség-, gyümölcságazatban*. Budapest: Eruditio Oktatási Zrt. http://ec.europa.eu/agriculture/fruit-and-vegetables/country-files/hu/evaluation-report-of-national-strategy-2012-hu_hu.pdf

KÖZELKÉPEK A LECSÚSZOTTAKRÓL

KOVAI CECÍLIA

ÖNELLÁTÓ FÜGGŐSÉG

A közfoglalkoztatás társadalmi beágyazottsága egy Tolna megyei faluban

Tanulmányomban egy Tolna megyei hátrányos helyzetű település, Kabaj¹ példáján keresztül vizsgálom, hogy a közfoglalkoztatás forrásai hogyan működtethetnek egy a mezőgazdasági termelésre épülő, „önellátást” célzó „falufejlesztési koncepciót”. Továbbá azt mutatom be, hogy a közfoglalkoztatás milyen eszközöket adhat a falu vezetésének kezébe, és azok hogyan hathatnak a falun belüli társadalmi viszonyokra. A tanulmány egyik fő kérdése, hogy a workfare típusú szociálpolitikával járó decentralizáció önkéntelenül is milyen lehetőségekkel ruházza fel a helyi szereplőket, és hol találhatóak e lehetőségek határai. A fentiekkel összefüggésben másik fő kérdésem a közfoglalkoztatás kapcsán oly sokszor emlegetett ún. paternalista, függő viszonyokra irányul, vagyis arra, hogy milyen mozgástereket és kényszereket jelent ez a viszonyrendszer² a helyi lakosság számára.

Megmaradt terek, „felesleges” emberek

Tanulmányom terepén, a körülbelül 1000 fős Kabajon az elmúlt huszonöt év számos vidéket érintő, a hazai társadalomtudományok által korábban is feltárt problematika nyomon követhető. 1998-as cikkében Ladányi János és Szelényi Iván például leírja, hogy a rendszerváltás után a formális munkaerőpiac szempontjából feleslegessé vált népesség visszatorlódik vagy bezáródik az alacsony infrastruktúrájú falvakba. Ezzel párhuzamosan pedig a második gazdaságból megerősödő vidéki kispolgárság a posztszocialista gazdasági átalakulás következtében elveszti erőforrásait. Ebben az értelemben tehát a magyar vidéket a posztszocialista átmenet két egymással összefüggő strukturális átalakulása sújt-

¹ A falu neve az interjúkban elhangzott információk érzékenysége, valamint a szélesebb körű értelmezés lehetőségének meghagyása miatt anonimizálva szerepel.

² A tanulmány 2015 tavaszán végzett terepmunka kutatási eredményeit dolgozza fel, amely során több mint 30 interjút készítettem. Az interjúalanyok kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy a kutatásban az összes lehetséges nézőpont megjelenjen, ennek megfelelően készítettem interjúkat a falu döntéshozóival, úgymint a polgármesterrel, a szociális szövetkezet alapítóival, valamint közfoglalkoztatottakkal, idénymunkásokkal is. Az interjúk nagy része a szakmai és az életútinterjú elemeit ötvözte, abból az előfeltevésből kiindulva, hogy az egyéni életutak tapasztalatai nagyban befolyásolják a szakmai tevékenységet.

ja: nagyszámú munkanélkülivé vált népesség és gyengülő, elvándorló helyi középosztály (Ladányi–Szelényi 1998). Kabaj szintén e két strukturális tehertétellel küzd. Számos szerző felhívja arra is a figyelmet, hogy a falusi, főként mezőgazdasági munkahelyek számának drasztikus csökkenését nem követte a falusi lakosság számának hasonlóan drasztikus esése, csupán a lakosság összetétele változott meg (Ladányi–Szelényi 2004, Ladányi–Virág 2009, Kovách 2012). E folyamatok következtében kihaló falvak sokasága helyett vagy mellett a megélhetés szempontjából vegetáló falvak tömegét találjuk, amelyek helyzetén az elmúlt évtizedek gazdasági és társadalmi folyamatai sem javítottak lényegesen (Ladányi–Szelényi 2004, Kertesi 2005, Kovách 2012, Szabó 2015, Virág 2010).

Kabaj a „nem kihaló” falvak egyike, olyan ellentmondásos tér, amelyet a strukturális és gazdasági folyamatok sem megszüntetni, sem fenntartani nem képesek. Ez az ellentmondás, mint látni fogjuk, erőteljesen meghatározza a helyi közfoglalkoztatás lehetőségeit.

E „strukturális állapot” egyik lényeges eleme a lakosság összetételének megváltozása, amelyet a szakirodalom szelektív migrációnak hív. Ez a folyamat Kabajt is érintette az elmúlt évtizedek során. Lokális lehetőségek hiányában a helyi középosztály elszakad a falujától, minden erejével arra törekszik, hogy a városokban találjon lakhelyet és megélhetést, míg a kedvezőtlenebb pozíciójú lakosság a falvakban marad, megfosztva immár az elszakadó helyi középosztály által hozzáférhető erőforrásoktól is. A szelektív mobilitás erőteljes etnikai és osztálytörésvonalakat eredményez, hiszen az etnikai és az osztálykülönbségek egymással összefonódva működnek: jellemzően a „magyar” középosztály az, amely helyzetéből fakadóan meg tud kapaszkodni a városokban, míg az elszegényedő „cigányság” anyagi és kapcsolati tőke híján a falvakban marad (Asztalos 2014, Durst 2010, Kovách 2012, Váradi 2010, Velkey 2014, Virág 2010).

Ma Kabaj lakosságának közel 70 százalékát az alacsony iskolai végzettségű, a formális munkaerőpiacon nehezen elhelyezkedő népesség teszi ki. A lakosság városi munkavállalása magasabb végzettség birtokában sem lenne egyszerű, hiszen Kabajról a közeli városok nehezen közelíthetők meg, és az utazás költségei is igen magasak. E népesség többnyire az agrárium periferiáján adódó munkákból él, mint például a közfoglalkoztatás mezőgazdasághoz köthető része, idénymunkák, különböző gyűjtőgető tevékenységek, valamint kismértékben a közeli, agráriumhoz kötődő cégek segéd munkái. A segélyezésre szoruló lakosság jelentős része cigány származású, így az etnicitás és osztályhelyzet átfedésbe kerül.

Kabajon azonban a helyi intézményi infrastruktúra megmaradt, működik a helyi önkormányzat, iskola, óvoda és idősek otthona is. A helyi intézmények fennmaradása lényeges tényező, hiszen munkalehetőséget ad a még faluban élő magasabb státuszú lakosság számára, e népesség helyben tartása pedig növeli a lokális hatalmi viszonyrendszerek erejét. Mint látni fogjuk, a falu történetéből, elhelyezkedéséből származó erőforrások, valamint a lokális viszonyrendszer ereje lehetővé teszik, hogy a kedvezőtlen pozíciójú népesség éppen e lokális viszonyok révén kapaszkodót találjon. Ezek a viszonyok őrzik a cigány–magyar különbségtétel osztályalapú működését: a helyi intézmények által kínált magasabb státuszú pozíciók többnyire a „magyarsághoz” kötődnek. A fenti okokból Kabajon – a lakosság összetételének megváltozása ellenére – létrejöhetett egy olyan faluhoz kötődő aktív réteg, amely nem pusztán erőforrásokat hoz a településre, hanem ezekkel az erőforrásokkal

egyrészt biztosítja a helyi társadalmi viszonyok folytonosságának biztonságát, másrészt lehetőséget teremt azok eltérítésére, akár a cigány–magyar különbségtétel osztályalapú kikezdésére is.

Ahhoz azonban, hogy megértsük a helyi társadalmi viszonyokat, szemügyre kell vennünk Kabaj történeti meghatározottságait, már csak azért is, mert a helyi vezetők „településfejlesztési” koncepciójában kiemelt szerepet kapnak a „hajdani, hanyatlás előtti” Kabaj társadalmi viszonyai és az azokról szóló közbeszéd.

Kabaj küzdelmei: az „aranykor” és „hanyatlás”

A falu történetét és az arról szóló jelenlegi diskurzusokat erőteljesen meghatározza a föld és a lakosság mezőgazdasághoz fűződő viszonya. A helyiek szerint a Kabaj határán fekvő föld rendkívül jó minőségű, a falut körülölelő hatalmas erdők pedig mindig is az éppen regnáló államhatalom kedvenc vadászterületének számítottak. Habár a Kabaj környéki földek és erdők a 17. század végétől az Eszterházy család birtokához tartoztak, a falu történetéről szóló írások (Kabai–Németh 2012) és az interjúalanyok mégis a kisebb-nagyobb földdel rendelkező gazdákat említik a falu meghatározó szereplőiként. Az interjúkban sokkal kevesebb szó esik a falu életének mindig is szerves részét képező földnélküli rétegek jelenlétéről, akik alkalmi mezőgazdasági munkákból tartották fenn magukat. Kabaj mai életét meghatározó szereplők emlékezetében a föld a társadalmi mobilitás fő zálogaként maradt meg. Az interjúkban a földtulajdonhoz köthető „értékrend” kiemelkedő szerepet kap, főként a háború előtti idők meghatározó jelentőségűek, amelyek egyfajta „aranykorként” jelennek meg. Kabaj a második világháború előtt a környék egyik legnépesebb és magas státuszú településének számított körülbelül 2800 lakossal. A szociális szövetkezet egyik kabaji születésű alapítóját idézve:

„Ez a fénykornak leírt valami nem volt aranykor, olyan értelemben, hogy mindenki olyan marha jól élt volna a faluban. De olyan szempontból azért igen, hogy ez egy rendes falu volt, mindenkinek meg volt a maga közössége, kultúrája, mindenki tudta a helyét, tudta a viszonyait, és ez biztonságot adott neki.”

Ezek a „biztos helyek” pedig a földtulajdon alapján jelölődtek ki.

Ugyanígy volt ez tanulmányunk egyik főszereplőjével, a kabaji cigánysággal is, amely akkor még marginális szereplőnek számított a falu életében. Földtulajdonról esetükben nem beszélhetünk, „helyüket” az akkori társadalmi viszonyok a falu határain kívül, az erdőszéli cigánytelepeken jelölték ki. Lakhelyük kifejezte társadalmi pozíciójukat, a „virágzó Kabaj” számára a cigányság nem számított releváns tényezőnek. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a cigányság megjelenik a falu történetéről szóló elbeszélésekben is: a „legendák szerint” a 18. század végén az egyik Esterházy telepített néhány beás cigány családot az erdőbe „vadriasztás céljából”. Az interjúalanyaim a családok egy részét e betelepített cigányok leszármazottjának tekintik, akik a maguk marginális pozíciójában, de beágyazódtak a falu társadalmi viszonyrendszereibe, zömmel mezőgazdasághoz köthető kiegészítő

munkákat végeztek (vö. horváth–Kovai 2010, 2015, Kovács 2014, Szabó A. 2010). A Kabaj hajdani „virágkoráról” szóló emlékezet tehát nem valamiféle általános jólétet idéz, hanem azt az időszakot, amikor a falu integrált társadalmi színtérként működött.

A virágkor végét és a hanyatlás kezdetét a falu értelmisége és a történeti írások egyaránt a háború utáni kollektivizáláshoz kötik, amely jelentős lökésnek számított a falusi, erőforrásokkal rendelkező népesség városokba áramlásához (vö. Kovács 2012, Virág 2010). A kollektivizálás természetesen érzékenyen érintette a földdel rendelkező lakosságot, ráadásul itt zajlott az egyik első kulák per, később pedig a kabaji téleszt beolvasztották szomszéd falu termelőszövetkezetébe (Kabai–Németh 2012). A jobb helyzetben lévő lakosság elvándorlása már ekkor elindult. A föld jelentősége a megélhetésben, a társadalmi státusz kijelölésében és a falusi élet szerveződésében azonban megmaradt. A faluhoz közeli téesz és állami gazdaság nagyszámú munkaerőt szívott fel, a „háztájizás”, a magántulajdonban maradt kertek művelése pedig alapvető értéknek számított. Az otthoni mezőgazdasági termelést az idősebb lakosság, valamint a falu döntéshozói ma is a fennmaradás egyik alapvető zálogának tartják.

A hetvenes években két fontos politikai döntés befolyásolta Kabaj és több száz más, ma halmozottan hátrányos helyzetűként ismert település sorsát (Virág 2010). Az egyik az Országos Településfejlesztési Konceptió (OTK), amely erősen centralizáló jellegű volt, egyfajta „racionalizálás” nevében a forrásokat és fejlesztéseket a központnak kinevezett településekre koncentrált. A korabeli „megszorítások” Kabajt igen hátrányosan érintették. A falu az OTK rangsorában kedvezőtlen helyre, a nem fejlesztendő települések kategóriájába került (Kabai–Németh 2012), ez építési tilalommal, az infrastruktúra elvételével és általában forráskivonással járt. A lakosság egy része a döntés hatására még inkább a városok felé vette az irányt, ám helyettük a másik fontos politikai döntés, a településfelmérési program eredményeképpen új népesség érkezett a faluba: az addig minden szempontból a falusi társadalmi viszonyrendszer periferiáján élő cigányság (vö. Virág 2010).

A történetben itt jelentős törés áll be, a faluhoz kötődő társadalmi tapasztalatok az etnicitás mentén elválnak egymástól. Miközben a „magyar” történet lassú hanyatlásról, az élet elszívargásáról, a fent említett rend gyengüléséről szól, addig a ’70-es, ’80-as évek „cigány” történetei éppen a falu társadalmi viszonyai által megnyílt lehetőségekről mesélnek. Míg a kabaji parasztok Dombóváron építkeztek, addig a cigányok a faluban vettek házat. Míg a magyarokat a mobilitás motorja a városokba hajtotta, addig a cigányokat az egykor elérhetetlen falu centrumába. A cigányokat e lehetőségek mind a faluhoz kötötték, a faluban tudtak házat venni, a falu közeli téeszben kaptak munkát, a falu informális viszonyain keresztül jutnak kiegészítő jövedelemhez, a helyi viszonyok nyújtották és nyújtják jelenleg is számukra a védelmet a szegénységgel és a rasszizmussal szemben. A „magyarok” pedig lassan kiléptek a falu viszonyrendszereiből, másféle, városi munkahelyhez kötődő kapcsolati hálókban mozogtak (Kabai–Németh 2012). Az életutak és stratégiák osztályalappon, de mégis etnikai törésvonalak mentén váltak el egymástól, ugyanakkor a cigányság patrónus-kliens jellegű kötődése a helyi magyarsághoz meghatározó maradt. A cigányság e kapcsolaton keresztüli beágyazottsága a falu társadalmi viszonyrendszerébe biztosított egyfajta folytonosságot, amely napjainkban a közfoglalkoztatáson keresztül aktualizálódik és kap új jelentést.

A rendszerváltozás a történeti elbeszélésekben „csupán” az előbbi folyamatok utolsó fázisának, majd lezáródásának látszik. Kabaj az a hely, ahol a végbement társadalmi folyamatok strukturális rögzültséggé váltak, ahogy egy Kabaj társadalomtörténetéről szóló írásban olvashatjuk:

„A kilencvenes évekre Kabajon alig maradt más aktív korú ember, mint a szakképzetlen, zömmel cigány lakosság, illetve azok a szakmunkások, akik többsége megromlott egészségi állapota és tönkrement családi kapcsolatai miatt csökkent munkaképességűvé vált. A piaci alapon működő termelészövetkezetnek egyik csoportra sem volt többé szüksége, tömegesen kerültek utcára ezek az emberek a privatizációt (kárpótlást) követően. Ma már a termelészövetkezetben kabaji lakos alig-alig dolgozik. A nagyfokú gépesítés következtében a szakképzetlen munkaerőre tömegesen nincs szükség, szakképzett munkaerő pedig már szinte nincs is a faluban. Kabaj határa művelés alatt áll, de ehhez magára a kabajiakra már nincs szükség, még a traktorosok is vidékről járnak ide dolgozni. Kabaj egyre inkább egy zárványra kezd hasonlítani, amely külső erőforrások nélkül maradt, és önmaga erejéből szinte képtelen fejlődni.” (Kabai–Németh 2012: 94)

A várva várt külső erőforrást a falu vezetésének és lakosságának perspektívájából a 2009-ben induló „Út a munkába” program, majd a 2011–2012-ben a módosult közfoglalkoztatási programból elnyert állami források, valamint az ezekhez is köthető fejlesztésekből beáramló támogatások jelentik. Az elnyert támogatások megadják a cselekvés lehetőségét a falu iránt elkötelezett döntéshozók számára, koncepcióikban a föld továbbra is kiemelkedő szerepet kap. A következő alfejezetekben azt vizsgáljuk meg, hogy ezek a források milyen cselekvési lehetőségeket nyújtanak, miképpen ágyazódnak be a falu társadalmi viszonyaiba, és hogyan változtathatják meg azokat.

Aktivitások, aktorok és források

Kabaj az elnyert támogatások tekintetében nem tűnik tipikus hátrányos helyzetű településnek, igen sokféle forrás áramlik a faluba, méghozzá úgy, hogy azok „egy irányba húznak”, vagyis nem hoznak létre a faluért versengő frakciókat. A falu fejlesztésén dolgozó vezetők a különféle forrásokat egymással összefonódva, mégis némileg más típusú viszonyrendszereken keresztül osztják el. Ugyanakkor ezek összehangolásában a mezőgazdaság, a föld meghatározó tényező, úgy is mint az utolsó erőforrás, amely a falunak megmaradt és mint a „paraszti” életmódhoz kötődő „rendezői elv”. A mezőgazdasági termeléshez köthető falu-fejlesztési koncepcióban az ún. önellátás több szinten válik a falu fejlődésének alapvető feltételévé: a közfoglalkoztatás révén a falu megtermeli saját intézményei számára az élelmiszer jelentős részét, a vezetőség a lakosságot is arra sarkalja, hogy a kertek művelésével, állattartással egyfajta önellátásra rendezkedjen be, a szociális szövetkezet pedig a faluban, a lakosok által otthon megtermelt árut értékesítené. A közfoglalkoztatás mezőgazdasághoz köthető része tehát nem pusztán a falu történetébe illeszkedő folytonosságot jelent,

hanem egy koncepció része, amely szerint a helyi mezőgazdasági termelés fogja kivetnii a falut szorult strukturális helyzetéből.

Ez a szemlélet szerencsésen találkozott a kormányzati és a regionális szintű elképzelésekkel, amelyek a hátrányos helyzetű falvak problémáinak kezelését szintén a helyi mezőgazdasági termelés támogatásában látják.³ Kabaj 2010-ben, többek között a polgármester asszony erőfeszítéseinek eredményeként, bekerült a Dél-dunántúli Regionális Munkaügyi Központ által elindított „Sorsfordító – sorsformáló” komplex munkaerő-piaci programba, amelynek keretében 2010-ben tíz munkanélküli vett részt zöldség- és gyümölcsstermesztési képzésen és foglalkoztatásban. A program idején a résztvevők az önkormányzat tulajdonában lévő egyhektáros területen termeltek egymillió forint értékű zöldséget a falu intézményeit ellátó konyha számára. A Sorsfordító programban elért eredmények alapján Kabaj bekerült az első járási startmunka-mintaprogramok közé, ami nemcsak a közfoglalkoztatás kibővítését,⁴ hanem a korábban olyannyira hiányzó eszköz- és ingatlanfejlesztést is lehetővé tette.

A falu „újraélesztésének” koncepcióját leginkább megalapozó, legkiszámíthatóbb és legfontosabb forrást tehát kétségkívül a közfoglalkoztatás jelenti. 2015-ben a közfoglalkoztatásba bevont terület már 15 hektár, amely részint az önkormányzat, részint magánszemélyek és az egyház által átadott kertekből, földdarabokból áll.⁵ A konyhát teljes egészében a startmunka-mintaprogramból látják el zöldséggel és gyümölccsel, részben hússal is (a programban nyulat és sertést is tenyésztnek).

A helyi közfoglalkoztatás kiterjesztésében és működtetésében kiemelt szerepe van a polgármester asszony, „Marika néni” személyének és helyi beágyazottságának. Úgy tűnik, az ő személye biztosítja a társadalmi viszonyok folytonosságát. „Marika néni” édesapja erdészként mindennapos kapcsolatot tartott fenn a falusiakkal, köztük a cigánysággal is, hiszen a falu határában laktak, közel az erdei cigánytelephez. Idősebb cigány interjúalanyaim emlékeiben az a „parasztház” él, ahonnan kisebb-nagyobb munkákért cserébe mindig lehetett kapni valamit. Marika néni szüleinek otthona egyfajta informális központként működött a cigány lakosság perspektívájából. Marika néni jelenleg formálisan is hasonló pozícióban van, ő az, akihez „járnak a cigányok”, immár a közfoglalkoztatás intézményesített keretei között. E folytonosság nem szakadt meg, annak ellenére sem, hogy „Marika” nénit, ahogy a helyi „középosztálybeli” lakosság gyermekeit általában, szülei mobilizációs stratégiái az agráriummal való szakításra ösztönözték, a polgármester asszony pénzügyi vonalon tanult tovább. Miután elvégezte iskoláit, házassága hamar visszacsatolta a faluhoz. A rendszerváltás után férjével a helyi mérték szerint mérve jelentősebb területű földhöz jutottak, férje főként gazdálkodóként tevékenykedett, Marika néni pedig az iskola gazdasági vezetője volt. A házaspár tehát lefedte a faluhoz köthető elitpozíciók amúgy nem túl széles spektrumát, amely jelenleg is csak a helyi intézményrendszerhez és a földtulajdon-

³ Lásd Start Mezőgazdasági Munkaprogram 2011-től, Szociális szövetkezeti törvény 2013.

⁴ Az Út a munkához programban átlagosan 30 ember vett részt, a Start-programban 50–60, s az első években a létszám a százat is elérte. A mezőgazdasági termeléshez szükséges gépek mellett felújítottak egy ingatlant is, ahol a sertéseket hizlalják.

⁵ További 15 hektár önkormányzati területet a szövetkezeti utódszervezet művel bérleti szerződés keretében, amely 2019-ben jár le.

hoz kötődik. Marika néni ereje a helyi viszonyokba való széles körű és mély beágyazottságából ered. Olyan erő ez, amelyhez, ahogy interjúalanyaim mondják, „lehet igazodni”. „Marika néni tudja, milyenek vagyunk, ismer minket”, „Marika néni tudja, ki mire való, ki mire jó” – hangzanak el refrénszerűen a fenti mondatok szinte az összes interjúban, beszélői pozíciótól függetlenül.

A közfoglalkoztatás tehát a helyi önkormányzat és az alacsony státuszú lakosság viszonylatában a helyi informális hatalmi relációkat intézményesíti elsősorban a polgármester asszony személyén keresztül. A közfoglalkoztatásban résztvevők számára a tágabb strukturális, gazdasági mozgások és meghatározottságok többnyire „Marika néni” akarata és személyes képességei eredményeként értelmeződnek (vö. Szőke 2015).

Kabajon azonban az önkormányzat meghatározó szerepe mellett rendkívül erős a civil jelenlét, amely részben a faluból elszármazott, magasan iskolázott, ám a falu sorsa iránt elkötelezett értelmiséghez kötődik. A Kabajért Alapítvány például egy helyi születésű szociológus kezdeményezésére jött létre, akit – habár sosem költözött vissza a faluba – haláláig igen aktívan foglalkoztatták Kabaj ügyei. A Kabajhoz kötődő értelmiség szerepe mindenképp meghatározó a faluba érkező forrásokat tekintve, hiszen kapcsolathálói olykor kormányzati körökig is eljutnak, illetve más, nem helyi székhelyű civil szervezeteket is be tudtak hozni a faluba. Fontos szerepe van továbbá a Máltai Szeretetszolgálatnak (a továbbiakban „Málta”). Az elszármazott értelmiség egyik kulcsszereplőjének közvetítésével a Málta kapcsolódott be legjelentősebb intézményi infrastruktúrával a falu életébe. A számottevő fejlesztési tapasztalattal, anyagi és humán erőforrásokkal, továbbá erőteljes politikai beágyazottsággal rendelkező karitatív szervezet több TÁMOP által támogatott pályázatban vett részt konzorciumi partnerként az önkormányzat oldalán, amelyek egyszerre biztosították a lakosság képzését és a szociális munkások jelenlétét a faluban. A Málta közösségi házat működtet Kabajon, az MLSZ segítségével futballedzéseket biztosít, két nemrégiben átadott, vadonatúj focipályával, a 2015/2016-os tanévtől pedig a helyi általános iskola működtetését is átveszi.

E „sokszólamúság” oldhatja a helyi önkormányzat és az alacsony státuszú lakosság viszonylatában kialakuló hierarchikus kapcsolatok kötöttségeit, ugyanakkor erősítheti a fennálló viszonyok megtartó hatását. Mindez azonban csak úgy lehetséges, hogy a többféle kulcsszereplő osztozik abban a koncepcióban, hogy a falu helyzetének javítása a helyi mezőgazdasági termelés fejlesztésével érhető el. E koncepció megvalósításából minden fontosabb helyi intézmény kiveszi a részét: a helyi Roma Nemzetiségi Önkormányzat évente vetőmagot oszt, az óvodában „kertelgető” program működik, amely játékos formában tanítja meg a kicsiknek a kertészkedés művészetét, az iskola mezőgazdasági szakmunkásképző iskolát működtet 9. és 10. osztállyal, jelenleg 20 család vesz részt az ún. „Kertprogramban”, amely anyagi forrásokkal és szaktudás biztosításával segíti a kertművelés gyakorlatának elterjedését. A legnagyobb volumenű fejlesztés azonban a 2014-ben alakult Mezőgazdasági Szociális Szövetkezet, amely szintén a Málta és a helyi önkormányzat együttműködésével jött létre állami és uniós forrásokból.

A fent említett szereplők közül kettő tűnik kiemelten fontosnak. Az egyik a polgármester asszony, „Marika néni”, akit a falun belüli viszonyokból eredő kapcsolati, anyagi tőke és habituális erőforrások tesznek kulcsszereplővé. A másik pedig a Máltához kapcsolódó An-

dor, aki bár szintén Kabajon nőtt fel, de szülőfalujából elszármazva Budapesten tett szert kormányzati köröket is elérő ismeretségekre, regionális fejlesztéssel kapcsolatos akadémiai tudásra, vagyis a falu határain és társadalmi viszonyain messze túlnyúló kapcsolatrendszerre. Kettejük találkozása és együttműködése meghatározza a falun belüli aktivitások irányát. A polgármester asszony helyi beágyazottsága és Andor falun kívüli viszonyaiból származó erőforrásai együttesen járulnak hozzá a falubeli fejlesztésekhez és aktivitásokhoz, amelyek alapját azonban a közfoglalkoztatás jelenti.

A workfare előretörése és a lokális szint

A közfoglalkoztatásról 2009 óta rengeteg kritika született társadalomtudósok és szociális szakemberek tollából. Legtöbben egyetértenek azzal, hogy a segélyezés egyre erőteljesebb kiváltása közfoglalkoztatással egyfajta konzervatív, neoliberális fordulatot jelent, amelynek során nem pusztán a jóléti kiadások csökkennek, hanem a szegénység is más értelmezési keretbe kerül (Asztalos 2015, Csoba 2010, Scharle 2011, Szabó 2015, Szőke 2015, Virág–Zolnay 2010). E szerzők szerint az elmúlt évtizedekben a „rendszerváltás marandó sokkját” (Kertesi 2005) kezelendő szociálpolitika a welfare irányából a workfare felé mozdult el. Ez az elmozdulás egyfajta segély- és szegényellenes társadalmi közhangulatra adott válaszként is értelmezhető. A közfoglalkoztatás kritikája szerint a közfoglalkoztatás nem vezet vissza tömegével embereket az elsődleges munkaerőpiacra, bezárja a segélyezetteket a helyi hatalomtól függő viszonyrendszerbe, felerősíti az egyébként is létező „paternalista, „feudális” viszonyokat. A szerzők szinte mindegyike megemlíti, hogy a workfare kiemeli a szegénységet és a munkanélküliséget a szélesebb társadalmi folyamatok értelmezési keretéből, és azt önhibaként jeleníti meg. Ennek egyenes következménye a Herbert Gans által leírt „érdemes” és „érdemtelen” szegény közötti különbségtétel erősödése. Gans szerint az érdemtelen szegény kategóriája a hegemon középosztály „konstitutív külseje”, a jelentős másik, akivel szemben hegemoniája újra és újra megerősödik. Mindez azonban a workfare szociálpolitika szükségszerű következménye, hiszen mindig kevesebb a forrás, mint amennyi ember munkára vár, egyszóval a rendszer kikényszeríti az „érdemes” és „érdemtelen” szegény megkülönböztetését (Gans 1993).

A közfoglalkoztatást értékelő szerzők (Szabó 2015, Szőke 2015, Virág 2014) azonban azt is kiemelik, hogy a fenti kategorizáció, a magyarországi szociálpolitika rendszerváltás utáni hagyományaiba illeszkedve, korábban is a lokális szinten érvényesítette erejét. A helyi szint e felértékelődése Szalai Júlia szerint a rendszerváltás decentralizációs politikájáig nyúlik vissza, aminek következtében:

„...a szegénység gyakorlatilag »eltűnt« a makroszintű társadalmi viszonyok látómezejéből. Közelebről: (...) miután a csupán keret jellegű szabályokat lefektető szociális törvénykezés a helyi közösségek belső alkufolyamataira bízta a segélyezés konkrét elveinek kialakítását, illetve azok hátterében a szegénység lokális fogalmának kimunkálását, ezzel egy társadalmi probléma automatikusan kisközösségi üggyé változott, aminek nyomán viszont a szegények és nem szegények konfliktu-

sai adott közösség belső működésének zavaraiaként tűnnek fel. Ebből a látószögből azután szinte magától értődik, hogy a szegények helyzetének változása mindenekelőtt a helyi interperszonális viszonyokon, azok között is elsősorban a hivatalok és a kliensek együttműködésén múlik, s mindehhez a közösségen kívüli társadalom szereplőinek vajmi kevés a köze, a dologban pedig vajmi kevés a tennivalója.” (Szalai 2002: 40)

A közfoglalkoztatás jelenlegi működése pontosan illeszkedik a fenti trendbe, hiszen az állami források elosztása lokális szintre lett delegálva, azaz a polgármester dönt arról, kit hív be közmunkára, és kit hagy a 22 ezer forintos segélyen tengődni. Ez kétségtelenül igen nagy hatalmat ad a polgármester kezébe, a közfoglalkoztatás nem pusztán fenntartja, hanem meg is erősíti a helyi önkormányzat hatalmát és a segélyezésre szoruló lakosok függőségét a helyi hatalmi viszonyoktól.

Szőke Alexandra cikkében azonban felhívja a figyelmet arra, hogy ezek a folyamatok általában a neoliberális workfare irányába tartó „szociálpolitika” sajátjai, amelyek a 90-es években az USA-ban, Ausztráliában és később Nyugat-Európában is lejátszódtak (Szőke 2015). A neoliberális reformok mindig együtt járnak az érdemes és érdemtelen szegény megkülönböztetéssel, az utóbbiak helyzetének önhibaként való értelmezésével. A workfare irányába történő elmozdulás azonban nem pusztán a szegények bizonyos csoportjára tolja a felelősséget, hanem lokális szintekre is, azaz a workfare-rel együtt jár az előbb említett decentralizáció. A „munka” kiemelt szerepe a neoliberális „szociálpolitikában” hasonlóképpen nem magyar sajátosság. A stabil munkahelyek permanens hiánya paradox módon előhívja a munka társadalmi felértékelődését, de a munkanélküliséget nem a munkahelyek számának csökkenésével magyarázza a közvélemény és az azt kihasználó közpolitika, hanem az érintettek megfelelő munkamoráljának problémáival. Ezért aztán a szociálpolitika fő feladata a tartós munkanélküliségben élő csoportok ránevelése a munkára. Esetünkben lényeges szempont még az etnikai dimenzió, vagyis hogy a segélyre szoruló, „érdemtelen-né” váló lakosság jelentős része cigánynak tekintett állampolgár, így az etnikai és osztálypozíció egymással összefonódva erősíthetik a workfare kizáró mechanizmusait.

Szőke Alexandra saját terepmunkáin keresztül azonban arra is rávilágít, hogy a lokális szint, ahova a neoliberális workfare delegálja a strukturális problémákat, számos olyan lehetőséget tartogat, amelyek oldhatják a workfare fegyelmező, kizáró mechanizmusait. Állítása szerint a közfoglalkoztatás megvalósulása nagyban függ a helyi viszonyoktól. Ott, ahol az osztálypozíciók erősen etnicizáltak, és az erőforrásait veszített „középosztály” etnikai különbségtétellel igyekszik őrizni dominanciáját, a közfoglalkoztatás hasonló funkciókat fog betölteni, csupán ráerősít az érdemes-érdemtelen szegény etnikai különbségtételére. Ezzel szemben másutt az etnikai különbségtétel kényszere hagyományosan kevésbé erős, viszont a polgármester és a segélyre szoruló lakosság kapcsolatrendszerében a patrónus-kliens viszony nagyon is élő mintázat. Ez utóbbi lehetőséget biztosít arra, hogy a polgármester a közfoglalkoztatást ne pusztán a szegénység mérséklésére, a falu társadalmi életének megszervezésére használja, hanem arra is, hogy a munka közös színtere által enyhítse az érdemes-érdemtelen szegény megkülönböztetést, valamint az etnikai különbségtételek kizáró mechanizmusait (Szőke 2015). Asztalos Ildikó hasonló következtetésekre

jut uszkai terepmunkáján keresztül. A közfoglalkoztatás „közösségszervező” hatását emeli ki, a decentralizáció szerint együtt járhat a lokális hatalmi viszonyok és a szolidaritás megerősítésével, valamint a lokális „interperszonális” kapcsolatok megtartó erejének növekedésével, a falusi lakosok szolidárisabb közösséggé válásával (Asztalos 2014). Ugyanakkor mindketten hangsúlyozzák, hogy a lokális szint szereplői – minden erőfeszítésük ellenére – nem képesek változtatni a tágabb strukturális problémákon a workfare eszközeivel.

A kabaji eset elemzésével az említett szerzőkhöz hasonló nyomvonalon haladok, egyetértve azzal, hogy a közfoglalkoztatás megvalósulása nagyon is függ a helyi társadalmi viszonyoktól. Esetelemzésem fő kérdése, hogy a helyi viszonyok mennyire képesek átformálni a strukturális meghatározottságokat, vagy pontosabban fogalmazva, milyen lehetőség rejlik a lokális szint erejében. Tanulmányom további részében arra keresem a választ, hogy a témánk szempontjából oly kiemelt lokális szinten mit jelentenek a fenti kritikai állítások, mi valójában a „függő viszony”, hogy néz ki; mi a szerepe az „elsődleges munkaerőpiacnak”, hogyan működik az érdemes és érdemtelen szegény, és ezzel összefüggésben az etnikai megkülönböztetés. Végül, de nem utolsósorban kitérek arra is, hogy milyen kapaszkodót nyújtanak azok a lokális viszonyok, ahová e workfare-politika decentralizációja delegálja a tartós munkanélküliség problémáját.

„Függő viszonyok”: a „feleslegestől” a szükségesig

A közfoglalkoztatást ért kritikák nagy része a lokális hatalom és a segélyezésre szoruló lakosság közt megerősödő hierarchikus, függő viszonyt veszik célba. Ugyanakkor érdemes megnéznünk, mit is jelent ez a függőség lokális szinten. James Ferguson dél-afrikai kontextusban mutatja meg, hogy a függőség vagy paternalizmus kulturális és társadalmi működése milyen mozgástereket, identifikációs lehetőségeket és biztonságos társadalmi tagságot kínált fel az alacsonyabb státuszú lakosságnak. Szemben azzal a helyzettel, amibe az apartheid bukásával együtt zajló gazdasági átalakulások során az immár „szabad”, ám munkanélkülivé vált, „magára hagyott”, népesség került. Ferguson nem e népesség „elmaradottságával”, a „rossz beidegződések” továbbélésével magyarázza e lakosságban élő erős igényt a függő, akár autoriter viszonyok iránt. Felhívja a figyelmet arra, hogy az ún. „autonóm”, önmagáért felelős individuum képzete és lehetősége bizonyos társadalmi és kulturális pozíciókhoz kötődik. Ahelyett, hogy a függő viszonyokat kárhoznánk és felszámolásukat követelnénk valamely egyetemesnek feltételezett szabadságképzet nevében, inkább vegyük komolyan az emberek „függőségigényét”, nézzük meg, mi mindent jelentenek ezek a viszonyok. Ferguson hangsúlyozza, hogy e „függő viszonyokban” a mozgástér lehetőségét éppen az adja meg, hogy az érintett népességre ezeken a relációkon belül valamiképpen szükség van. Például az '50-es, '60-as években bér munkába kényszerített fekete lakosság sajátos „autonómiáját” a dél-afrikai ipari vállalatok munkaerőhiánya biztosította (Ferguson 2013: 141–165).

Követve Ferguson javaslatát, az alábbiakban azt vizsgáljuk meg, hogy vajon e „paternalista”, függő viszonyoknak milyen hozadéka lehet az adott strukturális helyzetben, milyen mozgásterek nyílhatnak meg anélkül, hogy azok esetleges elnyomó, korlátozó jellegéről

megfelelkezni. Fontos kérdés, hogy a decentralizáció következtében megerősödő lokális hatalmi viszonyok mely esetekben válhatnak pusztán az elnyomás és a fegyelmezés eszközévé (lásd „érpataki modell”) (Nagy 2013: 389–425), és mikor nyújtanak inkább kapaszkodót a segélyezésre szoruló lakosság számára. Terepemen ez utóbbi eset áll fenn, ezért csupán az ehhez szükséges feltételeket tárhatom fel, hangsúlyozva, hogy a gondoskodás és a fegyelmezés közti határ még ezekben az esetekben is igen képlékeny.

A fergusoni kérdéssel annyi párhuzamot mindenképp vonhatunk, hogy a rendszerváltás után „feleslegessé” vált kabaji lakosság ezekben a lokális relációkban válhat újra „szükségessé”, a strukturális magárahagyottságot éppen ezen „paternalista” viszonyok sajátos törődése, személyes ismeretségen alapuló jellege ellensúlyozhatja.

A polgármesterről a leggyakrabban hangoztatott nézet, miszerint *„tudja, ki mire képes, ki mire jó”,* a fentieket támasztja alá. Amikor a polgármester asszonyt arról kérdezem, mi alapján választott a Sorsfordító programba embereket, így felel: *„Hát mert őket így már ismertem, tudtam, hogy hogyan állnak a munkához. Megmondom, ismerem én az egész falut, és akkor az alapján.”* Az előbbieken mondottak egyrészt feltételezik egy olyan „tekintet” létezését, amely észre fogja venni erőnyeinket és hiányosságainkat, jutalmaz és büntet ezek függvényében, másrészt pedig azt is előrebocsátják, hogy a lakosságra valamiképpen szükség van, hiszen e tekintet mindig az alkalmas embereket keresi. Lehet, hogy e tekintet tulajdonosa olykor igazságtalan – ahogy jó páran hangoztattak ilyen véleményt is –, de figyelméhez ettől még nem fér kétség. A közfoglalkoztatás forrásai a decentralizáció révén kétségtelenül növelik e hierarchikus viszonyrendszer erejét, megemelik e tekintet hatalmát, ugyanakkor ezen keresztül, úgy tűnik, valamiképpen ellensúlyozódnak a formális munkaerőpiac szempontjából „feleslegessé” vált népességet sújtó jellegzetes problémák.⁶

E viszonyrendszerben, mint láttuk, kiemelt szerepe van mezőgazdasághoz kötődő falu-fejlesztési koncepciónak. Ez a koncepció határozza meg, hogy mire hogyan lehet szükség a faluban, vagyis hogy *„ki mire jó, mire való”.* A koncepcióhoz kötődő, lakosság irányába érvényesített elvárások azonban egyfajta hierarchikus „felnőtt-gyermek” viszonyt hoznak létre a segélyezésre szoruló népesség és a vezetés között. E kétségkívül paternalistának nevezhető viszony a cigány–magyar különbségtétellel szoros összefüggésben működik. A falu elitjének, döntéshozóinak, beleértve a civil szereplőket, szociális munkásokat és az idénymunkában foglalkoztatottakat is, egyöntetű véleménye, hogy a helyi cigányság nincs birtokában a mezőgazdasági termeléshez szükséges tudásnak. De nem pusztán egy szak tudásbeli deficitről beszélnek, hanem azon keresztül általában egyfajta munkamorál hiányáról, ami szerintük szükséges lenne mind a falusi önellátás kialakításához, mind pedig a „piaci” munkahelyeken való helytálláshoz. A cigány lakosság ebben a koncepcióban az, akit „alkalmassá” kell tenni, tehát a cigányság egyfajta alárendelt, nevelendő gyerek pozícióba kerül. Ugyanakkor megfogalmazódik vele szemben az az igény is, hogy töltsen be az

⁶ Kabajon nem terjedtek el számottevően a hasonló helyzetű településeken egyre inkább elharapódzó problémák, mint az uzsora uralma, a prostitúció vagy a droghasználat, és végül, de nem utolsósorban a cigány–magyar különbségtétel rasszista irányú radikalizálódása.

egykori „középosztály”⁷ szerepét, sajátítsa el normáit, életmódját, még akkor is, ha a falu lehetőségeit meghatározó tágabb gazdasági és társadalmi viszonyok nem biztos, hogy valaha is lehetővé teszik egy újabb falusi, mezőgazdasági termelésre épülő „középosztály” létrejöttét.

A strukturális okokból kiürülő „középosztálybeli” pozíció betöltésére tehát nagy az igény a falu aktivitásait irányítók, így a polgármester asszony részéről is. A „humánerőforrás”, vagyis a képzetebb, stabil bér munkára szocializálódott lakosság égető hiányát a szociális szövetkezet vezetői, az idénymunkára igényt tartó gazdák és a polgármester asszony egyaránt megfogalmazzák. Mindeközben a falu viszonyain belül nem látszanak olyan pozíciók, amelyek egy ilyen jellegű lakosságot tömegesen megtartanának. A közfoglalkoztatás egyik fő funkciója a fenti készségekkel rendelkező lakosság megteremtése lesz, feltétele pedig a „munkamorálra” való alkalmasság, míg a szociális szempont némileg háttérbe szorul. A kabaji közmunkarendszer, nem az „érdemes” és „érdemtelen”, hanem az „alkalmas” és az „alkalmatlan” megkülönböztetés szerint működik.

Ez a működés egy sajátos mobilitási útvonalat tesz lehetővé. Az, aki „bizonyítja” a munkára való alkalmasságát, azaz alkalmazkodik a főnök-beosztott viszony hierarchikus normáihoz, a munkaidő szigorú betartásához, valamint személyes felelősséget és kötődést mutat az elvégzett munka iránt, nem pusztán többé-kevésbé kiszámítható közfoglalkoztatott szerződést kaphat, hanem, ha a lehetőségek engedik, annál magasabb státuszú állást is. Így lett a Sorsfordító program egyik résztvevőjéből a konyha vezetője, az egyik közmunkásból az óvoda dajkája, a Málta közösségi házában jelenlegi klubvezetője pedig szintén közmunkás takarítóként kezdte. A 25 éves cigány származású lány, Ancsa története mindenképp példaértékű, általa nyomon követhetjük, hogy a bemutatott hierarchikus viszonyok az „alkalmasság” bizonyításán keresztül hogyan nyitnak meg mobilitási útvonalakat, és hogyan válnak meghaladhatóvá a cigány–magyar különbségtétel osztályalapú rögzültségei.

Ancsa az egyik legmagasabb státuszú, helyi társadalmi viszonyok közé leginkább beágyazott cigány család leszármazottja. Nagypapja az első telepi cigány lakos volt, aki beköltözhetett a faluba. Ancsa így meséli:

„A papámék, ők voltak az első cigány, akik beköltöztek a faluba, akiket beengedtek a parasztok a faluba, mert akkorába így volt, nem engedték, hogy bejöhessen a cigány a faluba lakni, koldulni bejöhetett, meg dolgozni, de lakni nem! De a papám bejöhetett ide lakni először, disznójuk, tehenük volt, látták a parasztok, hogy normálisak, kifélék-mifélék! Még szólójuk is volt, ami nagy szó volt akkoriba, hogy cigányoknak!”

A nagypapa, hasonlóan az unokához, az akkori magyar pozícióhoz és „paraszti életmódhoz” kötődő kvázi „középosztálybeli” normákat elsajátítva lépte át a cigány–magyar különbségtétel rigid határait. A lány apja, megtartva a nagyapa pozícióját, kisebb megsza-

⁷ A „középosztály” a falun belüli viszonyok relációiban értendő, olyan lakosok, akiknek végzettségük-nél fogva állandó, kiszámítható jövedelmet nyújtó állásuk van, nem szorulnak segélyezésre.

kításokkal a faiparban dolgozott, és dolgozik ma is. Az apa beosztása az idénymunkánál kiszámíthatóbb kvázi bér munkás pozíciót jelent, ami biztosította Ancsa családjának stabil anyagi helyzetét és magasabb státuszát. Ancsa hosszú beszélgetéseink során elmesélte, hogy ő felmenőinek köszönhetően mindig is számíthatott a falu vezetésének jóindulatára, és neki sem okozott gondot a közmunkás lét fenti elvárásainak betartása. Takarítóként szívesen időzött a Málta közösségi házában, sokszor munka után is ott maradt, hogy meghallgassa a projektek aktuális problémáiról tartott megbeszéléseket. A projektvezetők és szociális munkások örültek jelenlétének, sőt Ancsát kérdezték, ha a helyi cigány közeg reakcióira, elvárásaira voltak kíváncsiak. Egy napon Andor, észrevéve a fiatal lány érdeklődését és készségeit, teljes állást ajánlott fel neki a Községi Házban. Ancsa így értelmezi az eseményeket:

„És akkor az Andor látta, hogy én milyen vagyok, meg szerintem a többiek is látták – hogy én nem olyan vagyok, hogy na, közmunka, letudom, azt annyi, mert nem az, hogy én nyalizni akartam vagy ilyenek, hanem tényleg érdekelt, szerettem ott lenni, és ők ezt látták rajtam.”

Ancsa történetét nem pusztán a helyi viszonyok között még mindig érvényes generációk óta felhalmozott kapcsolati és kulturális tőke mozdítja előre, hanem azzal összefüggésben a már említett „paternalista” viszonyok működése is. Mint láttuk, e viszony egyik alapja a személyes ismeretség és azok a tekintetek, amelyeknek gazdái nem csupán „látják, hogy ki milyen”, hanem az alapján hatalmukban áll jutalmazni és akár büntetni is. Ancsa, teljesítve az „alkalmasság” kritériumait, a cigány–magyar különbségtétel helyi történetében addig példátlan pozíciót kapott. A konyha vezetőjének és az óvodai dajkának a története hasonló ívet mutat: a cigány–magyar különbségtétel erősen osztályhelyezetbe kötött működése éppen osztályalapon válik meghaladhatóvá, hiszen a falu „humán erőforrás éhsége” utat nyit a magasabb státuszú, kiszámítható jövedelmet kínáló pozíciók felé, amelyek viszont éppen a „paternalista” függő viszonyokon keresztül elérhetőek. Ancsa esete kapcsán ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy előrejutását az előző alfejezetekben említett „többszólamúság” biztosította, vagyis a falun kívüli intézmények által behozott erőforrások és viszonyrendszerek. Ez a sajátos mobilitási útvonal azonban, úgy tűnik, csak a falu kapcsolathálóin belül halad, ritka esetben vezet ki Kabajról. A kérdés csak az: vajon szükség lesz-e valaha is a falu keretein belül annyi „alkalmas” emberre, ahányan a közmunkára szorulva kéne bizonyítani? Vagy az „alkalmasság” folyamatos számonkérése egy strukturális realitást nélkülöző illúzió kétségbeesett kergetése lesz csupán?

Nyilvánvalóan e feltett kérdés költőinek tekinthető most, és valószínűleg később sem adható rá egyértelmű válasz, hiszen a fentiek nagyban függenek a faluba áramló forrásoktól, a falu lehetőségeit meghatározó tágabb gazdasági és politikai mozgásoktól, amelyekre a helyi hierarchikus viszonyrendszer tetején ülőknek nem nagy a befolyásuk. A kérdés nyugtalanító jelenléte azonban igen képlékennyé teszi a határokat az autoritással bíró, lakosságot pásztázó tekintetek gondoskodó figyelme és korlátozó, fegyelmező jellege között, ugyanis az autoritást többek között a mobilitási lehetőségek minimális megléte legitimálja és szelídíti törődéssé. Nézzük meg: milyen tényezők befolyásolják e határok moz-

gását a helyi társadalmi viszonyok között, mitől válhat a gondoskodás fegyelmezéssé és a fegyelmezés gondoskodássá? E kérdés már csak azért is fontos, mert a kettő közti átjárás biztosítja a segélyezésre szoruló lakosság mozgástereit és sajátos autonómiáját. A törődés és a fegyelmezés közti igen képlékeny átmenet vizsgálata során rávilágíthatunk arra, hogy a kettő közti átjárás nem pusztán a helyi viszonyok alakulásától, hanem az azokat meghatározó strukturális lehetőségektől is függ.

A „figyelő tekintetek”: gondoskodás és fegyelmezés között

A helyi elit, de főként a polgármester asszony a lakossággal szemben támasztott elvárásait legfőképpen a földhöz és ezen keresztül a munkához való viszonyban fogalmazza meg. Elvárásainak „súlyát” éppen a közfoglalkoztatáson keresztül kezébe került hatalom adja meg, hiszen a közmunkás pozíció elnyerése helyi szinten az egyik legjobb lehetőségnek számít. A polgármester asszony figyelő tekintete folyamatosan a „megfelelő” embereket keresi, akiket hasznosítani lehet a falu fellendítését szolgáló közfoglalkoztatásban, majd később a szociális szövetkezet működtetésében. A megfelelés egyik legfőbb bizonyítéka a saját kert művelése, a veteményezés vagy az állattartás, ezek, ha nem is szigorú feltételei a közmunkás pozíció elnyerésének, de mindenképp jó pontot jelentenek. A saját kert művelése és az állattartás a döntéshozók szemében egyfelől a szegénység mérséklésének, a Szociális Szövetkezet sikerének záloga lesz, másfelől pedig annak bizonyítéka, hogy az illető nem hagyja el magát, családját és azon keresztül faluját, nem süllyed bele a „strukturális elhanyagoltság” állapotába, tesz magáért és közösségéért. A polgármester asszony szavaival:

„Sőt még most is van olyan. akivel most, hogy újra szerződünk, egy kicsit leültem velük beszélgetni, mert tudod ez minden évben új szerződést kell kötni, és most mindenkivel úgy kötöttünk szerződést, hogy egyéves program van, de most egyelőre mindenkivel három hónapot kötöttünk, és mondtam, hogy mindenkinek meg fogom nézni, hogy a kertjét meg a háza táját hogyan tartja rendben. Mert most már önekik ez alatt a négy év alatt már kis előrelépést kell, hogy mutassanak, hogy a többivel szemben példát kéne mutatni, hogy munkálják a kertjüket, nem csak elveteményezünk és utána meg a gaz eszi meg. Mert van olyan is, aki elveteményez, de utána meg megeszi a gaz. Úgyhogy most ezt jobban szem előtt fogom tartani. Figyelem őket!”

Az idézetből kétségekívül egy erősen autoriter, a munkavállalók autonómiáját igencsak sértő társadalmi viszonyrendszer tárulhat fel. E „figyelő tekintet” azonban az érintett lakosság értelmezése szerint nem feltétlen autoriter, korlátozó gesztusként jelenik meg, hanem egyfajta lehetőségként. Egyszerre lehet odafigyelésként és vegzáló fegyelmezésként megélni, jelezve a gondoskodás és a fegyelmezés közti vékony határt az adott strukturális viszonyok között. A vékony határ közti átjárást azonban számos tényező befolyásolja, amely

tényezők összefüggésben állnak mind a cigány–magyar különbségtétel helyi működésével, mind pedig a falu lehetőségeit meghatározó strukturális tényezők mozgásával.

A kétségkívül „paternalistának” nevezhető viszonyok közötti autonómiát és mozgástereket az érintett lakosság saját magáról kialakított képe és ama vélemény közötti ellentmondás hozza létre, mely szerint a helyi cigányok elhanyagolják kertjeiket. A „döntéshozó elit” – beleértve a polgármester asszonyt, a szociális szövetkezet vezetőit és az idénymunkát adó gazdákat – cigány–magyar különbség egyik legelemibb és legproblémásabb tényezőjének a földhöz és a kerthez való viszonyt látják, mondván a cigány lakosság nem jeleskedik az önellátás paraszti hagyományainak folytatásában. Cigány származású interjúalanyaim viszont nem érzékelnek hasonló törésvonalat, legnagyobb magabiztossággal állítják, hogy kertjeik művelése, sőt az állattartás is magától értetődő feladat. Így aztán senki sem említette kényszerként a velük szemben támasztott elvárásokat, sőt többnyire nem is beszéltek róla „Ezt csináljuk mióta az eszemet tudom!”, „Ebbe mi belenevelődtünk”, „Falun ez természetes dolog”, „Szüleimtől láttam” – hangoztak mindenhol a válaszok.

Az ellentmondás a fejlesztések, tanfolyamok értelmezésében is tetten érhető. A legtöbb tanfolyam, program, kezdeményezés ugyancsak az otthoni mezőgazdasági termelés elterjesztéséhez kötődik. A falu vezetősége az elért eredményeket ezeknek tulajdonítja, míg tanfolyamokon részt vevő lakosság nem fedez fel ilyen összefüggést. Ők a tanfolyamokat többnyire extra jövedelemforrásoknak tekintik, vagy a fent leírt mobilitási útvonal egy állomásának, hiszen a tanfolyamokon keresztül kaphatnak lehetőséget egy stabilabb munkás hely megszerzésére. Ezen felül pedig korábban nem tapasztalt közösségi élményt nyújtanak számukra a képzések, nagyokat nevetve, jókedvvel elevenítik fel a közös tanulás emlékeit. Ám mikor a megszerzett tudás hasznosíthatóságáról kérdezősködöm, csak kevesen tudnak konkrétumokat megfogalmazni, legtöbben elbizonytalanodnak, és ehhez hasonló válaszokat adnak: „Hát biztos tanultunk valamit, de úgy, ami új, nem nagyon, ezeket mi az életből tanultuk”, „Mi ezeket már tudtuk, csak nem így nyelviileg kifejezve” – ragadja meg egy asszony az iskolai és a gyakorlati tudás közti összefüggést.

A fenti ellentmondás után kutatva végül arra a következtetésre jutottam, hogy annak oka a „háztájizás”⁸ eltérő jellegében keresendő, a „háztájizás” módja és nem teljes hiánya okozza a problémát. A segélyezésre szoruló lakosság „háztájizása” rugalmasan alkalmazkodik az adott anyagi és egyéb lehetőségekhez, a földhöz való viszony ilyenén jellege zavarhatja a falu döntéshozóit. Az interjúk alapján úgy tűnt, a veteményezés, de főleg az állattartás erősen függ az adott anyagi lehetőségektől, a kert művelése is pénzbe kerül, de az állattartáshoz szükséges takarmány és egyéb feltételek már végkép szétfeszítik a családok anyagi kereteit. E kedvezőtlen feltételeken az önkormányzat, a helyi RNÖ és a Szociális Szövetkezet különböző programokkal igyekszik segíteni: ingyen vetőmaggal, a családokhoz kihelyezett állatokkal, a takarmány és orvos költségeinek időleges fizetésével. Ám

⁸ Tisztában vagyok vele, hogy a háztáji gazdálkodás fogalma az államszocialista időszakhoz kötődik, a téesszel és állami gazdaságokkal szimbiózisban működő, személyes használatban lévő háztáji földön zajló mezőgazdasági termelést jelentette. Ugyanakkor a kabaji falufejlesztési koncepcióban jelentős szerepet kapnak az egykori háztájizáshoz hasonlatos elképzelések, amelyekben a saját kert művelése erőteljes szimbolikus erővel is bír, így e fogalom használata egyszerre utal az saját kert művelésével kapcsolatos falufejlesztési tervekre és annak szimbolikus jelentőségére.

a lakosság nagy része ezeket is, ahogyan a tanfolyamokat, éppen adódó lehetőségeknek éli meg, nem pedig kiszámítható forrásként, amire építeni lehetne. A lakosság, úgy tűnik, alkalmazkodott az elmúlt évtizedek mezőgazdaságot érintő piaci folyamataihoz, vagyis ahhoz, hogy a „háztájizás” a felvásárlók hiánya, az alacsony felvásárlói és magas ellátási árak miatt, valamint a nagyáruházak révén beáramló olcsó áruk következtében nem mindig éri meg (vö. Kovách 2012). Így aztán nem is tudnak eleget tenni a vezetőség elvárásainak, mely szerint a „háztájizásnak” életmódszerű tevékenységgé kéne válnia.

A „háztájizás” azonban az anyagiakon kívül még a családi viszonyok aktuális helyzetétől is függhet: van-e éppen szabad, felhasználható munkaerő? Ezek hiányában a családok úgy ítélik meg, hogy munka-érték arányban a kertművelés, de főleg az állattartás végképp nem éri meg, egyszerűbb megvásárolni az árut a városi áruházakban. Kabajon sok cigány család háromgenerációs, 9–10 tagú háztartásokban él. Jellemzően a fiatal, kisgyermekes párok laknak valamelyikük szüleinél, ezekben az esetekben a gyesen lévő anyukák jelentik a szabad munkaerőt, más esetekben az éppen munka nélkül maradt családtagok, de ők nyilvánvalóan a mielőbbi elhelyezkedésre törekednek. Amikor az ifjú párnak sikerül külön költözni, vagy az anyuka is munkába áll, a kertművelés háttérbe szorulhat. Következésképpen könnyen előfordulhat, hogy egy család egyik évben nem veteményez, vagy nem akkora intenzitással teszi. A magasabb presztízsű lakosság és a polgármester szemében pedig a „háztájizás” ezen módja nem üti meg azt a minőségi szintet, ami a „paraszi életmódhoz” kötődik, és amely a Szociális Szövetkezet működését és hivatását biztosítja majd.

Az érintett lakosság viszont saját narratívájában egyrészt megfelel a polgármester asszony elvárásainak, másrészt nem is a megfelelés motiválja őket kertjeik művelésére, hanem a saját strukturális helyzetükhöz való alkalmazkodás, amely éppen a kiszámítható jövedelem hiányára adott válaszként értelmezhető. A polgármester asszony és a falu egyéb döntéshozóinak elvárásait többnyire nem fegyelmező gesztusokként érzékelik, inkább használják az elvárásokat megtámogató forrásokat. Ez már csak azért is lehetséges, mert az elvárások és az érintett lakosság igényei számos ponton találkoznak, még ha különböző stratégiák és narratívák mentén is haladnak.

A fegyelmező aspektus éppen azokban az esetekben válhat meghatározóvá, amikor az eltérő narratíva védelmező ereje nem hatásos, és az igények sem találkoznak a fenti módon. Ez utóbbi főként azokra a családokra érvényes, akik nem a falu társadalmi viszonyrendszerében szocializálódtak. Az autoritások fegyelmező erejének megélése tehát nagyban függ a lakosság és a döntéshozó elitet integráló „közös nevezőtől”, amely a mezőgazdaság fontosságának elismerését jelenti a megélhetésben. Ugyanakkor a gondoskodás és fegyelmezés közti képlékeny átmenet a lakosság strukturális helyzetéhez való alkalmazkodás és az „elit” azon erőfeszítései közti különbségen múlik, hogy e strukturális helyzetet megváltoztassa, többek között éppen az emberek habitusának alakításával. A kérdés újfent az, hogy a helyi döntéshozó elit tud-e majd olyan meggyőző és főként tartós perspektívát felmutatni, amelyért a lakosoknak „megéri” feladni eddigi alkalmazkodási stratégiáit. Az biztos, hogy a lakosság részéről létezik egy talán túlzottnak is nevezhető bizalom a helyi autoritások erejében és hatalmában, már-már „mindenhatóságában”. Nézőpontjukból ugyanis

a létbiztonságukat kizárólag ezek az autoritások garantálják, a falun belüli viszonyok biztosítják megélhetésüket, és ez védi meg őket a rasszizmustól is.

A helyi informális viszonyok biztonsága

A közfoglalkoztatás által intézményesített függő viszonyok legitimitásukat részben abból nyerik, hogy az érintett lakosság a tudás és az igazságosság hatalmával ruházza fel az autoritásokat, amelyeknek alapfeltétele a személyes ismeretség. Mikor az embereket arról kérdezem, hogy hogyan jutottak egy-egy pozícióhoz, általában ilyen válaszokat kapok: *„Nem tudom, Marika néni betett engem abba a tanfolyamba”, „Marika néni szólt, hogy lenne itt egy lehetőség”*. Mikor pedig azt kérdezem, hogy vajon miért pont őket választotta Marika néni, akkor a többnyire így felelnek: *„mert látta a munkámról, hogy jól dolgozom”* vagy *„hát erről őt kéne megkérdezni, de szerintem, mert ismer engem a munkámról”*. Ez a fajta magyarázat azonban nem pusztán a polgármester-közmunkás relációban létezik. Ahogy Ancsa történetében láthattuk, Andor és a Málta autoritását is az legitimálta a lány szemében, hogy vezetői ismerik az embereket, észreveszik képességeiket és eszerint jutalmazza őket. Így a segélyezésre szoruló lakosság alkalmassága, illetve alkalmatlansága felett ítélkező tekintetek irányában létezik egyfajta bizalom, amellyel az ún. „elsődleges munkaerőpiac” falun kívüli színterei többnyire nem ruházhatók fel. Azok a helyi „interperszonális” viszonyok, amelyekbe a szegénység problémái, úgymond, el vannak rejtve a makroperspektíva megoldási és értelmezési lehetőségei elől, sajátos menedéket is jelenthetnek a formális munkaerőpiacról kiszorult népesség számára. Mindez nem jelenti azt, hogy ezek az interperszonális viszonyok ne működtetnének kényszereket is, amelyeknek nyilvánvalóan az anyagi kiszolgáltatottság az alapjuk.

A gondoskodás és a fegyelmelés a kiszolgáltatottság állapotában, úgy tűnik, hogy egy tőről fakad, azonban éppen ez az állapot az, ami a falu önellátásához mozgathatóvá teszi az embereket. Az állattartáshoz például szükség van olyan munkaerőre, amely folyamatosan rendelkezésre áll, hiszen az állatokat nem érdekli a nyolctól négyig tartó munkaidő. Ezt a problémát úgy oldották meg, hogy az önkormányzat az állatok gondozásáért cserébe jelképes összeg fejében felajánlotta lakhatásra házait azoknak, akiknek nem volt annyi erőforrásuk, hogy otthont teremtsenek maguknak. A házakhoz tartoznak az önkormányzat állattelepei, az itt lakók tulajdonképpen egész napos szolgálatban vannak, cserébe viszont szinte ingyen lakhatnak és közmunkás pozíciójukat is kevésbé fenyegeti veszély. Amikor helyzetükről kérdezem az érintetteket, kétféle, egymást átfedő választ kapok: egyrészt nemigen volt más választásuk, ha meg akarták oldani a lakhatásukat, másrészt pedig talán éppen kiszolgáltatottságuknak is köszönhetően megbízható, „alkalmas” embereknek bizonyultak, akik már a közmunka és a tanfolyamok keretében bizonyították képességeiket.

A közfoglalkoztatás tehát, ha a maga kényszerítő erejével is, de az informális viszonyok biztonságát erősíti, hiszen nem kell elhagyni sem a falut, sem a helyi viszonyrendszereket, éppen az azokban való jártasság biztosítja egy közmunkás pozíció elnyerését. Fontos kiemelni, hogy az alacsony státuszú lakosság számára a közmunka a helyi elérhető állások hierarchiájában nem áll rossz helyen. Sőt, amikor végigkérdeztem az embereket, hogy mi

számít a legjobb munkalehetőségnek a faluban, kivétel nélkül mindenki a közeli téészt nevezte meg, mint a megszerezhető munkák legjobbját, azután a közmunka következett, a sort pedig az idénymunka zárta.⁹ E háromnál több lehetőség szinte fel sem merült. Ugyanakkor mind a három munkalehetőség az informális, személyes viszonyokon keresztül érhető el, amelyek a falun belüli kapcsolatokhoz kötődnek.

A helyi informális viszonyok biztonsága azonban Kabajról nem ér el a városokig. A falu alacsony státuszú lakossága számára a falu viszonyain kívüli munkahelyek többnyire nem is jelennek meg reális opcióként. Ennek oka a városok megközelíthetetlensége, a munkahelyek szűkössége, az etnikai diszkrimináció, a kapcsolati tőke és az informális viszonyokon kívüli tapasztalatok hiánya. Még a magasabb végzettség sem pótolja ezeket a hiányokat. Nem egy fiatal asztalossal, pékkel, autófényezővel, pincérrel találkoztam a faluban, akik végigverekedve magukat a közoktatás rendszerén szakmát szereztek, majd közfoglalkoztatottként dolgoztak. Legtöbbször tettek pár kísérletet szakmájukban való elhelyezkedésre, de kísérleteikre többnyire semmiféle választ nem kaptak az „elsődleges munkaerőpiac” formális képviselőitől. Elhelyezkedésük egy sikeres állásinterjú esetén is nehézkes lenne, hiszen a buszjáratok igencsak esetlegesek, a fizetések pedig még akkor sem engedik meg egy városi albérlet fenntartását, ha valaki rászánná magát egy ilyen lépésre. Így a szakmát szerzett fiatalok a falu viszonyai közé visszaszorulva keresik boldogulásukat, ahol általában szakmai végzettségük nem sokat ér.

A lakosság többnyire realitásként fogadja el a helyzetet, és ehhez alkalmazkodva alakítja ki stratégiáit. A falu fejlesztését tekintve viszont ez a helyzet számtalan ellentmondást hordoz. Egyrészt ugyanis az önellátó falu koncepciójának megvalósulásához szükség van a lakosság olyan attitűdjeire, mint a faluhoz való kötődés, a hierarchikus viszonyok elfogadása, a vezetők iránti bizalom. Másrészt azonban, a falufejlesztés fő aktorainak nagy fejfájást okoz, hogy az emberek az ismertetett okoknál fogva csak nehezen mozdulnak ki a helyi viszonyok biztonságából és ezzel együtt az „alkalmazotti” attitűdből, így állandósítva a humánerőforrás égető hiányát. Többször említik a probléma emblematikus kifejezéseként a gyerekek cinikus és szinte provokatív választ a jövőjükre vonatkozó kérdésre: *„Hát jövök majd Marika nénihez közmunkásnak!”* Az ugratásnak szánt válasz kétségkívül nem a motiváció és az ambíció bizonyítéka, sokkal inkább üzenet a gyerekek részéről, miszerint belenyugodtak strukturális helyzetükbe. Elfogadták azt a szemük előtt nap mint nap bizonyosságot nyelő tényt, miszerint az emberek boldogulásában a tudással és a döntés hatalmával felruházott helyi autoritások kapnak elsődleges szerepet.

De mi történik akkor, ha a lakosság perspektívájából szinte mindenható autoritásról kiderül, hogy nem tudja teljesíteni ígéreteit, hiszen azok nagyban függenek a tágabb gazdasági és politikai mozgásoktól? Az autoritások függőségei azonban a segídezésre szoruló lakosság perspektívájából láthatatlanok, számukra a falu viszonyai a társadalmi totalitás erejével bírnak. E kérdésre természetesen újfent nem tudunk választ adni, de feltétele felhívja a figyelmet az „önellátó falu” függő helyzetének ellentmondásaira.

⁹ A fentiek rangsorát a bér mértéke, a munka kiszámíthatósága és nehézsége alapján állították fel, valamint fontos szempont volt, hogy mennyi idő megy el utazással.

„Vérré” vált viszonyok és a rokonság ereje

A helyi informális viszonyok biztonságát legfőképpen folytonosságuk biztosítja, így ellentételezhetik a strukturális „feleslegesség” állapotának romboló hatásait. A folytonosság azonban a családi, rokoni kapcsolatokon keresztül realizálódik; mindez főként a cigány–magyar különbségtétel működésében érhető tetten. Egy helyi cigány lakos pozícióját, lehetőségeit erőteljesen meghatározza a családja, főleg felmenői kabaji társadalmi viszonyokba való beágyazottságának mértéke és milyensége. Az elért pozíciók olykor szó szerint „apáról fiúra” szállnak, például az oly megbecsült téeszállások esetében is gyakran előfordul, hogy az elhunyt vagy nyugdíjba vonult apa helyét a fiú veszi át. A közfoglalkoztatás esetében is megfigyelhető, hogy a helyi patrónus-kliens kapcsolatokba generációk óta beágyazott családok leszármazottai folytatják felmenőik társadalmi gyakorlatait immár intézményesített formában. Az idénymunkában szintén láthatunk hasonló jelenséget: bizonyos munkalehetőségek „apáról fiúra” szállnak. A fentiek természetesen nem csupán a jelen kontextusra érvényes jelenségek, Young és Willmott már 1957-ben leírták a kelet-londoni munkások kapcsán, hogy a szűkülő munkalehetőségek együtt járnak a rokoni viszonyok felértékelődésével és a munkaadói bizalom rokonság általi biztosításával (Young–Willmott 1999).

Kabajon hasonló jelenséget láthatunk. Amikor az embereket arról faggattam, hogyan jutottak egy-egy pozícióhoz, az adott autoritásra hivatkozás mellett, miszerint *„ismer, tudja, milyen vagyok”,* beszélgetőpartnereim sokszor átváltottak egyes szám első személyből többes szám első személybe, azaz *„tudja, ismeri a családomat, hogy mi milyenek vagyunk”.* Ancsa, aki kétségtelenül ezen öröklődő pozíciók hasznélvezője, sokszor reflektál helyzetére. Egy csoportos interjú alkalmával igyekszik nekem megvilágítani a helyzetet:

„Hát ezt, ezt nem tudom, nehéz elmagyarázni, például elment a téeszbe a tesóm, hát hogy, ugye, az apukám családját ismerik, és felvették akkor egyből, hát ez így, ez most hülyén hangzik, de ez itt így van! Tehát, ha valaki jó helyen van egyszer, azt sose felejtik el, utána te annak vagy a valakije, akkor azt veszik fel, ezek így megöröklődnek!”

Nagynénje, Magdi megerősíti: *„Igen, ez így van, ha ő is ilyen dolgos volt, akkor a fia is, itt így gondolkoznak!”* Ancsa folytatja:

„Itt minden cigánynak megvan az, hogy ő milyen, nem is mindig ő, hanem a családja, például a tesóm, a Totó, a hivatalnál dolgozott mint közmunkás, és nemegyszer, ezt ti is tudjátok, volt vele probléma, mert a tesóm tud dolgozni, de befolyásolható. Ha olyan a társaság, ha adják alá a lovat, hogy mondd meg, ne hagyd magad, akkor ő megteszi, és ki is rúgta a Marika néni. De ha előtte hússzor nem hívott a Marika néni telefonon, hogy beszélj a Totóval, mert te meg a Józsika dolgoztok rendesen, de Totóval nem tudok mit kezdeni! De ezerszer felhívott! Behívott az önkormányzatba, hogy beszélj a testvéreddel! És neki is ezerszer elmagyarázta, hogy Totó, ezt nem lehet, és amikor kirúgta, nem azt mondta neki, hogy vele mi van, hanem hogy

„szégyent hoztál az apádékra, meg a családjára! Ez nálatok nem divat! De már másvalaki nem biztos, hogy kap ennyi esélyt!”

Első ránézésre igen merev viszonyrendszernek tűnik ez, ahol a mobilitás útjait a vér szerinti leszármazás határozza meg. Ugyanakkor több tényező felhívja a figyelmet arra, hogy az individuális teljesítmény családi viszonyokhoz kötése számos lehetőséget is tartogat. Ha csak megnézzük a Kabaj történetéről szóló alfejezetet, látjuk, hogy számos gazdasági és politikai történés szívtá el az erőforrásokat a faluból, dezintegrálta a helyi viszonyokat, a létbizonytalanság állapotába taszítva a lakosok többségét. Ebben a helyzetben a családi kötelékek, a „vér szerinti” öröklődés bizonyossága az annyira hiányzó folytonosság biztosításaként is működhet, ami azon a feltételezésen alapul, hogy a szülő-gyerek kapcsolat a tudások átadásának garanciája. Ahogy Marilyn Strathern írja, a „vér szerinti” rokonság konstrukciója eleve adottként jelenik meg, amely érintetlen a világ technikai és politikai, manipulációtól, „természetisége” révén a megkérdőjelezhetetlenség erejével bír (Edwards–Strathern 2000: 22–43). A rokonság e „megkérdőjelezhetetlen természetiségének” ereje felértékelődhet a strukturális sérülékenységre azon állapotában, amelyben a Kabajhoz hasonló „hátrányos helyzetű” falvak lakói élnek, rokonsági leszármazás a bizonyosság és folytonosság szinte egyetlen garanciáját biztosíthatja (vö. Carsten 2004, Domínguez-Watkins 2003, Kovai 2015, Miller-Gribbs–Farber 2008, Stack 1974, Young-Willmott 1999).

A családi kötelékek által átadott lehetőségek azonban nem pusztán „vér szerinti” alapon működnek, amelyre az egyénnek túl sok befolyása nincsen. Kétségtelen, hogy a „vér szerinti” kötelék a legkönnyebben bemozgatható kapcsolati tőke, hiszen az adja a legerősebb bizonyosságot: *„ha az apja olyan volt, akkor ő is olyan lesz”* – fogalmaz egy másik interjúalanyom, de a családi kötelékek más formái is betölthetnek hasonló funkciót, feltéve, ha a kvázi „apa” vagy „anya” felveszi a szülői pozíció felelősségét. Magdi így magyarázza:

„Itt van az én menyem, nem az, hogy lenézem őtet, de ő olyan családból van, hogy na...! De én kitanítottam, hogy kell a háztartást, a veteményezést, mindent! És ha őtet bárhova beviszem, aztat tudják! Kezeskedek érte, mert tudom milyen képességet adtam át! De ha mégse úgy viselkedik, akkor az én szégyenem, hogy Magdi, te miért mondtad ezt?! Te kezeskedtél érte! Akkor az én szégyenem lesz!”

E kvázi szülői felelősségvállalás azonban a családi kötelékeken túl is alkalmazható, feltéve, ha a bizalmat élvező illető tényleg kifejezi elköteleződését patronáltja iránt, vagyis a legmegingathatatlanabb „vagyonát”, a „vérszerintiség” bizonyítékát, ahogy mondják, *„nevét adja érte”*. Bár kétségtelen, hogy ez a felelősségvállalás leggyakrabban rokon kötelékeken keresztül valósul meg, egyenes ági leszármazás esetén pedig nincs is rá szükség, hiszen akkor, úgymond, a „név” elég. Ugyanakkor a pozíciók átörökítése nemcsak szülőről gyerekekre történhet, hanem fordítva is, ha valakinek a gyermeke jól teljesít az iskolában, akkor ő is jobban számíthat a falu vezetésének jóindulatára. A családi viszonyok e szinte kizárólagos felértékelődését a Málta gyermekkel foglalkozó tevékenységei oldhatják, hiszen ott a gyermek mint számos lehetőséget magában hordozó individuum jelenik meg, és nem mint a helyi, főként családi viszonyai által meghatározott leendő munkaerő.

Az, hogy egy család „milyen”, az adott munkában nyújtott teljesítményen méretik le, nem pusztán ezen múlik, hanem a földhöz vagy inkább a kerthez való viszonyon is. Mivel a munkák nagy része a Start-program és az annak eredményeit folytatandó Szociális Szövetkezet megalapítása óta még inkább a mezőgazdasághoz kötődnek, a földhöz és kerthez való viszony jelentősége felértékelődött. E felértékelődés éppen a workfare decentralizációja által vált lehetségessé, hiszen az adott eszközöket a helyi vezetés kezébe. A kérdés újfent az: a lokális autoritások mennyiben tudják betartani azokat az ígéreteiket, amelyek gondoskodó hatalmukat legitimálják?

Összegző kérdések

Tanulmányom nyomon követi, hogy a közfoglalkoztatás – a workfare decentralizált működése révén – miképpen ad lehetőséget egy hátrányos helyzetű falu vezetése számára, hogy megvalósítson egy, a mezőgazdasági „önellátásra” épülő falufejlesztési koncepciót. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy az erőfeszítések sikere egyfelől függ a tágabb gazdasági és strukturális változásoktól, másfelől viszont függő, hierarchikus viszonyokra épül. A tanulmány e két típusú függőség jellegzetességeit igyekszik feltárni, rámutatva az „önellátó” falu koncepciójának ellentmondásaira. Ennek lényege, hogy a helyi vezetés a közfoglalkoztatás megszervezésével nem pusztán azon munkálkodik, hogy munkahelyet teremtsen a formális munkaerőpiacról kiszorult népesség számára, hanem azon is, hogy a közfoglalkoztatás fegyelmező eszközével „alkalmassá” tegye e népességet a stabil bémunkára, mely „alkalmasság” esetünkben a földhöz való viszonyban realizálódik. A legfőbb kérdés azonban az: a tágabb gazdasági és strukturális kontextus valaha is lehetővé teszi-e, hogy a közfoglalkoztatás forrásaiból finanszírozott fejlesztések stabil munkahelyeket hozzanak létre? A válasz nagyban befolyásolhatja a falu vezetése és az érintett lakosság közti viszony alakulását és a közfoglalkoztatás helyi funkcióját. Írásom a fentiekkel összefüggésben azt mutatja meg, hogy a közfoglalkoztatás kritikájában oly gyakran megjelenő „paternalista” viszony a helyi vezetés és a segélyezésre szoruló lakosság között valójában milyen mozgástereket és kényszereket jelent az érintett népesség számára. Feltettem a kérdést, hogy e „paternalista” viszony mely esetekben válik fegyelmezővé, illetve inkább gondoskodóvá. Írásomban azt állítottam, hogy a közfoglalkoztatás intézményesítheti a lokális informális viszonyokat, amelyek alapvető kapaszkodót jelenthetnek a formális munkaerőpiacról kiszorult népesség számára. Így a feltett kérdésre a válasz nagyban függ attól is, hogy a közfoglalkoztatás hogyan ágyazódik be a helyi hatalmi és informális viszonyokba. A kabaji esettanulmány kapcsán azonban láthattuk, hogy a helyi hierarchikus viszonyok gondoskodó aspektusa akkor válhat dominánsabbá, ha a közfoglalkoztatás a segélyezésre szoruló lakosság perspektívájából egyfajta mobilitási útvonalként jelenik meg, amelyen tovább lehet majd lépni magasabb státuszú és bérezésű pozíciók felé. Többek között a közfoglalkoztatásból történő kilépés lehetőségébe vetett hit az, amely által a közfoglalkoztatás nem válik a helyi hatalmi viszonyokat pusztán bebetonozó fegyelmező eszközzé.

A közfoglalkoztatástól való szabadulás kényszere igen erős, egyszerre fogalmazódik meg a szociálpolitikai szakértők, a lakosok és a kormányzat részéről (G. Fekete–Lipták

2014, Keller 2013, Tésits–Alpek–Kun 2015). A lakosok szemében a helyi autoritás legitimitását részben az adja, hogy olyan hatalmat tulajdonít neki, amely a közfoglalkoztatáson túli állásokkal jutalmaz majd. A közfoglalkoztatásból „kivezetés” tehát több perspektívából kényszerként fogalmazódik meg, amellyel a helyi aktivitásokat irányító szereplők is azonosulnak, azaz hogy a „nem piaci” vagyis állami/uniós forrásoktól valamiképpen függetlenedni kell, első körben pedig leginkább a közfoglalkoztatás szorításából. A kérdés csak az, hogy ez az „önállóság” milyen más függőségekbe való belépést von maga után, vagyis az oly áhított „piaci működés” milyen új kényszereket szül majd, és ezek kijátszása, átalakítása hogyan lehetséges. E kérdésre e tanulmány keretei között nem tudunk válaszolni, csupán érzékeltetni a workfare decentralizációja révén létrejött helyi kezdeményezések nehézségeit és ellentmondásait.

Irodalom¹⁰

- Asztalos Morell Ildikó (2014): Workfare with human face? *Metszetek*, 4 (4), 3–24. http://metszetek.unideb.hu/files/201404_01_asztalos_morell_ildiko.pdf
- Carsten, Janet (2004): *After Kinship*. New York: Cambridge University Press.
- Csoba Judit (2010): A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az Út a munkához programban. *Esély*, 21 (1), 4–24. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/01csoba.indd.pdf
- Durst Judit (2010): Minden évben máshogy fordul a világ”. *Anblokk 4.*, 34–38. http://epa.oszk.hu/02700/02725/00003/pdf/EPA02725_anblokk_2010_4_034-038.pdf
- Domínguez, Sylvia – Watkins, Celeste (2003): Creating Networks for Survival and Mobility: Social Capital among African-American and Latin-American Low-Income Mothers. *Social Problems*. 50, 111–135. http://inequality.stanford.edu/_media/pdf/Reference%20Media/Dominguez%20and%20Watkins_2003_Social%20Networks.pdf
- Edwards, Jeannette – Strathern, Marilyn (2000): Including Our Own. In Janet Carsten (ed.): *Cultures of Relatedness: New Approaches to the Study of Kinship*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 149–166.
- Ferguson, James (2013): Declarations of Dependence: Labour, Personhood, and Welfare in Southern Africa. *Journal of Royal Anthropological Institute*, 19 (2), 223–242.
- Gans, J. Herbert (1993): Mire szolgálnak az érdemtelen szegények? *Szociológiai Szemle*, 3–4.
- G. Fekete Éva – Lipták Katalin (2014): Közfoglalkoztatásból szociális szövetkezet? In Lukovics Miklós – Zuti Bence (szerk.): *A területi fejlődés dilemmái*. Szeged: SZTE GK. <http://www.eco.u-szeged.hu/download.php?docID=40060>
- Horváth Kata – Kovai Cecília (2010): A cigány–magyar különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban. *AnBlokk 4.*, 39–41. http://epa.oszk.hu/02700/02725/00003/pdf/EPA02725_anblokk_2010_4_039-041.pdf

¹⁰ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 04. 26.

- Kabai Gergely – Németh Nándor (2012): Egy sorsfordító falu: Gyulaj. In Németh Nándor (szerk.): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. Budapest: MTA KTI, 89–102. /KTI Könyvek 14./ <http://docplayer.hu/1021771-A-helyi-kezdemenyezesu-gazdasagfejlesztesi-programok-vizgalata-esettanulmanyok.html>
- Keller Judit (2013): *Munkahelyteremtés a zöld gazdaságban – a közösségi gazdaságfejlesztésben rejlő lehetőségek*. Kézirat.
- Kertesi Gábor (2005): Roma foglalkoztatás az ezredfordulón: A rendszerváltás maradandó sokkja. *Szociológiai Szemle*, 15 (2), 57–87. http://www.tte.hu/_public/ttorszkonf/fogl.pdf
- Kovai Cecília (2010): A „cigányozásban” rejlő lehetőségek. *AnBlok 4.*, 48–54. http://epa.oszk.hu/02700/02725/00003/pdf/EPA02725_anblokk_2010_4_048-055.pdf
- Kovai Cecília (2015): *A cigány-magyar különbség és a rokonság*. Doktori disszertáció. Kézirat.
- Kovács Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum. <http://mek.oszk.hu/12700/12727/12727.pdf>
- Ladányi János – Szelényi Iván (1998): *Szuburbanizáció és gettósodás. Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest: IFA – Iskolafejlesztési Alapítvány [etc.], 185–206. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/tanulmanyok_a_ciganysag_helyzete/pages/012_szuburbanizacio.htm
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Ladányi János – Virág Tünde (2009): A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmenet időszakában. *Kritika*, 7–8., 2–8. <http://www.egyenlobanasmod.hu/tanulmanyok/hu/ladanyi-szegregacio.pdf>
- Miller-Cribbs, Julie – Farber, Naomi (2008): Kin Networks and Poverty among African Americans: Past and Present. *Social Work*, 53 (1), 43–51. https://www.jstor.org/stable/23721188?seq=1#page_scan_tab_contents
- Nagy Pál (2013): A „C betű a hátunk megett van”- cigány-magyar együttélés és az „érpataki modell”. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 389–425. https://issuu.com/szuhay/docs/cigany_neprajzi_tanulmanyok_16_-_el
- Scharle Ágota (szerk.) (2011): *A közcélú foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre*. Kutatási jelentés. Budapest: Budapest Intézet – Hétfa. http://www.budapestinstitute.eu/uploads/BI_kozcelu_kut_jelentes_2011aug30.pdf
- Stack, Carol (1974): *All Our Kin: Strategies for Survival in a Black Community*. New York: Basic Books.
- Szabó Andrea (2015): *Közfoglalkoztatás a gazdasági ciklusok kontextusában*. Budapest: L'Harmattan.
- Szabó A. Töhötöm (2010): Etnikai különbségtétel a paraszti gazdaságban. In Feischmidt Margit (szerk.): *Különbségteremtő társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 266–280. <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/olvasoszoba/intezetikiadvanyok/Etnicitas.pdf>

- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 12 (4), 34–50. <http://docplayer.hu/6128768-Szalai-julia-a-tarsadalmi-kirekesztodes-egyes-kerdesei-az-ezredfordulo-magyarorszagan.html>
- Szóke, Alexandra (2015): A 'Road to Work'? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. *Citizenship Studies*, DOI: 10.1080/13621025.2015.1053790
- Tésits Róbert, dr. – Alpek B. Levente – Kun Antigóné (2015): Az új típusú szociális szövetkezetek területileg eltérő foglalkoztatási szerepe. *Területi Statisztika*, 55 (3), 254–272. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2015/03/tesits_alpek.pdf
- Váradi Mónika Mária (2010): A közfoglalkoztatás útjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben. *Esély*, 21 (1), 79–100. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/05varadi.indd.pdf
- Velkey Gábor (2014): A helyi foglalkoztatás és a közfoglalkoztatás legfontosabb jellemzői egy empirikus kutatás tükrében. In Nagy Erika – Nagy Gábor (szerk.): *Polarizáció – függőség – krízis*. Eltérő térbeli válaszok. Békéscsaba: MTA KRTK RKI Alföldi Tudományos Osztály, 28–39. <http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/727/1/polarizacio.pdf>
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve*. Falusi gettók az ország peremén. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Virág Tünde (2014): Közfoglalkoztatás és idősgondozás - szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában. *Esély*, 25, (1), 45–63.
- Virág Tünde – Zolnay János (2010): Csapdába került önkormányzatok, csapdában tartott szegények – közfoglalkoztatása Csereháton. *Esély*, 21 (1), 119–130. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/07virag.indd.pdf
- Young, Michael – Willmott, Peter (1999): *Család és rokonság Kelet-Londonban*. Budapest: Újmandátum Könyvkiadó – Max Weber Alapítvány.

NÉMETH KRISZTINA

MOBILITÁSI UTAK EGY MEZŐGAZDASÁGI NAGYÜZEM DICSFÉNYÉBEN ÉS ÁRNYÉKÁBAN

Tanulmányomban egy dél-dunántúli uradalmi pusztából alakult, országos viszonylatban is kiemelkedően sikeres állami gazdaság példáján keresztül azt vizsgálom, hogyan befolyásolta a családok boldogulási stratégiáit, mobilitási útjait az egyes mezőgazdasági nagyüzemi formák közötti átmenet. A családtörténetekből¹ kirajzolódó mobilitási ívek és megélhetési stratégiák a földhöz kötődő életmód átalakulásának, valamint a hagyományos, nem etnikus (agrár)szegénység továbbélésének kérdését is árnyalják.

A törpebirtokos-napszámos léthez képest relatív létbiztonságban, ám feudalisztikus függésben élő uradalmi cselédség voltaképpen bér munkás volt egy kapitalizált mezőgazdasági üzemszervezetben (Gyáni–Kövér 2004, Tamáska 2013), miközben létfenntartásuk a túlnyomórészt természetbeni juttatásokból álló konvenció miatt egy hagyományos, ön-ellátásra törekvő „szükségletfedezeti üzemhez” (Kovács 1997 [1935]) kötődött. A természetbeni juttatásokból álló konvenció mintegy konzerválta az agráriumhoz kötődő életmódot, míg a konvenció részeként kézhez kapott készpénz túl kevés volt ahhoz, hogy lehetővé tegye a felhalmozást és az életmódváltást. A szocialista mezőgazdasági nagyüzem ráépült a korábbi uradalmi infrastruktúrára, és nemegyszer ráerősített a korábbi tekintélyviszonyokra is (Tamáska 2013, Kuczi, 2011, Juhász 2006, Márkus 1971), de fontos életmódbeli változásokat is hozott.

Messzepusztát az egykori kiemeltsége és a későbbi állami gazdaság jelentős sikerei különböztetik meg a térbeli és társadalmi periféria más elnéptelenedő vagy etnikailag heterogénné váló pusztáitól (lásd Virág 2015, Vigvári 2015, Varga 1991). A pusztából kinőtt falu sikere részben az állami gazdaság *relatív* társadalmi integrálóerejében és infrastrukturális fejlesztéseiben rejlett, amely máig érezteti a hatását. Jóllehet mezőgazdasági nagyüzem lététől generációk megélhetése függött, és az átalakítás után a helyiek kiszolgáltatottabbá váltak, eddig nem alakultak ki nyílt és nyers személyes függőségi viszonyok (vö. Kovács–Vidra 2012). Ugyanakkor a legutóbbi idők fejleményei (privatizáció, technológiai beruházások, létszámleépítések) folytán a társadalmi differenciálódás és a dezintegráció jelei is láthatóvá váltak. Ezek még élesebben vetik fel a történelmi és üzemszervezeti folytonosság és megszakítottság kérdését és ennek hatásait a falubeli családok életére.

¹ A terepmunka alatt 32 családtörténeti interjú készült, valamint egy-egy félig strukturált szakmai interjú a mezőgazdasági nagyüzem egyik vezetőjével és a falu jelenlegi polgármesterével. A település nevét és lakóit kitalált tulajdonnevek helyettesítik.

Uradalomból állami gazdaság, pusztából falu – megszakítottság és folytonosság

A messzepusztai állami gazdaság az 1949-es alapítás után az 1960-as évek elején egyesült a szomszédos állami gazdasággal. Az országos hírvű mezőgazdasági nagyüzem a rendszer-váltás után is állami tulajdonban maradt, privatizálása csak az 2000-es évek közepén kezdődött el.

Messzepusztán a népességszám alakulása összefügg a tulajdonosi formák változásával: az uradalom állami gazdasággá szerveződését és a privatizációt is egy jelentősebb elvándorlási hullám követte, míg a 2000-es évek eleji lakosságszám-növekedés a közeli város kisléptékű szuburbanizációs tendenciájával magyarázható. Az ekkor több mint hétszáz főt számláló településnek 2011-ben 642², 2015-ben 607³ lakója volt.

A település faluvá válásában nagy szerepe volt a kiemelkedően sikeres állami gazdaság infrastrukturális fejlesztéseinek és a falu érdekeit szem előtt tartó akkori kerület-igazgatónak is.

Az uradalom abban különbözik más településformáktól, hogy ott a mezőgazdaság nem csak a termelést, azaz a gazdasági életet, hanem az egész település életét szervezi és meghatározza (Varga 1991). Messzepuszta sikere éppen abból fakadt, hogy az állami gazdaság saját érdekeltségeinek áttételein keresztül voltaképpen a legutóbbi időkig pusztaként (azaz a mezőgazdasági termelésnek alárendelve) működtette a települést, miközben megteremtette a faluvá válás infrastrukturális alapjait. A település felfutása tulajdonképpen az állami gazdaság fejlesztéseinek nem szándékolt következményeként értelmezhető.⁴ Az sem véletlen, hogy épp az 1970-es évek végén – egy nagyobb elvándorlási hullámban – kezdődtek meg Messzepusztán az építkezések: magánérős családi házak és kétszintes sorházak épültek szövetkezeti lakásépítés keretében, miközben az uradalmi időkől örökölt cseléd- (később szolgálati) lakások egy részét is felújították. A szokatlanul nagyvonalú és nagy volumenű lakásprogram mellett a település intézményi ellátottsága, infrastruktúrája is javult, ami fokozta a falu népességmegtartó erejét.

Az állami gazdaságból alakuló privatizált utódcég többé nem pusztaként működött a települést: jóllehet a mezőgazdasági nagyüzem közvetve most is meghatározza Messzepuszta helyzetét, az sokkal kevesebb „szolgáltató” szerepet vállal állami elődjénél: a falu infrastrukturális fejlesztése többé nem nagyvállalati feladat. A korszakokon átívelő, a nagyüzemnek alárendelt függő helyzetből azonban Messzepuszta nehezen tud kilépni.

Míg a történeti korszakhatárok és a tulajdonosi formák változása inkább megszakítottságot sejtetnek, az egymásra épülő üzemszervezeti formák, valamint a messzepusztaiak mindennapi tapasztalatai folytonosságot sugallnak.

² Forrás: Járások településenkénti adatai, 2011. Budapest: KSH. <https://www.ksh.hu/docs/teruleti/tasz/jarasok.xls> (utolsó letöltés: 2016. 03. 14.)

³ Forrás: Magyarország közigazgatási helynévkönyve, 2015. január 1. Budapest: KSH. http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2015.xls (utolsó letöltés: 2016. 03. 14.)

⁴ A vízvezeték-rendszert már az uradalmi időkben kiépítették, a gázvezeték azért vezették be a faluba, mert kellett a településre tervezett szárítóhoz, a csatornahálózat kiépítését a nyaranta több száz diákot fogadó címerező tábor indokolta.

Az egykor uradalmi cselédként dolgozó idősök egyértelműen úgy vélekedtek, hogy „háború után [a szocializmus idején] könnyebb volt” az életük. Az állami gazdaság kedvező munkafeltételeket biztosított számukra, és a jól menő nagyüzem munkabérei lehetőséget adtak a pusztá önfenntartáson túlmutató igényeik bővített kielégítésére.

Az állami gazdaság országos hírneve és sikere is okot adott a korábbi cselédekből, leszármazottaikból és kisebb részt a környékbeli falvak kitelepítések és a kollektivizálás miatt szétzilált parasztgazdaságok tagjaiból verbuválódó kollektíva új munkásöntudatának kifejlődésére (Varga 1991) csakúgy, mint az állandó dolgozók tulajdonosi öntudatának ápolására. A nagyüzem sikeressége gyakori toposza a visszaemlékezéseknek, és érdekes kontrasztot vet a korábbi presztízviszonyokra: míg a környékbeli önálló gazdálkodók proletarizálódása (tulajdonuk elvesztése) egyértelmű státuszvesztés, a mezőgazdasági munkáslet javított az egykori cselédek helyzetén és önképén. Ugyanakkor a változás és változatlanság egymásba fonódása, a nagyüzem sikere és az egykori cselédek kiszolgáltatottsága ambivalensen él a messzepusztaiakban. Miközben a „cseléd-, illetve proletár-múltat asszociáló” (Juhász 2006: 134) munkahelyek megmaradtak az állattenyésztésben, és a korábbi közösségen belüli pozíciók jórészt átörökölték, a családtörténeti interjúkban alig-alig fordult elő a cseléd szó. Csak a legidősebb, egykorvolt cselédek használták magától értetődően önmagukra vagy a felmenőikre, a későbbi generációk igyekeztek a cselédmúltat kerülni. „Nem szerencsés” ez a kifejezés, hívta fel rá a figyelmemet a korábbi polgármester, Lukács József, akinek a szülei még cselédnek szegődtek Messzepusztára. az egykori cselédek leszármazottai inkább úgy fogalmaztak, hogy elődeik „dolgoztak a gazdaságba”. Ez volt a legtöbbet ismételt mondat az interjúk alatt, valószínűleg azért, mert ez megkerüli, de nyíltan nem tagadja a családtörténetekben takargatott cselédmúltat. A szófordulat az állami gazdaságra is utal, aminek országos sikerével könnyű volt azonosulni. „A gazdaság” kifejezés tehát nemcsak a családtörténeti, hanem a történeti múlttal is folytonosságot teremt, rámutatva a mezőgazdasági nagyüzem állandó jelenlétére a település életében és az életmód viszonylagos változatlanságára, hiszen egyszerre utal a korzakokon átívelő mezőgazdasági munkákra és az uradalomra ráépülő állami gazdaságra.

A rendszerváltás nem hozott igazán jelentős, a mindennapokban érzékelhető változást a falu életébe; a nagyüzem állami tulajdonban maradt. A rendszerváltás tapasztalatait sürítő változásokat (bizonytalanra váló munkahelyek, elszegényedés, munkanélküliség stb.) voltaképpen a privatizálás és az ezt követő technológiai váltás és vállalati racionalizálás hozta el Messzepusztára.

„Jött a rendszerváltás, akkor meg már a dolgozó semmi nem kapott! Akkor már minden megszűnt, minden benne van a fizetésbe! De erre azt mondják az okosok, hogy az ember nosztalgiazik. Azér’ ez egy kicsit több attul, nem? Ez a szomorú. (...) Ennyi szegény embör a ’60-as, ’70-es évekbe’ nem volt.” (Majoros Endre)

A visszaemlékezéseket az állami gazdaság dicsfénye és a privatizált utódcég racionalitásának kontrasztja szervezi, amelyet az élmunkaigényt csökkentő technológiai beru-

házásokkal járó létszámleépítések és átszervezések magyaráznak.⁵ A változásoknak való kiszolgáltatottság és a bizonytalanság szinte észrevétlenül keltik életre az utódcég vezetőjének, a környék új urának népmesei alakját. Hallomásból ismert és továbbadott történetek keringenek a földek, az üzemegységek, a gépek és a műhelyek új gazdájáról, „Merendi bácsiról”, aki a helyiek szerint nem úgy kezeli a dolgozókat, mint egykor létbiztonságot és egy sajátos tartalmú pusztai jólétet biztosító „állambácsi.” A helybeliek a hajdan irigyelt Messzepusztta hanyatlását és saját megrendült egzisztenciájukat egyértelműen az új tulajdonoshoz kötik. Az átalakítások logikája a messzepusztaiak számára érthetetlen és távoli; a fejük felett meghozott döntések, valamint a paternalista gondoskodás leépítése ugyanúgy növeli ellenszenvüket, mint a nyilvánvaló társadalmi távolság. Ez utóbbi a régi idők uraival mossa össze a mai tulajdonos alakját.

„...mer’ ez mind a Merendi-birtok, a [cég]vezéré. Jaja, itt egész [megye] az övé. Az övé. Hajjaj, hányszor röpköd a helikopterrel! Volt, hogy úgy jött ellenőrizni a tehenesöket is! [nevet] (...) Terület legyen nekik, az a lényeg. Nem az, hogy minőség.” (Korpa Gábor)

„Vót itt minden. Sajnos, ez lett. Megvett mindent, és ő úgy rendelkezik, ahogy... ahogy ő akarja. Van itt is a műhelybe egy-két ember, úgyhogy vannak itt a gazdaságba’ [nála] emberek. De most má’ mindent a gépek csiná:nak.” (Lovász Klára)

A falu mostani lakói: a térbe írt belső rétegződés

Az egykori pusztta voltaképpen a várnak nevezett főúri lakószárny körüli házakból és a kissé távolabb meghúzódó cselédházakból állt.

Az uradalom gazdasági épületeitől nem messze, közvetlenül a háború előtt épült házak sorjáznak saját udvarral és kerttel, amelyek határozott felemelkedést körvonalaznak a cselédházakhoz képest.

Az állami gazdaság a régi cselédházak egy részét elbontotta, és a megmaradó, L alakot formáló épületcsoport egyik részén a cselédházak lakóterét bővítette, felújította. Ezek a másfél-két szobás, fürdőszobás ingatlanok szolgálati lakások lettek, melyeket lakóik a rendszerváltáskor kedvező feltételek mellett megvásárolhattak. A közös udvarra néző hosszú házak előtt ma többnyire gondozott előkert van. A falusi idill azonban nem teljes: egyrészt a kiskertek nem mindenhol gondozottak, másrészt a lakók hiányolják az elkerített, saját udvart: a zsúfoltság és a magánszféra hiánya miatti nézeteltérések mindennaposak.

Az út menti kicsinosított házaktól távolodva egyre nagyobb a nélkülözés és egyre rosszabbak a körülmények. A helyiek Mizériának nevezik a régi cselédházakból álló falurészt,

⁵ A visszaemlékezések azonban rendre figyelmen kívül hagyják azt, hogy az állami gazdaság időszakát is végigkísérték a különféle logikájú átszervezések, mivel ezekhez nem kötődik a lecsúszás élménye.

ahol elmaradt a felújítás. A sokszor sötét, zsúfolt lakásokban esetenként még vezetékes ivóvíz sincs, a falak repedeznek, néhány helyen még a cselédidőkből maradt fapadlón járnak, és csak egy ósdi kályha ad meleget. A szegénység azonban itt sem egyformán mély: voltaképpen a családok egyéni törekvéseitől és körülményeitől, valamint a rájuk maradt lakás állagától függ, hogy viszonylag komfortos vagy minden kényelmet nélkülöző szegénységben élnek. Néhány jobb helyzetű család (Lukácsék, Bálint Béla) generációkon keresztül komfortosította, bővítette otthonát, mások (pl.. Vitézék) leleményes megoldásokkal és két kezük munkájával igyekeznek javítani a körülményeiken. Egy teljesen kiszolgáltatott helyzetbe került idősebb férfi azonban annak is örült, hogy a falu vezetőinek közbenjárásával meghúzhatta magát az egyik portához tartozó faskamrában – elszállásolását viszont annak a háznak a lakója nehezményezi, amelyhez a kamra tartozik.

A '70-es évek végén épült kulcsrakész ingatlanokhoz kevés önerővel is hozzá lehetett jutni, és a hitelfeltételek is kedvezőek voltak. A kétszintes, háromszobás sorházak a korabeli viszonyok között modern lakáskörülményeket teremtettek, de az alaprajzuk a falusias és a városias életmód keveredéséről, egyfajta átmenetről árulkodik. Az előkertek és kiskertek zömét füvesítették, és mára már – egyetlen kivételtől eltekintve – üresen állnak hátul az ólak.

A sorházakkal egy időben az újonnan megnyitott utcákban magánerős családi házak épültek, de ezek építéséhez is támogatást nyújtott az állami gazdaság (fuvar, építőanyag, építőbrigádok stb.). A központtól legtávolabb eső, újonnan épített, mediterrán jellegű, modern stílusjegyeket sűrítő családi házakat tágas teraszok és a füvesített udvarok ölelik körül, melyek szuburbán életmódot sejtetnek, és a közeli város kisugárzó erejét tükrözik.

A lakóknak a falu társadalmán belüli pozíciójára, azaz a cselédek belső tagoltságát leképpező, a nagyüzemben elfoglalt hely mellett a családból örökölt pozíció van a legnagyobb hatással. A visszaemlékezésekből felsejlik, hogy a nagyüzem munkaszervezetében betöltött pozíció behatárolta a lakáshoz jutást, erre viszont az uradalomban elfoglalt munkaszervezeti pozíció *presztízse* volt a legnagyobb hatással (Kuczi 2011). A cseléd-társadalom tetején állók már a háború táján is önálló kertes házhoz juthattak; az állattenyésztésben dolgozók jobbra a felújított cselédházakban juthattak lakáshoz, a kiemelt dolgozó (főként a vezetők, traktorosok, sofőrök) sorházakba költözhetek vagy magánerős építkezéseiket támogatta a nagyüzem. A munkaszervezeti pozíciók *presztízse* és az elérhető lakhelyek közötti összefüggést azonban elhomályosítja a fluktuáció. A településen belüli költözés minden családtörténetben szerepelt; a településen belüli mozgások és a jobb lakókörülmények érzékenyen kirajzolják egy család felfelé lépegetését az üzemi ranglétrán, vagy éppen a megrekedésüket, lecsúszásukat.

A mai lakóhelyből jó eséllyel kiolvasható társadalmi státusz végső soron attól függ, hogy a családok mennyire tudták az állami gazdaság felfutásával járó lehetőségeket kihasználni és a megteremtett stabilitást a következő generációknak átörökíteni. A tanulmányban arra keresem a választ, hogy hogyan jelenik meg a megszakítottság és folytonosság a családtörténetekben, s miként alakítja a generációk mobilitási pályáját a különféle nagyüzemi formák (uradalom, állami gazdaság, privatizált magáncég) egymásutánja.

Az életesélyek különbségei leginkább generációs metszetekben megfoghatók, a kiragadott családtörténetek önmagukban azonban nem tekinthetők tipikusnak, inkább az

egyes generációkon belüli életutak változatosságát, az egyéni kvalitások és ambíciók különbségeit tárják fel.

Családtörténetek és mobilitási ívek

A mai nyugdíjas korosztály: a stabilitás megteremtői

Az uradalom és az állami gazdaság közötti átmenethez a helybeli uradalmi cselédek és közvetlen leszármazottaik (azaz a II. világháború után és az 1950-es években születettek) könnyen alkalmazkodtak. A földosztás utáni önálló gazdálkodás terheivel és kihívásaival a nemrégiben még mások „keze-lábaképpen” (Erdei 1973 [1938]: 151) dolgozó cselédek nehezen birkóztak meg (Mátyus–Tausz, 1984; Valuch 2005). A messzepusztaiak többségének az állami gazdaság korai megalakulása voltaképpen egy könnyebb menekülő utat kínált, miközben az egyre növekvő adóterhek és a beszolgáltatási kötelezettség szorításában (Závada 2006, Nagy 2013) még néhány a földjéhez jobban ragaszkodó újgazda is hamar megvált a földjétől:

„És akkor apám azt gondolta, hogy (1) hogy *talán* így könnyebb lesz. Hogy nagyobb a vállalat, hogy ott meglesz mindenkinek a reszortja, és akkor... hát akkor azt mondta, hogy eladja a teheneket is, a lovat is. (...) Vót, aki a vetőgépet odaadta, úgyhogy beadták, beadtak itt mindönt. Vót olyan, aki nem adta le a földet, de apám talá:kozott egy ismerősive', aki akkor már a minisztériumba dolgozott, és mondja neki, hogy: »Figyelj ide, azt mondja, adjam le a földet vagy ne adjam?« Azt mondta apámnak: add le a földet, mer' ezek se soká fogják tartani. Nem bírják, nem bírják az adót, aszongya, *nem fogják bírni!* Add le, azt mondja, addig, amíg lehet. (...) Mondom, a falunak a 98%-a leadta, voltak ketten-hárman, akik nem, és akko' hát, volt, hogy nem tudták, ugye, teljesíteni [a beszolgáltatási kötelezettséget], akkor kiküdték, ugye, a végrehajtót.” (Kerekes Istvánné)

A korábbi uradalmi cselédek tudása és munkakultúrája a formálódó nagyüzemi kereiteibe jól illeszkedett. A távolabbi, hagyományos szegényparaszti „kibocsátó” területekről (Északkelet-Magyarország) és a közeli megyékből is érkeztek ide summások, agrárproletárok és elszegődött cselédek, akik később az állami gazdaság munkásai lettek. A kezdetben még kevésbé gépesített mezőgazdasági munka nemcsak a helybeli cselédszármazásúakat, hanem a környék falvainak a kitelepítés és a kollektivizálás által megroppantott agrár-egzisztenciáit is felszívta.

Már a kezdetekben is látszottak azok a törésvonalak a nagyüzem dolgozói között, amelyek végigkísérték az üzem fejlődését és meghatározták a társadalmi mobilitás csatornáit és ívét. Az önálló gazdálkodói múlttal rendelkező, a nyugdíjra gondoló sváb parasztság tagjai dolgoztak az odafigyelést és törődést igénylő komlóföldeken. Az egykori (sváb) gazdálkodók a pusztához viszonyított „ambíció-többletét” és a munkakultúrák közötti különbséget a messzepusztaiak is megfogalmazták:

„Otthon dolgoztak, ide [Messzepusztára] meg eljöttek pihenni. Otthon meg tartották az állatokat nagy tételbe’. Mire már a járat megérkezett, megetettek, estére folytatták. Dolgoztak, mert az év kellett [nyugdíj].” (Szita József)

A volt cselédek és leszármazottaik a szántóföldi növénytermesztésben kezdtek dolgozni, vagy az állattartásban helyezkedtek el. Az üzemszervezetten belüli előrejutást alapvetően az állami gazdaság munkaerőigénye, s a cselédmúltból örökölt presztízs szabta meg. A háború után született generáció volt az első, ahol a jól teljesítő növénytermesztésben dolgozó fiatal férfiakból traktoros vagy sofőr lehetett: ez nemcsak magasabb fizetés jelentett, de általában megbecsültséget is. Ellenpélda is akad azonban, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a kiemelést sokszor nem az egyéni teljesítmény és akarat, hanem a munkaerő-szükséglet vezérelte:

„Volt ez a cselédréteg akinek, [ha] traktorra került [a vezető] megmondta, hogy ki vethet, és ki nem vethet. Akivel vetettünk sztenderd, annak halaszhatatlan dolga volt, és szombat–vasárnap el kellett engedni. Elengedte [a vezető], s akkor [megkérdezték]: »Hogy van ez, hogy a Gyuri, az vethet, én meg csak szombat–vasárnap tudok vetni?« »Nem, te tévedsz, te szombat–vasárnap sem tudsz vetni. Csak nincsen más, aki vessen.«” (Fülöp László)

A szakmunkások iránti kereslet meghatározta a háború után született két generáció orientációit (kőműves, ács, gépszerelő), s a szakmaszerzésre is ekkor nyílt a legnagyobb lehetőség. Ez azonban korántsem volt általános, inkább a cselédidőkben is relatíve jobb helyzetű családokban (pl. kocsis) és a stabil megélhetést adó, legalább az állattenyésztésben dolgozó, a középgenerációhoz tartozó szülők gyerekeinél volt jellemző stratégia. A lányok szakmai orientációira – szakképzettséget igénylő szellemi vagy könnyebb fizikai munkakörök híján – kevésbé hatott az állami gazdaság, így az általános iskola után ők vagy a növénytermesztésben helyezkedtek el, vagy varrónőnek tanultak; ez a szakmaválasztás generációkon keresztül ismétlődik.

Az iskolai intergenerációs társadalmi mobilitásra Messzepusztán kevés példát találunk, azonban a családtörténetek értelmezésekor azt is figyelembe kell venni, hogy Messzepusztai lakosság száma több hullámban csökkent. Következésképpen valószínűsíthető, hogy a helyben maradottak családtörténetei már egy valamelyest „lefölözött” népesség mobilitási lehetőségeit és aspirációit mutatják, miközben a betelepülőket jobbra a lakhatás és a képzetlen munkaerőt felszívó munkahelyek vonzották Messzepusztára.

A háború előtti korosztályból Szilágyi Márton egy pusztagazda fiaként futott be sikeres pályát: a mezőgazdasági végzettség megszerzése és a háború megpróbáltatásai után az állami gazdaságnál lett brigádvezető. A gyerekei érettségiztek, és a közeli városba költöztek. Úgy tűnik azonban, hogy a második-harmadik generációnál a lendület megtörik: bár az unokák a közeli városban élnek, és nagyobb presztízsű munkahelyeken dolgoznak, de ezek betöltése többnyire középfokú végzettséget igényel. A háború után született Bálint Béla szegődményes iparos családból származik, gimnáziumot végzett. Soha nem dolgozott az állami gazdaságban. Ma is a Mizériában él, igaz, a jobbik oldalán, a falu köz-

pontjához közel eső, jól karban tartott, komfortosított szülői házban. Tágabb családjában a harmadik generáció egyik tagja egyetemi diplomát szerzett, elköltözött Messzepusztáról. Mindkét történetben közös, hogy az iskolai mobilitásra „a pusztá előkelőségének” (Illyés 2005 [1936]: 86) számító családokból és a náluk is kedvezőbb helyzetű iparos háztartásokból nyílik lehetőség.

Ebből a korosztályból még Lukács József története körvonalaz jelentősebb intragenerációs mobilitást: ő Messzepusztára beköltöző agrárproletárok gyermekeként a '60-as évek elején elvégezte a mezőgazdasági technikumot. Ám a szakmájában egy percet sem dolgozott, mert olyan jövedelmező munkákat választott az állami gazdaságban, amivel el tudta tartani magát és segíteni tudta a szüleit. A középiskolai tanulmányait és egész pályáját meghatározta a családja állami gazdaságra hagyatkozó boldogulási stratégiája:

„Hát csórók voltunk, és akkor elmentem traktoros iskolára, egy percet nem dógoztam úgy, mint technikus. (...) Mert amikor elmentem volna az iskola után gyakornoknak, akkor 800 Ft volt a gyakornoki pénz. Akkor elmentem traktorosnak 5300 Ft-ér'. Akkor lettem vóna gépkocsi-előadó, az 3200 Ft volt, én elmentem *buszsofőrnek* 4000 Ft-ért. Mert kellett a pénz. Hát, én először kollégista voltam [a közeli városban], harmadik-negyedikben már bejáró lettem, mert édesapámék nem tudták fizetni a 300 Ft-ot, a kollégiumi díjat akkor.” (Lukács József)

József a faluba beköltöző diplomás feleségével a sorházas részen kapott szolgálati lakást, amit később megvettek. Első feleségével megteremtették a gyerekeiknek a továbbtanulás lehetőségét: mindketten diplomát szereztek, és a közeli városban élnek. Később József visszaköltözött a Mizéria rendezettebb részébe. Úgy tűnik, hogy a jelenlegi párkapcsolatába született iskoláskorú gyermekének kevesebb esélye lesz a továbbtanulásra.

A háború körül születettek elbeszélésében egy-két ambíciókkal teli, megtört pályáivet is találunk. Itt a családi anyagi helyzete akadályozta a továbbtanulást. A Szedlák István-né szülei cselédként érkeztek Messzepusztára, a lánytestvérek, bár szerettek volna, nem tudtak tovább tanulni, az általános iskola után mindketten a kesztyűgyárban kezdtek dolgozni. Magdolna férje sofőr volt, ő a gyerekei születése után időszakos munkákat kapott az állami gazdaságban, később a közeli városban is dolgozott. A gyár felszámolása után újra az állami gazdaságban helyezkedett el. A nyugdíj előtt álló nő most két munkakört is ellát, hogy munkahelyét megőrizze. A megtört iskolai pályája és elfojtott ambíciói a gyereke továbbtanulásában nyertek szabad utat. Mindketten diplomát szereztek, és elköltöztek a pusztáról. Egyikük az utódcégnél dolgozik.

Lovász Klára anyját, a helybeli uradalmi cseléd Lovász családba születő, tovább tanulni vágyó fiatal lányt nem engedték el a tanítóképzőbe a szülei, hiába volt Klára nagypapja kocsis, a nagyanyja pedig messziről hazatért egykori házicseléd. Az anya, más lehetőségek híján, „a határba” járt mezőgazdasági munkára, Klára apja traktorosként dolgozott az állami gazdaságban. A gyerekeik (Klára és Sanyi) viszont már nem akartak tanulni, mert megelégedtek az állami gazdaság által nyújtott lehetőségekkel. A harmadik generációhoz tartozó, a faluból a fővárosi agglomerációba költöző fiatal lány viszont egyetemi diplomát szerzett:

[a bátyám] csak nyóc osztályt végzett a Sanyi, utána ment traktoros iskolára. (...) És akko' megszerezte a jogosítványt ő is, aszonta: »én az leszek, mint apám«. »Jaj, fiam, mér' nem tanu:sz, inkább a könnyebb munkát választanád, azt választod, mint apád!« Aszongya: »Jó ez nekem, azt mondja, jó ez nekem!« (...) Nem akart tanu:ni. Akkor dógozni kell! – mondta neki anyám. Akkor úgy jársz, mint a Klári, mész dógozni. Aszongya, »akko' megyek, jó ez nekem!« Úgyhogy mi nem vagyunk tanú:tak. Anyám meg tanú:hatott vóna mer' (...) mehetett volna tanítóképzőbe. E:vitte vóna a Jolán néni, e:vitte volna tanítóképzőbe. Csak hát, a mamáék nem bírták vóna fizetni. Nem volt miből. Hogy anyám tanuljon, mer' anyámnak jó esze vót, nagyon tudott tanú:ni. Dógozni köllött menni. (...) Aszongya, ti tanú:hattattok vóna, aszongya, megvót a lehetőség, ti mentetek a határba: te is, meg Sanyi is.” (Lovász Klára)

A háború utáni években munkába álló és a létező szocializmus idején aktív korú generációk egy sikeres állami gazdaság dicsfényében éltek, a nagyüzem a legtöbbjük számára biztos, sőt a környékbeli viszonyok között jó megélhetést és lakáskörülményeket teremtett anélkül, hogy jelentősebb felemelkedésre, önképzésre ambicionált volna. Ez a korosztály az állami gazdaság által „átengedett”, kiegészítő munkalehetőségekkel is igyekezett saját magának és családjának stabilitást teremteni és anyagilag gyarapodni: az így megkezesített összegeket a nagyobb kiadásokra (házépítés, iskolakezdés) főként az (élelmiszer-) fogyasztásuk bővítésére fordították.

A stabilitást megteremtő generáció mára nyugdíjba vonult. A szüleivel közösen vagy a saját maga által épített családi házban él vagy megvásárolta a korábbi szolgálati lakását (felújított cselédházak). Mivel a háztartást nem terhelik újonnan felvett hitelek, a nyugdíj beosztása elegendő ahhoz, hogy a szerény életkörülményekhez szokott idősök fenntartsák magukat; esetenként a félretett pénzből még a gyerekeket, unokákat is támogatják. Részből kényszerből (a megfogyatkozó erejük miatt), részben kényelemből fokozatosan szakítottak a vidékies életmóddal: már nem tartanak állatot, és nem művelik a konyhakertet.

Messzepusztán az egykori cselédség éppen a korábbi életmódjából hozott sajátos tökéit (szívósság, munkabírási) használta fel a saját körülményei javítására. A régi cselédidőket idéző „kényelmetlen élet” (Márkus 1991), azaz a nehéz fizikai munka, a többműszakos munkarend volt a megteremtett stabilitás ára. Ezt nemcsak a rendszerváltáskor menekülő útként kínálkozó rokkantnyugdíjazások jelzik, hanem a bizonyos munkakörökhöz társítható egészségkárosodások (pl. fizikai túlterheléshez, kemikáliák túlzott használatához köthető kórképek) és az ezekből fakadó komoly betegségek is.

A nyugdíj előtt állók és a középkorúak: a 'boldogulók'⁶ és a 'kapaszkodók'⁷

A prosperáló állami gazdaság munkaerő-szüksége a következő generáció pályáját is meghatározta.

A helyben „kinevelt” (agrár)értelmiségre csak limitált igény volt, s a tanulásra is hasonlóképpen szerény egyéni motiváció mutatkozott, így ma Messzepszútán egyetlen olyan értelmiségi él, akinek a pályája a kezdetektől fogva az állami gazdasághoz kötődik. Bár ő jelentős sikereket ért el, a faluban maradt. Fülöp László a felesége révén került a faluba, a nagyüzemben előbb gyakornokként, később középvezetőként dolgozott. A házaspár máig a sorházak egyikében lakik; bár a közeli városban is van lakásuk, László kötődik a faluhoz, és szeret itt élni. A gyermekük egyetemi tanulmányokat folytat, s nem valószínű, hogy visszatér a faluba.

Novák Ferenc egy környékbeli faluból ugyancsak házasság révén került Messzepszú-tára. A nagyszülei talán cselédszármazásúak („bérese”) voltak, anyja a helyi téészen dolgozott. Novák felesége messzepszúti, az ő apja az állattenyésztésben munkálkodott. Ferenc az érettségi után nem a mezőgazdaságban helyezkedett el, pályáját keresztezte a rendszerváltás, így került a mezőgazdasági nagyüzem utódcégéhez. A cég állta az átképzésének költségeit, s ő alkalmazottként többre becsüli a nyugodtabb és átláthatóbb viszonyokat, mint a korábbi önmenedzseléssel járó felelősséget és feszültséget. Megbecsültnek érzi magát, és nem is vágyik más munkára. A családjában a tanulás általános minta, a felesége is képezi magát a helybeli (nem mezőgazdasági) munkahelye megtartása érdekében, a legidősebb fiuk egyetemre jár.

A boldoguló családokhoz tartozik a rendszerváltás táján áttelepülő Szakállas család is. A házaspár az állami gazdaságban kezdte karrierjét: a feleség érettségizett, ma irodai munkát végez, a férj, aki a ranglétra alján kezdte, ma traktoros. A gyerekeik érettségi előtt állnak. Boldogulásuk a nagyüzemben megtartott munkaviszonyuk folytonosságában rejlik. Felfelé lépegetésük a falun belüli mozgásukból is leolvasható: elsőként a felújított cselédházakban laktak, majd önálló házépítésbe kezdtek a 2000-es évek elején. Ma a városból kitelepülő nyugdíjasok által benépesített szuburbán lakóövezetben élnek a falu szélén. Az itt élők alig kötődnek a faluhoz: a munkájuk és a szabad idejük, valamint fogyasztási szokásaik is a közeli városhoz kötik őket.

Az állami gazdaság – egy-két szakképzett lakó kivételével – voltaképpen évtizedekig minden falusinak munkát adott. A mai középgeneráció és a fiatalabbak egy része (az 1960–70-es években születettek) döntően ugyanazokra a boldogulási stratégiákra alapozták megélhetésüket, mint a szüleik generációja: az állami gazdaságbeli munkahelyek stabilizálása és a felkínált keresetkiegészítési lehetőségek meghatározták a gondolkodásmódjukat és aspirációikat. Ez a korosztály a nyári diákmunkákon (és a családiról vállalt címezésen) szocializálódott: itt a fiatalok nemcsak beletanultak a munkába, amely végeredményben a jövőbeli állami gazdaságbeli szerepük elfogadását jelentette, hanem beágyazódtak

⁶ A kifejezést Feischmidt Margit egyik tanulmányából kölcsönöztem (Feischmidt 2013).

⁷ A kifejezést Váradi Monika egyik tanulmányából kölcsönöztem (Váradi 2013).

a korosztályuk brigádjaiba is. Ez a munkatapasztalat nem pusztán az első önálló keresetet adta, hanem elmélyítette a szülők boldogulási stratégiáját.

„Hát amikor én tizenegy-tizenkét éves voltam, kint címereztem egész nyáron a kukoricába. Itt a gazdaságba lehetett jelentkezni ilyen diákmunkára, és akkor ez egész nyárra kitartott. Sok fiatal, kivittek minket a földekre, ott volt egy főnök, és akkor dolgoztunk. És akkor legalább tudtuk, hogy mi a munka, hogy vagy tanulsz, vagy ezt fogod csinálni egész életedbe. Meg hát az, hogy zsebpénzed is volt, ugye. [Meg] amikor elmentél így dolgozni a többiekkel, akkor ez így össze is kovácsolt titeket, és egy nagyon jó társaság alakult így ki. És ez így megmaradt egész életedre, mer’ most is, a mai napig összejárunk azokkal, akikkel együtt kint dolgoztunk. És nagyon jó volt. Meg tudtam magamnak venni belőle az iskolai cuccaimat – amit én szerettem volna, mer’ az én pénzem volt.” (Hajnal Renáta)

A középgeneráció pályáivén erős nyomott hagyott az állami gazdaság privatizálása: míg a kisebbségben lévő ‘boldogulók’ meg tudták őrizni a pozíciójukat a nagyüzemen belül, a ma nyugdíj előtt álló ‘kapaszkodók’ számára viszont a tulajdonosváltással járó átmenet (technológiai váltás, létszámleépítés) nehéz körülményei között munkahelyük megtartása a legfőbb feladat. Ők a korábbi jövedelemkiegészítő lehetőségek eltűnésével és a csökkenő bérek miatt rosszabb körülmények között élnek, mint amit egykor az állami gazdaság biztosított. A ‘kapaszkodók’ többsége sorházakban vagy a felújított cselédházakban lakik, ami a saját tulajdonuk.

„A munkalehetőség itt nagyon nehéz. Örülünk, hogy munkahelyünk van. Ez az egy, ami itt van. Máshol ilyen feketén dolgoznak. [A közeli kisvárosban] van egy alkatrész-összeszerelő üzem, ami van. De hát ott is úgy van, hogy vagy felvesznek, vagy nem vesznek föl. Ha föl is vesznek, akkor három hónap múlva el is küldenek. De a környéken semmi nincs. A fiataloknak semmi munkalehetőség nincs. Amióta nincs az állami gazdaság, [mióta] maszek, akit elküldenek, az helyére nem vesznek föl. Ha nyugdíjba megy valaki, [annak a] helyébe se vesznek föl, úgyhogy, nagyon nehéz.” (Szedlák Istvánné)

A racionalizálás azzal járt, hogy egy beosztásban akár többféle, korábban önálló feladatot is el kell látni. Az utódcégnél dolgozók azonban hangsúlyozták, hogy szerencsésnek érzik magukat, hogy megmaradt a munkájuk. A korábbi munkahely megtartásának sokszor az átképzés volt a feltétele: az új technológiák miatt még a szakképesítést nem igénylő munkákban is újra kellett tanulni a fogásokat.

Az összetettebb munkafolyamatok gépesítettsége megkövetelte a számítógépes ismereteket, esetenként az érettségit. A helyben élő cselédcsaládba születő Nagy Marika apja traktoros volt, az anyja kisegítőként dolgozott az állami gazdaságban. A gyerekek nem tanultak tovább: egyik testvére a rokkantnyugdíjazása után külföldre ment dolgozni, a másik tartós munkanélküliség után közfoglalkoztatott lett. Marika előbb a növénytermesztésben, majd az állattenyésztésben dolgozott, később nagy erőfeszítéseket követelt tőle

a képzés, amit családayaként és dolgozóként vállalt, ám ezzel tudta biztosabbá tenni a munkahelyét. Akaraterejével a férje alkoholproblémái ellenére is megteremtette a stabil körülményeket a gyerekei számára, hogy szakmát szerezhessenek, illetve külföldön vállalhassanak munkát:

„Hát, én szakácsnak szerettem volna menni, vagy cukrásznak, de nem vettek föl, nem sikerült, és akkor munka meg család mellett leérettségiztem, meg állattenyésztő szakmunkás-bizonyítványt megszereztem, meg a technikust is. (...) Munka meg család mellett nehéz volt egy kicsit tanulni, de azért először úgy lazán fogtam föl, és akko', hát rossz jegyeket kaptam, és mint felnőtt ésszel, mondom: »Hát én nem azért jöttem ide, hogy én itt megbukjak, meg ne csináljam végig, én azért jöttem, hogy ezt végigcsináljam.« És végigcsináltam. És a gyerekek már iskolások voltak akkor, az enyéme, és amikor vót egy kis szabadidőm, én állandóan tanú: tam. »Anyu, te mindig tanú: sz.« »Hát, persze, hogy tanulok, azért tanulok, hogy elvégezzem az iskolát!« És el is végeztem, sikerült.” (Nagy Marika)

A 'kaszódók' közül a legkedvezőbb helyzetben azok a szakmunkások vannak, akik az állami gazdaság építőbrigádjainak felbomlása után a környékben találtak munkát vagy szaktudásukat külföldön kamatoztatják. A korábbi életnívó fenntartása mindkét esetben kényelmetlenségek árán valósul meg: a napi ingázás megköveteli az autót, míg a külföldön dolgozó férfiak távolléte a családi életben okoz egyensúlytalanságot. A külföldi munkavállalás ezekben a családokban kényszer szülte megoldás, a lefelé ereszkedő fogyasztási szint korrigálására vagy a korábbi társadalmi pozíció megtartására tett erőfeszítés.

Ebben a generációban már szép számmal akadnak olyanok, akik sikertelenül kaszódnak, vagy csak nehézségek árán tudják családjukat és korábbi életnívójukat fenntartani részben a technológiai átalakulás folytán leértékelődött tudásuk, jártasságuk miatt, részben saját hibájukból (fegyelmi problémák, alkoholproblémák, gondatlan munkavégzés) vagy éppen önhibájukon kívül (létszámleépítés, fizikai leépülés).

A felújított cselédházas részen áll a Hegedűs család rendezett portája. A házaspárt az állami gazdaság munkaerőigénye hozta a Messzepusztára. Tibor az állattenyésztésben dolgozott kisegítőként, a felesége előbb a növénytermesztésbe, majd az állattenyésztésbe került. A megterhelő munka és egy munkahelyi baleset miatt ő ma rokkantnyugdíjas, és Tibor is nehéz helyzetbe került, hiszen a nyugdíj előtt néhány évvel a létszámleépítések miatt vált munkanélkülivé. Az üzemi baleset miatt járó pénzösszeg és a rokkantnyugdíj mellett a régről ismert túlélési stratégiával, a családi fogyasztást fedező szárnyas és nyúl-tartással egészítik ki az egyre szűkösebb konyhapénzt. A gyerekeik ugyan szakképesítést szereztek, ami megterhelte a családi kasszát, de nem az eredeti végzettségüknek megfelelő beosztásban dolgoznak; mindketten elköltöztek Messzepusztáról.

„[Amikor idekerültünk] lakást adtak, munkát adtak – más mi kő' az embernek? Csak nagyon rosszul sült el ez az egész dolog. *Én harmincöt évet lehúztam* itt, enné' a cégné', egyhuzamba', azt mondták novemberbe', hogy december 15-tel el lehet menni. Pedig aztán itt minden munkát, amit az emberre rábíztak, megcsináltam.

(...) A körmöléstől kezdve, a karbantartás, a borjúgondozás, amit kell csinálni, udvaros voltam, fűnyíró, minden. Új szelek fújnak, ez az. [sóhajt] (...) Negyvenhárom és fél évet dolgoztam le, és két éve vagyok ilyen semmilyen. De közbe megromlott az egészségem, csak van az ember.” (Hegedűs Tibor)

A Mizériában élő, a faluba betelepülő Deák házaspár története azt mutatja, hogy azok a középkorúak, akiket gyengébben integrált az állami gazdaság (pl. az időszakosan foglalkoztatottak), már a rendszerváltás idején is védtelenebbek voltak. A feleség szülei segédmunkásokként dolgoztak; ő maga varrónőnek tanult, de nem fejezte be az iskolát, inkább a környező szőlőkben dolgozott. Így ismerte meg az akkor még az állami gazdaságban kisegítőként dolgozó férjét, aki elbocsátása után biztonsági őr lett. Bár a feleség azóta elvégzett egy OKJ-s tanfolyamot, és a közeli városban is dolgozott betanított munkásként, ma mindketten közfoglalkoztatottak, s a hosszabb távú alkalmazásban bíznak. A kisebb gyerek még helyben tanul, a nagyobb a közeli falusi iskolába jár felső tagozatra.

Az egyre bizonytalanabbá váló megélhetés, a munkahely megtartásának gondja megviselte a 'kapaszkodókat' és a sikertelenebbeket is: többen is beszámoltak az alkalmazkodás okozta stressztünetekről vagy pánikbetegségről. A többé-kevésbé sikeresen alkalmazkodók mellett olyan családtörténetek is akadtak, melyekben a középgeneráció tagjai előtt már nem nyílik esély a felfelé lépésre, vagy éppen ők nem éltek ezzel a lehetőséggel. Az okok között a váratlan balesetek, a pénzhiány (vagy éppen a motivációhiány) miatt sikertelen szakmaszerzés, a be nem fejezett iskola éppúgy megtalálható, mint az alacsony presztízsű, de megterhelő mezőgazdasági munkák elutasítása.

„Volt egy Nagy István nevezetű nagyfőnök itt Messzepusztán, és mondta az apámnak: »A Ferkóból tehenészt faragunk!« »A Ferkóból nem!«” (Kiss Ferenc)

Korpa Gábor nagyapja summásnak jött Messzepusztára; az apja iparos volt, az anyja a rokkantnyugdíjazásáig a tehenészetben dolgozott. A szakmunkásképzést elhagyó, munka nélküli testvérével és özvegy apjával élnek egy háztartásban. A család generációk óta a Mizériában él, ugyanabban az egyre rosszabb állapotú lakásban. Gábor asztalosként végzett; előbb gyalogmunkásként, majd traktorosként dolgozott, ma munkanélküli.

„Hát, engem má' nem vesznek ide [az utódcéghez] vissza, szerintem. Meg az első lenne mingyár,' hogy én helybéli vagyok, nem kell járat, minden tele. Azt' megutáltam. A kilenc hónap alatt ott kezdtem el megőszülni. Mert hajnali kettőkor, amikor a másik a legjobbat alussza, én ébredtem, és futás.” (Korpa Gábor)

A középgeneráció tagjai között vannak olyanok, akik huzamosabb ideje komplex problémákkal (alkohol, depresszió, társas és kognitív beszűkülés) küzdenek, s munkahelyüket közvetve vagy közvetlenül életmódjuk miatt veszítették el. Lukács így gondolkodott erről:

„...fölvették ezt a mentalitást sokan, hogy a cigire legyen pénze, legyen pénze a piára, egy kis kajára, aztán ennyi. Hát, ez nem az élet, nem? (...) Ezeket az embereket nem nagyon lehet motiválni semmivel.”

Fülöp László arról is mesélt, hogy a nagyüzem jórészt a cselédmúltú munkaereje nem mindig tudott az elvárásoknak megfelelni, és fegyelmi problémák is akadtak. Szilágyi Márton, a helybeli, cselédszármazású brigádvezető úgy emlékezett, hogy alapvetően jó viszonyban volt a beosztottjaival, de „kritikus esetekről”, azaz például munkaidő alatti alkoholfogyasztásról is beszámolt. Az elejtett történetek fényében feltételezhető, hogy a 'stabilitásteremtő' generáció fegyelmi ügyei, apróbb mulasztásai felett jobbra szemet hunyt az üzemvezetés, míg a középkorúak esetében a létszámleépítések közepette ezek vízvázlastónak bizonyultak.

A fiatalok: 'halogatók', 'menekülők' és 'lecsúszók'

A középgenerációk gyerekeinek lehetőségeit és ambícióját közvetve ugyancsak az állami gazdaság határozta meg: a viszonylag stabil megélhetést nyújtó kétkezi munkából élő szülők nem szorgalmazták gyerekeik továbbtanulását. A nyolc osztályt elvégző fiatalok éppen a nyári munkák dömpingjében szabadultak fel az iskolai kötöttségek alól, és szívesen álltak munkába, hogy növeljék a családi bevételeket, vagy éppen önállósodjanak. A növénytermesztés munkát adott azoknak is, akik a család pénzügyi nehézségei miatt vagy motivációk hiányában kiestek a középfokú oktatásból vagy nehezen piacosítható szakmát (pl. varrónő) szereztek.

A fiatalabb generáció tagjai közül többen maradtak az utódcégnél, és itt – bár technológiailag fejlett körülmények között – jószerével ugyanazt a munkát végzik, mint az elődeik. Az állattenyésztés többnyire most is többműszakos munkarendet igényel, így a fiatalok egy kis része, a 'halogatók' a leterheltség és az anyagi szűkösség miatt sem gondolnak az önállósulásra vagy a családalapításra. A lecsúszás elleni védelmet esetükben az előző generációk által megteremtett stabilitás adja: otthon laknak, a pénzt hazaadják vagy félreteszik.

A fiatalabbak közül többen úgy gondolták, hogy a faluból menekülni kell ('menekülők'). A menekülésre azonban nem egyforma esélyek nyílnak: a szakképzettséget nem szerző szülők gyermekei, a ma 'lecsúszói', a Mizériában laknak. Az itt élőket szinte magába zárja a falu: ők hiába gondolnak a menekülésre, még tervük sincs, nem tudnak elindulni. Az utódcégnél megmaradó, jobb beosztásban dolgozó 'kapaszkodók' gyerekeinek van lehetősége arra, hogy külföldön szerencsét próbáljanak. Esetükben a családban megszokott fogyasztási szint a jelenlegi képzettséggel vagy a helybeli munkalehetőségek hiányában tovább nem bővíthető. Bianka anyai nagyszülei Messzepeusztán dolgoztak, a szülei is folyamatosan a nagyüzemben alkalmazásában álltak. Édesapja a növénytermesztésben kezdett, ma telepgepező. A család a szuburbán falurészen él, a szülők elváltak. Bianka az eladói végzettségével nem tudott elhelyezkedni, első munkahelyét Németországban találta meg. A bátyja a közeli városban dolgozik betanított munkásként, a húga szakközépiskolába jár. A lány osztálytársai közül néhányan Nyugat-Európában élnek és dolgoznak.

Egy valamivel idősebb iskolaelhagyó fiút a létszámleépítések idején elküldték a tehenészetből, ahol a családja már négy generáció óta dolgozott. Azután vállalt külföldön munkát, hogy autó híján télen–nyáron mindennap hajnal kettőkor indult kerékpárral dolgozni a közeli város élelmiszer-feldolgozó üzemébe.

Egyfelől a jobb életesélyek, a magasabb életszínvonal ígérete motiválja a külföldi munkavállalást, másfelől a helyben elérhető munkaalkalmak drasztikus csökkenése, azaz a kudarccal terhelt életkezdés előli menekülés. A szakmunkások iránti kereslet fontos ösztönző (ez néhány középkorú férfit indított külföldre), ennek dacára a legfiatalabb korosztályban általában a korai iskolaelhagyás gyakorta szerepelt a családtörténetekben. A befejezetlen szakmaszerzésből leolvasható a szülők pályáivét megtörő nagyüzemi struktúraváltás, valamint a válásokhoz, családi problémákhoz köthető talajvesztés. Ezek mind a következő generáció, a fiatal lecsúszók életesélyeit rontotta, következésképpen a komplex problémahalmaznak csak egy tünete a motiváció- és pénzhiány miatt elmaradt továbbtanulás.

A *'lecsúszók'* történetei vagy arról szólnak, hogy a család generációkon keresztül nem tudott kilépni a cselédmúlt árnyékából, azaz a Mizériából, vagy a kilépő szülők történetét meséli el, amik szinte kivétel nélkül a falu magasabb státuszú részeiben (sorházak, régi családi házak) kezdődnek, és a Mizériában végződnek. A társadalmilag lényegében immobil családok mellett a lecsúszó fiatalok szülei az állattenyésztésben vagy a növénytermesztésben dolgoztak, s túlnyomó többségük nem szerzett szakképzettséget. (Olyan történetet viszont nem hallottam Messzepusztán, amelyben a szuburbán környezetben élő, szakképzett *'boldogulók'* gyerekei kerültek volna a Mizériába.)

A lecsúszás falubeli volumenét jól érzékelteti, hogy míg a környékbeli sváb falvakba szegény roma családok költöznek, addig Messzepusztán jószerével nincs olcsó eladó vagy kiadó lakás, mert azokat megtöltik a helybeli szegénység új generációi. A fiatal falubelieknek ugyanis nincs más esélyük az önállósulásra, mint az albérlet: a leromlott állapotú, régi cselédházak olcsó lakhatást nyújtanak, ahol a párok más élettörténeti mérföldkő (ballagás, diploma, saját lakás) híján a szülőktől való elköltözéssel és a korai gyermekvállalással vívják ki maguknak a felnőtt státuszt.

A húszas éveik elején járó Szilvi régi messzepusztai család sarja, a nagyszülei „a gazdaságban” dolgoztak: az anyai nagyapa tehenész volt, a nagyanya dajka. Az apai nagyanyja a növénytermesztésben dolgozott, a nagyapja erdész volt. Apja nem szerzett szakmát, helyben és egy szomszédos állami gazdaságban dolgozott, s miután onnan kiszorult, az erdőre jár gyűjtögetni. Anyja sem szerzett végzettséget, s lánya szerint soha nem is dolgozott: a gyerekekkel volt otthon, most is kisgyereket nevel. A szülők elváltak. Szilvi elkezdett ugyan szakmát tanulni egy közeli városban, azonban szülei nem tudták fizetni a kollégiumot, és abbahagyta. Jelenleg otthon van a kisgyerekével, a férje közfoglalkoztatott.

A Csizmadia család a környékbeli pusztákon vándorolt, a ma rokkantnyugdíjas Pirooska apja kenderáztató volt, anyja háztartásbeli. Bár Pirooska testvérei szakmát szereztek, ő nem tanult tovább. A férje jobb családi körülmények között nőtt fel: az apja kocsis volt, ő maga az állattenyésztésben dolgozott. A fiatal házások a sorházas részen jutottak lakáshoz. A válás azonban nehéz helyzetbe hozta az állami gazdaság kötelekébe csak gyengén integrált, betegeskedő Pirooskát. Albérletek és rövidebb távú munkák után a mai Mizériában

él a közfoglalkoztatott lányával, aki nem szerzett szakmát, és most abban bízunk, hogy ezzel a munkával legalább a bolti adósságokat rendezni tudja.

A Mizériában élő családok életmódja korábbi korszakok (nem etnikus), föld nélküli agrárszegénységének életmódjára emlékeztet: a fiatal nők otthon vannak a kisgyermekkel, akik emiatt nem kerülnek be az óvodába, a sokszor szakképzetlen apák a környékben próbálnak munkát találni, de a bejárás autó nélkül nehezen megoldható, így a többség a közfoglalkoztatásra van utalva, vagy alkalmi (informális) munkát vállal. A bevételi forrásokat a háztartások igyekeznek a lehető legjobban kitágítani (lakhatási támogatás, ápolási díj, családi pótlék, közmunka, alkalmi munka stb.), de a családok helyzete alapvetően attól függ, hogy sikerül-e helyben vagy a környékben állandó munkát találni. Egy részük beosztással ki tud jönni a hónap végéig a pénzéből, mások a bolti kölcsönökre, az idősebb családtagok segítségére vagy az önkormányzat segítségére vannak utalva.

„Mikor apu beteg volt, akkor mi ketten voltunk a Sanyival [a testvérével], és, ugye, télen én itt dolgoztam az árokparton, a vízügyné'. Télen ott se volt munka. És elmentem, hogy Andriskám [a mostani polgármester] valami kis *segélyfélé*t, valami természetbenit... Na, akkor onnét kaptunk kétszer ennivalót. De hát... jó, akkor hirtelen jó vót. Most hiába kaptam munkanélkülit, mer' az csak a hónap vége felé jött. Ráadásul, ugye, kettőnknek kevés volt az a huszonegynehányezer forint. (...) Akkor jött az egyik képviselő, az hozott két szatyor ennivalót. Meg hát a boltos is tudta (...), hogy az ember szorult helyzetbe' van, tehát oda lehetett menni, hogy most kérek, mit tudom én, két kiló lisztet vagy akármit, hogy legyen mit enni.” (Korpa Gábor)

A kiszolgáltatott, függő helyzet ellenére az itt élő fiatal '*lecsúszók*' megélhetési stratégiájában már nem szerepel a föld: az állami gazdaságtól kapott tulajdonrészt a családtagok rég eladták, míg a konyhakert művelésére nincsenek kijelölt területek. A falu vezetése ugyan szemet hunyt afelett, hogy az egyik lakó a közparkból kihasított területen zöldséget termelt, a szokatlan próbálkozás így sem talált követőkre. Csak a viszonylag jobb helyzetű Vitéz házaspár (a férj szakmunkásként dolgozik) termel a szomszéd faluban lakó családtag földjén és a lakása előtti zsebkendőnyi területen konyhakerti növényeket, de a mezőgazdasághoz kötődő munkák, így a napszám már az ő a túlélési eszköztárukban sem szerepel: „*szőlőbe, ha tehetjük, nem megyünk*” – foglalta össze Vitéz Mariann. Leginkább a nyugdíjas generáció adja a nyári alkalmi munkára jelentkezők derékhadát, és ők végzik a korábban bémunkaviszonyban végzett munkákat az utócégnél („borsózás”, „mérgezés”).

A fiatalok túlélési stratégiái közül kettő a családtörténetekből ismert magatartásmódokon alapul: a halogatók és a lecsúszók csoportjai térben és a társadalmilag immobilak vagy lefelé mobilak. A halogatók meglehetősen szűk csoportját több generáció együttélése és a korábbi nemzedékek erőforrásai óvják a lecsúszástól, míg a jóval több lecsúszó újra a cseléidőket idéző, alacsony fogyasztási szinten nivellál, és belesüllyed a transzferekre és az időszakos jövedelmekre szoruló tartós szegénységbe, amit legfeljebb a szülőktől kapott segítség enyhít. A fiatalok passzivitása egyfelől a helyben egyetlen munkaadóhoz szokott családok boldogulási stratégiáival (Newby 1977), másfelől az áthagyományozott habituális kötöttségekkel magyarázható. Jóllehet a lecsúszó fiatalok életnívója nagyot esett a gyer-

mekkorukhoz képest, mégsem ez, hanem a jelenbeli helyzetet mintegy adottnak véve, arra hosszabb távon berendezkedve, a jelenbeli nehézségeket, hátrányokat, vélt vagy valós sérelmeiket sorolták – azzal voltak elfoglalva, hogy kiknek segít az önkormányzat.

Családtörténetek a mezőgazdasági nagyüzem dicsfényében és árnyékában

A stabilitást megteremtő generáció számára az állami gazdaság megalakulása egyöntetűen pozíciójavulást hozott. Az ilyen felemelkedés azonban csak viszonylagos, amit leginkább az életfeltételek javulása és a nagyon alacsony szintről induló, de lassanként bővülő fogyasztási szintet jelez. A jelenség nem feltétlenül tekinthető inter- vagy intragenerációs mobilitásnak, inkább egy olyan szubjektíve jelentősnek megélt *helyzetváltozásnak*⁸, amelyet leginkább a strukturális átrendeződés (azaz a politikai-társadalmi változás) okoz. A helyzetváltoztatók társadalmi mobilitása tulajdonképpen csekély (uradalmi cselédekből mezőgazdasági munkások lettek), s ez is inkább a munkaerőigény keltette előrelépésnek tekinthető, s nem annyira az egyéni motivációk eredményének. Voltaképpen a két nagyüzemi forma közötti folytonosság a helyzetváltozás vagy a felfelé lépegetés kulcsa.

A középgeneráció indulását az állami gazdaság nyújtotta munkaalkalmak bősége jellemezte, a megnyíló pályákat a mezőgazdasági nagyüzem munkaerőigénye alakította. A legsikeresebbek elhagyták a falut (pl. néhány értelmiségi), míg a 'boldogulók' a falu hétköznapi életéhez gyengén kötődő szuburbán részre költöztek.

A történeti folytonosság tapasztalata azt sugallta, hogy a szülők boldogulási mintája változatlanul érvényes, sőt némi felhajtóerő is érvényesült. A nagyüzemre alapozott megélhetési stratégia Messzepusztához kötötte a középgenerációt is. A többség megelégedett a munkabérrel és a (szerény) kiegészítő jövedelmekkel. Esetükben a felfelé lépést a sajátos tartalmú, főként a bővülő (élelmiszer-)fogyasztásban lecsengő pusztai jólét jelentette. Ez a szubjektíve jelentősnek megélt életmódbeli változás mégsem igazán tekinthető társadalmi mobilitásnak, legfeljebb *helyzetjavulásnak*, ami a földhöz eleve gyenge szálakkal kötődő agrárproletariátust a bér munkáslét útjára terelte. A lakosság életmódja átalakult: mára szinte teljesen eltűntek a vidékies életmód jegyei, a családok még kiskerti növénytermeléssel is rég felhagytak, az állami gazdaságtól kapott „*aranykoronás*”⁹ földeket a dolgozók eladták. (Olyan történetet is hallottam, amelyben a családfő kártyán veszítette el a földet a kocsmában.)

⁸ Köszönöm Kovács Katalinnak, hogy felhívta erre a fogalomra a figyelmemet.

⁹ Messzepusztán a nagyüzem dolgozói az előbb takarmányban, később pénzben kapták meg az illetményföldet. A privatizáció második, decentralizált szakaszában dolgozói részaránytulajdonba került 20 aranykorona értékű földektől (Kovács 1998) a családok túlnyomó többsége hamar megvált. Néhányan az utódszervezetnek adják bérbe, de egyénileg senki sem műveli.

A mezőgazdasági nagyüzem által átengedett munkák (címerzés, bérhizlalás)¹⁰ mint jövedelemkiegészítő tevékenységek átmenetiek voltak. Ezek teljesen a nagyüzemhez – illetve a nagyüzemi termelés keltette résekhez (lásd Juhász 2006) – kötődtek, s nem váltak a későbbi önállósodás vagy a következő generáció továbblépésének kiindulópontjává: a családok addig használták ki ezeket a lehetőségeket, ameddig azok a korábbinál jobb életfeltételeket és fogyasztásbővülést biztosítottak. A korábbi cselédmúlt a családtörténetekben hol lappangó, hol felszínre törő folytonossága éppen a környező falvak egykori birtokos parasztságának „ambíciórobbanásához” (Márkus 1991: 285) viszonyított „ambícióhiányban” és a jövedelemszerző kezdeményezések önállótlanágában, nagyüzemhez tapadtságában érhető tetten (infrastruktúra, táp, szállítás, piacok). Jóllehet a felfelé törekvés megtalálható a messzepusztai családtörténetekben, ez a jobb életfeltételek megteremtése után kifulladt; és ez különbözteti meg őket a környékbeli falvakban ismert, az önkiszákmányoló (utóparaszt) életmódot választó egykori gazdáktól.

A teljes foglalkoztatottság és a nagyüzem nagy élőmunkaigénye miatt igazából semmi sem ambicionálta a nagyüzemtől független megélhetési lehetőségek keresését, amit egyébként is megnehezített a nagyüzem egyedüli jelenléte, a helyi viszonyokat formáló gazdasági és társadalmi hegemoniája, amely eleve kijelölte egykor a cselédek, később az állami gazdasági dolgozóinak helyét és mobilitási aspirációit (Newby 1977). A gyerekek taníttatásának költségei és a hosszabb távú megtérülés figyelmen kívül hagyása végigkíséri a családok történetét, miközben a középgeneráció megélhetési stratégiái kényszerből nagyüzemi termelés tulajdonos- és struktúraváltásai miatt lettek változatosabbak.

Már a középgeneráció történeteiben is felbukkan a kapun belüli munkanélküliség és a cselédmúltból örökölt problémák (képzetlenség, motivációhiány, erős helyi kötődés, passzivitás) továbbélése. Akik gyengébb szálakon kötődtek az állami gazdasághoz, eleve rosszabb helyzetből néztek a változások elé: könnyebben küldték el őket, és a szakképzetlenségük miatt nehezen találtak munkát. Ezzel szemben a 'boldogulók' munkahelye éppen a megszerzett szakképesítésük miatt volt stabil, a sikeres 'kapaszkodókat' pedig a fejlődni akarás, a vállalt továbbképzés védte meg a munkahely elvesztésétől.

Messzepusztán találunk olyan immobil családokat is, akik az állami gazdaság lakásprogramja és a felhajtóereje ellenére sem tudtak kiköltözni a Mizériából vagy anyagi biztonságot teremteni. De a nagyüzemi ranglétrán feljebb lépő családokban sokszor egy családi probléma is elég volt a korábbi kedvező pozíció végleges megrendüléséhez. A felemelkedés esélye összességében a sikeresnek tekinthető generációk esetében sem volt túl nagy, hiszen túlnyomó többségük helyben maradt, s nem emelkedett látványosan társadalmi értelemben, sokszor a nagyüzemi ranglétrán sem. Mégis, a család helyzetének javítására illetve az intergenerációs mobilitásra a 'stabilitásteremtőknek' és a középgenerációnak volt leginkább esélye. A lecsúszás a harmadik generációt érinti leginkább, nekik már nem sok esélyük volt a korábbi családi pozíció megtartására vagy a felemelkedésre. A legfiatalabb

¹⁰ A háztáji állattartás (bérhizlalás) volumene (50–60 sertés) jóllehet több családnál is túlmutat a fogyasztási, önellátási szükségleteken, a tevékenységben nemcsak a mennyiség a döntő, hanem az ambíció és a munkavégzés társadalmi mobilitásban, habitus- és magatartásváltozásban is megfogható hatása (a parasztság önfelszámolása) (Márkus 1971, 1979, 1991).

generáció történeteiben újra érezhető a falu bezáródása, és visszatér a nagyszülők életmódjára jellemző térbeli és társadalmi immobilitás.

(Cseléd)mentalitás és helyi kötődés: erőforrás vagy megkötőerő?

A pusztai lét leginkább a térbeli és társadalmi elszigeteltségben, a marginális léthelyzetben megragadható. Az állami gazdaság prosperitása viszont a pusztát már azelőtt faluvá tette, mielőtt az közigazgatási értelemben községgé vált volna. A fejlődés mindenekelőtt a település nyitottabbá válásában mutatkozik meg: a messzepusztaiak büszkén mesélték, hogy a szocializmus évtizedeiben az állami gazdaság rengeteg környékbelinek, náluk jobb státuszú falusiaknak is munkát adott. Ez nemcsak az eltérő (munka)kultúrákat, mentalitásokat hozott egymás mellé, hanem különböző habitusú fiatalokat is.

Míg a háború táján született generáció jobbára a pusztába volt zárva, azaz a házaságok helybeliek között vagy azonos társadalmi állásúak (hagyományos szegényparaszti kibocsátó területekről és nagybirtokokról érkező agrárproletárok) közt kötöttek, addig a mai középkorú generáció tagjai más falusiakkal is házasodtak. Ez a korosztály jó szívvel emlékezett a környékbeli bálókra és az itt szövődő ismeretségekre. A főként nőket érintő *házassági* mobilitás nem jelenti feltétlenül a társadalmi helyzet érdemi megváltozását, de a falusi élet vagy egy gazdálkodói környezetbe kerülés a *helyi viszonylatok* között mindenképpen fontos elmozdulás. A Messzepusztáról kifelé mutató házasságok arra utalnak, hogy a mezőgazdaság kollektivizálásakor (illetve a kitelepítések idején) a tulajdonukat, s korábbi falubeli pozíciójukat elvesztő egykori birtokos paraszt szülők gyerekei már kisebb társadalmi távolságot éreztek maguk és az egykori cselédek sarjai között, mint a felmenőik.¹¹

A házasságok – akár a Messzepusztát elhagyókat, akár a beköltözőket nézzük – kissé módosítják a messzepusztai mobilitási utakat és családtörténeteket. A mentalitások és az életstratégiák keveredése (pl. a Novák, a Lukács vagy a Fülöp család) szerencsésebb esetben iskolai mobilitásban mérhető ambíciót és törekvést hozott a közösségbe, de még rosszabb esetekben (pl. a kulturális különbségek következtében megromló házasságoknál) is ellenében hatott a lecsúszásnak, vagy legalább egy generációval késleltette azt.

A *'lecsúszók'* azonban újra a faluba záródnak. Bár fontolgatják a falu elhagyását, mégsem indulnak: őket a szakképzetlenség, a pénztelenség, a hosszú távra tervezés hiánya és a feléledő habituális megrögzöttségek is idekötik.

A falubeliek, főként a legelesettebbek, gyakran mondogatták, hogy azért sem akarnak elmenni, mert szeretnek a faluban – pontosabban nem érzik jól magukat másutt. A pusztai lét izoláltsága nemcsak a térbeli-társadalmi hátrányok kiindulópontja. A társadalmilag közel homogén közösség megkötőereje és a bensővé tett kisebbség, a passzív habitus továbbélése egyszerre jelenik meg a fiatal *'lecsúszó'* szülők döntésében, akik a gyerekeiket a szomszéd falu iskolájába íratják a felső tagozatba a jobb oktatást biztosító városi iskola helyett, mondván, hogy a városiak lenézik a falusiakat. (A kivételt jobb helyzetű vagy ge-

¹¹ Az egyik legidősebb messzepusztai, Szilágyi Márton gyerekkori emlékei viszont még a falusiak és a pusztaiak közötti társadalmi távolságról tudósítanak.

nerációk óta felfelé törekvő családok jelentik.) A kockázatkerülő habitusra jó példa, hogy az állami gazdaság által támogatott lakásépítésbe vagy -vásárlásba a kedvező hitelfeltételek ellenére is nehezen vágtak bele a messzepusztaiak: „*úgy kellett őket rábeszélni*” (Lovász Klára), mert tartottak a korábbi szűkös, de kiszámítható életfeltételeik elhagyásától.¹²

Az erős helyi kötődés a másik oldala a Messzepuszta gyakran emlegetett „*belterjessége*”, amit leginkább a menekülő és a menekülni vágyók hangsúlyoztak, miközben teljesen általános, elterjedt vélemény volt, hogy „*itt mindenki sógor-koma-jóbarát*”. Ebben nemcsak a generációk óta itt élő tősgyökeres családok immobilitása tükröződik, hanem az a helyhez kötődő és csak helyben használható erőforrás is, amit a rokoni hálózatok, baráti kapcsolatok és a paternalisztikus viszonyok működtetése jelent.

A messzepusztaiak többször is kitértek arra, hogy a családtagok az állami gazdaságbeli ismeretségek révén kaptak munkát. A bevett gyakorlat egészen a legutóbbi időkig tovább élt, és néhány mai példa is akad erre: ha „*valaki dolgozott itt a cégnél, a rokonait – ha olyan volt – előnyben részesítették. Úgy kezelték, hogy őt ismerjük, jöhet ide dolgozni*” (Fülöp László).

A mostani cégvezetés a gyakori áthelyezésekkel megpróbálja elejét venni a vezetők és beosztottak közötti mélyebb kapcsolatok kialakulásának. Ezt egyfelől a visszaélések és összejátszások megelőzése indokolhatja, másfelől a munkavállalókkal szembeni távolság megőrzése. A korábbi ismeretségek azonban sokszor még ma is aktiválhatók: az áthelyezett főnökök maguk mellé hívják korábbi dolgozóikat, és ezek a bizalmi viszonyok segítik az elhelyezkedést és az informális munkaalkalmak megtalálását, bejáratott működtetését is.

Mások úgy emlékeztek, hogy a fiatalabb, diplomás (közép)vezetők barátkozását nem nézte jó szemmel a vezetés. A korábban az állattenyésztésben dolgozó Hegedűs Tibor szerint észre lehetett rajtuk venni azt, hogy a kezdeti odafigyelés, barátságosabb hangvétel után a vezetési stílusuk megváltozott: „*elvárták tőlük azt, hogy a főnök és a melós között ne a szeretet legyen a viszony, hanem az legyen erélyes*” (Hegedűs Tibor).

A jogutódnál dolgozók ugyanakkor ma is a jó gárdát és a régi ismeretségeket emlegették, és a mostani főnökeik „*korrektségét*” hangsúlyozták. E kettőség megvilágítja azt a folyamatot, ahogyan az egyetlen munkaadó társadalmi-gazdasági fölényéből következő, a pusztán anyagi függőségen túlmutató, a komplex közösségi viszony- és szereprendszert mozgató uradalom (majd állami gazdaság) paternalista viszonyai lassanként vesztenek a társadalmi viszonyokat meghatározó komplex mivoltukból (Newby 1977). Bár közvetve továbbra is hatással vannak a privatizált magáncégen belüli elhelyezkedésre, a munkaadó és munkavállaló viszonya egyre inkább csak egzisztenciális függést jelent, s a személyes kapcsolatok minősége legfeljebb a munkakörülményeket befolyásolja.

Az egykori uradalom munkaszervezetében megtalálható paternális elemek az állami gazdaság működésében is megjelentek, és leginkább a létbiztonság garantálásához valamint az infrastruktúra fejlesztéséhez kapcsolódtak (Wolf 1966, Newby 1977). A gondoskodás a lakhatási körülmények javításában a település infrastruktúrájának fejlesztésében vált kézzel foghatóvá, de megjelent az összeszokott brigádok munkamegosztásában és a dolgozók megbecsülését kifejező gesztusokban is. Ennek a leggyakrabban emlegetett módja valamilyen összejövétel (pl. brigádvacsora) volt, amelyre leginkább az

¹² Hasonló tapasztalatokat rögzített a falut járva Varga Dávid is a rendszerváltás táján (Varga 1991).

állattenyésztésben dolgozók emlékeztek.¹³ Ezt az odafigyelést hiányolják a régi, nyugdíjas dolgozók is:

„Tíz éve, hogy már nem törődnek a nyugdíjasokkal, hogy mi van vele. Nem kérdezi meg senki. Azelőtt voltak ilyen nyugdíjas-találkozók. Kaptunk egy ebédet, egy szelet süteményt, egy kávét, egy pörköltet. De most nyolc-tíz év óta semmi. Mióta innen az irodát elvitték...” (Szabó Sándorné)

A falu korábbi és mostani vezetője között a paternalisztikus gondoskodás elvárásainak kezelésében mutatkozik a legnagyobb különbség. A helybeli születésű Lukács József polgármesterként nem tudott nemet mondani a hozzá fordulóknak, mert gyerekkorában megtapasztalta a nélkülözést, ráadásul választott és közösségi pozíciója egyaránt előírta a segítségnyújtást. Ugyanakkor pontosan tudta, hogy melyek azok a gesztusok, amelyekkel a generációk óta egzisztenciális függésben, paternalista támogatás alatt élő családok értenek és értékelnek. A falunapon mindenkinek járó ingyenebéd, a nyugdíjasoknak és a diákoknak adott karácsonyi vagy tanév végi ajándék, a nőnap-i összejövedelesek, a pillanatnyi, összegét tekintve sokszor csak az empátia kifejezésére elegendő rendkívüli segély mind az összetartozás és a másik iránt érzett felelősség jele. A messzepusztaiak igényelték is ezt a gondoskodást; nemcsak ügyes-bajos hivatali ügyeikkel, segélykérelmekkel fordultak hozzá, hanem családi bajok esetén is:

„Hogyha odajött hozzám egy problémával, isten bizony mondom Önnek, volt olyan, mikor tudtam, hogy nem tudom megoldani a problémáját, de soha nem mondtam neki azt, hogy nem. (...) Mer... mert ő számított rám. És volt, amikor családi problémákhoz hívtak – volt, amikor éjfélkor is. Odamentem, és gondolkodtam magamban – a férfi ilyen agresszív figura vót –, és mondom, »most mondd meg, most mit szórakozó, bolond vagy?« És szót fogadott, és utána csend vót. És ezér' nekem nagy előnyöm volt, hogy én itt születtem. Ismerik az én hibáimat, a jó oldalaimat is. Én is úgy ismerek mindenkit. (...) Vót amikor odajött segélyért, és mondom: »az isten áldjon meg téged, most kaptál a múlt héten ötezer forintot! Elment három nap alatt.« »Mondom, menj be a Julcsához [ügyintéző], kérjél ötezer forintot.« Nem tudtam, nem tudtam nemet mondani. (...) Nekem a szívem diktálja az eszemet. Azért, mert én nagyon csóró családból származom, és én tudom mit jelent – ahogy mondtam is – háromezer forint. Ilyen típus vagyok.” (Lukács Ferenc)

A régóta a faluban dolgozó új polgármester, aki városi kijáróként tölti be funkcióját – bár jól ismeri a falut és lakóit, és maga sem zárkózik el a pillanatnyi segítségnyújtástól –, a választott vezető távolságtartásával és szereptudatával hagyja jóvá vagy utasítja el a kért segítséget. Nemcsak tűzoltást végez, hanem stratégiát épít: a helyi szintű turizmusra ala-

¹³ Arra is akad példa, hogy egy-egy telepvezető éppen a hiányolt brigádvacsorákat, összejövedeleket eleveníti fel (talán az alulról jövő kezdeményezéseket felkarolva), mivel a megvendéglés korábbról ismert gesztusa mindenki számára érthető.

pozott településfejlesztésben gondolkodik; a közmunkaprogramot megpróbálja értéktelenségre (múzeum létrehozása, felújítások) használni, miközben az időszakos foglalkoztatással igyekszik a legégetőbb szociális problémákat enyhíteni. Leginkább a fiatal lecsúszók szorulnak segítségre, akik a korai családalapítás után otthon maradtak a gyerekekkel, vagy nem tudnak elhelyezkedni. A máról holnapra élés, a tervezés és a felelősségvállalás hiányának tüneteit a tartós szegénység és a helyben egyedüli, „gondoskodó” munkaadóhoz kötődő elvárások¹⁴ ugyanakkor rendre előhívják a szegénység által újraaktivált régi generációs berögződéseket (Newby 1977). „*Adott a főherceg, adjon az állam is*” (Varga 1991: 168).

Ugyanez visszhangzott abban a szelíden sürgető kérdésben, amivel egy nyugdíjas lakó fordult a felújított cselédházak elé érkező polgármesterhez: mikor fogja az önkormányzat megcsináltatni a kerítést? Hát nem látszik, hogy mennyire kidőlt-bedőlt? Míg a Mizériában lakó kisgyerekes nők a járdák állapotán mérgelődtek, néhány háztulajdonos azt panaszkolta, hogy hiába szóltak az önkormányzatnak, hogy reped a mennyezet, vizesedik a fal, beázik a tető – nem történik semmi.

Nem véletlen, hogy éppen a legrosszabb körülmények között élők voltak elégedetlenek az önkormányzat munkájával; nehezményezték, hogy nem kapnak semmit, s a nehezen élő kisgyerekesek helyett a nyugdíjasok és, miként mondták, „*az alkoholisták*” számíthatnak segítségre. A dühöt a szükség növekedése hívja elő, hiszen a ma nyugdíjas ‘stabilitás-remtő’ generáció nem szorul rá az önkormányzat anyagi segítségére, de rájuk mégis több odafigyelés jut, ők a faluban az „érdemes” szegények.

A faluszerte ismert alkoholproblémák, a labilis családi viszonyok és párkapcsolatok ugyanúgy a Mizériában sűrűsödnek, mint a tartós szegénységgel járó komplex bajok, amelyek főként a nagyüzemből kihullott középgenerációt érintik, de a fiatalokat is fenyegetik.

A leromlott házsorok között mintha a cselédidők visszhangoznának: nemcsak a zsúfoltság és a romló lakáskörülmények okoznak gondot, hanem a kisebb lopások miatt kialakult szomszédsági viszályok vagy a tettelegességig fajuló családi veszekedések is. A frusztráltságot a kiszolgáltatottság és a menekülés kilátástalansága is táplálja. A segítségnyújtás fő eszköze a közfoglalkoztatás, amely még úgy sem tud minden rászorulón segíteni, hogy 25–30 főnek biztosít többé-kevésbé folyamatosan munkát.

A tulajdonosváltással járó drasztikus fordulat, amely a leépítések mellett a falu és a gazdálkodó egység közötti szálak elvágásával járt, rámutatott a generációk óta függésben élő, társadalmilag és térben lényegében immobil csoportok társadalmi változások közegében szükségszerűen megmutatkozó sérülékenységre. A családtörténetek a mezőgazdasági nagyüzem dicsfényében és árnyékában is külső logika szerint alakultak: a generációk felfelé vagy lefelé ereszkedését a nagyüzem változásainak ritmusa alakítja. Az egykorvolt uradalmi cselédek „ambícióhiánya”, habituális kötöttségei, valamint a külső feltételek egymást erősítve vezettek ahhoz az évtizedek alatt kialakult sajátos csapdahelyezethez, ami Messzepusztá lakóit helyben és a folytonosan *változó* nagyüzem kötelékében tartotta, miközben alkalmazásuk ráerősített a korábbi, alapvetően immobil életmód beidegződéseire.

¹⁴ A gondoskodó munkaadótól való függés és a megváltozott alkalmazkodási készségek nemcsak a cselédmúltú állami gazdasági dolgozók között figyelhetők meg, hanem a volt gyári munkások kolóniáiban is (lásd Schwartz 2011)

Az állami gazdaság prosperálása, azaz a dolgozók számára biztosított pusztai jólét nem ambicionálta, sőt feleslegesnek mutatta a mezőgazdasági nagyüzemtől független megélhetési stratégiák kidolgozását, így például az iskolai mobilitásra alapozott felemelkedést, amit a helyben egyetlen munkaadóként generációkat foglalkoztató nagyüzem komplex társadalmi és szerepviszonyokra kisugárzó paternalista hegemoniája ugyancsak akadályozott (Newby 1977).

A generációk függősége azonban a családtörténetekben megjelenő folytonosság és a boldogulási minták átörökítése ellenére különbözik.

A pusztai lét zárt, erősen hierarchikus világában a viszonylagos létbiztonság ára a feudálisztikus függés és a kiszolgáltatottság, amit az esetleges paternalisztikus gondoskodás enyhített. A szocialista nagyüzem eltörölte ugyan a kiszolgáltatottság leglátványosabb elemeit, de a mezőgazdasági munkáslét a térbeli-társadalmi periférián tartotta a messzepusztaiakat, amire a továbbélő paternalizmus is ráerősített. Az állami gazdaság gondoskodása az uradalmi viszonyokhoz képest jobb életkörülményeket teremtett, de az egykori cselédek és a többi társadalmi réteg távolsága nemigen változott – még egy rendkívül sikeres állami gazdaság esetében sem. Éppen a pusztaiak ambícióhiánya mutatja, hogy mennyire távol estek tőlük a szocializmus viszonyai között kimunkált felemelkedési utak (háztáji, második gazdaság). A sajátos tartalmú pusztai jólét tovább erősítette a helyi kötődést és a függést, a felemelkedésre (helyzetváltoztatásra) mégis ekkor nyílt a legtöbb esély.

Míg az egykori cselédeket társadalmi-gazdasági marginalizáltságuk, kiszolgáltatottságuk és a munkaszervezet hierarchizáltsága tartotta a pusztákon, az állami gazdaság munkáit a szakképzetlenségük és a biztos munka kötötte a nagyüzemhez. A kötelező munkaviszonyra alapozott „kényszerintegráció” (kmk) határait azonban a fegyelmi ügyek, az alacsony színvonalú munkavégzés és a menekülő utak (pl. rokkantnyugdíjazások) jelzik.

A tulajdonosváltással a pusztai viszonyok a megváltozott körülmények közötti újratermelésének esélye megszűnt: a racionalizált, profitorientált nagyüzem ma már nem tekinti feladatának a lakhatás biztosítását, és többé nem kínál munkát Messzepusztán minden lakójának. A feudális, majd a szocialista viszonyok között részben megszüntetett, részben újratermelt paternalista függést mára tisztán gazdasági függés váltotta fel. A posztoszocialista (racionalizált) pusztán az átalakított nagyüzem nem vesz részt a korábbi paternalista viszonyok újratermelésében, de közvetett módon, differenciáltan újratermeli a függést: a szelektív alkalmazásból kihullók az informális munkaalkalmakra és a közmunkára szorulnak, és nem tudnak alternatívát nyújtani a gyerekeiknek (iskolai lemorzsolódás, sikertelen szakmaszerzés).

A szociális gondoskodás feladata az önkormányzatra hárul, de az nem képes kezelni ezt a komplex problémát, hiszen a falu életéből nemcsak a szakképzetleneket integráló munkaadó, hanem az életet szervező integratív erő is hiányzik. Messzepusztán a közfoglalkoztatás szerepét nemcsak a nélkülözés, hanem a paternalista elvárások is felerősítik. Az új keretek között azonban nemcsak a munkaadó és a segítő szerepkör távolodik, hanem élesen elválik a nagyüzem által továbbra is foglalkoztatottak és az ebből a körből tartósan kiszoruló köre. A közmunka jelenlegi formájában és a vidéki életmód átalakulásával a pusztai lét mégoly alacsony színvonalát sem képes biztosítani. Ugyanakkor a közfoglalkoztatás megerősíti a függő viszonyokat, a segítségvárásra berendezkedett passzív habi-

tust és a kiszolgáltatottság tudatát: a faluba zárja a fiatalokat, akik a társadalmi-gazdasági változások passzív elszenvedőivé váltak. Az átalakított nagyüzem árnyékában a cselédlet és mentalitás egyes elemei újraélednek, ami egy önmagát újratermelő hagyományos, nem etnikus szegénység zárványszerű megjelenéséhez vezethet.

Irodalom¹⁵

- Erdei Ferenc 1973 [1938]: *Parasztok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Feischmidt Margit (2013): Társadalmi kirekesztés és a mobilitás lehetőségei aprófalvakban élő, cigánynak tartott emberek életében In Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest: Argumentum, 75–103. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranyban_videken_2013.pdf
- Gyáni Gábor – Kövér György (2004): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Illyés Gyula (2005 [1936]): *A puszták népe*. Budapest: Osiris.
- Juhász Pál (2006): *Emberk és intézmények: két zsákutca az agráriumban*. Budapest: Új Mandátum Kiadó – Jelenkutató Alapítvány.
- Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna (2012): Kényszer vagy kivonulás – élet a peremeken. *Tér és társadalom*, 26 (4), 73–92. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00049/pdf/EPA02251_tet_2012_4_073_kovacs_vidra.pdf
- Kovács Imre (1997 [1935]): A gazdasági cselédek kereseti és megélhetési viszonyai. *Magyar Szemle, Új folyam* 6 (11–12), 195–214. http://www.magjarszemle.hu/cikk/19971101_a_gazdasagi_cseledek_kereseti_es_megelhetesi viszonyai
- Kovács Katalin (1998): Bomlás és sarjadás az agrárgazdaságban. *Replika*, 33–34, 177–192.
- Kuczsi Tibor (2011): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Jelenkutató Alapítvány. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_11_Kuczsi_Tibor_Kisvállalkozas_es_tarsadalmi_kornyezet/index.html
- Márkus István (1971): *Kifelé a feudalizmusból*. Budapest: Szépirodalmi.
- Márkus István (1979): *Nagykörös*. Budapest: Szépirodalmi.
- Márkus István (1991): *Az ismeretlen főszereplő: tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi.
- Mátyus Alíz – Tausz Katalin (1984): *Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek*. Budapest: Magvető.
- Nagy Netta (2013): *A cserevilágtól a padlássöprésig: falusi hétköznapiak a beszolgáltatás éveiben*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság.
- Newby, Howard (1977): Paternalism and Capitalism. In Case, Richard (ed.): *Industrial Society: Class, Cleavage and Control*. London: George Allen and Unwin Ltd.

¹⁵ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 03. 14.

- Schwarcz Gyöngyi (2011): Sorsukra hagyott – magukra maradt emberek: a múlt hatalma a jelenen. In Kuczi Tibor (szerk.): *Alkalmazott gazdaságsszociológia*. Budapest: Jelenkutató Alapítvány, 227–247. (a szövegben nincs) http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_12_Kuczi_Tibor_Alkalmazott_gazdasagszociologia/ch14.html
- Tamáskó Máté (2013): *Falvak az uradalmak helyén*. A megszűnt nagybirtok telepesei községeinek építészete 1945 után. Budapest: Martin Opitz Kiadó. <http://mek.oszk.hu/13200/13241/13241.pdf>
- Valuch Tibor (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest: Osiris.
- Varga Dávid (1991): *Mai puszták népe: volt cselédek, mai gondok Dél-Dunántúl állami gazdasági pusztáin*. Pécs: Baranya Megyei Könyvtár. /Pannónia Könyvek./
- Vigvári András (2015): Vissza a tanyákra – egy cigány család újrakezdési esélyei a szabolcsi pusztai világban. In Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak*. Szegénység és etnicitás vidéki terekben. Budapest: Argumentum, 211–229.
- Virág Tünde (2015): Szegénysors – mindennapok egy pusztán. In Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak*. Szegénység és etnicitás vidéki terekben. Budapest: Argumentum, 229–246.
- Váradi Monika Mária (2013): Megélhetés és támogató kapcsolatok – az aprófalusi szegénység arcai: esettanulmány 2008-ból. In Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest: Argumentum, 106–131. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranynban_videken_2013.pdf
- Wolf, Eric R. (1966): Kinship, friendship, and patron-client relations in complex societies. In Banton, Michael (ed.): *The Social Anthropology of Complex Societies*. London: Tavistock.
- Závada Pál (2006 [1986]): *Kulákprés*. Család- és falutörténeti szociográfia, Tótkomlós 1945–56. Harmadik, átdolg. kiadás. Budapest: Magvető.

HATÁRESETEK ÉS ALTERNATÍVÁK

KOÓS BÁLINT

A SZEGÉNYSÉG ENYHÍTÉSÉT CÉLZÓ FÖLDHASZNÁLAT A VILÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

2011-ben Magyarországon egy kísérleti program indult az aktív foglalkoztatáspolitikai eszköztárba tartozó közfoglalkoztatás mezőgazdasági tevékenységekre való kiterjesztésére. A Heves megyében – Gyöngyöspatán és a környező településeken – elindított mintaprogram részeként a résztvevők önkormányzati területeken növénytermesztési munkákat, valamint erdőtelepítést végeztek. A mintaprogram pozitív értékelését követően a Belügyminisztérium szélesebb kör számára is lehetővé tette a mezőgazdasági közfoglalkoztatást. 2011 októberében a közfoglalkoztatási program kommunikációs felelőse egyenesen úgy nyilatkozott: „Az új típusú közfoglalkoztatás alapterülete a mezőgazdaság” (Samu 2011). A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokban résztvevők száma évről évre nő, 2015-ben a közfoglalkoztatásban érintett személyek közel ötöde – havi átlagban 37 ezer fő (!) – mezőgazdasági munkákban vett részt.¹ Elképesztően nagy szám ez, főként, ha figyelembe vesszük, hogy ez a mezőgazdaságban dolgozó fizetett munkaerő – az Eurostat adatai alapján 2014-ben 124 800 fő – majd negyedét teszi ki. Míg a közfoglalkoztatás egészét komoly szakmai érdeklődés kíséri (így pl. ÁSZ 2013, Csoba 2010, Hamar 2010, Koltai 2014, Váradi 2010), a mezőgazdasági közfoglalkoztatás mindeddig háttérbe szorult. Jelen írás célja a hazai mezőgazdasági közfoglalkoztatási program vázlatos bemutatása, nemzetközi kontextusba helyezése, s a közmunkát végzők főbb demográfiai és szociális jellemzőinek bemutatása.

A közfoglalkoztatás mint eszköz

A hazai mezőgazdasági közfoglalkoztatási rendszert – tekintettel annak komplex természetére – akár vidékfejlesztési eszköznek is tekinthetnénk, létrejötté azonban sokkal inkább a foglalkoztatáspolitikához, annak is 2011-es átalakításáig nyúlik vissza. Ez az átalakítás nem példa nélküli, hiszen Reagan elnök reformjai nyomán az Amerikai Egyesült Államokban 1981-től sorra indultak olyan programok, amelyek feltételként közcélú munkához kapcsolták a jóléti ellátást (Nathan 2000), ami határozott elmozdulást jelentett a korábban meghatározó welfare-megközelítéstől a workfare-rendszer irányába (Kálmán 2015). A reageni reform egy korábban széleskörűen alkalmazott makrogazdasági anticiklikus eszközhasználatát terjesztette ki egy új területre. Az 1920-as évek közepén az angol liberális

¹ A <http://kozfoglalkoztatatas.bm.hu> adatai alapján (utolsó letöltés: 2016. 05. 03.)

politikus, Lloyd George által javasolt közpolitikai eszköz alapgondolata végül Keynes által vált széles körben ismertté. Arról van szó, hogy ha a piac elégtelen keresletet támaszt a munkaerő iránt, akkor az államnak kell új fizetett munkahelyeket teremtenie (Keynes 1965), hogy a pótlólagos kereslet révén elősegítse a gazdasági fellendülést, s közben a munkanélküliség is mérsékelhető. Az 1929-es gazdasági világválság nyomán világszerte indultak olyan kormányzati, önkormányzati programok, amelyek munkanélküliek számára nyújtottak munkalehetőséget – a legismertebb Rooseveltnél New Deal programja, amely jelentős infrastruktúra-fejlesztések révén teremtett új munkahelyeket. A 1929-es válság hatására Magyarországon is elindultak efféle közmunkaprogramok. Az 1930-ban bevezetett ínségadóra, illetve szegényalapra támaszkodva képzettség szerint differenciált közmunkaprogramok indultak az országban. A szakképzettek számára „szükségmunkát”, a képzetlenek számára pedig „ínségmunkát” (Gyáni 2011) szerveztek a nagyobb lélekszámú települések önkormányzatai. A szakképzetlen munkaerő az ínségmunka keretein belül jellemzően infrastruktúraépítési (utak, csatornák kialakítása), parkosítási, tereprendezési, erdősítési feladatokat végzett (Magyarosi 2015). Az értelmiségiek számára jóval nehezebb volt munkalehetőséget biztosítani, ők jellemzően a különböző közszolgáltatások (különösen a szegényügyi ellátás) területén helyezkedhettek el, de kérdezőbiztosként a statisztikai hivatal is nagy számban foglalkoztatott szükségmunkásokat.

Az államszocializmus időszakában, a teljes foglalkoztatás idején ilyen típusú közpolitikákra – tekintsük azokat akár foglalkoztatáspolitikai, akár szociális célúaknak – nem volt szükség. A rendszerváltással a helyzet gyökeresen megváltozott (Csoba 2010), 1991-ben a közhasznú foglalkoztatás, 1996-ban a közmunkaprogramok, 2000-ben pedig a közcélú foglalkoztatás került bevezetésre. E programok közös vonása, hogy az ellátás feltételül, a jogosultság megszerzéséhez bizonyos, társadalmi szempontból hasznos munkavégzést kötöttek ki. E programok jellemzően rövid idejűek voltak – a közcélú foglalkoztatás 30 napot jelentett – és viszonylag szűk kört érintettek (ÁSZ 2007). Változást az Út a munkához (UMA) program (2008) hozott, amely jelentős forráskeretet kapott a közcélú foglalkoztatás kiterjesztésére, s új elemként megjelent benne a képzési komponens is: a 35 év alatti, általános iskolát be nem fejezettek számára a képzésen való részvétel kötelezővé vált. Mindhárom hazai közfoglalkoztatási forma esetén minimálbért kaptak a programba bevontak, akik így váltak jogosulttá a jóléti ellátásra (munkanélküli-segély, az UMA idején foglalkoztatást helyettesítő támogatás). A programban résztvevők jellemzően települési közfeladatok ellátásával kapcsolatos munkákat végeztek, elsősorban a közterületek, utak tisztítása, zöldfelületek gondozása, árkok karbantartása volt a feladatuk. E programok rendkívül fontos munkaerő-piaci, szociális feladatot töltöttek be azzal, hogy kötődést, kapcsolatot hoztak létre az elsődleges munkaerőpiacról tartósan kiszorultak és a munka világa közt, hozzájárultak az érintettek munkaképességének valamilyen szintű megőrzéséhez, s többletjövédelmet biztosítottak a nehéz anyagi körülmények közt élők számára. A program értékelését végzők ugyanakkor rámutattak arra, hogy a program foglalkoztatási hatása minimális, az érintett tartós munkanélküliek az elsődleges munkaerőpiacon továbbra sem képesek elhelyezkedni (Váradai 2010, Scharle 2011).

Ebben az időszakban a hazai közfoglalkoztatás cél- és eszközrendszere illeszkedett a fejlett világ országaiban alkalmazott aktív foglalkoztatáspolitikai gyakorlatához. Ennek meg-

felelően a közfoglalkoztatás az aktív foglalkoztatáspolitikai eszközei közül csupán egy, s nem is a legfontosabb eszköz volt, amely alapvetően egy időszakosnak tekintett gazdasági válság negatív munkaerő-piaci következményeinek enyhítését célozta. Számos országban indultak ilyen közfoglalkoztatási programok globális, illetve regionális válságok nyomán (Subbarao et al. 2012). E programok alapvetően a munkaerőpiacról kiszorultak átmeneti foglalkoztatását szolgálták, hogy a gazdaság strukturális igazodását követően ismételten lehetővé váljon elhelyezkedésük az elsődleges munkaerőpiacon. A közfoglalkoztatás ennek megfelelően hármast követett: a munkaképesség megőrzését, a képzettségi szint javítását és az elszegényedés megelőzését.

A közfoglalkoztatás azonban nem csupán a fejlett országokban alkalmazott foglalkoztatáspolitikai eszköz, a fejlődő országokban éppen úgy alkalmazzák, az eltérő feltételek miatt azonban némileg más cél- és eszközrendszerrel. A legfontosabb eltérésnek az tekinthető, hogy a közfoglalkoztatási programok nem időszakos gazdasági sokk, hanem strukturális, tartós problémák kezelését célozzák. Ilyen tartós problémának tekinthetők az alapvető közművek: közlekedés, víz- és energiaellátás infrastrukturális elemeinek hiánya, a mezőgazdaság szűk és időben ingadozó foglalkoztatási kapacitása, amelyet egyes országokban súlyos élelmiszerellátási problémák tetéznek. A klasszikus példának számító Marokkóban 1961-ben indult az a mai napig működő program (Promotion Nationale), amely összekapcsolta a szezonális mezőgazdasági munkanélküliség kezelését és a közlekedési infrastruktúra fejlesztését. A marokkói program célrendszere idővel kibővült, közvetlen területfejlesztési és szociális célok elérése érdekében is alkalmazzák, ennek köszönhetően az elmaradott vidéki területek intézményellátottsága (oktatási, egészségügyi intézmények építése révén), megközelíthetősége javult, és jelentősen fejlődött az ivóvízellátás minősége is (Jalal 2007). Hasonló kezdeményezésnek tekinthetők a bangladesi, az etióp, az indiai, dél-afrikai, argentin közfoglalkoztatási programok.

A fejlődő és fejlett országok közfoglalkoztatási programjai közös vonásokat is mutatnak: alapvetően rövid távú foglalkoztatási lehetőséget biztosítanak a munkanélküliek számára, s jövedelemtranszfer révén mérséklik a szegénységet; ugyanakkor eltérés, hogy a fejlődő országok esetében a fejlesztési, míg a fejlett országok esetében a képzési komponensnek van jelentősége. Ez tükröződik abban is, hogy a fejlődő országokban inkább projektalapú, míg a fejlett országokban elsősorban programalapú megközelítés a jellemző. A fejlődő országok esetében a projektek kiválasztása során egyaránt található top-down (Marokkó), illetve bottom-up megközelítés (India). Marokkóban, ahol az alapvető vonalas infrastruktúra kiépítése volt a fókuszban, a központi szervezés a meghatározó, míg Indiában a választott helyi képviselőkől álló tanács dönt a megvalósítandó fejlesztésekről. (A program effajta megvalósítása, vagyis az érintettek bevonása a fejlesztési döntésekbe Indiában fontos demokratizálási, közösségépítő eszköz.)

A hazai közfoglalkoztatási rendszer

Magyarországon 2011-ben alapvetően átalakult a közfoglalkoztatás rendszere, megszűnt a korábbi közmunkaprogram, a közcélú munka és a közhasznú munkavégzés, ezek helyébe az egységes közfoglalkoztatási rendszer lépett. A közfoglalkoztatási rendszer kialakításakor a deklarált cél² az volt, hogy társadalmilag hasznos, értéket teremtő foglalkoztatási formák révén („segély helyett munka”) biztosítsák a munkaerőpiacról kiszorultak széles köreinek aktivizálását, munkaképességük megőrzését, s hogy munkarutin megszerzésével segítség elhelyezkedésüket az elsődleges munkaerőpiacon.

A közfoglalkoztatás, 2011-es indulását követően, mind a ráfordított közpénz összege, mind az érintett személyek száma tekintetében korábban nem látott jelentőségre tett szert (1. táblázat). 2014-ben 231 milliárd forint ráfordítás révén a magyar lakosság huszada (5,6%) vett részt valamilyen közfoglalkoztatási programban, amely nemzetközi összehasonlításban is rendkívül magasnak ítéltető (Kálmán 2015).

1. táblázat: A Nemzeti Foglalkoztatási Alap startmunkaprogramjában a kiadási előirányzat mértéke és a közfoglalkoztatási programokban részt vevők létszáma

Év	Előirányzat, milliárd Ft	A közfoglalkoztatási programokban résztvevők létszáma, fő
2011	64,0	35 033
2012	137,5	271 625
2013	180,0	402 693
2014	231,0	561 214
2015	270,0	n. a.

Forrás: Lőrincz 2015.

A hazai közfoglalkoztatási rendszer másik jellemzője, hogy a programban résztvevők nem munka-, hanem egy sajátos közfoglalkoztatási jogviszonyba kerülnek, amely sok tekintetben közel áll a határozott idejű munkaszerződésen alapuló foglalkoztatáshoz: így például jogosultságot biztosít a társadalombiztosítási ellátásokra, fizetett szabadságra (egységesen évi 20 nap), de a közfoglalkoztatottak bére nem éri el a garantált bérminimumot.

² A kormányzat ugyan elkészítette a Közfoglalkoztatási Koncepció 2012–2014 c. dokumentumot, ám ez a nyilvánosság számára nem elérhető (ÁSZ 2013), így csupán a vonatkozó törvényre (2011. évi CVI. tv.) és a kormányzati szereplők kommunikációjára hagyatkozhatunk. A vonatkozó törvény preambuluma alapján: „Az Országgyűlés az értéktérítő közfoglalkoztatás jogi kereteinek megteremtése és a munkaképes lakosság munkához juttatása, az álláskereső foglalkoztatásának elősegítése érdekében az alábbi törvényt alkotja.”

A közfoglalkoztatási programok finanszírozását a Nemzeti Foglalkoztatási Alap biztosítja. Az Alap pénzügyi forrásait a központi költségvetés mellett a szakképzési hozzájárulás, valamint az egészségbiztosítási és munkaerő-piaci járulék egy része és EU-források biztosítják. Az uniós források bevonását a közfoglalkoztatási programok képzési komponense teszi lehetővé – a 2013-ig terjedő költségvetési ciklusban a közfoglalkoztatottak képzését is szolgálta például a TÁMOP 1.1.2, illetve a TÁMOP 2.1.6, Újra tanulok! című program, amelyeket 2014 után a GINOP-6.1.1 Út a munkaerőpiacra, illetve a közép-magyarországi régióban ennek tükörprogramja, a VEKOP-8.1.1 programja követett. A már megvalósult, kiemelt TÁMOP-programok (1.1.2, illetve 2.1.6) összességében 150 milliárd forintnyi forrást biztosítottak az érintettek elhelyezkedési lehetőségeinek javítására, ami jelzi, hogy a közfoglalkoztatási program megvalósítása – a közkeletű vélekedéssel szemben – nem csupán hazai források bevonásával történt meg.

Kistérségi, illetve járási startmunka-mintaprogramok

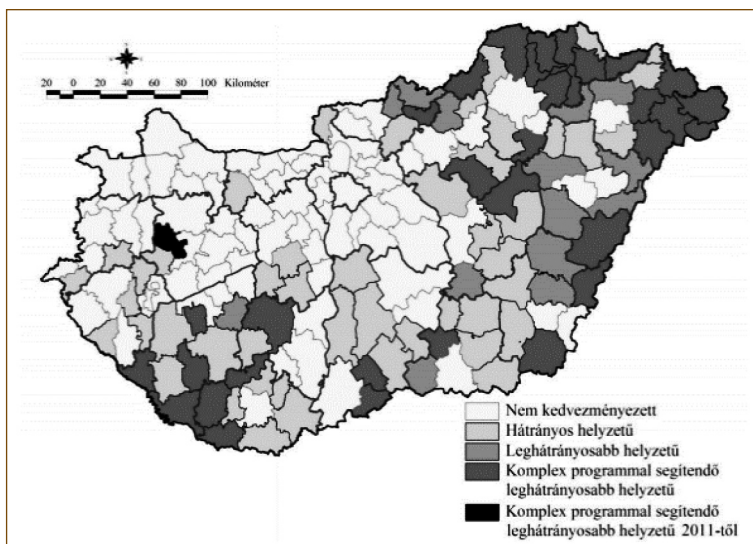
A közfoglalkoztatási programok mezőgazdasági tevékenységekre történő kiterjesztése a 2011-ben induló kistérségi startmunka-mintaprogramokhoz kötődnek. E mintaprogramok több szempontból is újszerűnek bizonyultak, egyrészt területileg célzottak voltak – területfejlesztési, illetőleg településfejlesztési dimenzióval ruházva fel ezt a foglalkoztatáspolitikai eszközt, hiszen csupán a hátrányos helyzetű kistérségekben³, illetve hátrányos helyzetű településeken⁴ indulhattak. A jogosult települések, térségek az ország klasszikus fejletlen, válság sújtotta területeit ölelik fel, ahol tartósan magas munkanélküliség és a szociális problémák halmozódása jellemző (1. ábra).

A mintaprogramok másik fontos új jellemzője, hogy nem rövid idejű, részmunkaidős, hanem hosszabb időtartamú (12 hó) és teljes munkaidős foglalkoztatási lehetőséget teremtenek a rászorulóknak számára. A harmadik, s témánk szempontjából legfontosabb új elem, hogy a mintaprogramokban hangsúlyosan megjelent a mezőgazdasági tevékenység.

³ A hátrányos helyzetű kistérségek körét a 311/2007. (XI. 17.), illetőleg a kedvezményezett járáskörét a 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelet határozza meg, egyedi miniszteri döntés alapján három további (téli, gyulai, pécsi) kistérségben indulhattak programok.

⁴ Hátrányos helyzetű települések körét előbb a 240/2006. (XI. 30.), majd pedig a 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet határozza meg. Azon települések, amelyek a kormányrendelet alapján nem jogosultak mintaprogram indítására, megyei kormányhivatalok decentralizált kereteiből, egyedi döntések alapján, hosszabb időtartamú közfoglalkoztatási programokat indíthatnak.

1. ábra: A hátrányos helyzetű kistérségi/járási kör, ahol kistérségi startmunka-mintaprogramok indítására van mód



Forrás: Pénzes 2014: 15, 15. ábra.

A hagyományosnak mondható településüzemeltetési munkák mellett – csatornák karbantartása, útkarbantartás – ugyanis e települési körben lehetővé vált mezőgazdasági, illetőleg a helyi sajátosságokra építő programok⁵ megvalósítása is. Ezen értékteremtő közfoglalkoztatási programok közvetlenül növénytermesztési, illetve állattartási tevékenységet jelentenek, amelyek természetbeni hozzájárulást biztosítanak a helyi közétkeztetés számára. Az értékteremtő közfoglalkoztatási programok másik jellemző, de kisebb jelentőségű vonulata ipari jellegű, a településeken például betonelemeket, drótfonatokat készítenek, de egyre több esetben kerül sor a megtermelt mezőgazdasági termékek feldolgozására, illetve tartósítására is, ami leggyakrabban lekvárfőzést, befőtt készítését, húskészítmények előállítását jelenti.

A közfoglalkoztatási programok, így a kistérségi mintaprogramok esetében is hangsúlyos közpolitikai cél, hogy a résztvevők „ne ragadjanak benn” ezeken a másodlagos munkaerő-piaci helyeken,⁶ hanem váljanak alkalmassá és legyenek érdekelték az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedésre. Ez a cél a legkedvezőtlenebb helyzetű térségekben, ahol a piaci erők nem képesek megfelelő számú munkahelyet teremteni, korántsem tekinthető magától értetődőnek, az érintettek számára ugyanis számos vonzó tulajdon-

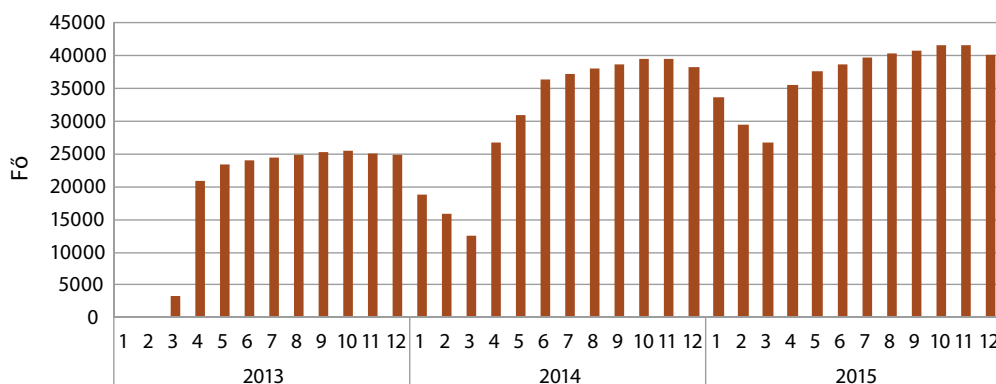
⁵ 2011 és 2014 közt téli és egyéb értékteremtő programelem is működött. 2014. évtől ez önálló elemként megszűnt, s a tevékenység a helyi sajátosságokra épülő programelem részeként végezhető tovább.

⁶ A 2011-es Nemzeti Társadalmi Felzárkóztatási Terv a foglalkoztatás három pillérét nevesíti: a nyílt piaci mellett a szociális gazdaságot és a közfoglalkoztatást.

sággal bír a konstrukció. A közfoglalkoztató⁷ számára vonzerőt jelent, hogy nem csupán a közfoglalkoztatottak bérköltségét fedezi a program teljes mértékben, de a tevékenységhez közvetlenül szükséges eszközök, anyagok beszerzésére is bizonyos mértékig (a bevont létszám függvényében a közvetlen költségek 70–100%-ig) fedezetet nyújt. A közfoglalkoztatottak számára pedig vonzerő a hosszú időtartamú,⁸ nyolcórás foglalkoztatás, ami valódi, kézzel fogható, a közösség tagjai számára is látható eredményre vezet, amelynek „jóval nagyobb becsülete van, mint a szemétszedésnek”.

A „beragadási veszély” korántsem tekinthető megalapozatlannak, a hátrányos helyzetű településeken, térségekben megvalósuló mezőgazdasági programokban résztvevők havi átlagos létszáma tartósan magas, sőt emelkedő tendenciát mutat (2. ábra). Ez egyrészt a konstrukció sikerességének is betudható, másrészt a hátrányos helyzetű településeket sújtó kiúttalanságra is rámutat, ahol egyéb lehetőségek hiányában a minimálbért el nem érő fizetésért is emberek tízezrei dolgoznak.

2. ábra: A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokban résztvevők havi átlagos létszáma, 2013–2015



Saját szerkesztés a BM közfoglalkoztatásra vonatkozó havi jelentései alapján.

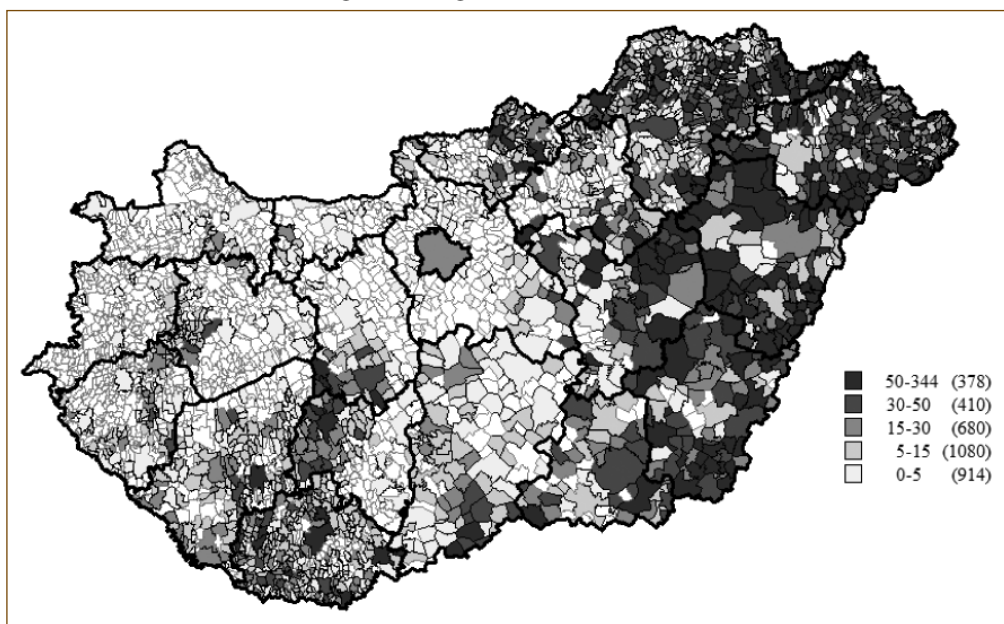
A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programok területileg rendkívül erős koncentrátságot mutatnak (3. ábra); a 2014-es adatok alapján (BM 2015) a programban dolgozók közel fele a tiszántúli megyékben (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Békés, illetve Jász-Nagykun-Szolnok megye) él. Nagyon fontos rámutatni, hogy a mezőgazdasági jellegű közfoglalkoztatási programok új elemet jelentenek, de alapvetően kiegészítő jellegűek. A legfrissebb teljes körű adatok alapján (BM 2015) a közfoglalkoztatottak közel háromnegyede (73%) hátrányos helyzetű településen élt 2014-ben, tehát ahol jogosultak voltak

⁷ A 2011. évi CVI. törvény 1. § (3) alapján közfoglalkoztató lehet (egyebek mellett): helyi és nemzeti önkormányzat, költségvetési szerv, egyházi jogi személy, közhasznú jogállású szervezet, civil szervezet.

⁸ A hosszabb időtartam 2011-től 2013-ig legfeljebb 12 hónapot, 2014-ben legfeljebb 11 hónapot jelentett, 2015-től ismét 12 hónap lett, de ezt legfeljebb további 6 hónappal lehet meghosszabbítani.

kistérségi, járási startmunka-mintaprogramot indítani, de a mezőgazdasági program-
elemben dolgozók aránya országosan csupán 17 százalék volt. Vagyis a mezőgazdasági
közfoglalkoztatás fontos, de a közfoglalkoztatás rendszerén belül országosan korántsem
meghatározó elem. Települési szinten jelentős területi differenciáltságot tárhatunk fel, hi-
szen egyes településeken a mezőgazdasági közfoglalkoztatás meghatározó közfoglalkoz-
tatási elem lehet. Aligha meglepő, ha legnagyobb jelentőségre Baranya, Tolna, Somogy,
Szabolcs-Szatmár-Bereg, illetve Borsod-Abaúj-Zemplén megye aprófalvas területein tett
szert a mezőgazdasági közfoglalkoztatás, míg a nagyobb lélekszámú, nagyhatárú alföldi
településeken, ahol számszerűleg a legtöbb közfoglalkoztatott található, a jelentősége jó-
val kisebb, hiszen ott az egyéb közfoglalkoztatási programokban is sokan dolgoznak.

3. ábra: Mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokban
dolgozók átlagos havi létszáma, 2015



Saját számítás, szerkesztés a BM (2015) adatai alapján.

Földhasználat

A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programok megvalósítása tekintetében komoly korlátozó tényező, hogy egyrészt a közfoglalkoztatónak elsősorban saját tulajdonban álló földterületen kell megvalósítania a programot, másrészt hogy a programba bevont földterület nagysága meghatározza⁹ a maximálisan bevonható közfoglalkoztatottak számát. Ez egyben azt is jelenti, hogy mezőgazdasági közfoglalkoztatás lehetőségeit behatárolja a közfoglalkoztató – leggyakrabban a települési önkormányzat – tulajdonában álló mezőgazdasági terület nagysága. Ez természetesen azzal jár, hogy azokon a településeken tehet szert nagy jelentőségre a mezőgazdasági közfoglalkoztatás, ahol a közfoglalkoztatottak száma viszonylag alacsony és az önkormányzat rendelkezik hasznosítható földtulajdonnal, ami az aprófalvas térségek településein gyakrabban előfordul.

Az önkormányzatok mezőgazdasági aktivitását behatárolja, hogy szociális földprogramokra és településfejlesztési célokra csupán 2014-ig szerezhettek földtulajdonjogot, a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról szóló 2013. évi CXXII. törvény alapján a települési önkormányzatok földhasználati és hasznosítási jogot nem szerezhettek,¹⁰ azaz ilyen módon nem növelhették tovább a mezőgazdasági közfoglalkoztatási programjaikba bevontak számát.

A mezőgazdasági közfoglalkoztatottak demográfiai és szociális jellemzői

A mezőgazdasági közfoglalkoztatottak köréről teljes körű adatokat egyetlen nyilvánosan elérhető publikáció, a Belügyminisztérium által kiadott *Beszámoló a 2014. évi közfoglalkoztatásról* című kiadvány közöl (BM 2015). A továbbiakban építünk a 2011 és 2013 közt felvett közfoglalkoztatotti adatokra is, amely a Nemzeti Munkaügyi Hivatal (NMH) által működtetett Foglalkoztatási és Közfoglalkoztatási Adatbázis (FOKA) egyedi adataiból származnak,¹¹ és legfontosabb hozzáadott értékének az tekinthető, hogy információt szolgáltat a közfoglalkoztatottak elhelyezkedési lehetőségeiről.

A mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokba bevontaknak több olyan demográfiai és szociális sajátosságuk van, amelyekkel elkülönülnek egyrészt az elsődleges munkaerőpiacon foglalkoztatottak, másrészt pedig a közfoglalkoztatottak teljes csoportjától. Az első fontos eltérés, hogy a mezőgazdasági programokban felülreprezentáltak a nők (53,7%), ami annak fényében feltétlenül kiemelandó, hogy 2014-ben mind a foglalkozta-

⁹ Egy hektár földterületen alapesetben hat fő foglalkoztatása tervezhető, bár ettől fóliasátrak, üvegházak s egyéb intenzív rendszerek esetében el lehet térni.

¹⁰ Kivételt jelentenek a Nemzeti Földalapról szóló 2010. évi LXXXVII. törvény szerint a települési önkormányzatok ingyenes vagyonkezelésébe adott földek, valamint az egy hektárnál nem nagyobb területű tanyák, amelyek a közfoglalkoztatási programok lebonyolítását segíthetik (2–15 év időtartamra) 263/2010. (XI. 17.) Korm. rendelet alapján.

¹¹ Az adatokat a Költségvetési Tanács megbízásából készített munkához bocsátotta rendelkezésre az NMH (bővebben lásd Molnár et al. 2014).

tottak (45,9%), mind a közfoglalkoztatottak (45,8%), mind pedig a mezőgazdaságban foglalkoztatottak¹² (25,9%) körében jóval alacsonyabb volt a részesedésük.

A résztvevők kor szerinti megoszlását megvizsgálva (2. táblázat) látható, hogy a mezőgazdasági programok résztvevői egy korcsoportban, a 25 év alatti fiatalok esetében mutatnak markáns eltérést a nyílt piacon foglalkoztatottakkal szemben. A kistérségi mintaprogramok résztvevőinek tizede a 25 évnél fiatalabbak közül kerül ki, ami messze meghaladja a foglalkoztatottak körében tapasztalható (6,4%) arányt, mutatva, hogy sok fiatal közfoglalkoztatási programokban szerzi első munkatapasztalatait.

2. táblázat: A közfoglalkoztatottak és a teljes foglalkoztatotti kör korcsoport szerinti megoszlása, 2014 (%)

	25 év alatti	25–34 éves	35–44 éves	45–54 éves	55 év feletti
Foglalkoztatottak	6,4	22,9	31,3	24,4	15,0
Közfoglalkoztatottak	14,6	21,2	25,0	25,7	13,6
Mezőgazdasági közfoglalkoztatottak	11,7	20,8	27,0	27,1	13,4

Saját számítás a *Beszámoló a 2014. évi közfoglalkoztatásról* 8. és 29. táblázat adatai alapján (BM 2015).

A fiatal korosztály nagyobb arányú közfoglalkoztatási részesedésében feltételezhetően az is szerepet játszik, hogy éppen a hátrányos helyzetű térségekben alacsonyabbak az iskolai végzettség mutatói, s alacsonyabb a továbbtanulási hajlandóság is, így a fiatal korosztályhoz tartozók nagyobb arányban jelennek meg a munkaerőpiacon. A 3. táblázat világosan mutatja azt az elképesztő méretű szakadékot, ami a mezőgazdasági közfoglalkoztatottak és a nyílt munkaerőpiacon foglalkoztatottak iskolai végzettsége közt tátong. A foglalkoztatottak teljes csoportjában alig 11,2% rendelkezett legfeljebb általános iskolai végzettséggel, miközben a közfoglalkoztatottak körében ez az arány meghaladta az 55 százalékot is.

A közfoglalkoztatási programok képzési komponense az érintett munkaerő drámaian alacsony képzettségi szintjét kívánta emelni. A TÁMOP 2.1.6 – „Újra tanulok!” elnevezésű kiemelt projekt keretében 2012 őszén kezdődtek meg a nagy létszámot érintő képzések a Türr István Képző és Kutató Intézet bevonásával. A TÁMOP 2.1.6. program kifutása után a GINOP-6.1.1. program – „Alacsony képzettségűek és közfoglalkoztatottak képzése” címet viselő kiemelt projekt keretein belül folytatódik a közfoglalkoztatottakat bevonó képzések megvalósítása.

¹² Saját számítás a KSH 2014-es Lakossági munkaerő-felmérése a mezőgazdaságban foglalkoztatott körében (2.1.7.2. adat tábla) alapján. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_qlf005a.html (utolsó letöltés: 2016. 05. 03.)

3. táblázat: A közfoglalkoztatottak száma és megoszlása
pillérenként, iskolai végzettség szerint, 2014

	Legfeljebb ált isk.	Szaktun- kás, szakiskola	Szakközép, gimnázium	Felsőfok	Összesen	Összesen
	százalék					fő
Mezőgazdasági program (Kistérségi startmunka-mintaprogramokon belül)	55,2	30,1	13,8	1,0	100	31 050
Kistérségi startmunka-mintaprogramok összesen	56,0	29,8	13,3	1,0	100	59 290
Országos közfoglalkoztatási programok	44,0	30,4	21,2	4,3	100	30 921
Hosszabb időtartamú közfoglalkoztatás	54,7	26,3	16,9	2,1	100	88 639
Összes közfoglalkoztatási program	53,3	28,1	16,5	2,1	100	178 850
Foglalkoztatottak összesen	11,2	28,3	33,8	26,6	100	–

Saját számítás a *Beszámoló a 2014. évi közfoglalkoztatásról* 13. és 30. táblázat adatai alapján (BM 2015).

A képzések célja kettős: egyrészt a közfoglalkoztatottakat kívánja betanítani a mezőgazdasági közfoglalkoztatási munkák elvégzésére, másrészt pedig olyan hasznosítható tudást szeretne átadni, amelynek révén az érintettek östermelővé, illetve szociális szövetkezeti dolgozóvá válhatnak a közfoglalkoztatásból való kikerülésük után (ÁSZ 2013). Témánk szempontjából a kistérségi startmunkaprogramok esetében kötelező képzések három csoportja releváns, a háztáji növénytermesztés és tartósítás (18 hónap), a háztáji állattartás (12 hónap), illetve a háztáji növénytermesztés és állattartás (24 hónap). Fontos rámutatni arra, hogy a megvalósított képzések az elsődleges munkaerőpiacon való elhelyezkedési lehetőségeket nem bővítik érdemben, inkább a ház körüli növénytermesztés beindítását segítik, esetleg javítják a szociális szövetkezetek létrehozásának, működtetésének esélyeit. A mezőgazdaságban is egyre inkább érzékelhető a képzett munkaerő – például mezőgazdasági gépkezelő, nehézgépkezelő – iránti kereslet erősödése, ám a közfoglalkoztatási programok képzési része nem az árutermelő mezőgazdaság munkaerő-keresletére reflektál, hiszen a közfoglalkoztatásból kikerülők legfeljebb betanított mezőgazdasági szezonmunkák elvégzésére késznek.

A mezőgazdasági jellegű közfoglalkoztatás nem csupán a bizonytalan lábakon álló szociális szövetkezetekkel, hanem az Emberi Erőforrások Minisztériuma (Emmi) által támogatott szociális földprogramokkal is összekapcsolódik. E szociális földprogramok részeként működik a „Közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó szociális földprogram”, amely állás keresők munkavállalását támogatja, illetve 2012 és 2014 közt volt elérhető a „Kertkultúra és kisállattartási alprogram”, amely a háztáji gazdálkodást elterjedését ösztönözte a szociálisan rászoruló körében. A harmadik, az „Eszközbeszerzési és fejlesztési alprogram” a mező-

gazdasági termelést folytató szervezetek piacra jutását támogatta 2016-ig, segítve ezzel a bevételi források diverzifikációját, a támogatásfüggőség mérséklését. Megfigyelhető, hogy a mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokra nagyobb hangsúlyt helyező településeken a szociális földprogram iránt is nagyobb érdeklődés nyilvánult meg (4. táblázat): a támogatott pályázó településeken rendre magasabb a mezőgazdasági közfoglalkoztatottak átlagos havi létszáma és aránya, igazolva azt a tereptapasztalatot, miszerint a mezőgazdasági közfoglalkoztatásra nagy hangsúlyt helyező települések minden lehetséges forrást igyekeznek a tevékenység fejlesztésére, az eszközállomány bővítésére, javítására felhasználni.

4. táblázat: Mezőgazdasági közfoglalkoztatási programok és szociális földprogramban részt vevő települések összekapcsolódása

Emmi által kiírt szociális földprogram, 2012–2015	Települések száma, db	Közfoglalkoztatottak átlagos havi létszáma, 2015, fő	Mezőgazdasági közfoglalkoztatottak átlagos havi létszáma, 2015, fő	Mezőgazdasági közfoglalkoztatottak aránya, 2015, %
Nem volt támogatott szociális földprogram pályázat	2894	60,0	10,3	17,2
Támogatott szociális földprogram pályázat	261	129,0	28,0	21,7
<i>Települések összesen</i>	<i>3155</i>	<i>65,7</i>	<i>11,8</i>	<i>17,9</i>

Elhelyezkedési lehetőségek

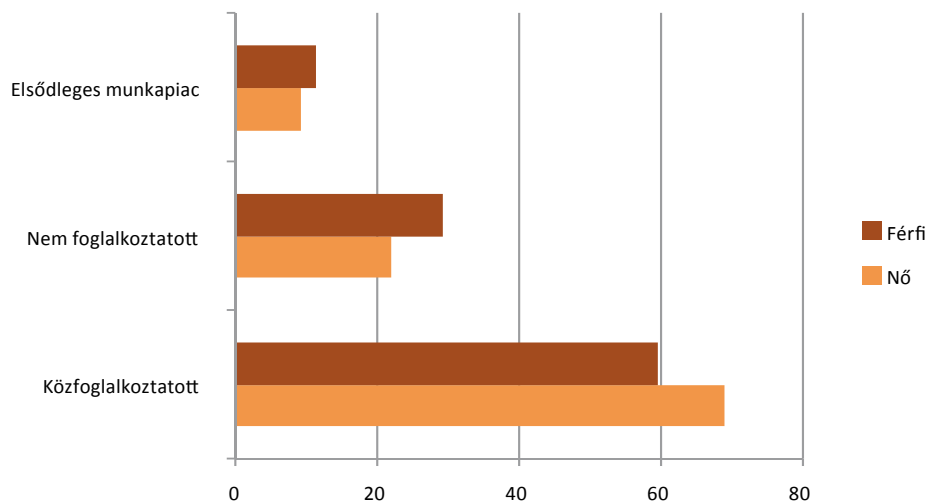
Mind az Út a munkához (Váradi 2010, Scharle 2011), mind pedig a közfoglalkoztatási programok értékelése (Molnár et al. 2014, Cseres-Gergely–Molnár 2014) arra mutatott rá, hogy a programok lebonyolítását követően a résztvevők csekély része tud csak elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon, nagy a valószínűsége, hogy a résztvevő újból valamilyen közfoglalkoztatási programban tűnik fel. A vizsgált időszak első évében (2011. IV. negyedévtől 2012. III. negyedévig) a közfoglalkoztatási programok lezárultát követő 180. napon a résztvevők 17,2 százaléka, egy évvel később (2012. IV. n.év–2013. III. n.év) pedig már csak 12,8 százaléka volt foglalkoztatott az elsődleges munkapiacra (Cseres-Gergely–Molnár 2014: 218), azaz meglehetősen szűk körben érvényesült a munka világába való visszavezetés.

Molnár és szerzőtársai feltárták, hogy a közfoglalkoztatásból kikerülők elhelyezkedési esélyei akkor a legrosszabbak, ha az ország hátrányos helyzetű térségeiben élnek, alacsony iskolai végzettségűek, a közfoglalkoztatást az önkormányzatok szervezik hosszabb időtartamra, és egyszerű betanított jellegű munkát kell végezni (Molnár et al. 2014). A fel-

sorolt jellemzők sajnálatosan pontosan illenek a mezőgazdasági közfoglalkoztatási programokra, így aligha csodálkozhatunk, ha a kistérségi startmunkaprogramok résztvevői körében még alacsonyabb az elsődleges munkaerőpiacon elhelyezkedők aránya. Míg a teljes közfoglalkoztatotti kör esetében Molnár és munkatársai úgy találták, hogy a nyers kilépési ráta 17,2% volt, a mezőgazdasági programokban résztvevők körében ez csupán 9,9% volt, azaz a közfoglalkoztatottak alig tizede tudott az elsődleges munkaerőpiacon megélhetést találni.

A mezőgazdasági közfoglalkoztatottak döntő része (65%) a rendszerben maradt és újból valamilyen közfoglalkoztatási programban dolgozott. Nemek szerinti megoszlást vizsgálva (4. ábra) látható, hogy a férfiak körében némileg magasabb azok aránya, akik piaci foglalkoztatást találtak (11,3% vs. 9%), míg a nők között az újból közfoglalkoztatásba kerültek aránya magasabb (68,8% vs. 59,4%).

4. ábra: A közfoglalkoztatási program lezárultát követő 180. napon az érintettek nemek és munkaerő-piaci státusz szerinti megoszlása (%)



Saját számítás, szerkesztés az NMH FOKA 2011–2013 évi adatbázisának egyedi adatai alapján.

Az elhelyezkedési esélyekre ható tényezőket, külön a mezőgazdasági közfoglalkoztatottakra megvizsgálva, láthatóvá válnak a program jellemzői. A mintaprogramok sajátosságai miatt több tényező (időtartam, munka bonyolultsága, területiség) hatása nem volt vizsgálható, így csupán a legelemibb jellemzők – nem, életkor, iskolai végzettség – hatásait probit regressziós modellel becsülve (5. táblázat) azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdasági közfoglalkoztatásból leginkább a fiatal férfiak tudnak elhelyezkedni az elsődleges munkaerőpiacon. A másik oldalról vizsgálva a kérdést, az idősebb nők számára nagyobb valószínűséggel egy újbóli közfoglalkoztatás biztosítja majd a megélhetést.

5. táblázat: Mezőgazdasági közfoglalkoztatási programban résztvevők munkapiacra való kilépés esélyeire ható tényezők

	Elsődleges munkapiacra való elhelyezkedés	Újból közfoglalkoztatottá válás
Életkor	Fiatalabbak körében nagyobb esély	Idősebbek esetében nagyobb esély
Iskolai végzettség	Nagyon gyenge pozitív kapcsolat	Nagyon gyenge negatív kapcsolat
Nem	Férfiak esetében nagyobb esély	Nők esetében nagyobb esély

Saját számítás az NMH FOKA 2011–2013. évi adatbázisának egyedi adatai alapján, probit regressziós modellel becsülve a hatásokat.

További sajátosság, hogy az iskolai végzettség emelkedése csekély mértékben befolyásolja az elhelyezkedési esélyeket, mintha a hátrányos helyzetű térségekben a képzettebb közfoglalkoztatottak is hajlamosak lennének beragadni a hosszabb időtartamú foglalkoztatási lehetőséget nyújtó programokban. Ez egybecseng a tereptapasztalatokkal: amint azt e kötetben Váradi Monika írása igazolja, a mezőgazdasági program a közfoglalkoztatás leginkább megbecsült területe, ahová a legmegbízhatóbbnak, legszorgalmasabbnak tartott résztvevőket helyezik, akiket a közfoglalkoztatást szervezők igyekeznek a rendszerben tartani.¹³

Összegzés

A hazai foglalkoztatáspolitikai évtized eleje bekövetkezett átalakítása, a workfare jellegének erősítése alapjaiban formálta át a hazai közfoglalkoztatási rendszert. Az eredetileg átmeneti foglalkoztatást biztosító aktív foglalkoztatáspolitikai eszközökből univerzális, majd minden álláskereső számára elérhető, garantált elhelyezkedési lehetőséggé vált. A kötet e blokkjának két további tanulmánya tárgyalja, ha eltérő szempontból és hangsúlyokkal is, a mezőgazdasági startmunkaprogramok jelentőségét a hátrányos helyzetű települések életében.¹⁴ A közfoglalkoztatás új rendszerében kiemelt szerep jutott az értékteremtő, s ezen belül is a mezőgazdasági programoknak. Váradi Monika tanulmányában (lásd a kötetben) arról számol be, hogy a startprogramot övező messzemenő elégedettség hátterében több tényezőt is azonosíthatunk. A mezőgazdasági programban való részvétel az érintettek számára ugyan a minimálbérnél alacsonyabb fizetést, de hosszabb, nemritkán lényegében tartós foglalkoztatást és biztos, rendszeres bevételt jelent, és nem egy eset-

¹³ A tereptapasztalatok arra is felhívták a figyelmet, hogy nem egy településen van arra példa, hogy a kvalifikáltabb közfoglalkoztatottak papíron a mezőgazdasági programban dolgoznak, gyakorlatilag azonban a hivatalban vagy más önkormányzati intézményben végeznek a képzésüknek megfelelő munkát. Hivatalos, elemezhető adatok erről a gyakorlatról azonban, értelemszerűen, nem állnak rendelkezésre.

¹⁴ Kiss Márta tanulmánya is e blokk végén kapott helyet a közfoglalkoztatásra épülő LEADER Programból támogatott fejlesztések érintettsége miatt. (a szerk.)

ben az időnyomunka és az ingázással járó elhelyezkedés alternatívájává vált. A településvezetők nemcsak azért üdvözlik a programot, mert alapvetően elfogadják a workfare filozófiáját és gyakorlatát, hanem mert a startmunka a helyi fejlesztések jószerivel kizárólagos forrásává vált. A mezőgazdasági startprogramok tervezése és megvalósítása ugyan a tárca által megszabott szabályok és keretek között zajlik, a közfoglalkoztatás „arcai” a helyi önkormányzatok szegénységet kezelő és fejlesztési politikáinak tükrében igen változatosak. A leginnovatívabb helyi gyakorlatokban nem csupán foglalkoztatási és fejlesztési elemeket láthatunk, hanem a szociális munka, közösségfejlesztés eszköztárának bevonására való törekvéseket is azonosíthatunk. Ezek azonban nem a közfoglalkoztatás rendszeréből fakadó sajátosságok, hanem egy-egy elkötelezett településvezetés és szakembergárda munkájának eredményei. Ugyanez mondható el azokról a közfoglalkoztatási programokra épülő fejlesztési projektekről, amelyek afféle határmezsgyeként, az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program LEADER intézkedéséből kapott támogatás révén valósulhattak meg, és amelyek helyi termék feldolgozást, foglalkoztatást és közösségfejlesztést egyaránt céloztak (lásd Kiss Márta tanulmányát a kötetben).

A mezőgazdasági tevékenység, vagy kicsit tágabban, a közfoglalkoztatás fizikai termékek előállításával való összekapcsolása ritka a nemzetközi szinten, mivel feltételezhető, hogy az állami forrásokkal támogatott termelés, közvetve vagy közvetlenül a piaci versenyzők helyzetét fogja rontani. Argentínában és Indiában, ahol a közfoglalkoztatási programok keretén belül mezőgazdasági tevékenységek is megjelentek, nem kerülnek piaci forgalomba a megtermelt mezőgazdasági termékek, hanem a rászorulóknak étkeztetésére használják fel azokat. A hazai gyakorlat e tekintetben legalábbis kétarcú, hiszen egyfelől határozott elvárás a piaczavarás elkerülése, másfelől cél a fejlesztési projektek saját lábra állása, önfenntartóvá válása, ami végső soron a valódi piacra való kilépést jelenti. Az önállóvá válás központilag preferált útja a szociális szövetkezetek létrehozása. Keller és szerzőtársai tanulmányukban (lásd a kötetben) helyi mezőgazdasági tartalmú gazdaságfejlesztési programokat mutatnak be és elemeznek. Eredményeik arra utalnak, hogy azok az önkormányzati szervezésű programok tudnak hosszabb ideig fennmaradni, amelyeknek sikerül a piacon megvetni a lábukat, amelyeket az állami, piaci és civil szereplők tartós együttműködése, a decentralizált döntéshozatal (vagy legalábbis az erre való törekvés) jellemez. A közfoglalkoztatás minden vizsgált önkormányzati szervezésű programban meghatározó szerepet játszik, azokon a településeken azonban, ahol az elmúlt években a startprogram lett a gazdaságfejlesztési program kizárólagos alapja, az eszközök, források és a további fejlesztések tekintetében egyaránt jelentős mértékű zsugorodás, visszaesés jellemző. A szociális szövetkezeteket általában jellemző forráshiány, a visszatérő likviditási problémák – amelyeket nemegyszer az alapító magánszemély tagok kölcsönei segítenek áthidalni –, fokozottan jelentkeznek a közfoglalkoztatásból kinövő, a települési önkormányzatok tagságával létrejövő szociális szövetkezetek esetében is. A tapasztalatok szerint a települési önkormányzatok több megfontolásból ódzkodnak is e szociális szövetkezetek létrehozásától. Nem látják biztosítottnak a piaci megkapaszkodás lehetőségét, nem szívesen adják át a startprogram keretében felhalmozott jelentős eszközállományt a szövetkezet számára, a közfoglalkoztatottakat sem tartják alkalmasnak arra, hogy felelős tagokká váljanak, s akik ugyanakkor ugyanolyan szavazati joggal rendelkeznek a szövetkezetben, mint a polgár-

mester. Az empirikus kutatási eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy jelentős állami és/vagy uniós források, valamint támogatási ösztönzők hiányában nem számolhatunk a közfoglalkoztatásból kisarjadó szociális szövetkezetek látványos bővülésére. Ami ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a startmunkaprogramok fennmaradása, fenntarthatósága alapvetően az állami támogatáson múlik.

Irodalom¹⁵

- ÁSZ (2007): *A közmunkaprogramok támogatására fordított pénzeszközök hasznosulásának ellenőrzéséről*. Állami Számvevőszék 0732 számú jelenése, Budapest, 2007. szeptember. <http://docplayer.hu/2364922-Jelentes-a-kozmunkaprogramok-tamogatasa-fordított-penzeszkozok-hasznosulasanak-ellenorzeserol-0732-2007-szeptember.html>
- ÁSZ (2013): *Jelentés a közfoglalkoztatás és a hozzá kapcsolódó képzési programok támogatási rendszere hatékonyságának, eredményességének ellenőrzéséről*. Állami Számvevőszék 13097. jelentése. Budapest, 2013. szeptember. <http://infoszab.budapest.hu:8080/GetSpFile.aspx?File=tevekenyseg/ASzVizsgalatokEllenorzesek/%C3%81SZ%20jelent%C3%A9s%20K%C3%B6zfoglalkoztat%C3%A1s.pdf>
- BM (2015): *Beszámoló a 2014. évi közfoglalkoztatásról*. Belügyminisztérium, Közfoglalkoztatási és Vízügyi Helyettes Államtitkárság, Budapest, 2015. október. <http://kozfoglalkoztatasi.kormany.hu/download/e/fe/21000/%C3%89ves%20t%C3%A1j%C3%A9koztat%C3%B3%202014.pdf>
- Cseres-Gergely Zsombor – Molnár György (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 204–225. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b331.pdf>
- Csoba Judit (2010): „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 20 (1), 26–50. http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2010_1_26_50_csobaj.pdf
- Gyáni Gábor (2011): Közmunka a Horthy-korban. Az állami szociálpolitika megoldási kísérletei. *História*, 33 (7), 30–33. <http://www.historia.hu/userfiles/files/2011-07/Gyani.pdf>
- Hamar Anna (2010): Megújuló folytonosság. Közfoglalkoztatás egy észak-alföldi kistérségben. *Esély*, 21 (1), 65–78. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/04hamar.indd.pdf
- Jalal, Hind (2007): *Promotion Nationale: Forty-Five Years of Experience of Public Works in Morocco*. The Levy Economics Institute Working Paper No 524. http://www.levyinstitute.org/pubs/wp_524.pdf
- Kálmán Judit (2015): A közfoglalkoztatási programok háttere és nemzetközi tapasztalatai. In Fazekas Károly – Varga Júlia (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2014*. MTA KRTK RKI, Budapest, 42–65. http://www.mtakti.hu/file/download/mt_2014_hun/egyben.pdf

¹⁵ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 05. 03.

- Keynes, John Maynard (1965): *A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete*. Budapest: KJK. <http://tek.bke.hu/keynes120/magyar/konyvek.html>
- Koltai Luca (2014): A közfoglalkoztatottak jellemzői. *Munkaügyi Szemle*, 58 (3), 60–69.
- Lőrincz Leó (2015): *A közfoglalkoztatás főbb prioritásai 2015. évben*. Előadás a Magyar Önkormányzati Szövetség által megrendezett Vidékfejlesztés, mint fenntartható fejlődés c. konferencián, Nyírbátor, 2015. március 25. <http://www.moszlapp.hu/uploads/files/lorinczleoeloadasanyirbator20150325.pptx>
- Magyarosi Ádám (2015): A kabai népkonyha intézménye a világgazdasági válság időszakában (1933–1935). *Új nézőpont*, 1 (3–4), 51–76. http://epa.oszk.hu/02500/02586/00003/pdf/EPA02586_uj_nezopont_2014_03-04_51-76.pdf
- Molnár György – Bakó Tamás – Cseres-Gergely Zsombor – Kálmán Judit – Szabó Tibor (2014): *A munkaerőpiac peremén lévők és a költségvetés*. Budapest: MTA KRTK KTI. <http://www.parlament.hu/documents/126660/133966/MTA+KRTK+KTI+A+munkaer%C5%20%91piac+perem%C3%A9n+l%C3%A9v%C5%91k+%C3%A9s+a+k%C3%B6lts%C3%A9gvet%C3%A9s+jav%C3%ADtott.pdf/ba01c982-873e-416c-8b7f-c6684fe55db8>
- Nathan, Richard P. (2000): *Social Science in Government*. The Role of Policy Researchers. Albany: The Rockefeller Institute Press.
- NMH (2012): 2011. évben befejezett főbb aktív foglalkoztatáspolitikai eszközök hatékonyságának vizsgálata. Budapest: Nemzeti Munkaügyi Hivatal. http://www.nfsz.gov.hu/resource.aspx?ResourceID=afsz_stat_fobb_aktiv_eszkozok_merop_2011.
- Pénzes János (2014): *A területfejlesztés kedvezményezett térségei és települései Magyarországon*. Elektronikus oktatási segédanyag földrajz BSc, geográfus és földrajz tanárszakos MSc hallgatók számára. Debrecen: Debreceni Egyetem TTK. <http://human.geo.science.unideb.hu/sites/default/files/Kedvezm%C3%A9nyezett%20t%C3%A9rs%C3%A9gek%20%C3%A9s%20telep%C3%BCI%C3%A9sek.pdf>
- Samu Attila (2011): *Három hónapja startolt a helyettes államtitkárság*. A közfoglalkoztatási program kommunikációs felelőse által kiadott kommunikáció – 2011. október 1. <http://2010-2014.kormany.hu/hu/belugyminiszterium/kozfoglalkoztatasi-helyettes-allamtitkarsag/hirek/harom-honapja-startolt-a-helyettes-allamtitkarsag>
- Scharle Ágota (2011): *A közcélú foglalkoztatás kibővülésének célzottsága, igénybevétele és hatása a tartós munkanélküliségre*. Budapest: Budapest Intézet – Hétfa Elemző Központ. http://www.budapestinstitute.eu/uploads/BI_kozcelu_kut_jelentes_2011aug30.pdf
- Subbarao, Kalanidhi – Ninno, Carlo del – Andrews, Colin – Rodríguez-Alas, Claudia (2012): *Public Works as a Safety Net: Design, Evidence, and Implementation*. Washington, DC: World Bank. <http://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/978-0-8213-8968-3>
- Váradi Monika Mária (2010): A közfoglalkoztatás útjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben, *Esély*, 21 (1), 79–99. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/05varadi.indd.pdf

KELLER JUDIT – RÁCZ KATALIN – VÁRADI MONIKA MÁRIA

KÖZÖSSÉGI GAZDASÁGFEJLESZTÉS A VIDÉKI MAGYARORSZÁGON

Bevezetés

Tanulmányunk különböző, a gazdasági válság és munkanélküliség által sújtott, hátrányos helyzetű településen kezdeményezett, mezőgazdasági tartalmú közösségi gazdaságfejlesztési programokat hasonlít össze, amelyek igyekeznek foglalkoztatást, megélhetést nyújtani a munkaerőpiacról tartósan kiszorult helyi lakosok számára az önkormányzati, piaci és társadalmi szereplők együttműködésén alapuló szervezeteken keresztül. A közösségi gazdaságfejlesztésben tevékenykedő szervezetek célja a helyi gazdaság fejlesztése a célcsoport attitűdváltozásán, a társadalmi kohézió fenntartásán keresztül (Frey 2007).¹ A gazdaságfejlesztést és a szegénység mérséklését egymással összefüggésben kezelő programok intézményi keretei indulásuk óta átalakultak. E változás dinamikája a gazdaság, illetve a szociális szféra eszközrendszerének különböző mértékű és léptékű rekombinációjában, valamint az ezt segítő intézményrendszer átalakulásában érhető tetten. Elemzésünk arra igyekszik választ találni, hogy a kutatásunk során megismert közösségi gazdaságfejlesztési programok a hazai köz- és fejlesztéspolitikai intézményrendszer szabta lehetőségek és korlátok között miként tudták hosszabb távú működésük feltételeit megteremteni. Azt feltételezzük, hogy a közösségi gazdaságfejlesztés hosszú távú működőképessége nagymértékben függ a különböző piaci és társadalmi hálózatokhoz való kapcsolódástól, amelyhez a gazdasági és szociális célok, eszközök, stratégiák komplex ötvözetére, valamint az állami, piaci és civil szereplők közti többé-kevésbé decentralizált, hatalommegosztó együttműködésekre van szükség.

¹ A szociális gazdaság fogalmát a szakirodalomban többen félrevezetőnek tartják, helyette/vagy egymás mellett a társadalmi vagy közösségi gazdaság (G. Fekete–Lipták 2014), illetve helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok (Németh 2011) elnevezések ajánlottak. Jelen tanulmány szerzői azért döntöttek a közösségi gazdaságfejlesztés fogalmának használatára mellett, mert e programok a helyi közösség részvételével adott válaszok a foglalkoztatási krízisre és az ebből fakadó szegénységre.

Helyi fejlődés az állam, gazdaság és társadalom hálójában

Az állam és gazdaság kapcsolata, a két szektor szerepe a társadalmi-gazdasági fejlődésben hosszú idő óta meghatározó téma a nemzetközi szakirodalomban. Az egyik iskola képviselői (Hayek 1976 [1944], Friedman–Friedman 1980) különálló szektorként tekintenek az államra és a gazdaságra, a gazdaságfejlődésben betöltött szerepükkel kapcsolatban pedig főként mennyiségi kérdéseket vetnek fel, míg a másik értelmezés követői Weber és Polányi alapján az állam, gazdaság és társadalom háromszöget a társadalom szövetét alkotó intézmények hálójába ágyazottan értelmezik (Block–Evans 2005). Az állam a társadalmi normákon és formális törvényeken keresztül meghatározza és védi a magántulajdont, a piaci szereplők interakcióik során ezekre, valamint informális társadalmi normákra támaszkodva alakítják tranzakcióikat (North 1990). Ez a megközelítés a társadalmi-gazdasági fejlődés kulcsát nem a lineáris gazdasági növekedésben látja, hanem olyan innovatív intézményi változásként határozza meg, amely lehetővé teszi az állam, a gazdaság és a társadalom produktív interakcióját (Barnes–Hall 2013, Block–Evans 2005, Cardoso 2009, Rodrik et al. 2002). E produktív interakció lényege a közérdeket szem előtt tartó fejlesztési koalíciók kialakítása. Létrehozásukban és fenntartásukban meghatározó szerepet játszik a központi állam, amely intézményrendszerén és közpolitikai mechanizmusokon keresztül formálhatja a helyi szövetségek természetét azzal, hogy gátolja vagy elősegíti különféle tőkeképző (társadalmi, gazdasági, tudás) együttműködések, illetve összejátszáson, járadékvadásza-ton alapuló szervezetek létrejöttét (Paraskevopoulos 2001, Sabel 1993, Trigilia 2001).

A gazdaságszociológia *heterarchiának* nevezi azt az intézményi szerkezetet, amely a piaci koordináció független kapcsolati viszonyaitól, illetve a bürokratikus koordináció hierarchikus, függőségekre alapozott kapcsolódásaitól eltérő, a hatalmat megosztó, decentralizált, egymásrautaltsági viszonyokból táplálkozó koordinációs forma (Stark 1999). Stark szerint a heterarchia a külső környezet bizonytalanságaira adott szervezeti válasz, amely komplex, „több lábon álló” megoldásokat próbál adni a hosszú távú működés érdekében. Ennek egyik eleme a decentralizált működés, amely a résztvevőket nem hierarchiába, hanem egymás mellé rendeli, növelve azok egymásrautaltságát és adaptációs képességét (uo.). Nemzetközi kutatások (Bruszt 2002, Grabher 2005, Grabher–Stark 1997, Evans 2004, Sabel 1994) arra is felhívják a figyelmet, hogy minél sokszínűbb egy szervezet résztvevői/tulajdonosi köre, annál jobban megnő a szervezet tanulási és adaptációs készsége, hiszen több alternatív nézőpont, stratégia és forrásmobilizációs pálya nyílhat meg a résztvevők előtt. Ennek eredményeként típus és mennyiség szerint is több tőke áramlik be a hálózaton keresztül, ami csökkenti a szervezet kiszolgáltatottságát az egyoldalú piaci bizonytalansággal, illetve az állami fejlesztéspolitikai döntésekkel szemben.

A heterogenitásból fakadó nézet- és érdekkülönbségeket a heterarchikus, azaz hatalommegosztó kormányzásmód a döntéshozatali jogosultságok többé-kevésbé egyenlő mértékű elosztásával valósítja meg. A politikai döntéshozatalra vonatkozó definíció szerint a heterarchia a demokrácia azon különleges formája, amely képes heterogén érdekeket különféle szövetségekbe szervezve úgy megjeleníteni az állam különböző szintjein, hogy azok egyike sem dominál a másik felett; a kötelező érvényű döntéseket pedig a különböző érdekcsoportok által preferált „közjó” fogalmának szabályozott ütköztetése és kompro-

misszumos meghatározása alapján kell meghozni (Bruszt 2002). Ezáltal nemcsak egy szűk társadalmi csoport nézőpontja és érdekei irányítják a döntéseket, hanem több szempont (pl. marginális helyzetben lévők, piaci szereplők érdekei) is megvitatásra kerül. Ezek figyelembevételével alternatív utak formálódhatnak a közösség számára a források és tőkefajták megszerzéséhez, illetve megtartásához.

A heterogén érdekek és értékek, valamint az ezekből fakadó, a fejlesztési célokat és stratégiákat érintő különbségek összehangolásában meghatározó szerepet játszanak a társadalmilag érzékeny vállalkozók (*socially skilled entrepreneurs*), akik képesek egymással összeférhetetlennek tűnő csoportokat integrálni, köztük koalíciókat építeni (Fligstein 2001). A társadalmi vállalkozó brókerként, azaz független résztvevőként kovácsol össze különböző szempontú embereket és intézményeket, és ezzel korábbi korlátokat lehetőségekké alakítja át (*brokering*); a külső intézményrendszer biztosította összes forráslehetőséget kihasználva és összebarkácsolva (kombinálva) képes meggyőzni ellentétes érdekeket képviselő résztvevőket arról, hogy amit közösen megvalósítanak, valójában valamennyiük érdekét szolgálja (*bricolage*); ezzel pedig a résztvevők közösségi identitását erősíti/építi fel. Társadalmi vállalkozó a társadalmi mező bármely részéből származhat (hatalommal rendelkező, illetve marginalizált csoport tagja is lehet), és a közösségen belül többfajta szerepet is vállalhat. Hatalmi pozícióban lévő társadalmi vállalkozók (pl. polgármesterek) a helyi közösség által is formált társadalmi tér koordinációját alapozhatják kizárólag saját maguk (és csoportjuk) számára kedvező, vagy pedig hatalommegosztó mechanizmusokra. Amennyiben nem élnek a külső intézményrendszer biztosította aszimmetrikus felhatalmazással, és hierarchiák helyett az együttműködést támogatják, az megerősítheti a többi szereplőben is az igyekezetet egy közös értelmezési keretet támogató, bizalomra épülő közösség kialakítására (Bruszt 2002, Crouch 2005, Grabher 2005, Grabher–Stark 1997, Sabel 1994).

A decentralizációtól a központosítás felé: helyi gazdaságfejlesztés és innovációk a rendszerváltás utáni Magyarországon

A kilencvenes évek elején kialakított, széles körű jogi autonómiát biztosító decentralizált önkormányzati rendszerben a központi állam a tömeges munkanélküliségből adódó szegénység kezelését, a helyi gazdaságfejlesztés koordinációját az önkormányzatokhoz delegálta, és támogatta széles társadalmi bázisú, civileket és önkormányzatokat integráló helyi/térségi együttműködések létrehozását. A kilencvenes években létrejött térségfejlesztő együttműködések olyan alulról építkező innovatív kezdeményezések voltak, amelyek kritériumait és tartalmát a központi állam ösztönzésére maguk a helyi szereplők definiálhatták szükségleteik szerint. Az intézményi kísérletezés e periódusában a legtöbb térségfejlesztő együttműködés a szerkezetváltás okozta krízis által leginkább érintett térségekben jött létre, ahol a helyi gazdaság teljes összeomlásával, saját és térségük tőkehiányos állapota miatt is, az önkormányzatok rá voltak kényszerítve a civilekkel való együttműködésre a tervezésben, a források és javak elosztásában (Keller 2011).

E sokszínű helyi/térségi gazdaságfejlesztési környezetben jöttek létre olyan innovatívnak számító eszközök, mint a tranzitprogramok, valamint szociális gazdaság jellegű programok,² amelyek az elsődleges gazdasághoz kapcsolódó piaci alapú munkavégzés és a központilag támogatott foglalkoztatási formák között félúton, termelőtevékenység végzésén keresztül igyekeztek a munkaerőpiacról tartósan kiszorult vidéki munkavállalói csoportokat reintegrálni. A szociális gazdaság jellegű programok létrehozásában és működtetésében eleinte nonprofit szervezetek, majd az évtized végétől egyre inkább az önkormányzatok játszottak meghatározó szerepet (Csoba 2007, Keller–Bódis 2012).

A nonprofit szervezetek kiszorulása a helyi/térségi gazdaságfejlesztésből része volt annak a recentralizációs folyamatnak, amely az ezredforduló környékén az Európai Bizottság nyomására (is) indult el a hazai fejlesztés- és foglalkoztatáspolitikában. A központi állam által bevezetett új intézményi keretfeltételek szűkítették a helyi szereplők mozgásterét a források mobilizációjában: a területfejlesztési tanácsokban képviselési privilégiumot biztosítottak az önkormányzatoknak, és a helyi fejlesztések szinte kizárólagos letéteményesivé tették őket, miközben előjogokat biztosítottak a központi állam számára a helyi együttműködések résztvevőinek és tartalmának meghatározásában (Bruszt 2007, Keller 2011).

E folyamatok az EU-csatlakozás óta eltelt évtizedben, különösen 2010 után tovább erősödtek; a fejlesztés- és foglalkoztatáspolitikai intézményrendszere „lecsupaszodott”, a korábbi sokszínűség megszűnt, a központi állam standard, „felülről” protokollszerűen ellenőrizhető szervezeti és intézményi formákat támogat. A szubszidiaritás és partnerség elvét figyelmen kívül hagyva, a központi állam által finanszírozott közfoglalkoztatási programok váltak a helyi foglalkoztatásbővítés fő eszközévé. A közfoglalkoztatási programra épülő helyi gazdaságfejlesztési rendszer megszilárdította az évezred eleje óta egyre erősödő központosított kormányzást azáltal, hogy az önkormányzatok és munkaügyi kirendeltségek közfoglalkoztatás-szervezési tevékenységét közvetlenül a kormányhivatalok adminisztratív és politikai logikára épülő hálózatába (az állami redistribúciós rendszerbe) kapcsolta.³

A helyi közösségi gazdaságfejlesztési programok elindításában, folyamatos működtetésében kulcsszerepet töltött be a szociális tárca által 1992-ben elindított szociális földprogram (Bartal–Sziklai 2006). A szociális földprogramok szakmai tartalma mind a szabályozási háttér, mind a megvalósítók vonatkozásában jelentős változásokon ment keresztül (Márkus–Tóth 2010). A kezdetben a meglévő termelői tudásra és hagyományokra támaszkodó, gyakorta a résztvevők természetbeni segélyezésére szorítókozó programok a helyi gazdaságfejlesztési koncepciók kikristályosodásával folyamatosan bővültek, és számos településen a kisárutermelés, néhol a termékfeldolgozás irányába mozdultak el. Az eredményeket értékelve azt mondhatjuk, hogy a szociális földprogramok a megélhetés alapjául szolgáló, túlnyomórészt szezonálisan jelentkező megélhetési forrásokat teremtenek, munkaerő-piaci reintegráló hatásuk azonban csak mérsékelt (Rácz 2013). A települési

² Szociális szövetkezetet hivatalosan 2006 óta lehet alapítani Magyarországon.

³ A központosítás további elemei voltak: a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (NFSZ) megszüntetése, a korábbi középszint feladatainak minisztériumokba delegálása, a decentralizált foglalkoztatási keret csökkentése, a társadalmi párbeszédre alkalmas fórumok, mint például a munkaügyi központok, megszüntetése (László 2015).

önkormányzatok a helyi gazdaságfejlesztési törekvések szolgálatába állított szociális földprogram megvalósítása során a kezdetektől támaszkodtak a közfoglalkoztatás által kínált lehetőségekre. A közfoglalkoztatás új rendszere azonban, azon belül is a mezőgazdasági startmunkaprogram az elmúlt három évben háttérbe szorította a szociális földprogramhoz kapcsolódó tevékenységeket, és a helyi gazdaságfejlesztési programok jószerivel kizárólagos forrásává és alapjává vált (Váradi 2015).

A községi gazdaságfejlesztés pályái

Elemzési keret

Ebben a fejezetben Szabolcs-Szatmár-Bereg, Baranya és Tolna megye néhány kiválasztott településén működő helyi községi gazdaságfejlesztési programot mutatunk be. Túrístvándi, Rozsály, Alsómocsolád, Bikal, Belecska és Kisveje hátrányos helyzetű térségekben, külső vagy belső perifériákon elhelyezkedő kistelepülések. A rendszerváltozás nyomán fellépő gazdasági és társadalmi válság kihívásaira a szatmári és a tolnai falvak vezetői már a kilencvenes években helyi választ kerestek, elindítva gazdaságfejlesztési és foglalkoztatási programjaikat. Szakértők, kutatók ezeket a bő két évtizedre visszatekintő helyi kezdeményezéseket a szociális gazdaság magyarországi meghonosítását előmozdító modellprogramoknak tekintették, megvalósításukat kezdettől nagy szakmai és közpolitikai figyelem övezte (Jávör–Rácz 2013, Kabai 2011a és b, Kiss 2008, Nagyné Varga 2006, Németh 2011, Rácz 2008, 2013). A baranyai falvakban, ha nem is minden előzmény nélkül, az ezredfordulót követően indítottak komplex programokat, illetve hoztak létre szociális szövetkezeteket.

A programok vizsgálatánál abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a községi gazdaságfejlesztés hosszú távú működőképessége alapvetően azon múlik, milyen mértékben ágyazódnak be különböző piaci hálózatokba; a helyi gazdaságban előállított termékeket vajon kizárólag helyi (támogatott vagy nem támogatott) piacon értékesítik, vagy sikerült termeltetői, beszállítói hálózatokhoz kapcsolódniuk, illetve lábukat rés piacokon megvetni. Feltételezésünk szerint a községi gazdaságfejlesztési programok esetében a gazdasági és társadalmi hálózatokhoz való kapcsolódás szükséges feltétele a szociális és gazdasági eszközöket komplex módon kombináló, szükség szerint rekombináló, valamint a folyamatokat támogató (többé-kevésbé heterarchikus) intézményrendszer és véleményformálók jelenléte. A programokat a községi gazdaságfejlesztés módjainak koordináta-rendszerében vizsgáljuk, amely egyrészt a programeszközök komplexitását, másrészt pedig az ezek használatát koordináló intézményi hátteret igyekszik feltárni, a programok működése során végbement változásokat is érzékeltetve.

A községi gazdaságfejlesztés eszköztárának komplexitása a szociális és gazdasági célok és eszközök tengelyén vizsgálható. E téren arra voltunk kíváncsiak, milyen mértékben ötvözik a programok e kettős cél- és eszközrendszert. A községi gazdaságfejlesztési programok küldetése, alapvető célkitűzései különbözhetnek aszerint, hogy milyen hangsúlyt kapnak a szociális, illetve a gazdasági célok, a munkahelyteremtés, a megkopott

munkavégző képességű csoportok rehabilitációja, a szegénység mérséklése, a programok gazdasági fenntarthatóságának megteremtése. A programok célkitűzéseinek megvalósítását eltérő mértékben differenciált és összetett eszközök szolgálhatják, amelyek a programba bevont munkanélküliek képzését, képességeik fejlesztését célzó, személyre szabott szolgáltatásokat éppen úgy tartalmaznak, mint a különböző (állami, pályázati, piaci) források mobilizálását szolgáló stratégiákat.

A közösségi gazdaságfejlesztést koordináló intézményi háttér a heterarchikus, illetve hierarchikus mechanizmusok tengelyén vizsgálható. Elemzésünk itt arra összpontosított, hogy az egyes programokban milyen intézmények, társadalmi csoportok vesznek részt, s hogy köztük milyen típusú együttműködések alakultak ki a program megvalósítása során. Arra is kíváncsiak voltunk, hogy milyen módon zajlik az intézményi koordináció: a hierarchia elve szerinti függőségi viszonyok, vagy inkább a hatalommegosztásra jellemző egymásrautaltság és visszacsatolás mentén írhatók le a helyi közösségi gazdaságfejlesztés intézményei. Fontosnak tartottuk vizsgálni a társadalmi vállalkozók jelenlétét és tevékenységét, hiszen a helyi társadalomról és fejlesztési lehetőségekről általuk kialakított értelmezési keret meghatározó az eszközök megválasztásában és az intézményi háttér működésében. Tevékenységük elemzésekor azonosítjuk a helyi társadalomban betöltött szerepüket, pozíciójukat, a hatalomhoz fűződő kapcsolatukat, és megvizsgáljuk koalíciószervező és forrásmobilizációs kapacitásaikat a szociális és gazdasági szféra eltérő szempont- és érdekszerkezetének összehangolásában. A társadalmi vállalkozók minden esetben meghatározó szerepet töltenek be a programok szervezésében, de tevékenységük a koordináció mikéntjétől függően eltérő.

A célok és eszközök rendszere

A kutatásunk során megismert kistélepülési programok a lokális társadalmakat sújtó munkanélküliségre, a szegénységre és a gazdasági források elvesztésére, a foglalkoztatási lehetőségek radikális beszűkülésére egyaránt választ kívántak adni. Minden program alapvető célja e válságtünetek megszüntetése, legalábbis kezelése volt, ezért igyekeztek egyensúlyban tartani a szociális és piaci szempontokat. E törekvések ellenére a szociális és gazdasági célkitűzések aránya, a programok hátterében meghúzódó „filozófia”, az alapvető értékek és célok, a megvalósítás szolgálatába állított módszerek és eszközök összetettségének tekintetében jelentős különbségeket fedezhetünk fel a programok között, amelyek e programok eltérő fejlődési pályáit rajzolják meg.

A szociális és piaci célok tengelyén vizsgálva a programokat, a két szélső pólust egyértelműen Belecska és Kisvejke jelenti. Belecska néhai polgármestere, lokális szinten megelőlegezve a kiteljesedett workfare rendszerét, segély helyett munkát kínált az állásukat elveszített falubeliek számára. A piaci fenntarthatóság nem jelent meg az alapvető célok és elvárások között, fontosabb volt a munkaerőpiac peremére szorult emberek munkavégző képességének karbantartása, fejlesztése. Kisvejken a közösségi gazdaságfejlesztés céljaként a helyiek azt fogalmazták meg, hogy a település egy gyümölcsstermesztő kistáj központjává váljon. A kisvejkei gazdaságfejlesztési program kezdettől piaci alapon szerveződött, a gazdák önkéntes alapon létrejövő szövetkezései a helyi gazdaságok versenyké-

pességének erősítését, piaci megerősödését, illetve az ehhez a célhoz illeszthető források megszerzését szolgálták.

Bikalon a helyi közösségi gazdaságfejlesztés a térségi gyerekesélyprogram keretében indult, hét magánszemély annak érdekében hozta létre a szociális szövetkezetet, hogy a gyerekek esélyeinek javulását a munka nélküli felnőttek foglalkoztatásával támogassák, a foglalkoztatást biztosító szociális szövetkezet működése pedig hosszú távon a szervezet piaci jelenlétének sikerén múlik. Rozsályon a településvezetés kezdettől a piac rendszerébe illeszthető szociálpolitikai megoldásokat keresett. Itt s a másik szatmári településen, Túrístvándiban nagyon hangsúlyosan fogalmazódott meg az önfenntartó falu víziója; olyan településé, ahol az önkormányzat, illetve az általa létrehozott szervezetek nem csupán munkahelyeket, jövedelemszerzési lehetőségeket teremtenek, hanem a támogatott gazdaságfejlesztési programok keretében helyben termelik meg, dolgozzák fel és fogyasztják el az alapvető élelmiszereket, kínálnak különböző alapszolgáltatásokat a lakosoknak. Az önfenntartóvá válást célozza meg a komplex alsómocsoládi gazdasági program is, amely további célként a lakosság öngondoskodási képességének megerősítését is megjelöli. A munka nélküli, szegény családok támogatásoktól való függőségének mérséklése, az öngondoskodás a programok filozófiájában implicit módon mindenütt megjelenik. Az önkormányzatok által indított és megvalósított programok esetében fontos a megfogalmazott célok összetettsége; van, ahol a foglalkoztatás és gazdaságfejlesztés jelenik csak meg, másutt (e tekintetben céljai szerint Alsómocsolád tűnik a legkomplexebb programnak) a közösségfejlesztés, a helyi társadalom átalakításának igénye is megfogalmazódik.

A programok többségének indulásában, illetve a közösségi gazdálkodás alapjainak megteremtésében meghatározó szerepet játszottak az elmúlt két évtized központi elosztású, célzott állami támogatásai. Belecskán, Rozsályon, Túrístvándiban és Alsómocsoládon a központi állam által (újra) elosztott (közfoglalkoztatás), illetve hazai pályázati források (szociális földprogram, OFA) biztosították az induláshoz, működéshez szükséges tőke-alapot. Ezeken a településeken az önkormányzatok állnak a helyi gazdaságfejlesztés középpontjában: meghatározó szerepet játszanak a programok generálásában és kivitelezésében, a helyi szociális szövetkezet vagy más, a gazdaságfejlesztés szolgálatába állított szervezetek létrehozásában. A szociális földprogram és a közfoglalkoztatás eszközrendszerében ezekben a falvakban többnyire összekapcsolódott az önkormányzati programokon belül: a termeléshez szükséges eszközöket a szociális földprogramok segítségével szerezték be, míg a foglalkoztatást, s az ehhez kapcsolódó képzéseket a közfoglalkoztatás keretében biztosították, az Országos Foglalkoztatási Közalapítvány (OFA) pályázatai pedig a szervezetfejlesztéshez (szociális szövetkezet létrehozása) nyújtottak segítséget.

Az önkormányzati koordinációban zajló helyi programok esetében az eszközfejlesztésen, képzésen és foglalkoztatáson túlmutató és egyben a legkomplexebb szegénységkezelési és gazdaságfejlesztési programot Alsómocsoládon próbálnak megvalósítani; bár a futó programok itt is főként támogatásokból valósulnak meg, a támogatásoktól való függés ebben a községben nem kizárólagos. A szóban forgó, helyi pénz kibocsátásával is ösztönözni kívánt „Magunk kenyerén” program kizárólag a település magas iparüzési adóbevételével

teleinek felhasználásával valósulhat meg.⁴ Alsómocsolád mellett Rozsály gazdaságfejlesztési eszköztára mutatja a legösszetettebb képet, ahol a célok megvalósítása érdekében piaci kapcsolatokat is mobilizáltak a szociális szövetkezeti hálózatosodás, valamint a helyi, térségi termelők friss és feldolgozott termékeinek értékesítését lehetővé tevő, alapvetően lakossági fogyasztási szükségleteket kiszolgáló kistérségi piac létrehozása érdekében. Az utóbbi eszközrendszerét a helyi szociális bolt létrehozása mellett a Rozsály „vonzáskörzetét” képező településeken fogható helyi tévé által sugárzott termelői hirdetések, illetve a térségen kívüli fogyasztói réteg elérését célzó weblap kialakítása jelenti. A rozsályi és alsómocsoládi programok tehát átmenetet képeznek a kizárólag állami forrásokat igénybe vevő, önkormányzati koordinációban, alapvetően helyben működtetett gazdaságfejlesztési programok, valamint a tágabb forrástérképpel rendelkező, uniós forrásokat és magántőkét is mobilizáló és alapvetően a folyamatos piacbővítés eszközrendszerére építő bikali és kisvejkei szövetkezeti modellek között.

Az intenzív gyümölcsstermesztésre és feldolgozásra szakosodó bikali szociális szövetkezetben, valamint a kisvejkei gazdákat tömörítő szervezetekben helyi magánszereplők váltották az induláshoz szükséges gazdasági, tudás- és kapcsolati tőkék mobilizálását, amelyek uniós fejlesztési pályázati források önrészeként kiegészítéseként, beruházásokhoz kapcsolódó likviditási gondok áthidalásában is fontos szerepet játszottak. A hazai források közül ezek a szervezetek a pályázati alapon működtetett és sokszínű közreműködői kört támogató OFA-program pénzügyi alapjait vették igénybe (Kisvejke). Ennek megfelelően e szervezetek, az alapítói körükbe tartozó magánszemélyeken kívül együttműködnek megyei szintű államigazgatási szervezetekkel (Kisvejke), helyi önkormányzatokkal (Bikal, Kisvejke), valamint más piaci és szociális alapon működtetett szervezetekkel (szociális szövetkezeti hálózat, kistermelőkből álló hálózat). E hálózatosodás a bikali és kisvejkei gazdaságfejlesztési modell alapvető eszköze, amely meghatározó szerepet játszik a bikali képzésre és foglalkoztatásra épülő, de a kisvejkeihez hasonlóan folyamatos beruházásokat és pályázatok, valamint szervezetfejlesztést is eszközként használó gazdaságfejlesztési modellben.⁵

A programok cél- és eszközrendszere az intézményi keret, illetve a társadalmi-gazdasági környezet változásainak hatására átalakulhat. Kisvejkén a kizárólag gazdasági érdekeket, piaci sikereket szem előtt tartó gazdálkodók eleinte ódzkodtak attól, hogy gazdaságaikban helyi munkanélkülieket alkalmazzanak. A dél-dunántúli régióban és a településen is aktív társadalmi vállalkozó, munkaügyi szakember azonban olyan programot (Sorsfordító) vitt a faluba,⁶ amelynek keretében tartós munkanélkülieket képeztek és foglalkoztattak, és a gazdák „szociális érzékenyítéséhez” hozzájárult a szociális szövetkezet létrehozása is. Másfajta változást, a települési határokon átlépő gazdasági tervezés és fejlesztés szán-

⁴ A nagy összegű iparüzési adót a Bonafarm csoporthoz tartozó Pick Szeged Zrt. alsómocsoládi termelőüzemének köszönheti a község.

⁵ A hálózatosodást együttműködési formaként értelmezzük, amely a résztvevők (szociális szövetkezetek, kis, illetve nagyobb termelők, önkormányzatok) erőforrások (gazdasági, illetve humántőke-javak) mozgósítása érdekében végzett közös, koordinált erőfeszítéseit jelenti. A hálózati együttműködések nem feltétlen szerződéses alapúak, laza, sokszor informális, de rendszeres kapcsolatok jellemzik őket.

⁶ Lásd részletesen a „Társadalmi vállalkozók és tevékenységük” c. alfejezetben.

dékát jelzi az Észak-hegyháti Mikrotérsgégi Unió, amelyet Alsómocsolád és Bikal mellett a Hegyháti (Sásdi) járás további három települése, Mágocs, Nagyhajmás, valamint Mekényes hozott létre 2014-ben. A Mikrotérsgégi Unió életre hívását kezdeményező önkormányzatok alapvető célkitűzése a térséget sújtó elvándorlás megállítása, a települések népességvonzó és megtartóképességének növelése. Céljaikat a humán, kapcsolati és gazdasági tőke mobilizálásával, valamint különféle szolgáltatások (térsgégi szakmunkásképzés, településközi közösségi közlekedés, piacszervezés) biztosításával igyekeznek megvalósítani. Másutt a célok, eszközök bővülése és komplexitása helyett egyszerűsödés tapasztalható, nem függetlenül a központi fejlesztéspolitikai eszközrendszerben bekövetkezett változásoktól. Az általunk vizsgált hátrányos helyzetű településeken (Túristvándi, Rozsály, Alsómocsolád, Bikal, Belecska) a startmunkaprogram kiterjesztése (2011 után) helyi szinten a források és/vagy a foglalkoztatás bővülését eredményezte. A közfoglalkoztatás mindenütt meghatározó jelentőségű, Túristvándiban és mindenekelőtt Belecskán azonban a helyi gazdaságfejlesztési program szinte kizárólagos alapjává és finanszírozási forrásává vált. Túristvándiban a startmunkaprogram kiterjesztése a szociális földprogram keretében végzett intenzív uborkatermesztés résztvevőinek radikális csökkenésével járt. A rászoruló családok a kisebb kockázatú, stabilabb bevételt kínáló közfoglalkoztatást részesítették előnyben, ami a szociális földprogram elsozadását vonta maga után. Belecskán a jelenlegi településvezetés célja a szinten tartás, az előd polgármester által elért értékek megőrzése a szervezetfejlesztéssel és tevékenységek diverzifikációjával szemben.

Szervezeti és intézményi háttér

A helyi gazdaságfejlesztési programok megvalósítása során a tevékenységek növekvő komplexitásának köszönhetően és/vagy finanszírozási megfontolásokból mindenütt szükségesnek bizonyult a program megvalósítását segítő szervezetfejlesztés, a program stabilitását biztosító intézményi és kapcsolati háló kialakítása. Különbség mutatkozik azonban az elsődlegesen piaci alapon szerveződő és az önkormányzatok által koordinált közösségi gazdaságfejlesztési programok között az intézményépítés logikája és iránya, valamint az egyes szereplők (önkormányzat, alapítványok, szövetkezetek stb.) közötti együttműködés mintázata szerint.

A piaci alapon működő kisvejkai gazdaságfejlesztési program történetében a termelés és a tevékenységek bővülése, a szervezeti fejlődés és a pályázati források lehívására való törekvés szorosan összefüggenek. Az amerikai és magyar forrásból megvalósított Gyors Reagálás program időszakában, 1997-ben hozta létre hét gazda a Kisvejke Térsgégi Gyümölcsértékesítő Szövetkezetet, amely 2015-ben a Danubia-Frucht nevet viseli, és hatvan tagja van, nem csupán kisvejkeiek és környékbeliek, hanem a megye távolabbi részein, sőt néhány baranyai településen élő gazdálkodó is csatlakozott a szervezethez, a tagok kb. ötszáz hektár ültetvényt művelnek. Mivel a szövetkezet nem pályázhatott hűtőkapacitások kiépítésére, 1999-ben megalakították a Kisvejkai Gyümölcsös Gazdák Gépör Egyesületét, amely elnyerte a támogatást, s megvalósította a beruházást. A szövetkezet 2008-ban csatlakozott a böhönyi központú, regionális BALATON KER-TÉSZ termelő és értékesítő szervezethez, azóta annak fióktelepe. Ez az integráció piacbővülést eredményezett, és

bővítette az elérhető forrásokat. A szervezeti fejlődés következő lépéseként 2010-ben tíz taggal megalakult a Völgység Kincse Gyümölcsfeldolgozó Szociális Szövetkezet; csak ez a szervezet pályázhatott olyan uniós forrásra, amely lehetővé tette a gyümölcsfeldolgozás irányába tett első beruházást, a léüzem megvalósítását.

Az önkormányzati koordinációban megvalósuló helyi gazdaságfejlesztési programokat elindító polgármesterek arra törekedtek, hogy olyan szervezeteket hozzanak létre, amelyek aktívan részt vállalnak a programok koordinálásában, bonyolításában, segítenek a fejlesztési források megszerzésében, a piacra lépésben, más szereplőkkel való együttműködésben. Az önkormányzati kezdeményezésű és bonyolítású programok keretében létrehozott, a következőkben ismertetett szervezetek azonban sehol nem jelentették a településvezetés, elsősorban is a polgármester háttérbe szorulását a stratégiai döntések meghozatalában, a tervezésben, a fejlesztési irányok megfogalmazásában és a programok bonyolításában. Ugyanakkor a tapasztalatok szerint e szervezetek csak akkor tudnak tartósan fennmaradni, ha megfelelő, a községvezetés és a helyi lakosság bizalmát is élvező (szak)embereket találnak működtetésükre, valamint ha a polgármester/önkormányzat és a szervezet között a közös értékek és célok mentén folyó munka során létrejön a feladatok és felelőségek megosztása. Az önkormányzati alapítású, de önálló szervezetek létrehozását a helyi programok keretében végzett tevékenységek bővülése és összetettsége teszi szükségessé, jellemzően e szervezetek végzik a közfoglalkoztatás keretében és/vagy a helyi lakosok által megtermelt alapanyag feldolgozását, és foglalkoznak a piacépítés feladataival is. E programok a szervezeti, intézményi háttér tekintetében is eltérő utat jártak be.

Belecskán a néhai polgármester 2002-ben hozta létre a Belecskai Községüzemeltető Kiemelten Közhasznú Társaságot (2009-től nonprofit kft.), amely a szociális földprogram bonyolításáért is felelős volt. A közhasznú társaságot a néhai polgármester azért hozta létre, mert az önkormányzattal szemben a kft. visszaigényelhette az áfát, és a szervezet működése nem jelentette a feladatok, döntési kompetenciák megosztását sem; minden a polgármester kezében összpontosult. A szervezetben 2010-ben három szerződéses kolléga mellett hat közcélú foglalkoztatott és a Sorsfordító program támogatásával tizenegy további munkanélküli dolgozott. A programot 1998-ban kitaláló és irányító polgármester váratlan halálával, 2011-ben a szervezeti keretek is változtak. Az új polgármester megszüntette a közhasznú kft.-t, azóta a közfoglalkoztatásra szűkült programmal kapcsolatos adminisztratív feladatokat az önkormányzati hivatal dolgozói látják el, a korábbi két munkavezető helyett már csak egy dolgozik, ő is közfoglalkoztatottként. A szervezeti struktúra egyszerűsödése mögött elsősorban anyagi megfontolások álltak: a szociális földprogram, majd a közfoglalkoztatás nem tudta kitermelni a szervezet működésének költségeit.

A túristvándi faluvezetés előbb (1999) egy munkaerő-piaci szolgáltatásokat nyújtó, képzések megszervezésében, pályázatok megírásában és koordinálásában közreműködő, 100%-ban önkormányzati tulajdonú nonprofit kft., majd pedig (2008) egy szociális szövetkezet létrehozására tett lépéseket. Az OFA-forrásból, tizenhárom helyi munkanélküli közreműködésével megalakított Szatmári Szociális Szövetkezetet a „háztartásgazdálkodási” szolgáltatások (pl. kertgondozás, kisebb felújítási, javítási munkálatok, takarítás) nyújtására szerveződött. A szövetkezet a működés, a támogatás elszámolása során felmerülő nehézségek, valamint a közfoglalkoztatás kiterjesztése miatt rövidesen tagság nélkül maradt,

jelenleg felszámolás alatt van. Az OFA-pályázat keretében vállalt tíz fő foglalkoztatását megnehezítette az akadozva fizetett munkabér és a közmunkánál nagyobb megterheléssel járó munkatempó, így az alkalmazottak közül többen is „visszamentek a közmunkába”. Új szociális szövetkezet létrehozásáról a túristvándi vezetés nem tett le, de azt már a közfoglalkoztatás talaján tervezik.

Az 1992-ben elindított rozsályi gazdaságfejlesztési program mind a tevékenységek körét, mind a programban résztvevők számát tekintve folyamatosan bővült, s ez a szervezeti háttér bővítését is szükségessé tette. A helyiek bizalmát élvező vezetés irányításával működő, 1993-ban létrehozott Rózsály Községért Jóléti Szolgálat Helyi Alapítvány a helyi fejlesztés kulcsintézménye lett. Az Alapítvány maga is végez mezőgazdasági tevékenységet, a termékek értékesítése céljából online értékesítési felületet és helyi szociális boltot hozott létre, ahol nemcsak az önkormányzati koordinációban megtermelt zöldséget, gyümölcsöt értékesítik, hanem a helyi, térségi kistermelők termékeit is. A szervezettebb termékértékesítés érdekében a rozsályi vezetés a helyi gazdaságfejlesztést hasonló elvek alapján megvalósító panyolai vezetéssel és néhány helyi értelmiséggel 2010-ben közös szociális szövetkezetet hozott létre Szatmári Ízek Háza Szociális Szövetkezet néven. A szövetkezet a szatmári vidék adottságait kihasználva egy 2011-ben elnyert TÁMOP-projekt keretében gyümölcsfeldolgozó manufaktúrát létesített, amely piacképes gyümölcstermékeket (lekvárokat, aszaltványokat) állít elő hagyományos módon. A TÁMOP-program keretében nyolc tartós munkanélküli oktatással egybekötött alkalmazását valósították meg közel másfél éven keresztül. A szervezeti paletta 2013-ban új szervezettel, a ROZS-SZÖV Értékesítő, Termelő és Szolgáltató Szociális Szövetkezettel bővült, amely a helyben megtermelt zöldség és gyümölcs feldolgozásához biztosít majd szervezeti háttérrel.

Az Alsómocsoládi Községfejlesztő és Szolgáltató Nonprofit Kft.-t 2009-ben az Országos Foglalkoztatási Alap támogatásával az önkormányzat és hét magánszemély hozta létre szociális szövetkezeti formában. A szövetkezet karbantartási, mosodai és konyhai feladatok elvégzésére jött létre, célcsoportja a térségi önkormányzati intézmények voltak, és húsz munkanélkülit alkalmazott a hároméves támogatási időszak alatt. A támogatás lezárulását követően a szociális szövetkezet léte veszélybe került, mert a fogyasztók (térségi önkormányzatok) inkább a közfoglalkoztatás keretében olcsóbban biztosított szolgáltatásokat vették igénybe.⁷ A szociális szövetkezet tevékenysége 2013-ban átalakult, feladatul a helyi komplex közösségi és gazdaságfejlesztési programcsomag „Magunk kenyérén” nevet viselő, a helyi termelési kedv felkeltését és a termények feldolgozását célzó gazdaságfejlesztési részprogramjának megvalósítását kapta. Ennek keretében a szociális szövetkezet feldolgozóüzemet hozott létre, amelyben kutatásunk idején a faluhoz kötődő, egyedi kézműves élelmiszerek kifejlesztését végezték. A termékfejlesztést az Észak-hegyháti Mikrotérségi Unió piacformáló tevékenységével összhangban, a potenciális felvásárlóval, a bikali Puchner Kastélyszállóval egyeztetve végzi a szövetkezet és az önkormányzat alkalmazásában álló termékfejlesztő szakember. A szükséges alapanyagot részben a startmunkaprogram keretében, részben a helyi lakosok által megtermelt, illetve összegyűjtött

⁷ Például a mágocsi időszotthonban közfoglalkoztatott alkalmazottak végzik a mosodai munkákat.

(dió, kökény, csipkebogyó) terményekből biztosítják. A termékfejlesztési folyamat nyitott, a kísérleti kóstolást a falu lakói közösen végzik a projektet koordináló szakemberrel.

A magánszemélyek által alapított bikali Brezik Szociális Szövetkezet, a helyi LEADER-program támogatásának eredményeként maga hozza létre a feldolgozóüzemét, és piaci pozíciójának megerősítése, valamint a terményei iránt mutatkozó növekvő kereslet kielégítése érdekében megteremtette saját beszállítói hálózatát is. A szövetkezet kezdeményezésére Alsómocsoládon és Tékesen a szövetkezet segítségével telepített ültetvényeken a startmunkaprogram keretében folyik a gazdálkodás, a termést a szövetkezet értékesíti.

Társadalmi vállalkozók és tevékenységük

A kutatásunk során megismert közösségi gazdaságfejlesztési programok cél- és eszközrendszerének komplexitásában, valamint a tevékenységek és intézményi formák diverzifikációjában meghatározó szerepet töltek be a társadalmi vállalkozók. Közös jellemzőjük, hogy az általuk kezdeményezett programok céljainak megvalósításához komplex eszközrendszert és forrástérképet igyekeztek mobilizálni, és ennek érdekében sokszínű együttműködési hálózatokat hoztak létre a piaci, civil és állami szereplők között. Az együttműködések létrehozó vagy kialakításukban és működésükben meghatározó szerepet játszó társadalmi vállalkozók a társadalmi mező különböző részeiből érkeznek; akadnak közöttük polgármesterek (Alsómocsolád, Rozsály), a helyi/térégi civil élet (értelmisség) képviselői (Bikal, Hegyháti Unió, Tolna megyei programok), illetve gazdasági vállalkozók (Kisvejte). További közös jellemzőjük, hogy a helyi társadalomban elfoglalt pozíciójuktól, illetve a közösségi gazdaságfejlesztésben betöltött központi szerepüktől függetlenül, befolyásukat más intézmények képviselőivel megosztva igyekeznek a fejlesztési célok érdekében kamatoztatni, egyfajta fejlesztési koalíciót szervezve maguk köré.

E szempontok alapján a hegyháti községek, Alsómocsolád és Bikal, valamint a Tolna megyei Kisvejte és a szatmári Rozsály azok a települések, ahol egy vagy több társadalmi vállalkozó tevékenysége is azonosítható. Az alsómocsoládi gazdaságfejlesztési programcsomag motorja az önkormányzat, azon belül is a polgármester, aki több mint két évtizedes vezetése alatt színes intézményi hálót épített fel, és számos szakembert hozott a faluba, illetve a térségbe. Az elmúlt huszonöt év fejlesztéseit tudatosan felépítő polgármester a pályázati lehetőségeket kihasználva folyamatosan bővítette együttműködői hálózatát. A fejlesztésekben résztvevők eltérő hátterű szakemberek (tanárok, üzletemberek, gazdák, külföldiek stb.), akiket a polgármesternek sikerült megnyernie az Alsómocsoládon folyó fejlesztési elképzelésekhez. A programok tervezése, a stratégiaalkotás identitásképző tevékenységnek bizonyult, amennyiben a résztvevők az alsómocsoládi faluközösség életének jobbá tételén fáradoztak. A fejlesztések során létrehozott kis léptékű intézmények vezetőiből a polgármester egyfajta fejlesztési koalíciót hozott létre; az ebben résztvevők mandátuma szakmai döntések meghozatalára is kiterjed, annál is inkább, mert jelentős mértékben átfedésben vannak az évtizedek óta a helyi fejlesztést menedzselő stáb tagjaival (Kovács–Rác 2008). Döntéseiket előzetesen egymással és a legtöbb pályázatnál pénzügyi felelősséget vállaló önkormányzat fejével (polgármester) konzultálva hozzák meg. A résztvevők ötleteinek, kreatív problémamegoldásának teret hagyó hatalommegosztó koordinációnak köszönhe-

tően az együttműködések köre kitágult az évek során, az alsómocsoládi fejlesztési koalíció tagjai térségi hálózatok szervezésébe is bekapcsolódtak.

A bikali Brezik Szociális Szövetkezet elnöke, az alsómocsoládi sokszínű fejlesztési koalícióhoz hasonlóan, a társadalmi mező igen eltérő szegleteiből érkező embereket kovácsolt össze a szociális szövetkezet létrehozásával. A szövetkezet alapítói között található munka nélküli szakmunkás, pedagógus, tehetséges budapesti üzletember, illetve a 2002-től két cikluson át polgármesterként is tevékenykedő, majd 2010–2014 között a Gyerekesély program munkatársaként dolgozó, 2014-től pedig újra polgármesteri posztot betöltő szövetkezeti elnök. A szövetkezet létrehozását, működését, a szükséges szervezeti fejlesztéseket és beruházásokat magántőke és pályázati források kombinálásával sikerült megvalósítani. A fejlesztési irányok, a stratégia kialakításában döntő szerepet vállalt a szociális szövetkezet elnöke, aki a pályázatok elkészítését az alapító társakkal egyeztetve végzi. A fejlesztési konzultációkba bevontak köre az évek során kibővült a térség területére. Az alsómocsoládi és bikali együttműködések fontos szerepet játszottak az Észak-hegyháti Mikrotérségi Unió megszületésében. A program koordinációjáért az 1995-ben térségfejlesztés céljával létrehozott, és 2014-ben újracsatlósított Hegyhát Észak Térségi Egyesület kétszemélyes stábjára felel. A hegyháti társadalmi vállalkozók tevékenységének középpontjában a kooperáció, koordináció és kommunikáció áll: a települések, illetve civil és piaci szereplők közötti kooperáció elősegítése, közös fejlesztések koordinációja, valamint a mikrotérségi unión belüli szereplők közötti, illetve a szomszédos térségi szövetségekkel való állandó kommunikáció, információáramlás biztosítása. A fejlesztési célok meghatározásába és végrehajtásába különböző módon kapcsolódhatnak be a mikrotérség lakói, akiknek véleményét a hegyháti társadalmi vállalkozók személyesen, illetve kérdőívek formájában is kikérik. Az egyesület munkáját végző szakemberek a fejlesztéseket – a továbbra is meghatározó szerepet játszó önkormányzatokkal együtt – tematikus munkacsoportokba szervezve koordinálják.

Alsómocsoládhoz hasonlóan a rozsályi közösségi gazdaságfejlesztés középpontjában is településvezetők állnak. 1992-ben az akkori rozsályi polgármester azzal a céllal kereste fel a térségi központ családsegítő szolgálatát, hogy a szociális szakemberekkel együttműködve találjon megoldást a munka nélkül maradó lakosok megélhetési gondjaira. A piac rendszerébe illeszthető szociálpolitikai koncepció megvalósítását ötletekkel, utánajárással, tapasztalatokkal a helyi képviselő-testület is támogatta. Az elképzelések megvalósításához a helyi önkormányzat tulajdonában lévő közel százhektáros földterület adott hátteret. A közösségi gazdaságfejlesztés lendületét a 2006-ban bekövetkezett polgármesterváltás sem törte meg, noha kétségtelenül új irányt adott a helyi fejlesztéspolitikának. A rozsályi gyökerű, pedagógusból lett polgármester, a helyiek bizalmát élvező, hozzáértő stáb közreműködésével, nemcsak az addig zömmel saját fogyasztásra kerülő termékek volumenének, feldolgozottsági szintjének növelésére, hanem a településen kívüli piacok megszerzésére is lépéseket tett. Ennek érdekében a település vezetése a kapcsolatrendszerét is bővítette: a közösségi gazdaságfejlesztés gyakorlatában már tapasztalatokat felhalmozó panyolai vezetéssel lépett koalícióra, valamint üzleti ismeretekkel rendelkező, vállalkozói szemléletű szereplőket vont be a helyi fejlesztésbe, miközben a településen kívüli, túlnyomórészt kisüzemi méretű termelők közül szervezett beszállítói kört. A rozsályi közösségi gazdaságfejlesztési program hálózatainak bővítésére elsősorban a polgármester személyes

döntései mentén került sor az évek során, a fejlesztésekbe ugyanakkor a helyi stáb tagjainak tudása, ötletei is beépültek.

A kisvejkei program indulásában és lebonyolításában, valamint a kisvejkei szövetkezeti gyümölcsfeldolgozás történetének formálásában döntő szerepet vállalt a Tolna Megyei Munkaügyi Központ munkatársa. A társadalmi vállalkozó szerepét betöltő szakembernek több lépcsőben sikerült az eltérő helyzetű érdekcsoportokat együttműködésre bírni. Elsőként 1996-ban az ún. Gyorsreagálás program keretében, amely akkoriban merőben újszerűen, a helyi szereplők összefogására, önszerveződésére és a helyi erőforrások mozgósítására épült, sikerült elindítania a gyümölcsstermesztő programot. A szövetkezés gondolatától kezdetben ódzkodó gazdák a társadalmi vállalkozó által szervezett műhelybeszélgetéseken közösen fogalmazhatták meg, hogy milyen jövőt képzelnek el a falunak. Az akkor megismert döntéshozatali mód a mai napig élő technika a kisvejkei gazdaságfejlesztési program résztvevői között, akik autonómiájuk megtartásával hoznak egymással egyeztetett döntéseket közös célok mentén. A szóban forgó társadalmi vállalkozónak másodszorra az ezredforduló körül a Sorsfordító – Sorsformáló elnevezésű regionális munkaerő-piaci program (Kabai 2011b) kapcsán sikerült heterogén érdekű embereket egy közös cél érdekében együttműködésre bírnia. A program „sorsfordító” eleme egy komplex foglalkoztatási program, amelynek célja az volt, hogy a tartós munkanélkülieket visszavezesse az elsődleges piacra gyakorlatorientált szakmai képzéssel, személyiség- és életvitel-fejlesztő mentorálással. A megvalósítást a vállalkozóknál vagy az önkormányzatoknál végzett munka bérköltségének közel kétéves támogatásával segítették. A program minden érintett körben sikert aratott: az akkori munkanélküliek közül sokan ma is főállásban dolgoznak, a munkát adó vállalkozók pedig a program képzési és támogatott foglalkoztatási elemeit szívesen látnák újra. A koalícióépítés harmadik lépcsőfoka a szociális szövetkezet létrehozása volt, amellyel marginális munkaerő-piaci helyzetben lévő emberek és sikeres vállalkozók közé sikerült hidat építenie a társadalmi vállalkozónak. Bár a profitorientált gazdák a szövetkezés „szociális” gondolatát eleinte idegennek érezték, a társadalmi vállalkozónak sikerült meggyőznie őket az új szervezet hosszú távú anyagi hasznáról. Egy új pályázati forrás bevonásának lehetősége, illetve a gyümölcsfeldolgozás irányába tett első beruházás fontos szempontok voltak a gazdák számára, akik így végül elfogadták a szövetkezet „szociális” elemét is. A társadalmi vállalkozó ezzel nemcsak a számára fontos Sorsfordító – Sorsformáló program eredményeit tudta hosszú távon kamatoztatni, hanem olyan fejlesztési irányt tudott kijelölni, amelyet minden érdekcsoport a magáénak érezhetett. A szociális szövetkezet létrehozásának és a koalícióépítésnek meghatározó momentuma volt, hogy sikerült a helyi véleményformálókat – a legnagyobb gyümölcsstermesztő gazdát, a Danubia-Frucht Szövetkezet elnökét, a szociális szövetkezet elnökét, illetve a polgármestert – csapattá csiszolnia. A szervezeteket alapító tagok, tulajdonosok körében jelentős az átfedés, az érintett gazdák közötti együttműködés, a közös stratégia és fejlesztés a kölcsönös érdekeltségen és a messzemenő, olykor személyes anyagi kockázatvállalással (magánkölcsön, kezesség) is járó bizalmon alapul. A koalíción belüli bizalom ápolásában, az egyéni érdekek mederben tartásában és a konfliktusok elsimításában, valamint ötletek, tanácsok biztosításában, piaci kapcsolatok építésében, csakúgy, mint a döntéshozatal decentralizált jellegének fenntartásában a társadalmi vállalkozónak, illetve a köré szerveződő

koalíciós partnerek között kialakult informális bizalmi háromszögnek meghatározó szerepe volt abban, hogy nem „csúsztak el” a kisvjejkei ügyek a magánérdekek felé. A kisvjejkei fejlesztési koalíció tagjainak együttműködésre való nyitottsága döntő fontosságú a fejlesztési rendszer működése szempontjából. Jól példázza ezt a folyamatot a Danubia-Frucht elnökének, a település legnagyobb gyümölcstermesztő vállalkozójának foglalkoztatási stratégiája. A kizárólag gazdasági érdekeket szem előtt tartó gazda kezdetben nehezen fogadta el a Sorsfordító programban megfogalmazott szociális célok és a szövetkezet ötletét, amelynek összeegyeztetése piaciorientált egyéni szempontjaival alkalmanként ma is konfliktussal terhelt. Ám ma már tudatosan törekszik arra, hogy minél több roma fiatalból neveljen megbízható munkást.

A társadalmi vállalkozó köré szerveződő koalícióépítés fontosságát jól illusztrálja a belecskai program, amelynek életében a munkaügyi szakember társadalmi vállalkozó szintén aktív szerepet vállalt. Belecskán a néhai polgármester 1998-ban kezdeményezte önkormányzati szervezésű gazdálkodási modell kialakítását (Jávor–Rácz 2013, Kabai–Németh 2011). A szakember az intézményszervezésben és kapcsolatépítésben segítette a néhai polgármestert, aki egymaga koordinálta a programot, miközben személyre szabott figyelemmel, „pedagógusként” foglalkozott a dolgozókkal. Ők ketten szervezték pályázati céllal a gépkört, az öt évig működő varrodát, a buszokat, amelyek a munkavállalókat vitték pár évig a környező településekre. Mindazonáltal a Sorsfordító – Sorsformáló program kapcsán – amelyet szintén a munkaügyi szakember hozott a faluba – nem épült ki Belecskán a kisvjejkeihez vagy az alsómocsoládihoz hasonló fejlesztési koalíció. A felmerülő kockázatok csökkentése, az átláthatóság érdekében a polgármester mindent személyesen tartott kezében, és részben ennek köszönhető, hogy váratlan halálával 2011-ben a szervezeti keretek és munkafeltételek is megváltoztak Belecskán.

Túristvándi közösségi gazdálkodásának alapját a szociális földprogram jelentette 1997-ben, amelyet az akkori karizmatikus polgármester asszony indított útjára. A polgármester asszony számos vállalkozási elemmel gazdagította a programot – differenciált tevékenységi körök és szektorok az eltérő munkaképességű lakosok számára –, és felismerte a „több lábón állás”, valamint az ezzel összehangolt humán tőke fejlesztésének szükségességét. E differenciált megközelítés ellenére koordinációs gyakorlatát tekintve a polgármester asszony megmaradt a közvetlen, személyes irányítás mellett. A szervezeti differenciálódás elmaradásából, a fejlesztési koalíció és az annak háttérét biztosító intézmények hiányából fakadóan, a településen bekövetkező vezetőváltás a programokban és a szervezetek, intézmények életében is némi megtorpanást hozott.

Összegzés és tanulságok

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy a hátrányos helyzetű térségekben elhelyezkedő kistelepüléseket sújtó munkanélküliség, szegénység kezelésére és a településüzemeltetési, valamint fejlesztési források csökkenésével beszűkülő mozgástér szorításából kibúvót kereső közösségi gazdaságfejlesztési programok miként tudták hosszabb távú működésük feltételeit biztosítani a hazai köz- és fejlesztéspolitikai intézményrendszer át-

alakulása szabta lehetőségek és korlátok között. Elemzésünk hazai és nemzetközi fejlődéseméleti és gazdaságszociológiai kutatások tapasztalataira építve abból a feltételezésből indult ki, hogy a közösségi gazdaságfejlesztési programok pályáivá, illetve hosszú távú működése a különböző piaci és társadalmi hálózatokhoz való kapcsolódástól függ. Tanulmányunkban a közösségi gazdaságfejlesztés fogalmát olyan programok leírására használjuk, amelyek társadalmi integrációs és gazdasági szempontokat ötvözve, a helyi társadalom különböző szereplőinek részvételével kialakított célok mentén próbáltak választ találni a helyi közösséget sújtó foglalkoztatási, megélhetési gondokra. E programok az állami újraelosztásból származó szociális segélyezés helyett a mezőgazdasághoz kapcsolódó gazdasági tevékenységek különböző formáival igyekeztek megélhetést, jövedelmet biztosítani a programban résztvevők számára.

Elemzésünk a közösségi gazdaságfejlesztési programok pályáivét a cél- és eszközrendszer, valamint az intézményi háttér tengelyén vizsgálta indulásuktól kutatásunk időpontjáig. Eseteink igazolták, hogy a közösségi gazdaságfejlesztési programok annál inkább képesek tágabb piacok felé nyitni, minél komplexebb cél- és eszközrendszert működtetnek, és a sokrétű érdekeltségeken keresztül különböző típusú forrásokat (szociális földprogram, magántőke, EU-pályázatok stb.), tudást és kapcsolati tőkét vesznek igénybe és kombináltak a megvalósítás során. Kutatásunk azt is megerősítette, hogy a heterogén érdekek és eszközök produktív interakciójának intézményi feltétele a különböző típusú szereplők programtervezésben és megvalósításban való részvétele. Az ilyen hatalommegosztó intézményrendszer kiépülését és hosszú távú működését hatékonyan segíthetik a társadalmi vállalkozók közösség- és koalíciószervező munkájukkal.

A hat közösségi gazdaságfejlesztési program közül öt esetében a programok elindításának céljai hangsúlyozottan a helyi megélhetési problémák kezelésére irányultak, majd az évek során különböző mértékben és módon jelentek meg a piacszerzéshez és bővítéshez kapcsolódó gazdasági célok és eszközök.

Eseteink közül egyedülként, Kisvejkén tisztán gazdasági megfontolások indították útjára a gazdaságfejlesztési programot, amelyben a profitorientált szereplők az évek során fokozatosan vállalták fel társadalmi kohéziós célok és tevékenységek megvalósítását. A kisvejkai szervezeti fejlődés jól példázza azt a folyamatot, ahogy a gazdasági érdekek alapján működő szervezetekhez és hálózatokhoz (termelői és értékesítói szövetkezet, gépkör, regionális értékesítési szövetkezet) kapcsolódva, azok tevékenységét kiegészítve, létrejött a társadalmi integrációs célokat szolgáló szociális szövetkezet.

A programok célrendszerének mélyebb vizsgálata azt mutatja, hogy a gazdasági és szociális célokat kombináló közösségi gazdaságfejlesztés nem homogén érdekeltségek kiépítésére törekszik. Az egyéni gazdasági érdekek nem feltétlenül gátolják közösségi célok és érdekek kibontakozását, hiszen még a tisztán gazdasági és piacszerzési megfontolások alapján szerveződő programok is képesek a társadalmi kohézió céljai felé elmozdulni és azokat úgy integrálni, hogy erősítsék a programok több lábon álló, hosszú távú működését (Kisvejke). Az ellentétes oldalról induló, közösségi kohéziós, társadalmi célokat megfogalmazó programok pedig képesek egyéni gazdasági érdekeket, illetve motivációkat életre hívni és a közösségi gazdaság szolgálatába állítani. Bicalon és Alsómocsoládon az egyéni gazdasági érdekeltségek szükséges feltételei a programok hosszú távú működésének.

Az alsómocsoládi és rozsályi program központi célja az öngondoskodási készség elősegítése, kezdettől fogva az egyéni motivációk és érdekeltségek kialakítását tűzte ki célul. Belecskán és Túrístvándiban nem találtunk hasonló, az egyéni érdekeltségeket, motivációkat ösztönző programelemeket, dacára annak, hogy mindkét településen voltak célzott képzések (Belecska) és törekvések kistermelői vállalkozások megerősítésére (Túrístvándi). Ezek a településeken alapvetően a szociális földprogramra és közfoglalkoztatásra épülő kockázatkerülő stratégiák erősödtek meg az évek során.

Kutatási tapasztalataink szerint az egyéni gazdasági érdekek mindaddig nem gátjai a közösségi célok elérésének, amíg az intézményi mechanizmusok képesek mederben tartani ezeket. Másrészt a közösségi célok és egyéni érdekek közti összhangot olyan intézmények képesek megteremteni, amelyek az egyszemélyes vezérlés és irányítás helyett a koordinációra fektetik a hangsúlyt. Utóbbi azért fontos, mert a koordináció egymás mellé rendelt viszonyaiban lehetővé válik különböző szereplők – ideáltipikus esetben önkormányzati, civil, üzleti – egymással rivalizáló fejlesztési céljainak, egyéni gazdasági és a társadalmi integrációt szolgáló közösségi érdekeknek az összehangolása és differenciált források, eszközök kombinációja. Vizsgálatunk ugyanakkor arra is rámutatott, hogy a hierarchia elvén alapuló gazdaságkoordináció rövid távon a széttartó egyéni érdekek hatékony kontrolja lehet.

A feltárt közösségi gazdaságfejlesztési programok felében (Belecska, Túrístvándi, Rozsály) lényegében egyszemélyes, másik felében komplexebb koordinációs mechanizmusokat (Kisvejke, Bikal, Alsómocsolád) azonosítottunk. A személyközpontú programokat polgármesterek kezdeményezték és irányítják a kezdetektől. Eseteink vizsgálata szerint az egyszemélyes koordinációt rendszerint a központosított eszközök (szociális földprogram, közfoglalkoztatás) használatának túlsúlya, ezzel összefüggésben a külső szereplőktől (főként az államtól) való nagyobb mértékű függés, a piaci szereplők mérsékeltbb jelenléte, valamint kevésbé intézményesült megoldások jellemzik, amelyek a vezető kiválásával a program összeomlását okozhatják.

Az önkormányzati kezdeményezésű közösségi gazdaságfejlesztési programok között azonban olyat is találunk, amely – a magánkezdeményezésű bikali és kisvejkei programokhoz hasonlóan – összetett koordinációs mechanizmusok gyakorlatát mutatja. A decentralizált, egymásrautaltsági viszonyokat feltételező és a különböző szereplők közötti dialógust lehetővé tevő koordinációs mechanizmus különbözteti meg Alsómocsoládot a másik három önkormányzati szervezésű közösségi gazdaságtól. A közvetlen irányítású, illetve a hatalmat megosztó koordinációs formák közti különbséget a célrendszer skáláján azonos helyet elfoglaló Rozsállyal való összehasonlítás érzékelteti a legjobban. Alsómocsoládhoz hasonlóan Rozsályon is létrejött a szervezeti háttér bővülésével párhuzamosan egy stáb, ami a polgármester fejlesztési tevékenységét hivatott segíteni. A rozsályi szakemberek nélkülözhetetlen szerepet töltenek be a szakmailag indokolt döntések előkészítésében és végrehajtásában, azonban a fejlesztési irányok kijelölésében kisebb a mozgásterük. Részben ebből adódóan a rozsályi eszközrendszer és forrástérkép az alsómocsoládihoz képest kevésbé összetett. Belecskán és Túrístvándiban is hasonló személyfüggő, a polgármester által „felügyelt”, hierarchikus irányítási formák szilárdultak meg; ezeken a településeken

azonban fejlesztési stáb nélkül, a polgármester személye köré szerveződött az így rendkívül törékennyé váló közösségi gazdaságfejlesztés.

Eseteink összehasonlító elemzése arra is felhívta a figyelmet, hogy a különböző típusú célokat, érdekeltségeket és eszközöket összehangolni képes hatalommegosztó koordinációs formák kialakításához társadalmi vállalkozó(k) jelenléte és tevékenysége is szükséges, amelyek lehetnek térségi munkaügyi szakemberek, vállalkozók (Kisvejke, Belecska), a helyi értelmiség képviselői (Bikal), de akár polgármesterek (Alsómocsolád, Rozsály) is. Kutatásunk tapasztalatait összegezve a polgármesterek akkor tekinthetők társadalmi vállalkozónak, ha a külső intézményrendszer önkormányzatokra összpontosító forráselosztását, továbbá a központi programok standard intézményi és szervezeti rendjét meghaladva részvételt biztosítanak a körülöttük dolgozó stáb tagjainak a tervezésben és a döntéshozatalban

A kutatásunk azon mechanizmusok feltárására vállalkozott, amelyek biztosíthatják a közösségi gazdaságfejlesztési programok hosszú távú működőképességét. Megállapítottuk, hogy e programok fenntarthatósága alapvetően a különböző típusú hálózatokhoz való kapcsolódástól függ, amelyek a „több lábon állás” biztonságán keresztül nyújthatnak hosszabb távú perspektívákat a közösségi gazdaságfejlesztésnek. Az önkormányzati koordinációban megvalósuló, elsősorban szociális célok alapján szerveződő közösségi gazdaságfejlesztési programok annál könnyebben kapcsolódnak piaci hálózatokhoz, minél összetettebb cél- és eszközrendszerre támaszkodva határozzák meg tevékenységüket. E programok a decentralizált hatalomgyakorlásból, illetve a hálózatba kapcsolt részvevők heterogenitásából következően nemcsak nagyobb innovációs potenciállal rendelkeznek, de a piaci hálózatokhoz is jó eséllyel kapcsolódnak, ami a forrásbevonó képességet növeli. Ezzel szemben a közvetlen irányítású, személyfüggő programok – noha rövid távon hatékonyan biztosíthatják az egyéni érdekek kontrollját – hosszú távú működőképességét kétségesessé teszi az egyoldalú forrásfelhasználás, a korlátozott innovációs potenciál, valamint az esetleges vezetőváltás.

Magánkezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok esetében a piaci/gazdasági hálózatokhoz való kapcsolódás igénye magától értetődően adott, a tevékenységek diverzifikációját is piaci igények hívják életre. E programok „közösségivé” válása attól függ, hogy képesek-e az egyéni érdekeltségeket a társadalmi integrációs célokkal és eszközökkel összehangoltan működtetni. Ebben meghatározó szerepet játszanak a társadalmi mező bármely részéből érkező társadalmi vállalkozók és az általuk alkalmazott hatalommegosztó tervezési és döntéshozatali módszerek. Magánkezdeményezésű közösségi gazdaságfejlesztési programoknál a hosszú távú működés fontos tényezője a programok közösségivé válása, amelyek a több lábon állás lehetőségén túl a helyi gazdaságfejlesztés társadalmi beágyazottságát biztosíthatják.

Mindkét közösségi gazdaságfejlesztési modell létre tudja tehát hozni azokat az innovatív intézményi formákat, amelyeken keresztül megvalósulhat a szakirodalom által is hangsúlyozott produktív interakció az állami, piaci és civil szereplők között. Ehhez olyan közpolitikai mechanizmusokra van szükség, amelyek standard módon előírt intézményi formák, kötött felhasználású, normatív alapon felosztott források helyett lehetőséget adnak a helyi szereplőknek intézményi/szervezeti formák létrehozására, fejlesztési igényeik önálló megfogalmazására, illetve amelyek forrásokhoz való hozzáféréssel támogatják a civil szereplők

megerősödését a vidéki terekben és elősegítik a három szektor produktív interakcióját. Az ezek segítségével több lábon álló, piaci és társadalmi hálózatokhoz egyaránt kapcsolódó helyi gazdaságok képesek a társadalmi-gazdasági fejlődés hosszabb távú perspektíváit megvalósítani.

Irodalom⁸

- Barnes, Lucy – Hall, Peter (2013): Neoliberalism and Social Resilience in the Developed Democracies. In Hall, Peter – Lamont, Michéle (eds.): *Social Resilience in the Neoliberal Era*. Cambridge: CUP.
- Bartal Anna Mária – Sziklai István (2006): A szociális földprogramok kedvezményezettjeinek helyzete két kistérségben. *Területi Statisztika*, 9 (5), 509–520.
- Block, Fred – Peter Evans (2005): The State and the Economy. In Smelser, Neil, J. – Swedberg, Richard (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*, 2nd ed. Princeton: PUP.
- Bruszt László (2002): Market Making as State Making – Constitutions and Economic Development in Postcommunist Eastern Europe. *Constitutional Political Economy*, 13, 53–72.
- Bruszt László (2007): *Evolving Regional Governance Regimes: Callenges for Institution Building in the CEE countries*. NEWGOV – New Modes of Governance, Project 15. http://www.eu-newgov.org/database/DELIV/D15D01_Evolution_of_Regional_development_Regimes.pdf
- Cardoso, Fernando, H. (2009): New Paths: Globalization in Historical Perspective. *Studies in International Development*, 44 (4), 296–317.
- Crouch, Colin (2005): *Capitalist Diversity and Change: Recombinant Governance and Institutional Entrepreneurs*. Oxford: OUP.
- Csoba Judit (2007): A szociális gazdaság támogató-segítő háttere, európai uniós és hazai hálózatai. In Frey Mária (szerk.): *Szociális gazdaság kézikönyv*. Budapest: OFA, 194–200. http://www.szocialisgazdasag.hu/uploads/pdf/szoc_gazd_kezikonyv.pdf
- Evans, Peter (2004): Development as Institutional Change: The Pitfalls of Monocropping and the Potentials of Deliberation. *Studies in Comparative International Development*, 38 (4), 30–52.
- Fligstein, Neil (2001): Social Skill and the Theory of Fields. *Sociological Theory*, 19, 105–125. <http://sociology.berkeley.edu/sites/default/files/faculty/fligstein/Social%20Skill%20Soc%20Theory.pdf>
- Frey Mária (szerk.) (2007): *Szociális gazdaság kézikönyv*. Budapest: OFA. http://www.szocialisgazdasag.hu/uploads/pdf/szoc_gazd_kezikonyv.pdf
- Friedman, Milton – Friedman, Rose (1980): *Free to Choose: A Personal Statement*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

⁸ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 04. 06.

- G. Fekete Éva – Lipták Katalin (2014): Közfoglalkoztatásból szociális szövetkezet? In Lukovics Miklós – Zuti Bence (szerk.): *A területi fejlődés dilemmái*. Szeged: SZTE Gazdaságtudományi Kar, 123–142. <http://www.eco.u-szeged.hu/download.php?docID=40071>
- Grabher, Gernot (2005): Switching Ties, Recombining Teams: Avoiding Lock-In Through Project Organization? In Fuchs, Gerhard – Shapira, Philip (eds.): *Rethinking Regional Innovation and Change: Path Dependency or Regional Breakthrough*. New York: Springer, 63–84.
- Grabher, Gernot – Stark, David (1997): *Restructuring Networks in Post-Socialism*. Oxford: OUP. http://www.resilience-berlin.de/download/adapt_adaptability.pdf
- Hayek, Friedrich (1976 [1944]): *The Road to Serfdom*. Chicago: Chicago University Press.
- Jávor Károly – Rácz Katalin (2013): Jó gyakorlatok a szociális földprogramban: a túristvándi és a belecskai példa. In Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum, 156–170. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranyban_videken_2013.pdf
- Kabai Gergely – Németh Nándor (2011): Szociális gazdasági törekvések Belecskán. In Németh Nándor (szerk.): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata*. Esettanulmányok. Budapest: MTA KRTK KTI, 17–52. http://www.mtakti.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf
- Kabai Gergely (2011a): A szövetkezeti gyümölcsstermesztés sikere a Völgységben. In Németh Nándor (szerk.): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata*, Esettanulmányok. Budapest: MTA KRTK KTI, 55–72. http://www.mtakti.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf
- Kabai Gergely (2011b): A munkahelyteremtés új útja a Dél-Dunántúlon a Sorsfordító – sorsformáló munkaerő-piaci program. In Németh Nándor (szerk.): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata*. Esettanulmányok. Budapest: MTA KRTK KTI, 74–88. http://www.mtakti.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf
- Keller Judit (2011): Heterarchia és fejlődési pályaváltás. Új megközelítés a kistérségkutatásban. *Tér és Társadalom*, 25 (3), 4–26. <http://tet.rkk.hu/index.php/Tet/article/viewFile/1877/3789>
- Keller Judit – Bódis Lajos (2012): A foglalkoztatás kormányzati célok rendszerében: települési önkormányzatok. In Fazekas Károly – Scharle Ágota (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka*. A magyar foglalkoztatáspolitikai 20 éve 1990–2010. Budapest: Szakpolitikai Elemző Intézet – MTA KRTK KTI, 63–76. <http://econ.core.hu/file/download/20evfoglpol/kotet.pdf>
- Kiss Márta (2008): Kisfalú nagy tervekkel. In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 412–446. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Kovács Katalin – Rácz Katalin (2008): Mozgásban: az együttműködések változó mintázatai a Sásdi Többcélú Kistérségi Társulásban. In Kovács Katalin – Somlyódy Péter Edit (szerk.): *Függőben*. Közszelektatás-szervezés a kistelepülések világában. Budapest, Magyar Közigazgatási Intézet, 281–304.

- László Gyula (2015): A foglalkoztatáspolitikai új paradigmáinak működése. *Munkaügyi Szemle*, 3, 19–29. <https://www.scribd.com/doc/278626493/Laszlo-Gyula-A-foglalkoztataspolitika-uj-paradigmainak-m%C5%B1kodese>
- Márkus Péter – Tóth Erzsébet (2010): A szociális földprogramok szerepe a hátrányos helyzetű vidéki népesség megélhetésében. *Kertgazdaság*, 42 (1), 76–85. http://kertgazdasag.uni-corvinus.hu/fileadmin/user_upload/hu/kertesztudomanyi_kar/kertgazdasag/files/2010_01/2010_1_Okonomia_es_vidекfejlesztес.pdf
- Nagyné Varga Ilona (2006): A túristvándi modell. In Nagyné Varga Ilona – Landau Edit (szerk.): *Szociális földprogram-modellek*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megye Esély Szociális Közalapítványa – Regionális Szellemi Forrásközpont, 23–35.
- Németh Nándor (szerk.) (2011): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata*, Esettanulmányok. Budapest: MTA KRTK KTI. http://www.mtakti.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf
- North, Douglass (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: CUP.
- Paraskevopoulos, J. Christos (2001): *Interpreting Convergence in the European Union: Patterns of Collective Action, Social Learning and Europeanization*, Houndmills, Basingstoke: Palgrave.
- Rácz Katalin (2008): Hátrányos helyzetű kistérség rejtett erőforrásokkal. Megélhetési stratégiák a szatmári Tiszaháton. In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistélepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 370–411. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Rácz Katalin (2013): Szegénységkezelés aktív eszközökkel? – Egy produktív szociálpolitikai program két évtizedes működésének tapasztalatai. In Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Argumentum, 135–155. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranyban_videken_2013.pdf
- Rodrik, Dani – Subramanian, Arvind – Trebbi, Francesco (2002): *Institutions Rule: The Primacy of Institutions over Geography and Integration in Economic Development*. NBER Working Paper No. W9305. <http://www.nber.org/papers/w9305.pdf>
- Sabel, Charles (1993): *Learning by Monitoring: The Institutions of Economic Development*, Working Paper No.102, MIT (August 24). <http://www2.law.columbia.edu/sabel/papers/Learning%20by%20Monitoring.pdf>
- Sabel, Charles (1994): Flexible Specialization and the Re-emergence of Regional Economies. In Ash, Armin (ed.): *Post-Fordism: A Reader*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Stark, David (1999): Heterarchy: Distributing Authority and Organizing Diversity. In Clipping, John Henry (ed.): *The Biology of Business: Decoding the Natural Laws of Enterprise*. San Francisco: Jossey Bass, 153–179. <http://complexsystems.mccormick.north-western.edu/papers/stark.heterarchy.pdf>
- Triglia, Carlo (2001): Social Capital and Local Development. *European Journal of Social Theory*, 4 (4), 427–442. http://www.researchgate.net/publication/241441020_Social_Capital_and_Local_Development
- Váradi Monika Mária (2015): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 29 (1), 69–96. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00058/pdf/EPA02251_tet_2015_1_069-096.pdf

VÁRADI MONIKA MÁRIA

FÖLDHASZNÁLAT ÉS ÉRTÉKTEREMTŐ KÖZFoglalkoztatás – helyi nézőpontok*

„Jelen pillanatban nincs jobb megoldás, és nincs is más forrás, mint a közfoglalkoztatás. Ebből biztosítható, hogy legyen mit enni, hogy legyen az embereknek kicsit jobb megélhetése és szépüljön a falu. Ésszerűen és emberségesen a közmunkát fel lehet használni példászerűen. Most ez a legjobb. A falu célja ezer ember életminőségén javítani.”¹

Bevezetés

A közfoglalkoztatás, mióta a piacgazdaságra való átmenettel járó munkanélküliség kezelésének eszközeként megjelent, folyamatos szakmai kritikák tárgya Magyarországon (lásd áttekintően Csoba 2010a, 2010b).² Kutatások sora bizonyította, hogy a közfoglalkoztatás nem javítja a résztvevők foglalkoztatási esélyeit, nem tölti be munkaerő-piaci (re)integrációs célját (a teljesség igénye nélkül: lásd az *Esély* 2010/1 tematikus számának tanulmányait, valamint Köllő–Scharle 2011, Fazekas–Scharle 2012). Az is igazolható, hogy léteznek olyan aktiváló foglalkoztatáspolitikai eszközök, amelyek a közfoglalkoztatásnál eredményesebben segítik az elsődleges munkaerőpiacra való belépést (lásd Csoba–Nagy 2011, *A munkaerőpiac peremén...* 2014). Az utóbbi években a kritikai hangok a kutatói érdeklődéssel együtt erősödtek; a megkülönböztetett figyelem és kritika egyik oka, hogy a közfoglalkoztatási rendszer átalakítása egy 2007/2008-tól datálható, a kormányváltás után kiteljesedő „kirekesztő társadalmpolitikai fordulatba” (Zolnay 2013: 18) ágyazódik. E folyamat a szociális jogok alkotmányos csorbításával, a szociális ellátásokat munkateszthez kötő workfare felé eltolódott ellátási rendszerrel, az ellátások feltételeinek szigorításával, s erős

* Megjelent az *Esély* 2016/1-es számában „Értéktéremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben” címmel.

¹ Idézet Kovács Zsolt, a Baranya megyei Mozgó község polgármesterének előadásából. Elhangzott Budapesten 2015. 05. 15-én a „Kistérségek válasza a szegénységre és kiszolgáltatottságra” c., az Első Magyar Feltétel Nélküli Alapjövedelemért Egyesületnek a Szegénységellenes Hálózat támogatásával megvalósuló konferenciáján.

² A közfoglalkoztatási programok nemzetközi tapasztalatait, az e programok mellett és ellen szóló érveket szakirodalmi áttekintés alapján legújabbban Kálmán Judit mutatta be (Kálmán 2015).

szankciókkal jellemezhető (Ferge 2012, Zolnay 2013, Vida 2013: 25–26, Szikra 2014, Ferge–Darvas 2014). A közfoglalkoztatás rendszerének minden megalapozott kritikája mellett különböző elemzések és saját kutatási tapasztalataink is rámutatnak arra, hogy települési szinten a közfoglalkoztatás, azon belül is a startmunka-mintaprogram „konszolidálódott”, a települések mindennapjait meghatározó intézménnyé vált. Alapvető támogatást élvez a segélyért/segély helyett munka elve és gyakorlata: „nem jár ingyen ebéd”. Az állami támogatású közfoglalkoztatás mára a hátrányos helyzetű térségek települési önkormányzatainak legfontosabb, költségkímélő munkaerőt biztosító, működési és fejlesztési forrása lett, a munkanélküliek széles köre számára pedig az egyetlen lehetséges kapcsolódást kínálja a legális munkaerőpiachoz (Cseres-Gergely–Molnár 2014, Koltai 2015, Vida–Vidra 2015, Váradi 2015a). Az általunk megkérdezett helyi szereplők, önkormányzati vezetők, munkaszervezők túlnyomó többsége, ha meg is fogalmaz kritikát a rendszer működését illetően (lásd erről Váradi 2015a), az elmúlt évek egyik, ha nem a legjobb kormányzati intézkedésének tartja a közfoglalkoztatás új rendszerét, azon belül is a startmunka-mintaprogramot. E jószerivel egyöntetű vélemény háttérében egyrészt az áll, hogy e periférikus térségekben hiányoznak, illetve rendkívül korlátozottak az elsődleges munkaerőpiac foglalkoztatási kapacitásai. Másrészt az a meggyőződésük, hogy a hosszú évek óta munka nélkül lévő, megkopott munkavégző képességű emberek számára nincs is más foglalkoztatási és munkára szoktató alternatíva, vagyis hogy a munkanélküliek túlnyomó többsége nem állná meg a helyét a piaci munka világában. A közfoglalkoztatásban való részvétel ugyanakkor a munkanélküliek szemében is vágyott, biztosnak tekintett megélhetési lehetőséggé vált, különösen a leszakadó, periférikus, gettósodó térségekben élő, képzetlen, gyakran roma munkanélküliek számára jelenti az egyetlen legális munkalehetőséget.³ Minden jel arra mutat, hogy a hátrányos helyzetű kisvárosok, mindenekelőtt azonban a falvak vezetői azzal számolnak, hogy tartósan berendezkedhetnek a közfoglalkoztatásra (Váradi 2015a). A széles körűnek tűnő helyi elégedettség háttérében többek között az áll, hogy a közfoglalkoztatás új rendszere választ adott az Út a munkához programmal (UMA)⁴ szemben megfogalmazott kritikákra.

³ Lásd ehhez: Közmunka: esély vagy csapda? Setét Jenő civil jogvédővel és Molnár György közgazdással Rádai Eszter készített interjút. *Élet és Irodalom*, (LIX), 34 (2015. augusztus 19.), 7–8. <http://dev.neki.hu/kozmunka-esely-vagy-csapda-es-interju-kollegankkal-setet-jenovel/> (utolsó letöltés: 2016. 01. 20.)

⁴ Az UMA filozófiáját, értékeit, céljait tekintve a jelenlegi közfoglalkoztatási rendszer közvetlen előzményének tekinthető, ugyanakkor alig két évig működött, nem tudhatjuk, hogy milyen irányban alakult volna tovább. Tanulmányunkban eltekintünk az UMA részletes bemutatásától, csak néhány, a jelenlegi közfoglalkoztatási rendszer szempontjából fontos mozzanatra hívjuk fel a figyelmet. (Az UMA értékeléséhez lásd az Esély 2010/1-es számát, valamint Mózer 2009, Váradi 2009, 2010).

Az UMA-tól az értékteremtő közfoglalkoztatásig

Az UMA céljai között a foglalkoztatás növelése, a segély helyett munkára való ösztönzés javítása, a munkahelyteremtő támogatások növelése, a feketemunka visszaszorítása szerepelt. Az önkormányzatokkal szemben megfogalmazott elvárás az volt, hogy a rendelkezésre állási támogatásra (rát)⁵ jogosultakat legalább 90 napig (4,5 hónapig) alkalmazzák közcélú foglalkoztatás keretében. A törvény ugyanakkor nem tette kötelezővé minden rátos foglalkoztatását, a kormányzat az önkormányzatokat pénzügyi eszközökkel⁶ igyekezett a közcélú foglalkoztatás megszervezése felé terelni: a foglalkoztatás esetén 5 százalékos önrészt kellett az állami támogatás mellé kifizetniük, míg ez az arány 10 százalék volt a rendszeres szociális segély, 20 százalék a rát (összege ekkor 28 500 Ft) esetében. A program indítása előtt a települési önkormányzatoknak ún. közfoglalkoztatási tervet kellett készíteniük. Ezek elemzése arra mutatott rá, hogy a települések 70–80 százaléka a korábban is megszokott településüzemeltetési és kommunális területen biztosított munkát, értékteremtő tevékenység az ún. helyi sajátosságok között sem szerepelt, ahogy a Foglalkoztatási és Szociális Hivatal által tervezési segédletként kiadott tevékenységlistán („étlapon”) sem. Jellemző tendencia maradt a nagyobb településeken, hogy az önkormányzati intézmények munkaerőigényét a takarítótól a könyvtárosig közcélú foglalkoztatás keretében biztosították (Udvari–Varga 2010). A tapasztalatok szerint a közfoglalkoztatás átalakítása a több saját forrással és kevesebb tartós munkanélkülivel rendelkező, intézményeket fenntartó önkormányzatok számára volt előnyös, ahol a közalkalmazotti státuszokat ki tudták váltani közcélú munkásokkal (Hamar 2010). Ezzel szemben a forrás- és intézményhiányos, magas munkanélküliséggel sújtott településeken a program többletkiadással járt, s e hátrányos helyzetű falvak gyakran nem tudták biztosítani, hogy a tartós munkanélküliek minél nagyobb számban jussanak évente legalább négy és fél hónapig munkához és hatórás minimálbérhez – sokan nem is kerültek be a programba. Annak ellenére tehát, hogy elsősorban a leghátrányosabb helyzetű kistépüléseken élő, alacsony iskolai végzettségű munkanélkülieket kívánták az UMA-ba bevonni, a program sem mérsékelte a települések között a közfoglalkoztatási források és lehetőségek elosztásában meglévő különbségeket (Váradi 2009).

Ezzel szemben az egységes közfoglalkoztatási rendszeren (részletes áttekintését lásd pl. Cseres-Gergely–Molnár 2014, Bördös 2015, Asztalos Morell 2014) belül a járási startmunka-mintaprogram mérsékelte a közfoglalkoztatási források elosztásában mutatkozó egyenlőtlenségeket, amennyiben a hátrányos helyzetű, periférikus térségek települései számára je-

⁵ Az UMA első lépéseként a jegyzők felülvizsgálták a rendszeres szociális segélyben részesülők listáját, melynek eredményeként számuk radikálisan csökkent (2008-ben még 222 074, míg 2009-ben már csak 33 005 ember volt jogosult a szociális támogatásra), a többiek rendelkezésre állási támogatásra (rát) lettek jogosultak, őket kívánták bevonni minél szélesebb körben a közcélú foglalkoztatásba (Csoba 2010b).

⁶ A kormányzat az UMA-forrásokat nem bővítéssel, hanem a passzív eszközök felől az aktív eszközök felé való átcsoportosítással teremtette elő a központi költségvetésben (Csoba 2010b).

lentős forrásbővülést, illetve forrásvisszapótlást eredményezett.⁷ Kezdetben, 2011 végén, a közfoglalkoztatás szempontjából kiemelt, kedvezményezett térségekben csak néhány településen indult el startmunka-mintaprogram, 2013-ban már minden érintett önkormányzatnak vállalnia kellett legalább egy programelemet.⁸ A rendelkezésre álló adatok alapján a startmunkán belül a legjelentősebb, egyre növekvő számú közfoglalkoztatottnak munkát a mezőgazdasági program nyújt.⁹ A startmunka-mintaprogrammal s hangsúlyosan a mezőgazdasági programmal, a korábbi gyakorlattal szemben, megjelent az értékteremtő tevékenység a közfoglalkoztatásban. A közhasznú, közcélú foglalkoztatást 2011 előtt csak a helyi önkormányzati szervezésű gazdaságfejlesztést és a munkanélküliek foglalkoztatását célul tűző, innovatív vezetésű településeken (pl. Belecska vagy Túristvándi, Rozsály) illesztették a jellemzően szociális földprogramon alapuló mezőgazdasági tevékenységhez (Jávor–Rácz 2013, Németh 2011, lásd még Keller–Rácz–Váradi tanulmányát kötetünkben).

Az értékteremtő közfoglalkoztatás, kiemelten a mezőgazdasági startmunkaprogram¹⁰ lehetővé tette az önkormányzatok számára a termeléshez szükséges eszközök, gépek beszerzését, nem egy esetben ingatlanok vásárlását és felújítását, építését. Míg az UMA idején nem jutottak források eszközök beszerzésére, s rendre panaszkodtak a polgármesterek, hogy jó, ha elég kapa, kasza, fűnyíró jut a közmunkásoknak, ma már nem egy településen önálló épületben kell elhelyezniük a gépeket, szerszámokat. *„Soha nem volt még ennyi va-*

⁷ A kormányzat a társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzékéről szóló 240/2006. (XI. 30.) Korm. rendelet és a kedvezményezett térségek besorolásáról szóló 311/2007. (XI. 17.) Korm. rendelet hatálya alá tartozó településeket a közfoglalkoztatás szempontjából kiemelt településeknek tekinti. (Forrás: A Kormány 1044/2013. (II. 5.) határozata a közfoglalkoztatással összefüggő, egyes döntés igénylő kérdésekről.) A kiemelt településeken indított startmunkaprogramokat a kormány mintaprogramoknak tekinti, s azok beruházási és dologi költségeit 70–100%-os összegben támogatja (erről a Kormány 85/2013. (III. 21.) Korm. rendelete a közfoglalkoztatással összefüggő egyes kormányrendeletek módosításáról rendelkezik). Megfelelően alátámasztott program esetén olyan önkormányzatok is pályázhatnak startmunka-mintaprogramra, amelyek nem tartoznak a kedvezményezett térségek, települések körébe.

⁸ A kistérségi majd járási mintaprogramban a következő programok végezhetők: mezőgazdaság, belvízelvezetés, mezőgazdasági földutak karbantartása, bio- és megújuló energiafelhasználás, területi közutak karbantartása, illegális hulladéklerakók felszámolása, téli és egyéb értékteremtő közfoglalkoztatás, helyi sajátosságokra épülő közfoglalkoztatás. (Forrás: <http://kozfoglalkoztataskormany.hu>, utolsó letöltés: 2016. 01. 20.)

⁹ A járási startmunka-mintaprogramokban 2013-ban 66 909, 2014-ben 59 286, 2015 szeptemberéig pedig 88 234 közfoglalkoztatott vett részt. Ezen belül a megfelelő időszakban a mezőgazdasági programban foglalkoztatottak száma 18 488, 31 041, illetve 35 857 volt. Fontos hozzátennünk, hogy míg a közfoglalkoztatásban részt vevő álláskeresők száma folyamatosan emelkedik, a közfoglalkoztatásba be nem vont, és sem álláskeresési, sem foglalkoztatást helyettesítő támogatásban nem részesülő álláskeresők száma ugyan csökkenést mutat, de még mindig kétszázazernél több embert érint. (Forrás: A közfoglalkoztatásban részt vevők havi átlagos létszáma, <http://kozfoglalkoztataskormany.hu>, utolsó letöltés: 2016. 01. 20.)

¹⁰ A közfoglalkoztatás új rendszerében a startmunka-mintaprogramok mellett a kormány a hosszabb távú közfoglalkoztatást (értékteremtő, szakképzettséget is igénylő feladatok ellátására) és az országos közfoglalkoztatási programokat támogatja (ár- és belvízvédelem, erdészet, vasutak, közutak stb.).

gyon a faluban” – jellemezte a helyzetet egy polgármester. A másik jelentős változás, hogy míg az UMA minél több jogosult rövid ideig tartó, jellemzően hatórás foglalkoztatását ösztönözte, a közfoglalkoztatás egységes, új rendszerét 2013 óta egyre szélesedő mértékben a nyolcórás, hosszú időtartamú foglalkoztatás jellemzi, a mezőgazdasági, értékteremtő programok gyakorlatilag 2012 óta tartó folyamatos foglalkoztatást biztosítanak több ezer munkanélküli számára.¹¹

A következőkben kutatási tapasztalataink alapján járjuk körbe a mezőgazdasági, értékteremtő közfoglalkoztatással kapcsolatos problémákat, egyben reflektálunk a közfoglalkoztatást érintő kritikai elemzésekre is. Tapasztalataink alapvetően interjúkon alapulnak, amelyeket hátrányos helyzetű kistérségekben elhelyezkedő falvakban, kisvárosokban polgármesterekkel, közfoglalkoztatás-szervezőkkel, közfoglalkoztatottakkal készítettünk. Terveztük a vizsgált térségekben működő munkaügyi kirendeltségek megkeresését is, ami azonban a munkaügyi szervezet kormányhivatali struktúrába való integrálása miatt nehézségekbe ütközött.¹²

A közfoglalkoztatás tervezése: szabályok és gyakorlatok

A startmunka-mintaprogramok tervezése kezdetben tervtárgyalásos módon történt, amelyben az érintett települési önkormányzatok, a munkaügyi kirendeltségek (2015 márciusa óta a járási hivatalok foglalkoztatási osztályai), valamint a belügyi tárca hivatásos állományában álló területi koordinátorok (interjúpartnereink szavaival „tábornokok”) vettek részt.¹³ A tervtárgyalások alapvetően a helyi igények, elképzelések, kapacitások felmérését szolgálták – ami arra mutat rá, hogy a kormányzat a korábbinál tágabb teret kívánt adni a helyi kezdeményezéseknek. A Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Stratégiai és Ko-

¹¹ Míg 2011-ben – amely átmeneti évnek tekinthető – a rövid, egy-négy hónapos időtartamú, négyórás foglalkoztatás volt a meghatározó, 2012-től mindinkább a hosszabb, legfeljebb 12 hónap időtartamú, legalább hatórás foglalkoztatás felé mozdult el a rendszer, amelyben 2013-ra már nem volt jelen a rövid idejű közfoglalkoztatás. A 296/2014. (IX. 28.), 2014. december elsején életbe lépett Korm. rendelet „megszüntette a rövid időtartamú és a hosszabb időtartamú közfoglalkoztatási programok naptári évhez kötését. Megszűnt a közfoglalkoztatási jogviszony 11 hónapra történő korlátozása a hosszabb időtartamú közfoglalkoztatási és az országos közfoglalkoztatási programok támogatásában. A folyamatos közfoglalkoztatás a legfeljebb 12 hónapos közfoglalkoztatási programoknál lehetséges. (...) lehetőség nyílt a támogatási időszak egy alkalommal, további legfeljebb 6 hónappal való meghosszabbítására is” (Bagó 2015: 32).

¹² Interjút készítettünk a Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Stratégiai és Koordinációs Főosztályának munkatársaival, illetve egyeztetést folytatottunk a Főosztály, valamint a Statisztikai Elemzési és Monitoring Főosztály vezetőjével is. A belügyminisztériumi vezetők közbenjártak annak érdekében, hogy a megkeresett járási kormányhivatalok engedélyezzék a személyes interjúkat a foglalkoztatási osztályokon. A messzemenő támogatás ellenére a legtöbb járási hivatalban valamilyen módon elhárították megkeresésünket.

¹³ Egy polgármester a következő módon jellemezte az egyeztető tárgyalást: „Mint a piacon, úgy alkudoztunk. Úgy volt, hogy, most csak számokat mondok, száztizenhat millió a program és mit tudom én, nyolcvan embert alkalmazunk. Megbeszéltük, kérdezett kettőt, azt mondja, hogy legyen száztíz millió és marad a nyolcvan ember. Mondom, jól van.”

ordinációs Főosztályának élén történt vezetőváltással megváltozott az eljárás is, a polgármesterek ma már kész sablonokat töltenek ki, „*karakterkorlátozott módon tervezik és indokolják meg a költségvetésüket*”. A tervtárgyalások helyére a kitöltendő tervezői felület került. A helyi terveket a járási kormányhivatalok foglalkoztatási osztályán ellenőrzik, ha kell, egyeztetnek a polgármesterekkel, javításokat kérnek, majd támogatási javaslatot készítenek, amely a megyei kormányhivatalok foglalkoztatási főosztályára, onnan a belügyi tárcához kerül. Az illetékes főosztály is készít egy támogatási listát, amely a helyettes államtitkárok kezén át jut a belügyminiszterhez, aki még maga is kérhet javításokat és változtatásokat, a végső döntést ő hozza meg. A támogatási lista innen kerül át a nemzetgazdasági miniszterhez, aki a pénzügyi ellenjegyzésre jogosult. A támogatás a járási foglalkoztatási osztályokon keresztül jut el a települési önkormányzatokhoz, s az osztályok a tervezés kezdetétől önálló hatáskörrel, hatósági jogkörrel rendelkeznek az ellenőrzésre.

Az önkormányzatok számára a tervezés során irányadó (és korlátozó) az előírt költségvetési norma, aminek összege 2012 óta 110 ezer Ft/közfoglalkoztatott/hónap. A kormányzat a közfoglalkoztatottak bérköltségét és járulékait 100 százalékban támogatja, s 2015-ig e kettő összegének 20 százaléka erejéig lehetett eszközök beszerzésére támogatást kérni. Miközben a közfoglalkoztatási és (a szakképzettséggel rendelkezők számára) garantált közfoglalkoztatási bér a minimálbérrel párhuzamosan minden évben emelkedett,¹⁴ a normatív keretösszeg nem változott. A startmunkaprogramok önállósodásának kormányzati ösztönzését szolgálja a sávós finanszírozásra való áttérés,¹⁵ valamint az is, hogy ugyancsak 2015-től a szociális szövetkezet létrehozását tervező önkormányzatok magasabb támogatásintenzitásban részesülnek; az önkormányzat a startmunkaprogram keretében beszerzett eszközeit, gépeket, épületeket használatra átadja a szociális szövetkezetnek. Léteznek egyedi startmunka-mintaprogramok is (Bördös 2015: 71), amelyek ugyancsak a normától eltérő támogatásintenzitást élveznek. Jellemzően nagyobb önkormányzati beruházásokról van szó, vágópontok, feldolgozó-, tartósítózemek, boltok létesítéséről, amelyek egyedi mérlegelést, a tárcával való egyeztetéseket igényelnek.

A tervezés gyakorlati megvalósítását illetően hallottunk nehézségekről, problémákról. Nem pusztán polgármesterek, egy-egy járási foglalkoztatási osztály vezetője, munkatársa is említést tett arról, hogy a minisztériumtól

„...az utolsó pillanatban érkezik meg a keretleosztás, hogy köthetjük a hatósági szerződéseket, holnaputántól ezeröttszáz ember dolgozzon. De a szerződéseket meg kell kötni, az ezeröttszáz embert ki kell közvetíteni. Mindig nagyon szűkek voltak a határidők, a tervezés mindig hektikus, éjszakába nyúlóan ellenőrizzük az önkormányzati terveket, nehogy rossz kérelem menjen föl a BM-be, mert abból baj lehet.”

¹⁴ 2015-ben a minimálbér összege bruttó 105 000 Ft, a közfoglalkoztatási bér 79 155 Ft, a garantált közfoglalkoztatási bér 101 480 Ft, a munkavezetőt megillető közfoglalkoztatási bér 87 090 Ft, a munkavezetőt megillető garantált közfoglalkoztatási bér 111 600 Ft. (Forrás: <http://www.kormanyhivatal.hu/hu/tolna/hirek/mi-mennyi-2015-ben>, utolsó letöltés: 2016. 01. 20.)

¹⁵ A béreket továbbra is 100 százalékban, a közvetlen költségeket, amelyekből az eszközök beszerzése is finanszírozható, a közfoglalkoztatottak számától függően sávosan támogatja a kormányzat (lásd részletesen Bördös 2015: 72).

A közfoglalkoztatásba bevont személyekről az önkormányzatok nem dönthetnek önmagukban, elvileg a munkaügyi kirendeltség/foglalkoztatási osztály választja ki a jogosultak közül, az eljárás a „korrupciós kockázat” (Bördös 2015: 75) mérséklését szolgálja. A gyakorlatban legalábbis arról hallhattunk, hogy, *„az önkormányzatok adják le a listát, hogy kiket szeretnének foglalkoztatni, azoknak megy az értesítés is”*; a nem éppen szabályszerű gyakorlatot az idézett kormánytisztviselő gyors és hatékony megoldásnak tartja, hiszen *„az önkormányzatok ismerik az embereket”*.

A foglalkoztatási osztályok szerint a tervezés során a legjellemzőbb probléma, hogy az önkormányzatok indokol(hat)atlan költségekkel számolnak. Találkoztunk olyan polgármesterrel, aki elégedetten jelentette ki, ő mindig pontosan tervezett, számolt, soha nem is kértek tőle módosítást, mások viszont nem értették, hogy egy-egy tételt miért *„húznak le”* a beadott tervekben. Nem egy polgármester arra panaszkodott, hogy a közfoglalkoztatás nem tervezhető előre a változó, néha ellentmondásos központi információk és elvárások miatt. Települési, közfoglalkoztatási szemszögből nem feltétlenül érthetőek – hiszen indoklás nem kapcsolódik hozzá – a támogatások szerkezetében bekövetkező változások; míg 2013-ban egy hektárra vetítve tíz közfoglalkoztatottal számolhattak, a következő évben már csak hattal, 2014-ben nem járt támogatás például az üzemanyagra, a javításokra, az alkatrészek cseréjére, a vízdíjat sem lehet elszámolni, pedig az eper, a zöldség locsolása több helyütt jelentős összegbe kerül. E kiadások így már az önkormányzatokat terheltek. E lépéseket néhány polgármester úgy kommentálta, hogy *„szorul a hurok”* az önkormányzatok nyaka körül, a kormányzat azt akarja, hogy a programok saját lábra álljanak.

A közalkalmazotti státuszok kiváltása közfoglalkoztatottakkal legfeljebb kiterjedt az elmúlt években, de korántsem új önkormányzati gyakorlat. A közfoglalkoztatás egyik latens célja kezdettől, hogy a forráshiánnyal küzdő önkormányzati szektort közfeladatai ellátásában segítse támogatott munkaerő biztosításával (Csoba 2010a: 206). Magunk is azt tapasztaltuk, hogy kisvárosokban, intézményfenntartó községekben önkormányzati ügyintézők, családgondozók, teleházvezetők stb. sora dolgozik közfoglalkoztatottként az intézményekben, miközben nem egy esetben papíron a startmunkaprogramban vesznek részt.¹⁶ A forráshiány, illetve a hagyományos közfoglalkoztatási lehetőségek visszaszorulása arra késztet/kényszerít nem egy önkormányzatot, hogy *„csaljon”*; aki a papíron kapál, az ténylegesen az iskolában, óvodában takarít, a települési konyhán vagy a városi kultúrházban, könyvtárban dolgozik. Van, ahol a hivatalos brigádvezető adminisztratív munkát végez, miközben a tényleges brigádvezető nemcsak a közmunkásokat igazítja el, hanem takarítja a hivatal helyiségeit, kihordja a postát, s ha kell, a falugondnokot is helyettesíti. A *„trükközést”* a program következtetlensége is szükségessé teheti; míg a biomassza kazánok felszerelését támogatják, addig a fűtők foglalkoztatására már nincs központi forrás, így papíron ők is a mezőgazdasági programban vesznek részt. A helyi kényszerek felpuhítják a központi szabályokat.

¹⁶ Egy, a közfoglalkoztatottak körében végzett, nem reprezentatív kérdőíves kutatás eredményei szerint a válaszadók ötöde ugyanazt a munkát végezte a közfoglalkoztatás keretében, mint korábban „normál” foglalkoztatottként (A közfoglalkoztatási csapda 2014).

Közfoglalkoztatás és gazdálkodás: a „fenntarthatóság” dilemmái

Önellátás és költségcsökkentés

A startmunka-mintaprogram indításakor a kormányzat a közfoglalkoztatás egyik céljaként a „közétkeztetés minőségének javítását, helyben megtermelt termények felhasználásával, e tekintetben önellátó, önfenntartó települések kialakítását” nevezte meg.¹⁷ Tapasztalataink szerint ez a célkitűzés kisebb-nagyobb mértékben teljesül azokon a településeken, ahol az önkormányzatok saját konyhát tartanak fenn. Van, ahol csak a közétkeztetésben felhasznált zöldségeket, gyümölcsöt termelik meg, másutt állatokat is hizlálnak és vágnak, s nem egy példa van az élelmiszerek feldolgozására.¹⁸ A startmunkaprogram értékei mellett szóló érvek között gyakran hallottunk arról, milyen fontos, hogy a helyi fogyasztók „biztos forrásból származó”, egészséges termékeket ehetnek. A településvezetők számára azonban a pénzügyi megfontolások fontosabbak. A közétkeztetés veszteséges önkormányzati feladat, a panaszok szerint a normatíva nem elegendő a működtetéséhez, a közfoglalkoztatás keretében előállított termékek közétkeztetésben való felhasználása tehát optimális esetben megszünteti a veszteséget, de legalább költségkímélő megoldást jelent. A startmunka-mintaprogramban előállított termékeket az önkormányzatok a bérköltségeket nem tartalmazó önköltségi, tehát a piacinál olcsóbb áron adják át az önkormányzati intézményeknek, s belső elszámolással rendezik a könyvelést. Ugyanígy jelentős megtakarítást eredményezhet az alternatív energia előállítása (pl. mezőgazdasági melléktermékek feldolgozásával) és felhasználása az intézmények fűtésében, vagy, ami igen elterjedt tevékenység, járdalapok, térkövek gyártása, amiket ugyancsak helyben használnak fel.

A mezőgazdasági startmunkában természetesen a fajták kiválasztását elsősorban a helyi közétkeztetés igényei határozzák meg, a termelés volumenét, a termés mennyiségét az önkormányzat rendelkezésére álló földterület szabja meg. Szerencsésnek mondhatók azok a települések, ahol a szövetkezeti átalakulás és a földprivatizáció idején az önkormányzatok szereztek saját, nagyobb területű tulajdont, illetve ahol az államtól sikerült megfelelő nagyságú bérelt területhez jutniuk. Hallottunk harminc- és ötvenhektáros területekről is, ami nagyszámú közfoglalkoztatott bevonását teszi lehetővé. Másutt négy-öt hektáros területtel, kisebb parcellákkal, kertekkel kell beérniük az önkormányzatoknak. Elterjedt gyakorlat, hogy egyháztól, magánszemélyektől vesznek át használatra földdarabokat, kerteket. Néhány helyen a mezőgazdasági termelés bővítését az gátolja, hogy nincs már „szabad” terület, amelyet az önkormányzat művelés alá vonhatna.

A természetdó fajták, illetve a startprogramban végzett tevékenységek kiválasztását piaci szempontok is alakíthatják. Egy dunántúli aprófalú polgármestere például azért döntött az eper mellett, mert ismerőse révén a termés a nagybani piacra került volna; erre

¹⁷ 1044/2013. (II. 5.) Korm. határozat a közfoglalkoztatással összefüggő, egyes döntést igénylő kérdésekről

¹⁸ A <http://kozfoglalkoztataskormany.hu> oldalon szereplő jó gyakorlatok többsége is az önellátás különböző fokain álló településeket mutat be (utolsó letöltés: 2016. 01. 20.).

végül nem került sor, a falu és a környék lakosai mindent fölvásárolnak. Másutt igyekeznek olyan növényeket a termelési profilba illeszteni, amelyeknek biztosan van felvásárló piacuk (ilyen az uborka a szatmári falvak sorában, a fűszer- vagy chilipaprika alföldi tájakon). Egy alföldi kistelepülésen ugyanakkor azért választottak többféle tevékenységet a zöldségtermesztéstől a szőnyegszövésig, kecskesajt vagy szappan előállításáig, mert a nyolchektáros terület nem lett volna elég ahhoz, hogy mindenkit be tudjanak vonni a faluban. A szóban forgó faluban *„mindenki dolgozik lényegében a harmadik éve, a közmunka révén megvalósult a teljes foglalkoztatás”*.

Másutt a cél valóban a teljes önellátás. Egy dunántúli kisfaluban, amely kiérdemelte a megye legjobb közfoglalkoztatója címet, azon túl, hogy a harminc hektáron megtermelt mezőgazdasági terményeket feldolgozzák, méhészetet indítottak el, bérvágást is végeznek a program keretében megépített vágóponton, a rendelkezésre álló szakmunkásokból egy építőbrigád is létrehozta, a kőművesek, asztalosok, lakatosok minden karbantartást, javítást, fejlesztést maguk végeznek. *„Mindent helyben oldunk meg, nem veszünk igénybe külső vállalkozásokat.”* Az ezerlelkes faluban több mint kétszáz közfoglalkoztatott dolgozik, helyben nincs is elég munkanélküli, a járás tizenkét településéről ingáznak a startmunkaprogramba. A falu polgármestere vállalkozói háttérrel és szemlélettel vezeti a programot, azon fáradozik, hogy a helyben előállított termékeknek a járás területén piacot szerezzen.

Az önellátó település létrehozása felé vezető fontos lépés a helyben megtermelt termékek feldolgozása, egyedi programok esetében pedig feldolgozókapacitások (vágópont, tesztüzem, léüzem, gyümölcsfeldolgozó stb.) építéséhez is igényelhető minisztériumi támogatás. Ám nem ritka, hogy ilyen kapacitások híján is van valamilyen szintű és nem feltétlenül engedélyezett feldolgozás, tartósítás, a megmaradt zöldséget ugyanis hasznosítani kell. *„Ha tudnák, hogy savanyítunk, főbe lőnének minket”,* vélte egy polgármester. Egy dunántúli kisfaluban uniós támogatásból létrehozta egy zöldségfeldolgozó kisüzemet. Az ezt megelőző helyzetről a következő idézet ad pontos képet:

„Ugye, a zöldség feldolgozása eddig úgy történt, hogy a kertekben megtermeltük, a közmunkások a konyhába odavitték, és akkor, mivel a konyhánk nem alkalmas a zöldség feldolgozására, ezért jó falusi módszerrel, cigány asszonyok hátul meghámozták a tököt, meg lereszelték, betették a fagyasztókamrába, na most, ha az ÁNTSZ jött volna, úgy bezárja az egész, hogy csak úgy zörgünk.”

A kistelepülések számára a startmunka-mintaprogram vált az utóbbi évek legfontosabb, jószerivel kizárólagos bevételi forrásává. Nem véletlen, hogy a helyi fejlesztési feladatokat is igyekeznek e keretek között megvalósítani, kiváltva a külső vállalkozások szolgáltatásait. Több településen elterjedt ez a gyakorlat: a téli és egyéb értékteremtő, illetve a helyi sajátosságokra épülő program keretében felújíthatók a középületek, kifesthető az orvosi rendelő, kialakítható a tanodának szánt helyiség, az iskola melletti focipálya stb. A szabályozás szigorú, a startprogramban keletkező bevételeket külön gyűjtőszámlára kell helyezni, s mindent vissza kell forgatni a közfoglalkoztatás rendszerébe, *„szoros az elszámolás az állam felé”*. Úgy tűnik azonban, hogy az egyéb források hiánya miatt kialakulóban van

egy olyan gyakorlat is, amely igyekszik „lecsípni” a bevételekből annak érdekében, hogy az önkormányzat a települést működtetni és fejleszteni tudja.

„Ha ez [a közfoglalkoztatás] nem lenne, nem döglődnénk, de a napi helyzetünk, a jövőnk meg főképp bizonytalan lenne. Nekem ez a bevétel kell. Ugye, az a kívánság egyrészt, hogy önfenntartó legyen, és a mezőgazdasági bevételemet forgassam vissza vagy közfoglalkoztatásra, vagy konyhára, vagy szociális támogatásként. Én egy részét visszaforgatom a konyhára, meg amit támogatásként kiosztunk, a másik részét nekem »el kell dugnom« a belügyminisztérium előtt, ha jönnek ellenőrizni, mert nekem kell az a bevétel, hogy üzemeltessem a teljes települést.”

Startmunka és piac

A startmunka-mintaprogram keretében megtermelt árukat tehát elsősorban a közétkeztetést végző önkormányzati konyhák használják fel, illetve más helyi vagy környékbeli intézmények, például idősotthonok veszik meg. Az értékesítés következő útja, hogy a helyi vagy környékbeli lakosság vásárolja meg kedvezményes áron a termékeket. További elterjedt gyakorlat, hogy az önkormányzat természetbeni szociális segélyként osztja szét a termést a rászorulóknak. Az önálló piaci értékesítés útjai igen esetlegesek, jellemzően a polgármesterek, a közfoglalkoztatást irányítók személyes ismeretségei, kapcsolatai mentén szerveződnek.¹⁹

A piacra lépést az is nehezíti, hogy az önkormányzatok nem egyeztetik a programjaikat, a polgármesterek alapvetően települési önellátásban és keretekben gondolkodnak, a kooperációra a rendszer sem ösztönöz.²⁰ A piacra lépést azonban alapvetően más tényezők korlátozzák. Egy dunántúli kisfaluban, ahol a korábbi években jelentős gyümölcs telepítés zajlott, arról számoltak be, hogy a termés volumene és minősége miatt még a kisebb zöld-ségüzletekbe sem tudnának folyamatosan beszállítani. Ugyanebben a faluban majdnem teljesen készen van a gyümölcsfeldolgozó üzem, mégsem mernek lépni, mert nem látják biztosítottnak a felvevőpiacot, s így kockázatosnak tartják a még szükséges beruházásokat. Kisebb kockázattal jár, ha a nyersgyümölcsöt értékesítik. Minden önkormányzat lázasan keresi a piacokat, nem egy olyan véleményt hallhattunk, hogy az állam, ha már támogatja a mezőgazdasági startprogramot, mondja meg, hogy az önkormányzatok mit milyen piacra termeljenek, illetve segítsen a piacok megtalálásában.

¹⁹ A szatmári térség a piacra lépés tekintetében kivételesnek tekinthető, mert itt a működő feldolgozó kapacitásokhoz kapcsolódó termelői szervezetek (TÉSZ-ek) egyre nagyobb mértékben vásárolnak árut az önkormányzatoktól, amelyek piachoz való kötődését így kevésbé jellemzi a másutt tipikus esetlegesség.

²⁰ Egy dunántúli kisvárosban hallottuk, hogy a startmunka keretében előállított térkövet a helyi lakosok is szívesen vásárolnák – mert ára a bérekkel nem kalkuláló önköltség mellett alacsonyabb, mint ha piaci értékesítőknél vásárolnák –, de a szabályozás szerint lakoságnak nem, csak más önkormányzatnak adhatnák el azt, amit a betonüzemben gyártanak. A környező települések viszont ugyancsak létrehozták a maguk betonüzemeit.

A mezőgazdasági startprogramban megtermelt és a piacon értékesített termékek árait illetően ellentmondásos tapasztalatokról számolhatunk be. Egy, a járás egészére rálátó dél-dunántúli foglalkoztatási osztály vezetője úgy látja, hogy mivel a települések többségében nincs kapacitás a megtermelt zöldség tárolására, fagyasztására vagy vákuumsomagolására, azok az önkormányzatok, amelyeknek nincs saját konyhájuk, potom pénzért kénytelenek eladni a termékeiket. Helyben viszont azt hallottuk, hogy piaci értékesítés esetén a nagybani piac napi áraihoz igazodnak, legalább annak szintjén, de inkább „*valamivel alatta*” árulják a terményeket.

A startmunka-mintaprogram és a piac viszonya (lásd még Koltai 2015: 106) kapcsán elkerülhetetlen, hogy a program piactorzító hatásáról is szót ejtsünk. A tapasztalatok szerint a mintaprogram keretében előállított termékek költségei jóval magasabbak, mint a piacon megtermelt terményeké: „*azt a sárgarépat, krumplit stb., amit helyi termelőktől megvehetnénk a piacon, négy-ötszörös áron állítjuk elő magunknak*”. Hallottunk termelőről, akik nem bírták ezt a „versenyt”, felhagytak a termeléssel, megcsappant forgalmú boltokról, arról, hogy az önkormányzatok hovatovább egymás versenytársaiként lépnek fel. A kormányzat is érzékeli a problémát, erre utalt egy polgármester, felidézve, hogy a 2015. évi startmunka elindítása előtt tartott tájékoztatón mire figyelmeztették a résztvevőket.

„Most a legutolsó instrukció szerint az tiltott dolog, hogy is mondták? Szó szerint próbálom mondani: hogy a piaci helyzetet befolyásoljuk a közmunkával. Hát most, ha értelmes dolgot akarunk csinálni, akkor a piaci helyzetet befolyásolom. Ha hülyeséget akarok csinálni, vagy improduktív dolgot, akkor nem befolyásolom. Tehát hogy átsöpörjük a levelet erre az oldalra, aztán a másikra, azzal a piacot nem fogom zavarni, de nem is lesz értelme a dolognak. De ha értéket teremtek, akkor valakinek a piacára termelek, mert legyenek őszinték, ma bármit meg lehet vásárolni, bármit meg lehet rendelni, mert van. Ha nem öt kilométeren belül, akkor húsz kilométeren belül, ha húsz kilométeren belül nem, akkor száz kilométeren belül. Ha én bármit elkezdek gyártani, amivel értéket állítok elő, azzal valamilyen szinten valakinek a piacát befolyásolom.”

A megkérdezettek többségének véleménye, hogy a mezőgazdasági startmunkaprogram jelenlegi rendszere gazdasági szempontból nem hatékony; nagyobb területtel és kevesebb dolgozóval, illetve intenzívebb technikákkal lenne versenyképes a piacon. Hasonlóan vélekedett egy állami erdészet munkatársa a közfoglalkoztatásról:

„Az erdőgazdálkodás szempontjából, amíg ingyen munkaerőként szerepel, nagyon olcsó munkaerőként, addig biztos, hogy előnyös megoldás. De nem túl hatékony. Ha összevetjük, hogy egy vállalkozó brigád és ugyanannyi létszámmal a közfoglalkoztatott brigád milyen hatékonysággal dolgozik, nem összehasonlítható. Normál képességű munkavállalókkal és normális bérrel a közfoglalkoztatottak létszámának kb. harmadával lehetne elvégezteni az általuk most ellátott feladatokat, ha lenne rá forrása az erdészetnek. A fele alá lehet menni biztos. De ha átállnánk erre a rendszerre, akkor a [közfoglalkoztatottak] fele kiszorulna, s akkor ugyanott állnánk, mint

öt éve. Vissza a semmibe, a semmire. Munkahely kéne, rendes bérrel, az emberek többsége dolgozni akar, és nem közmunkásként.”

A közfoglalkoztatás új rendszere a szóban forgó erdészeti esetben azzal járt, hogy az erdészettel szerződéses viszonyban álló vállalkozók negyven százaléka eltűnt, az általuk korábban vállalt munkákat közfoglalkoztatás keretében végzik.

A közfoglalkoztatásért felelős tárca szakemberei számára kulcsfontosságú kérdés a rendszer gazdasági fenntarthatósága, s ennek legfontosabb útját a szociális szövetkezetek megalakításában látják.²¹ A közfoglalkoztatásból kinövő szociális szövetkezetek létrehozása ellen azonban a megkérdezett polgármesterek több érvet is megfogalmaztak. Véleményük szerint a közfoglalkoztatottak nem alkalmasak arra, hogy felelős tagjai legyenek e szövetkezeteknek, s jellemzően helyben sem látnak vállalkozói szemléletű, felkészült embereket, akik egy szövetkezetet működtetni tudnának. Emellett ódzkodnak az egy tag = egy szavazat elvétől is, s abban sem bíznak, hogy a szociális szövetkezetek képesek lesznek helytállni a piacon. Ki kellene találni azt a feldolgozott árut, terméket, amellyel a piacra léphetnek, piacépités, marketingtevékenység lenne szükséges, amihez hiányzik a kapacitás, mindennek előtt azonban a tőke, amivel e szervezetek elindulhatnak.

A polgármesterek képzettsége, szakmai háttere, saját szerepéről alkotott véleménye alapvetően meghatározza a helyi startmunkaprogramok irányát, jellegét, s lehetséges kimenetelét. A mezőgazdasági termelőszervezetekben tapasztalatot szerző, illetve vállalkozóként dolgozó polgármesterek gyakran „szövetkezeti” mintára működtetik a programot, mások „gazdaasszonyként” irányítják a közfoglalkoztatást. Vannak azonban nem kevesen olyan polgármesterek is, akikről idegen a botcsinálta „téeszelnök” szerep. Kényszerként élik meg, hogy munkavédelmi eligazítást tartanak, megtervezik és megszervezik a termelést, piacot keresnek a termékek számára, ha kell, traktorra ülnek, beállnak kapálni. Van, aki meg is fogalmazta: egy polgármesternek, képviselő-testületnek nem dolga, hogy kukoricát vagy zöldséget termesszen, nem dolga, hogy munkára nevelje az embereket. Nem is mindenki ambicionálja a szociális szövetkezet létrehozását. Egy járási foglalkoztatási osztály vezetője úgy látja:

„...nincs is meg a szándék mindenhol erre, amíg jön a támogatás, addig csinálják, de amint azt mondják, hogy a közfoglalkoztatást nem támogatják, nem lesz semmi. De nehéz is ezt gazdasági alapokra helyezni.”

²¹ A 2015-os kormányhatározat jelentősen bővítette a célok körét, illetve új elemként megjelent a közfoglalkoztatottak elsődleges munkaerőpiacra történő fokozatos (re)integrációjához szükséges és megfelelő, egyénre szabott munkaerő-piaci szolgáltatásokhoz és képzésekhez való minél szélesebb körű hozzáférése, és az arra alkalmas közfoglalkoztatási programokban szociális szövetkezetek alakításának elősegítése. Mindez arra utal, hogy a foglalkoztathatóság (e fogalom ugyancsak új elem a rendeletben), vagyis az elsődleges munkaerőpiacra való visszatérés elősegítése és a közfoglalkoztatási mintaprogramok fenntarthatóságának kérdése megjelent a kormányzati szándékok között. Lásd 1082/2015. (III. 3.) Korm. határozat a közfoglalkoztatás 2015. évi céljairól és a közfoglalkoztatással összefüggő, egyes döntést igénylő kérdésekről szóló 1044/2013. (II. 5.) Korm. határozat módosításáról.

A startmunka-mintaprogram piactorzító hatását illetően léteznek a fentiektől eltérő vélemények is. Az egyik tipikus álláspont a piacot csak helyi, térségi szinten értelmezi, s eszerint nem beszélhetünk torzításról ott, ahol nincsenek agrárvállalkozók, őstermelők. Egy másik markáns vélemény szerint a startmunka lényegében leválasztandó a piacról, nem a piaci versenyben való megmérettetés vagy a pénzügyi, gazdasági fenntarthatóság a lényege.

„Az előállított termékeknek olyan helyi értékeket és helyi emberek munkáját kell tükröznie, amely adott közösség számára semmivel össze nem hasonlítható. A közösség ereje a program által nő, amely a vidéki lét alapvető feltétele, véleményem szerint nincs ennél fontosabb érték.”

Az ehhez hasonló vélemények a startmunka, az értékteremtő közfoglalkoztatás társadalmi hasznosságának, fenntarthatóságának, a programmal járó közösségi és egyéni előnyök és hátrányok problémakörét vetik fel.

A közfoglalkoztatás arcai

A lokalitás ereje

A közfoglalkoztatás a hátrányos helyzetű vidéki településeken sokarcú jelenség, s az, hogy milyen arcát mutatja, attól függ, hogy a helyi elit, kitüntetetten a polgármester miként gondolkodik a szegénységről, kiket tart érdemes és érdemtelen szegénynek. A szegénységről, szegényekről, a társadalmi tagságról folytatott lokális diskurzusok elválaszthatatlanul és kölcsönösen összefüggnek azokkal a gyakorlatokkal, amelyek szabályozzák a szociális ellátásokhoz, a közfoglalkoztatáshoz való hozzáférés lehetőségeit és módjait, más szóval, amelyek alakítják helyi jóléti politika sajátosságait (Asztalos Morell 2014, Nagy et al. 2015a, Schwarcz 2014, Schwarcz–Szőke 2014, Szőke 2015, Vida–Vidra 2015, lásd még Kovai írását kötetünkben). Kutatási tapasztalatok azt mutatják, hogy az állam által kialakított és támogatott központi közfoglalkoztatási program önkormányzati megvalósítása a helyi viszonyokba ágyazódik, a már meglévő informális hatalmi és függőségi viszonyokra épül, azokat intézményesíti.

Van, ahol nyersen megmutatkozik a munkanélküliek, közfoglalkoztatottak kiszolgáltatottsága. Hallhattunk olyan településekről, ahol a közfoglalkoztatás az „érdemtelen”, főként roma szegények fegyelmezésének, kordában tartásának eszköze, ahol szívesen élnek a törvény²² által az önkormányzatokra ruházott szankcionálási lehetőségekkel. Arra is van példa, hogy a polgármester megszorolja az elsődleges munkaerőpiacon elhelyezkedni kí-

²² 2011. évi CVI. törvény a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, valamint egyéb törvények módosításáról. E törvény szerint a közfoglalkoztatásból való kizárás egyik oka, ha az érintett személy nem teljesíti önkormányzati rendeletben előírt, a lakókörnyezet (kert, udvar, jogszabályban meghatározott, az ingatlanhoz kapcsolódó közterület) rendezettségének biztosítására vonatkozó kötelezettségét.

vánó közfoglalkoztatottat, mondván, *„elmehetsz, de akkor már ide nem kell visszajönnöd”*. Akad olyan település, ahol a polgármesterhez való politikai lojalitástól függ a közfoglalkoztatásban való részvétel lehetősége, aki *„rosszul szavazott”*, nem számíthat arra, hogy behívják. Másutt a hét közben jól dolgozó, szorgalmas roma közmunkások jutalma, hogy hétvégén elmehetnek napszámba az alpolgármester gazdaságába. Ezzel szemben *„ahol jó a program, jó a polgármester, ott az emberek versenyeznek azért, hogy bekerülhessenek”*, s valóban, nem egy faluban presztízst jelent bekerülni a startmunkaprogramba.

Mindenekelőtt a kistelepüléseken, aprófalvakban találkozhatunk a *„workfare embe-ri arcával”* (Asztalos Morell 2014); ez az a lépték, ahol ismerik egymást az emberek, ahol rokoni, baráti szálak, kliens-patrónus viszonyok, kölcsönös el- és lekötelezettségek szövik át a lokalitást, s ahol ezek a viszonyok a polgármester, az elit szerepét is meghatározzák. Újabb, hátrányos helyzetű falvakban végzett antropológiai terepkutatások a helyi társadalmi, hatalmi viszonyrendszerek és a közfoglalkoztatás működésének szoros összefüggésére világítanak rá. A dél-dunántúli Kabajon a közfoglalkoztatás mindenekelőtt a polgármester asszony személyén keresztül intézményesíti a generációkon átívelő informális hatalmi viszonyokat. Ahogy évtizedekkel korábban a szegény romák a polgármester asszony erdész édesapjához fordultak alkalmi munkáért, mindennapi segítségért, úgy a mai viszonyok között a polgármester asszony az, akihez *„mindenért”*, így a közfoglalkoztatásban, képzéseken való részvétel lehetőségéért is fordulhatnak, és a polgármester e lehetőségeket segítőkészséggel, méltányosan, ám egyúttal a személyre szabott figyelem, ellenőrzés és fegyelmezés eszközeit alkalmazva teszi hozzáférhetővé (lásd Kovai írását kötetünkben). A szatmári Uszván a hosszú évek óta működő helyi kisegyháznak köszönhetően olyan stabil érték- és normarendszer alakult ki a település többségét alkotó roma közösségben, amelyre a polgármester a közfoglalkoztatás és helyi szegénypolitika elveit is alapozhatta. Ezt a rendszert az egymás iránti kölcsönös tisztelet, a rászoruló igényeinek figyelembevétele, ugyanakkor a közösség értékeitől eltérő viselkedés szankcionálása jellemzi. Uszván a polgármester és a közfoglalkoztatottak közösen döntenek arról, hogy a programban megtermelt terményeket milyen elvek szerint osszák el a lakosok között (Asztalos Morell 2014). A tapasztalatok szerint a befogadó jóléti politika jegyében megvalósított helyi közfoglalkoztatási programok jellemző vonása, hogy a polgármester a résztvevők munkáját az egész közösség érdekében végzett tevékenységnek tekinti és jeleníti meg a többség előtt, a megbecsülés és az *„értékesség”* érzését biztosítva a közfoglalkoztatottak számára (Schwarcz–Szőke 2014, Szőke 2015).

Az *„emberarcú”* közfoglalkoztatási programokat megvalósító falvakban a polgármesterek, közreműködő szakemberek a közfoglalkoztatást szocializációs és közösségteremtő eszköznek és lehetőségnek tekintik. Van, ahol a startmunkaprogramnak köszönhető tartós foglalkoztatás önmagában is közösségképző erővel bír; egy alföldi kisfalu polgármester asszonya arról számolt be, hogy *„jobb a közösségi élet is, mióta dolgoznak az emberek, nem roskadnak magukba”*. Nem egy helyen megtartják a közmunkások vagy a betakarítás ünnepeit, legutóbb éppen az alapvető jogok biztosának jelentésében olvashattunk a tiszaiigari közmunkások által létrehozott önkéntes színjátszó köréről.²³ Arra azonban alig van példa,

²³ Az alapvető jogok biztosának jelentése az AJB-1895/2015. számú ügyben. 2015. november.

hogy a közfoglalkoztatás mellé szociális és közösségfejlesztő munka is kerüljön. Kabajon a körülmények sajátos együttállása vezetett ahhoz, hogy egy faluból elszármazott kutató és fejlesztő szakember valamint a Máltai Szeretetszolgálat aktív szerepvállalásának köszönhetően szociális munkások folyamatos jelenléte segíti a helyi gazdaságfejlesztési törekvések megvalósítását, a helyi roma családok önálló gazdálkodásra való felkészítését (lásd Kovai írását kötetünkben). A kabaji gazdaságfejlesztési program egyik szakmai vezetője szerint:

„...a közfoglalkoztatás egy szocializációs eszköz. A társadalmi integrációnak az egyik eszköze az a fajta közfoglalkoztatás, amit jól csinálnak, ha rosszul csinálják, akkor inkább ne csinálják. Én azt mondom, hogy egy közösségi gazdálkodás, ha azt jól csinálják, az tulajdonképpen szociális munka; tehát nem a termék a lényeg, meg a munkavégzés, hanem az a folyamat, ahogy beletanul, és ezt ki kell fizetni. Ezekből a falvakból rengeteg pénzt és erőforrást vontak ki évtizedeken keresztül, és azt vissza kell rakni, anélkül nem fog működni a dolog. És ezt most a társadalmi integrációban kell visszarakni a cigány embereinknek, részben ilyen formában. (...) ha tudunk mellérakni szociális munkát, meg olyan munkavezetőket, akik értik a szociális dolgokat, akkor ez egy jó eszköz rá.”

A szociális munka integrálása a közfoglalkoztatásba azonban helyi feltételekhez kötődő, személyfüggő, jellemzően külső erőforrások bevonását igénylő kivételt jelent, nem következik magából a közfoglalkoztatási rendszerből, amely figyelmen kívül hagyja az egyéni élethelyzetek sokféleségét és nélkülözi a rehabilitációs és szociális elemeket (Vida–Vidra 2015).

Közfoglalkoztatás és napszám

Mivel a vizsgált térségekben a közfoglalkoztatásba bevont munkanélküliek a piaci alapon szerveződő munka világához elsősorban vagy kizárólag a mezőgazdasági idénymunka, a napszám révén kötődnek, a közfoglalkoztatás „emberarcúságának” egyik próbája az önkormányzatok támogató vagy korlátozó hozzáállása a közfoglalkoztatottak kiegészítő jövedelemszerzéséhez. Már az UMA idején problémát jelentett a közmunka és a napszám összeegyeztetése, de akkor a rövidebb ideig tartó foglalkoztatás és hatórás munkaidő mellett, a polgármesterek hallgatólagos támogatásával megoldható volt a családok számára (Vida–Virág 2010). A közfoglalkoztatás új rendszerében, a döntően nyolcórás és a mezőgazdasági startmunkaprogramban sokak számára lényegében három éve tartó foglalkoztatás mellett nem, vagy csak igen nehezen oldható meg az idénymunkában való részvétel (Váradi 2015b, Vigvári 2015). Saját kutatási tapasztalataink alapján azt mondhatjuk, hogy a településvezetők, közmunkaszervezők többsége igyekszik figyelembe venni a szezonális munkavégzés ritmusát. Figyelnek e szempontokra a szabadságok kiadásakor, jellemzőbb azonban, hogy csúsztatással elengedik a közfoglalkoztatottat, aki majd ledolgozza a kimaradt órákat. Egy kisvárosi közfoglalkoztatás-szervező e gyakorlatot a következőképp jellemezte:

„Ha van plusz munkalehetőség, napszám, délután vagy hétvégén, akkor csúszót kérnek, vagy mondják, főnök, délután kettőtől hívtak a szőlőbe, ennyi pénzt kapok, elengedjük, természetesen. Aztán ledolgozzák, ezektől az emberektől aztán lehet követelni, és vissza is adják. Ha bármi van, elég egy telefon, és az a válasz, hogy fél óra múlva bent vagyok a telephelyen. Visszaadják, nem élnek vissza vele.”

Jellemzőbb azonban, hogy aki tud, hétvégén, szabad idejében jár el napszámba. Az ország bizonyos tájain, tapasztalataink szerint elsősorban az észak-alföldi gyümölcsstermesztő térségekben a gazdák számára növekvő gond, hogy a közfoglalkoztatás felszívta az idénymunkásokat, nem kevesen vannak ugyanis a munkanélküliek között, akik inkább a biztosnak ígérkező közfoglalkoztatást választják az idénymunka helyett (Váradi 2015a). E probléma orvoslása érdekében már 2014-ben lehetőség nyílt arra, hogy amennyiben papírral igazolják foglalkoztatásukat, a közfoglalkoztatottak idénben három hónapra munkaviszonyuk felfüggesztését kérhették az önkormányzattól. Kutatási terepeinken elenyésző számban volt arra példa, hogy közfoglalkoztatottak, illetve gazdák éltek e lehetőséggel: „megoldják máshogy”. A probléma mégsem látszott megoldódni, a gazdák továbbra is panaszkodtak, 2015 nyarán beiktatták azt a törvényt,²⁴ amelyet többen cselédtörvénynek neveztek, s amelynek működőképességét illetően is kételyeket fogalmaztak meg. A törvénymódosítás nyomán a közfoglalkoztatásból ma már az is kizárható három hónapra, aki nem fogadja el a számára egyszerűsített foglalkoztatás keretében felajánlott álláslehetőséget, ezáltal is erősödött a közfoglalkoztatás rendszerének fegyelmező-büntető jellege. Emellett a „munkaközvetítés” folyamatát bonyolult, a potenciális foglalkoztató, a polgármester, a járási és megyei munkaügyi szervezet együttműködését feltételező ügyintézés jellemzi. A kormányzat újabb lépése értékelhető a támogatott és a piaci foglalkoztatás közelítésének, a feketefoglalkoztatás kifehérítésének bürokratikus kísérleteként, ugyanakkor azonban az állam erőteljes beavatkozását jelenti a piaci viszonyokba, és nem biztosít választási lehetőséget az érintett munkanélküliek számára, csak erősíti kiszolgáltatottságukat. Nincsenek ismereteink arról, hogy az elégedetlenkedő gyümölcsstermesztő gazdák vidékén hogyan ültették át a törvényt a gyakorlatba. Egy alföldi faluban szerzett tapasztalataink ugyanakkor arra utalnak, hogy az életszerűnek nehezen nevezhető adminisztratív eljárás helyett az informális alkuk szabályozzák a közfoglalkoztatásban dolgozók napszámmunkához való hozzáféréseinek lehetőségeit. A szóban forgó településen a polgármester már az év elején kezdeményezte a falu néhány gazdájával az egyeztetést, hogy a szüret idejére hangolják össze a munkaerőigényeiket, ami a szezonra, az alábbi módon, sikerült is. Ebben a történetben a közfoglalkoztatottak is jól jártak, abban azonban nem vagyunk biztosak, hogy az alkufolyamatban mindenütt figyelembe veszik a közfoglalkoztatottak érdekeit.

„Jött a jogszabályváltozás, hogy elméletileg, ha a gazda kéri, akkor az én javaslatomra a munkaügy kiközvetíti hozzá napszámba. A munkaügy fogta a fejét, mikor

²⁴ 2015. évi CXX. törvény a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, valamint egyéb törvények módosításáról szóló 2011. évi CVI. törvény módosításáról

kérdeztem, hogy csináljuk. Már év elején mondtam, gondoljátok át, nálam lesz ilyen baj, a gazdáknak meg kell szervezni a szedést, mindenkinek le kell szedni. Akkor elkezdte vakarni a fejét a munkaügy, a munkaügy gyakorlatilag azt mondta, hogy ne bonyolódjunk bele adminisztratív úton. »Nehogy egy kérelem is beérkezzen egy gazdától, hogy közfoglalkoztatottakat ki kell közvetíteni, mert belepusztulunk a papírba, meg csak vita lesz meg veszekedés.« Egyébként igazuk van a munkaügyeseknek. Oldjam meg helyben. Na, ebből az lett, hogy a gazdákat meghívtam egy beszélgetésre, ahol elmondtam, nekünk is jobb, ha házon belül intézzük el a dolgokat. Én megígérem, hogy hiába a program nem engedi, de ha ti azt mondjátok, hogy kell tizenöt ember ezen a napon, föl is írtuk naptárba, hogy körülbelül ki mikor szedi, akkor becsukjuk a szemünket, és a tizenöt ember elmegy hozzátok. Ennyit nem tudunk lecsúsztatni. Becsuktuk a szemünket, papíron itt van, és nem vettük észre. A közfoglalkoztatottaknak meg azt mondtuk, hogy mindenki mehet, aki akar, szóljon, és megkapja a fizetését, és megkapja a napszámot is. Aki akar, mindenki mehet. Ha kijön egy ellenőr, nekem ezért elvágják a torkom. Beosztották az embereket ütemesen. Mindenki meg volt elégedve. De egyszerűen képtelenség máshogy megoldani. Meg, ha esik az eső, akkor hiába közvetíti ki a munkaügy az állampolgárt.”

Közfoglalkoztatottak: biztonságos függőség és szegénység

A közfoglalkoztatás az értékteremtő startmunkaprogram révén ugyan figyelembe veszi és a maga eszközeivel mérsékelni kívánja a területi egyenlőtlenségeket, de a rendszer nincs tekintettel a közfoglalkoztatásba bevont munkanélküliek különböző csoportjainak eltérő helyzetére és igényeire, munkaerő-piaci reintegrációs esélyeire. Ahogy egy közfoglalkoztatás-szervező fogalmazott: *„én nagyon haragszom erre az egészre, mert egy masszát hoztak létre. Ebben benne van mindenki, az öt általánostól a diplomásig, benne van az, aki akar dolgozni, és benne van az, aki a közelébe se akar menni”*. Noha a közfoglalkoztatási programokban résztvevők zöme alacsonyan iskolázott, tartós munkanélküli, a közelmúltban végzett, kérdőíves és interjú technikákat alkalmazó, nem reprezentatív kutatások alapján is tudjuk, hogy nem beszélhetünk „masszáról”, a közfoglalkoztatottak életkoruk, nemük, iskolai és szakmai végzettségük, munkatapasztalataik, közfoglalkoztatásban eltöltött éveik, motivációik, mobilitási hajlandóságuk, munkakeresési aktivitásuk és szegénységük mértékének tekintetében is különböző csoportokból állnak (Koltai 2013, *A közfoglalkoztatási csapda* 2014). A közfoglalkoztatás keretében elvégezhető tevékenységek is hierarchiát teremtenek a közfoglalkoztatottak között (Váradi 2015a). Tapasztalataink szerint az irodában végezhető, képzetesebb munkanélküliek számára fenntartott munkák mellett az értékteremtő startmunka, különösen a mezőgazdasági program a közfoglalkoztatás legértékesebbnek tartott, legmagasabb presztízsű területe. A polgármesterek, közfoglalkoztatás-szervezők eleve azokat hívták be a programba, akiket megbízhatónak, szorgalmasnak tartanak, és őket igyekeznek is folyamatosan a rendszerben tartani. A lefőlőző hatás, vagyis az, hogy az

önkormányzatoknak érdeke a legrátermettebbek lehetőleg folyamatos foglalkoztatása²⁵ a rendszerben (Koltai–Kulinyi 2013, Koltai 2015), a mezőgazdasági programban különösen szembetűnő. Sajátos tapasztalat, hogy ugyan beszélgetőtársaink a közfoglalkoztatás legfontosabb értékének, hasznának, eredményének a munkára való visszazoktatást tartják, a mezőgazdasági startmunkaprogramok magját olyan emberek alkotják, akiknek az elsődleges munkaerőpiacon hosszabb a munkatörténetük, munkanélküliségük óta is törekedtek az elhelyezkedésre és/vagy a mezőgazdasági termelésben is vannak tapasztalataik, otthon kis gazdaságot visznek és/vagy napszámos munkát végeznek. Több mezőgazdasági programban dolgozó asszony említette, hogy semmi újat nem jelent számára a startprogramban végzett munka, hiszen, *„otthon is ezt csináljuk”*.

A mezőgazdasági közfoglalkoztatás pozitív hozadékait mérlegelve több helyen említették, hogy a közfoglalkoztatottak a program hatására maguk is elkezdtek újra művelni a ház körüli kiskertjeiket (lásd még Asztalos Morell 2014), a remények szerint a legalább részlegesen önellátó mezőgazdasági termelés a szegénység mérséklésének eszköze lehet. Jártunk olyan aprófaluban, ahol a szociális földprogram keretében elindult gazdálkodás éppen a mezőgazdasági startprogram miatt halt el, hiszen a családok természetbeni segélyként vagy olcsó áron jutottak hozzá a program keretében megtermelt terményekhez. Az ellenősztönző hatás mellett, kutatási terepeink többségében a közfoglalkoztatásban is részt vevő szegény falusi családok között nem egy visz kis ház körüli gazdaságot, amihez azonban általában támogatásra van szükségük, számukra jellemzően a szociális földprogram keretében a települési vagy a roma önkormányzat oszt vetőmagot, csibét, malacot.²⁶ A támogatásról való leszakadást, az önálló gazdálkodás útjára lépést a családok szegénysége akadályozza; ha van is tapasztalat és kedv, a ház körüli gazdálkodás léte és mérete az aktuális jövedelmek, bevételek és a családban rendelkezésre álló munkaerő függvényében alakul (lásd Kovai írását kötetünkben). Az otthoni kis léptékű gazdálkodás jelentősége azon túl, hogy értelmesen szervezi az időt és hasznos tevékenység, abban áll, hogy mérsékli a rendkívül alacsony jövedelemből megélni kénytelen szegény családok élelmiszerre fordított kiadásait.

A közfoglalkoztatottak számára a minimálbérnél alacsonyabban megállapított közfoglalkoztatási bér, s az ezzel járó korlátozások – például a „rendes” munkaviszonyban állóknak járónál kevesebb szabadság – nemcsak a 2011 előtti évekhez képest kevesebb munka-

²⁵ *„A neveken látni, hogy van egy réteg, amelyik folyamatosan bent van a közfoglalkoztatásban” – mondta egy járási hivatali munkatárs. Egy másik foglalkoztatási osztályon úgy fogalmaztak, hogy „tényszerű, hogy minden önkormányzat számára vannak azok a munkavállalók, akik a település működése, programok megvalósítása számára nélkülözhetetlenek. De ilyen munkavállaló minden piaci szereplőnél is megtalálható. Inkább tartom ezt érdemnek, mint elítélendőnek.”*

²⁶ A közfoglalkoztatás új rendszerével párhuzamosan átalakult a szociális földprogramok támogatásának rendszere is. A startmunkában részt vevő önkormányzatok 2012 óta az EMET (Emberi Erőforrás Alapkezelő) Szociális Földprogram Kertkultúra és kisállattartás alprogramra pályázhatnak. A szociális földprogram keretében további két alprogram pályázható. A „közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó szociális földprogramra” olyan önkormányzatok, szervezetek pályázhatnak, amelyek nem vesznek részt a startmunka-mintaprogramban, az „eszközbeszerzési és fejlesztési alprogram” a pályázó szervezetek számára a piacra lépést elősegítő támogatást nyújt. (Forrás: www.emet.gov.hu, utolsó letöltés: 2016. 01. 20.)

bér miatt hátrányosak és sérelmesek, hanem mert azt is kifejezik, hogy a közfoglalkoztatás „másodrendű”, stigmatizált munkaviszonyt jelent. A mezőgazdasági startmunkában résztvevők azért is méltánytalannak találják a minimálbérnél kevesebb bért, mert, mint hangsúlyozzák, „nem a lapátra támaszkodunk”, hanem értéket teremtenek; a munkájuk eredménye a helyi közösség számára is kézzelfogható, az általuk megtermelt termékek helybeli lakosok, idősök, gyerekek elé kerülnek. Közfoglalkoztatottól, polgármestertől, közfoglalkoztatás-szervezőtől egyaránt hallhattuk, hogy jó lenne különbséget tenni az értékteremtő és a „hagyományos” közmunkát végzők bére között. Az ombudsman legutóbbi, már idézett jelentése is kritikával illette azt a gyakorlatot, hogy a közfoglalkoztatás rendszerén belül nincs mód a kiemelt teljesítmény jutalmazására,²⁷ s ezzel a jobb munkavégzésre való ösztönzésre, ahogy előmenetelre sincs lehetőség.

A közfoglalkoztatottak mi mást tehetnének,²⁸ elfogadják az alacsonyabb bért, „mit csináljuk, ez van”, beleilleszkednek a számukra kedvezőtlen következményekkel is járó viszonyokba.²⁹ Mert az alacsony bér is magasabb, mint az fht. (foglalkoztatást helyettesítő támogatás) összege, és mindennél fontosabb, hogy dolgozhatnak, zokszó nélkül, sőt, ahogy mondják, szívesen elvégeznek mindent, amit kell. Ha a startmunka előnyeiről kérdezzük őket, gyakran mondják nevetve, hogy „jó a levegő és jó a közösség”. A társaság és a hangulat a startmunkához kapcsolódó képzéseken is jó volt, más előnyéről aligha számolhattak be, hiszen a segédkertész, segédkonyhalány, segédgátör stb. tanúsítványt adó képzéseken olyan tudást, jártasságot szereztek meg a résztvevők, amelyeket a közfoglalkoztatáson kívül nemigen tudnak hasznosítani, elhelyezkedésben a papír biztosan nem segít.

A mezőgazdasági startmunkaprogramban résztvevőkkel folytatott beszélgetések is megerősítik azt a tapasztalatot, hogy a közfoglalkoztatás csak keveseket vezet vissza az elsődleges munkaerőpiacra, inkább bezárja őket a rendszerbe. Minél több időt töltenek el közfoglalkoztatásban, annál kevésbé keresnek munkát, annál kevésbé motiváltak helyzetük változtatásában (Cseres-Gergely–Molnár 2014, Koltai 2013, 2015),³⁰ és a közfoglalkoztatás egyre inkább a nyílt munkaerőpiacon való boldogulás alternatívájává válik. A közfoglalkoztatás vonzerejét növeli, hogy helyben van. Vannak olyan emberek, akik kiléptek a közfoglalkoztatásból, mert sikerült elhelyezkedniük, ám nemsokára újra megjelentek, mert nem érte meg az ingázással járó többletköltségeket vállalniuk. A „közfoglalkoztatási csapda” egyben a közfoglalkoztatottak függőségének erősödését jelenti, ami szélsőséges

²⁷ Mindössze egy esetben hallottunk arról, hogy a „kiemelt” helyen, pl. a feldolgozóüzemben dolgozó közfoglalkoztatottak bérét a településvezetés a minimálbér összegéig kiegészíti.

²⁸ Az általunk ismert vidéki falvakban, kisvárosokban nem találtuk nyomát a közfoglalkoztatottak olyan érdekképviselői szervezeteinek, mint a Közmunkások Szakszervezete vagy a Közmunkás Mozgalom a Jövőért. Nem egy beszélgetőtársunk hangsúlyozta azonban, hogy sértik őket a médiában a közfoglalkoztatást értéktelennek, haszontalannak, a közfoglalkoztatottak által végzett munkát látzatmunkának bemutató hírek, képsorok.

²⁹ A foglalkoztatást helyettesítő támogatás (fht.) csökkentésének hatásait vidéki településeken vizsgáló kutatás szerint az érintettek egy része a támogatás megnyirbálásának hírért közömbösen fogadta, a többség a szegényeket sújtó újabb csapásként élte meg (Kotics 2014: 63).

³⁰ A közfoglalkoztatás ideje alatt az érintettek kikerülnek az álláskeresők közül, ami egyfelől javítja a foglalkoztatási statisztikákat, másfelől rontja az elhelyezkedési esélyeket is, mert a közfoglalkoztatásban eltöltött idő nem számít be az álláskereső napokba.

esetekben a teljes kiszolgáltatottsághoz vezet, többnyire azonban nem is nyilvánvaló, hiszen a jóindulatú, segítőkész (s egyben a közfoglalkoztatottaktól mint választóitól függő) polgármesterrel kialakított személyes jellegű, kliens-patrónus viszonyként működik, amely noha aszimmetrikus kapcsolat, mégis mindkét fél számára előnyökkel jár. Miközben a közfoglalkoztatás rendszerét érintő visszatérő jogos kritika tárgya a közfoglalkoztatottak kiszolgáltatottsága (*A munkaerőpiac peremén* 2014, Váradi 2015a, Nagy et al. 2015b), kutatások arra is rávilágítanak, hogy helyi társadalmi, kulturális viszonyokba beágyazott függőség az érintettek számára előnyösebb és nagyobb biztonságot jelent, mint a piacon való, individuális erőfeszítéseket követelő boldogulás (Ferguson 2014, Szőke 2015, lásd még Kovai írását kötetünkben). Tegyük hozzá: amennyiben a nyílt munkaerőpiacon való részvétel elérhető lehetőséget, valódi alternatívát jelent.

Ha azt kérdezzük, hogy mire elég a közfoglalkoztatott lét, a közfoglalkoztatott bér, a kutatások egyértelmű válasza, hogy ez a bér minden olyan küszöb alatt található, amely a méltó megélhetés alapját jelenthetné, szegénységben tartja az érintett családokat (*A közfoglalkoztatási csapda* 2014, Koltai–Kulinyi 2013, Messing 2012, Váradi 2015a). Azok a közfoglalkoztatottak, akik a startmunkaprogramban dolgoznak, az elmúlt három évben folyamatosan számolhattak havi bérral, amely azonban a családi adókedvezmény mellett sem jelent akkora összeget, ami lehetővé tenné számukra a szegénységből való kiemelkedést. A családok egy részében ez a bér arra elég, hogy szinten tartson, megóvjon a további lecsúszástól, legalább „*ki tudjuk fizetni a számlákat*”, ami legalább megelőzi az eladósodást. A mélyszegénységben élő családok viszont jellemzően görgetik maguk előtt az adósságokat, amelyeket évek során, nem ritkán akkor halmoztak fel, amikor a 22 800 forintos fht.-t kapták. A családok többsége, ott, ahol erre lehetőség nyílik, rákényszerül a közfoglalkoztatás melletti alkalmi és idegymunkára, csak a bevételek kombinációjával képesek elkerülni az elnyomorodást. A napszám, szemben a havonta egyszer érkező közfoglalkoztatott bérral, azonnali készpénzbevételt jelent, amiből kifizethető a számla, feltölthető a hűtőláda, beszerezhető a téli tüzelő egy része, elindítható a gyerek iskolakezdéskor. Egy kisvárosi közfoglalkoztatás-szervező így érzékeltette a közfoglalkoztatottak reménytelen szegénységét: „*A hónap elején mindenki mosolyog, vidám, megvan a fizetés, két hét múlva már lombozódnak le, és az utolsó héten ingerültek. Ebből [a fizetésből] nem lehet megélni.*”

A munkanélküliség-segélyezés-közfoglalkoztatás csapdájából való kilépésre keveseknek, jellemzően azoknak van esélye, akik folyamatosan keresnek állást, átmenetinek tekintik a közfoglalkoztatásban való részvételüket. A kilépés nemcsak azért nem sikerül több embernek, mert sok esetben valóban nincsenek helyben, a közelben elérhető munkahelyek, hanem mert a közfoglalkoztatás univerzális és differenciálatlan szegénységenyhítő (Koltai 2015: 109) eszköz, amely mellől kikoptak az álláskeresést ösztönző, illetve a munkaerő-piaci reintegrációt szolgáló eszközök. A közfoglalkoztatottak többségét jellemző perspektívatlanság a következő generációk mobilitási esélyeit is érinti. A tapasztalatok szerint jelentős és emelkedik a rendszerben a képzetlen vagy alacsony képzetű fiatalok száma, akik csak a közfoglalkoztatáson és esetleg alkalmi munka révén kötődnek a munkaerőpiachoz (*A munkaerőpiac peremén* 2014, Koltai 2013, 2015). A közfoglalkoztatásban való részvétel lehetősége nem is ösztönöz a továbblépésre, a tanulásra, fiatalok sora bízik abban,

hogy nagy baj nem lehet, végső esetben „*a polgármester majd ad munkát*”. A gazdasági, társadalmi és területi egyenlőtlenségek mélyülése, az elmúlt évek strukturális, mindenekelőtt az oktatási rendszert érintő átalakításai egy olyan jövő felé mutatnak, amelyben periférikus térségekben élő fiatal generációk számára is a közfoglalkoztatás marad az egyetlen lehetséges munkaerő-piaci és boldogulási perspektíva.

Összegzés

A közfoglalkoztatás, azon belül a startmunka-mintaprogram „konszolidációja” a periférikus vidéki térségekben a workfare elvének széles körű támogatottsága mellett annak köszönhető, hogy a települési önkormányzatok számára olcsó munkaerőt és jelentős, helyi fejlesztéseket generáló forrásokat biztosít, az e terekben élő munkanélküliek számára pedig vágyott megélhetési lehetőség, amely a legfontosabb, jószerivel egyetlen kötődést jelent a formális munka világához. A közfoglalkoztatási startmunka-mintaprogram a hátrányos helyzetű településeken értékteremtő tevékenységeket támogat, középpontjában az egyre növekvő számú embert foglalkoztató mezőgazdasági program áll. A kormányzat elvárása a programok önállósodása, elindulása a piaci fenntarthatóság irányába, a tapasztalatok azonban arra utalnak, hogy a támogatott foglalkoztatás keretében előállított termékek elsősorban önkormányzati költségmegtakarítást eredményeznek, a helyi programok piaci kapcsolódásai esetlegesek, a piacra lépés pedig a támogatott foglalkoztatás miatt torzító hatással jár. A közfoglalkoztatásból kinövő szociális szövetkezetek fenntarthatósága nem látszik biztosítottnak, az állami támogatás megszűnése végérvényesen kihúzná a talajt a helyi értékteremtő közfoglalkoztatási programok túlnyomó többsége alól, piaci megkapaszkodásukra kevés az esély.

Az önkormányzatok közfoglalkoztatási programjait a helyi társadalmi viszonyokba ágyazottan szervezik, bonyolítják, a programok az informális hatalmi viszonyrendszereket teszik láthatóvá és intézményesítik. A közfoglalkoztatás „emberi arcát” elsősorban aprófalvakban, kistelepüléseken mutatja, ahol a helyi vezetés az értékteremtő közfoglalkoztatásban szociális és közösségteremtő lehetőséget és eszközt is lát. A közfoglalkoztatás szakszerű szociális és közösségfejlesztő munkával való megerősítése ugyanakkor szabályt erősítő kivételt jelent a közfoglalkoztatottak egyéni helyzetére, igényeire érzéketlen, a munkaerő-piaci reintegrációt segítő eszközökről lemondó rendszerben.

Noha a startmunkaprogramban és kiemelten a mezőgazdasági programban résztvevők a közfoglalkoztatottak hierarchiájának csúcsán helyezkednek el, és többségük lényegében folyamatos munkaviszonyban dolgozik, a segélynél magasabb, de a minimálbérnél alacsonyabb közfoglalkoztatási bér ugyan elviselhetőbbé teszi az életet, enyhíti a szegénységet, megóvhat a végleges elnyomorodástól, de nem teszi lehetővé a szegénységből való kitörést. A közfoglalkoztatás, ha értékteremtő, a közösség által elismert munkavégzés is, csapdába zárja a munkanélküliek többségét, s nem ösztönöz a rendszerből való kilépésre. Nagy a veszélye annak, hogy az ország periférikus területein felnövekvő generációk számára is az egyetlen belátható perspektíva marad.

Irodalom³¹

- A munkaerőpiac peremén lévők és a költségvetés* (2014): Készítette: Bakó Tamás – Cseres-Gergely Zsombor – Kálmán Judit – Molnár György (kutatásvezető) és Szabó Tibor. Budapest: MTA KRTK KTI. <http://www.parlament.hu/documents/126660/204330/1+-+KRTK+KTI+Moln%C3%A1r+Gy%C3%B6rgy.pdf/34dcb3c9-246b-4565-ab2a-a28121fea607>
- A közfoglalkoztatási csapda*. A Magyar Szegénységellenes Hálózat jelentése a közfoglalkoztatottak háttéréről, helyzetéről és lehetőségeiről (2014). A jelentést összeállította Farkas Zsombor – Molnár György – Molnár Zsuzsanna. Budapest: Magyar Szegénységellenes Hálózat. http://www.eselylabor.hu/images/tudastar_anyagok/fogl_anyagok/Kozfoglalkoztatasi_csapda.pdf
- Asztalos Morell, Ildikó (2014): Workfare with a human face? Innovative utilizations of public work in rural municipalities in Hungary. *Metszetek*, (3), 4, 3–24. http://metszetek.unideb.hu/files/201404_01_asztalos_morell_ildiko.pdf
- Bagó József (2015): A közfoglalkoztatás intézményi alakulása 2014-ben. *Munkaügyi Szemle*, 3, 30–38.
- Bördös Katalin (2015): A közfoglalkoztatás intézményi környezete – történeti áttekintés. In Fazekas Károly – Varga Júlia (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2014*. Budapest: MTA KRTK KTI, 66–75. http://econ.core.hu/file/download/mt_2014_hun/egyben.pdf
- Cseres-Gergely Zsombor – Molnár György (2014): *Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac*. Budapest: TÁRKI, 204–225. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b331.pdf>
- Csoba Judit (2010a): *A tisztességes munka*. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópia? Budapest: L'Harmattan.
- Csoba Judit (2010b): A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” program. *Esély*, (21), 1, 4–24. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/01csoba.indd.pdf
- Csoba Judit – Nagy Zita Éva (2011): A magyarországi képzési, bértámogatási és közfoglalkoztatási programok hatásvizsgálata. In Fazekas Károly – Kézdi Gábor (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükrök 2011*. Budapest: MTA KTI – OFA. http://econ.core.hu/file/download/mt_2011_hun/egyben.pdf
- Fazekas Károly – Scharle Ágota (2012): Munkaerőpiaci látélet. In Fazekas Károly – Scharle Ágota (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka*. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010. Budapest, 2–7. <http://econ.core.hu/file/download/20evfoglpol/kotet.pdf>
- Ferge Zsuzsa (2012): A kormányzat lemondott a szegényekről. In uő: *Vágányok és kivágányok a társadalompolitikában*. Válogatott tanulmányok. Budapest: L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó, 224–235.

³¹ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2016. 01. 20.

- Ferge Zsuzsa – Darvas Ágnes (vál., szerk.) (2014): *Civil jelentés a gyerekesélyekről 2012–2013.* Budapest: Gyerekesély Közhasznú Egyesület. http://www.gyere.net/downloads/Civil_jelentes_2012-2013.pdf
- Ferguson, James (2013): Declarations of Dependence: Labour, Personhood, and Welfare in Southern Africa. *Journal of Royal Anthropological Institute*, (19), 2, 223–242.
- Hamar Anna (2010): Megújuló folytonosság. Közfoglalkoztatás egy észak-alföldi kistérségben. *Esély*, (21), 1, 65–78. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/04hamar.indd.pdf
- Jávor Károly – Rácz Katalin (2013): Jó gyakorlatok a szociális földprogramban: a túristvándi és a belecskai példa. In Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken.* Budapest: Argumentum, 156–170. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranyban_videken_2013.pdf
- Kálmán Judit (2015): A közfoglalkoztatási programok háttere és nemzetközi tapasztalatai. In Fazekas Károly – Varga Júlia (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2014.* Budapest: MTA KRTK KTI, 42–58. http://econ.core.hu/file/download/mt_2014_hun/egyben.pdf
- Koltai Luca (2013): *A közfoglalkoztatottak jellemzői.* Budapest: Esély Labor Egyesület. http://www.eselylabor.hu/images/kozfoglal_kutatas_1.pdf
- Koltai Luca (2015): A közfoglalkoztatást szervezők és a közfoglalkoztatottak értékei. In Fazekas Károly – Varga Júlia (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2014.* Budapest: MTA KRTK KTI, 100–110. http://econ.core.hu/file/download/mt_2014_hun/egyben.pdf
- Koltai Luca – Kulinyi Márton (2013): A közfoglalkoztatást szervezők értékei. *Esély*, (24), 5, 38–67. http://www.esely.org/kiadvanyok/2013_5/koltai.pdf
- Köllő János – Scharle Ágota (2011): A közcélú foglalkoztatás kibővülésének hatása a tartós munkanélküliségre. In Fazekas Károly – Kézdi Gábor (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükrök 2011.* Budapest: MTA KTI – OFA. http://econ.core.hu/file/download/mt_2011_hun/egyben.pdf
- Kotics József (2013): „A mai napnak való vagyok...” Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. In Nagy Katalin (szerk.): *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció.* Pillangó Kutatás, Budapest: Pro Cserehát Egyesület, 50–69. http://www.pillangokutatas.bffd.hu/kutatas_pdf/antropologiai_tanulmany-kotics-jozsef.pdf
- Messing Vera (2012): Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra. In Kovács Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon.* MTA TK Szociológiai Intézet – Argumentum, 204–220. <http://mek.oszk.hu/12700/12706/12706.pdf>
- Mózer Péter (2009): Dübörög a munka-gyár – Az „Út a munkához” programról. In Törzsök Erika – Paskó Ildikó – Zolnay János (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon.* Jelentés 2008. Út a radikalizmusba. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 93–114.

- Nagy Erika – Timár Judit – Nagy Gábor – Velkey Gábor (2015a): The everyday practices of the reproduction of peripherality and marginality in Hungary In Lang, Thilo – Henn, Sebastian – Erlich, Kornelia – Sgibnev, Wladimir (eds.): *New Geographies of Central and Eastern Europe*. Basindstoke: Palgrave-Macmillan, 135–155.
- Nagy Erika – Timár Judit – Nagy Gábor – Velkey Gábor (2015b): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, (29), 1, 35–52. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00058/pdf/EPA02251_tet_2015_1_035-052.pdf
- Németh Nándor (2011) (szerk.): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata*. Esettanulmányok. Budapest: MTA KTI. http://econ.core.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf
- Schwarcz Gyöngyi (2014): Közfoglalkoztatás, agrártermelés és a társadalmi inklúzió. In Schiller Katalin – Tóth-Kirzsa Fruzsina (szerk.): *Mwomboko*. Köszöntő kötet Sárkány Mihály 70. születésnapjára. Budapest: Makat – ELTE BTK Néprajzi Intézet, 80–98.
- Schwarcz, Gyöngyi – Szőke, Alexandra (2014): Creating the state locally through welfare provision. *Social Analysis*, (58), 3, 141–157.
- Szikra, Dorottya (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, <http://esp.sagepub.com/content/early/2014/09/10/0958928714545446>
- Szőke, Alexandra (2015): A 'Road to Work'? The reworking of deservedness, social citizenship and public work programmes in rural Hungary. *Citizenship Studies*, (19), 6–7, 734–750. <http://dx.doi.org/10.1080/13621025.2015.1053790>
- Udvari Kerstin – Varga István (2010): Tervezett tervezetlenség – közfoglalkoztatási tervek tartalomelemzése. *Esély*, (21), 1, 25–45. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/02udvari.indd.pdf
- Váradi Monika Mária (2004): Zárványosodó munkaerő-piaci struktúrák és megélhetési stratégiák. In *A tudomány a gyakorlat szolgálatában. A foglalkoztatási szint bővítésének korlátai és lehetőségei*. A Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia közötti együttműködési megállapodás alapján végzett kutatások első eredményei (2002–2004). Budapest, 36–54.
- Váradi Monika Mária (2009): Utak vagy tévutak? In Törzsök Erika – Paskó Ildikó – Zolnay János (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon*. Jelentés 2008. Út a radikalizmusba. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 59–86.
- Váradi Monika Mária (2010): Az „Út a munkához” program hatásvizsgálatának eredményei. In Ferge Zsuzsa – Darvas Ágnes (szerk.): *Gyerekesélyek Magyarországon*. A „Legyen jobb a gyermekeknek!” Nemzeti Stratégia Értékelő Bizottságának 2009. évi jelentése. Budapest: MTA GYEP, 221–256.
- Váradi Monika Mária (2015a): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 1, 69–96. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00058/pdf/EPA02251_tet_2015_1_069-096.pdf
- Váradi Monika Mária (2015b): A túlélés és a társadalmi betagozódás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolatrendszerek. In Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak*. Szegénység és etnicitás vidéki terekben. Budapest: Argumentum, 45–68.

- Vida Anikó (2013): *Esély vagy kényszer?* Az aktív korú nem foglalkoztatottak jogosultságainak változásai a teljes jogú társadalmi tagság perspektívájából. PhD disszertáció. ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskola Szociálpolitikai Doktori Program.
- Vida Anikó – Virág Tünde (2010): Közmunka és napszám. Foglalkoztatás és szociális helyzet Dél-Békésben. *Esély*, (21), 1, 101–118. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/06vida.indd.pdf
- Vida Anikó–Vidra Zsuzsanna (2015): „Ez is segély, csak máshogy hívják”. Helyi szegénypolitikák: segélyezési gyakorlatok és közmunka. In Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 69–90.
- Vigvári András (2015): Vissza a tanyákra – egy cigány család újrakezdési esélyei a szabolcsi pusztai világban. In Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 211–228.
- Zolnay János (2013): Tartós munkapiaci kirekesztés, szegénység és társadalompolitikai válaszok – a kutatás kontextusa. In Nagy Katalin (szerk.): *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció*. Pillangó Kutatás. Budapest: Pro Cserehát Egyesület, 10–23. <http://www.pillangokutatas.bffd.hu/kutatasi-eredmenyek/tanulmanyok>

KISS MÁRTA*

A HELYITERMÉK-ELŐÁLLÍTÁS SZEREPE ÉS TÍPUSAI SZATMÁRI ÉS ZALAI LEADER-PROGRAMOK PÉLDÁJA ALAPJÁN

Jelen tanulmány a LEADER¹-program, ezen belül a helyi termék-előállítás szerepét vizsgálja a vidéki gazdaság bővítésében, megújításában, a vidéken élők megélhetési forrásainak gazdagításában. Célunk egyrészt e programok elhelyezése a helyi gazdaság-fejlesztési palettán, másrészt, kevésbé hangsúlyosan, azonosítjuk a LEADER-program megvalósulásának problémáit, amennyiben ezek kihatnak a szereplők gazdasági viselkedésére és szelekciójára. Emellett elemezzük, hogy a helyi termékek milyen kölcsönhatásban állnak a vizsgált, az arculatteremtés más-más fázisában lévő és e tekintetben eltérő stratégiákat követő térségek imázsával.

Az ország eltérő szegleteiben végeztünk terepmunkát: Szatmárban, a keleti szélén és Zalában, a nyugati határövezetben két olyan LEADER akciócsoport területén, amelyek fejlesztési stratégiájában a helyi termék-előállítás támogatása hangsúlyos, ami jó alapot nyújtott az összehasonlításra. A vizsgálati terek kiválasztásában ugyancsak lényeges szerepet játszottak a szerző korábbi, különösen a szatmári térségben számottevő kutatási tapasztalatai.²

A tanulmány háttérében álló, 2014–2015-ben folytatott kutatás során húsz tematikus interjú készült, feldolgoztuk a LEADER akciócsoportok internetes portáljain közzétett információkat (nyertes listák és projektleírások), de mindkét térségben felhasználtuk korábbi kutatások eredményeit is.³

A helyi termékek közül – amelyek legtöbbször élelmiszerek és kézműves technikával előállított használati tárgyak – elemzésünkben főként a feldolgozott, kisebb súllyal a feldolgozás nélkül árusított élelmiszereket vizsgáltuk. Ezt a szűkítést a kutatás agrárjellege és az élelmiszerekből előállított termékeknek a helyi gazdaságban betöltött jelentős szerepe indokolta.

* Az MTA TK munkatársa.

¹ „A LEADER (Liaison Entre Actions de Développement de l'Economie Rurale) magyarul: Községi kezdeményezés a vidék gazdasági fejlesztése érdekében (...) a vidékfejlesztés speciális eszköze, amely a vidék gazdaságfejlesztési tevékenységei között hivatott kapcsolatot teremteni (Káposzta-Tóth 2013: 63).

² A szerző tízéves szatmári kutatómunka alapján írta doktori disszertációját (lásd Kiss 2014).

³ A szatmári térségre vonatkozóan ezek saját kutatások voltak, a zalai térségben Megyesi Boldizsáré, akinek a szerző ezúton is köszönetet mond.

A helyi termék fogalmának értelmezése

A „helyi termék” fogalmát egy FVM rendelet⁴ a következőképpen határozza meg: „helyben előállított, helyben honos vagy helyben megtermelt alapanyagból hagyományosan, nem nagyüzemi vagy gyáripari technológiával, eljárással, illetve az adott térségre jellemző technológiával, eljárással készült, mikro- vagy kisvállalkozás által előállított termék”. Ez a meghatározás tehát az alapanyag eredetére, az előállítás módjára és az előállítóra vonatkozóan tartalmaz előírásokat. Ennél bővebb meghatározást ad G. Fekete Éva (2009), aki az értékesítés helyszínét is definiálja. A szerző szerint kétféle megközelítés lehetséges: az egyik a termék helyhez kötöttségét és tájjellegét (egyediségét), míg a másik a felhasználás (sok esetben, de nem mindig piaci értékesítés) helyi kötöttségét (50 km-en belüli körzet) hangsúlyozza. G. Fekete szerint mindkét értelmezésben a globalizáció és a fenntartható fejlődés paradigmája ütközik, bár a két megközelítés egymással ki is egészíthető. Eszerint helyi terméknek tekinthető a „helyben megtermelt vagy összegyűjtött alapanyagokból, helyben kialakult eljárások (receptek) alkalmazásával, többnyire kisüzemi keretek között előállított, esetleg csomagolásukban is helyi anyagokat, helyi kulturális elemeket felhasználó – ily módon a hely sajátosságait megjelenítő – termékek”, amely kiegészíthető a távol-ságra vonatkozó kritériummal is (G. Fekete 2009: 5).

A két térségben, Zalában és Szatmárban végzett kutatásunk alapján igazolódni látszik, hogy a helyitermék-fogalomnak kétféle értelmezése létezik, ugyanakkor a kettő közötti különbség meglátásunk szerint – a fentiekől eltérően – a termékek piacának, valamint fogyasztóinak meghatározásában rejlik, bár a két megközelítés megegyezik abban, hogy a termékek tájjellegét és egyediségét hangsúlyozza. Meghatározásunk szerint a helyitermék-előállításban részt vevő termelők egy része a „szükségletellátó” típushoz tartozik, akik a helyi alapanyagokból, helyben megtermelt javakkal alapvetően a környékbeliek (saját és környező települések) szükségleteinek fedezését célozzák,⁵ míg másik csoportjuk „márkateremtő”, piacorientált gazdasági szereplő; ők termékeiket elsősorban a fizetőképes városi célközönség, vagy/és a turisták számára pozicionálják. Ez a felosztás nem feltétlenül fedí a LEADER-kategóriákat, amely „közösségi és vállalkozói alapú” projekteket különböztet meg. A kutatási eredmények ugyanis azt mutatják, hogy míg a „vállalkozásalapú” projektek keretében létrehozott helyi termékek sem feltétlenül piacorientáltak (lásd a szatmári bemutatóüzemek, melyek egy része elsősorban szolgáltatásbővítés céljából létrehozott látványosság a turisták számára), addig a „közösségi” típusú projektek között is vannak olyanok, amelyek társadalmi céllal ugyan, de a piaci vállalkozáshoz hasonlóan működnek. (Lásd pl. a zalaszentlászlói vagy a szalapai szövetkezetet, melyek termékeiket szélesebb körben értékesítik, céljuk saját márka létrehozása és meghonosítása). Ez utóbbi szervezetek a „szociális gazdaság” (Frey 2007) szektorába sorolható társadalmi innovációk (pl. Bock 2012, G. Fekete 2013), melyek alapvetően a „társadalmi szerepvállalás” terén különböznek a piaci vállalkozásoktól.

⁴ A módosított és kiegészített 123/2009 FVM rendelet meghatározása.

⁵ G. Fekete (2009) definíciójával megegyező típus.

Az általunk definiált két típus közötti különbség az értékesítés helyszínén és csatornáin kívül megmutatkozik a termékek formatervezésében, kiszerezésében, csomagolásában (dizájnban) is: a „szükségletellátó” típusba tartozó, alapvetően a helybeliek fogyasztását kiszolgáló termékek forgalmazhatók kevésbé igényes külsővel, nagyobb kiszerezésben (pl. bor vagy pálinka kannában, műanyag üvegben való értékesítése), többnyire a termelő nevének és címének feltüntetetésével. Ugyanakkor a „márkateremtő”, városi közönség számára előállított termékek esetében nagyon fontos a jól felépített dizájn (kisebb kiszerezés, „városiak igényeihez igazított” címkék és üvegek) és a marketing. Ezen termékek bár megvásárolhatók a helyi kisüzemekben is, az értékesítés nagy része városi helyi termék- vagy bioboltokban, vásárokon zajlik, többen webshopot is működtetnek és/vagy interneten keresztül csomagküldéssel juttatják el árujukat a vásárlókhöz. Mivel nagyon nagy verseny van a helyi jellegű termékek között (is), a lokális piacról való kilépés első számú kérdése a minőséggarancia, a védjegyek szükségessége. Ezért a befutott helyi termékeket gyakran országos szintű (mint pl. a szatmári szilvalekvár által elnyert „Hungarikum” minősítés) vagy térségi védjegyekkel látják el, mint például az „Élő Tisza” vagy a – későbbiekben tárgyalt – „Éltető Balaton-felvidék” védjegy.

Ezek az „újfajta kézműves termékek” (neo artisanal products) az egyre erőteljesebben növekvő „kreatív gazdaság” (creative industry) ágazatába tartoznak (Power–Scott 2004), amelyek vonzerejét a tájjelleg, a tömegtermeléssel szemben az egyediség és a kézművesség, a „hagyományos termelési és előállítási mód” jelenti, amely összekapcsolódik az „egészséges”, „természetes” (időnként a „bio”) jelzőkkel. Ezen jellemzők ugyan mindkét típus esetében vonzerőt jelentenek, a szűkebb értelemben vett helyi piacra előállított termékekkel kapcsolatban a szükségletek fedezése, a helyi alapanyagok felhasználása és a munkahelyteremtés mellett meglátásunk szerint másodlagos szerepet kapnak: mivel az előállított helyi termékek nem jelentenek (még) turisztikai vonzerőt, a brand kialakítása legfeljebb másodlagos, illetve távoli célként lebeg a termelők előtt.

Az előbbiekben bemutatott „újfajta kézműves termékek” kategóriájába sorolható termékek előállítása elkerülhetetlenül összekapcsolódik a térség/település imázsformálásával, hiszen a turisták/városiak e termékek megvásárlásával egy kicsit „hazavisznek a tájból”⁶ is. Azokban a térségekben, ahol ez a folyamat előrehaladt, ott a tájegység, települések nevével összeforrnak bizonyos markerek (MacCannell 1976), mint például esetünkben a szatmári szilva és az ehhez kapcsolódó termékek, amelyek széles körben ismertté váltak. Korábbi kutatásaink azt mutatják, hogy ahol „sikeres” hagyományteremtés zajlik (azaz olyan márka alakul ki, amely piacot teremt), ott a folyamat a helyiek identitására is kihatással van, ami

⁶ A „táj” kifejezést komplex módon értelmezem, amelynek használatát alapvetően a helyiek erős táji identitása magyarázza („szatmáriak”, „zalaiak”). A kifejezést a néprajzi tájfogalomhoz hasonlóan a természeti és az épített környezet mellett, az ott élő emberek kultúrájának (hagyományainak, szokásainak) együttes megjelenési helyeként használom. Emellett értelmezésem szerint a „táj” nem csupán adottság, hanem a termelési folyamat részeként a felfedezés, illetve felfedeztetés tárgya. Ebben a megközelítésben a „táj” fogalmát a „desztináció” vagy „turisztikai térség” (célterület) értelemben – szinonimaként is – használom, mely szerint egy turisztikai táj/térség az attrakciók megjelenési helyszíne, a különböző kínálati szereplőket is magában foglalja, és egyaránt értelmezhető utazási célként és turisztikai terméként is (Kiss 2014).

legtöbbször a vállalkozó kedv fellendülését is magával hozza a turisztikai szolgáltatások terén. A helyi termékek általunk is vizsgált típusai befolyását – étel és egyéb gasztronómiai termékek – a helyi imázusra és a lokális identitásra több kutató is elemezte. A magyarországi vizsgálatok közül néhányat emelünk ki a teljesség igénye nélkül: a bajai halászlé identitásképző szerepéről írta tanulmányát Pusztai Bertalan (2007), a szatmári helyi termékekkel kapcsolatos hagyományteremtésről és ennek identitásképző szerepéről végzett vizsgálatot jelen tanulmány szerzője (Kiss 2014) és négy térség helyi termék (étel) előállításának, valamint a helyi identitással és imázssal való összefüggéseit hasonlította össze Csurgó és Megyesi (2015).

Ebben a tanulmányban a helyi termék fogalmát saját értelmezésünk szerint használjuk, fogódzót teremtve ezzel a helyi termékeket előállító termelői csoportok meghatározásához is. A termelők ugyanis ugyanazon a skálán helyezhetők el, mint a termékeik. A skála egyik végpontját a helyi szükségletek kielégítését, a másikat a piacorientált, városi közönséget célzó, távolabbi piacokra szánt termékeket (márka teremtését, meghonosítását célzó) előállítók csoportja jelenti.

A helyi termék-projektek típusai, jellemzői

A helyi termékek előállításához és értékesítéséhez kapcsolódó projektek leválogatásához nem voltak egyértelmű támpontok, így valószínűleg a kiválasztott projektek sem teljes körűek. A Zala Termálvölgye LEADER akciócsoport honlapján könnyebb volt az eligazodás, mert a projektekről és a megvalósítókról rövid ismertetés is fel volt töltve, míg a szatmári LEADER honlapján a támogatások megnevezése és előzetes kutatási tapasztalataink alapján igyekeztünk tájékozódni. Mindkét helyszínen 20 körül volt azon projektek száma a 2007–2013-as időszakban, amelyek esetében a támogatás egyértelműen helyi termékek előállítását vagy értékesítését célozta. Nem válogattuk ki azon támogatásokat, melyek más pályázati címen, komplex turisztikai csomag részeként valósítottak meg helyi termék-előállítást vagy bemutatást. (Ezt ugyanis nem mindig lehetett a pályázati anyagból kikövetkeztetni.)

A kiválasztott 40 projekt⁷ elemzését az egyik leglényegesebb szemponttal, annak megítélésével kezdve, hogy „közösségi” vagy „vállalkozási” típusú projektről van szó, máris alapvető eltérést mutatkozik a két térség termelői között: míg a szatmári helyi termék-előállítók között nem találtunk *közösségi típusú projektet* (csupán közösségi értékesítési helyszínt), addig a zalai helyszínen többel is találkoztunk. Ez azonban nem azt jelenti, hogy Szatmárban nincsenek ilyen típusú kezdeményezések, hiszen korábbi kutatásaink alapján elmondható, hogy ez a térség bővelkedik az olyan gondoskodó önkormányzatokban, amelyek minden lehetőséget igyekeznek kihasználni, hogy településük, s főként az ott

⁷ Összesen tehát 40 olyan projektről van információnk a két térségben, amelyek kifejezetten helyi termék előállítását vagy értékesítését célozták. A megvalósítók közül 15 fővel készült interjú (továbbá 5 interjú készült LEADER-vezetőkkel és szakértőkkel).

élők helyzetén javítsanak,⁸ ám az ezekhez szükséges finanszírozást más (hazai) támogatási forrásból igyekeznek előteremteni. Így például jelentős azoknak az önkormányzatoknak a száma, amelyek az elmúlt tíz év során szociális földprogramot működtettek, szociális szövetkezettel próbálkoztak, majd ezekre az előzményekre és a közfoglalkoztatásra elnyerhető számottevő támogatásra építve az elmúlt években gazdálkodni kezdtek (lásd erről Keller–Rácz–Váradai tanulmányát e kötetben). Az, hogy a LEADER keretében többnyire vállalkozási tevékenységekre pályáztak, meglátásunk szerint a kiírásoknak, a helyi akciócsoport (HACS) stratégiájának és a közösségi projektek finanszírozását szolgáló más források elérhetőségének köszönhető.

Szatmárban ennek következtében a LEADER keretében csupán két olyan közösségi típusú projektet találtunk, éspedig a túristvándi és szatmárcsekei helyi piac kialakítását,⁹ amelyek helyi termék előállítását és értékesítését célozták. A „helyi piac” projekt kapcsán – a tervek szerint – számos helyi termék-előállítót kapcsolnak be a hálózatba (szintén LEADER-támogatásból), akik a szóban forgó települések piacán értékesíthetik majd termékeiket. Zalában ezzel szemben – bár a közösségi típusú kezdeményezések támogatása nagy dilemmákat vet fel (lásd később) – több helyi termék előállítását ösztönző közösségi kezdeményezés jött létre LEADER-forrásból; jelen kutatás során öt projektet azonosítottunk, amelyek közül egyelőre mindegyik alapvetően helyi szükségletek kielégítésére irányul. Ezzel szemben a satmári pályázók között több olyan szereplővel találkoztunk, akik a tudatos imázst építő és/vagy felhasználó, városi piacokra termelők közé tartoztak.

Az alábbiakban a kezdeményezések típusait – szerepüket és működési sajátosságait – elemezzük, bemutatván, hogy a „közösségi” és a „vállalkozói” típusnak is többféle variációja létezik a kis volumenű termék-előállítók körében (a kategóriák között nincs éles határ, néhány pályázó esetében nem könnyű eldönteni, hova tartozik). A tevékenység méretére vonatkozó megkorlátozás azért indokolt, mert a nagyobb üzemek tulajdonosai, a komolyabb gazdasággal rendelkezők nem pályáznak LEADER-forrásokra, így ők nem kerültek be a kutatás alanyai közé.

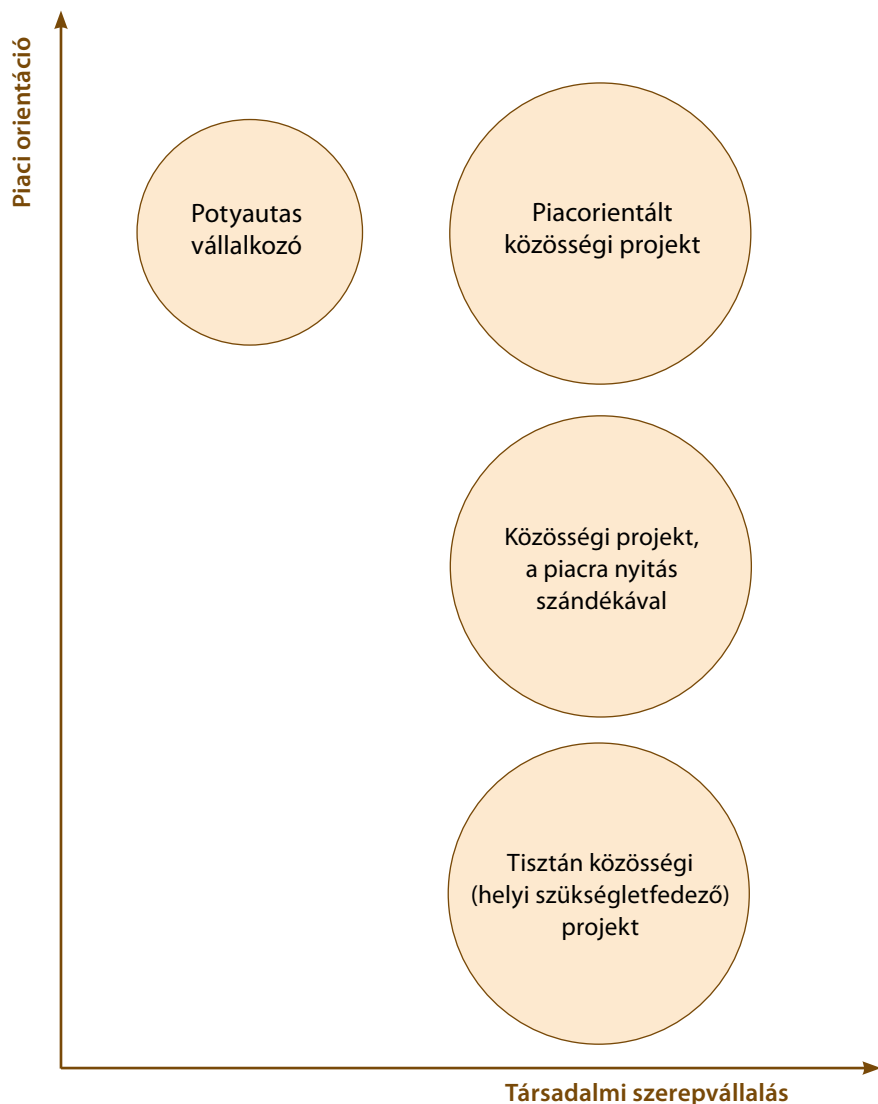
Közösségi típusú projektek

A helyi termék előállítását/bemutatását vagy értékesítését célzó közösségi célú projektek (is) nagyon különbözőnek bizonyultak céljaikat, piacorientáltságuk mértékét tekintve. E szempontok alapján elkülöníthetők a „tisztán közösségi” célokkal létesülő, alapvetően szükségletfedezésre irányuló projektek (mintapélda: tilaji közösségi aszaló), és a skála másik végén elhelyezkedő „piacorientált” közösségi célú kisüzemek (ilyen pl. a zalaszentlászlói szövetkezet gyümölcsle-feldolgozója), amely céljait tekintve annyiban különbözik a nem

⁸ Kovács Katalin (2008) egyenesen „heroikusnak és túlméretezettnek” nevezte – egy 2006–2008 közötti, magyarországi aprófalvas térségekben zajló vizsgálat eredményeire alapozva – a Fehérgyarmati kistérség önkormányzatainak szerepvállalását, amely a megélhetési lehetőségek javítására, bővítésére irányult. A kutató szerint országos szinten is kivételes az a vezetői aktivitás, amely a térségre jellemző.

⁹ A kézirat lezárásáig egyik piac sem kezdte meg működését.

közösségi típusú vállalkozásoktól, hogy társadalmi „missziója” értelmében hátrányos helyzetű munkavállalókat foglalkoztat. Középen helyezkedik el a Rezi közösségi aszaló és közösségi kert, amely – egy ifjúsági szálláshellyel összekapcsolódva – egyelőre még „csak” a közösség számára termel, ám célként fogalmazódott meg a termékek értékesítése és vendéglátásban történő hasznosítása. A piaci értékesítés tekintetében előrébb tart a szalapai önkormányzat által létrehozott szövetkezet, szociális bolt és fatermékgyártó kisüzem; ez utóbbi már most is jelentős bevételt hoz a település számára alapvetően méhészeti kellékek hazai és nemzetközi piacon való értékesítésével.



Forrás: saját szerkesztés.

Mint a pályázati rendszer diszfunkciója, érdemes megemlíteni azokat a projekteket is, amelyek ugyan a „közösségi célú” támogatottak közé tartoznak, és mint ilyenek 100 százalékos támogatást kaptak, de profitorientált módon működnek. Az egyszerűség kedvéért őket potyautasoknak (vö. Olson 2006 [1987]) hívjuk, akik úgy járnak jól a pályázati támogatással, hogy ezért nem kell „áldozatot hozniuk”. (Szerencsére a megvizsgált 40 támogatott közül csak egy vállalkozás sorolható egyértelműen ebbe a körbe, azonban erről a vállalkozásról adatvédelmi okok miatt nem szólunk a tanulmányban.) Az alábbiakban a másik három típus közül – terjedelmi okok miatt – csupán a két szélsőt mutatjuk be kicsit részletesebben. Az elemzés során igyekszünk közösségi szerepvállalásukra rávilágítani, valamint az ilyen jellegű vállalkozási formákkal járó előnyöket és problémákat feltárni.

Tisztán közösségi típus

Tilaj egy 190 főt számláló település, amely az előregedő falvak tipikus jegyeit mutatja, ahol az elhagyott házak hasznosítása és a nagy közterület rendben tartása okozza a legnagyobb gondot az önkormányzat számára. Az önkormányzat Start közmunkaprogramból beszerzett eszközökkel, mintegy 3000 négyzetméteres önkormányzati tulajdonú földeken 16 közmunkást foglalkoztat, amelynek eredményeként a településen jelenleg nincs munkanélküli. A közfoglalkoztatottak paprikát, paradicsomot, uborkát, hagymát, céklát, burgonyát termelnek, amelynek nagy részét frissen eladják a közétkeztetés számára. A LEADER-forrásból megvalósított tilaji aszaló „tisztán közösségi típust” testesít meg, amennyiben deklaráltak csak a lakosok saját maguk által megtermelt javainak feldolgozásához nyújt segítséget. A lakosok egy meghatározott ütemterv szerint vihetik be a gyümölcsöt, zöldséget a szárítóba (és savanyítóba), ahol a betanított közmunkások végzik el a szakmunkát; a koordinációt és felügyeletet a falugazdász látja el.

A szolgáltatás ingyenes, amit a polgármester azzal indokolt, hogy ez a munka az önkormányzatnak nem kerül pénzébe, hiszen a közösségi szárítót közmunkásokkal üzemeltetik, a tüzelőfa pedig – amivel működik a szárító – szintén „rendelkezésre áll”. Az önkormányzat a startmunka-mintaprogrammal kombinálva teremtette meg a szükséges infrastruktúrát és eszközöket, amelynek eredményeként egy gyümölcsfeldolgozó berendezést és egy sterilizálót is beszerettek. Terveik szerint a megmaradt termékeket a gyümölcsszáritóban és -feldolgozóban tartósítják, és értékesítik. Ez azonban valószínűleg minimális árbevétel hoz majd az önkormányzat számára: az elmúlt évben az összes eladott – főként feldolgozás nélküli – élelmiszerből 300–400 ezer forint összeget számláztak. Elvileg a lakosok is vásárolhatnak az önkormányzat által termelt élelmiszerekből, de ez a gyakorlatban nem működik, mert a polgármester elmondása szerint: akik erre rá vannak szorulva, azok ingyen megkapják „szociális juttatásként”. Az önkormányzat által feldolgozott termékek további hasznosítását jelenti, hogy a különböző rendezvényeken bemutatják, árulják őket.

Összességében tehát levonható a következtetés, hogy a közösségi bemutatóhely néven futó LEADER-projekt esetében a profitszerzés egyelőre nem cél (bár a jövőre nézve a polgármester megfogalmazott ilyen irányú terveket). A szárító (és savanyító) leginkább a lakosok számára nyújt lehetőséget a kertekben termő gyümölcsök, zöldségek tartósítására. A kezdeményezés nem titkolt célja a lakosság „szemléletformálása” az elhanyagolt

kertek hasznosítása és a megtermelt javak feldolgozása érdekében. Ezen kívül a beruházás kevésbé mérhető hatásai közé tartozik a település imázsának formálása (rendezvények, vásárok), valamint a kapcsolatépítő és -erősítő jellege. A közösségi célú termék-előállítás legfőbb kockázata az, hogy találnak-e megfelelő közmunkást a felelősségteljes munkára: a gépek üzemeltetésére és a rendszer felügyeletére. A polgármester elmondta: többször előfordult, hogy mire betanult és bevált egy embere, talált magának jobban fizető állást.

„Volt nálunk olyan is, aki nálunk kezdett, mi tanítottuk meg dolgozni vagy bizonyos munkafolyamatokra. Nálunk dolgozni kell. Itt rendszeresség van és elvárások. Ez nem sok pénz, amit kap a közmunkaprogram kapcsán. Ha már úgy érzi, hogy ő megállná a helyét máshol is, akkor elmegy. És általában meg is állják a helyüket.”

A működés tehát olyan externáliákkal jár együtt, amelyek ugyan negatív hatással vannak a termelőre (nevezetesen az önkormányzatra), hiszen sok energiát kell beleölni az emberek betanításába, ugyanakkor pozitív hatással vannak az érintettekre (azaz a lakosokra), akiknek emelkedik az életszínvonaluk azáltal, hogy az elsődleges munkaerőpiacon egy jobban fizető állást találnak.

Piacorientált vállalkozói típus, társadalmi céllal

A szövetkezeti formában működő zalaszentlászlói közösségi gyümölcsfeldolgozó és a hozzá kapcsolódó mintagazdaság piaci alapokra helyezve működik úgy, hogy közben társadalmi szerepet is vállal. A társadalmi szerepvállalás többértű: 19 települést végigjárva előadássorozatot tartottak, tanfolyamokat szerveztek a gyógynövénygyűjtésről, amin 300 ember vett részt. Továbbá minden évben saját költségvetésből megszervezik a gyógynövénynapokat, ahol a résztvevők maguk próbálhatják ki a gyógynövények feldolgozását. (A háromnapos rendezvényen legutóbb 500–600 látogatót regisztráltak.). A lakosságnak szóló előadások mellett szakmai napot is tartottak, legutóbb a szántóföldi biotermesztésről (ezt már LEADER-támogatásból).

A 100 százalékos támogatottságú – közel 5,8 millió forintos – helyi LEADER-forrásból egy közösségi gyümölcsfeldolgozót hoztak létre (komplex légyártósor üzembe helyezésével), valamint további 7,7 millió forintból „mintagazdaság” néven két üvegházat, két illóolaj-lepárlót és gyümölcsszárító berendezéseket vettek (magát az épület felújítását, amiben a kisüzem helyet kapott, egy másik TÁMOP-os pályázatból finanszírozták). A közösségi gyümölcsfeldolgozóba a környékbeli lakosok közül bárki beviheti a gyümölcsöt vagy lepárolni való gyógynövényét, és a beosztott rend szerint az alkalmazottak végzik el a feldolgozást. A közösségi feldolgozóknál meghatározott szabály szerint a szolgáltatást önköltségi áron kell elvégezni, vagy a termelők választhatják azt az opciót, hogy a feldolgozott termék felét otthagyják ellenértékként, amit a szövetkezet saját csatornáin keresztül értékesít.

A társadalmi célok mellett azonban erőteljesen megjelenik a termelési volumen növelésének és a piaci csatornák bővítésének szándéka, amit a szövetkezet egyik alapítója a következőképpen fogalmazott meg: „*alapvetően mi gazdasági alapokra helyezük a szövetkezetet*”. A szövetkezetet egy szűk baráti társaság alapította, ami – szemben például

a szalapai szövetkezettel, ahol a tagságot a helyi lakosság alkotja – megkönnyíti a szervezeti működést. A tagok és az alkalmazottak köre elválik, ami pedig szerencsés megoldás a szövetkezetek olyan általános problémáira, mint például a tagok munkavégzésre való ösztönzése (motivációs problémák) vagy a nem teljesítő tagok potyautas stratégiája (Juhász 2011).

A szövetkezetben átlagosan 3–4 alkalmazott dolgozott a kutatás időszakában start-munka-mintaprogram keretében, azaz közfoglalkoztatottként. A szövetkezet egyik vezetője társadalmi szerepvállalásként értékelte, hogy hátrányos helyzetűeket foglalkoztatnak:

„...az összes munkavállalónk valamilyen szempontból hátrányos helyzetűnek számít. Vagy azért, mert egyedül neveli a gyermekét, vagy azért, mert idős, és már nem tud elhelyezkedni a munkaerőpiacon. Van, aki kisebbséghez is tartozik. Semmi gondom nincs. Dolgoznak.”

A dolgozók „jó teljesítménye és lojalitása”, az, hogy itt nem jellemző a fluktuáció, annak köszönhető a vezető szerint, hogy a közmunkás bért teljesítményalapú bérezéssel kiegészítik: *„amikor szezon van, akkor rengeteget dolgoznak, de ilyenkor jól is keresnek”*.

A közösségi típusú helyi termék-előállítás hozadékai és dilemmái

A közösségi típusú helyi termék-előállítás *legfőbb előnyét* és egyben indokoltságát a zalaszentgróti munkaszervezet vezetője elsősorban *a rászorulóknak szükségleteinek fedezésében* látja: *„Nekünk már az is eredmény egy ilyen hátrányos helyzetű térségben, hogyha valaki nem értékesít ugyan, nem lép ki piacra, de kiváltja a saját fogyasztását.”* A közösségi termékfeldolgozók ugyanis helyet és eszközöket szolgáltatnak arra, hogy a környék lakosai feldolgozzák, tartósítsák a felesleges gyümölcsöt, zöldséget, azaz gondoskodjanak önmagukról.¹⁰ Amellett, hogy a projektek így módon mérséklék az elszegényedés veszélyét, fontos kiemelni a program közösség- és szemléletformáló, valamint ismeretterjesztő hatását. A közösségi programok eredményeként ugyanis elhagyatott kertek kerülnek művelés alá, új technológiákkal ismertetik meg a lakosokat, és nem utolsósorban öngondoskodásra és a munkakultúra (újra)tanulására ösztönözik őket.

A zalaszentlászlói és szalapai projektek megmutatták, hogy a LEADER-támogatásokat fel lehet használni oly módon is, hogy az alapvető társadalmi szerepvállalásnak eleget téve (lásd közösségi gyümölcscfeldolgozóban a lakosok önköltségi áron kapnak szolgáltatást) a közösségi kisüzem a „piaci viszonyokhoz igazítva” rentábilisan működjön. Ehhez azonban a források megfelelő kombinációja – többek között elegendő mennyiségű kezdőtőke, jó szellemi háttér, kapacitás és kapcsolati tőke – szükséges.

¹⁰ Az önellátásnak főként a hátrányos helyzetű családok esetében van nagy jelentősége: a háztartás-gazdaságtan eredményei ugyanis azt mutatják, hogy minél szegényebb egy család, annál kevésbé játszik szerepet a megélhetésében a gyümölcsök, zöldségek házi konzerválása, a húsfélék tartósítása (Spéder 1997).

A közösségi típusú projektekkel kapcsolatos *dilemmákat, problémákat* alapvetően két csoportra oszthatjuk. *Stratégiai szinten a legfőbb dilemmát a közösségi támogatások piaci versenyt befolyásoló hatásai okozzák.* A Zala Termárvölgye Egyesület munkaszervezet-vezetője elmondta, hogy tisztában vannak a problémával:

„Ez kérdés volt, hogy mi adjunk-e egy nonprofit szervezetnek 100%-os támogatási aránnyal ugyanúgy egy gyümölcsfeldolgozóra, mint ahogy 60%-ra adunk egy vállalkozónak, akinek a 40%-ot is ki kell mellé termelni. Ez majdnem olyan dilemma, hogy a közmunkára szabad-e pénzt költeni egyáltalán, vagy a vállalkozókat segítsük. Mert ha az a szociális szövetkezet nekiáll méhkaptárokat gyártani, ezzel kiszorítja a többi méhkaptárgyártót Magyarországon, mert olcsóbb árakkal tudnak hozni. Itt nagyon sok önkormányzat gazdálkodott közösségi címen. Ugyanúgy fóliasátorral dolgoznak. Megjelennek a zalasztentgróti városi piacon, hozzák ki a zöldséget, a palántát, közben meg Zalabérben van egy kistermelő, aki most megszüntette a tevékenységét, nem feltétlenül ezzel összefüggésben, de nem tudta eltartani magát. Ő lett a közmunkaprogramnak a vezetője.”

A szakember elmondása alapján tisztában vannak a projektekkel járó externáliákkal is:

„A feketekereskedelme is a helyi termékeknek fellendült. (...) Azok az emberek, akik nem tehetik meg, hogy boltban veszik meg, azok megveszik kéz alatt. Vannak elosztó rendszerek, áfa nélkül kéred, akkor ennyivel olcsóbb. Ebből egy idő után ki fognak lépni. (...) A helyi terméknek az egyik élharcosa szokta azt mondani: ez olyasmi, mint a tömegsport. Van egy piramis, ahol alul vannak a tömegsportolók, felül meg az élsportolók. Minél szélesebb a piramisnak az alja, annál szélesebb a csúcs is.”

Lefordítva: a közösségi kezdeményezések hatására egyre több kis- és őstermelő kezd el bővíteni a termékpalalettáját; ezeket egy ideig saját fogyasztásra állítja elő vagy cserélgeti, és vannak, akik később nagyban folytatják. A térségfejlesztő szakemberek azt várják, hogy a saját vagy helyi szükségletek kielégítését célzó termék-előállítókból később „nagyobb volumenben termelő vállalkozókká” válhatnak (átkerülve ezzel „márkateremtők”, piacra termelők csoportjába). Eljutottunk tehát a „*közösségi típusú projektek paradoxonához*” (ahogyan a tilaji példánál plasztikusan bemutattuk): a közösségi típusú projektek támogatásának „társadalmi hasznát” éppen azok a nem szándékolt externális hatások jelentik, amelyek sokszor megnehezítik a projektek lebonyolítását.

A közösségi jellegű támogatások céljával és jogosultságával kapcsolatban nem csak a térségek fejlesztési koncepciójának szintjén jelentkeznek ellentmondások; a program egészének szintjén sem tisztázottak a fejlesztői szándékok. Erre utalnak legalábbis a *törvényi szabályozás és a pályázati konstrukciók közötti „rések”*. Ezek közül az első a szervezeti formák és jogosultságok kérdése: míg a fennálló szabályozások például egy egyesület számára megengedik „mintagazdaság” üzemeltetését, addig a termények feldolgozását, helyi ter-

mékként való értékesítését vagy vendéglátásban való felhasználását nem,¹¹ mint a Reziben létrehozott mintagazdaság példája mutatja.

Emellett a közösségi gazdálkodás LEADER-forrásból való támogatása *finanszírozási/likviditási problémákat* vet fel a kistélepülések esetében: például a komplex településfejlesztésben gondolkodó szalpai önkormányzat több más forrás mellett LEADER-támogatásra is pályázott, amelyből egy majort szándékoztak felújítani, amit olajsajtolás és állattartás céljára hasznosítottak volna. Az elnyert 20 millió forintos LEADER-forrást azonban végül nem tudták felhasználni, mert az utófinanszírozású pályázathoz elő kellett volna teremteni 4 millió forintos biztosítékot ahhoz, hogy hitelt kaphassanak a banktól. Végül más, kisebb forrásból valósították meg a projektet több lépésben.

Ezek a problémák tehát arra utalnak, hogy ugyan van egy kormányzati törekvés a „gazdálkodó önkormányzatok” támogatására többek között közösségi célú projektek révén, ugyanakkor ennek lehetőségei, a törvényi, finanszírozási háttér továbbra sem eléggé kidolgozott (lásd még Varga 2010). A másik következtetés, hogy a kisebb/szegényebb önkormányzatok az utófinanszírozás miatt nem képesek nagyobb LEADER-forrásokat igénybe venni, amelyekből komolyabb fejlesztéseket lehetne kivitelezni. Ezek az anomáliák a LEADER-támogatások céljának, a jogosultak körének, a támogatás felhasználási módjainak és konstrukcióinak átgondolását is előrevetítik. Ugyanakkor mindkét térségben hangsúlyozták: *„a LEADER-hez hasonló, komplex térségfejlesztési forrás az elmúlt néhány évben nem volt”*. Bár ezzel a támogatási rendszerrel is vannak problémák, de még mindig ez az, amely leginkább támogatja a közösség irányából érkező fejlesztési javaslatokat.

Vállalkozási típusú projektek

A vállalkozási típusú támogatásokat leginkább a tevékenység típusa vagy a vállalkozás/birtok nagysága alapján lehet csoportosítani. Összességében a helyi termék-előállításra pályázókról elmondható, hogy ezt a tevékenységet a több lábon állás stratégiájának részeként, általában a mezőgazdaságból és turizmusból származó jövedelmi formákkal kombinálják (illetve néhány esetben egyéb, például kereskedelmi tevékenység is megjelenik mellette). A továbbiakban a megélhetési stratégiák alapján különböztetünk meg 3 típust, melyeket rövid példákkal szemléltetünk.¹² További típust jelenthetnének a helyi termékek eladására irányuló beruházások (helyi piacok és helyi termékeket értékesítő boltok), ezeket azonban nem tárgyaljuk külön, mert a kutatás során nem talákoztunk olyan LEADER-támogatásból létrejött projekttel, amelyik működőképes lett volna.

¹¹ Helyi terméket őstermelők, kistermelők, családi gazdaságok, kézművesek, egyéni vállalkozók, vállalkozások, szövetkezetek állíthatnak elő és értékesíthetnek (*Helyi termék kézikönyv* 2014: 9).

¹² A helyi termék-projektek közé tartoznak a „hagyományos gyümölcsös” telepítésekre adott támogatások is. Zalában szám szerint 11-en pályáztak kb. 1–1,5 hektáros területek bekerítésére. Őket külön nem tárgyaljuk, csak akkor, ha ez a tevékenység más stratégiákkal, vállalkozásokkal párosul.

Továbbblépők: termelőből termékfeldolgozók

E csoportba olyan őstermelőket, kisgazdákat soroltunk, akik egyfajta „továbbblépésként” pályáztak a már meglévő birtokukon termelt termények vagy állatállományuk által biztosított hús, tej feldolgozására. Idesoroltuk továbbá azokat, akik már eleve helyitermék-előállítás céljából gazdálkodnak kisebb területeken, és a LEADER-támogatásból termékkínálatukat vagy vállalkozásukat bővítik. A „továbbblépők” csoportjába négy-öt pályázó sorolható mindkét térségből. Ők nagyobb birtokkal vagy állatállománnyal rendelkeznek az 1–1,5 hektáros területek művelésére pályázóknál (zalai „hagyományos gyümölcskert” program keretében), de így is többnyire az őstermelők, kisbirtokosok kategóriájába tartoznak.

A több lábon állás elvén gazdálkodók mintapéldájaként egy erdősztechnikai és kertészmérnöki végzettségű pályázót mutatunk be, aki tisztviselőként dolgozott több mint tíz évig a szőlő-gyümölcs ágazat szakértőjeként, miközben hobbiból kezdett bele a gazdálkodásba nyugdíjas szüleivel együtt. Jelenleg 10 hektár földje van, amelyből 1,5 hektár szőlő, 1 hektár gyümölcsös (egy része LEADER-telepítés). Két éve sikeresen borászkodik, folyó- és palackozott bort is értékesít, egyelőre csak végfelhasználóknak. Jelenleg kb. 5000 liter bort értékesít, de néhány éven belül ezt a mennyiséget meg szeretné háromszorozni. A borászat fejlesztése tehát komoly célként lebeg a szeme előtt, ennek érdekében látogatható pincét és vendégfogadót is kialakított a birtokán. 2013-ban fehér és vörös kategóriában az ő borai közül választották a Zalai Borút Egyesület borversenyén Zalaszentgrót város borát. Ő tehát a jelen tanulmányban bevezetett kategóriák szerint a „márkateremtők” közé tartozik, hiszen boraival, melyek a család nevét viselik, a térségben már ismertté vált. A vizsgálat időpontjában hivatali állását feladva birtokfejlesztésbe kezdett, tervei szerint mind a szőlő, mind a gyümölcsös területét megkétszerezi a közeljövőben. A LEADER keretén belül édesapja pályázott 0,7 hektár telepítésére (kajszi, szilva, meggy) és néhány eszköz beszerzésére. A gyümölcsöt egyelőre nyers formában szeretnék értékesíteni, mert felmérve kapacitásait, a borászat mellett nem fér bele más gyümölcsök feldolgozása, de hosszabb távon gondolkodik az aszalásban és a kajszi magjából történő olajsajtolásban is.

A megsajtolással, olaj-előállítással a közgazdász végzettségű feleség foglalkozik, aki szintén hobbiként kezdett a vállalkozásba, de előtte elvégzett egy kiegészítő gyógy- és fűszernövény termesztő szakot is az egyetemen. Közben beszereztek egy saját sajtológépet. (Tökmagolajat, lenolajat, sáfrányos szeklicemag-olajat állítanak elő, máriatövissel, körmövirággal is próbálkoznak.) A család tehát több lábon állva különböző helyi termékek előállításából kíván a jövőben megélni, úgy gondolják, ehhez 3 hektár szőlő és 2 hektár gyümölcsös elegendő alapanyagot szolgáltatna. A stratégiák számbavétele után látszik, hogy a gyógynövények és a gyümölcsös – amelyre LEADER-keretek között pályáztak –, kiegészítő tevékenység a család számára, a felhasználás és értékesítés módja még nincs teljesen kitalálva. Jelenleg a fő profil a szőlőművelés és a borászat, amelynek fejlesztését azonban nem LEADER-forrásból oldják meg.

Összességében erről a csoportról elmondható, hogy míg a nagyobb birtokkal rendelkező mezőgazdasági termelők többnyire a rosszul értékesíthető gyümölcs feldolgozását végzik, azaz az ebből eredő veszteség minimalizálása miatt fognak bele a helyi termék előállításába, addig a kisebb birtokot művelő őstermelők a helyi termék előállításához szük-

séges alapanyag biztosítása miatt kezdenek bele, vagy újíttják fel a gazdálkodói hagyományokat, ők jellemzően több terméket állítanak elő, vagy turizmussal kombinálják bevételi forrásaikat.

„Komplex turisztikai szolgáltatók”

Szatmárban a húsz helyi termék előállításra pályázó közül hat, Zalában kettő olyan LEADER-pályázóról van tudomásunk,¹³ akik a helyi termék-előállítást valamilyen turisztikai csomag részeként folytatják. Ezekről a vállalkozásokról elmondható, hogy a fő tevékenység a vendégfogadás, és a helyi termék előállítását kiegészítő szolgáltatásként nyújtják úgy, hogy egyben a falusi portán termő gyümölcsök felhasználását is megoldják vele. Szatmárban már régóta hagyománya van annak, hogy ha a turista egy falusi vendéglátóhelyen megszáll, akkor érkezéskor pálinkával kínálják, majd az étkezéskor feltalálják a saját termesztésű zöldségeket, saját lekvárt, mézet stb. Ezt 2008 óta „falusi vendégasztal”¹⁴ szolgáltatás címén legálisan is megtehetik egy maximum 15 fős társaság ellátására. A vendégfogadók már jó ideje rájöttek, hogy a turistáknak nem elég csak szállást adni, hanem komplex szolgáltatásokat kell nyújtani.

Ennek egyik módja, hogy a vendéglátók egymástól, illetve más vállalkozóktól vásároljanak szolgáltatásokat – erre találtunk is kisebb együttműködéseket mindkét térségben. Úgy véljük, hogy a kooperáció Zalában előrébb jár, mert ott a Zala Termál Völgye Egyesület vezetője a LEADER munkaszervezet vezetőségével karöltve feladatának tekinti a hálozatosodás elérését. A másik mód, amit Szatmárban, úgy tűnik, többen követnek, hogy a LEADER keretein belül saját maguk számára oldják meg a szolgáltatás bővítését, és sorra pályáztak vendégfogadók helyi termékeket feldolgozó kisüzemekre, bemutatóhelyekre. Túristvándiban a helyi kisüzemek és bemutatóhelyek egy önkormányzati „helyi piac” program részét is képezik.

A szóban forgó szatmári vállalkozók többnyire olyanokból kerültek ki, akik már korábban is vállalkoztak, és most falusi turizmussal kombinálják a helyi termék-előállítást. A fokozatos építkezést és a diverzifikációt egyaránt illusztrálja, hogy aki azelőtt Túristvándiban kemencében kenyérlángost sütött a turistáknak, most helyi „pékáru-bemutatóhelyet” üzemeltet, akinek kocsmája volt, „pálinka-bemutatóhelyre” és szállásra pályázott, aki pedig lekvárt főzött Penyigén, most „lekvárfőző bemutatóhelyre” nyert támogatást.

A turisztikai vállalkozókra is jellemző tehát – az előző csoporthoz hasonlóan – a több lábon állás. Egy szatmári pályázó, aki egy előző LEADER-pályázati körben már vendégház létrehozására is nyert támogatást, és 36 hektáros családi birtokkal, továbbá egy ital-nagykereskedéssel is rendelkezik, a vendégház épületében egy lekvárfőző bemutatóüzemet

¹³ Valószínűleg mindkét térségben számuk ennél valamivel több lehet. Nem számoltuk ide azt a vállalkozót például, aki Zalában szintén komplex turisztikai csomagban gondolkodva LEADER-pályázatból egy nagyon magas minőséget képviselő szállást épített, a helyi termékeket egyelőre azonban nem maga kívánja előállítani, hanem tervei szerint megvásárolja majd a környező östermelőktől.

¹⁴ A 137/2008 (X. 18.) FVM rendelet szabályozza.

hozott létre. A vállalkozó elmondta, hogy a termék-előállítását a turizmussal együtt csak kiegészítő forrásnak tekinti egyelőre. A lekvárfőzéssel kapcsolatban pedig így fogalmazott:

„Hagyományos kézműves lekvárt akarok csinálni. Nem nagyüzemet, kamionnyit. Nem ez a célom. A célom az, hogy minél többen ismerjék meg azt a régi, a szó szoros értelmében manuális, kézi, családi hagyományt.”

A LEADER keretében megvalósított bemutatóhely néven futó vállalkozásoknak tapasztalataink szerint két célja van: (1) a „turisztikai élmény”¹⁵ megteremtése, a helyi hagyományok bemutatása (a támogatottak szerződésben vállalják, hogy „24 napot a szezonban rendelkezésre állnak”); (2) hosszú távon saját terméket állítsanak elő, de ezt többnyire a vendégkör ellátására teszik, nem pedig nagy mennyiség értékesítését tervezik. A turisztikai vállalkozók esetében tehát egyértelműen körvonalazódik, hogy a vendégfogadást tekintik a fontosabb „lábnak”, a helyi termék-előállítás pedig a turisztikai programcsomag része, amennyiben a folyamat szemléltetése turisztikai attrakcióvá válik. Ők tehát helyi termék-előállítás tekintetében jellemzően nem tartoznak a piacorientált „márkateremtők” közé, termékeikkel többnyire (egyelőre) saját vendégeik igényeinek helyi kielégítését célozzák.

„Innovatív vállalkozók”

Ebbe a kategóriába az általunk vizsgált pályázók közül térségenként csupán egy-egy vállalkozót sorolunk, mégis úgy gondoljuk, hogy érdemes külön csoportként megemlíteni őket, mert teljesítik a LEADER egyik fontos célkitűzését: a helyi termékeket innovatív módon állítják elő. Mindkét vizsgált térségben egy-egy olyan fiatalembert találtunk, akik Magyarországon még nem létező technológiát kísérleteztek ki, vagy ültettek át külföldi modell alapján a magyar viszonyok közé; mindkét eset schumpeteri értelemben vett innovatív vállalkozásnak minősül (Schumpeter 2006 [1980]) a helyi termékek piacán.

A szatmári fiatalember, aki termelésvezetőként dolgozott egy élelmiszer-gyártó üzemben, két évig kísérletezett a „fagyasztva szárított” zöldségek és gyümölcsök előállításán, amely technológia más területeken (pl. vérszállítás), illetve bizonyos zöldségek (pl. gomba) esetében ismert volt, de gyümölcsöket eddig nem tartósítottak vele. Miután a fiatalember állása megszűnt a vállalatnál, eldöntötte, hogy saját vállalkozásba kezd. Ebben segített a LEADER-pályázat, amiből felépítette kisüzemét, emellett még építkezési alapanyagok kereskedelmével is foglalkozik.

A fiatalember ugyan új technológiát honosított meg a „fagyasztva szárítással”, mégis a „helyi termék” előállítói közé sorolható, mert – bár kísérletezik többféle gyümölcsrel is

¹⁵ A helyi termék tehát hozzájárul a falusi turizmus „autentikusságához” – közvetve pedig a térség imázsához – azzal, hogy helyi ételeket, termékeket fogyaszthatnak a látogatók. Még akkor is így van ez, ha tudjuk, hogy sokszor ez az autenticitás „teremtett”, hiszen már homályba veszett vagy soha nem létező hagyományok felújításán, megteremtésén alapszik (lásd többek között Bali 2007, Pusztai 2007, Kiss 2014).

– fő termékei a szatmári szilvához kapcsolódnak, és hagyományos termékeket (pálinkát és lekvárt) is állít elő. Saját imázsának kialakításakor felhasználta „Panyola” brandjét is, hiszen márkanévként a „Panyolium” nevet adta. Termékeit elsősorban nagyvárosi célközönségnek értékesíti viszonylag magas áron, legtöbbször Budapestre szállít. Jelenleg négy-öt állandó megrendelője van, akik a szárított gyümölcshipset alkalmazottaiknak „reggeli nasiként” adják. A kutatás időpontjában a termelés csak próbaüzemmódban zajlott, de a cél egy komoly direkt marketinggel a rendszeres üzleti partnerek megtalálása volt, amihez a vállalkozó egy marketinges munkatársat is foglalkoztatott.¹⁶ A férfi szerint hosszú távon a vállalkozás biztosítani fogja a megélhetést: *„Ha kinövi magát, akkor meg tudok belőle élni. Még két év kell legalább.”*

A másik zalai fiatalember története egy klasszikus „mesebeli történet”, ahol a szegény, ámde tehetséges vállalkozót felkarolta egy mecénás, és bízva tehetségében, meghitelezte számára a kezdőtőkét. A vállalkozás egy mobil gyümölcsfeldolgozó üzem, amelyről a fiatalember azóta álmodozott, amióta Ausztriában egy családi vállalkozásnál dolgozott, ahol dobozos almalevet gyártottak. Ez azonban egy fix telephelyű feldolgozóüzem volt, amit a vállalkozó továbbgondolt. Az ötlet azon az elgondoláson alapszik, hogy a gazdák, akik alapvetően eladásra termelnek jó minőségű almát, a kicsit rosszabb minőségű (kicsi vagy hibás, jégvert stb.) almát léalmának adják el nagyon alacsony áron. A férfi az 500 liter/órás teljesítményű (5 literes kiserelés esetén) kamionra szerelt mobil gyümölcslé-feldolgozó üzemmel¹⁷ kimegy a nagyobb gazdák földjére, és szedés után közvetlenül feldolgozza az almát. Csupán víz és áram kell hozzá, és a gazda ötliteres kiserelésben megkapja a csappal ellátott almalevét, saját termékként. A technológiát azonban meg kellett ismertetni az emberekkel, ezért a LEADER keretében roadshow-kat tartott különböző településeken, emellett direkt marketinget is folytatott:

„Mindenkinél egy alapvető kérdést tettem fel. A 25 forintos léalma és a 200 forintos almalé közötti különbséget odaadja-e a Siónak, vagy megtartja magának? – Elgondolkodtak rajta...”

A helyi termék-előállítás szolgáltatásként való megrendeléséről van szó ebben az esetben, amellyel a közepes és nagyobb gazdákat érdemes megcélózni, a gépet ugyanis két

¹⁶ A helyi termék előállítása mellett más vállalkozása is van, amely az alaptőkét biztosította. Egyelőre az alapanyagot a saját 4,5 hektáros családi birtok biztosítja, ahol mindenféle gyümölcs, de főként szilva- és meggyfák találhatók, ahol szüret idején az egész család dolgozik.

¹⁷ Magyarországon ugyan ismeretlen volt, de más országokban már elterjedt eljárás – interjúalanyunk Ausztriát, Skandináviát és Szlovéniát említette példaként –, a férfi a kamiont Ausztriából rendelte.

mázsa gyümölcs alatt nincs értelme elindítani.¹⁸ A vállalkozás nemrégiben indult, de a reklámtevékenységnek köszönhetően egyre több a megrendelés.¹⁹

A bemutatott vállalkozások sikerének esélye abból adódik, hogy nem a háztáji földeken gazdálkodó lakosokat célozzák, akik a szövetkezeti és egyéb közösségi feldolgozóhelyekre szállítanak. Míg a mobilfeldolgozó inkább a nagyobb gazdák célcsoportjára fókuszál (továbbá saját márka megalkotásán is gondolkodik), addig a szatmári vállalkozó inkább egy nagyvárosi, tudatos fogyasztói réteg megnyerésére törekszik. A helyi termék-előállítók közül mindketten abba a csoportba tartoznak, akiknek a piacra való termelés/szolgáltatás és a márkaépítés alapvető cél. Ehhez – a megvalósítók elmondása alapján – komoly marketingtevékenységre és állandó, kiterjedt üzleti partneri kör kialakítására lesz szükség (emellett megjegyezzük, hogy a minőség biztosítása is elengedhetetlen lesz). Ha ez sikerül, akkor – az előző két típussal szemben – ők kizárólag helyi termék előállításából fognak megélni.

A helyi termék-előállító magánvállalkozások jellemzői és problémái

Az előbbieken bemutatott pályázói típusok alapján elmondható, hogy a több lábon állás jegyében komplex stratégiákban gondolkodnak, többségük kisméretű/törpe birtokokkal rendelkezik, östermelő vagy kisvállalkozó. Többnyire olyan pályázókról van szó, akiknek már egyéb működő – többnyire önfoglalkoztató vagy szezonálisan foglalkoztató – vállalkozásaik vannak, vagy éppen több LEADER-pályázat beadásával teremtettk meg maguk számára a több lábon állás lehetőségét. A kutatás során az is kiderült, hogy a kicsit nagyobb birtokkal rendelkező gazdák, vállalkozók jellemzően nem pályáznak LEADER-forrásra. Ennek okait többen, köztük egy 320 méhcsaládot kezelő, főállású méhészt is megfogalmazta:

„A LEADER-be így már nem érdemes bekapcsolódni. Mert nekem minden évben nem kell 5–6 féle nagyobb beruházás. Ha tönkremegy a fűkaszám, akkor kell vennem egy 200 ezer forintosat. (...) Ezt az OMMÉ²⁰ biztosítja. Ugyanúgy a pergetőre, a kaptárakra, a teherautóra, az utánfutóra, hogyha az ember vásárolni akar. (...) Fix keret van. Meg van határozva, hogy mondjuk: 50 méhcsaládra van szükség, és hány éve méhészkedik az illető. Telephelyengedély, OMMÉ szám stb. Mindent bele kell írni. De egy délután megvan az egész. Két oldalt kitöltök, annyi az egész. Igaz, hogy utófinanszírozott, de ez nem jelent semmit. De biztos.”

¹⁸ Ebből a mennyiségből 150 liter almalé jön ki, ami 30 ötliteres tasakot tölt meg. Ezt körülbelül 16–17 ezer Ft plusz áfáért állítja elő a mobilüzem.

¹⁹ „Amikor bementem hozzá, hogy megmutassam neki, hogy miről beszélek, bevittem az ötliteres tasakot, megbontottam, adtam neki egy pohárral. – Nagyon jó! – Szeretne ilyen? (...) Hétfő reggel 8 órakor csörgött a telefonom: őt érdekli. Hoz 5 mázsa almát. Odáig fajult a dolog, hogy nem 100 hektáron gazdálkodik, amúgy is viszonylag kevés gyümölcs van, meg épületdekorációkkal foglalkozik egyébként. Az étkezési almáját is feldolgoztatta végül. Azt mondta, hogy amíg eladott 5 kg almát, addig elvitte 5 csomag almalevet. Ő nem válogatja, nem rakosgatja, tárolás, meg minden” – mesélte a zalai vállalkozó.

²⁰ Országos Magyar Méhészeti Egyesület

Ez tehát azt jelenti, hogy azok számára, akik már régebben ráálltak egy helyi termék előállítására, és nagyobb mennyiségben termelnek (de még nem számítanak nagygazdáknak), megvannak azok a bejáratott ágazati pályázati forrásaik, amelyek sokkal egyszerűbb formában, speciálisan nyújtják azt a támogatást, ami szükséges a fejlesztéshez. A LEADER – a tapasztalatok szerint – leginkább azoknak az őstermelőknek és kistermelőknek nyújt segítséget, akik még most kezdenek bele a helyi termék-előállításba esetleg más, már működő tevékenységekkel kombinálva. Ők a diverzifikáció, továbblépés eszközeként tekintenek e tevékenységre.

Ugyanakkor az is bebizonyosodott, amit a szakirodalom is alátámaszt, hogy a LEADER-forrás nem a „legszegényebbeket” segít, hiszen még a 100 százalékos támogatások is utófinanszírozásúak, ami komoly kezdőtőkét feltételez (Varga 2010). A vállalkozói pályázatok azonban általában 60 százalékban támogatottak, amihez további 40 százalékot hozzá kell tenni. Találkoztunk olyan szatmári pályázóval is, aki földjei, gépei értékesítésével teremtette meg a szükséges önrészt, majd hitelspirálba került az utófinanszírozás (és a csúszások) miatt.

„Banki hitel 2,5 millió forint, amit felvettünk. A többi úgy adtuk össze. A megmaradt kis pénzünk az uborkából, amit termeltünk. Eladtam a gépeket. Mindent, ami olyan volt. Mezőgazdasági gépeket, a géphez tartozó berendezéseket. Mert már nem tudtam használni. Beforgattuk ebbe. Számoltuk, hogy decemberre megtörténik az átutalás. Ez nem volt meg. A bank tudomásul vette, voltam bent, tárgyaltam velük, hogy fizetjük. Csak az ő pénzügyi szabályzata alapján már rossz hitel minősítésre tett bennünket.”

A csúszás abból adódott, hogy a pályázó számára nem volt világos, hogy az üzem átadásakor be kell mutatni a termelés teljes folyamatát, nem csak a gépek működését ellenőrzik, márpedig az átadáskor nem volt aszalnivaló gyümölcs, ehhez vásárolni kellett volna, ami – a pályázó szerint – nem túl életszerű, de megtette volna, ha tud erről a szabályról. Az átadás körüli félreértés több dologra is rávilágít: egyrészt a pályázati rendszer rugalmatlansága, ami nem okozott volna fennakadást, ha a pályázónak nincs hitele, azaz ha elegendő kezdőtőkéje lett volna. A másik tanulság, hogy a pályázati folyamat gördülékenységében nemcsak az anyagi, hanem a társadalmi tőke (Coleman 2006 [1988]), azaz a megfelelő kapcsolatok, információs források megléte is alapvetően fontos. Egy másik pályázó ugyanis elmondta: neki megvoltak a megfelelő kapcsolata, akiken keresztül tökéletesen informált volt, így felkészült rá, hogy az üzemet gyártás közben kell bemutatni: vásárolt feldolgozandó gyümölcsöt, és mire jöttek ellenőrizni, a teljes termékskálát előállította, így a pénzt is időben le tudta hívni.

A helyitermék-előállítás szerepe a térségimázs kialakításában és a hálózatosodásban

A helyitermék-előállítás a gazdasági szereplők szintjén vizsgálva megélhetési forrás, térségi szinten ugyanakkor imázsteremtő eszköz, turisztikai vonzerő. Az imázsteremtési folyamat a vidéki térségek funkcióinak átalakulása következtében indult meg, melynek során a falu és város közötti éles határ elmosódott (Mormont 1987, Bessiére 1998, Csíte 1999, Kovách 2012, Csurgó 2013, 2014 stb.). Ez az átalakulás magával hozta a falusi térségek saját identitásának újraértelmezését (Bessiére 1998), ami új hagyományok (városiak igényei szerinti) megalkotását és szélesebb társadalmi érdeklődést jelentett a vidék iránt. Az újfajta identitás fontos eleme a helyi kultúra, ezen belül is a gasztronómiai hagyományok újrafelfedezése, újraértelmezése, amely a térségek imázsképző eszköze (markere) lett. A helyi gasztronómiai hagyományok és ehhez kapcsolódóan a helyi termékek megteremtése, értékesítése kapcsán több csoport – a fogyasztók, a helyi termelők és vidéki turizmus szereplői – szükségletei találkoznak (uo.: 21)

Hobsbawn és Ranger (1983) szerint a tradíciók megteremtésének kedvező feltételt jelent, ha egy társadalomban gyors átalakulás megy végbe. Nem véletlen tehát, hogy Magyarországon 1989 után (főként az 1990-es évek második felétől a 2000-es évek elejéig terjedő időszakban) egy hagyományteremtési fellángolás volt jellemző vidéken, amely kisebb intenzitással ugyan, de a mai napig tart. Jellemzően a kulináris jellegű – többnyire hagyományos paraszti ételeket középpontba állító – fesztiválok terjedtek el, amelyek közül jó néhány jelentős hírnévre, és látogatottságra is szert tett (Kürti 2000, Pusztai 2003, Bali 2007, Csurgó–Nagy Kalamász 2007, Bódi 2008, Csurgó 2014 stb.)

Az általunk vizsgált térségek közül elsősorban a szatmári az, amely turisták által látogatottabb, és amely rendelkezik országosan is ismert hagyományokkal, fesztiválokkal és markerekkel. Ennek kapcsán esősorban a helyi, természeti és kulturális hagyományokat és értékeket középpontba helyező falusi, sport-, gasztro- és fesztiválturizmus jellemző. E turisztikai látványosságok és programok terén ugyanakkor egyre nagyobb verseny van országos szinten (sőt a környező országokban is), így a falusi vendéglátók is rájöttek, hogy nem elegendő szállást nyújtani, hanem komplex szolgáltatáscsomagokat kell kínálni. A térségi szereplők számára gyorsan kiderült, hogy ez egyedül nem megy: egy-egy elkülönült szolgáltató – de még egy település – sem tud annyi programot és szolgáltatást nyújtani a turistáknak, hogy hosszabb ideig a térségben maradjanak.

A turizmusban érdekelt szereplők: vendéglátók, polgármesterek és térségi szakemberek, vezetők már jó ideje hangoztatják a térségi együttműködés és az „egységes arculat” megjelenésének fontosságát („*Szatmárért...*” 2013). Ugyanakkor több mint tízéves, térségben végzett kutatás eredményeink alapján levonható a következtetés: ez magától nem jön létre, ehhez koordinátorok szükségesek. Vannak ugyan kisebb együttműködési próbálkozások a vállalkozók között, de ezek általában rövid életűek és törékenyek. A szélesebb körű, „robosztusabb” együttműködési rendszerek (Ostrom 1990) megszervezéséhez és fenntartásához olyan – autoritással rendelkező – vezetőkre van szükség, akik irányítani képesek a szereplőket. Erre több példát is találtunk: a szatmári térségben többnyire településvezetők látják el ezt a feladatot, de elvétve lehet olyan vállalkozókat is találni, akik kiválasztják

saját maguk számára a megbízható partnereket, és maguk felügyelik a szolgáltatások minőségét, amit a vendégeik igénybe vesznek (pl. Kiss 2014).

Amennyiben tehát egy erre alkalmas vezető megszervezi, kialakulhat bizonyos szintű együttműködés a helyi szolgáltatók, települések között, ami jó esetben párosul egy felépített településimázssal is. Szatmárban azonban – a fejlesztési koncepcióban szereplő szlogenek ellenére – elmondható, hogy jelenleg térségi szinten nincs felépített imázs vagy együttműködési koncepció, amibe a települések próbálkozásaiikkal beleilleszkedhetnek, így a térség turisztikai attrakciók, termékek és szolgáltatások terén igen mozaikos. Ezt tetézi, hogy állami szinten is hiányoznak, illetve sokszor kiforratlanok a szabályozások (ilyenek pl. a közösségi feldolgozó termékértékesítési szabályai), ami nehezíti a kezdeményezések megfelelő szintű kivitelezését.

Mivel a helyi termékek esetében nincsenek minőségi sztenderdek, belső szabályozások szükségesek (Kucsi–Tóth 2012). A minőségbiztosítás hiányában azonban a közös márkák védelme is a koordinátorokra hárul. (A piacok bizonytalan jellege, valamint a térségi márkákat veszélyeztető opportunista magatartás együttes megjelenése a centralizált irányítási formák térhódítását predesztinálja (Ménard 2008). Végeredményben az általunk vizsgált hátrányos helyzetű térségekben, sok esetben a helyi turizmusszervezőkre, többnyire a polgármesterekre hárul minden piackoordinációs feladat. A minőség kontrollálása persze hatalmat is jelent az illető számára, aki ezáltal a piacra való belépést és kizárást is felügyelet alatt tartja (Renard 2005). Amennyiben azonban a vezető egyedül van „ebben a harcban”, és nincsenek olyan támogató és értő segítők, akik adott esetben továbbvinnék a fejlesztési terveket, úgy a vezető kiesésével könnyen kudarcba fulladhat az egész felépített koncepció.

Az egyéni vagy településszintű cselekvéseket megkönnyítheti azonban, ha van egy olyan térségi szintű együttműködés, amely megadja a kereteket, és amelybe be lehet kapcsolódni. Ez az, amelyre a LEADER helyi akciócsoport (HACS) alkalmas lehet (ez egyébként a prioritások között is megtalálható), valamint ami nélkül nehéz elképzelni a sikeres hagyományteremtést és imázsépítést térségi szinten. A kutatás azt igazolta, hogy e tekintetben nagy különbség van az általunk vizsgált két célterület között.

Szatmárban a LEADER-t megelőzte a 2000-es évek elején kezdődő, több települést érintő gasztronómiai fesztiválsorozat, amely együtt járt egy 15 éves hagyományteremtő folyamattal, melynek köszönhetően mára a térségnek kialakult markerei vannak: ilyen például a Szatmárcsekei és Penyigei Szilvalekvár, a Mílotai Dió vagy a Panyolai Pálinka. Ugyanakkor a Szatmári Fesztivál – amelynek a térség kialakult hírnevét köszönheti – mára szétesett, azóta pedig nincs újabb, ehhez hasonló együttműködés, és egyelőre nincs általános elfogadottságú, a térségi koordinációra alkalmas személy sem.

Zalában az építkezés fordítva zajlott: első lépésben az erős koncepcióval bíró, elkötelezett szakembergárda (Zala Termárvölgye Egyesület vezetője és a LEADER HACS) nem a hagyományok felújítását és a termékek megalkotását, hanem a meglévő helyi termelők felkutatását, az újak támogatásával történő „beállítását”, továbbá a régiek segítségét tűzte ki célul. A szakemberek a LEADER keretein belül különböző térségi kiadványokat és internetes portálokat hoztak létre, ahol leírásokkal, elérhetőségekkel, névjegykártyákkal reklámozzák a termelőket, akiket egyébként folyamatosan ellátnak információkkal és pályázati lehető-

ségekkel is. Ugyanakkor az alábbi idézetből kiderül, hogy a cél elsősorban a termékek helyi szintű elterjesztése volt, és nem a turistákkal/városiakkal való megismertetése, utóbbi csak később vált fontossá turisztikai szolgáltatók érdeklődése nyomán:

„A fő célunk az ismeretterjesztés volt elsősorban, nem turisztikai kiadvány. Ahogy az üzenetekből is látszik, hogy minél több helyi lakos ismerje meg a termelőket. Vásároljanak helyi terméket. Tudják, hogy hol lehet hozzájutni. Minél több kicsi gazdálkodó gondolja azt, hogy ebben van fantázia, ráció, ha ő nekiáll termelni, kaphat segítséget, forduljon hozzánk.”

A LEADER-csoport tevékenységéről a megkérdezett pályázók egyértelműen és egybehangzóan jó véleménnyel voltak, ami azt jelenti, hogy – szemben a szatmári helyzettel – egy olyan szakembergárda erősödött meg, amely általános elfogadottságnak örvend. Ez pedig alapvető feltétele a szereplők sikeres koordinációjának. Látható továbbá, hogy – részben – e tevékenységek következtében a gazdasági szereplőknek egymásról is vannak információik. Egyik interjúalanyunk elmondta, hogy vendégfogadójában helyi termékeket szeretne kóstoltatni a vendégeivel, amelyeket a környékbeli termelőktől vásárolna, és ha sikerül a megállapodás, a vendégek megnézhetnék az előállítás folyamatát is. Terveit így ecsetelte egy zalai LEADER-támogatott:

„Meg lehet nézni ezt a hidegen sajtolást, a tökmagolást. Viszünk oda kirándulókat, ha van ilyen kérés. Azt még össze akarom hozni azzal, hogy például egy sonkakóstitól a Fülöpékkal megcsinálni, és megnézni ott a műhelyt. Ugyanígy sajtkóstitól lehet itt az Ancsáéknál. Tibiékkel még csak most beszéljük meg, hogy akarják-e egyáltalán, hogy embereket cibáljak a tejfeldolgozójukba. Ők joghurtokat, ilyeneket készítenek.”

Zalában tehát egy tudatos térségi szintű építkezés, a helyi termékek előállításának, értékesítésének támogatása, hálózatba tömörítése zajlik. A Zalaszentgróti kistérségnek ugyanakkor hiába van erős lokális identitása, és lépett előre a hálózatosodás útján, nincsenek kialakult, a térség/települések nevével összefonódó helyi termékei, markerei (Csurgó–Megyesi 2015). A térség arculatának formálása – talán – egy következő lépcső lesz. Erre utaló jel, hogy a helyitermék-előállítás folyamata során felmerült a minőségi garancia szükségessége, amelynek megoldását a közös védjegy megalkotásában látják. Ehhez a mintát, a szomszédos Sümeg központú LEADER-munkacsoport szolgáltatja, amely megalkotta az „Éltető Balaton-felvidékért” védjegyet. Ez a védjegy azokra a termékekre kerül rá, amelyek megfelelnek a minőségi követelményeknek, és amelynek előállítói teljesítik a hálózathoz tartozás meghatározott feltételeit (tagdíj befizetése, többiek ajánlása saját vendéglátóhelyen, helyi termékek megjelenítése az étlapon stb.). Bár a védjegyrendszer egyértelműen eszközt jelenthetne a térségi márkák megteremtéséhez (ami a helyi termékek ismertségéhez, hosszú távon pedig a távoli, szélesebb piacok megszerzéséhez vezethet), a munkaszervezet vezetője a vele készült interjúban a megjelenő gazdasági hasznot elsősorban a termelők oldaláról hangsúlyozta, a térségimázs szempontjából nem.

Összegző gondolatok

Kutatási eredményeink alapján a helyi termék-előállításnak két típusa körvonalazódott: míg a „szükségletellátók” csoportjába tartozó megvalósítók a helyi alapanyagokból, helyben megtermelt javakkal alapvetően a szűkebb környezet szükségleteinek fedezését célozzák, addig a „márkateremtők”, piacorientált gazdasági szereplők termékeiket elsősorban a fizetőképes városi célközönség és a turisták számára pozicionálják. Eredményeink azt mutatják, hogy e két ideáltípus mellett számottevő azok keveredése, sőt a társadalmi szerepvállalás és a piacorientáltság mértékétől függően a „közösségi célú” kezdeményezéseknek is több típusát azonosítottuk.

A megvizsgált – 40 helyi termék-előállításra irányuló – LEADER-projekt alapján elmondható, hogy jelenleg a szatmári térségre jellemzőbb a második csoportba tartozó „brandorientált” termelő, a zalai térségben a szatmárinál több helyi „szükségletfedező” kezdeményezést támogattak (akik később természetesen átléphetnek a másik csoportba). E különbség okait a térségek eltérő természeti és kulturális adottságaiban és múltbeli sajátosságaiban, valamint a helyi szakembergárda különböző fejlesztési elképzeléseiben és helyi termék szerepének értelmezésének eltéréseiben látjuk.

A tanulmány második felében tárgyalt térségi imázsépítés tétje meglátásunk szerint az, hogy sikerül-e versenyelőnyhöz juttatni a helyi termék-előállítókat a piaci rések kiaknázása, és az ezeknek megfelelő vásárlói csoportok megtalálása és megtartása érdekében.²¹ A márkaépítés minden térségben megkezdődött (hol előrehaladottabb, hol kezdetlegesebb állapotban van), s a helyi termékek köre jelenleg is igen széles, és egyre tágul. Ehhez nyújthat segítséget egy térség jól felépített arculata, védjegye.

Mindkét általunk vizsgált hátrányos helyzetű térségről elmondható, hogy felismerték a helyi termékekben rejlő potenciált, és támogatják azok létrehozását, létrehozóit. Elismérik továbbá a helyi termékek, a helyi gasztronómia szerepét és fontosságát a térségimázs kialakításában is, de egyik vizsgált célterületen sem ment teljesen végbe a márkasítás folyamata. A szatmári térség előrébb jár a különböző hagyományok és termékek megteremtésében, tájjal való azonosításában és ismertté tételében, ugyanakkor nincs térségi szintű együttműködés a gazdasági szereplők között, valamint nem sikerül megoldani az olyannyira fontos minőségellenőrzés és -garancia kérdését (Renard 2005) sem a helyi termékek, sem a turisztikai szolgáltatások terén. A térségi/regionális szintű védjegyek kialakításához véleményünk szerint a térségi identitás és együttműködés erősítése és az elfogadott, autoritással rendelkező vezetés hiányzik. Zalaiban pedig éppen az hiányzik, ami Szatmárban megvan: a markerek, a térséggel azonosítható termékek. Szatmárral szemben a zalaiak rendelkeznek egy olyan ütőképes szakmai gárdával, akik élvezik a helyi termelők támogatását, és képesek azok koordinációjára.

Véleményünk szerint tehát a továbbiakra nézve a helyi termék-előállítást alapvetően befolyásoló kérdés, hogy Zalaiban sikerül-e párosítani a jó szakmai kvalitásokat és az erős

²¹ Ha ugyanis ez nem sikerül, akkor a professzionális és tömegtermékeket előállító nagyokkal kénytelenek versenyezni (akikkel szemben nem sok esélyük van), vagy be kell tagozódniuk egy termelői, értékesítői hálózatba.

térségi identitást olyan térségimázssal, illetve markerekkel, amelyek a látogatók/célzott fogyasztói rétegek számára is vonzóak, Szatmárban pedig a meglévő erős markerek és befutott termékek mellett sikerül-e egy szakmailag is erős, és a közösség által elfogadott szakembergárdát találni a térség szereplőinek és gazdasági cselekvéseinek összehangolására?

Irodalom²²

- Bali János (2007): A lokális tradíció és a helyi közösségszerveződés a falusi főzőfesztyvók tükrében. In Kovács Teréz (szerk.): *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás után*. VII. Falukonferencia. Pécs: MTA RKK, 376–384.
- Bessiére, Jean (1988): Local Development and Heritage: Traditional Food and Cuisine as Tourist Attractions in Rural Areas. *Sociologia Ruralis*, 38 (1), 21–34. https://www.researchgate.net/publication/227762345_Local_Development_and_Heritage_Traditional_Food_and_Cuisine_as_Tourist_Attractions_in_Rural_Areas
- Bock B. Bettina (2012): Social innovation and sustainability. How to disentangle the buzzword and its application in the field of agriculture and rural development. *Studies in Agriculture Economics*, 114, 27–63.
- Bódi Jenő (2008): „Gasztropuccs”. Egy aprófalusi turisztikai fesztivál kulturális politikájáról. In Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan (szerk.): *Az egzotikum*. Budapest–Szeged: Néprajzi Múzeum – Szegedi Tudományegyetem, 124–142. /Tabula könyvek 9./
- Coleman, James Samuel (2006 [1988]): A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságsszociológia*. Szöveggyűjtemény. Budapest: Aula Kiadó, 109–132.
- Csité András (1999): A paraszti közösségtől a ruralitásig: a nemzetközi vidékkutatások utóbbi harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle*, 9 (3), 134–153. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9903csite.htm>
- Csurgó Bernadett (2013): *Vidéken lakni és vidéken élni*. Budapest: Argumentum Kiadó – MTA TKSZI.
- Csurgó Bernadett (2014): A vidék nosztalgája. *Socio.hu*, 2. 1, 1–20. http://socio.hu/uploads/files/2014_2/csurgo.pdf
- Csurgó Bernadett – Megyesi Boldizsár (2015): Local food production and local identity: interdependency of development tools and results. *Socio. hu*, 1, 167–182. http://www.socio.hu/uploads/files/2015en_food/csurgo_megyesi.pdf
- Csurgó Bernadett – Nagy Kalamász Ildikó (2007): A szolgáltató vidék: a Művészetek Völgye és az etyeki bor- és gasztronómiai fesztiválok. In Kovács Imre (szerk.): *A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 45–67. <http://mek.oszk.hu/12900/12990/12990.pdf>
- Frey Mária (szerk.) (2007): *Szociális gazdaság kézikönyv*. Budapest: OFA. http://www.szocialisgazdasag.hu/uploads/pdf/szoc_gazd_kezikonyv.pdf

²² A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 05. 20.

- G. Fekete Éva (2009): *Helyi termékek előállítása és értékesítése a Zala Termálvölgyében*. Kutatási zárótanulmány. Zalaszentgrót: Zala Termálvölgye Egyesület. <http://docplayer.hu/3262793-Helyi-termekek-elallitasa-es-ertekesitese-a-zala-termalvolgyeben.html>
- G. Fekete Éva (2013): *Társadalmi innováció és szociális szövetkezetek a vidéki térségekben*. Kaposvár (konferenciaanyag). http://www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2013/05/g.fekete_eva.pptx
- Helyi termék kézikönyv*. Kaposvár: Somogy Megyei Vállalkozói Központ Közalapítvány. 2014. http://videkstrategia.kormany.hu/admin/download/5/53/f0000/Helyi_termek_kezikonyv_Zselic-Dr%C3%A1va.pdf
- Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (1983): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press. http://staff.washington.edu/ellingsn/Hobsbawm_Inventing_Traditions.pdf
- Juhász, Pál (2011): A szövetkezet és a hitelszövetkezet. Az amerikai „elkanyarodás”. In uő: *A piacgazdaság intézményei és kultúrája*. Társadalomismeret 2. Digitális Tankönyvtár. Budapest: Jelenkutató Alapítvány – Program Produkt, 20–27. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_13_Juhasz_Pal_A_piacgazdasag_intezmenyei_es_kulturaja/index.html
- Káposzta József – Tóth Tamás (2013): *Regionális és vidékfejlesztési ismeretek*. Elméleti jegyzet. Debrecen. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412A/2011-0029_de_regionalis_es_videkfejlesztisi_ism_elmelet/adatok.html
- Kiss Márta (2014): *A turisztikai táj kollektív létrehozása és fenntartása*. PhD értekezés. Budapest: Corvinus Egyetem. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/836/1/Kiss_Marta.pdf
- Kovács Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón*. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. Budapest: Argumentum Kiadó. <http://mek.oszk.hu/12700/12727/12727.pdf>
- Kovács Katalin (2008): Kistéleplések lépéskényszerben. In Váradi Monika (szerk.): *Kistéleplések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 7–27. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Kuczi Tibor – Tóth Lilla (2012): *A piac szabályozási környezete – a kapcsolatok dinamikája*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem. http://uni-nke.hu/uploads/media_items/a-piac-szabalyozasi-kornyezete-a-kapcsolatok-dinamikaja.original.pdf
- Kürti László (2000): A pusztá felfedezésétől a pusztá eladásáig. In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Turizmus és kommunikáció*. Tanulmányok. Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 112–128.
- MacCannell, Dean (1973): Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings. *American Journal of Sociology*, 79 (3), 589–603.
- Ménard, Claude (2008): A New Institutional Approach to Organization. In Ménard, Claude – Shirley, Mary, M. (eds.): *Handbook of New Institutional Economics*. Heidelberg: Springer, 281–319. https://www.researchgate.net/publication/227219870_A_New_Institutional_Approach_to_Organization
- Mormont, Marc (1987): Rural Nature, and Urban Natures. *Sociologia Ruralis*, 27 (1), 3–20.
- Olson, Mancur (2006[1987]): A kollektív cselekvés logikája. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaszociológia*. Budapest: Aula Kiadó, 100–107.

- Ostrom, Elinor (1990): *Governing the Commons*. The evolution of institutions for collective action. Cambridge: Cambridge University Press http://wtf.tw/ref/ostrom_1990.pdf
- Power, Dominic – Scott, Allen, J. (2004): *Cultural Industries and the Production of Culture*. London–New York: Routledge.
- Pusztai, Bertalan (2003): Megalkotott hagyományok és falusi turizmus. In uő (szerk.): *Megalkotott hagyományok és falusi turizmus*. A pusztamérgesi eset. Szeged: SZTE Néprajzi Tanszék, 9–21. http://www.media.u-szeged.hu/publik/megalkotott_hagyomanyok.pdf
- Pusztai Bertalan (2007): „Bajászlé”. Identitás, kanonizáció és márkázás a bajai népünnepélyen. In Pusztai Bertalan – Neill Martin (szerk.): *Fesztiválok, turizmus és helyi identitás*. Edinburgh: University of Edinburgh, 7–25.
- Renard, Marie-Christine (2005): Quality certification, regulation and power in fair trade. *Journal of Rural Studies*, 21, 419–431. http://www.ut-capitole.fr/servlet/com.univ.collaboratif.utils.LectureFichiergw?ID_FICHIER=1333353762734
- Schumpeter, Joseph, A. (2006 [1980]): A gazdasági fejlődés alapjelensége. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Gazdaságszociológia*. Budapest: Aula Kiadó, 57–63.
- Spéder Zsolt (1997): Háztartások egy kistérségben. *Szociológiai Szemle*, 7 (1), 6–37. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9701speder.htm>
- Stratégia a Zala Termálvölgye térség sikeres közösségeiért és vállalkozásaiért*. Felülvizsgált Helyi Vidékfejlesztési Stratégia 2013. http://zalatermalvolgye.hu/manual_files/HVS/HVS_teljes_20130514.pdf
- „Szatmárért, ahol unokáink is szívesen élnek”. Helyi Vidékfejlesztési Stratégia, 2013. évi felülvizsgálatának dokumentuma. http://www.szatmarleader.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=1621:szatmarert-ahol-unokaink-is-szivesen-elnec-cim-helyi-videkfejlesztesi-strategia&catid=261:hvs-2011&Itemid=1521
- Varga Eszter (2010): A LEADER Program hazai gyakorlatáról. *Gazdálkodás*, 54 (6), 609–619. http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/99183/2/VargaE_2010_6.pdf

ESETTANULMÁNYOK

MEGYESI BOLDIZSÁR

A ZALASZENTGRÓTI KISTÉRSÉG AGRÁRSZEREPLŐI

Nyertesek és vesztesek

Zalaszentgrót gazdasági, társadalmi helyzete

A Zalaszentgróti kistérség, illetve a 2014-ben alakult járás szinte teljesen lefedi a korábbi Zalaszentgróti járás területét. A kistérség központja közúton a fővárostól mintegy két és fél órára (215 km), a megyeszékhelytől 41 percre (31,5 km) fekszik. A kistérség közlekedési viszonyai igen kedvezőtlenek: a Volán járatai csupán a megyén belüli és a szomszédos településekkel való kapcsolatot szolgálják, vasúti összeköttetéssel pedig csak néhány település rendelkezik a kistérség északi részén. A kistérség belső területein fekvő falvakból az ingázás nehézkes, míg a keleti részek, Óhíd és környéke számára számos szolgáltatás Sümegen, az északi terület falvaiból Zalaegerszegen volna könnyebben elérhető.

1. táblázat: A Zalaszentgróti kistérség fontosabb mutatói

Mutató	Kistérségi érték	Országos érték	Megyei érték
Lakónépesség, 2011, fő	17 627	10 091 720 (0,2%)	289 180 (6,10%)
Terület, 2011, km ²	327,04	93 024 (0,4%)	3784 (8,60%)
Városi népesség aránya, 2011, %	38,70	69,5	56
Foglalkozási ráta (15–64 éves), 2010, %	53,10	55,4	52,80
Munkanélküliségi ráta (15–64 éves), 2010, %	16,25	11,23	15,85
Várható élettartam, 2011, év	73,95	70,93	71,20
Egy adózóra jutó adóköteles éves jövedelem, 2010, ezer Ft	1337	1850	1619

Forrás: TelR-adatbázis.

A kistérség a nyugat-dunántúli vidék jellegzetességeit mutatja (1. táblázat): népsűrűsége alacsony (55 fő/km²), akárcsak a városi népesség aránya, 25 településéből csupán

Zalaszentgrót városi jogállású, és a települések zöme apró- és kistelepülés.¹ Legsúlyosabb problémája a népességfogyás. Bár az elveszületések aránya alig marad el a halálozásokétól, és a vándorlási különbözet is csak kismértékű hiányt mutat – mivel a beköltözők általában szegény városi családok, az elköltözők pedig képzett fiatalok –, ezért a munkaképes korú lakosság száma és aránya egyaránt csökken, és összetétele is egyre kedvezőtlenebb, hiszen a fiatalok, különösen a felsőfokú végzettséget szerzők – megfelelő munkahely hiányában – nem költöznek vissza a kistérségbe, az ingázás pedig nehezen megoldható. E szelekció következtében a térségben élők között nő a hátrányos helyzetű népesség száma és aránya. A hátrányok halmozódása elsősorban a roma kisebbséget sújtja, amelynek öt településen van kisebbségi önkormányzata, de valamilyen mértékben mindegyik településen jelen van (a 2011. évi népszámlálás szerint a kistérség lakosságának 3,11%-át teszik ki). Bár a térségben nem jellemző olyan jellegű népességcsere, illetve szegregátumok kialakulása, mint az ország más részein (Kovács 2005: 149, Virág 2006: 74), egy fókuszált vizsgálat a járás öt településén nyolc szegregátumot talált 2010-ben (Domokos 2010: 107).

A járás települései közül kiemelkedik Zalaszentgrótot mint járási központ. Maga a város nem annyira a demográfiai mozgások, mint a környező települések összevonása révén növekedett: 1950-ben Kísszentgrótot, 1963-ban előbb Aranyod és Tüskeszentpéter, majd Csáford, Tekenye, Zalaudvarnok és Zalakoppány településeket csatolták a nagyközséghez. Zalaszentgróttal Öhíd és az északi részen Túrje tekinthető még egyfajta mikrotérségi központnak. Míg azonban a „hegyen túli települések” (Öhíd, Szalapa, Kisgörbő, Nagygyörbő, Döbröce, Kisvásárhely, Sümecsehi és Mihályfa) között van egyfajta összetartozás-tudat, a Zala-kanyar feletti települések között nincs ilyen.² Ezt példázza a közös hivatalok „mozaikos” kialakítása is. Túrje és Batyk alapítottak közös hivatalt, Zalabér és Zalavég inkább a járásközponttal működik együtt, míg Pakod és a törpefalú, Dötk a meglehetősen távoli és nehezen elérhető Kehidakustánnyal alakított közös önkormányzati hivatalt. Ugyancsak elkülönülő csoportot képez a kistérség déli részén fekvő három település: Kehidakustány, Kallósd és Zalaszentlászló, sőt a Zalaszentgróthoz csatolt Zalakoppány, Zalaudvarnok is. E települések jellegét Kehidakustány, a fürdő jelenléte határozza meg: sok a nyaraló és apartmanház, s viszonylag alacsony az egész évben életvitelszerűen ott lakók száma (Váradi 2008: 505–508, illetve Glózer–Váradi 2008: 595–597).

A Zalaszentgróti járásban soha nem volt kiemelkedő az ipari tevékenység. Első jelentősebb üzeme 1920-ban létesült (a Károlyi-féle téglagyár, ezt követően a Magyar Királyi Állami Gyümölcs Ipartelep, 1928-ban pedig a Vajgyár és a gőzmalom), majd a 2. világháború után részben a szövetkezetesítésnek, részben az iparosításnak köszönhetően megjelenik a nagyközségben a szeszipar, a borászat, a téglagyár, a textilipar, a faipar és a zöldségfeldolgozás is. A rendszerváltást követően a korábban működő vállalatok, szövetkezetek néhány év alatt megszűntek, átalakultak, a kétezres évek elején pedig még azok egy része is csődbe ment, amelyek a kilencvenes éveket túlélték.

¹ A kistérséget tizenhat aprófalú (500 fő alatti népességszámmal), hat kistelepülés (500–1000 fő) és két közepes falú (1000–2000 fő), valamint a jelenleg 6816 fős város, Zalaszentgrótot alkotja.

² A települések közötti együttműködések és széthúzások egy sajátos metszetéről, az iskola körzetezéséről, bezárásokról Baumann (2008: 572–576) írt részletesen.

A térség gazdasági adottságai kifejezetten kedvezőtlenek. Komoly beruházás nem érkezett a járásba, a korábbi mezőgazdasági és könnyűipari üzemek termelése jelentősen csökkent, a Balatoni üdülőövezet jótékony hatásai itt már nem érvényesülnek, a kehidakustányi fürdő hatásai pedig csak a szűk környezetre terjednek ki. „A térség a megye belső periferiára szorult területe.” Az ipari termelés a térség egyik településére sem volt jellemző. A téészek ipari melléküzemágai a téészekkel együtt teljesen megszűntek. Bár az élelmiszeripar korábban fejlett volt a térségben, a keleti piacok összeomlása, valamint a multinacionális cégek hazai megjelenése a zöldség- és gyümölcsfeldolgozást, a borászati üzemeket, a kisebb vágóhidakat, a tejipari cégek fejlődését visszavetette. Míg a kilencvenes évek előtt alapított fémipari vállalatok jórészt csődbe mentek (jelenleg már csak a zalaszentgróti Uniferro és a türjei Armafílt Kft. üzemel), addig a faipari ágazat, és azon belül a bútorgyártás fejlődik.³

A helyben foglalkoztatottak száma nagyon alacsony, csupán az itt élők 26 százaléka talál helyben munkát. A munkanélküliek aránya évek óta 10 százalék felett van, ami a megyei átlagnál lényegesen kedvezőtlenebb. A tartós munkanélküliek aránya különösen a volt mezőgazdasági dolgozók között magas, többségük életvezetési problémákkal is küzd interjúalanyaink szerint. Valószínűleg ez is az oka annak, hogy az önkormányzatok élénken érdeklődnek a közfoglalkoztatási programok iránt. A kistérségben négy-hat jelentősebb helyi foglalkoztató van. Ezek nagy részére az a jellemző, hogy állandó létszámmal dolgoznak, általában csak nyugdíjazáskor van üresedés, jelentős fejlesztést egyik cég sem tervez, aminek az is oka, hogy képzett szakmunkást nehezen lehet találni a kistérségben. A kistérség foglalkoztatási helyzetét jelentős mértékben meghatározza az ingázás a megyeszékhelyre és a környező ipari parkokba.

A tanulmány egyik fő célkitűzése az, hogy az elérhető és feldolgozható statisztikai adatok mögötti összefüggéseket a járás gazdálkodóival, a mezőgazdaságban és vidékfejlesztésben érintett szereplőkkel készített személyes félig strukturált interjúkkal, dokumentumok elemzésével és terepbejárással feltárjuk. A tanulmány 35 darab, 2013 szeptembere és 2015 márciusa között készített interjú elemzése alapján mutatja be a járás mezőgazdaságát. Arra kerestük a választ, hogy milyen jellegű gazdaságok milyen termelést folytatnak, hogyan alakult az elmúlt évtized változásai során a földhasználat, a gazdaságok jelene, a termékstruktúra, a gazdaságok beszerzési és kereskedelmi kapcsolatai.

Jelentős helyi, nem mezőgazdasági szereplők

Az alábbiakban azokat a helyi szereplőket, fejlesztő és gazdálkodó szervezeteket mutatjuk be, amelyek bár nem végeznek mezőgazdasági tevékenységet, közvetlenül kapcsolódnak a helyi agráriumhoz, arra jelentős mértékben hatnak vagy hatottak. Elsőként a Zala-KAR Térségi Innovációs Társulást, majd az élelmiszeripari és az idegenforgalmi vállalkozásokat ismertetjük.

³ Erről részletesen beszámol Szíjártó (2008: 539–544).

A Zala-KAR Társulás

A Foglalkoztató Zala-KAR Nonprofit Kft.-t az egész kistérség fejlesztéspolitikáját alapvetően meghatározó, 1993 óta működő Zala-KAR Térségi Innovációs Társulás alapította. A Zala-KAR egészen a közelmúltig ellátta a kistérségi társulás munkaszervezetének feladatait, méghozzá a kötelező feladatokon messze bővebb tevékenységi körrel, az oktatás és nevelés, szociális ellátások, család-, gyermek- és ifjúságvédelem, egészségügyi ellátás, területfejlesztés, belső ellenőrzés közművelődési, közgyűjteményi területeken. Ezen felül gazdaszervezete volt a LEADER+ Zala-KAR Helyi Értéket Akciócsoportnak, és kötődött a Zala Termálvölgye Egyesülethez is, amely az ÚMVP III–IV. tengelyének pályázatait koordinálta a Zalaszentgróti és a Keszthelyi kistérségben.⁴

A szervezet képviselőinek a kutatás időpontjában volt oka a magabiztosságra: pályázataikat sikeresen zárták, majd részt vettek a szociális földprogram szervezésében, segédkeztek a helyi termékek boltjának alapításában és működtetésében, valamint a helyi termékeket előállítók és a térség idegenforgalmi vállalkozásai közötti kapcsolatok kialakításában, erősítésében.

Élelmiszeripari vállalkozások, kereskedők

A továbbiakban azokat a helyi gazdasági és civil szereplőket mutatjuk be, amelyeknek a tevékenysége kötődik a mezőgazdasághoz, vagy jelentősen befolyásolja azt: a „csigafeldolgozót”, a helyi Grót COOP Zrt.-t, az ásványvíz-palackozót és a túskezeszentpéteri malmot (Zala-Cereália Kft.).

Az egyik legjelentősebb helyi társaság a „csigafeldolgozó” (IMOFI S.R.W.S. Kft.); a francia–magyar vállalkozás⁵ 1992 óta működik a térségben. „A cég Zalaszentgrót legnagyobb munkaadója, évi 2 milliárd forintos árbevételével pedig a város második legjelentősebb gazdasági vállalkozása” – áll egy 2011-es sajtóközleményben.⁶ A vizsgálat időpontjában 140 fő állandó alkalmazottja van a cégnek, de emellett 200 hátrányos helyzetű, alacsony iskolai végzettségű idénymunkást foglalkoztatott az áprilistól decemberig terjedő szezonban. Ez a vállalkozás kimondva-kimondatlanul a térség roma lakosságának nyújt rendszeres jövedelemszerzési lehetőséget. A társaság évente több mint ezer tonna készárut szállít Franciaországba, ami a piac 10–12 százalékát teszi ki.

A fenti cégeken kívül még a Coca-Cola Zrt. (NaturAqua) ásványvíz-palackozó egysége foglalkoztat 36 főt, itt az állandó alkalmazottak mellett jelentős a kölcsönzött munkaerő aránya is. A termálfürdőt üzemeltető Kehida Termál Kft. szintén jelentős foglalkoztató, és idegenforgalmi vonzereje révén előnyösen hat a térség kistermelőinek helyzetére is (Váradi 2008: 508–514).

⁴ Erről részletesen beszámol Váradi (2008: 514–518).

⁵ <http://www.saghegykft.hu/> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

⁶ http://nol.hu/gazdasag/zalaszentgroti_csigat_esznek_a_franciak (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

A Zala-Cereália Kft.⁷ 1993-ban alakult, tulajdonosai a környékbeli szövetkezetek, illetve magánszemélyek voltak. A tulajdonosi kör azóta nagyban megváltozott, de továbbra is belföldi magánszemélyek, illetve szövetkezetek tulajdonában van a cég. Két fő ágazata van: a malmi őrlés és a takarmánygyártás, ezt egészíti ki egy pulyka-előnevelő üzem. A megyében ez az egyetlen még működő malomipari vállalkozás. A malomnak jelentős tárolókapacitása van (6000 tonna automatizált fémsiló, 4000 tonna padozatos raktár, 800 tonna készáru-raktár). A beszállítók a dunántúli nagytermelők és felvásárlók, közülük érdemes kiemelni a Tüskei Összefogás BÉSZ-t. A takarmány-előállítás sikerében fontos szerepet játszik a Zala-Cereália érdekeltségébe tartozó rábahídvégi pulyka-előnevelő telep.

Utoljára maradt a Grót COOP Zrt., a kistérség egyik legjelentősebb munkaadója, amelyet 1999-ben alapítottak a Szentgrót és Vidéke ÁFÉSZ tagjai, jelenleg hat magánszemélynek van 3 százalék feletti tulajdonrésze, de a részvények több mint fele kisbefektetők birtokában van.⁸ A cég fő profilja az élelmiszer jellegű vegyes kereskedelem, de emellett egy iparcikkboltot és egy italkereskedést is üzemeltet, valamint ingatlan-bérbeadással is foglalkoznak. A foglalkoztatott létszám 80 fő körül alakult az elmúlt években.

Korábban, az ÁFÉSZ-időkben a társaság jelentős felvásárló volt, boltjai a helyben termelt kertészeti termékek friss fogyasztási piacát jelentették. A vezető elmondása szerint *„ma már nincs meg a megfelelő árualap, nem tudom helyben felvásárolni a szükséges mennyiséget burgonyából, hagymából, paradicsomból, a rendelkezésre álló mennyiséggel nem érdemes vesződni, egyszerűbb beszerezni azt a nagybani piacon”*. A kertészeti termesztés visszaeséséről több interjúalanyunk is beszámolt. Kérdés, hogy a szinte minden településen megjelenő szociális szövetkezetek és a közfoglalkoztatási programok keretei között zajló termelés alkalmas-e a kertészeti ágazat újabb felfuttatására.

A Zalaszentgróti kistérség mezőgazdasága

Amint más aprófalvas, nyugat-dunántúli vidékeken, ezen a tájon is a törpe- és kisbirtokok uralták az agrártermelést két nagybirtok mellett: az egyik a Batthány-uradalom volt Zalaszentgróton, a másik, türjei központtal, a csornai premontrei rend birtoka volt, kisebb-nagyobb megszakításokkal 1945-ig. Ezt követően itt állami gazdaság alakult, amelynek jogutódja a ma is működő Zal-Agro Zrt. A rendszerváltozást öt termelőszövetkezet élte meg; amelyek gyorsan, a kilencvenes évek közepén felbomlottak. A nyomukban kialakuló birtokstruktúrát a kilencvenes évek végétől részben az elaprózott, másodállásban művelt kisbirtokok, részben a volt téessztelephelyekből kialakuló magyar és külföldi tulajdonban lévő agrárvállalkozások uralták (Zala-KAR 2004: 27).

A Zalaszentgróti járásban a földek alacsony aranykorona-értékűek (átlagosan 16 AK), ami gyümölcs- és takarmánygabona termesztésére alkalmas. Ennek megfelelően korábban minden településhez tartozott szőlőhegy, gyümölcsös, és az iskolákban egészen a hetve-

⁷ Céginformáció: <http://www.zala-cereal.hu/index.html> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

⁸ A leírás a Jáger Alexandra 2011-ben írt szakdolgozatában található adatok és a cégvezetővel készített interjú alapján készült.

nes évekig folyt gyakorlati kertészeti oktatás, ami mára abbamaradt. Jelenleg a szántóföldi gazdálkodás a legjellemzőbb, az állattartás szinte teljesen felszámolódott a rendszerváltást követően, a nagyüzemi baromfitenyésztés mellett csak néhány közepes családi gazdaságban folyik szarvasmarhatartás, illetve elvétve háztáji sertéstartás. Ennek megfelelően a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepe, bár az országos átlagnál magasabb, jelentősen csökkent az elmúlt évtizedekben, a 2011. évi népszámlálás szerint a foglalkoztatottak mindössze 7,1 százaléka dolgozott az agráriumban.

A mezőgazdaság napjainkban

A továbbiakban bemutatjuk a zalaszentgróti járás mezőgazdaságát, majd annak jelentősebb szereplőit. Ahogy a múltban, így most is a nagybirtok jellemzi a térséget. Kevesebb mint egy tucat, néhány száz hektáros, kivételes esetben 1000 hektárt meghaladó birtokon gazdálkodó szántóföldi tevékenységet folytató gazdaság mellett néhány tucat közepes, 80–200 hektáros és számos 80 hektár alatti gazdaság található. Emellett továbbra is megtalálhatók az 5 hektár alatti kifejezetten kisméretű gazdaságok a térségben. Bár elsősorban azokat a gazdaságokat vizsgáltuk, amelyek kiváltják egy családtag kereső tevékenységét, s ezek jellemzően 5 hektár felettiek, érdemesnek tűnt néhány kis területen gazdálkodó, egyedi terméket előállító gazdálkodóval is találkozni: a térségben több méhészet, kecskatenyésztő, tökmagolaj-ütő és borászat működik, esetükben a birtokméret jellemzően nem éri el az öt hektárt. Új jelenség, hogy a járásban két szervezet alapított szociális szövetkezetet, összesen hat településen. Ezekben jobbra zöltséget termelnek, valamint a tagság még létező háztáji állatainak takarmányszükségletét állítják elő.

A korábban jelentős szőlőtermesztés (Gyarmati 2005: 7, Biró et al. 2012: 60–61) napjainkra szinte teljesen eltűnt, ahogy a háztáji jellegű gyümölcstermesztés is. Bár úgy tűnik, a szőlőtermesztés a reneszánszát éli, megélhetést csak néhány tucat családnak nyújt, akik gyakran idegenforgalmi tevékenységet is végeznek.

A mezőgazdasági üzemek leírása – általános kép

A Zalaszentgróti kistérség mezőgazdasági jellegzetességeinek bemutatását a földbirtokmegoszlás ismertetésével kezdjük. A földbirtokmegoszlást vizsgálva azt látjuk, hogy a legtöbb támogatott gazdaság 1,1 és 5 hektár közötti, 100 hektár feletti területtel pedig csupán 22 gazdaság rendelkezik (2. táblázat).

Ahogy az ország más területein, a nyers adatok önmagukban itt sem árulnak el sokat a földbirtokviszonyokról. Ezért érdemes kvalitatív módszerekkel feltárni az együttműködő gazdaságok közötti kapcsolatokat. Ezekről az egyes gazdaságtípusoknál fogunk részletesebben írni.

2. táblázat: A földbirtokméret megoszlása a Zalaszentgróti kistérségben, 2012

Földbirtokméret, hektár	Gazdaságok száma, db	Megoszlás, %
0 ha	51	10,5
0–1 ha	42	8,7
1,1–5 ha	193	39,9
5,1–10 ha	58	12,0
10,1–20 ha	48	9,9
20,1–50 ha	44	9,1
50,1–100 ha	26	5,4
100,1–300 ha	20	4,1
300,1 ha felett	2	0,4
<i>Összesen</i>	<i>484</i>	<i>100,0</i>
Hiányzó válasz	5	
<i>Mindösszesen</i>	<i>489</i>	

Saját szerkesztés az MVH 2012. évi támogatási adatai alapján.

A másik lehetőség a fenti adatok értelmezésére, ha összehasonlítjuk azokat más térségek adataival. Igazodva a statisztikai adatok rendszeréhez, a térség adatait (ez esetben a kistérségi adatokat) a megyei és az országos földbirtokadatokkal vetjük össze az alábbiakban a 2010-es Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) adatait felhasználva (3. táblázat).

A térségben az átlagos üzemméret – az egyéni gazdaságok és a gazdasági szervezetek esetében egyaránt – elmarad az országostól, de a megyei átlagnál az egyéni gazdaságok fajlagos mutatóinak értékei magasabbak. Ugyanakkor – annak ellenére, hogy a térség elsősorban gyümölcskultúrájáról nevezetes – az egyéni gazdaságok körében a szántóföldi gazdaságok aránya az az indikátor, amely mind a megyei, mind az országos adatokhoz képest jelentős többletet mutat. A szántóföldi gazdálkodók teljes népességbeli aránya kifejezetten magas: 7,3 százalék, az országos átlagot kétszer meghaladja, és a megyei átlagnak is több mint másfélszerese.

Ugyanez mondható el a kertészeti hasznosítású területek és a házikertek arányáról is (4. táblázat). Az adatokból az is kiolvasható, hogy a kertészeti hasznosítású területek szinte teljes egésze egyéni gazdaságok kezelésében van, míg az ország más területein a gazdasági szervezetek is részt vállalnak a kertészeti tevékenységekben. Vélhetően részben a házikertek, szőlőskertek hagyományosan magas száma, részben pedig a nagyüzemi gyümölcsstermesztés visszaszorulása lehet az oka annak, hogy a gazdasági szervezetek kezében gyakorlatilag nem maradt kertészeti hasznosítású terület a Zalaszentgróti kistérségben.⁹

⁹ Esettanulmányunk további részeiben kevesebb figyelmet tudunk szentelni a kertészeti ágazatnak és a háztáji gazdálkodás helyzetének, a kérdés mélyebb vizsgálata további kutatást igényel.

3. táblázat: A mezőgazdasági tevékenység jelentősége a Zalaszentgróti kistérségben, 2010

	Gazdaságok száma, db/1000 fő	Gazdaság átlagos mérete, ha	Szántóföldi gazdálkodók aránya az össznépességben, %
Zalaszentgróti kistérség	130,53	–	–
Zalaszentgróti kistérség – gazdasági szervezetek	1,24	111,89	0,06
Zalaszentgróti kistérség – egyéni gazdaságok	129,29	3,24	7,27
Zala megye összesen	89,40	–	–
Zala megye összesen – gazdasági szervezetek	1,21	155,09	0,07
Zala megye összesen – egyéni gazdaságok	88,19	2,14	5,55
Magyarország összesen	56,93	–	–
Magyarországi gazdasági szervezetek	0,85	216,57	0,05
Magyarországi egyéni gazdaságok	56,08	3,42	3,11

Saját szerkesztés a KSH ÁMÖ 2012 adatai alapján.

4. táblázat: A kertészeti és házikerti tevékenység jelentősége a Zalaszentgróti kistérségben, 2010

	A kertészeti besorolású területek* aránya a mezőgazdasági területből, %	Egy gazdaságra jutó kertméret	Konyhakertek az összes gazdaság arányában, %
Zalaszentgróti kistérség – gazdasági szervezetek	0,41	0,48	–
Zalaszentgróti kistérség – egyéni gazdaságok	3,79	0,15	65,3
Zala megye összesen – gazdasági szervezetek	1,73	3,13	–
Zala megye összesen – egyéni gazdaságok	5,05	0,13	71,8
Magyarországi gazdasági szervezetek	1,65	4,21	–
Magyarországi egyéni gazdaságok	5,13	0,22	59,0

* Szőlő- és gyümölcs-termőterület, valamint konyhakertek (egyéni gazdaságok esetén) aránya.
Saját szerkesztés a KSH ÁMÖ 2012 adatai alapján.

A gazdálkodásról, a földbirtokmegoszlásról fontos információkat tudtunk gyűjteni a falugazdászoktól, bár ezek döntően szubjektív adatok, mégis fontos mutatói az agrárium helyi percepciójának. Két falugazdász egymástól független becslése szerint a térségben mintegy ezer gazdálkodó van, „közülük 200 komolyabb”. A közepes és nagygazdákkal készített interjúk alapján ez a szám sokkal alacsonyabbra becsülhető.

Gazdaságtípusok – üzemtípusok

Az alábbiakban a Zalaszentgróti járásban jellemző üzemtípusokat mutatjuk be. Az üzemtípusok kialakításánál a legfontosabb szempont az üzemméret és a gazdaság kezelésében lévő földterület volt, de emellett a termékszerkezet, a termelés-szervezés és a piaci orientáció jellege is befolyásolta a típusképzést (Juhász 2006). Ezeken a jellemzőkön kívül bemutatjuk a birtokok eredetét, az üzemek tulajdonosi szerkezetét, a jövőbeli terveket (a földhasználat jellemzőit, a gazdaság öröklésére vonatkozó stratégiákat), a jellegzetes munkaerő-használatot és a gazdálkodás során alkalmazott tudásformákat (Tovey 2008).

A fentiek alapján a legkisebb, öt hektár alatti gazdaságokat nem vizsgálva öt üzemtípust lehet megkülönböztetni: a mezőgazdasági nagyüzemeket, a hagyományos középgazdaságokat, az innovatív középgazdaságokat, a helyitermék-előállítókat és az önkormányzatok szervezte szociális földprogramra alapított üzemeket.

Pusztán az MVH támogatási listája alapján nehéz megbecsülni, hogy valójában mekkorák a térség mezőgazdasági nagyüzemei. A legnagyobb földalapú támogatásban, valamint a legmagasabb támogatásban részesülő gazdaságok és gazdálkodók listáját bővítettük a dokumentumelemzés és az interjúk alapján. A továbbiakban bemutatjuk, hogy a saját bevallásuk, illetve a többi gazdálkodó ismeretei szerint mekkora területen gazdálkodnak, mi a fő profiljuk, kikkel működnek együtt. Érdemes megjegyezni, hogy az interjúk szerint az MVH támogatási listában felsoroltakon kívül is azonosíthatóak nagybirtokok a térségben, így például egy pakodi központtal működő sertéstelep, amely vállalkozásnak a megyeszékhelyen van a központja.

Mezőgazdasági nagyüzemek

A tanulmányban nagyüzemnek tekintem a 300 hektár feletti földterületet művelő gazdaságokat, amennyiben állattenyésztéssel is foglalkoznak, a jelentős állattenyésztő gazdaságokat (30 millió forint állattóljéti támogatás felett), illetve a 450–500 hektár feletti, csak szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó gazdaságokat.

A támogatási adatok, a dokumentumelemzés és a terepmunka alapján az alábbi gazdaságokat, gazdaságcsoportokat sorolhatjuk a nagyüzemek közé (5. táblázat).¹⁰

¹⁰ Nem sikerült minden gazdaságot a kutatás során felkeresnünk.

5. táblázat: A Zalaszentgróti járás mezőgazdasági nagyüzemei, 2012

Név	Település	Teljes támogatás, MFt	Támogatott birtok, becsült adat, ha
Váll Farm Kft.*	Pakod	216,8	n. a.
Grót Ker. Zrt.	Türje	216	1280
HBM Kft. & H. család	Zalabér	182	1200
Sz. Gy. & Kaiser Kft.	Tekenye	47,1	393
A. H. (a „német”)	Mihályfa	25	252,5**
D. család	Nagygörbő	14	450

* A gazdaság honlapja és sajtóinterjúk (Wagenhoffer 2012) alapján.

** A gazdálkodó megközelítően 1000 hektár szántóföldi területet művel a fellelhető dokumentumok és a helyben készült interjúk szerint.

A térség legnagyobb földbirtokának tulajdonosa a volt állami gazdaságból alakult Grót Ker Zrt. A cég kiemelkedő sajátosságát mindazonáltal nem a művelésükbe tartozó földterület mérete (1280 hektár), még csak nem is az adja, hogy a szántóföldi gazdálkodás mellett jelentős az állattenyésztési ágazata (380 darabos tejelő szarvasmarha-állomány), sőt több mint 800 hektáron nyújt gépi szolgáltatásokat is. A képzett helyi szakembergárdának, a környékbeli eredményeket meghaladó termésátlagoknak, valamint az erős menedzseri személetnek köszönhetően emelkedik ki a többi környékbeli üzemek közül. *„Nálunk növényvédő szakmérnök van, diplomás alkalmazottaink vannak, akik tudják, hogy mit mikor kell csinálni.”* A Zrt.-ben a menedzseri és a tulajdonosi szerepek elválnak; a menedzsment, ahogy a dolgozók többsége is helybeli, régóta a társaságnál dolgozik, és a jelenlegi tulajdonosok is a megyében laknak. Annak ellenére, hogy kialakult vevői értékesítési kapcsolatokkal tartanak fenn, minden évben megversenyeztetik a beszállítókat és felvásárlókat, azonban a kialakult árat tartják. Mivel a térségében jó minőségűnek számító, átlagosan 17 aranykoronás földeken, szakképzett mérnökök vezetésével, jó gépekkel intenzív technológiát alkalmazva gazdálkodnak, az egy hektárra eső bevétel stabilan magas (ha csökken a termésátlag, azt általában követi a termékek magasabb ára). Gazdálkodásukat szigorúan ellenőrzik. A belső elszámoláson alapuló költség-haszon elemzések mellett rendszerek a talaj tápanyagvizsgálatai is. A foglalkoztatottak száma jelenleg 65 fő, töredéke a rendszerváltozás előtti létszámnak.

Az üzemnek 2030-ig érvényes földbérleti szerződései vannak, ezért az új földtörvény¹¹ változásaitól nem tartanak.

Az állami gazdaságot a kilencvenes években a dolgozók, a menedzsment és az akkori vevők vásárolták fel, a meghatározó tulajdonosok az állami gazdaság korábbi vezetői lettek, akik továbbra is vezetőként dolgoztak a Zrt-ben. 2012-ben az akkori vezetők, egyben tulajdonosok a nyugdíjhoz közeledve úgy döntöttek, hogy eladják a céget. Egy szakmai befektető, az 1900 hektáron gazdálkodó, a szomszédos járáshoz tartozó pókaszepek

¹¹ 2013. évi CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról

Zalagrár Kft.¹² teljes egészében felvásárolta a céget, s jórészt tőkeemeléssel meghatározó tulajdonossá vált. A helyiek elmondása szerint ennek a gazdaságnak a tulajdonosa egy külföldről hazatért emigráns magyar család, a gazdaságot irányító tulajdonos helyben lakik: *„visszavásárolták a pókaszepekki régi családi birtokot”*. Az új tulajdonos sokat tett a cégért: *„mára megint elérjük és meghaladjuk a megyei átlagokat”*.

A cég egyik jelentős piaca a délszláv államok és Ausztria, ide szállítják a lucerna pelletet. A vetőmagot az országon belül értékesítik az IKR¹³-nek, a Cargillnak¹⁴, akiktől általában beszerzik a növényvédő szereket, műtrágyát, és bár a kapcsolatok stabilak, akár szerződésről szerződésre újratárgyalják az árat. Őszi búzát integrálnak, ők minősítik a terményt, majd a szokott felvásárlónak kereskedőnek értékesítik, miután megversenyeztették azokat, és szerződést kötöttek velük.

A többi nagyüzem családi alapon szerveződik, azaz egyértelműen köthető egy helyi családhoz. Általában a családtagok tulajdonolják a termelőeszközöket, és a család egyik tagja hozza meg a stratégiai döntéseket. Azonban ezeknek egy része is a korábbi téesz vagy állami gazdaság egy-egy valamikori telepének működtetését vette át. Mindegyiket a rendszerváltozás után alapították, kezdetben jellemzően szántóföldi növénytermesztést folytattak, ahogy a környéken más gazdálkodók is, de majdnem mindegyik elkezdett foglalkozni állattenyésztéssel, sertés- (Váll Farm Kft.), baromfitenyésztéssel (Kaiser Kft.) vagy húshasznú marhatartással (HBM Kft.) is az elmúlt tíz évben. Az állattenyésztési ágazat éppen a nagyüzemek közé sorolt egyik legkisebb gazdaság esetében hiányzik (D. család). A Végh Farm Kft. kivételével az állattenyésztőknek van saját földterületük. Az állattenyésztés ezekben a gazdaságokban biztos piacot jelent a saját termelésben előállított takarmánynövényeknek. Mindegyik ebbe a csoportba sorolható állattenyésztő törekszik saját takarmánykeverő üzem kialakítására. A gazdaságokat a tulajdonosok maguk vezetik, a menedzsmenttel, értékesítéssel, beszerzéssel kapcsolatos döntéseket – éppen úgy, mint a termesztéstechnológiai döntéseket – ők hozzák, esetenként fogadnak csak szaktanácsadót, illetve fordulnak az őket input anyagokkal ellátó integrátor céghez. A szántóföldi ágazatban 1–5 főt foglalkoztatnak, traktorost, illetve apróbb munkákra kisegítő személyzetet. Az állattartás valamivel több, 10–20 fő foglalkoztatását is indokolja. Ennél a csoportnál gyakori a pályázás, a hitel mellett ez a valódi forrása a fejlesztéseknek. A korszerűsítéseket, beruházásokat alapvetően pályázati forrásokból fedezik. Beszerzéseiket vizsgálva kisebb rugalmasságot látunk, mint a volt állami gazdaságnál: jellemzően több évre elkötelezik magukat, esetenként maguk is végeznek felvásárlást. Értékesítési kapcsolataik szintén hosszú távúak.

Mezőgazdasági középüzemek

Mezőgazdasági középüzemnek azokat a gazdaságokat tekintjük, amelyek maximum 450 hektáros területet művelnek, illetve maximum 300 hektárt, amennyiben állattenyésztést is

¹² Zalagrár Kft.: <http://www.zalagrar.hu/kapcsolat.html> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

¹³ IKR Agrár Kft.: <http://ikragrar.studioesztetika.hu/koszonto/> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

¹⁴ Cargill Magyarország Zrt.: <http://www.cargill.hu/hu/about/overview/index.jsp> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

folytatnak; a maximális támogatás (két kivétellel) ebben a csoportban 20 millió forint alatti. Az üzemtípus alsó határát sokkal nehezebb meghatározni. A kiinduló célunk az volt, hogy olyan gazdaságok jelenjenek meg ebben a csoportban, amelyek önálló megélhetést biztosítanak. Szántóföldi növénytermesztés esetén az 50 hektárnál kisebb gazdaság biztosan nem alkalmas erre.

A mezőgazdasági középüzemeket tehát nem lehet az előzőekhez hasonlóan kigyűjteni az MVH támogatási adatbázisából. 39 darab 50 és 450 hektár közötti birtok található az adatbázisban (ezek között van, amelyik egyértelműen köthető valamelyik előzőekben bemutatott gazdasághoz), és további 46 tételt tartalmaz a 20 és 49,9 hektár közötti birtokosok listája. Ez utóbbi csoport azért érdekes, mert az itt felsorolt gazdaságok között több is együttműködik más gazdaságokkal, illetve ebben a csoportban találhatóak állattenyésztő gazdaságok és munkaintenzív gazdaságok is; itt általában a magas támogatási összeg árulkodik arról, hogy közép méretű üzemet működtet a támogatások kedvezményezettje. A terepmunka során arra törekedtünk, hogy a támogatási listában külön megjelenő, de azonos üzemhez tartozó egységeket együtt elemezzük. A 6. táblázatban azok a középüzemek szerepelnek, amelyeket az interjúk vagy a dokumentumelemzés során elértünk, megtaláltunk.

6. táblázat: A Zalaszentgróti járás jelentősebb mezőgazdasági középüzemei, 2012

Név	Település	Teljes támogatás, MFt	Támogatott birtok, ha	Kiegészítő tevékenység
Hun D.	Zalaszentgrót	31	220,20	n. a.
T. D.	Zalaszentgrót	36	217,41	nincs
Kalász Kft.	Kisvásárhely	14	215,11	n. a.
H. I.	Zalaszentgrót	12	189,66	nincs
X.-né T. M.	Mihályfa	8	174,45	helyben aktív
B. család	Zalaszentgrót – Kehidakustány	24	174,12	helyben aktív, idegenforgalom
S. P.	Zalaszentgrót	14	152,31	n. a.
H. V.	Türje	17	151,72	nincs
S. L.	Mihályfa	9	138,63	nincs
dr. N.-né J.	Zalaszentlászló	19	136,01	idegenforgalom
T. Gy.	Türje	19	120,02	szőlő és bor
K. K.	Batyk	8	112,53	n. a.
dr. F. G.	Zalaszentgrót	27	111,63	főállásban házi orvos
id. S. B.	Óhíd	10	105,55	tejfeldolgozás
N. L.	Zalaszentgrót	10,2	99,07	gépi szolgáltatások

Saját szerkesztés az MVH 2012. évi támogatási adatai, helyi adatközlők és dokumentumok alapján.

A táblázat második és harmadik adatoszlópa alapján kirajzolódnak a középüzemek jellemzői, az utolsó oszlopban pedig az üzemek kiegészítő tevékenységeit mutatjuk be; azt,

hogy a szántóföldi termelés, illetve az állattenyésztés mellett milyen további tevékenységet végeznek. Ezt azért tartjuk fontosnak, mert az interjúk elemzése során úgy találtuk, hogy a középüzemek esetében lényeges a kiegészítő tevékenységek megléte. Amint ezt lejjebb részletesen is kifejtjük, a kiegészítő tevékenységet is végző középüzemek egyéb jellemzőikben is eltérnek a többi középüzemtől. Az alábbiakban a némileg önkényesnek tekinthető birtokméreten alapuló besorolás mellett bemutatjuk az üzemeknek azokat a jellemzőit, amelyek szintén indokolják, hogy egy csoportba soroljuk ezeket a gazdaságokat.

A középüzemek családi alapon szerveződnek, megtalálható közöttük szántóföldi növénytermesztéssel, borászattal és állattenyésztéssel foglalkozó üzem, jelentős kiegészítő tevékenységet, vendéglátást, élelmiszer-feldolgozást végző üzem, és olyan is, amelyiknek a vezetője emellett más kereső tevékenységet is végez: polgármester, vállalkozó (általában mezőgazdasághoz kapcsolódva), idegenforgalommal foglalkozik, vagy például orvos.

A középüzemek közötti szorosabb együttműködések családi, esetleg korábbi közös munkahelyi kapcsolatok alapján szerveződnek. Az ilyen együttműködések az jellemzi, hogy a családfő vagy egy nagyobb tapasztalattal, szakértelemmel rendelkező gazdálkodó végzi a gazdálkodási tevékenységet a tágabb család vagy a korábbi kollégák számára, azaz bár nem ő szerződik, de végső soron ő határozza meg, hogy mit termesszenek és hogyan, gyakran ő rendelkezik a művelési eszközökkel is. Ennél lazább együttműködéseként írhatók le azok, amelyek közepes méretű, valamint egyes nagyüzemek és/vagy integráló szervezetek között jönnek létre; azonban ezekben a kapcsolatokban a felek már nem egyenrangúak. A középüzemek általában szolgáltatásokat vásárolnak a nagyüzemtől: a betakarítás, szárítás, tárolás során szorulnak erre, valamint az input anyagok beszerzése során. Az új típusú szövetkezetek gyakran ezekre az integrátori kapcsolatokra építenek.

A középüzemek gépesítettsége rendszerint alacsonyabb fokú, a családtagokon kívül jellemzően idénymunkásokat foglalkoztatnak, így a gazdaságok jobban ki vannak téve a külső, természeti, gazdasági környezet változásainak, működésüket egy-egy kedvezőtlen időjárású év, az esetleges alacsony felvásárlási ár erősen befolyásolja. Fejlesztéseik általában önerőből valósulnak meg, de emellett időről időre próbálnak pályázati forrásokat és hitelt is igénybe venni. A középüzemek a földalapú támogatásokat is figyelembe véve átlagosan 4–5 millió forint közötti támogatáshoz jutnak évente.

Bár a csoportba sorolt gazdaságok a bemutatott jellemzők alapján hasonlóak, mégis érdemes két csoportra bontani őket aszerint, hogy milyen jellegű terméket állítanak elő, mennyire tekinthető a tevékenységük innovatívnak, mennyiben veszik figyelembe tevékenységük során a társadalmi, környezeti, gazdasági változásokat. A térségben találtunk olyan gazdaságokat, amelyek nem csupán előállítják a mezőgazdasági terményeket, hanem fel is dolgozzák, előállítanak olyan terméket, amelyet jobb áron, biztos piacon lehet eladni; ezeket innovatív középüzemeknek neveztük el. Az újításra nem törekvő, megszokott módszerrel növénytermesztést, állattenyésztést folytató gazdaságok elnevezése hagyományos középüzemek. A továbbiakban a két csoport jellegzetességeit mutatjuk be.

Hagyományos közép gazdaságok

A hagyományos közép gazdaságok közé tehát olyan üzemeket soroltunk, amelyek mezőgazdasági termékeket állítanak elő, és ezeket hagyományos csatornákon értékesítik. Az üzemek nagyobb része vagy csak állattenyésztéssel, baromfineveléssel vagy sertéshizlálással foglalkozik, vagy csak növénytermesztéssel; a klasszikus kukorica, búza, napraforgó mellett esetleg repce, árpa jelenik meg a termények között. A gazdaságok mérete, mint irtuk, 50–450 hektár, a gépesítettség alacsonyabb fokú, bár traktoraik, erőgépeik vannak, a speciális művelő eszközök, permetezőgépek, kombájnok hiányoznak.

„Ilyen magánzókkal próbálom megoldani, meg egy permetezőt vettem, folyékony műtrágyát, vegyszerezést, azt meg tudom csinálni magam. De hát a kombájnozást, azt úgy igénylem, több ilyen mozaikokat rakok össze, aki éppen ráér.” (az egyik térségi hagyományos középüzem vezetője)

A gépesítettség alacsony foka a termelésbiztonságot nagymértékben csökkenti, hiszen így a szükséges munkát nem a technológia, az időjárás vagy a növény állapota szerinti optimális időpontban lehet elvégezni, hanem amikor a munkagép elérhető, megfelelő állapotban van. Ez a probléma különösen sújtja a kisebb gazdaságokat.

A mintában szereplő hagyományos középüzemek szinte mindegyikét 40 év feletti férfiak vezetik; csak egy nő található közöttük, de az interjúk és a dokumentumelemzések alapján látható, hogy ő is a férjével együtt vezeti a gazdaságot. A férfi gazdálkodók házastársa szintén besegít a gazdálkodásba, de gyakran önálló munkahelye, egzisztenciája is van; ahogy – mint korábban volt erről szó – nemritkán maguknak a gazdáknak is. A gazdálkodók átlagosnak tekinthető mezőgazdasági ismeretekkel rendelkeznek, növényvédelmi, tápanyag-gazdálkodási vagy speciális állattenyésztési kérdésekben szaktanácsadó segítségét veszik igénybe; esetleg az input anyagok beszállítói nyújtanak szakmai támogatást számukra.

Ezeket az üzemeket korábbi téesz-, illetve állami gazdasági dolgozók vezetik, amint az alábbi interjú idézet is példázza:

„'90-ig működött a téesz, egy jó öt évet dolgoztam ott. És akkor utána a téeszt felszámolták, itt különböző okok miatt, ugye, utána magángazdálkodásba kezdtünk, itt a téesznek a területein. És akkor közben morzsolódtak le, ugye, emberek, aki beszállt, ugye, mennyi pénzzel, tőkével, és akkor hát most hárman csináljuk végül is.”

A kilencvenes évek végére többé-kevésé elérték mai méretüket, növekedésre már gyakorlatilag nincs módjuk, mivel nincsenek a térségben szabadon bérelhető vagy vásárolható földek. Általában az idesorolt üzemek vezetői nem tervezik a tevékenységük bővítését, a gazdaság szinten tartásával is elégedettek lennének. Pályázati forrásokat csak nagyon szerényen vesznek igénybe, és lehetőség szerint csak kifejezetten kedvezményes hitelt választanak:

„Nagyon régen pályáztunk, de hatalmas gond, ha kiírják a pályázatot, akkor a pályázati pénznek legalább a 70 százalékát a kereskedő akarja elvinni. És most az idén meg, hogy kiírták a Matolcsy-hitelt¹⁵, azzal végül is jobban jöttünk ki.”

Az interjúink alapján úgy tűnik, hogy ebben a csoportban a legerősebbek a beszállítói, vevői kapcsolatok. Az állattartók esetében pedig különösen erős és hosszú távú kapcsolatok jellemzőek.

A gazdaság öröklése, továbbvitele általában megoldott a hagyományos középgazdaságok egy részénél. Ezt jelzi az is, hogy az interjúk egy részén a gazdálkodó fiú gyermeke is jelen volt, beleszóltak az elbeszélésekbe, de más alanyaink is jelezték, hogy valamelyik gyermekük készül átvenni a gazdaságot.

Innovatív középgazdaságok

A továbbiakban a helyi ökológiai gazdálkodókat, kisüzemi élelmiszer-termelőket, kecske- vagy tehénsajtkészítőket, nagyobb méhészeteket, borászatokat magukban foglaló csoportot mutatjuk be. A középüzemeknek ezt a csoportját a tevékenységük újszerűsége különbözteti meg leginkább a hagyományos középüzemek tevékenységétől, a törekvés arra, hogy olyan értékesítési módokra támaszkodjanak, amelyek a technológiát vagy az értékesítési csatornákat újraértelmezik. Ilyennek tekinthetjük az ökológiai gazdálkodást, a niche-piacok használatát, valamint az egyedi termékek előállítását. Ezek szintén családi alapon szerveződő gazdaságok, de az átlagos gazdaságméret általában valamivel kisebb, mint az előző esetben; a családtagok összevont földbirtoka esetenként 50 hektár alatt maradnak, a 100 hektárt pedig csak ritkán lépik túl; az egyik lovarda és panzió birtokol több mint 130 hektár földet, valamint egy tehenészetet. A gazdaságok gépesítettsége jó; kevésbé jellemző, hogy külső szolgáltató segítségét veszik igénybe, mint az előző csoport esetében. Az üzemek vezetői között több nő és fiatal is található, többnyire helybeliek, és kevésbé domináns körökben a korábbi téesztagság. Iskolázottak, jellemzően egyetemi végzettségűek. Érdekes, hogy szinte mindegyik aktív pályázó, és fontolgatja, hogy bővíti a gazdaságát, szeretne több állatot, alkalmazottat, újabb földeket, jobb gépeket. Hiteleket általában ezek az üzemek szintén nem vesznek igénybe a fejlesztésekhez.

Feltehető, hogy éppen az alacsonyabb tőkeellátottság és a kisebb földterület ösztönzi arra az ilyen gazdaságokat, hogy új piacokat keressenek. A fiatalabb átlagéletkor, a magasabb végzettség szintén állhat annak a hátterében, hogy ezek a gazdálkodók új megoldásokat keresnek.

Vevői, beszállítói kapcsolataik nagyon sokszínűek. A termékeik egy részét helyben értékesítik, közvetlenül a háztól vagy a közeli városok és a környék piacain, ami különösen igaz a sajtkészítőkre, borászokra (zalaszentgróti bort gyakorlatilag nem lehet a térségen kívül vásárolni), méhészekre:

¹⁵ Magyar Nemzeti Bank Növekedési Hitelprogram. <http://www.mnb.hu/letoltes/nhp2-folyt-termeztajekoztato-2014szept25.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

„A sümegi piacon hetente egyszer értékesítjük, meg volt egy-két viszonteladónk.”
(sajtkészítő)

„...egy héten egyszer viszek házhoz. Aki azt mondja, hogy ő otthon van, és nem akar a piacra kizarándokolni minden héten, annak én szerdánként a házhoz viszem.”
(kecsketenyésztő)

A felvásárlókkal hasonló kapcsolatuk van, mint más középüzemeknek, kifejezetten törekszenek az állandóságra:

„Egy kaposvári egyesület a felvásárló, van egy cégük, egy marhakereskedő cég, őnekik szoktuk eladni, hát horvát, szlovén, bosnyák, itt ezen a Balkánon szoktak landolni, ott híznak meg, és gondolom, ott kerülnek levágásra.” (sajtkészítő)

A fenti idézetek azt mutatják, hogy a hagyományos értékesítési formák, mint a hetipiac, hogyan válnak ismét népszerűvé; ez az állattenyésztők számára csekély, de biztos és folyamatos bevételt nyújt. A jelentős bevételt hozó növényéértékesítésben továbbra is a hagyományosnak tekinthető felvásárlás a meghatározó, emellett alkalmanként jelennek meg a közvetlen értékesítés különböző formái.

Az idegenforgalomban érdekelt gazdálkodók a német, osztrák piaccal tartanak fenn intenzív kapcsolatot, az ökológiai gazdálkodással foglalkozó üzem pedig hagyományos felvásárlókkal áll kapcsolatban. Az interjúk alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az innovatív középüzemek gazdaságossági számítás alapján választották ki a termelési célt, de emellett személyes okai (összeegyeztethetőség a családi elfoglaltságokkal) is voltak a döntéseknek; az etikai vagy ökológiai szempontok szinte egyáltalán nem jelentek meg a döntés során.

„Az ötlet onnan jött, hogy a férjemet, amikor a téészből kilépett, akkor valahogy megkeresték osztrák gazdák – nem tudom, hogy ő törvényesen vagy törvénytelenül szerzett itt területeket –, de az biztos, hogy '95 körül, már olyan 1000 hektárja volt. És az osztrákok hozták be ezt, hogy akkor most bio módon kellene termelni. És akkor a férjem meg átrakta a mi gazdaságunkra.”

Az ökológiai gazdálkodó maga tehát nem elkötelezett az ökológiai gazdálkodás eszméi mellett. A kecsketenyésztő is kifejezetten intenzív tartásra alkalmas, érzékeny fajtát tart. Az alábbi idézet arra példa, hogy a gazdaság kialakítását, a profil meghatározását a személyes élethelyzet határozza meg:

„Foglalkoztam én gyümölcszel, őszibarackkal, aztán, ugye, születtek a gyerekek, már hárman vannak. És hát valami olyasmit kezdtünk vagy kezdtém, ami a gyerekek mellett megoldható volt.” (kecsketenyésztő)

Az utolsó idézet egy útkereső gazdaság vezetőjétől származik; a külső gazdasági kényszerszerkezet hatását mutatja, azt példázva, hogy ezek a gazdaságok minden adódó lehetőséggel próbálnak élni és törekszenek a több lábon állásra:

„...kaptunk is, meg nem is a tejért. Na, hát akkor aztán húsmarhára álltunk rá, először vettünk párat, utána saját állományból fejlesztettük. De a tejtermelés nem maradt teljesen abba, mert itt háznál, amit el tudtunk adni, azt a mai napig csináljuk. Aztán most három éve van lehetőség a tejfeldolgozásra, aztán mi is megpróbáltuk, már előtte készítgetett a feleségem sajtot, már saját célra. Aztán nagy sikere lett, aztán most ez is egy árbevétel, ez is egy lába a gazdaságnak igazából.” (sajtkészítő)

Helyi terméket előállító gazdaságok

A helyi terméket előállító kisüzemek nem biztosítják egyetlen családtag önálló megélhetését sem, azonban olyan árutermelő kapacitással rendelkeznek, amely lehetővé teszi számukra, hogy rendszeresen megjelenjenek a helyi, környékbeli piacokon, esetleg az interneten értékesítsék a termékeiket. Az alábbiakban csak az élelmiszer-termelő és -gazdálkodó mikrovállalkozásokat mutatjuk be. Az idesorolható kistermelők között például gyógynövénykertészet, mézeskalácsütő, tökmagolajütő, méhész, borász, sajtkészítő, térsztagyártó, háztáji jellegű kertészetek, illetve ezekből származó feldolgozott zöldség-gyümölcs termesztők, háztáji baromfi- és sertéstartók találhatók. A csoport nagyon heterogén, közös jellemzőjük, hogy helyi, tapasztalati tudáson alapul a tevékenységük, kis területen gazdálkodnak, elkötelezettek a környezeti és természeti értékek védelme mellett, egészségtudatosak.

A gazdálkodók között ugyan találunk olyat, aki régóta, a nyolcvanas évek óta folytatja a tevékenységét, de nem ez a jellemző. Tipikusan induló vállalkozások találhatók ebben a csoportban, olyan gazdálkodók, akik azt tervezik, hogy néhány éven belül önálló megélhetést fog számukra biztosítani tevékenységük, amelyet jelenleg kiegészítő jelleggel folytatnak; szülési szabadságról visszatérő, programozó és nyugdíjas egyaránt megtalálható soraikban. A piacot szintén tudatosan választják; gyakran felkérésük is van egy-egy termék előállítására:

„[X. Y.] felkért minket, hogy alakítsunk ki itt egy felvásárlói kört, mert Nyugat-Dunántúlon nekik nincsen ilyen, és akkor úgy gondolták, hogy jó lenne, ha mi lennénk ez a pont, és a környéken mi tudnánk ezt a célt ellátni. Ez még jövőre valószínű, hogy meg is fog történni.” (gyógynövény-termesztő)

Az idézet példázza a tudatos piacválasztást és a jövőterveket egyaránt. Gyakran ők maguk aktívan törekszenek arra, hogy formálják a piacot: *„Online értékesíték, kapcsolatot tartok egészségügyi portálokkal, és blogot működtetek – a visszajelzések szerint sok vevő így talál ránk”* – hangzott el egy másik interjúban. A termelési mód kiválasztása is tudatos választás eredménye.

Ezek az üzemek a méretükből fakadóan nem hitelképesek, saját erőből tudnak beruházni, illetve a máshol megkeresett pénzt befektetni. Számukra gyakorlatilag csak a LEADER-

pályázatok nyitottak; egy részük aktívan részt vesz ezekben, pályázik a forrásokra. Ebben nagy segítséget nyújt számukra, hogy a Zala Termálvölgye LEADER Akciócsoport számára a zalaszentgróti helyi termékek felkutatása és marketingje kiemelt ügy. Korábban helyi termékbolt is működött a városban, de mivel nem volt sem megfelelő árualap, sem kielégítő kereslet, ezért kénytelenek voltak bezárni a boltot, azonban honlapjukon és prospektusaikban továbbra is rendszeresen frissítik a működő vállalkozások termékínátát és elérhetőségét. (A helyi termékfeldolgozásról önálló tanulmányban számol be Kiss Márta a kötetben.)

Szociális programokhoz kapcsolódó üzemek

Ahogy az ország más részein, úgy ebben a járásban is létrejöttek olyan kezdeményezések, amelyek mezőgazdasági jellegű tevékenységek révén próbálják keresethez juttatni a szegénységben élőket (Rácz 2013: 143). Ezek általában két csoportra oszthatók: az egyik típusban az önkormányzat vagy annak megbízottja földet, szaporítóanyagot, esetleg szerszámokat, szaktanácsadást biztosít a helyiek egy meghatározott hányadának, a másik típusban az önkormányzat maga kezd mezőgazdasági tevékenységbe, a helyiek, jellemzően közfoglalkoztatottak pedig alkalmazottként vesznek részt a programban. Az első típust általában TÁMOP-, LEADER- vagy saját forrásból finanszírozza az önkormányzat, a másodikat a Start közfoglalkoztatási program¹⁶, illetve az EMET¹⁷-forrásokból finanszírozzák az önkormányzatok. Az EMET támogatási listák alapján két szociális földprogram kapott támogatást a járásban. Az egyik Szalapán, ahol az önkormányzat 2013-ban és 2014-ben nyert erre támogatást, a másik több település mellett Zalabéren, a Zala-KAR Foglalkoztató Nonprofit Kft. szervezésében, amely 2012-ben és 2013-ban nyert támogatást. Mindkét programot részletesen vizsgáltuk.

A Zala-KAR Foglalkoztató Nonprofit Kft. már a kilencvenes évek óta (1998) részt vett abban a szociális földprogramban, ekkoriban az első típusba sorolható tevékenységet végeztek, azaz a résztvevők önálló gazdálkodását támogatták. Ezt eredetileg a Népjóléti, majd a 2000-es években a Szociális és Munkaügyi Minisztérium finanszírozta (Márkus–Tóth 2010). A szervezet vezetésével 2009-ben 1,5 millió forint, majd 2010-ben 1,7 millió forint értékben helyeztek ki előnevelt csirkét, vetőmagot és palántát a helyi rászoruló családokhoz. A 2012-ben elnyert összesen 1,1 millió forintból több mint 80 család jutott támogatáshoz.¹⁸ Korábban nagyobb értékű élőállatot (malacot) is juttattak a több mint 200 rászorulónak. Bár az évek során számos településen volt szociális földprogram,¹⁹ a vizsgálat idején csupán Szalapán, Mihályfán, Zalabéren, Türrén működött csupán 45 család részvételével. A Zala-KAR Foglalkoztató Nonprofit Kft. az önkormányzatokkal közösen TÁMOP, LEADER és határ

¹⁶ <http://kozfoglalkoztatasi.kormany.hu/> (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

¹⁷ Emberi Erőforrás Támogatáskezelő: http://www.emet.gov.hu/felhivasok/szocialis_foldprogram2/ (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

¹⁸ A programban részt vett települések: Döbröce, Sümegecsehi, Vindornyaszőlős.

¹⁹ Dötk, Pakod, Zalabér, Zalavég, Batyk, Türrje, Szalapa, Óhíd, Sümegecsehi, Döbröce, Vindornyaszőlős, Kallósd, Kehidakustány, Zalacsány

menti együttműködések keretében is pályázott hasonló célokra²⁰ – „Ha ott is nyerünk, ki lehet egészíteni a programot” –, így például őshonos gyümölcsfajták gyűjtésére, közösségi kertekre:

„...indítottunk egy közösségi kertet, itt szakmai irányítást is biztosítunk – ez egy tanulási folyamat; újra kell tanítani sokszor az embereket, már nem száll generációról generációra a tudás.”

Ez a program a résztvevők saját tulajdonában lévő földre alapoz, valamint azokra a területekre, amelyeket az önkormányzat a helyiektől bérel.

A térségben futó közfoglalkoztatási programok közül a zalabéri néhány éve kezdődött saját kezdeményezésre, de külső ösztönzés hatására; ennek keretében folyik itt mezőgazdasági tevékenység is:

„...hátrányos helyzetű kistérségek pályázhattak első körben, munkabérrel, pluszfejlesztésekkel. Szépen meg is kaptuk, akkor két fővel indítottunk, nem kiskert, meg nem ilyenbe gondolkodtunk, hanem legyen gomba (...). A következő évben (...) bejött a képzés, akkor kell egy kiskert is, oké, az egyik közfoglalkoztatottnak a hátsó kertjébe felhúztunk egy fóliát.”

Azóta egyre bővülő területen folyik gazdálkodás. A kutatás idején a gomba mellett különböző zöldségfélét, palántákat állítottak elő alig 0,8 hektáron, négy közfoglalkoztatott bevonásával (párhuzamosan további négy fő részesül mezőgazdasági oktatásban). A termékek nagyobb részét eladták a környékbeli piacokon, egy részét a települési rendezvényeken használták fel, illetve a rászoruló helyiek kapták meg.

Az alábbi idézet nemcsak a programot kivitelező polgármesteri hivatal és a Foglalkoztató Zala-KAR között kialakult együttműködésről mond el sokat, hanem arról is, hogy a rászorulóknak milyen lehetőségük van bekerülni a programba:

„Az önkormányzat megmondja, hogy ki jogosult részt venni, mi megkapjuk a listát, szerződést kötünk velük. Alkottunk egy szabályzatot, hogy ki vehet részt, az önkormányzat ehhez igazította a szociális rendeletét, felmérve, hogy kiket akar bevonni.”

A programban részt vevő települések rendszeres kapcsolatban állnak a BM illetékes főosztályával (Belügyminisztérium Közfoglalkoztatási Helyettes Államtitkárság), amint erről az interjúk és a sajtóhírek²¹ is tanúskodnak.

A Szalapán működő közfoglalkoztatás programmal az önkormányzat egyszerre több célt tud elérni: az üres ingatlanok megszerzésével, hasznosításával földet biztosít, amelyen

²⁰ <http://zalatermalvolgye.hu/node/656>; <http://zalatermalvolgye.hu/node/1739>; <http://zalatermalvolgye.hu/node/1656> (utolsó letöltések: 2016. 01. 11.)

²¹ http://www.zalatajkiado.hu/online_cikk/vissza-a-munka-vilagaba.html (utolsó letöltés: 2016. 01. 11.)

a közmunkások termelni tudnak, munkát és lakhelyet a fiataloknak, valamint vásárlókat a szociális boltok.

A község a járás északnyugati részén elterülő település, amelyet elvándorló fiatalok, előregedő népesség, sok lakatlan ház jellemez, idegenforgalom nincs, a helyiek szinte egyáltalán nem gazdálkodnak, pedig korábban ennek volt hagyománya, a természeti, táji adottságok ideálisnak tűnnek a mezőgazdálkodásra:

„Az átlag teleknagyság 4000 m²: ház, kert, kicsi erdő, ami fogja a szelet, majd egy kicsi szántó. Régen ezek a szűk, keskeny, de hosszú telkek zsellértelkek voltak, itt mindenki saját maga megtermelte az élelmiszert és az állatainak a takarmányt.”

A kilencvenes évek végére kialakult a mai földbirtokstruktúra: négy nagy mezőgazdasági vállalkozó uralja a környéket, egyikük sem lakik a településen, némelyiküket sohasem látták. A fiatal polgármesternek két ötlete volt a helyzet megoldására, az egyik a helyi és a nem-helyi fiatalok településre csábítására, a másik a helyi termelés újraindítására vonatkozott.

Jelenleg a szociális szövetkezet használja az összes olyan földet, házhelyet, amelyeket az idős lakók nem hasznosítanak, ezek jobbára kicsi belterületi földek. Gyümölcsösök vannak (egy dió-, kettő kisebb szilva-, illetve ribiszkeültetvény), egy oktatatókert, egy gyógynövényes kert (máriatövis, kamilla, sáfrányos szeklice, ánizs terem benne), valamint szántók, amelyeken takarmánynövényeket termelnek. Ezek egy részét a helybelieknek értékesítik, egy részét a közeli vadásztársaságnak. Középtávú céljuk, hogy olyan növényeket termeljenek, amelyeket fel lehet dolgozni a szociális szövetkezet sajtolójában. Helyben értékesítésre termelnek burgonyát, van egy konyhakert, a 2014. évi paradicsomteremést például helyben dolgozták fel, ahogy a ribizlit is, ezeket helyben értékesítették.

A Start közfoglalkoztatási program mezőgazdasági részében jelenleg 8–10 fő dolgozik, 8 fő képzésben vesz részt, emellett további 12 főt foglalkoztatnak. A szociális földprogramnak van egy olyan ága, amelyben 25 család vesz részt (a lakosság mintegy 20%-a). Ambíciózus terveik vannak, amiket a BM Szociális Programirodájának támogatása mellett LEADER-pályázat révén próbáltak megvalósítani. A pályázatot beadták, megnyerték, de hiába volt a 100 százalékos támogatás, a helyi akciócsoportnak kellett volna azt előfinanszírozni, ám nem tudtak hitelt szerezni, így kénytelenek voltak visszaadni a pályázati pénzt. Ez ma is megterheli a község és az Akciócsoport közötti viszonyt.²² Erre a programra épült viszont egy nyertes TÁMOP-pályázat is, amelynek keretében olajprést szereznek, valamint kialakítanak egy asztalosüzemet, amelyben méhészeti kellékeket fognak előállítani, és amelyben további 8 fő helyezkedhet el. A térség méhészeivel együttműködve úgy tűnik, már van is piaca a még el sem készült termékeknek. A beruházáshoz az önkormányzat is hozzájárult: kiépítette a víz- és villanyvezetékét, a BM meg támogatta a terület bekerítését és a tereprendezést, valamint az ólak kialakítását is egy egyedi döntés alapján. A BM illetékes

²² Az elmúlt évben felmerült a környékbeli falvak némelyikében, hogy elhagyják a térségfejlesztési társulást: „Van egy vízfej, és mindig az lesz, amit ők kitalálnak. Amíg az a lényeg, hogy az egyesület tagjai a saját pecsenyéjüket sütögetik addig minek vitatkozni a tervekről?”

főosztályával nagyon jó kapcsolatuk van, rendszeresen egyeztetnek velük. A programirodától kapnak eszközöket, és tapasztalatcserére is rendszeresen jönnek erről az osztályról. Összességében elmondható, hogy a két kezdeményezés hasonlóan tervezi az értékesítést: egyrészt szeretnék növelni helyben a választékot és versenyhelyzetet kialakítani, másrészt pedig bevételre szert tenni a megtermelt árucikkek értékesítéséből.

A tevékenységbe szeretnék minél több helybelit bevonni; a zalabéri polgármester és a Foglalkoztató Zala-KAR képviselői több nyilvános fórumon²³ elmondták, hogy a közösségi kertek létrehozásának célja számukra a helyi termékek, rövid élelmiszerláncok szerepének erősítése. A programok kiterjesztésében nehézség a helyi szervezők szerint, hogy

„...a munkanélküliséggel együtt kihalt az a népesség, aki ismeri a mezőgazdasági módszereket; nincsenek állatok, nem igazán vannak kertek, tavaly volt egy projektünk, próbáltuk meggyőzni az embereket, hogy komposztáljanak, változott a falusi szemlélet.”

A közkeletű várakozás szerint „a szociális földprogram rákényszeríti az érintettet, hogy dolgozzon benne”. A vizsgált közfoglalkoztatáson alapuló földprogramok résztvevői alacsony képzettségűek, az elsődleges munkaerőpiacon hosszabb ideje képtelenek elhelyezkedni, hasonlóan más közfoglalkoztatási programok résztvevőihöz (Csoba 2010, Cseres-Gergely–Molnár 2014: 215). Némelyik program kevésbé kiterjedt, esetleg nem foglalkoznak állattenyésztéssel, illetve máshová értékesítik a terményeket, de mindegyik főtevékenysége kertészeti termékek előállítás, összesen 1,5–3 hektáros önkormányzati földterületen, amit a tervek szerint növelni szeretnének. Mindegyikben közfoglalkoztatottak végzik a kézi munkát, és általában egy nyugdíjas agrármérnök ad szaktanácsokat. A vizsgált programok mindegyike folyamatosan valamilyen jellegű külső támogatásban részesült: EMET, Nemzeti Foglalkoztatási Alap, esetleg egyéb EU-forrásból. A települések saját forrása a szervezésben részt vevő alkalmazottak bére volt legfeljebb. A programok kezdeményezői és az azokat végrehajtó önkormányzati vezetők egyaránt úgy gondolják, hogy ezek a programok nem tarthatók fent a különböző típusú támogatások nélkül.

A program a vidéki szegénységet feltehetően nem csökkenti, de munkát kínál azoknak, akik nem képesek sem az iparban, sem a nagyüzemekben, középüzemekben elhelyezkedni, és olcsó termékekkel gazdagítja a helyi élelmiszer-kínálatot olyan településeken, ahol alig egy-két bolt működik, és ahonnan a kisebb-nagyobb városok bevásárlóközpontjai nem vagy nehezen elérhetőek. A szociális földprogramok keretei között termelt áru kedvezményesen jut el a fogyasztókhoz, nem ritkán adományként, erősítve a polgármester helyzetét.

²³ <https://prezi.com/swgyypj5n0e9m/teresgi-mezogazdasagi-programok/>; https://prezi.com/mmz_ii0zgs2/_zalaberi-kozossegi-kert/; <https://www.facebook.com/notes/695790550436210/> (utolsó letöltések: 2016. 01. 11.)

Összegzés

A Zalaszentgróti járás mezőgazdaságát bemutató esettanulmány a térség agrárgazdaságának legfontosabb, egyben jellegzetes szereplőiről nyújt tablót. A „pillanatkép” az egyéni gazdálkodók közül azokat ábrázolja, akik főállásban és alapvetően mezőgazdasági tevékenységből élnek; a kiegészítő, háztáji gazdaságokra nem terjedt ki a vizsgálat.

Tanulmányunkban megállapítottuk, hogy a térségben az országos és megyei átlaghoz képest kisebb a birtokok átlagos mérete, több a középgazdaság. Több a gazdálkodó, és az egyéni gazdaságok átlagos mérete nagyobb, mint az országos és megyei átlagok; ez a tendencia igaz a szántóföldekre és a kert besorolású területekre egyaránt.

Kifejezetten nagyüzemet, amelyek igazolhatóan ezer hektár feletti területen gazdálkodik, vagy 100 millió forintot meghaladó támogatást kap, csak hármat találunk a vizsgált zalai kistérségben, további három, családi alapon szerveződő gazdaság rendelkezik 300–500 hektár szántófölddel és állattenyésztési ágazattal; ezeket a helyi közvélekedés szintén a nagyüzemi körbe sorolja. Az ilyenek képzett szakembergárdával rendelkező, a pályázati erőforrásokra nagymértékben építő korszerű üzemek, a jövőt illetően a kormányzati intézkedésektől függő egyéni stratégiákkal.

A középzüzem-kategórián belül elkülönített hagyományos és innovatív középzüemek a családtagok mellett legfeljebb néhány állandó alkalmazottat foglalkoztatnak, a hagyományos gazdálkodást folytató középzüemi körben jellemzőbb az idényjellegű foglalkoztatás. Utóbbiak gépesítettsége is gyakran hiányos, ezért ezek a gazdaságok ki vannak téve a külső természeti és a gazdasági környezet változásainak, kényszereinek. Az innovatív középzüemek főként családi munkaerőre támaszkodnak, s nem csupán előállítják a mezőgazdasági terményeket, hanem feldolgozással és értékesítéssel is foglalkoznak, ezért annak ellenére, hogy jellemzően kevesebb földterülettel rendelkeznek, mint a hagyományos termékszerkezetű középzüemek, több lábon állnak, ha szükséges, rugalmasabban váltanak, összességében kevésbé kiszolgáltatottak.

Ez utóbbi gazdálkodói körhöz sokban hasonlít a helyi terméket előállító gazdaságok erősen heterogén csoportja. Közös jellemzőjük, hogy tevékenységük helyi, tapasztalati tudáson alapul, kis területen gazdálkodnak, elkötelezettek a környezeti és természeti értékek védelme mellett, egészségtudatosak. Helyben több kezdeményezés, kis léptékű fejlesztési program is támogatja ezeket az üzemeket.

A hatodik üzemtípust a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó, önkormányzati szervezésű üzemek jelentik. A szervezők sokat várnak a közfoglalkoztatás mezőgazdasági formáitól, a bemutatott programok alapján azonban látható, hogy azok csupán a támogatásoknak köszönhetően életképesek, és a részt vevő közfoglalkoztatottak kiszolgáltatott helyzetére alapozva működhetnek. Ugyanakkor nem kínálnak hosszú távú munkalehetőséget, nem vonzóak a fiatalok számára, és nem oldják meg az élelmiszer-ellátással kapcsolatos kérdéseket sem.

Kutatásunk e zalai terepen azt igazolta, hogy a mezőgazdasági üzemek rendszere ki-kristályosodott az elmúlt évtizedben. A vizsgált kistérségben lényegében nincs bérelhető vagy megvehető termőföld. Az uniós csatlakozást követő időszak nyertesei a nagyüzemek és az innovatív, újítani képes középzüemek. E két gazdálkodói csoport képviselőinek van

jövőképük és – ezzel összefüggésben – sikeres pályázati stratégiájuk. A vesztesek, a minden lehetőségből kimaradó tartós munkanélküliek számára jöttek létre a Start közfoglalkoztatási programokhoz kapcsolódó üzemek, azonban ezek a kezdeményezések csupán bizonytalan, a kiszolgáltatottságot tovább növelő mentőövek a föld nélküli, alacsony képzettségű, elvándorolni képtelen helyiek számára.

Irodalom²⁴

- Baumann Tímea (2008): „Kinek kell ez az iskola?” In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistélepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 568–591. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Bíró Éva – Óvári Miklós – Varga Anna – Bódis Judit (2012): A Vergyálomi szőlőhegy (Zala megye) tájtörténete és florisztikai értékei. *Természetvédelmi Közlemények*, 18, 58–66. http://www.mbt-biologia.hu/gen/pro/mod/let/let_fajl_megnyitas.php?i_faj_azo=759
- Cseres-Gergely Zsombor – Molnár György (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 204–226. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b331.pdf>
- Csoba Judit (2010): „Segély helyett munka.” A közfoglalkoztatás formái és sajátosságai. *Szociológiai Szemle*, 20 (1), 26–50. http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2010_1_26_50_csobaj.pdf
- Domokos Veronika (2010): Szegény- és cigánytelepek, városi szegregátumok területi elhelyezkedésének és infrastrukturális állapotának elemzése különböző (közoktatási, egészségügyi, településfejlesztési) adatforrások egybevetésével. (Az elemzés a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség Koordinációs Irányító Hatóság LHH Fejlesztési Programiroda megbízásából készült.) Budapest: Ecotrend Bt.
- Glózer Rita – Váradi Monika Mária (2008): „Jó itt lenni.” Sümegcsehi – egy él(het)ő kisfalu. In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistélepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 592–643. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Gyarmati Krisztina (2005): Kisparscellás művelésű dombvidéki szőlőhegyek tájszerkezetének kialakulása és fejlődése. *Tájökológiai lapok*, 3 (1), 1–12. http://www.tajokologiai.lapok.szie.hu/pdf/200501/05_Gyarmati.pdf
- Jäger Alexandra (2011): A Grót Coop Kereskedelmi és Szolgáltató Zrt. tevékenységének bemutatása, és működésének elemzése. Szakdolgozat. Zalaegerszeg: Budapesti Gazdasági Főiskola Gazdálkodási Kar Zalaegerszeg. http://193.6.240.222/konyvtar/uploads/doku_e-konyvtar/digitalis_dolgozatok/dido-2011/10830_j%C3%A1ger_alexandra_2011maj.pdf
- Juhász Pál (2006): A falusias terek gazdasági, társadalmi és politikai gondjairól. *Erdélyi Társadalom*, 3 (2), 23–42.

²⁴ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 01. 11.

- Kovács Katalin (2005): Polarizálódás és falutípusok a vidéki Magyarországon. In Bognár László – Csizmady Adrienne – Tamás Pál – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest: Új Mandátum – MTA SZKI, 141–152.
- KSH ÁMÖ (2012): *Földhasználat és állatállomány Magyarországon, 2010 (településsoros adatok)*. Magyarország mezőgazdasága (ÁMÖ), 2010. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/foldhaszn/foldhaszn10.pdf>
- Márkus Péter – Tóth Erzsébet (2010): A szociális földprogramok szerepe a hátrányos helyzetű vidéki népesség megélhetésében. *Kertgazdaság*, 42 (1).
- Rácz Katalin (2013): Szegénységkezelés aktív eszközökkel? In Kovács Katalin – Váradi Monika (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest: Argumentum, 135–155. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranyban_videken_2013.pdf
- Szíjjártó Zsolt (2008): „...olyan ez a hely, mint egy igazi Bermuda-háromszög...” – Nagygörbői perspektívák In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 530–567. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Tovey, Hilary (2008): Introduction: Rural Sustainable Development in the Knowledge Society. *Sociologia Ruralis*, 48 (3), 185–199.
- Váradi Monika Mária (2008): „Mi itt csak kis dolgokat tudunk egymás mellé rakni.” In uő: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 490–529. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Váradi Monika Mária (szerk.) (2008): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Virág Tünde (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 16 (1), 60–76. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0601virag.pdf>
- Wagenhoffer Zsombor (2012): Végh Zsolt. *Magyar Állattenyésztők Lapja*, 17 [40] (9), 34.
- Zala-KAR Helyi értéket! Vidékfejlesztési Munkacsoport (2004): *A Zalaszentgróti Statisztikai Térség Agrárstruktúra- és Vidékfejlesztési Programja*. 1. köt. Helyzetelemzés, 95 p.

SCHWARCZ GYÖNGYI

A BÖHÖNYEI MIKROTÉRSÉG AGRÁRFOLYAMATAI

Bevezetés

A kutatásra kiválasztott tíz település: Böhönye, Nagyszakácsi, Nemesdéd, Nemeskisfalud, Nemesvid, Somogysimonyi, Szenyér, Tapsony, Varásló és Vése az aprófalvas településszerkezetű Somogy megye hasonló adottságú Marcali kistérségének déli csücskében helyezkedik el. Három település lakosságszáma nem éri el a 200 főt (Nemeskisfalud, Somogysimonyi és Varásló), kettő az ötszázat (Nagyszakácsi és Szenyér), négy lélekszáma 700 fő körül mozog (Nemesdéd, Nemesvid, Tapsony Vése), míg a központnak számító Böhönye lakossága 2600 fő körül van. A szűkebb (kistérség) és a tágabb (megye) térségre egyaránt jellemző, hogy természeti erőforrásokban (erdő, vad, hal, gyógyvíz) gazdag, gyengén iparosodott, mezőgazdasági jellegű terület.

A Marcali kistérségben már egy 2005-ben indult kutatás során felfigyeltünk erre a tíz település alkotta 'mikrotérségre', amelyet részben kutatói konstrukció eredményeként határoltunk le. Döntésünket alátámasztotta, hogy a tíz település közúton csak körbejárható, tehát közlekedésföldrajzi értelemben valós kört alkottak, az igazgatási és ellátási szálak több-kevesebb települést pedig összefűztek közülük (lásd ehhez Váradi–Schwarcz 2013). Böhönyén érezhető volt egy a kilenc településre kiterjedő mikrokörzet kialakítására törekvő szándék, és ami talán a legfontosabb, hogy az agrárviszonyok szintén számos ponton összekapcsolták ezeket a településeket.

A föld- és agrárviszonyok legfontosabb jellegzetességének tekinthető a térségben, hogy továbböröklődött a nagybirtok történelmi hagyománya, vagyis a földtulajdon-rendezeit és kárpótlást követően is a nagyüzemi struktúra maradt a jellegadó néhány felzárkózó középüzemmel. A földtulajdon-koncentrációnál is gyorsabban és erőteljesebben zajló birtokkoncentráció miatt viszonylag kevés jelentékeny szereplő található a térségben, amely további jellegzetességének tekinthető, hogy korán megjelentek kívülről jött, tőkeerős, nem egy esetben külföldi szereplők tulajdonosi és használói szerepben egyaránt. Az egyre kiélezettebbé váló földpiaci verseny mellett ez azt is jelentette, hogy a helyiek egyre nehezebben jutottak földhöz, ami végső soron a földből élők számának folyamatos csökkenésével járt. A 2000-es évek elejére kialakult egy nagyjából stabil gazdálkodói kör, ám új belépők, szereplők – leggyakrabban térségen kívülről – még így is folyamatosan jelennek meg a térségben. Ez dinamikussá, képlékennyé teszi a struktúrákat. A válság beköszönt, majd ezt követően a szakpolitika irányváltása, erős nagybirtok-ellenessége, amely az új

földforgalmi törvényben¹ is megfogalmazódik, szintén olyan külső tényezőknek bizonyultak, amelyek hatással vannak a birtokstruktúrára s általában az agrárviszonyokra.

A tanulmány ezeknek a folyamatoknak az elemző bemutatására vállalkozik, egy gazdaság- és társadalomtörténeti bevezető után – amely segít megérteni a térség mezőgazdálkodásának jelenbeli állapotát – az agrárviszonyok, a birtokstruktúra és a jellemző üzemtípusok bemutatása következik, szóba kerül az agrárátalakulás és a vidék átformálódásának kapcsolata és végül a mezőgazdaság társadalmi integrációban játszott lehetséges szerepe. Az esettanulmány felhasználja korábbi kutatások eredményeit, megállapításait,² de alapvetően a 2012–2014-ben gazdálkodókkal és szakértőkkel (polgármesterek, agrár- és vidékfejlesztési szakemberek) készített 50 interjún, statisztikai adatok elemzésén és a terepkutatás közben végzett megfigyeléseken alapszik.

Az agrárszerkezetet befolyásoló természetföldrajzi, gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti tényezők

Táji, természetföldrajzi adottságok és gazdaságtörténeti előzmények

A termőföld minősége a kistérségben éppúgy, ahogy sok esetben egy-egy település határában is, rendkívül nagy változatosságot mutat. A Marcali-hát kiváló minőségű termőföldjének köszönhetően Böhönye, Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér, Nemeskisfalud határában nagyrészt az átlagosnál valamivel magasabb aranykorona-értékű földek találhatók (20 AK felett). Vése, Varászló, Nemesdéd, Nemesvid és Somogysimonyi határában azonban az átlagosnál inkább gyengébb a földminőség, ezeken a településeken előfordulnak a 10 aranykorona körüli, homokos talajok is.

A vizsgált tíz település mezőgazdasági hagyományai kettős gyökerűek. Nemesdéd, Nemesvid, Nagyszakácsi, Nemeskisfalud kuriális falvaknak számítottak, ezeken a településeken és részben Szenyérben, a kisparaszti, középparaszti gazdálkodás terjedt el. A maradék öt településen a feudális nagybirtok meghatározó jelentőségre tett szert a 18. századra, amikor majorsági gazdálkodás keretében elsősorban búzát, rozst termesztettek.

¹ 2013. évi CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról.

² 2005 óta különböző kutatási programok résztvevőjeként szinte minden évben sikerült vizsgálnom a térség egyik-másik vagy éppen mind a tíz településén. Az említett kutatási programok időrendben a következők voltak: 2005–2006: *Az aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért – életlehetőségek, fejlődési pályák és jó fejlesztési gyakorlatok az aprófalvas régiókban* (NKFP 5. program, szerződésszám: NKFP-5/05112004; MTA Regionális Kutatások Központja – Pécsi Tudományegyetem, témavezető: Kovács Katalin); 2007: *Élhetőbb Faluért Program*, (támogató: SZMM 10400-3/2006, MTA Regionális Kutatások Központja 2006–2007, témavezető Kovács Katalin); 2009–2010: *Local state and social security in rural Hungary, Romania and Serbia* (támogató: Volkswagen Alapítvány, befogadó intézmény: Max Planck Institute for Social Anthropology, Halle, a kutatás vezetői: Keebet von Benda-Beckmann és Kovács Katalin); 2012–2015: *Földből élők: agrárszereplők, vidéki fejlődési pályák és vidékpolitikák Magyarországon* (OTKA 100675, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete – MTA Társadalomkutató Központ Szociológiai Intézete, témavezető: Kovács Katalin).

A nagybirtokok 19–20. század fordulóján bekövetkezett modernizációja következtében a szántóföldi növénytermesztés belterjesebbé vált, az állattartásban, elsősorban a szarvasmarhatartásban megindult a fajtaváltás. Ugyanebben az időszakban még a szegényparaszttság túlsúlya és a kezdetleges agrotechnika jellemezte a térség paraszti gazdálkodását, amelynek fejlődése csak az 1920-as évektől indult meg a többágú árutermelő gazdaságok megjelenésével és a paraszti állattenyésztés fellendülésével. Ez a fejlődés mindenhol egyfelől a paraszttársadalom differenciálódását, másfelől a középparaszti réteg erősödését, a kisparasztk felzárkózását eredményezte (Márkus 1991: 167–185). Az 1935-ös birtokstatisztikában az 5–100 holdas gazdaságok száma (illetve területi részesedésük) jól mutatja, hogy a korszakban a kisparaszti, középparaszti réteg jelentékenyebbé válása legfőképpen a kuriális, hajdani nemesi falvakban történt meg, a nagybirtok által uralt települések közül ez csak Szenyéren és Vésén következett be és jóval kisebb mértékben (1. táblázat).

Az iparosodás késve, a 19. század második felében indult meg a Marcali kistérségben, és ez is kizárólag az uradalmak nyersanyagbázisára építő, azt feldolgozó iparágak megjelenését jelentette, amelyek lokális, mikrotáji igényeket elégítettek ki (Szili 1995: 36). A kisebb üzemek alapítása jellemzően a környék jelentősebb fölbirtokosainak nevéhez kötődött. Böhönyén az uradalmi ipartelepítéseknek köszönhetően megjelent a mezőgazdaságot kiszolgáló kisipar mellett az építőipar, faipar és az élelmiszeripar is egy-egy kisebb üzem formájában, a kistérség többi településén azonban az ipar jobbára csak a helyi iparosok által végzett kisipari tevékenységek formájában jelentkezett. A kisiparosok koncentráltabb jelenléte is inkább a nemesi, kuriális falvakat jellemezte (Nemesvid, Nemesdéd, Nagyszakácsi). A térségből, ahogy a megyéből is, hiányzott a sok munkást foglalkoztató gyáripari tevékenység.

A szocializmus korszaka sem hozott változást, 1949-ben 80 százalék, 1970-ben 60 százalék felett volt – Böhönyét kivéve – minden településen a mezőgazdasági keresők aránya, és még 1990-ben is a települések lakosságának legkevesebb egyharmada mezőgazdaságból, illetve ahhoz kapcsolódó tevékenységből élt.³ Mindezek miatt a szövetkezetek létrehozása, működése, illetve ezek összevonása jelentette a térség szocializmus kori gazdasági életének az alapját. A hagyományosan is nagyüzemi szerkezetű vidék kis faluszövetkezeteinek egyesítésével fokozatosan kialakuló kettő nagy szövetkezet fogta össze a kilenc település agrárgazdaságát, Böhönye határán pedig egy szövetkezet és egy a Festetics-uradalomból létrehozott állami gazdaság osztozott. A szövetkezetek összevonását követte vagy meg is előzte némely esetben a térség egyes településeinek „nyomvonalán” haladó közigazgatási összevonás, a községi közös tanácsok kialakítása.

³ Az adatok a vonatkozó évek népszámlálási köteteiből származnak, s bizonyos szempontból fenn tartással kezelendők, hiszen a szocializmus kori statisztikák a mezőgazdasági keresők közé számítottak minden térségi foglalkoztatottat akkor is, ha azok éppen ipari munkát végeztek egy-egy melléküzemágban. A későbbiekben következő szövetkezetbemutatók ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy melléküzemágban működő, jelentős létszámú ipari foglalkoztató – Böhönyét leszámítva – nem volt jelen a településeken, így a hivatkozott adatok részben mégis a mezőgazdaságnak a megélhetésben játszott fontos szerepére világítanak rá.

1. táblázat: Birtokstruktúra a Böhöneyei mikrotértségben, 1935

	Földbirtokok számaránya birtoknagyság-csoportok szerint						Földbirtokok területaránya birtoknagyság-csoportok szerint					
	Összes földbirtokok száma	0-1 hold	1-5 hold	5-100 hold	100-1000 hold	1000 hold felett	Az összes terület	0-1 hold	1-5 hold	5-100 hold	100-1000 hold	1000 hold felett
	db	%					kat. hold	%				
Böhöneye	989	35,0	49,7	14,9	0,3	0,1	11 247	1,7	10,6	14,4	4,4	68,9
Nagyszakácsi	618	29,6	38,7	31,1	0,6	0,0	3 903	2,2	16,1	69,2	12,5	0,0
Nemesdéd	540	30,9	39,8	28,5	0,7	0,0	3 848	1,9	13,7	70,7	13,7	0,0
Nemeskísfalud	57	29,8	31,6	38,6	0,0	0,0	364	2,2	14,0	83,8	0,0	0,0
Nemesvid	482	24,1	39,6	36,1	0,2	0,0	3 042	1,7	16,8	76,3	5,3	0,0
Somogysimonyi	287	42,9	44,3	12,5	0,0	0,3	2 822	3,3	8,7	14,0	0,0	74,0
Szenyér	295	24,4	42,7	32,2	0,3	0,3	3 472	0,9	10,4	27,1	12,6	49,0
Tapsony	663	27,5	49,5	22,8	0,2	0,2	6 368	1,8	12,1	22,6	10,0	53,4
Varásló	154	31,2	47,4	20,8	0,0	0,6	2 113	1,3	7,3	19,8	0,0	71,7
Vése	397	16,6	47,6	33,8	1,8	0,3	5 867	0,7	8,6	25,3	46,5	19,0
Böhöneyei mikrokörzet	4 482	29,5	44,6	25,4	0,5	0,1	43 046	1,7	11,5	33,3	12,7	40,8
Somogy vármegye	106 347	33,1	38,3	27,8	0,6	0,2	115 9312	1,4	8,9	31,9	19,3	38,5

Forrás: M. Kir. KSH (1936).

A négy nagyüzem közül kettő, az 1970-re kialakuló, Tapsony, Szenyér, Nagyszakácsi és Nemeskisfalud szövetkezeteit egyesítő, megközelítőleg 3500 hektáron gazdálkodó Rákóczi Mgtsz, valamint a böhönyi Szabadság Mgtsz mezőgazdasági tevékenysége a hagyományos szövetkezeti mintákhoz igazodott. A szántóföldi növénytermesztés mellett megjelent az állattenyésztés majd' minden ága, a hetvenes évektől pedig az ipari melléküzemágak is fontos részeivé váltak a gazdálkodásnak. Böhönyén a szövetkezet, melléküzemágainak köszönhetően, jelentős foglalkoztatóvá nőtte ki magát, építészeti üzemük, húszüzemük, orsószüzemük működött, utóbbi a legnagyobb női munkaerőt igénylő munkahelynek számított a környéken (200 fő felett volt a dolgozói létszám).

Tapsony és környékének, valamint Böhönyének is az adta a sajátosságát, hogy az öt település határában közel 1500 hektárt tett ki a zártkerti állomány, egyedül csak Böhönyén, becslések szerint, a zártkerti területek nagysága elérte az 500 hektárt.⁴ Kezdetben a zártkertekben a háztájiban tartott állatok takarmányát, kukoricát, búzát, burgonyát termeltek, idővel azonban megjelentek a különféle zöldségek (főleg paprika, paradicsom, uborka), a hetvenes évektől kezdett terjedni a bogyósgyümölcsök termesztése, elsősorban a málnaé. A háztájiból a szövetkezeten keresztül értékesített tej, élőmarha és sertés bevételei az egész szocialista korszakban sokszorosan meghaladták a tapsonyi székhelyű szövetkezet hasonló eredményeit. Zöldség-gyümölcs felvásárlás Nagyszakácsiban és Böhönyén működött, az állatokat pedig a szövetkezeteken keresztül lehetett értékesíteni.

A kiskertezés fénykora a nyolcvanas évek közepéig tartott, az évtized második felétől már fokozatosan kezdtek jelentkezni a problémák, amelyek elsősorban a szelektív elvándorlás következményeként a népesség előregedéséből fakadtak. Az előregedés mellett a jövedelmezőség visszaesése volt a kiskertövezet hanyatlásának legnyomósabb oka, amely a rendszerváltást követően azonnal éreztette hatásait. A hanyatlás azzal járt, hogy az idősödő, földet művelni már nem akaró téjesztagek gyorsuló ütemben „adták le” földjeiket a szövetkezetnek, ahol a nagytáblás szántóföldi művelés uralkodó jellege miatt ezeket örömmel fogadták és vonták be a táblákba. A tulajdonrendezés, kárpótlás és földprivatizáció azért is zajlott le ezekben a falvakban viszonylag zökkenőmentesen, mert a helybeliek nem nagyon törték magukat a földért (Schwarcz 2008: 289–290).

A térség másik két nagyüzeme közül a hajdani Festetics-uradalom bázisán 1952-ben Terebezd pusztai központtal létrejött állami gazdaság, illetve az öt falu szövetkezetét egyesítő Vései Egyesült Új Élet Mgtsz közös jellegzetességének tekinthető, hogy egy-egy ágazat kiemelt fejlesztésébe fogott. Az állami gazdaság esetében ez a sertésenyésztést jelentette, létrehoztak ugyanis egy közel 40 ezres hízó kibocsátású sertéstelepet, a sertésenyésztéshez kiépítették a teljes vertikumot a takarmánytermesztéstől kezdve a hizlaláson keresztül a feldolgozásig és értékesítésig (Schwarcz 2008: 292).

A Vései Egyesült Új Élet szövetkezetben a 10–11 aranykoronás földeken korán megkezdtek a gyümölcstermesztés nagyüzemi formájának kialakítását, és a kiskertekben, zártkertekben is megjelentek a gyümölcsösök. Az öt falu határában közel 7300 hektáron gazdál-

⁴ Földhivatali adatok szerint jelenleg 342 hektárt tesz ki a zártkerti állomány a falu határában. Lásd: http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.kozseg_adat?kozsegkod=2902 (utolsó letöltés: 2016. 01. 09.)

kodó térszben a nyolcvanas évek elejéig zajlottak a gyümölcs telepítések, almát, meggyet és szilvát telepítettek, összesen több mint 200 hektáron. Az árualap fokozatos növekedése és a KGST-piacok beszűkülése miatt a nyolcvanas évek második felében kiépítették a feldolgozást is, ennek kialakításakor, megfelelő tőkeerő hiányában, kevésbé korszerű technológiát választottak, ami a jövedelmezőséget behatárolta. Ezért a szövetkezet anyagilag meggyengült, s képtelen volt a rendszerváltás hajnalán meginduló folyamatokkal szemben megfelelően védekezni (Schwarcz 2008: 291–292).

Demográfiai folyamatok

Mivel a térségből és a megyéből egyaránt hiányzott a sok munkást foglalkoztató gyári-pari tevékenység, ami felszívta volna az elszegényedő, mezőgazdaságból megélni már nem tudó szegényparaszti réteget, az 1860-es évektől Horvát-Szlavóniába, a századfordulótól az első világháború kezdetéig pedig Amerikába vándoroltak ki nagy számban az elszegényedett somogyi parasztok. A Böhönyi mikrotérség települései közül elsősorban Nagyszakácsit érintette a kivándorlás. A 19–20. század fordulójának népességnövekménye azonban, a belső migrációval együtt, a kivándorlások okozta embervesztéséget még mindenütt ellensúlyozni tudta (Szili 1995: 176).

Az aprófalvas településszerkezet mindig is a térség jellemző sajátosságának számított, ám ez jóval kiegyensúlyozottabb képet mutatott a 20. század első felében. A 19–20. század fordulójának népességnövekedése a század közepéig (1949-ig) minden település szempontjából töretlennek mondható, ennek köszönhetően a törpefalvak (200 főnél kevesebb lakos) el is tűntek a településállományból a század közepére.⁵ A Marcali járásban a század első felében még nem volt városi rangú település, ugyanakkor az uradalmi gazdálkodásból adódóan minden közigazgatási egységhez több külterületi lakott hely, pusztá is tartozott.

Az aprófalvas településszerkezet, a városhálózat hiányossága és a területileg kiegyenlített fejlődési potenciál miatt a 20. század második felében a népességvándorlás, annak is az aprófalvas vidékekre olyannyira jellemző szelektív módja (képzettebb réteg, fiatalabb korosztály) folyamatos volt a térségben. Az uradalmi gazdálkodás megszűnésével, 1945 után, elsőként a puszták elnéptelenedése indult meg, és lakóik nem minden esetben álltak meg az anyaközségekben. Majd a népességszám csökkenése a községekben is elindult, és mértéke a hetvenes és a nyolcvanas évtizedben is két számjegyű értéket tett ki szinte minden településén. Ennek közvetlen kiváltó okát részben éppen a szövetkezetesítés, részben a közigazgatási és intézményi átszervezések, összevonások jelentették, következményei pedig a térség gazdaságára, agrárszerkezetére máig ható következményekkel bírnak.

⁵ A térség népessége az 1870-es és 1949-es népszámlálások közötti időszakban folyamatos gyarapodást mutatott (KSH Népszámlálás, 2001).

A Böhönyi mikrotérség agrárgazdasága

A máig ható múlt: a térség öröklött hátrányai

A vizsgált mikrotérség települései úgy érkeztek a rendszerváltáshoz, hogy a tágabb környék ipari üzemei mellett egy többé-kevésbé jól működő, a foglalkoztatásszerkezetben mindenképpen meghatározó szerepű agrárium adott munkát a népességszámában fogyatkozó és elöregedő, képzetesebb rétegét fokozatosan elvesztő lakosság jelentős hányadának. A rendszerváltozás hozta gazdasági átalakulás következtében a munkaerőpiacról történő kiáramlás a térséget különösen súlyosan érintette. Perifériális helyzete, kedvezőtlen adottságai, öröklött hátrányai miatt az ipari foglalkoztatás azóta sem tudott legalább a rendszerváltás előtti szintre fejlődni, annak ellenére, hogy Marcaliba a 2000-es évek elejétől számos külföldi tulajdonú foglalkoztató települt. A kistelepüléseken is újra megjelentek a jellemzően szintén külföldi tulajdonú, kisebb-nagyobb ipari foglalkoztatók (Tapsonyban, Böhönyén, Vésén, Nemesviden), ám ezek jó részét az évtized végén kezdődő válság elsodorta vagy leépítésekre készítette. A szolgáltató szektor fejlődésének a korszerkezet és a képzettségi mutatók is gátat szabtak, ami a munkaerő-igényes mezőgazdasági ágazatok újbóli megerősödését is hátráltatta. Mindezek a folyamatok jól tükröződnek az átlagosnál magasabb munkanélküliségi mutatókban, a térség hátrányos helyzetű besorolásában. Marcali fejlődése (majd megtorpanása) csak annyit jelentett a térség számára, hogy 2007-ben nem a leghátrányosabb helyzetű besorolást kapta a kistérség.

Mivel a népesség fogyása és öregedése a kistermelés gyakorlatának visszaeséséhez vezetett már közvetlenül a rendszerváltás előtt, így jelentős tőke sem maradt/halmozódott fel az embereknél, amivel önálló vállalkozásba vagy termelésbe kezdhettek volna a rendszerváltás után. A kiskertezés jövedelmezőségének visszaesése pedig a lakosság elszegényedéséhez vezetett a kétezres évek első évtizedének végére. Noha a mező- és erdőgazdaság szinte az egyetlen belső erőforrása a szűkebb-tágabb térségnek, mégsem tud kilábalást kínálni sem a térségnek, sem az egyes településeknek, amelynek okai többek között a végbement agrárátalakulás mikéntjében keresendők.

Föld- és birtokviszonyok a Böhönyi mikrotérségben

A vizsgált térség agrárátalakulásának legfontosabb sajátossága, hogy a nagyüzem továbbra is megőrizte jelentőségét a birtokszerkezetben a többségében egyben maradó szocialista nagyüzemek utódszervezeteinek köszönhetően. Az állami gazdaság és a három szövetkezetből kettő privatizált, átalakult formában mai napig jelen van a térségben, és kivétel nélkül a „nagyok” csoportjába tartoznak, egyedül a Vése központú szövetkezet szűnt meg.

Amint arról a bevezetőben már említés történt, a Böhönyi mikrotérség agrárátalakulásának másik fontos jellemzője, hogy viszonylag jelentős számban jelentek meg a nem helybéli, befektetési céllal földet vásárlók a tulajdonrendezés során. Az is a térség egyik sajátossága, hogy a földtulajdonosi, földhasználói körben – igaz, nem Zala vagy Vas megyei példákából ismert mértékben, de – jelen van a külföldi tőke is. Összesen négy külföldi

földtulajdonos gazdálkodik a tíz település határában, számuknál jóval jelentősebb azonban az általuk használt terület: mind a négy gazdaság, kivétel nélkül, a nagyüzemek közé tartozik.

A nagybirtok folytonosságának és a térségen kívülről, Budapestről és a Dél-Dunántúl nagyvárosaiból vagy külföldről érkező tulajdonosok, illetve bérlők megjelenésének oka, hogy a helybeliek közül nagyon kevesen vágtak bele önálló gazdálkodásba. Ezért a földtulajdon-rendezés időszakában a környéken könnyen, gyorsan, egyszerűen lehetett részarányhoz vagy kárpótlási jegyhez jutni. A friss tulajdonosok közül sokan szívesen szabaddultak az inkább nyűgnek érzett, mint lehetőségnek látott földtől, sokakat megrémített a művelési kötelezettség elmulasztásával járó, kilátásba helyezett büntetés. Böhönyén gyakran elhangzó történet, hogy a kilencvenes évek közepén egy rekesz sörért lehetett földet vásárolni. További ok, de a helyiek föld iránti érdektelenségének részben következménye is, hogy a hagyományos nagyüzemi struktúra miatt a földtulajdonok javarésze, óvatos becslések szerint is legalább 60–70 százaléka, osztatlan közös tulajdonú táblákba került.

Kezdetben nem volt sok szereplő a földpiacon, s jóllehet verseny volt közöttük, de nem túlságosan erős. A gazdálkodók igyekeztek mindenféle praktikákat bevetni, egyfelől hogy elcsábítsák egymástól a földtulajdonosokat, másfelől hogy maradásra bírják a már megszerzett bérbeadóikat. A néhány száz hektáros közepes üzemek jellemző stratégiája volt a kétezres évek közepén, hogy a téeszidőkhöz hasonlóan a tisztán üzleti viszonyokon túl szívességek nyújtásával (ajándék, gépi munkák elvégzése) próbáltak személyes lekötözést kialakítani. A tőkeerősebb üzemek inkább megmaradtak a tisztán üzleti viszonyok között, és a földbérlet árának emelésével, korrekt üzleti viszonyokkal (időben fizetett bérleti díj) igyekeztek megtartani, illetve megszerezni a bérbeadókat.

Az uniós csatlakozást követően néhány évig a földpiacon viszonylagos béke uralkodott a Böhönyi mikrokörzetben, ami számos szereplő megerősödését tette lehetővé. Mire a területalapú támogatás összege 2010-re Magyarországon is elérte az uniós szintet,⁶ már a gazdasági világválság is jócskán érezte hatását. A bérletek megszerzése mellett addig is minden gazdálkodó, amennyire tehetette és anyagi lehetőségei engedték, igyekezett földet vásárolni, hogy bebiztosítsa gazdaságát. Ám a bérbeadó földtulajdonosok – egészen az új földtörvény kibocsátásáig – reménykedve a 2014 utáni magasabb árakban, egyre kevésbé akartak megválni területeiktől. Igaz, a válság hozta elszegényedés azért időről időre újabb tulajdonosokat és főként örökösöket készített földértékesítésre, ám összességében a kínálkozó föld szűkössége fokozatosan verte fel az eladási és bérleti árakat is. Ráadásul a területalapú támogatás újabb és újabb szereplőket csábított a piacra, ahogy ezt egy fogatkozó területű közepes üzem vezetője kissé ironikusan meg is fogalmazta: *„Ez a mezőgazdaság annyira megtetszett most mindenhol minden befektetőnek, hogy az borzasztó. Azt mondják, ebben van a jövő! [Pedig] Biztos van ennél nyugalmasabb foglalkozás is”* (Cs. K. 2013). Végeredményben azok a gazdaságok tudtak megerősödni, amelyek háttérben „külső” (ágazaton és/vagy térségen kívüli) tőke is rendelkezésre állt, és/vagy a még relatíve

⁶ Ekkor még a nemzeti (top-up) támogatásokkal kiegészítve érte el az uniós összeget a hazai, a teljes uniós összeget először 2013-ban kapták meg a magyarországi gazdálkodók (Székely 2010).

olcsó bérletek idején is fokozatosan és tudatosan növelték a földtulajdon arányát gazdaságukban.

A közép-, sőt még inkább a nagyüzemek dominanciáján alapuló, meglehetősen koncentrált földhasználatot mutatja a térségben a 2. táblázat. A 100 hektárnál nagyobb birtokok mindössze 3,8 százalékát teszik ki a támogatott birtokállománynak, ám ezek használják a területek több mint háromnegyedét. A kistérségben működő nyolc darab, ezer hektárnál nagyobb területen gazdálkodó mezőgazdasági üzemből négy a Böhönyi mikrokörzetben található,⁷ de mindössze öt települése határán osztoznak ezek a nagyüzemek (a szóban forgó települések: Böhönye, Tapsony, Nagyszakácsi, Szenyér és Nemeskísfalud).⁸

2. táblázat: táblázat: Támogatott területek számának, illetve területnagyságának aránya birtokkategóriánként a Böhönyi mikrotérségben, 2012

Település		0–5 ha	5,1–20 ha	20,1–100 ha	100,1–300 ha	300,1– ha
Böhönye	db (%)	59,5	25,3	10,1	1,3	3,8
	terület (%)	2,0	4,0	7,6	2,0	84,4
Nagyszakácsi	db (%)	60,0	40,0	0,0	0,0	0,0
	terület (%)	23,6	76,4	0,0	0,0	0,0
Nemesdéd	db (%)	71,4	25,0	3,6	0,0	0,0
	terület (%)	12,0	33,7	54,3	0,0	0,0
Nemeskísfalud	db (%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	terület (%)	100,1	0,0	0,0	0,0	0,0
Nemesvid	db (%)	54,5	18,2	18,2	0,0	9,1
	terület (%)	1,9	2,7	9,2	0,0	86,2

folytatódik

⁷ Később, „A régi és új »nagyok« (1000 ha felett)” c. pontban majd összesen hat darab, 1000 hektárnál nagyobb gazdaság kerül bemutatásra. A számbeli eltérés oka, hogy egy gazdaság bár használ Böhönye határához tartozó földeket, a cég központja a szomszédos kistérségben található, egy másik gazdaság pedig olyan frissen alakult, hogy 2012-ben még nem igényelték földalapú támogatást.

⁸ A támogatott területek számának, illetve területnagyságának arányát birtokkategóriánként mutató 2. táblázat adataiból mindez nem olvasható ki, mivel az MVH a támogatást igénylő személy, illetve szervezet lakhelye/telephelye szerint tartja nyilván adatbázisában a jogosultakat, így a nagyszakácsi, szenyéri és nemeskísfaludi földeket használó, 1000 hektárnál nagyobb terület után földalapú támogatásban részesülő gazdálkodók, illetve szervezetek jellemzően a böhönyi és tapsonyi jogosultak között jelennek meg. A táblázat éppen ezért a *Függelék F1. táblázatával* együtt nyújt valós képet a térség földviszonyairól. Az említett táblázat azt mutatja meg, hogy az MVH adatai szerint a földalapú támogatás területnagysága hogyan viszonyul adott településnek a hivatalos földhivatali adatok szerint rendelkezésére álló, földalapú támogatásra jogosult területeinek nagyságához. A táblázatból az is jól látszik, hogy Vése, Nemesdéd, Varászló, Nemesvid és Somogysimonyi esetében is az „aluligénylés” jellemző, vagyis más, környező vagy távolabbi településeken élő, vagy oda bejegyzett személyek, szervezetek veszik igénybe a területalapú támogatást. Az adatokat az empirikus tapasztalatok is alátámasztják.

Település		0–5 ha	5,1–20 ha	20,1–100 ha	100,1–300 ha	300,1– ha
Somogysimonyi	db (%)	85,7	14,3	0,0	0,0	0,0
	terület (%)	58,3	41,7	0,0	0,0	0,0
Szenyér	db (%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	terület (%)	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Tapsony	db (%)	62,1	24,1	0,0	10,3	3,4
	terület (%)	2,0	4,1	0,0	29,1	64,8
Varáslzó	db (%)	55,6	11,1	33,3	0,0	0,0
	terület (%)	3,6	12,1	84,3	0,0	0,0
Vése	db (%)	54	34	122	0,0	0,0
	terület (%)	12,4	29,1	58,5	0,0	0,0
Böhöneyi mikrotérség	db (%)	62,1	26,0	8,5	1,7	2,1
	terület (%)	3,4	7,1	11,2	7,5	70,7
Marcali kistérség	db (%)	59,1	25,2	10,4	3,0	2,4
	terület (%)	3,2	7,3	12,9	15,7	60,9

Saját számítás az MVH támogatási adatbázis, 2012 alapján.

Az agrárgazdaság további jellegzetességei a térségben ágazatok, termékszerkezet, együttműködés és munkaerő-szükséglet szempontjából

Részben a nagyüzemi struktúrák fennmaradásából is fakad, hogy a termékszerkezet szempontjából a térség agrárgazdasága nagyon elszíntelenedett. Kiváltó oka természetszerűleg az élelmiszeripar, a feldolgozó kapacitások leépülése és részben a támogatáspolitikai irányvonala is, mindezek a szántóföldi növénytermesztés és ezen belül is a búza, kukorica, repce és napraforgó egyeduralmát eredményezték. Az állattartás nagyüzemi formája a kilencvenes évek végére szinte teljesen eltűnt, a kutatás idején azonban – köszönhetően részben az új földforgalmi törvény rendelkezéseinek – újjáéledni látszott, annak ellenére, hogy a még meglévő két hajdani szövetkezet felszámolása már évek óta napirenden volt a telepek/ágazat veszteségessége miatt. Az újonnan létrejött kis- és középüzemekben csak elvétve találni állatot, ha mégis, jellemzően szarvasmarhát tartanak.

Általában jellemző, hogy a specializált termelés hiányzik a térségből. A hajdani zöldségtermesztésnek mára már csak az emléke maradt, a valamikori gyümölcsészeti hagyományok pedig szintén kikopóban vannak: mára csupán egyetlen igazán korszerű gyümölcsös található a térségben. Vésén, Déden, kisebb mértékben Nemesviden néhány kisebb gyümölcsültetvény létezik ugyan, ám ezek a hajdani szövetkezeti ültetvények esetenként részben felújított maradványai, már nem túl korszerű fajtákkal. Pedig az említett településeken még fiatal, a közelmúltban indult gazdálkodókat is találni a gyümölcscsel foglalkozók között, ám az ágazatot sújtó tartós válság miatt a lépték kicsi, nemritkán csak kiegészítő tevékenység formájában működnek ezek az üzemek.

A gazdák, termelők közötti együttműködések nehezen alakulnak, rosszul működnek ebben a térségben, pedig a még talpon lévő sok kisebb gyümölcsösnek is az lenne az

érdeke, hogy összefogjanak. Többségük nem is tagja termelői, értékesítői szervezetnek. A TÉSZ (Termelői Értékesítő Szervezet) maga, illetve néhány tagja szociális szövetkezet formájában mini-gyümölcsfeldolgozót (légyártás) működtet, más feldolgozási lehetőség a térségben nincsen, a TÉSZ csak hűtő- és tárolókapacitásokkal rendelkezik.

A szántóföldi növénytermesztést végzők között sem jellemző az együttműködés, hiába, hogy korán, már 1999-ben megalapították az elsősorban a kisebb, illetve közepes méretű gazdaságok számára lehetőséget nyújtó Első Somogyi Gabona Beszerző és Értékesítő Raktárszövetkezetet. Két évvel később Marcali bázissal létrehozták hasonló vezetőségi és tagsági körrel az Észak-Somogyi Olajosmag Beszerző Értékesítő Raktárszövetkezetet. Míg a gabonaszövetkezet valamivel több, mint 30 tagja között csak elvétve találni 1000 hektárnál nagyobb gazdálkodót, az olajosmag szövetkezet közel 40 fős tagságában már jelentős nagyüzemek is szerepelnek. Legnagyobb konkurensük a térségben is jelen lévő KITE és az IKR, amelyek főleg a kisebb gazdaságok számára kínálnak reális alternatívát. Tagi elköteleződés nélkül, azonnal fizetnek a termelőknek, viszont a raktárszövetkezetek előnye az ilyen nagy cégekkel szemben a családiasabb ügymenet, az elnézőbb adósságkezelés. Míg a nagy integrátorok azonnal levonnak mindent az eladási árból, addig a raktárszövetkezeteknél lehet halasztott fizetést vagy részletfizetést igényelni a költségek megtérítésére. Mindazonáltal a raktárszövetkezetek működése nehézkes, támogatás nélkül nem tudnának fennmaradni.

Általában a gazdák közötti együttműködés is ritka, egy-egy baráti alapon elvégzett, olcsóbban megszámított gépi segítségnyújtásról számoltak csak be a gazdálkodók, és ez is inkább Vésén gyakoribb, ahol több, hasonló méretű gazdaság is működik. A szélsőségesen polarizált birtokstruktúra ugyanis a gépi segítségnyújtásnak is gátat szab: a nagybirtokok óriásgépeivel már nem is lehet felvonulni a kis területekre. Jellemző mégis az, hogy ritkán működnek együtt még a hasonló méretű gazdaságok is: *„Volt olyan, hogy eljött segíteni fél tank gázolajjal és egész tankkal akart haza menni, én azóta nem próbálkoztam együttműködésben, olyan nagy csalódás volt”* (Cs. K. 2013). A kisebb területek mellé kisebb gépekkel rendelkező, azokkal gyakran erdészeti bér munkákat is végző és így kiegészítő jövedelmet szerző gazdálkodó több is van a térségben, ám ők a gépi munkákat üzleti alapon végzik. Mivel a térségben kevés az állattartó gazdaság, ezért a trágya-szalma barterüzletet is csak egyetlen helyen említették, mint jól működő gyakorlatot.

A gépesített szántóföldi növénytermesztés, mint domináns ágazat, munkaerő-szükséglete alacsony. Nem tudja felszívni azt a rendszerváltás után az iparból és a mezőgazdaságból is utcára került képzetlen tömeget, akikre a szolgáltató szektor sem tart igényt. Eközben meg a még megmaradt vagy újonnan létrehozott gyümölcsösök a munkaerőhiánytól szenvednek, nincsenek már sehol azok a gondos kezek, akik megbízhatóan szedték a gyümölcsöt betakarításkor. A kézi munkaerő hiánya a néhány újonnan indult, kisebb gyümölcsstermesztő gazdaság növekedésének egyenesen gátat szab. A gyümölcsösök, illetve az erdőgazdaság idényjellegű és/vagy alkalmi munkákat tudnak kínálni, ami a munkanélküliség gondját meg nem oldja, de a megélhetési feltételeken javítani tud. Ám ugyanaz a problémája minden ilyen munkaerőre igényt tartó foglalkoztatónak, hogy a megfelelő munkakultúrával és munkamorállal rendelkező potenciális alkalmazotti kör többsége idős, a fiatalabb generáció pedig kézi munkára egyáltalán nem hadra fogható. A lakosságnak

a szelektív elvándorlásból, előregedésből és a tartós munkanélküliségből eredő társadalmi-demográfiai és mentálhigiénés állapota tehát tagadhatatlanul erősen befolyásolja az agrárgazdaság arculatát, nemcsak következménye, hanem részben kiváltó oka is annak, hogy a munkaerő-igényes ágazatok szinte teljesen eltűntek a térségből, és hogy a nagyüzemi monokultúrás növénytermesztés egyeduralgódóvá vált.

Jellemző üzemtípusok a Böhöneyi mikrotérségben

A régi és új „nagyok” (1000 ha felett)

A jelenleg a nagyok közé tartozó gazdaságok eredetüket tekintve kétfélék, az egyik csoportba tartoznak a szocialista gazdaságok bázisán alakult üzemek (3 üzem), a másik csoportba az alapjaiból összerakott, területüket összevásárló, összebélő gazdaságok (3 gazdaság). Utóbbi csoportban mindegyik (föld)tulajdonos (család) külföldi. A nagyok egyik közös sajátossága, azon túl, hogy mindegyik üzem területe 1000 hektár felett van, hogy még vagy már, de jelen van a szántóföldi növénytermesztés mellett az állattartás is gazdaságukban. Másik közös pont, hogy társas vállalkozás formájában működnek, amit az üzem méret meg is kíván.

A fennmaradt-átalakult nagyüzemek egyike a böhöneyi faluszövetkezet, amely szántóföldi növénytermesztéssel és vegyes hasznú szarvasmarha-ágazattal működő részvénytársasággá alakult, és a kétezres évek közepéig közel 1700 hektáron gazdálkodott, azóta földterülete fokozatosan csökken. A valamikori böhöneyi állami gazdaság növénytermesztési ágazatát egy nem helyiekből álló, részben szakmai befektetői kör szerezte meg a kilencvenes évek második felében. A kezdetben 2500 hektáron gazdálkodó üzem gyengülésének fő oka az állami földpolitika változásával áll összefüggésben, mivel a kutatás kezdetén még közel 2000 hektár állami területet használtak. A Tapsony, Szenyér, Nagyszakácsi, Nemeskísfalud területeit használó szövetkezetből alakult kft.-től a kétezres években folyamatos volt a földtulajdonosok elvándorlása a bánásmód, az alacsonyan tartott és késve fizetett bérleti díjak és a megerősödő középüzemek kedvezőbb ajánlatai miatt. Végül a kft. többségi tulajdonát az állami gazdaságot privatizáló cég tulajdonosai vásárolták meg, nem titkoltan a még meglévő bérletekért, ám külön üzemként működtetik a céget.

Az új szereplők közé tartozik egy Svédországból a kilencvenes években hazatelepült és Nemesvid környékén komoly méretű területeket felvásárló család földjeire alapozott, 2012-ben alapított cég, amely 800 hektár szántót és 600 hektár legelőt használ. A másik, nem közvetlenül szocialista nagyüzem alapjain létrejött gazdaság egy 1200 hektáros üzem, ez a későbbiekben még szóba kerülő közepes gazdasággal együtt indult német szakmai befektetőhöz tartozik. Teljesen új szereplője a térségnek az a délről szomszédos Nagyatádi kistérségben, Somogyszob környékén gazdálkodó üzem, amelynek a tulajdonosa egy Belgiumból a kilencvenes évek közepén idetelepült gazdálkodó család, akik mára 2200 hektár földdel, 1550 fejős tehénnel, 2000 vemhes üszővel, 6000 tenyészkocával bíró agrárceget működtetnek, és a környék legnagyobb, legjelentősebb és leginkább tőkeerős gazdaságát viszik. Az újonnan indulók közös sajátossága, hogy külföldi tőke alapozta meg a gazdaságokat, ami komoly versenyelőnyt jelentett számukra a többnyire tőkeszegény gazdaságokkal, gazdálkodókkal szemben, arról nem is beszélve, hogy forrásaik miatt jelentősen fel

tudták verni a földárakat, ezzel is nehezítve hazai versenytársaik megkapaszkodását vagy terjeszkedését.

A hajdani szocialista nagyüzemekből kinőtt cégek arányaiban nagyobb létszámú munkaerőt foglalkoztatnak, a legtöbbet – megközelítőleg 35 főt – a volt állami gazdaság alapjain működő cég. Az állattartás minden üzem esetében valamilyen kényszer szülte megoldásnak tekinthető az egy, somogyszobi céget kivéve. Vagy a volt szövetkezeti ágazatot vitték tovább az évek során egyre kisebb jövedelmezőséggel, vagy az új földforgalmi törvény szigorú szabályai miatt kezdtek, kezdenek az állattartásba. A „kezdők” jellemzően a kisebb befektetést, ám csekélyebb hozamot is biztosító, ugyanakkor kevesebb szakértelmet és munkaerőt kívánó külterjes húsmarhatartásba vágnak bele. Az új földforgalmi törvény birtokkorlátja és a területalapú támogatások maximalizálása jelentette megvonások ezeket a gazdaságokat érintik igazán a térségben, ám mélyreható változásokat a kutatás lezárulta és a jogszabályok életbe léptetése közötti rövid időtartam miatt még nem lehetett észlelni. Mindenki úgy nyilatkozott ebben a körben (ha nyilatkozott erről a kérdésről), hogy valahogy megoldják a további működést, de konkrét terveket nem akartak vagy nem tudtak mondani. Az biztos, hogy használt földterületeik jelentős része, gazdaságonként eltérő mértékben természetesen, már a tulajdonosi kör kezében van, hiszen ezek a gazdaságok tudtak az elmúlt 10–15 évben leginkább földvásárlásra tőkét fordítani. Annyi bizonyos tehát, hogy kisebb-nagyobb veszteségekkel, de ezek az üzemek egyben vagy egy kézben/érdekkörben tarthatók lesznek/maradnak a közeljövőben, és termékszerkezet-bővülés is bekövetkezik náluk. Az is bizonyos azonban, hogy a nagyobb élől munka-igényű, ám komolyabb beruházást igénylő termékek irányába (pl. tej, gyümölcs) nem fognak nyitni, hiszen erőforrásaikat a gazdaságosság-nyereségesség megőrzése, fenntartása köti majd le a közeljövőben, sőt éppen e cél érdekében még munkaerő-kiáramlás is várható ezekből az üzemekből, éppen ellentétben a törvény céljával.

Feltörekvő középüzemek (100–1000 ha)

Az ebbe a körbe tartozó 7 szereplő változatos képet mutat a tekintetben, hogy honnan jöttek, mikor és hogyan indultak és hogy mekkora területet, milyen formában művelnek. Ami közös bennük, hogy használt területeik nagysága 100 és 1000 hektár között mozog, és mindannyian kizárólag szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoznak.⁹ Kétféleképpen lehet csoportosítani őket: területeik nagysága, illetve indulásuk módja alapján.

⁹ Az idesorolt legnagyobb méretű üzem területe is csak 800 és 900 hektár közé esik, ám az összehasonlíthatóság kedvéért és a lélektani határnak tekinthető ezres érték miatt is jobbnak láttam ezt a felső korlátot alkalmazni ennél a kategóriánál. Döntésemet az is alátámasztotta, hogy a felette lévő csoportban nincs 1000 hektárnál kisebb üzem. A 2012-es támogatási adatok szerint összesen hat gazdaság tartozik ebbe a méretkategóriába, egy igénylő azonban nem tekinthető valós gazdaságnak, ebben az esetben a területalapú támogatás fejében használatba adott föld máshol is megtalálható gyakorlatáról van szó, ami a támogatási adatok alapján számított birtokstruktúrára vonatkozó kijelentések relevanciáját gyengíti, ahogy erre a földbirtokviszonyokat bemutató tanulmányban is utalás történik. A további kettő, ebbe a kategóriába sorolt gazdaság központja kistérségen kívül esik, így támogatási adataik máshol jelennek meg.

Művelt területeik nagysága alapján két csoportra oszthatók: a négy kisebb területű gazdaság 100 és 300 ha közötti, a felső kategóriába tartozó három gazdaság mindegyike 800 hektár körüli területeket művel. A kisebb gazdaságok egy kivétellel családi gazdaságként vagy egyéni vállalkozás formájában, a nagyobbak kivétel nélkül társas vállalkozás formájában működnek.

Indulásuk alapján három csoportra oszthatók a 100 és 1000 hektár közötti gazdaságok. A fiatalabb (negyven alatti) generációhoz tartozó gazdaságfők a kétezres években kezdtek el gazdálkodni. Korukból fakadóan kötődésük a téeszekhez csak szüleiken keresztül volt, akik jellemzően nem jutottak nagyobb területekhez a földtulajdon-rendezés során. Komolyabb örökség híján, jelentősebb tőke nélkül vágtak bele a gazdálkodásba, amit mára elértek, azt rengeteg munkával, kis lépésenként rakosgatták össze. Jellemző, hogy korábban gépekkel foglalkoztak, gazdaságaik így jól gépesítettek, időnként még ma is végeznek bér munkát. Külső segítséget egyelőre nem kell igénybe venniük, mindent a gazdaságfők végeznek.

Három gazdaság a földtulajdon-rendezés idején indult, a szövetkezetektől szerzett vagyongból nőttek ki. További közös jellemzőjük, hogy szigorú értelemben véve mindhárom gazdaságfő, illetve cégtulajdonos a térségen kívülről érkezett. Egy osztrák tulajdonú kft. a nemesvidi téesz egy majorságát vásárolta meg a környező földekkel még az első földtörvény megszületése (1993) előtt, egy kaposvári növényvédelmi szakember pedig 1998-ban a bérletek miatt vette meg adósságállománnyal együtt a megmaradt nemesvidi téeszt. A harmadik, szintén cégszerűen működő üzem alapítója a nyolcvanas évek közepén Erdélyből áttelepült agrárszakember,¹⁰ aki a rendszerváltás hajnalán egy német befektetővel közösen alapított gazdaságot Tapsonyban, amelyhez ő a földtulajdon-rendezés folyamatában földre váltható kapcsolati tőkét, a német fél a pénztőkét adta, ám végül a két fél a kétezres évek elején különvált. Közös sajátossága ezeknek az üzemeknek, hogy pénzforrásaik megfogyatkozása miatt területeik nagysága inkább szűkül, mintsem bővülne. A vidi-simonyi határban működő cégek az ott jellemző gyengébb földminőség okán nem tudnak olyan jövedelmezően termelni, mint versenytársaik, a tapsonyi jó földeken viszont nagyobb a verseny, mint valaha. Mindhárom üzemet elsősorban a komolyabb tőkeerejű „nagyok” veszélyeztetik, sőt a tapsonyi céget még egy valóban feltörekvő kisebb helyi gazdaság is. További közös jellemzőjük, hogy a tulajdonosok már nem vagy már csak irányítóként vesznek részt a gazdálkodásban, a munkákat az egy-két, esetleg néhány fizetett alkalmazott végzi.

Sajátos indulástörténet jellemez egy gazdaságot és rokonít e tekintetben a nagyok csoportjában bemutatott svéd család által alapított cég történetéhez. Ez esetben a tulajdonosok budapestiek, a földtulajdon-rendezés idején, mezőgazdaságon kívülről származó tőkéjük felhasználásával, nem szakmai befektetőként, felhalmozási-befektetési céllal közel 800 hektár földet összevásároltak, s ennek jó részét 2007-ig a böhönyi téesz-utódszervezetnek adták bérbe. Ekkor egy helybéli szakember és néhány állandó alkalmazott felfogadásával saját gazdálkodó céget alapítottak, amit a fővárosból irányítanak.

¹⁰ A szóban forgó szereplő a térség népmozgalmi jellegzetességeit figyelembe véve ma már nem is tekinthető igazán külsősnek.

Nehéz a középüzemekről egységes, összefoglaló képet kialakítani, mindenféle szempontból meglehetősen heterogén csoportnak számítanak. Vannak köztük valóban feltörekvők, és vannak, akik számára az utóbbi évek változásai inkább stagnálást vagy összeszűkülést hoztak. Ez a réteg szemlélteti talán a legjobban, hogy a földviszonyok és a birtokstruktúra még képlékeny a térségben.

Családi munkaszervezeti formák között működő középüzemek (20–100 ha)

Ezeket a gazdaságokat – a számuk megközelítőleg 20 lehet – a 20 és 100 hektár közötti földterület jellemzi, Vésén és Nemesdédén több, Böhönyén és Nemesviden egy-két ilyen üzem található.¹¹ Alapvetően ezek is szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoznak, de ebben a körben viszonylag gyakran megjelenik a vegyes gazdaság is. Néhány vései, egy dédi és egy-két nemesvidi gazdálkodó tart állatot, kivétel nélkül mind húsmarhatartásra rendezkedtek be, 6–10, esetenként akár különböző fajtájú anyaállatot tartanak, és a növendékeket értékesítik bejáratott csatornákon keresztül. Amennyiben más állat is előfordul a gazdaságban, akkor azt kizárólag családi szükségletre (sertés, baromfi), illetve hobbiból (lő) tartják. Ebben a körben már mindenki főállásban gazdálkodik, de a társas vállalkozási forma még senkinél nem jelenik meg, leggyakoribb a családi gazdaság körükben. Jellemzően a kárpótlás és földtulajdon-rendezés során a család tulajdonába került földekkel indultak, illetve anyagi lehetőségeikhez mérten már ekkor vásároltak területeket gazdaságépítési céllal. Azóta is folyamatosan növelik területeiket, legalábbis a szándék mindenkinél megvan, ám a rendelkezésre álló tőke szükségessége miatt csak kis lépésekben tudnak haladni. Az üzemek a legszükségesebb gépekkel rendelkeznek, akad néhány egészen jól gépesített gazdaság is, ha valamilyen munkafolyamathoz hiányzik a megfelelő gép, szerszám, akkor azt vagy a gépi szolgáltatásra szakosodott kisebb gazdák végzik el nekik fizetség fejében, vagy a velük egy kategóriába tartozó gazdátársak, jellemzően inkább viszonyossági alapon. Ezek is alapvetően a családi munkaerőre alapozó gazdaságok, ahol a családfő/gazdaságfő mellett legalább egy közvetlen családtag (fiú, vej) aktívan besegít a napi munkába. Külső (nem családtag) munkaerő csak abban az esetben jelenik meg náluk, ha nincs a családban megfelelő, munkára fogható ember (pl. fiatalok még a gyerekek), ilyenkor állandó segítője van a gazdaságfőnek, aki azonban nem állandó alkalmazott, leginkább a patrónus-kliens viszonyra emlékeztető kötelék van a gazdaságfő és segítője között. Bejáratott csatornákon keresztül értékesítenek, általában nem hazardíroznak, a biztonságra törekednek, így rendszeresen ugyanoda adják el terményeiket, legyen az a raktárszövetkezet vagy egy integrátor, esetleg felvásárló. A betárolás is ritka, a gazdaságnak szüksége van mindig minden likvid tőkére, nem tudnak várni. Növekedésüknek nemcsak a környéken jellemző erős földpiaci verseny miatti magas árak jelentik az akadályát, hanem éppen a családi munkaerő szükségessége is, ez az üzemméret állandó alkalmazott eltartására még nem elegendő, illetve

¹¹ Pontos számot azért nehéz mondani, mert a támogatási adatok szerint 20, ebbe a kategóriába számítható igénylő található a térségben, a helyismeret alapján ebből 2–3 esetben állítható, hogy az igénylő nem valós gazdálkodó, viszont további egy-két családi gazdaság a művelt összterület nagysága alapján idesorolható, habár adataik az egyes családtagok neve alatt futó elkülönült igénylések miatt a 20 hektár alatti kategóriában jelennek meg. A kutatás során 11, ebbe a csoportba tartozó gazdaságot sikerült részletesen megismerni, illetve a 3 specializált üzemet.

éppen a fejlődéshez, növekedéshez szükséges pluszforrásokat vonná el a gazdaságtól. Így, ha növelik is területeiket, csak apránként teszik, illetve jövedelemmaximalizálás céljából keresnek gazdaságon belüli más bevételi forrást is (pl. húsmarhatartás). Az is hozzájárul óvatos növekedési stratégiájukhoz, hogy nem is nagyon található a környéken olyan megbízható munkaerő, aki bevonható lenne a gazdálkodásba. Ennek ellenére ők jelentették a 2013-ban meghirdetett állami földbérletekre pályázók derékhatát, többen közülük el is nyertek kisebb-nagyobb területeket.

Itt kell megemlíteni a térségben működő három specializált üzemet, egy 30 hektár feletti korszerű, a kilencvenes évek végétől telepített, intenzív termelésű, jól gépesített gyümölcsös (főleg körte, alma), egy nagyüzemi méretű pulykatelep¹² és a kutatás idején már éppen megszűnőben lévő, fénykorában 200 hektár körüli gyümölcstüvelvény tartozik ide. A megszűnőben lévő gyümölcsös a vései térsz gyümölcstüvelvényeiből nőtt ki, és a feldolgozó hagyományokat is szerette volna továbbvinni a térségben, ám ültetvényeinek többsége korszerűtlen volt műveléstechnikailag és fajtaszerkezetét tekintve egyaránt, valamint az erőn felül vállalt hitelek végül csődbe vitték a vállalkozást.

Mindhárom üzem társas vállalkozás formájában, családi vállalkozásba integráltan működik, vagyis van/volt a családban más irányú vállalkozói tevékenység is. Állandó alkalmazottjuk csak egy-két főre tehető, amilyen munkafolyamatot csak lehet, maguk látnak el, csak a munkacsúcsokra kénytelenek kézi munkaerőt felfogadni, ám elmondásuk szerint egyre nehezebb megbízható, nagy munkabírású embereket találni. A kisebbik gyümölcsöst működtető család, ismerve a térség munkaerő-kínálatát, eleve korszerű, gépi művelésre alkalmas ültetvényt telepített. A specializált üzemek valójában több csoporttal is rokoníthatók lennének területnagyságuk vagy éppen a társas vállalkozói forma miatt, ám üzemszervezési sajátosságaik, vagyis az, hogy differenciált családi vállalkozói profilba ágyazva működnek, azaz a többféle tevékenységre alapozó bevétel inkább a családi munkaszervezeti alapokon működő középüzemek növénytermesztő-állattartó gazdaságaihoz teszi őket hasonlatossá.

Kisgazdaságok

Ebbe az üzemtípusba sorolt kisgazdaságok alapvetően kétfélék. A *specializált családi kisüzemek* (15–20 db) egy-egy termék előállítására rendezkedtek be, idesorolható a néhány családi juhászat Böhönyén és Szenyérben, illetve Vésén és Nemesdédén a tucatnyi gyümölcsös gazda. Közös jellemzőjük, hogy területeik nagyon kicsi, a gyümölcsösök esetében olykor még az 5 hektárt sem érik el. A juhászatok 15–20 hektárnyi földet használnak, főként legelőket és/vagy kaszálókat. Alapvetően tőkeszegény gazdaságokról van szó, amelyek általában a család eltartását szolgálják, ahol jellemzően a fő bevételi forrás a gazdálkodásból származik, de mindig van mellette más, rendszerint állandó bevétel, nemritkán maga a gazdálkodó is állásban van, bár ez utóbbi inkább csak a gyümölcstermelőkre igaz. A juhászatok néhány száz darabos állománnyal rendelkeznek (a böhönyiek jellemzően számosabbak, mint a szenyériek), a szaporulatot értékesítik tenyészállatként vagy étkezési

¹² A térségben három másik, lényegesen kisebb pulykás is tevékenykedik még, azok az üzemek méretüket, üzemszervezési sajátosságait tekintve a specializált családi kisüzemekhez állnak közel.

célokra. Legnagyobb problémájuk, hogy nem tudnak földhöz jutni – a kiélezett földpiacon a bérlet is nagyon drága –, ezért a tartási költségek magasabbak, mivel a takarmányt vásárolni kell. A juhászatok munkaerő-szükségletét a család biztosítja, külső munkaerőt nem alkalmaznak, a legelők, kaszálók művelésére kisebb gépeik vannak. Főleg a fiatalabb generáció foglalkozik ma már Vésén és Déden gyümölcszel, akik örökségként kapták a családi gyümölcsstermesztési hagyományokat, és hozzá az ültetvényeket is. Akik életvitelszerűen gazdálkodnak, mára megújították alma-, körte-, szilva- vagy meggyültetvényeiket, de a tökeszegénység miatt nem tudnak növekedni, a jövedelemmaximalizálás érdekében kicsi gyümölcsöseik hasznát inkább csemeteneveléssel, szaporítóanyag előállításával egészítik ki. A jövedelemérzékenység miatt sokszor nem is hagyják ott állandó munkájukat, a termelők között van, aki tanárként és van, aki falugazdászként dolgozik, de találni főállásban gyümölcszel foglalkozó gazdákat is. Az ültetvények munkaerő-szükségletét esetükben is a család biztosítja; növekedésüknek az is hátráltatója, hogy mivel nem tudnának a térségben megfelelő mennyiségben munkaerőt találni a betakarításhoz és a nagyobb munkákhoz, ezért csak akkora területet tudnak művelni, amekkorát a család munkaerejével képesek ellátni. A további telepítések harmadik hátráltató oka az ágazat általános válsága mellett a közvetlen társadalmi környezetben keresendő. Vésén, de főleg Déden meglehetősen nagy az elszegényedett, többnyire roma, illetve annak tartott lakosság aránya, emiatt a termés biztonságát nehéz szavatolni. Földhöz jutni sem könnyű, annak ellenére, hogy az említett két településre nem jellemző olyan fokú földhasználati koncentráció, mint Böhönyére és környékére. A verseny így nem annyira éles, viszont a nekik kellő kicsi, 2–3 hektáros parcellákhoz is nehéz hozzájutni, akárcsak a nagyobb, egybefüggő földdarabokhoz. A helyi TÉSZ-nek jellemzően nem tagjai, saját értékesítési utakat találnak, nem ritka, hogy maguk hordják a nagybani piacra árujukat.

A kisgazdaságok másik típusa a *szántóföldi növénytermesztő kisüzem* (kb. 5–10 db), szinte minden településen találni egy-két olyan gazdálkodót, aki 10–20 hektár körüli területeken gazdálkodik. Jellemzően a földtulajdon-rendezést követően indították örökségből származó gazdaságukat, és az akkori trendek szerint a szántóföldi növénytermesztésre, a búza, kukorica, napraforgó, repce termelésére álltak rá. Kis gazdaságaik a földterületükhöz képest általában jól gépesítettek, többeknél fontos jövedelemforrás a gépekkel végzett mezőgazdasági vagy erdészeti bér munka. A hajdani szövetkezetekből indult, önálló sodott kiválóról vagy a jellemzően valamelyik nagyüzemnél gépi munkákat jelentő állásukat megtartó, a saját gazdaságot inkább csak „másodállásban” művelő termelőről van szó. Az üzemek munkaerejét itt is kizárólag a család adja, ám ez szinte kizárólag a családfőt jelenti. Tökeszegény gazdaságokról van szó, és azért sem tudják területeiket növelni, mert pénzeszközeiket általában a család és a gazdaság jövedelme szempontjából létfontosságú gépi szolgáltatás eszközparkjának kiépítésébe fektették/fektetik, földvásárlásra így általában nem maradt tőkéjük. A tőkehiány és az értékesítésükre jellemző kockázatkerülő magatartás miatt jellemzően előre leszerződnek integrátorral, vagy rendszeresen ugyanannak a felvásárlónak adják el a terményt, nem hazardíroznak a kicsivel nagyobb haszon érdekében.

A mezőgazdaságba integrált szegények

A térségben és a térségről élő „hagyományos agrártermelő vidék” kép erősségét jól mutatja, hogy a szegénység és a társadalmi kirekesztés egyre nagyobb mértékű problémájának megoldására is mezőgazdasági alapú programok, kezdeményezések indultak a közelmúltban, még ha sporadikusan és nem túl nagy hatásfokkal is. Meglepőbb azonban az a tény, éppen a mezőgazdasági arculat miatt, hogy a 2000 óta Somogy megye települései számára is elérhető szociális földprogramba (Rácz 2013: 140) a vizsgált tíz település egyike sem kapcsolódott be az elmúlt másfél évtizedben,¹³ és más, átütő erejű, előremutató szociális mezőgazdasági programmal vagy fenntartható kezdeményezéssel sem találkozhattunk a szóban forgó településeken 2010 előtt. A térség termelésszerkezetében a szántóföldi növénytermesztés jelenlegi dominanciája, illetve a nagybirtok történelmi hagyományai sem adhatnak kielégítő magyarázatot erre a hiányra. Országosan is ismert, szociális földprogramból kinövő falugazdasági kezdeményezések, vagy a helyi erőforrásokra és összefogásra alapozó mezőgazdasági tevékenységek szociális felzárkóztatásban való sikeres alkalmazásai közül néhány éppen a hasonló mezőgazdasági adottságokkal és hagyományokkal rendelkező, szomszédos Tolna megyéből származik (az előbbire Belecska, utóbbira Kisvejke és környéke az ismert és jó példa (lásd Kabai 2011, Kabai–Németh 2011a, 2011b). A mezőgazdasági termelés szociális célú alkalmazásában általában kertészeti-zöldségtermesztési és/vagy gyümölcstermesztési tevékenységek fordulnak elő a leggyakrabban, ezek az ismeretek és hagyományok a Böhönyi mikrokörzetben is megvoltak, illetve részben a mai napig jelen vannak. Ennek ellenére összesen három település négy kezdeményezését lehet említeni, amelyeknek célja a mezőgazdasági termelés szociális szerepű alkalmazása, és amelyek kiterjedtségüket és eredményeiket tekintve valamennyire is előremutatóak. A négyből három konkrétan a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódóan valósul meg, ami hosszú távú fenntarthatóságukat legalább is megkérdőjelezi.

Böhönyén és Szenyérben egyaránt elhagyott zártkertek, gondozatlan házikertek megművelését kezdték el 2011-ben közfoglalkoztatás keretében, a következő évtől a Startmunka-programban folytatják a tevékenységet. Az alig 300 fős Szenyérben a program arányaiban kiterjedtebb (27 főt képeztek ki és vontak munkába), és a leginkább rászorultakra fókuszál. Böhönyén mindössze 12 közfoglalkoztatott végez mezőgazdasági munkát, ám itt a termelés átgondoltabb, hosszabb távra tekintő programnak tűnik, viszont kevésbé felzárkóztató szemléletű, inkább a lecsúszást megakadályozó jelleggel bír. A 800 fő körüli Nemesdédén a gyümölcstermesztési hagyományokra próbáltak alapozni, amikor szociális szövetkezetet létrehozva és bekapcsolódva a Dél-dunántúli Regionális Munkaügyi Központ komplex munkaerő-piaci programjába, a *Sorsfordító – sorsformáló* programba, helyi termék előállításába és értékesítésébe kezdtek. A támogatási időszak lejártá után a termelést a Startmunka mezőgazdasági program keretében folytatták, ám a saját helyi termék kialakítása és piacra vitele a közfoglalkoztatás keretében nem tudott tovább fejlődni, a kezdeményezés elhalt. 2010-ben Szenyéri székhellyel, de Böhönyén is alakult egy szociális szövetkezet a hátrányos helyzetű munkát keresők foglalkoztatására, önfoglalkoztatóvá

¹³ A Marcali kistérség több települése azonban rendszeres pályázója a programnak, mint például Csákány, Sávoly stb.

válásuk elősegítésére, illetve gyümölcsfeldolgozási tevékenység, légyártás beindítására. TÁMOP- és LEADER-pályázatok segítségével légyártó üzemet, illetve hűtőházat hoztak létre, négy fő tartós foglalkoztatása meg is valósult, ám az önállóvá válást itt sem sikerült elérni.

Mindezek a programok, kezdeményezések rámutatnak arra, ami már a szántóföldi növénytermesztés kapcsán is szóba került, vagyis hogy alacsony a térségben az együttműködési hajlandóság, ezért hiányoznak az összefogáson alapuló, példaadó közösségi kezdeményezések is. A bemutatott néhány előremutató program olyan szűk körű, hogy mérhető munkaerő-piaci hatásuk nincsen, még a közfoglalkoztatási programoknak sem. Ráadásul a közfoglalkoztatás keretében végzett mezőgazdasági termelés általában alacsony létszámmal működő program minden településen, és bár igaz, hogy a legalkalmasabb munkaerőt veszik fel ezek a programok, ám a gyümölcságazat a közfoglalkoztatásban termelők többszörösét tudná alkalmilag foglalkoztatni. A kis volumenű, mezőgazdasági kistermelésre alapozó programok nem jelentenek konkurenciát a kistermelőknek és a gépi szolgáltatónak sem, hiszen mindkettőből hiány van a térségben.

A vidék és a vidéki társadalom átalakulása

Az agrárium és a gazdálkodók helye és szerepe a vidék átfarmálódásában

A vizsgált Böhönyi mikrotérség gazdaságában az agrárium megőrizte kiemelkedő jelentőségét, a válság óta pedig ez az egyetlen, szereplőit tekintve folyamatosan bővülő, gazdasági potenciálját nézve fejlődő ágazat a térségben. Az agrárszereplők sokasodása – „kicsi” és „nagy” belépők megjelenése – és a földárak folyamatos emelkedése is ezt a fejlődést támasztja alá. Munkaerő-szükséglete azonban fokozatosan csökken a térségre jellemző gazdálkodási hagyományok és üzemszerkezeti sajátosságok miatt. Eközben a válság hatására a gazdálkodók és a relatív vagy abszolút szegénység közelében élő, a helyi társadalom derékhatár alkotó rétegek között a jövedelmi és társadalmi különbségek egyre nagyobbá váltak. A gazdálkodókra helyben egyfajta „elitként” tekintenek, még a kisebb, családi munkaerőre építő üzemek is stabil megélhetést képesek biztosítani. A társadalmi polarizálódás a közösségi kötelek meglazulásával jár, ennek egyik fontos tünete, hogy egyre többen vélekednek úgy, főképp az egykori kistulajdonosok, hogy a mai gazdálkodók többsége, azok, akik a kilencvenes évek közepén pénzzel és információval rendelkeztek, kihasználták a földet visszakapók informálatlanságát és rászorultságát, a mai árakhoz viszonyítva akkor pottom pénzért szereztek földet, amire most tetemes összegű uniós támogatást vehetnek fel. Ennek a témának az előkerülése bő másfél évtizeddel a földtulajdon-rendeáz után azt jelzi, hogy az egyre inkább elszegényedő helyi többség elhibázottnak látja egykori döntését, de már csak erkölcsi elégtételt tud venni a szerencsésebb kevesekkel szemben.

A térség agrárszereplői nincsenek túlságosan sokan, és arról is esett már szó, hogy formalizált érdekszövetség, együttműködési forma nem létezik körükben, valamint hogy a gazdasági együttműködések is ritkák, esetlegesek közöttük. Önálló termelőegység-

gekként részben versengő (földért), részben mellérendelt viszonyban állnak egymással a kisebb és nagyobb gazdaságok, ami leginkább összeköti őket, hogy egy térben gazdálkodnak. Mindezek miatt a helyi hatalomhoz fűződő viszonyuk is sokféle és individualizált, általában jellemző, hogy nincs komoly szerepük a helyi vagy magasabb szintű politikák formálásában, bár gazdasági szerepük helyben jelentős. A szövetkezetekből kinőtt gazdaságok vezetői, egyfajta régi beidegződésként, kezdetektől fogva belefolyanak a helyi politika formálásába, egyikük formálisan is, testületi tagként, de a többiek informális szerepe, amit jelentős munkaadóként tudnak betölteni, szintén nem elhanyagolható. Mindez azonban hajdani hatalmi centrum szerepükkel már össze sem hasonlíthatóan csekély befolyást, hatalmat jelent számukra. Az újabb alapítású nagyobb szervezetek vezetői inkább távol tartják magukat a helyi politikától, az országos politika változékonysága pedig megtanította őket arra, hogy attól is igyekezzenek kellő távolságot tartani. Egy nagyüzem vezetője ezt a következőképpen fogalmazza meg:

„Nyugat-Európában egy állattartó telep nem függ a politikától, és a földet nem az alapján osztják ki, hogy ki kicsoda, hanem megnézik az üzleti tervet, ami mögötte van. Illetve nem is kell megnézni az üzleti tervet, hanem annak adják oda, aki a legtöbbet fizeti, hiszen biztos az tud a legtöbbet fizetni, akinek a legjobb az üzleti terve. (...) Én abban hiszek, hogy az én dolgom az, hogy a céget vezessem, és vannak mások, akik az önkormányzatot vezetik.” (C. P. 2014)

Informális szerepük, hatalmuk, természetesen van, hiszen gazdasági erejüknel fogva a forráshiányos önkormányzatok rendre megtalálják őket támogatási kéréseikkel. Erejükhez mérten segítenek is, főleg a nagyobb cégek támogatnak egy-egy helyi programot, eseményt, intézményt, sportkört stb., a kisebb területű gazdálkodók pedig gyakran kisegítik az önkormányzatot vagy a helyi tűzoltóságot gépi munkával. Összességében azonban a gazdálkodók társadalmi szerepvállalása inkább esetlegesnek értékelhető.

Magatartásuk azt a képet sugallja, hogy a térség, a vidék, amellet, hogy lakóhelyük, gazdasági tevékenységük színtere, ahol boldogulniuk kell és lehet. Ez részben abból is fakad, hogy sok a kívülről jött, éppen az agrártermelés miatt a térségbe érkező szereplő, akiket gazdasági kapcsolataikon kívül más jellegű kötelékek nem fűznek ide, nem beágyazottak a helyi társadalomba. A kisebb helybeli gazdálkodók és a már bő évtizede a térségben letelepedett, kívülről jött, illetve a törzsökös nagyobb gazdálkodók is úgy vélik, hogy a mezőgazdaság annak ellenére, hogy egyre kevesebb szereplő eltartására képes, mégis domináns ágazata ennek a vidéknek. A térség adottságai, az üzemszerkezeti hagyományok és a gazdasági racionalitás miatt pedig a szántóföldi növénytermesztés nagyüzemi formáját tekintik a gazdálkodás fő irányának és módjának. A közepes és nagyvállalkozók nem hisznek a kisüzemekben, a munkaigényes ágazatokban, a kisüzem és nagyüzem kooperációjában és a mezőgazdaság szociális szerepéről is úgy vélekednek, hogy az a leginkább rászoruló számára a háztartási kiadások csökkentését szolgálhatja csak, amivel a kicsik is egyetértenek.

A vidékről és az agráriumról alkotott kép kialakításában és fenntartásában sok mindenki közreműködik különféle technikák alkalmazásával. Elsősorban maguk a gazdálkodók

gazdasági cselekvéseikkel. Földéhségük, földért folytatott küzdelmük olyannyira felverte a földárakat, hogy nagyon magasra került a belépési küszöb, vagyis tőkeigényes beruházás ma már a Böhönyi mikrotértségben gazdálkodásba fogni, kicsiből elindulni, vagy esetleg más, kisebb földigényű tevékenységbe belekezdeni. A feltörekvő középüzemek néhány példája – azoké, akiknek földterületei fokozatosan csökkennek – mutatja legjobban, hogy bent maradni sem könnyű. A gazdálkodók emellett szimbolikus gesztusaikkal, alkalmi társadalmi szerepvállalásaikkal is formálják a vidékről és az agrárium helyzetéről, szerepéről szóló diskurzusokat. Így a gazdálkodók, a köztük lévő nagyságrendi és jövedelmi különbségek ellenére is, egy egységes csoportként értelmezhetők, hiszen gazdasági cselekvéseikben, helyzetükben, habitusukban és nem utolsósorban a vidékről alkotott képükben több a közös, mint a szétválasztó elem.

A vidékről alkotott kép így a (gazdasági és politikai) hatalommal bírók által uralt diskurzusokban azt sugallja, hogy itt az a sikeres, aki gazdálkodik, illetve aki gazdálkodik, az meg tud kapaszkodni. A vidék és a mezőgazdálkodás azonban kevesek boldogulását szolgálja csak, a többség számára pedig a gazdálkodás a kevesek által elzárt, hozzáférhetetlen boldogulási útnak látszik. Az agrárium ebben a térségben nemhogy segítené a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolódását, hanem a róla és a vidék életében játszott szerepéről kialakított és diszkurzív technikákkal is életben tartott képpel éppen fenntartja azt (Shucksmith 2012).

Vidékfejlesztési eredmények

Az együttműködés alacsony foka és a térségi tudat csekély szintjéből eredően a vidékfejlesztési törekvések sem tudták a térséget és gazdaságát, illetve az erről szóló diskurzusokat átformálni egy új, diverzifikáltabb profilú képet kialakítva. Egyfelől hiányzik helyben az aktív, közösségért tenni akaró réteg, a civil szerveződések erőtleneke, másfelől a már több ízben említett tökeszegénység a fejlesztési kezdeményezéseknek is útját állja. Így a térségbe érkező uniós és nemzeti támogatások jelentős része a gazdálkodóknál landol termelési és területalapú támogatások formájában, ezeken kívül vidékfejlesztési forrásokat az ÚMVP III. és IV. tengelyes intézkedéseire vagy egyéb operatív programokhoz kapcsolódóan a térségben élők szinte alig tudtak eredményesen pályázni. A LEADER-programban két csoportban vettek részt a szóban forgó települések, Böhönye a Kaposvár közeli, bőszenfai székhelyű Zselici Lámpások Helyi Vidékfejlesztési Egyesülethez csatlakozott, és főleg csak falumegújítási és a vidéki örökség megőrzését szolgáló pályázatokon indult, ezekkel mintegy 30 millió forintot tudott intézmények, épületek felújítására, játszótér kialakítására fordítani. A többi kilenc település összesen 243,7 millió forint vidékfejlesztési forrást nyert el a csurgói székhelyű Vidékünk a Jövőnk Szövetség egyesülethez csatlakozva úgy, hogy Nemesvid

egyáltalán nem pályázott.¹⁴ Ezek a fejlesztési források is többségében falumegújítási, vidéki örökség megőrzését szolgáló beruházásokat, fejlesztéseket valósítottak meg, elvértve azonban akadt néhány mikrovállalkozás-fejlesztési, turisztikai célú vagy rendezvényt megvalósító pályázat is közöttük. Összességében látszik azonban, hogy a helyi gazdaságra és a társadalomra komolyabb hatást a vidékfejlesztési törekvések a fenti okok miatt nem tudtak kifejteni.

Összegzés

A rendszerváltás utáni vidéki átalakulás alapvetően nem hozott változást a térség arculatában, a Böhöneyi mikrokörzet főbb gazdasági jellegzetességei jó másfél évszázada mit sem változtak. Az ipari termelés elszórta van jelen, a térség dinamizálásához gyenge ipar mellett továbbra is az agrárdominancia jellemző. A településszerkezet elaprózottsága tovább fokozódott, igaz, a szocializmus korszakához képest a folyamat valamelyest lelassult, ám kedvezőtlen gazdasági és társadalmi hatásai a megváltozott viszonyok között felerősödtek, a térség lemaradása erősödött.

A Böhöneyi mikrotérséget mindig a nagybirtok túlsúlya jellemezte, az uradalmak majd a szocialista üzemek korszaka után jelenleg is a nagygazdaságok a jellegadók a birtokszerkezetben (vö. 2. táblázat). A nagyüzemek továbbélésének számos oka van. A kuriális falvakban megerősödő kis- és középparaszti réteg az ötvenes évektől kezdődően, a kistelepüléseket a szocializmusban ért kihívások hatására (szövetkezetesítés, települési önállóság elvesztése, intézmények megszüntetése, átszervezése), több hullámban hagyta el települését, illetve sok esetben a térséget is. Így a mezőgazdaság átalakulásának idejére kevés, gazdálkodni kész és képes helyi szereplő maradt a térségben. Ez egyfelől megkönnyítette a szövetkezetek egyben tartását, amit a földtulajdon osztatlan közös táblákban kimérése is elősegített. Másfelől a kevés helyi érdeklődő lehetőséget teremtett a kívülről jött, nem egy esetben külföldi befektetők számára, akik jellemzően komoly tőkével rendelkeztek földvásárláshoz és/vagy gazdaságindításhoz. A nagyüzemi dominancia öröklődése oka és eredménye is annak, hogy helyben kevesen vágtak bele gazdálkodásba, a nagyüzemek között egyetlen helyi kötődésű céget találni, és még a középüzemek között is több-

¹⁴ A mikrokörzet települései már a LEADER+ időszakában is külön utakon jártak, míg Nagyszakácsi a gasztronómiai és fesztiválturizmusra alapozó programja mentén a mikrotérség több települését is meg tudta szólítani. Böhönye akkori vezetése a Boronka tájvédelmi körzettel érintkező, Kaposvári és Marcali kistérséghez tartozó településekkel szövetkezett, valamint a szelíd és zöld turizmus megteremtését, illetve a megújuló energiaforrásokra épülő helyi gazdaságfejlesztést állították programjuk középpontjába. A 2007-től induló LEADER-támogatásra már részben más irányelvek mentén szerveződő csoportok kialakulására ez a kezdeti széthúzás, különutasság hatással volt. Böhönye ebben az időszakban saját önkormányzati válságával elfoglalva (időközi önkormányzati választások 2007-ben) nem is igen tudott a helyi akciócsoportok szerveződésének mikéntjére hatással lenni, így a csurgói csoport sorra elcsábította a kistelepüléseket. Végül már úgy tűnt, Böhönyének nincs is hová csatlakoznia, ezért kapóra jött nekik a Zselici Lámpások elnevezésű bőszenfai-kaposvári csoport megkeresése, s váltak így a zselici csoport legnyugatibb településévé.

ségben vannak a kívülről jöttek. A termelés nagyüzemi formájának továbbélése mellett a szántóföldi növénytermesztés egyeduralkodóvá válása jellemzi még a térséget, az állattartás és a gyümölcstermelés visszaszorult, a zöldségtermesztés pedig szinte teljesen eltűnt a vizsgált településekről. Mindezek miatt az agrárágazat foglalkoztatási kapacitása kicsi, bár a szezonális munkaerő-kereslet a gyümölcsösök miatt számottevő. A mezőgazdaság szociális szerepben is csak kis volumenű, alacsony hatékonyságú programok formájában van jelen a térségben, kiutat ez sem jelen az itt élők számára.

A vidék fő arculatát továbbra is a mezőgazdaság adja, ám az agrárium szinte kizárólag a nagyüzemi, monokultúrás, iparszerű termelésmodot jelenti ebben a térségben. A vidékről megformált képet elsősorban maguk a gazdálkodók alakítják és tartják életben gazdasági stratégiáikkal, diszkurzív technikákkal és szimbolikus eszközökkel, ugyanakkor a helyi társadalom és a helyi hatalom is legitimálja ezt a képet az agrárszereplőkhöz való viszonyulással, azzal, hogy a helyi társadalom domináns csoportjaként tekint a gazdálkodókra. A társadalom alsó szegmenseiben élőknek nincs esélyük ezen a vidéken az agrártermelésbe való bekapcsolódásra, arra, hogy egy diverzifikáltabb termékszerkezettel, termelés móddal, egy sokszínűbb birtokszerkezettel a vidék hagyományos agrárfunkcióját kihasználva kiutat találjanak. És mivel igazi hagyományai és mintái sincsenek a közösségi összefogáson alapuló fejlődésnek, fejlesztésnek, ehhez segítségre sem számíthatnak. Az agrárátalakulás helyi folyamatai olyan irányba haladtak tehát a Böhöneyi mikrokörzetben, hogy a mezőgazdaság hiába tekinthető húzóágazatnak a térségben, a vidék gazdasági-társadalmi problémáinak megoldására, a felzárkózás elősegítésére nem alkalmas.

Irodalom¹⁵

- Kabai Gergely (2011): A szövetkezeti gyümölcstermesztés sikere a Völgyiségben. In Németh Nándor (szerk.): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata*. Esettanulmányok. Budapest: MTA KTI, 55–72. /KTI Könyvek, 14./ http://econ.core.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf
- Kabai Gergely – Németh Nándor (2011a): Szociális gazdasági törekvések Belecskán. In Németh Nándor (szerk.): *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata*. Esettanulmányok. Budapest: MTA KTI, 4–53. /KTI Könyvek, 14./ http://econ.core.hu/file/download/ktik14/ktik14_book.pdf
- Kabai Gergely – Németh Nándor (2011b): Egy komplex munkaerőpiaci program megvalósulása és lokális hatásai a dél-dunántúli régióban. In Fazekas Károly – Kézdi Gábor (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrő 2011*. Közelkép: foglalkoztatáspolitikai programok hatásvizsgálata. Budapest: MTA KTI – OFA, 161–185. http://econ.core.hu/file/download/mt_2011_hun/egyben.pdf

¹⁵ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 01. 09.

- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk. és kiad.) (1936): *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben*. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat 99. köt.) Budapest: Stephaneum Nyomda Rt.
- Márkus István (1991): Somogyi összegzés. In uő: *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 167–185. /Magyarország felfedezése./
- Rácz Katalin (2013): Szegénységkezelés aktív eszközökkel? – Egy produktív szociálpolitikai program két évtizedes működésének tapasztalatai. In Váradi Monika Mária – Kovács Katalin (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest: Argumentum, 135–155. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranynban_videken_2013.pdf
- Schwarcz Gyöngyi (2008): „Ide elkötelezett emberek kellene, akik élhető falvakat akarnak.” In Váradi Monika Mária (szerk.) *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 282–322. http://www.rkk.hu/rkk/kei/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Schwarcz Gyöngyi (2011): Egy kistérség nagyszereplői: törekvés tartós földbérlet kialakítására patrónus-kliens viszony keretében. In Kuczi Tibor (szerk.): *Alkalmazott gazdaszociológia – tananyag*. Digitális Tankönyvtár. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_12_Kuczi_Tibor_Alkalmazott_gazdaszociologia/ch03.html
- Schwarcz, Gyöngyi (2012): Ethnicizing Poverty through Social Security Provision in Rural Hungary. *Journal of Rural Studies*, 28 (2), 99–107. https://www.researchgate.net/publication/257246277_Ethnicizing_poverty_through_social_security_provision_in_rural_Hungary
- Shucksmith, Mark 2012. Class, Power and Inequality in Rural Areas: Beyond Social Exclusion. *Sociologia Ruralis*, 52 (4), 377–397.
- Székely Csaba (2010): *Agrár-gazdaságtan 2. Az EU agrárpolitikája*. Digitális Tankönyvtár. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0027_AGAT2/ch01s03.html
- Szili Ferenc (1995): Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914. Kaposvár: Somogy Megyei Levéltár. http://library.hungaricana.hu/hu/view/SOMM_sk_kivandorlas/?pg=0&layout=s
- Váradi Monika Mária – Schwarcz Gyöngyi (2013): „Itt kis léptékekben kell gondolkodni.” In Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest, Argumentum, 199–220. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranynban_videken_2013.pdf

Függelék

F1. táblázat: Eltérés a támogatást igényelt és a támogatásra jogosult területek nagysága között településenként

Település	Igényelt földalapú támogatás összes területe MVH-adatok alapján, ha	Földalapú támogatás igénylésére jogosult terület nagysága földhivatali adatok alapján, ha (100%)*	Igényelt területnagyság eltérésének mértéke, %
Böhönye	5 129,66	3 115,54	+64,65
Nagyszakácsi	104,69	1 226,17	-91,46
Nemesdéd	173,22	1 151,14	-84,95
Nemeskisfalud	2,40	186,63	-98,72
Nemesvid	853,19	1 066,51	-20,00
Somogysimonyi	21,55	733,94	-97,06
Szenyér	13,31	921,02	-98,56
Tapsony	1 969,66	1 899,54	+3,69
Varásló	125,56	382,31	-67,16
Vése	574,43	2 397,25	-76,04
Böhönyei mikrotérség	8 967,66	13 080,06	-31,44
Marcali kistérség	30 590,30	41 103,61	-25,58

Saját számítás az MVH támogatási adatbázisa, illetve a hivatalos földhivatali adatok alapján.
http://www.takarnet.hu/pls/tknet/hivatalok_p.hivatal_adat?pid=12875 (utolsó letöltés: 2016. 01. 09.)

* A földalapú támogatás igénylésére jogosult terület nagyságát az összes terület és a támogatásra nem jogosult területek (belterület, erdő, fásított terület, halastó, kert, művelésből kivett terület, nádas) különbsége adja, de ez szükségszerűen csak közelítő érték lehet, mivel a zártkerti állomány – ami a Böhönyei mikrokörzetben jelentős nagyságú – besorolása bár lehetővé tenné a támogatás igénylését, ám a jellemzően itt előforduló kis parcellaméretek nem minden esetben felelnek meg a támogatási előírásoknak (a legkevesebb 0,3 ha egybefüggő terület). Mindenesetre tendenciák jelzésére alkalmas lehet az ilyen számítás.

KELLER JUDIT

POLARIZÁLÓDÓ TEREK A BARANYAI HEGYHÁTON: AGRÁRSZEREPLŐK, FÖLDHASZNÁLAT, FEJLESZTÉSEK

Bevezetés: a Hegyháti járásról

A három megye, Baranya, Tolna és Somogy határán fekvő Hegyháti járás 25 települése az ország egyik hátrányos helyzetű térségében található. A járás belső periferikus helyzetéből adódó hátrányok az itt élő népesség demográfiai mutatóival, a térség településszerkezeti sajátosságaival (aprófalvak, törpe városkák), valamint infrastrukturális hiányosságával jellemezhetők. A kedvezőtlen társadalmi-gazdasági folyamatok egy erősen polarizálódott tér- és településszerkezetet rajzolnak meg, amely a Hegyháti járás agrárszerkezetében is tetten érhető.

A járás társadalmi és gazdasági életének alapvető strukturális problémája az aprófalvas településszerkezet, amely a több évtizedre visszamenő népességfogyás miatt alakult ki. A szocialista átszervezés, később pedig a rendszerváltás generálta kedvezőtlen gazdasági folyamatok következtében a kilencvenes évek vége óta egyre intenzívebb polarizálódás figyelhető meg az itt élő népesség demográfiai helyzetében.

A térség egészét jellemző népességfogyás mértéke a két legnagyobb település – a 3299 fős Sásd és 2450 fős Mágocs – mellett jelentősnek mondható még az olyan kedvező gazdasági adottságú településeken is, mint Bikal és Alsómocsolád. A népességapadás mellett ezekre a településekre 40 százalék feletti öregedési ráta jellemző. Ugyanakkor a járásban található 10 olyan falu is, ahol az elmúlt évtizedben kisebb mértékű népességfogyás és a lakónépesség fiatalodása volt megfigyelhető. A fiatalos korszerkezet ezeken a településeken a szegény, többnyire roma népesség tömbszerű jelenlétével függ össze, és a gettósodás különböző fokozatait mutatja (lásd *Függelék*, F1. táblázat).

E demográfiai folyamatok hátterében a népesség szelektív elvándorlása áll, amely a térség gazdasági potenciáljával és közlekedési árnyékhelyzetével áll összefüggésben. A szocializmus évtizedeiben a bányászatra és mezőgazdaságra épülő gazdasági és foglalkoztatási szerkezet a rendszerváltáskor összeomlott, és az elmúlt két évtizedben sem dinamizálódott. A járás foglalkoztatási kapacitásai nagyon gyengék, az itt működő vállalkozások nem tudják felszívni a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, nagyszámú képzetlen népességet (Váradi 2014). A legutóbbi népszámláláskor a járás munkavállalási korú népességének foglalkoztatási aránya csaknem 13,4 százalékponttal maradt el a nemzetközi összehasonlításban igen alacsony hazai foglalkoztatási rátától.

A népesség alacsony iskolai végzettsége, különösen az érettségivel nem rendelkezők magas aránya a térség népességének gyenge munkaerő-piaci lehetőségeire mutat rá, másrészt a vállalkozások meritési lehetőségeinek korlátait is érzékelteti a földüggyel kapcsolatos gondok mellett; a járás agrárvállalkozói a megbízható és képzett munkaerő hiányát tartják a legégetőbb problémának.

A járásban élők megélhetési lehetőségeinek összeszűküléséhez a járásközpont – Sásd – gazdasági és funkcionális gyengesége, valamint a tágabb térségben található központok (Pécs, Dombóvár, Komló) gazdaságának stagnálása, a tömegközlekedési hálózat elégtelensége, a járás településeinek – különösen aprófalvainak – kedvezőtlen megközelíthetősége is hozzájárul (Várad 2014). A járás alacsony versenyképességi kapacitásai a mezőgazdaság gazdasági szerkezetben betöltött domináns szerepének, a jelentősebb ipar hiányának és a tercier szektor alacsony súlyának is betudható. A Hegyháti járás gazdaságszerkezetében a legutóbbi népszámláláskor is meghatározó szerepet töltött be a mezőgazdaság (lásd *Függelék*, F2. táblázat). A mezőgazdasági foglalkoztatás visszaesésének országos tendenciája a térségben csak korlátozottan érvényesül, hiszen a járásban az országos átlagnál csaknem 10 százalékponttal többen dolgoznak a mezőgazdaságban.

A kedvezőtlen gazdasági-társadalmi folyamatok mögött egy erőteljesen polarizálódott tér- és településszerkezet húzódik meg. A járás két legnagyobb települése – Sásd és Mágocs – köré szerveződő mikrotérségeknek eltérő a gazdasági potenciáljuk és a munkaerő-piaci kínálatuk. A járásközpont, Sásd, az ezredforduló után bő tíz évvel sem volt képes előnyt kovácsolni központi szerepéből és kedvező közlekedési helyzetéből,¹ a körülötte fekvő falvakból álló mikrotérség és a hasonló adottságú szomszédos gödrei és Mindszentgodisai mikrokörzetek gazdasági és foglalkoztatási potenciálja nagyon gyenge, az aprófalvakba szorult népesség megélhetési lehetőségei beszűkültek, a szegénység általános jelenség (Várad 2014). A poláris településszerkezet másik végén a Mágocs városa köré szerveződő mikrotérség kedvezőbb gazdasági-társadalmi mutatókkal rendelkező községeiben jelentős beruházásokat (Bikali Kastélyszálló, alsómocsoládi húsfeldolgozó üzem) és a munkahelyek viszonylagos bőségét találjuk (Várad 2014). A gazdaság szerkezete általában és a mezőgazdasági termelés közelebről is több szempontból eltérő a mágocsi mikrotérség öt településén (a mezőgazdasági termények spektruma szélesebb, a kis- és közepes birtokok súlya nagyobb), ahol arányaiban többen foglalkoznak mezőgazdasággal, mint a sásdi, gödrei, Mindszentgodisai térségben. Utóbbiak gyengébb mezőgazdasági kötődésére utal, hogy a mezőgazdasági tevékenységet űző egyéni és társas vállalkozások száma a mágocsi mikrotérség öt településén magasabb, mint a sásdi, gödrei és Mindszentgodisai mikrokörzetek huszonnégy településén együttvéve (lásd *Függelék*, F3. táblázat).

Az esettanulmány a Hegyháti járás településein² végzett terepmunka alapján a térség agrárgazdasági viszonyait mutatja be. Módszertani háttérét a járás agrárgazdasági szerep-

¹ A Budapest–Pécs Intercity megáll Sásdon, a város a Pécsét és Kaposvárt összekötő, illetve más főútvonalak mentén fekszik, megfelelő buszközlekedéssel mindegyik központ irányába.

² Az esettanulmányban a Hegyháti járás 25 települése mellett Bikal és Oroszló települések is szerepelnek. Ennek oka, hogy e két település hosszú évtizedeken át a sásdi járáshoz, illetve kistérséghez tartozott. 2013 óta hivatalosan mindkettő a Komlói járás tagtelepülése, de agrárszerkezeti szempontból több szálon kötődnek a Hegyháti járás településeihez.

lőivel és önkormányzati képviselőivel folytatott félig-strukturált interjúk, valamint a témához kapcsolódó statisztikai adatok elemzése biztosítja.

A nagyüzemi átalakulás módjai

A szocializmus évtizedei alatt a Baranyai-hegyhát tágabb térségében öt termelőszövetkezet és egy állami gazdaság foglalkoztatta a térség munkavállalóinak kb. 40 százalékát (Rácz 2011). Az állattenyésztési ágazat dominanciájával jellemezhető nagyüzemek közül kiemelkedett a tejelő tehenésztéssel foglalkozó és jelentős baromfiágazattal rendelkező gödrei és mágocsi mgtsz, és a víziszárnyas és szarvasmarha-tenyésztéssel foglalkozó sásdi mgtsz. A térség legnagyobb foglalkoztatója (1000 fő) a többi nagyüzemtől eltérő és sokoldalú profilú Bikali Állami Gazdaság volt jelentős nyúltenyésztéssel, halászzattal, valamint gyümölcsstermesztéssel (uo.). A térség nagyüzemei mind kiterjedt integrációs tevékenységet folytattak különösen a nyúl-, baromfi- és szarvasmarha-tenyésztés területén. Az integráció keretében a nagyüzemek munkaintenzív ágazataikat – szarvasmarha-hízlalás, nyúltartás, baromfitenyésztés – kisüzemekhez helyezték ki. Az együttműködés során a nagyüzemek biztosították a takarmányt és az állattartáshoz szükséges szolgáltatásokat, illetve a termelési folyamat koordinálásán kívül szervezték az értékesítést, míg a kisüzemek munkaerejüket adták a termelési folyamatba. Az együttműködés mindkét fél számára biztosított előnyöket: a nagyüzemek számára tökékimélő megoldást jelentett, a kisüzemek tulajdonosai számára pedig jövedelemkiegészítésként, illetve tőkefelhalmozásként szolgált (uo.). A korszakra általában jellemző együttműködési formák nagymértékben hozzájárultak a mezőgazdasági népesség helyben tartásához, a vidéki népességet érintő migrációs folyamatok fékezéséhez (uo.).

A Hegyháti járás szocialista nagyüzemeinek átalakulása két alaptípusba sorolható. Az intézményi változás a sásdi és gödrei nagyüzemek esetében az útfüggőség logikáját követték, amennyiben a téések művelés alatt álló földjeinek egybetartását, az alkalmazottak továbbfoglalkoztatását, illetve a gazdálkodásszerkezeti jellemzők megtartását tűzték ki célul. A mágocsi és Mindszentgodisai téések, valamint a Bikali Állami Gazdaság intézményi átalakulása ugyanakkor új szervezetek születését és irányítási struktúrák bevezetését eredményezte. Utóbbiak esetében a szocialista nagyüzemek által használt földek újonnan alakuló társas vállalkozások birtokába kerültek, amelyek nem minden esetben biztosították az egykori téeszalkalmazottak továbbfoglalkoztatását. A sásdi és gödrei szövetkezetekben kevés számú szereplő, az egykori téesz felső- és középvezetői irányították a szervezeti átalakulást, és irányítják 25 évvel a rendszerváltás után is működő két nagyüzemet. Ezzel szemben Mágonson, Bikalon és Mindszentgodisán a korábbi ágazati középvezetők, valamint a dolgozók játszottak meghatározó szerepet a nagyüzemek átalakulásában, amelynek eredményeként a mágocsi és bikali nagyüzemek vagyonán ma is egy tucat, az átalakulást koordináló egykori középvezető tulajdonában lévő társas vállalkozás osztozik. Mindszentgodisán ugyanakkor a kilencvenes években harminc fölötti tulajdonossal működő cég tulajdoni viszonyaiban jelentős változások történtek az évek során. A privatizált nagyüzem vagyona az ezredforduló táján az eredeti tulajdonosi körön kívül álló gazdálko-

dókhoz került, a szocialista nagyüzem utódszervezetét pedig felszámolták. Az alábbiakban a szocialista nagyüzemi átalakulás két alaptípusát illusztráló sásdi és mágocsi nagyüzemek magánosításának folyamatát, valamint az átalakulás sajátos útját járó mindszentgodisai átalakulás történetét foglaljuk össze.

Sásd

A rendszerváltás előtt 9800 hektáron gazdálkodó és 400 főt foglalkoztató sásdi Búzaka-lász Mgtsz húzóágazata a víziszárnyas- (mulárd kacsa³) tenyésztés volt, de jelentős szerepet játszottak még a pulyka-, illetve a szarvasmarha-ágazatok is. A téesz utolsó elnöke 1991-ben a szövetkezet szolgáltatási ágazatait – a fuvarozást, a takarmánykészítést, az alkatrészraktárt, a háztáji gazdálkodás koordinációját – korlátolt felelősségű társaságokba szervezte, míg a termelési ágazatokat – a növénytermesztést, a baromfi- és szarvasmarha-tenyésztést – a téesz szervezeti keretein belül működtette tovább. A tőkeerős szolgáltatási ágazatok elvesztésével, valamint a magánosítás során 5000 hektárra csökkent földalappal a termelőszervezet meggyengült. A szerkezeti és a tőkeerőben megmutatkozó gyengeséget tovább fokozta a szövetkezet baromfifelvásárló üzleti partnerének csődje, amelynek során 70 millió forintot – részvény- és áruértéket egyaránt – veszített el a szövetkezet. Az így több mint 102 millió forintos veszteséget felhalmozó, csődközelben lévő téesz felszámolása azonban a szervezet vezetését – a munkalehetőségek elvesztésétől tartó helyi közösség nyomására – elvállaló korábbi főállattenyésztőnek köszönhetően elmaradt. Személyében nemcsak az egykori téesz dolgozói látták a folytonosság és versenyképes gazdálkodás garanciáját, hanem a szövetkezet finanszírozását biztosító bankok is. Az 1994-ben új típusú szövetkezetté átalakult szervezet vezetését a földalap biztosításának feltételével vállalta az új elnök. Ehhez bérelőleget biztosított a szövetkezeti dolgozóknak, hogy a földlicítálásokon „mindenki vehessen földet”. A bérelőleg feltétele az volt, hogy a szövetkezet alkalmazásában tovább dolgozó földtulajdonos a földjét tíz évre bérbe adja a nagy-

³ A mulárd kacsát alapvetően kiváló minőségű húsa és mája miatt tenyésztik. E kacsafaj a 16. században került Európába, de elterjedése és gazdasági baromfifajjá nevelése az utóbbi 50–30 évben ment végbe. Főleg Franciaország tesz sokat a fajta tenyésztése, genetikai értékének javítása és népszerűsítése érdekében. A mulárd kacsákat általában 3 genetikai faj keresztezéséből állítják elő, amelyben egy kisebb testű, nagy tojástermelő képességű fajt párosítanak egy nagyobb testű, sok értékes húsrészt tartalmazó fajjal. Az így nyert ivadékok tojóit keresztezik a kiváló májtermelő tulajdonságú és jó húsformájú, fajtatiszta pézsmaréce gáccsal. <http://www.agr.unideb.hu/animaldb/baromfi/kacsa/kacsa004.htm> (utolsó letöltés: 2016. 01. 26.).

üzemnek.⁴ A bérelőleg lehetőségével azonban elsősorban a szövetkezet hétfős vezetősége élt, mert „*az egyszerű emberek nem tudták volna a munkabérelőleget visszafizetni*”. Az új típusú szövetkezet tagjai által birtokolt földek bérbevételével a sásdi utódszövetkezetnek három hónap alatt 1400 hektár területű új földalapja keletkezett, amely az évtized végére 2400 hektáron stabilizálódott.

Az új típusú szövetkezetben a tevékenységek ágazati szerkezetben működtek tovább. Az erdészeti ágazatban megalakuló erdőbirtokosság vezetését és az erdők gondozását a téesz korábbi ágazatvezetője koordinálta, a pulykaágazatot a korábbi háztáji integrációt irányító középvezető, a baromfiágazat mulárdkacsa-tenyésztési ágát pedig a baromfiágazat vezetője irányította. A korábban húzóágazatnak számító mulárdkacsa-ágazatot, amely a bábolnai feldolgozóval állt szerződésben, megrázta a kilencvenes évek baromfifeldolgozó hálózatainak összeomlása.⁵ A pulykaágazatot, amely alapvetően háztáji integrációban működött, nem érintette a kilencvenes években a piac beszűküléséből eredő, sem pedig a későbbi ciklikus gabonapiaci árgyengülés következtében kialakuló baromfiválság. Ez elsősorban az integrációs hálózatot felügyelő vezetőnek, a később társas vállalkozássá alakuló szervezet ügyvezető igazgatójának az érdeme, aki átlátva a változás hozta viszonyokat, minőségen és megbízhatóságon alapuló partnerszelekciót hajtott végre.⁶ A pulykaágazat háztáji integrációjának vezetői és dolgozói nem vállalták a sásdi nagyüzem veszteséges ágazatainak a finanszírozását, és az 1994-es átalakulás során különváltak.

Az ezredfordulóra a sásdi nagyüzemben megszilárdult az a vagyon- és földakkumuláció, amelyben a vagyon nagyobb része a szakmai döntésekért felelős vezetőség kezében összpontosult.⁷ A tulajdoni részvények felvásárlásában a vezetőség évtizedek során felhalmozott tekintélyének is fontos szerepe volt.⁸ A sásdi nagyüzem vezetői közül ketten a tulajdoni részvények vásárlásán felül jelentős földterületekre is szert tettek az évtized

⁴ A rendszerváltást megelőzően a közel 400 főt foglalkoztató, 6300 hektáron gazdálkodó gödrei Béke Mgtsz átalakulásában is döntő szerepet játszott az, hogy a téesz gazdálkodási területén fekvő településeken a rendkívül alacsony, átlag hét aranykoronás földárak miatt, illetve erőforrások hiányában a földtulajdonosok konfliktusok nélkül „vitték be, vissza” földjeiket az utódszervezetbe, csak kevesen láttak fantáziát az önálló gazdálkodásban. Sásdon és Gödrén az egykori téesz dolgozók biztonságosabbnak tartották, ha továbbra is a nagyüzem foglalkoztatja őket, és bérleti szerződés keretében használja földjeiket. Így a gazdálkodáshoz szükséges földalapot a két utódszervezet a szövetkezeti tagok, illetve a későbbi gazdasági társaság alkalmazásában álló részvénytulajdonosok parcelláira alapozta.

⁵ A sásdi nagyüzem a baromfipiaci válság kapcsán többszörös veszteségeket szenvedett el: a 70 milliós Anasconál ragadt vagyonvesztés mellett a Meriánnal kapcsolatban 100 milliós, majd a Hajdú-Bét összeomlásakor 22 millió forint veszteséget könyvelhettek el.

⁶ Az integrációs hálózaton belül „rendet tartó”, piaci kapcsolataiban korrekt ember hírében álló vezetőnek így sikerült a válságok ellenére nyereségessé tenni „a pulykázást”. A vállalkozás az ezredfordulóra a baromfivágóhidak egyik legnagyobb partnerévé nőtt ki magát azzal, hogy a hazai pulykavágási forgalom 15–20%-át biztosította.

⁷ Hasonló folyamatok mentek végbe a gödrei szövetkezetnél is. E vagyonkoncentrációnak köszönhetően 1998-ban a szükséges tőkeerő birtokában a sásdi és gödrei nagyüzemek vezetői részvénytársaságot hoztak létre, amelyek a mai napig is ebben a formában működnek.

⁸ Bár a vezetők a részvényeket korrekt piaci áron vásárolták fel, alkalmanként a nyomásgyakorlás eszközével is éltek a tulajdonosok meggyőzése érdekében.

során családi és magángazdaságaik számára. *„A sásdi részen jól bevásároltak annak idején a vezetők... Annak idején nagy földvadászat volt ott – az eredeti tőkefelhalmozás idejét éltük, az tudott földet venni, aki már fölhalmozott valamennyi vagyont.”*

Mágocs

A szocializmus idején 9000 hektáron gazdálkodó, több mint 700 főt foglalkoztató mágocsi Béke Mgtsz mezőgazdasági tevékenységét elsősorban a baromfiintegráció, valamint a tejtermelés jellemezte. A szövetkezet a rendszerváltást követően nem hárította tovább a velük termeltetési szerződésben álló kistermelőkre a baromfiipar fizetéseképtelenségéből adódóan bekövetkezett adósságválságot; kifizette a termelőket, miközben a szervezet maga csődöt jelentett. Az összeomlást követően a melléküzemági és alaptevékenységeket frissen alakult korlátozott felelősségű társaságok vették át úgy, hogy *„mindenki megmaradt a kaptafájánál”*.⁹ A nagyüzem vagyonán kezdetben tizennégy társas vállalkozás osztozott, számuk a kilencvenes évek szelekciós folyamatainak eredményeként az ezredfordulóra hat-nyolc vállalkozásra csökkent.

„Mindenki öröklődött, de nem mindenkinek volt meg a tudása az üzletpolitikához; nem mindenki látta át, hogy melyik hitelkonstrukció a jó. (...) Ez jelentős terheket rótt a kezdő vállalkozásokra, és már akkor elkezdte szórni a csapatot.”

Igy fordult el a mezőgazdaságtól a szarvasmarhaegység vezetősége is, mert nem tudtak megbirkózni a gazdasági átalakulás okozta piaci ingadozásokkal. Az akkor 400-as teljesítő szarvasmarha-állományt a pusztulás, a telepi dolgozókat, valamint a telep műszaki szolgáltatásait végző gépészeti egység munkatársait munkahelyük elvesztése fenyegette. A felszámolás elkerülése érdekében a gépészeti egységből alakult korlátozott felelősségű társaság végül vállalta a szarvasmarha-állomány és a telepi dolgozók közül a csatlakozni kívánók átvételét. Az 1994-ben öt alapító taggal és 60 alkalmazottal létrehozott társas vállalkozás 1100 hektárnyi földalappal szarvasmarha-tenyésztéssel és szántóföldi növénytermesztéssel kezdett foglalkozni.

⁹ A több mint 10 ezer hektáron gazdálkodó Bikali Állami Gazdaság felszámolása során a dolgozók egy része és a vezetőség kivásárolta az ágazati egységeket: a halászatot a halászati egység egyik korábbi tagja privatizálta, majd a nyulászat, illetve a szántóföldi és gyümölcsös tevékenységi területek is önállóok lettek. A halászati és nyulászati ágazatból levált vállalkozások az ezredforduló után is jellemző, foglalkoztatási szempontból is meghatározó gazdaságai maradtak a mágocsi mikrokörzetnek. A sertéságazathoz tartozó oroszói és alsómocsoládi telepeket a Délhús érdekeltségébe tartozó társas vállalkozás vette meg, majd évekig egy részben külföldi tulajdonú, bajai székhelyű cég működtette. A cég 2009-es csődje után az egykori alsómocsoládi és oroszói sertéstelepet egy magyar tulajdonban lévő cégcsoporthoz tartozó társas vállalkozás vásárolta meg. Az ÁG öt felső és középvezetőjéből 1991-ben verbuválódott, a szántóföldi termelésre és gyümölcsstermesztésre szakosodott 1000 hektáron gazdálkodó társas vállalkozásából ma már csak 280 hektárnyi gyümölcsös és szántó működik.

Az induláskor egy romos szarvasmarhateleppel, vagyonelosztással szerzett elavult gépekkel és rossz állapotban lévő szarvasmarha-állománnyal rendelkező társas vállalkozás piaci kapcsolatait fokozatosan az alapoktól kellett megszervezni. A piacszervezéshez szükséges beruházásokra azonban a kilencvenes évek közepéig nem volt lehetősége a cégnek, „*csak toldozgattuk-foltozgattuk az egységeket*”. Így például technológiai fejlesztés nélkül kellett a vezetőségnek szemléletváltást elérni a szarvasmarhatelepen dolgozók között ahhoz, hogy piaci helyzetük javítása érdekében, a térszben megszokott fizikai tej előállítás helyett elérjék a bakteriológiai tej színvonalát.¹⁰ Az állattartáshoz kapcsolódó fejlesztési források hiányában végül az évtized közepén önerőből megvásárolták az akkori legmodernebb fejőberendezéseket, és a korábbi kötött tartást is átalakították. Ugyanakkor növénytermesztési ágazatuk gépesítését sikerült az évtized során megnyitott pályázati konstrukciókkal megvalósítani, amelynek segítségével az ezredfordulóra stabilizálódott a vállalkozás tevékenységszerkezetének egy fontos szelete. Ezzel párhuzamosan a vagyonszerkezet koncentrációs folyamatnak köszönhetően a cég üzletreszeinek döntő többsége egy alapító tag – és annak családtagjai – kezében összpontosul, kisebb részét egy másik alapító tag birtokolja.

Mindszentgodisa

A 3200 hektáron gazdálkodó Ady Endre Mgtsz gazdálkodási területén erdészet, szántóföldi növénytermesztés, illetve állattenyésztési ágazatok¹¹ működtek. A nyolcvanas években mintegy 200 embert foglalkoztató nagyüzem ipari melléküzemágai között fafeldolgozás és varroda üzemelt. A szocialista szövetkezet tevékenysége sosem volt igazán jövedelmező. Ebből adódóan a 1989-ben a térsz élére kerülő új elnöknek az állatállomány bérbeadásával sikerült csődegyezséget kötni azokkal a szervezetekkel, amelyek felé a szövetkezetnek tartozása volt. Az 1992-ben új típusú szövetkezetté alakuló szervezetben a tehenészetet és juhállományt a dolgozók privatizálták üzletreszeik összeadásával, így a szövetkezetben csak nyugdíjasok maradtak, a termelés megszűnt. Az új társas vállalkozások zöme tőkeerőhiánnyal és nagyon rossz minőségű földekkel küzdött; többségük a kilencvenes

¹⁰ „A fejés során elkerülhetetlen, hogy a környezetből ne kerüljön szennyeződés (alom, szőr, bélsár, por, rovarok stb.) a tejbe, ezért azt a fejés után azonnal szűrni kell. (...) A megkésett szűrés a tej fizikai tisztaságát és bakteriológiai minőségét rontja” (Császár-Unger, 2005: 34). A piaci verseny hiányából is fakadóan a szocialista nagyüzemek mindenféle szűrési eljárás nélkül szállították a frissen lefejt tejet a tejüzemekbe, ahol megszürték, hőkezelték, feldolgozták azt. A rendszerváltás óta kialakult termelői versenyben a lefejt tejet már a szarvasmarhatelep is technológiai eljárás alá vonja, azaz megszüri annak érdekében, hogy az a minimum minőségi követelményeknek – szennyeződésszempontosság – megfeleljen. Megfelelő bakteriológiai minőség (pl. csíraszám) hiányában, a tejüzemek nem, vagy csak alacsony áron veszik meg a tejet a termelőtől.

¹¹ Jellemzően juhászatot (2000 anyajuh) és húsmarhaágazatot (250).

évek végére tönkrement, nem tudott talpon maradni a földbérleti versenyben.¹² Az átalakulással járó vagyonesztés miatt az adósságválságban egyre mélyebbre csúszó szövetkezet adósságkonszolidációja a kilencvenes évek közepén kezdődött meg. Ekkor az új típusú szövetkezet átalakult holding típusú szövetkezetté, eszközök bérbeadásából és könyvelési szolgáltatásokból éltek 1998-ig. A konszolidációval azonban a vagyon is elfogyott, a holdingszövetkezet abbahagyta a tevékenységét, ezért a közgyűlés a végelszámolás mellett döntött, ami 2006-ban zárult le.

Az átalakulás módjai – összegzés

Az átalakulás módjait az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat: Az átalakulás módjai annak dimenziói szerint a Hegyháti járásban

Dimenzió	Sásd, Gödre	Mágocs, Bikal, Mindszentgodisa
Földterület	Korábbi gazdálkodási területek megtartása	Korábbi gazdálkodási területek „szétdobálása”
Tevékenység, ágazatok átalakulása	Ágazatok és gazdálkodásszerkezet szervezeten belüli fenntartása	Ágazatok magánosítása
Szervezeti forma	Új típusú szövetkezet, majd 1998 óta részvénytársaság	Korlátolt felelősségű társaságok
Koordináló személyek (szám, pozíció)	Jellemzően felsővezetők, egy-két középvezetővel	Jellemzően dolgozók, középvezetők, egy-két felsővezető

Földből élők

Birtokstruktúra és földhasználat

A nagyüzemi művelés folytonossága miatt a térség agrárgazdaságának meghatározó jellegzetessége a dualitás, amely a birtok- és üzemszerkezetei sajátosságokban követhető nyomon. A duális birtokszerkezet az elaprózott földtulajdonnal, illetve a nagyüzemi földhasználat túlsúlyával jellemezhető. A Hegyháti járás egészében a művelt földterület közel felét a gazdaságok mindössze 2 százaléka birtokolja. A nagyüzemek domináns jelenléte

¹² Az egykori fűrészüzem megszűnését követően a telepet az ezredfordulón egy acél- és bádogos termékeket gyártó, 100–120 főt foglalkoztató társas vállalkozás vásárolta meg. A térsz növénytermesztési ágazatából kivált vállalkozás csődjét követően, részben annak földjein alapozta meg tevékenységét egy, az ezredfordulón alapított, magyarhertelendi központú társas vállalkozás, amely 1500 ha szántóterületen gazdálkodott és tizenhárom fő foglalkoztatását biztosította.

elsősorban a sásdi és gödrei termelési körzetekben követhető nyomon. Itt négy nagyüzem műveli meg a földterület 80 százalékát.¹³ Ezzel szemben a mágocsi mikrotérség földjeinek mindössze 60 százalékát használják 500 hektár feletti nagyüzemek. A Sásd környéki nagyüzemek átlagos birtokmérete nagyobb (1500–2000 ha), mint a mágocsi mikrotérségre jellemző 1000–1500 hektáros birtokméret.

A duális birtokszerkezet másik pólusára az elaprózott birtokok magas aránya jellemző. Az 50 hektárnál kisebb birtokok a földterület nagyjából 17 százalékát fedik le. A területalapú támogatást igénylők adataiból jól látszik, hogy a 265 igénylő 86 százaléka 5–50 hektár közötti kisüzem volt, melynek mintegy fele (44%) az egészen apró, 5 hektár alatti földhasználó (2. táblázat). A kisbirtokok átlagos nagysága a sásdi, gödrei és mágocsi körzetekben eltérő: a Sásd környékén gazdálkodó mintegy 120 kisüzem a kisebb 10–20 hektáros kategóriában található, míg a mágocsi körzet 200 körüli kisüzeme átlagosan 20–50 hektár területen gazdálkodik. A sásdi térségben a kisbirtokok a mezőgazdasági terület 10 százalékát, a mágocsi területeken pedig nagyjából 30 százalékát hasznosítják. A kisüzemek jellemzően saját vagy családi tulajdonú földeket művelnek.

2. táblázat: Birtokstruktúra az igényelt földalapú támogatások alapján a Hegyháti járásban

Birtokkategória	Területalapú támogatásban részesülők		Támogatott földterület	
	száma, db	megoszlása, %	nagysága, ha	megoszlása, %
5 ha alatt	117	44,1	237,7	1,2
5–10 ha	36	13,5	252,7	2,0
10–20 ha	35	13,2	500,3	3,9
20–50 ha	41	15,4	1312,7	10,4
50–100 ha	13	4,9	926,2	7,3
100–300 ha	15	5,6	2387,4	19,0
300–500 ha	3	1,1	1003,7	7,8
500 felett	5	1,8	5918,1	47,2
<i>Összesen</i>	<i>265</i>	<i>100</i>	<i>12 538,8</i>	<i>100</i>

Forrás: MVH 2012.

A térség 18 középüzeme, a 100–500 hektár közti birtokkategóriában a „földből élők” nagyjából 10 százalékát alkotja. A közepes gazdaságok esetében 60–70 százalékban saját tulajdonú földeken gazdálkodnak, a többit bérleményként művelik. A középüzemek többségét, amelyek a támogatott mezőgazdasági területnek körülbelül 32 százalékát

¹³ A gödrei és sásdi utódszervezetek mellett a mindszentgodisai téveszből alakult társas vállalkozás, valamint a sásdi részvénytársaság vezetőjének családi érdekltségébe tartozó, 800 hektáron szántóföldi növénytermesztéssel gazdálkodó vállalkozás.

hasznosítják, a 100–300 hektár közti birtokméretben találjuk. Többnyire mérsékelt munkaerő-igényű szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoznak, de nem elhanyagolhatók a növénytermesztést állattenyésztéssel (hízó és tejelő szarvasmarhatartással, halászáttal, sertéstartással) kombináló, vegyes profilú üzemek sem.

A 2010-es általános mezőgazdasági összeírás 1599 mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaságot regisztrált, amelynek 96,7 százaléka egyéni gazdaság volt (3. táblázat). A mezőgazdasági tevékenységet folytató gazdaságok mintegy 80 százaléka vegyes gazdálkodást folytatott, kisebb-nagyobb mértékben állattartással is foglalkozik. A gazdasági szervezetek közel 40 százaléka, az egyéni gazdaságok 80 százaléka állattartó gazdaságként is működik.

3. táblázat: Gazdálkodók a Hegyháti járásban, 2010

Gazdálkodók	Gazdaságok száma összesen	Állattartó gazdaságok
Egyéni gazdaságok	1547	1245
Gazdasági szervezetek	52	20
Összesen	1599	1265

Forrás: KSH ÁMÖ 2012.

Az ezredforduló táján a sásdi kistérség földpiaci viszonyai letisztultak, a művelésre alkalmas parcellákon évek óta ugyanazok a szereplők osztoztak. Tíz évvel később ezeket a viszonyokat bolygatták meg a térségen kívülről – leginkább a szomszéd megyéből – érkező agrárszereplők, akik egyrészt általános földhasználói viselkedésükkel, de különösen a 2011-es állami földbérleti pályázatok kapcsán kivívták a helyiek ellenszenvét. Míg 2002-ben a térségi földhasználó úgy látta, hogy *„már nem tud idegen betörni ide”*, addig 2014-ben a jelen és múltbeli földpiaci viszonyokat már ekképpen jellemezte: *„Annak idején mi magunk között korrigáltuk ezeket a feszültségeket. Most már nincs ilyesmi, most már teljesen szabad a vásár.”*

Szövetkezeti utódszervezetek és agrárszereplők

A kilencvenes években átalakult szövetkezetek közül 2014-ben a gödrei és sásdi mikrotérségben egy-egy utódszervezetként működő nagyüzem és fél tucat 50–100 hektár közötti területtel rendelkező középüzem található. A mágocsi téesz és a Bikali Állami Gazdaság átalakulását követően létrejött utódszervezetek között szintén két nagy- és hét középüzemet találunk. A Hegyháti járás agrárgazdaságában domináns nagyüzemek, közepes gazdaságok és kisüzemek a szövetkezeti átalakulást követő két évtizedben eltérő fejlődési pályát futottak be: látványos beruházások elsősorban a nagyüzemek körében valósultak meg, a kisüzemek az általános (gazdasági, társadalmi, kulturális) tökehiány miatt nem tudtak hozzájutni a megnyíló fejlesztési forrásokhoz. A közepes gazdaságoknál is csak a vegyes gazdálkodást végző üzemek tudtak fejlesztéseket megvalósítani ott, ahol a növényter-

mesztés elegendő visszaforgatható jövedelmet termel. A „több lábon állás” további módjai a termelési integrációk különféle formái: cégcsoport, szövetkezet, termelési csoport, amelyek segíthetnek feloldani a kis- és középüzemek általános kapacitáskorlátait (pl. bővebb termék- és szolgáltatáskínálat létrehozása, illetve a termelési és értékesítési folyamatban való részvételi feltételek megteremtése), áthidaló megoldásokat biztosítanak a tőkehiánnyal küzdő vállalkozások számára.

Az alábbiakban a kilencvenes évek átalakulásai nyomán létrejött üzemek ezredforduló óta bejárt fejlődési pályáit tekintjük át. Részletesen kitérünk arra, hogy milyen eszközökkel stabilizálták helyzetüket a különböző méretű és erőforrás-ellátottságú üzemek, illetve milyen fejlesztési törekvések körvonalazódnak a termelők körében.

A legnagyobbak: Gödre, Sásd, Mágocs, Nagyhajmás

A 2015-ben 2200 hektáron gazdálkodó és 80 főt foglalkoztató **gödrei nagyüzem** tevékenységszerkezetében a szarvasmarha-tenyésztés és a szántóföldi növénytermesztés fele-fele arányban biztosított. Szántóföldi növénytermesztési ágazatuk 50 százaléka ma már a szarvasmarhák takarmányozását szolgálja, a versenyképtelen szántókon az elmúlt években mintegy 200 hektáron pillangós gyeptelepítést végeztek. A növénytermesztésben megtermelt „felesleget” integrátorcégeken keresztül értékesíti a részvénytársaság.

A szarvasmarha-tenyésztési ágazatban négy éve a részvénytársaság vezetősége a profilváltás mellett döntött: a tejelő tehenészetről¹⁴ fokozatosan átálltak a húsmarhatenyésztésre. Ezen belül is a kiváló steakhúst biztosító Angus marha¹⁵ hazai tenyésztési programját kezdték meg, amellyel új piaci lehetőségeket igyekeznek kiaknázni. A 400-as anyatehén-állománnyal rendelkező nagyüzem jelenleg külföldi tulajdonban lévő vágóhidakon keresztül az Európai Unióban és Törökországban teríti a gödrei Angus marhák húsát. Hosszú távú céljuk azonban hazai értékesítési lánc megszervezése, amelyen keresztül a minőségi marhahúst szívesen fogyasztó, hazai fizetőképes nagyvárosi középprétegek és az idelátogató külföldi közönség igényeit szeretnék kielégíteni. E cél érdekében a cég további piacszerző lépéseket fontolgat, hiszen a jelenleg Magyarországra a globális piacról (Argentínából) importált Angus marhaértékesítéssel egyedül, 400 marhával nem tudják felvenni a versenyt. Ezért hasonló méretű Angus fajtát tenyésztő gazdaságokkal szeretnének termelői közösséget (pl. szövetkezetet), együttműködést kialakítani, amelynek segítségével 2–3 ezer marhával közös vágópontot tudnának létrehozni és üzletláncokban, éttermekben megjelenni a hazai piacon.¹⁶ E piacszerző elképzeléseken felül a jövőben nagyobb be-

¹⁴ A tejelő tehenészetben megtermelt napi kilenc-tízezer liter tejet tíz éve a Fino Tejnél értékesíti a részvénytársaság.

¹⁵ Az Angus marha könnyű kezelhetőségének és kiváló hízalási tulajdonságainak köszönhetően világszerte közkedvelt fajta. Az Angus marha a steakedvelők körében igazi fogalom, mivel az izomrostok faggyúval finoman átszóttek, ún. márványozottak, így a hús sütés közben nem szárad ki, hanem szaftos és puha marad. <http://www.mhagte.hu/aberdeen-angus-15.html> (utolsó letöltés: 2016. 01. 28.)

¹⁶ Jelenleg a globális piacról 4000 forintos kilónkénti áron érkezik a hazai szállodákba, éttermekbe ilyen típusú steakmarhahús. Hazai tenyésztéssel jóval kedvezőbb áron lehetne megjelenni a piacon, ami akár a fogyasztási szokásokat is átrendezné hosszabb távon.

ruházásokat már nem tervez a cég vezetősége, a „2015-ös holt időszakot” kivárva próbálják felmérni az új földtörvény hozta lehetőségeiket.

Gödren a kilencvenes években lezajlottak azok a tulajdoni szerkezetet és földhasználatot érintő változások, amelyre támaszkodva a nagyüzem az ezredfordulóra stabilizálni tudta helyzetét. A nagyüzemben dolgozó részvénytulajdonosok parcelláira alapozott gazdálkodás további hosszú távú biztosítása érdekében a kétezres évek elején a cég új bérleti konstrukció vezetett be, amely hosszabb távú bérleti szerződések megkötésére motiválta a földtulajdonosokat.¹⁷ A biztonságos gazdálkodáshoz szükséges földalap garanciájával párhuzamosan a részvénytársaságban többségi tulajdonnal rendelkező vezetői mag jelenti a szakmai döntések folytonosságának biztosítását. A nagyüzem sajátos kapcsolatrendszer alakított ki a környék kisebb gazdaságaival: a kisüzemek igénybe veszik a részvénytársaság gépi szolgáltatásait (kombájmunkák), és természetbeni szolgáltatásokkal (pl. saját gépekkel végzett vizontszolgáltatás) formájában rendezik tartozásukat (Rácz 2011).

Az ezredfordulót követő első öt év a folyamatos fejlesztések időszaka volt. E beruházások között kiemelkedő jelentőségű volt a hítrágya-kezelés megvalósítása, valamint az almos trágyatárolás, a tápkeverő és szárító EU-szabványokhoz illeszkedő fejlesztése. Ennek köszönhetően mára iparszerűen, zárt rendszerben, korszerűen gépesített technológiával történik a cég szarvasmarha-állományának etetése. A gazdaság gépparkja példaértékű; az elmúlt tíz évben az intenzív növénytermesztés feltételeit megteremtendő a vezetőség minden géptámogatásra kiírt pályázati lehetőséget kihasználta.¹⁸ A 2015-ben 1780 hektáron gazdálkodó és 120 főt foglalkoztató **sásdi nagyüzem** tevékenységszerkezete a szántóföldi növénytermesztésre, tejelő szarvasmarha- és mulárdkaca-tenyésztésre épül. A cég tevékenységszerkezetében kevés változás történt az évek során, a növénytermesztési ágazatban egyedül a lucernatermesztéssel hagytak fel, amikor a zöldlisztüzemnek lejárt a környezetvédelmi engedélye. A kacsáágazatban 16 ezer kacsát tartanak törzsállományban, amelyek közül mintegy 750 ezer gácsért értékesítenek évente integrátorcégeken keresztül. A jól jövedelmező mulárdkaca-ágazat forrásaiból az elmúlt években sokat a 850-es kötetlen tartásban nevelt szarvasmarha-állomány infrastruktúra-fejlesztéseire fordítottak.¹⁹ A marhatelepen megtermelt napi 9000 liter tejet mintegy tíz éve a Tolna Tejnél értékesítik.

Az ezredfordulóra a kilencvenes évekből megörökölt likviditási gondokkal és állategészségügyi problémákkal küzdő részvénytársaság csődközeleli állapotba került. A nagyüzem nyugdíjba készülő vezérigazgatójának a megkeresésére a tulajdoni részvények több mint 50 százalékát felvásárló integrátorcég kezdetben vállalta a hiányzó összeg befektetését, ám a felvásárlást követően kiderült, hogy a korábban felvett finanszírozási hitelek követ-

¹⁷ Ötéves bérleti szerződés megkötése esetén 20 kg búzát fizetett a cég aranykoronánként, tízéves bérleti szerződés esetén pedig 25 kg-ot. A konstrukcióval elsősorban az anyagilag megszorult dolgozók éltek.

¹⁸ A takarmánygazdálkodás tekintetében jelentős beruházás volt a bálázó, kaszáló, szecsázó géppark, a trágyázás gépparkjának kiépítése.

¹⁹ A fertőzések miatt fontos az istállók lebetonozása és a borjak deszkaóljainak műanyag ketrecre cserélése. A beruházások ellenére a szarvasmarha-tenyésztés az elmúlt időszakban veszteséges volt a cég számára.

keztében fennálló tartozások jóval magasabb összeget tesznek ki.²⁰ Ekkor az integrátorcég a sásdi nagyüzemben szerzett részvényeinek eladása mellett döntött; a teljes összeomlás elkerülhetetlennek látszott.²¹ A nyugdíjazás előtt álló vezérigazgató megkeresésére ekkor a kilencvenes évek átalakulásában is szerepet játszó egykori erdészeti ágazatvezető visszavásárolta az integrátorcégnél lévő részvényeket, és ezzel a részvénytársaságban több mint 50 százalékos tulajdonjogot szerzett.²²

A vezetőváltással a cég élére került és azt azóta is irányító erdész szakember következetes üzletpolitikájának köszönhetően az évtized végére konszolidálódott a nagyüzem pénzügyi helyzete. A tulajdoni részvények felvásárlásán túl az új cégvezető nagy összegű kölcsönt adott a cégnek (maga is hitelt vett fel ehhez), amiből az rendezni tudta adósságait. A kölcsönt a mai napig sem sikerült teljes összegben visszafizetnie az adósnak, de a vezérigazgató úgy gondolja *„csak maradjon a cég, próbáljon lábra állni, és majd ha lehetősége lesz rá, akkor visszafizeti.”*

A konszolidációval több, az energiatakarékosságot szolgáló technológiai fejlesztés is megvalósult a nagyüzemben: távfelügyeleti rendszert építettek ki, lézersorompókat állítottak fel és járműveiket GPS-technológiával látták el. Ezen intézkedéseknek köszönhetően az elmúlt hat évben jelentős beruházások valósultak meg Sásdon. Közülük a legnagyobb, 500 millió forintos beruházás a 2007-ben elnyert, de sokáig önerő hiánya miatt késleltetett, az állattartó telepek korszerűsítésére fordított pályázat volt, amelyet végül 2011-ben valósított meg a nagyüzem. A 75 százalékos támogatással járó fejlesztés során 300 m³-es hígtrágyatárolót építettek, utakat és csatornákat újítottak fel, és rendbe hozták a baromfitrágyatárolót is. A géppark fejlesztését, valamint a szárítót, keverőt és az istállók felújítását, illetve a „tejtaxi” vásárlását saját forrásból fedezték.

²⁰ Az 1 milliárd 600 millió forintos tartozásait fizetni képtelen cégnél előfordult, hogy a dolgozók hónapokig nem kapták meg fizetésüket.

²¹ Az állapotokra jellemző, hogy a piacon egy forintot ajánlott a cégért egy külső vállalkozó.

²² Jelenleg 63 részvényese van a sásdi nagyüzemnek, többnyire a cég dolgozói. A vezetőváltás körüli eseményeket illetően a mai napig megoszlanak a vélemények, ami az egykori és jelenlegi elnök-vezérigazgató között több éve húzódó konfliktusnak tulajdonítható. A kilencvenes években az átalakulást, valamint a gazdálkodás biztonságát adó földalap akkumulációját koordináló vezetői grémiumon belül az ezredforduló szárítókapacitás-bővítése kapcsán merültek fel az első ellentétek. A tévesz átalakulását követő időszakban kapott bérelőlegéből és részben saját kárpótlási jegyeiből vásárolt, a nagyüzemnek hosszú távra bérletbe adott 1200 ha nagyságú földjét az erdészeti ágazatvezető, aki nem értett egyet a beruházással, „kivitte” magángazdálkodás céljára. Az ezredfordulóhoz kötődik a két vezetőségi tag közötti ellentétek egy másik olvasata is, amely szerint a piaci válságokra a korábbi cégvezető nem kellő kompetenciával reagált, ezért a cég csődközeli helyzetéért felelősség terheli. A feszültséget tovább fokozták a korábbi vezérigazgató földadásvételi tranzakciói. Egyrészt a nagyüzem tulajdonában lévő 500 hektáros földterület csaknem felét a likviditási gondok megoldása érdekében értékesítették. Másrészt a vezérigazgató által kezdeményezett földvásárlás során az akkor már hitelképtelen cég számára a vezérigazgató és négy partnere – a sásdi nagyüzem vezérigazgató-helyettese, az egykori bábolnai húsfeldolgozó, valamint a pápai húsüzemben érdekelt-séggel bíró vezetők – 2003-ban megvásárolták a borodpusztai állami kezelésben lévő 300 hektáros földterületet, ahol egy mulárkacsa-tenyésztési bázist akartak létrehozni. A föld azonban végül nem került a nagyüzem bérleti rendszerébe, kezdetben az öt partner, majd a nyugdíjba vonuló vezérigazgató magánhasználatában maradt.

A **mágocsi** 850 hektáron gazdálkodó, 425-ös tejelő tehenészetet működtető és 45 főt foglalkoztató nagyüzem tevékenységszerkezete három részre tagolódik: a közel 300 hektáron folytatott szántóföldi növénytermesztést, a szarvasmarha-tenyésztést, valamint az üzemanyag-kereskedést egy tulajdonoshoz (annak családjához) tartozó cégcsoporton belül egy-egy korlátozott felelősségű társaság végzi. Míg a növénytermesztési ágazat gépesítése az ezredfordulóra nagyjából befejeződött, a szarvasmarha-ágazat stabilizálása és piaci igényekhez igazított fejlesztése jóval nagyobb feladatnak bizonyult. Az EU-csatlakozást követően az állattenyésztési ágazat fejlesztésére kidolgozott koncepciójukkal nem nyerték el a várt AVOP-os pályázati forrásokat. A fejőház és istálló korszerűsítésének gondolatát azonban nem vetették el; az állattartó telepek korszerűsítésére a 2007–13 közötti időszakra kiírt pályázatok révén mintegy 1,5 milliárd összegű beruházást sikerült megvalósítania a cégnek. Az istálló kötetlen technológiával való felruházásán, a fejőház és trágyatechnológia fejlesztésén kívül új borjúketrecek és gépparkot is vásároltak. Az állattartó telepek korszerűsítésére kiírt pályázatok hatalmasat lendítettek a vállalkozás fejlődési pályáján. *„Még a téveszidőkben sem fejlesztettünk ekkorát.”* E fejlesztéseknek köszönhetően másfél évvel ezelőtt a vállalkozás felkerült a Baranya megyei szarvasmarhatelepek listáján az első tíz közé.

Az ezredfordulóra letisztultak az átalakulást követő képlékeny birtok- és vagyoni viszonyok a mágocsi mikrotérben belül. Az utódszervezetben is végbement az egységes cégirányítást lehetővé tevő tulajdonkoncentráció: a tulajdonosok között lebonyolított földadásvételi tranzakciók oda vezettek, hogy az ezredfordulót követően az ötfős tulajdonosi kör – egy fizikai munkás tulajdonos kivételével – az egykori gépészeti egység vezetőjének családtagjaiból állt. Ez megkönnyítette annak a fejlesztési koncepciónak a megvalósítását, amelynek mentén 2014-re minden mobilizálható pályázati forrást igénybe véve, a mágocsi nagyüzemben befejeződtek az új piaci igényekhez szabott ágazati fejlesztések, és kialakult az egységes tulajdonosi irányítású, ágazati egységeként szervezett cégcsoport. A fejlesztési koncepció következő állomása egy tejüzem létesítése, ahol a tehénállomány által megtermelt napi 15 ezer liter tejet szeretnék feldolgozni, és speciális, egyedi kézműves termékeket – lágy és ömlesztett sajtok, krémjoghurt – előállítani. Ezzel a fejlesztéssel a nagyüzem saját ellenőrzése alatt vonná a teljes tejtermelési folyamatot (a tehének fejésétől a tejtermékek előállításáig). A hiányzó láncszem, az értékesítés koordinálása tekintetében a nagyüzem tulajdonosa óriási jelentőséget tulajdonít, és reményeket táplál a mágocsi körjegyzőséghez tartozó öt település által létrehozott Hegyháti Unió iránt.

A Hegyháti járás második legnagyobb arányú fejlesztését a Bikali Állami Gazdaság nyúlágazatát, valamint a mágocsi téesz növénytermesztési üzemegységét továbbvivő, 400 hektáron gazdálkodó és 21 főt foglalkoztató **nagyhajmási** székhelyű cégcsoport vitte véghez pár éve. A cégcsoport árbevételének döntő részét a nyúltenyésztés adja, de külön társas vállalkozás köré szerveződve szántóföldi növénytermesztéssel is foglalkoznak, amelynek feladata a nyúltenyésztéshez szükséges takarmány előállítása és a gabonaértékesítésen keresztül a cégcsoport forgótőkéjének a biztosítása. A társas vállalkozást négy egykori téesztag alapította, de az évek során a tulajdoni hányad 90 százaléka egy tulajdonos, a nagyhajmási nyúltenyésztő vállalkozó kezében összpontosult. A fennmaradó 10 százalék tulajdoni hányad a mikrokörzet növényvédelmi szolgáltatásait saját családi vál-

lalkozásban is évtizedek óta végző szakemberé. E növényvédelmi szolgáltatásokat nyújtó vállalkozás, illetve a nyúlágazatot kiegészítő vállalkozás formális együttműködés keretében mintegy 750 hektár területet művel azonos technológia alapján, amelynek koordinációját a növényvédelmi szakember látja el. A cégcsoporton belül a vállalkozások, a reciprocitás elvét követve, nem piaci alapon működnek együtt: térítésmentes szolgáltatásokat biztosítanak egymásnak, a növényvédelmi szolgáltatásért munkagépeket adnak cserébe, az input anyagokat közösen rendelik meg, de tulajdoni hányad szerint fedezik a költségeit; a betakarítást újra közösen végzik.

A nagyhajmási cégcsoport növénytermesztési ágazatából kivont forgótőke nyújtotta önrész és hitelképesség tette lehetővé azt a több mint kétmilliárd forint összegű fejlesztést, amelyet a nyúltelepen végeztek el az elmúlt öt évben. Az állattartó telepek korszerűsítésére kiírt pályázati forrásokból 900 millió forintos, a teljes tenyésztési technológiát felölelő fejlesztésre került sor. A soron következő pályázatokban 75 százalékos támogatási intenzitás mellett környezetvédelmi jellegű fejlesztéseket (hígrágya-elvezetés) valósítottak meg. Ezzel párhuzamosan GOP-forrásból fejlesztették a vágóhidat, közel 2 milliárd forint összegben.

A nyúltenyésztést 1993 óta szövetkezeti formában végző vállalkozás a Bikali Állami Gazdaság által integrált kisüzemi nyúltenyésztés²³ hagyományát igyekezett továbbvinni, amikor termelői csoportot hozott létre 27 taggal, baranyai, tolnai és somogyi termelők integrálásával. A hálózatszervezést alaptevékenységüknek tartó szövetkezeti tulajdonosok²⁴ kezdeményezésére indult útnak 2011-ben a „Nyúl-unk a munkáért” program, amely hazai kisüzemi nyúltenyésztés felélesztésén túl faluközösségi és munkahelyteremtő program is. A program keretében 2000 lakosnál kisebb hátrányos helyzetű falvakban élő hátrányos helyzetű családokhoz helyeznek ki térítésmentesen nyulat (anyanyulat és bakot), háromhavi takarmányt, kezdő vakcinákat és technológiát (nyúlketrecet).²⁵

A cégcsoport számára elsődleges jövedelemforrást jelentő nyúltenyésztést nemcsak horizontálisan koordinálja a szövetkezet (kistermelői kihelyezések), de a bajai vágóhídban

²³ A mágocsi mikrotérsgben a rendszerváltást megelőzően jelentős szerepe volt a kisüzemi nyúltenyésztésnek, a termelés a Bikali Állami Gazdaság integrációjában zajlott, speciális fajtájuk a „Bikali Fehérgyöngy” volt. A nyúlpiac 90%-át fedték le a környékbéli nagyüzemek. A jövedelmezőség romlása, valamint a minőség-ellenőrzés szigorodása miatt a kisüzemi nyúltartás szinte teljesen leépült a térségben. A Bikali Állami Gazdaság állattartó telepeit előbb bérelte az öt szövetkezeti tag (egy család tagjai), majd a Mezőbanktól felvett hitel segítségével és családi tartalékok mozgósításával megvásárolták a felszámolás alatt lévő ÁG nemerőpusztai nyúltelepét.

²⁴ A cégcsoport hálózatszervező tevékenysége több ágazatban is érvényesül: termelői csoportot hoztak létre a nyúl mellett a gabona, illetve a brojlersirke-ágazatban. Az utóbbi tevékenység éves szinten pár ezer csirke értékesítésére korlátozódik.

²⁵ A kihelyezés feltétele, hogy településenként legalább 10–15 termelő szerveződjön össze. Ez ideig összességében 50–60 faluba helyeztek ki nyulat, jellemzően Tolna és Somogy megyei településekre. Az alapvetően alulról induló kezdeményezést a későbbiekben felkarolta, támogatta a Vidékfejlesztési Minisztérium és az Emberi Erőforrások Minisztériuma is.

szerzett részesedésével a feldolgozás és értékesítés folyamatát is ellenőrzi.²⁶ A bajai vágóhíd ágazati súlyát mutatja, hogy itt vágják az összes Magyarországon tenyésztett nyúl 55–60 százalékát, éves szinten mintegy 2,5–2,8 millió nyulat. A több nyúltenyésztéssel foglalkozó vállalkozás által üzemeltetett vágóhídon levágott nyúl hatodát a nagyhajmási szövetkezet szállítja be. A cég túlnyomórészt külföldi piacokra szállít, kezdetben a megörökölt olasz piacokat látta el, később Svájcba, Németországba, Franciaországba, Spanyolországba, illetve Oroszországba is kapcsolatokat talált. Az értékesítésben is a több lábon állás stratégiáját követve *„igyekszünk egy piacra nem több mint 25%-ot szállítani, hogy ne legyünk kiszolgáltatottak”*.

Közepes gazdaságok

A Hegyháti járás közepes méretű gazdaságainak közös jellemzője, hogy saját maguk vagy szülői kapcsolataik révén kötődnek a korábbi téeszekhez. A középüzemek tulajdonosainak saját jogon vagy vásárlás útján voltak kárpótlási jegyei, illetve saját vagy szüleik téeszben betöltött funkciójából adódóan rendelkeztek a privatizáció során a szövetkezetből kihozott eszközökkel, gépekkel ingatlanokkal; másoknak viszont a Nemzeti Földalap támogatási rendszere nyújtott segítséget az alapvető gépesítésben. Ezek, valamint a szülők „maszekolásából”, vagy a téeszben betöltött vezető pozíciójából örökölt tudás és anyagi háttér segítségével sikerült a középüzemek tulajdonosainak megvetni lábukat a mezőgazdaságban.

A középüzemek többsége szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozik, de egy-két gazdától eltekintve a növénytermesztés mellett vegyes gazdálkodást folytatnak: tejelő tehenészetet vagy halgazdaságot működtetnek, vágómarha-tenyésztéssel foglalkoznak, illetve gyümölcsöt tesztenek. A több lábon állás a térség középüzemeinek kényszerű forgatóképző stratégiája, hiszen a birtokgyarapítás lehetőségei korlátozottak, a térség földjeinek osztálykategóriája pedig szélesebb spektrumú, változatosabb növénytermesztést nem tesz lehetővé. Azok a középüzemek, amelyek valamilyen módon nem diverzifikálták gazdaságukat, folyamatos likviditási gondokkal küzdenek, és gyenge hitelképességük miatt fejlesztéseik is korlátozottak, jórészt elmaradnak. Beruházásaik elmaradása ugyanakkor rontja versenyképességüket, és előbb-utóbb tevékenységük további korlátozásához vezet.

A középüzemek tulajdonosainak karakteres gazdálkodói identitására jellemzően úgy különböztetik meg magukat a „nagyoktól”, hogy ők nem *„ügyeskedtek”* a földvásárlásoknál és a bérletek megszerzésében. Egybehangzó véleményük, hogy a mezőgazdaságban nyereségre szert tenni csak kellően agresszív, *„mindent nekem”* stratégiával, illetve *„máshonnan”* hozott tőkével lehet. Ez részben kapcsolattitőke-hátteret jelent; a közepes gazdák szerint a politikai kötődések meghatározó szerepet töltenek be a jelenlegi birtokviszonyok kialakulásában. Vállalkozásaik viszonylag gyenge jövedelmezőségi helyzetének és fejleszt-

²⁶ A bajai vágóhíd korábban olasz tulajdonú volt, hat évvel ezelőtt azonban három magyar nyúltenyésztő család által alapított cég, egyebek mellett a szövetkezet vette át. Mindhárom család több évtizede foglalkozik nyúltenyésztéssel, gyakorlatilag a teljes vertikumot lefedik. A bajai vágóhídon összességében közel 100 főt foglalkoztatnak.

tési kilátásaik beszűkülésének okát a föld hiányában látják. Tapasztalataik szerint a mezőgazdasági üzemek 1000 hektár földterület felett válnak jövedelmezővé. E birtokmérettől kezdve a gazdáknak nincsenek likviditási gondjai, beruházásaik a hitelképességnek köszönhetően fellendülnek, gazdaságuk nemcsak szinten tartható, de fejlődik is.²⁷ A térségben azonban már lezajlottak azok a földpiaci folyamatok, amelyek révén növelni lehetne a birtokokat; csak elvétve akad egy-két elhanyagolható méretű, egy-két hektáros eladó földterület.

„Ha föld nincs, ha területben nem lehet növekedni, akkor semmilyen fejlesztésre nem gondolunk” – jellemezte kilátásait egy 64 hektár saját és ugyanennyi bérelt földet szántóföldi növénytermesztésben művelő, valamint egy 20 hektáros halgazdaságot működtető gazda Bikalon. Az állami földpályázatokon a kevés szerencsés helyi nyertes közé tartozó gazdálkodó (kb. 50 hektárt nyert) elismerte, hogy a pályázathoz bevállalt, jelenleg szabadtartásban tenyésztett szarvasmarháknak kellene istállót építeni; ám tőke hiányában ez a terv valószínűleg nem valósul meg.

A Bikali Állami Gazdaság utódszervezetéből kinőtt 280 hektáros társas vállalkozásban szántóföldi növénytermesztést végző, s emellett családi vállalkozás keretében 105 hektáron gyümölcsöt (kajszit és őszibarackot) termeszto gazdálkodó tevékenységszerkezetében az elmúlt húsz évben nem volt változás. A megtermelt gyümölcsök nagy részét „lébarackként” értékesítette, kisebb részét pedig a helyi boltokban terítette. A mintegy húszéves ültetvényeken a termelési színvonal megtartása érdekében szükséges lett volna a tárolókapacitások, valamint egy hűtőház kialakítása, amibe azonban a tulajdonos személyes okokból, s mert a befektetés hosszú távú megtérülésére perspektívát nem látott,²⁸ nem vágott bele. Annak ellenére, hogy – más középüzemhez hasonlóan – a jövedelmezőségét pozitívan befolyásoló fontos gépparkberuházásait az ország EU-csatlakozás utáni időszakában el tudta végezni, fejlesztési motiváció és kapacitás hiányában a tulajdonos 2014 végén a gyümölcstültetvény felszámolása mellett döntött.

A sokszor keserű hangvétel ellenére a közepes gazdálkodók pályáivüket többnyire pozitívnak tartják, nagy hangsúlyt fektetve arra, hogy nekik *„legalább volt tisztességes munkájuk, amiből meg lehet élni, bár megtollasodni nem lehet belőle”*. Talpon maradtak, és nem kellett alkalmazottként többműszakos munkát vállalniuk az évek során. Ezzel különböztetik meg magukat azoktól is, akik megfelelő tudás és kapcsolati tőke hiányában kénytelenek voltak feladni vállalkozásaikat az elmúlt évtizedben. *„Nagyon sokan belebuktak, mert nem volt meg az információjuk, nem volt meg a tudásuk, az a képességük, hogy középtávon is folyamatosan talpon tudjanak maradni.”*

A középüzemek tőke- és eszközhiányát segíthetik a szövetkezesek különféle formái: az informális barteregyezségektől kezdve a formális szövetkezeti tagságig. Utóbbinak a mágocsi mikrotérségben vannak hagyományai, amelyek a szászvári Tribághoz, valamint az alsómocsoládi székhelyű Hegyháti Gabonaszövetkezethez kapcsolódnak. A Hegyháti

²⁷ A fejlesztési kapacitások növekedése 1000 hektár fölött feltehetőleg az eszkozellátottságukban van, ami megerősíti őket a piac hullámcásaival szemben; ha kell, tudnak várni az értékesítéssel, tároló kapacitásaik vannak, telephelyük van stb.

²⁸ A vállalkozónak nincsenek gyermekei, akik átvennék a gazdaságot a szülők után.

járás sásdi, gödrei és Mindszentgodisai mikrokörzeteiben nem találunk hasonló, a középüzemeket támogató intézményi formákat, itt jellemzőbbek az informális egyeztetések és bartermegállapodások. A gazdák ott úgy látják, hogy hiába próbálták meg az együttműködést, az nem fenntartható a térségnek ezen a részén az agresszív birtokpolitikát folytató nagyüzemek miatt. *„Túl jók voltunk egy bolondulni készülő világhoz. Ez a fajta magatartás nem vezetett semmire”* – foglalta össze többek véleményét egy 200 hektáron gazdálkodó sásdi gazda.

A közepes gazdaságok családi alapon szerveződnek, általában a családtagok, rokonok között szétírt parcellák művelését folytató társas vállalkozásként. Jellemző módon elsősorban a maguk és a családtagok munkaerejére támaszkodva e középüzemek általában egy alkalmazottat tudnak foglalkoztatni. E családi alapú szerveződés fontos eleme a térség több közepes gazdaságában már végbement vagy folyamatban lévő generációváltás, amelynek során a jelenleg harmincéves körüli korosztály fokozatosan beletanul a gazdálkodásba, majd átveszi a napi tevékenységeket, később pedig már üzletpolitikai döntéseket hoz a vállalkozás profilját, tevékenységszerkezetét, üzleti kapcsolati hálóját illetően.

A generációváltást alapvetően a tudatos üzletpolitikai stratégiaalkotás jellemzi, amelynek alkotóelemei: (1) a források kombinációja egy többé-kevésbé meghatározott koncepció mentén; (2) az értékesítés (a kereskedelem) kiemelt fontossága, a piaci hullámok figyelembevételével; (3) globális térben való gondolkodás; (4) a forgótőke tudatos használata; (5) a több lábon állás lehetőségeinek maximális kihasználása; (6) a hálózatokhoz kapcsolódás (értékesítésben elsősorban). Amint azt egy „új generációs” gazda megjegyezte: *„Apu megpróbálta, de a kinyert pénzt fel is élte. Ő nem tud egy vállalkozást vinni, átlátni, hogy a kinyert pénzt újra bele kell forgatni a gazdaságba és fejleszteni kell.”* Egy, a még idősebb generációhoz tartozó gazda pedig, ahol a generációváltás még az elején tart (fia a vállalkozásban mellette dolgozik) így foglalta össze a folyamat lényegét: *„Minket annak idején gazdálkodni tanítottak meg, de kereskedni nem. Nekünk nagyon nehéz belőnünk, hogy mikor érdemes eladni a terményt.”* Mindazonáltal a generációváltás kimenetele ebben és még néhány középméretű vállalkozás esetében is bizonytalan. A 200 hektáron gazdálkodó sásdi vállalkozó erős kétségeket fogalmazott meg a generációváltással kapcsolatban. *„Azt még nem látom, hogy a nagyobbik fiam át tudja-e majd venni a gazdaságot. Szerintem nem fogja.”* Az érintett generáció sok tagja elvándorol a térségből, s aki otthon marad, gyakran csak a „ha más nincs, csinálom ezt” alapon próbálnak szüleik nyomdokaiba lépni.

Lendületesen fejlődő közepes gazdaságok

A Hegyháti járás középüzemei között találunk olyan gazdaságokat is, amelyek pályáivé és fejlődési dinamikája jelentős mértékben eltér a középüzemek derékhadától. A két csoport közti különbség abban ragadható meg, hogy míg a középüzemek többsége két évtized alatt a szinten tartásért küzdött, addig egy kisebb, mindössze három agrárvállalkozásból álló csoportjuk rövid idő alatt dinamikus fejlődési pályát futott be, úgy a birtokméret kialakításában, mint gazdaságuk infrastrukturális felszereltségének tekintetében is.

Az alsómocsoládi sertéstelepet üzemeltető és ott 32 főt foglalkoztató társas vállalkozás egy országos takarmánytermelő és -értékesítő cégcsoport tagja. A Bikali Állami Gazdaság felszámolását követően a sertéstelep gazdaságos működtetésével több tulajdonos

is próbálkozott, a legutóbbi váltás 2009-ben volt, ekkor vette át a hét cégből álló cégcsoport egy, a korábbi tulajdonos által felhalmozott tartozás fejében. A pilisvörösvári illetőségű anyacég részben saját pénzből, valamint az állattartó telepek korszerűsítésére kiírt harmadik pályázati forduló forrásából felújította a szegényes körülmények között működő, félig lebontott telepet, ahol az országban elsőként egy új típusú, holland, ún. hiporgenetikai sertésállományt honosítanak meg és termelnek piacra. A fejlesztések mellett a sertéstelepet üzemeltető vállalkozás az állami földpályázatokon 263 hektár földet nyert el, ami kellő felháborodást váltott ki a környék gazdáiból, hiszen a vállalkozás székhelye Pilisvörösvár volt (és a földbérleti pályázat miatt jelentkezett át Alsómocsoládra). A sertéstelepen „saját”, Szelestéről és Szentesről szállított takarmányt használnak. Egy távoli székhelyű cégcsoport tagjaként a telepvezetőnek kevés autonóm döntésre nyílik módja. Az ügyvezető, a tulajdonosok nem szakmabeliek (közgazdászok, könyvelő), akik a telepet is ilyen szemlélettel alakították ki, ami termelési szempontból – a szakmabeli telepvezető szerint – több hibát is rejt, és gondokat okoz a mindennapokban. Bár a telepvezető igyekszik jó viszonyt kialakítani a helyi (szomszédos) gazdákkal, a vállalkozás nincs beágyazva a helyi viszonyokba. Az anyacég tulajdonosi közössége nemcsak „máshonnan hozott” tőkéjének segítségével, hanem kapcsolati hálójára is támaszkodva volt képes nagy léptékű fejlesztések kivitelezésére.

A Hegyháton mindenütt ismerik annak a dombóvári vállalkozónak a nevét, aki a '90-es évek elején nagyszülei kárpótláson kapott 20 hektár földjével kezdte agrárvállalkozását, és az évente megduplázott földbérletekkel 2014 végére Tolna és Baranya megyében összesen 900 hektárt művelt, amelyből mindössze 50 hektár a saját tulajdona; szántóföldi növénytermesztést végez, emellett két telephelyen mintegy 100 mangalicát, illetve 500 sertést tenyészt. A Hegyháti járás területén mintegy 200 hektárt hasznosító gazdaság termékskálája a cukorrépától szóján, búzán, repcén, árpán, kukoricán át a napraforgóig terjed. A gazdaságot egyéni vállalkozói és társas vállalkozási formában működteti, emellett a család öt tagja is őstermelő. Ez a gazdaság jól felszerelt, és az átlagosnál jobban jövedelmez; ennek jele az is, hogy a család őstermelői igazolvánnyal rendelkező tagjai által termelt jövedelmet már nem szükséges a cégbe visszaforgatnia, mert az kitermeli a saját költségeit. A különféle vállalkozási formáiban tizenöt állandó alkalmazottja van, a cukorrépa megműveléséhez idénymunkásokat is alkalmaz.

Dombóvári származása miatt bepróbálónak minősülő vállalkozó nem illeszkedik a helyi gazdák között kialakult, egymás birtokait és üzleteit tiszteletben tartó informális együttműködésekhez. A mágocsi, könyvelést és pályázati tanácsadást nyújtó cégcsoportnál évekig a térségi és országos termelői csoport hálózat kialakításával is foglalkozó fiatal vállalkozó magatartása és stílusa gyakori konfliktusok forrása a térségben. Bár gazdaságát a semmiből kezdte építeni, rövid idő alatt jelentős méretű bérleményekre tett szert, amihez tudása mellett kapcsolatait, valamint a termelői csoportok koordinációjából származó jövedelmét is fel tudta használni. Mivel elegendő forgótőkével rendelkezik, további lendületes fejlesztési tervei vannak, amelyek között szerepel a sertéstelep megújuló energiával, napelemmel való ellátása, valamint ötven húsmarha extenzív tartási feltételeinek kialakítása Alsómocsoládon.

A térség harmadik lendületesen fejlődő és fejlesztési tervekkel rendelkező gazdasága a klasszikus családi farmgazdaság mintáját követő, a sásdi szövetkezet és részvénytársaság

nyugalmazott elnök-vezérigazgatójának tulajdonában álló társas vállalkozás. A mintegy 500 hektár saját tulajdonban lévő földterületen gazdálkodó vállalkozás 320 Angus marha tenyésztésével és értékesítésével foglalkozik, amelyhez a takarmányt 180 hektáros szántója biztosítja. A gazdaság felszereltsége kitűnő: saját kútbázissal, szennyvízteleppel és egy szárítóval, valamint a földműveléshez szükséges eszközökkel is rendelkezik. A boródpusztai birtokon az infrastruktúrát szolgáló épületeken és az istállókon kívül a klasszikus farmgazdaság mintájára a tulajdonos egyik fia és annak családja lakik. Bár 12 évvel ezelőtt öten vásárolták meg az eredetileg állami, majd magántulajdonban lévő birtokot, a folyamatos kivásárlások eredményeként mára a gazdaság mintegy 98 százalékban a család tulajdonába került. Az önálló családi farmgazdaság kialakítására, a család számára biztosított vagyonkoncentráció megvalósítására a tulajdonosnak minden tőkefajta a rendelkezésére állott: a kárpótlásból szerzett induló és a vásárlások révén gyarapított földvagyon, információs és tudástőke, ausztriai rokon örökségéből származó anyagi háttér, gazdasági és politikai szereplőkkel ápoltsági szakmai kapcsolat. A térségben egyedüli, mintaértékű farmgazdaság 10 százalék nyereséggel működik, fejlesztési terveik között az állomány 400 tehénre való növelése, egy kisebb vadspark és versenyképességük növelése érdekében egy vágópont kialakítása is szerepel.²⁹

Piaci hálózatok: termelői szerveződések

A Hegyháti járás átlagos középüzemeinek termelési és fejlesztési korlátait generáló tőkehiány a piaci értékesítésbe is továbbgyűrűzik. Elsősorban gazdasági, de néhány esetben humán tőke hiányával is küzdő gazdaságok nem képesek a „több lábon állás” feltételeit biztosítani, illetve gazdasági tevékenységüket a vetésszerkezet diverzifikációján keresztül kiszélesíteni. Mindez annak a magyar piacon jelen lévő 4–5, többnyire külföldi tulajdonú felvásárló-kereskedő cégnek kedvez, amelyek így olcsóbban tudják felvásárolni a terményt.

A középüzemek piaci kiszolgáltatottságán, tőkehiányos állapotán igyekeznek segíteni a termelői szerveződések különböző formái. Az alsómocsoládi székhelyű Hegyháti Gabonaszövetkezet 1999 óta fogja össze a helyi gazdákat; tagsága 2014-ben 27 fő volt. A szövetkezet sokat fejlődött indulása óta: a tárolási kapacitások bővültek, szárítót és mérleget vásároltak. Ennek köszönhetően a tagjaik mellett másoknak is képes szárítási és tárolási szolgáltatásokat nyújtani. A közeli Szászváron található a 2003-ban alapított és kisebb tárolókapacitással rendelkező Tribák Szövetkezet³⁰ tagjai közül többen a Hegyháti Gabonaszövetkezetben tárolják terményeiket, bár az értékesítést továbbra is a Tribák Szövetkezeten keresztül végzik. A két szövetkezet elsősorban az input anyagok beszerzésénél és a termények értékesítésénél segít a helyi gazda tagoknak azzal, hogy nagyobb mennyiségű anyagrendeléssel, valamint eladásra szánt terménnyel kedvezőbb árakat harcol ki a néhány piacvezető integrátorcégnél.

²⁹ Lásd a gödrei mezőgazdasági nagyüzem által a minőségi marhahús feldolgozására tervezett öszszefogás.

³⁰ A Szászváron működő gabonaszövetkezet említését ebben a tanulmányban az indokolja, hogy a mágocsi és nagyhajmási gazdák közül többen kapcsolatban állnak a szervezettel.

A Hegyháton és a Tolna–Baranya–Somogy „csücsökben” a gabonaszövetkezeteken kívül további ágazatokban – olajos növények, méhészet, cukorrépa, sertés, juh, baromfi, tej, tojás – több termelői csoport is működik. Az említett két gabonaszövetkezet kivételével ezeket a kezdetben szövetkezetként működő, majd „termelői csoport” minősítést szerző szervezeteket a gazdák a mágocsi székhelyű, könyvelési, agrár- és vállalkozásfejlesztési szolgáltatásokat nyújtó cégcsoport közreműködésével hozták létre. A cégcsoport 2015. januárig nyújtott adminisztratív és igény szerint könyvelési szolgáltatásokat a termelői csoportok számára. Ekkor a termelői csoportok szervezésében központi szerepet játszó dombóvári agrárvállalkozó (lásd előbb), kivált a cégcsoportból, és önálló társas vállalkozásban folytatta a termelői csoportok menedzselését. Bár a termelői csoportok érdekképviselői erejéről megoszlanak a vélemények a térségben, a három dél-dunántúli megyét átfogó régióban e termelői csoportok az agrárpiac 40 százalékát integrálták, szemben az országos 15 százalékos integrációs szinttel. Az EMVA-forrásból működési támogatásban részesülő termelői csoportok még formálódó szövetségek, amelyek hosszú távú célja az érdekképviselő biztosítása a tagok számára és gazdasági szerepvállalás a felvásárlócégekkel szemben. 2014-ben a térség termelői csoportjai csatlakoztak a Hangya Szövetkezeti Együttműködéshez, amelynek célja a tagszervezetek, illetve az azokat alkotó gazdák, üzleti alapon megvalósított gazdasági és piaci érdekérvényesítése. Együttal létrehozták a Hangya Coop Zrt.-t, amely országos kereskedőházként működve igyekszik jobb piaci pozícióba hozni tagságát az integrátorcégekkel szemben.

A szövetkezeten keresztül történő értékesítés ellenére a legtöbb gazda a piac bizonytalanságára panaszskodik: *„...ha elveti az ember az őszi búzát, nem tudja mit fog majd kapni érte. Az osztrák és német gazda tudja, hogy mennyit fog érni majd a terménye, de itthon ez nem működik.”* A szövetkezetek általában a közös szárítás, tárolás és értékesítés koordinációját biztosítják a gazdáknak, akik közül az 50 hektárnál nagyobb területeken gazdálkodók önállóan értékesítik gabonájukat, míg szárításra és tárolásra a szövetkezet infrastruktúráját használják. A szövetkezetek érdekérvényesítő képessége erősen korlátozott, nemcsak azért, mert az agártermelők száma magas, a tucatnál is kevesebb felvásárló cég pedig nagy, hanem azért is, mert a szövetkezeti háló töredezett, a szövetkezeti tagok és az általuk kiválasztott cégek között egyéni megállapodások születhetnek. Ráadásul a szövetkezetek ugyanazoknak a piacon monopolhelyzetben lévő forgalmazó cégeknek értékesítik a gabonát, akiknek ebben a helyzetben könnyebb a „zavarosban halászva” az árakat alacsonyabb szinten meghatározni.³¹

Az alacsony árszínvonal és a gazdák számára kiszámíthatatlan piaci mozgások másik forrása, hogy a szövetkezetek csak közös tárolásra és az értékesítés koordinációjára rendezkedtek be, gabona feldolgozására nincsenek kapacitásaik. A középüzemek nyersanyagot

³¹ A térségi gazdák és agrárszakemberek egybehangzó, de nem bizonyítható véleménye, hogy a gabonafelvásárló cégek kartellben működnek.

termelnek, és a szövetkezeti háló töredezettsége miatt viszonylag kisebb tételekben értékesítik azt, mely ponton azonban „kicsúszik kezükből a piac”.³²

„Elviszik tőlünk, megveszik tőlünk fillérekért, éppen annyiért, hogy abba ne hagyjuk a termelést, de azért jól se éljünk, mert ha fel tudnánk halmozni belőle valamennyit, akkor nekiállnánk feldolgozókapacitást csinálni meg kereskedni, ami nem éri meg nekik, nem akarnak versenyezni. A mi alapanyagunkat kiviszik külföldre, feldolgozzák, és késztermékként hozzák vissza, sokkal drágábban.”

Ezt a problémát ismerte fel a korábban bemutatott, nyúltenyésztéssel foglalkozó nemerőpusztai szövetkezet, amely azzal, hogy a termelés és értékesítés teljes vertikumában jelen van, a globális piacon is megállja a helyét, gazdasági szerepe meghatározó az ágazatban.

Piacformáló mikrotérségi együttműködés

A helyi agrárszereplők piacformáló, tranzakciós kapacitásait is hivatott erősíteni a Hegyháti Unió elnevezésű mikrotérségi kezdeményezés, amelynek célja egy önfenntartó, integrált, térségi gazdaság, valamint a gazdák részvételével létrehozott helyi piac kialakítása. A Hegyháti Uniót alapító öt önkormányzat,³³ a csatlakozó térségi civilek és helyi vállalkozók együttműködése a mikrotérséget alkotó települések népességvonzó és népességmegtartó képességét kívánja növelni azzal, hogy a résztvevők a közművelődés, az oktatás, az infrastrukturális hálózat, valamint a gazdaságfejlesztés területén egyesítik kapacitásait és összehangolják tevékenységeiket. A tervek között szerepel a településeket összekötő, a rendszeres közlekedést lehetővé tevő autóbusz-szolgáltatás beindítása, valamint a sajkócai gimnázium Mágocson működő tagozatának továbbfejlesztése a szakmunkásképzés irányába a térségi vállalkozások igényei alapján.

Az uniót alapító egyik önkormányzati vezető szerint a térségben jelentős kis- és középüzemi termelési kapacitás marad kihasználatlanul, illetve vergődik az integrátorcégek uralta piac szorításában.

„Felvevőpiac is meglenne, csak a kapcsolat hiányzik. Nincs, ahova ők [termelők] elvi-gyék, és ahol mi megvegyük. Ha lenne itt egy helyi bolt, ahol megkapnám egy helyen a helyi gazdák termékeit (sonkát, vaját stb.), megvenném, de Mágocson nincs

³² A térségben többen a francia modellt tekintik példaértékűnek a termelői szövetkezetek működésében. Ott a kevés számú szövetkezet a közös tároláson és értékesítésen túl a feldolgozás koordinációját és a végtermék forgalmazását is végzi. „A gabonatermesztő ott eladja annak, aki disznót tart, nem a neppernek (integrátorcég), aki disznót tart, elmegy a feldolgozóba, ami szintén a szövetkezeté, és a szövetkezet helyi boltjaiban terítik a termékeket. És amit így megtermelnek hasznát, az visszaosztódik a résztvevőknek.” A francia szövetkezeti modell másik erőssége, hogy egy szövetkezet nagy – Dunántúl méretű területek – felett diszponál, amellyel jelentősen nagyobb mennyiséget képvisel az értékesítés során.

³³ Alsómocsolád, Nagyhajmás, Mágocs, Bikal, Mekényes

piac, nincs tradíciója. A megoldás az lehetne, hogy minden településen kisboltot nyitni és a helyiek odavihetnék a termékeiket.”

Az öt településen tervezett mikrotérségi piac hozzáadott értéke az elképzelések szerint az lenne, ami globális piaci viszonyok között jelenleg nehezen valósítható meg a közép-üzemek szintjén: a termeléstől, a feldolgozáson és termék-előállításán át a forgalmazásig tartó termelési folyamatban a gazdák jelen vannak, kézben tartják „piacaikat”.

„Ha a helyi termelőtől felvásárolja a helyi takarmányfeldolgozó, és a lisztet a helyi pékség megveszi, a helyi pék által megsütött kenyeret a helyi boltokban terítik, elviszik a Puchner-kastélyba meg Mocsoládra; ha minden itt tud maradni helyben.”

A mikrotérségi unió gondolatát megelőzően kezdett bele a helyi kistermelői piac megteremtésébe és koordinálásába a bikali „Puchner” Kastélyszálló is.³⁴ Az 1996 óta folyamatosan bővülő szolgáltatásokkal működő, négy különböző típusú szállást biztosító, wellnessközponttal és egy középkori „élménybirtokkal” is rendelkező Kastélyszálló jelenleg 150 főt foglalkoztat a 763 fő lakost számláló Bikalon. Kiemelt, a helyi ízeket és házias termékeket kedvelő vevőköre igényeihez igazodva a Kastélyszállónak különösen fontos lenne egy helyi kistermelői hálózat, valamint állandó falusi szolgáltatási rendszer kialakítása (programok terén, pl. disznóvágás, látvány-pálinkafőzés, mézkészítés, helyi termelői kisbolt üzemeltetése stb.), ami tovább gazdagítaná a Kastélyszálló által nyújtott szolgáltatásokat. Nyitottsága ellenére a Kastélyszállónak 2014 végéig korlátozott számú együttműködést sikerült csak generálni a helyi termelőkkel, dacára annak, hogy a termékek kis mennyiségű szezonális beszállítását is szívesen látnák.

„Sajnos hiába hirdetjük ezt már évek óta, a termelők itt, úgy tűnik, nincsenek még felkészülve erre a dologra; még a helyi kkv-knál sem sikerült elérni, hogy a légyömlöcsöt a termelők szárítsák meg maguk, vagy csináljanak egy kis pici üzemet – ma már könnyen elérhető a technológia hozzá –, és készítsenek saját gyümölcslevet és azt adagolva hozzák be a Kastélyba. ...[ami] havonta hat-nyolcmillió forint értékű élelmiszer vásárol, amiből kb. egymillió forint zöldség és gyümölcs; ez már egy helyi piacképző dolog lehetne.”

Mindazonáltal néhány kisebb helyi együttműködés sikeresen formálódik a Kastélyszálló és a helyi termelők között. A bikali szociális szövetkezettel szezonális gyümölcsök (eper, meggy, cseresznye) beszállításáról állapodott meg néhány éve a Kastélyszálló, egy bikali baromfitenyésztő kisgazdával pedig tojásainak megvásárlásáról. A Kastélyszálló kezdeményezésére azóta a termelők mindkét együttműködésen belül továbbléptek a feldolgozás irányába. A szociális szövetkezet 2014-ben ötszázmillió forint pályázati támogatást kapott gyümölcsfeldolgozó kialakítására, amely lehetővé teszi majd aszalt gyümölcsök és 100 százalékos gyümölcslevek, valamint lekvárok előállítását és terítését a szállóban; nem

³⁴ A Kastélyszálló tulajdonosa a Hegyháti Mikrotérségi Uniónak is egyik alapító tagja.

mellékesen pedig további munkahelyeket teremt a feldolgozóban. A baromfitenyésztő bikali kiscgazda tojásfertőtlenítőt vásárolt, és a környéken élő kistermelőktől összegyűjtött tojásokat a sajátjaival együtt fertőtlenítés után szállítja a kastélyba. A kezdetben jövedelemkiegészítésnek szánt „tojásozást” a bikali gazda 2014 végén már főállású vállalkozóként végezte.

A helyi piacteremtő kezdeményezések fontos célja új munkahelyek teremtése a kisüzemi vállalkozói kedv fellendítésén keresztül. A várakozások szerint a helyi piac tőkeképző hatásaként nemcsak a mikrotérség népességmegtartó képessége erősödhet, de olyan tudás-, gazdasági és társadalmi tőke képződhet a kis- és középüzemek körében, amelynek segítségével kevésbé lesznek kiszolgáltatottak a globális piaci szereplőkkel szemben. A helyi piac által igényelt egyedi, speciális termékeket a kis- és középüzemi birtokkategóriában érdemes művelni, előállítani. Ez pedig rávezetheti a kis- és közepes gazdaságokat vetés- és tevékenységszerkezetük diverzifikációjára (homoktövis, rozs, mák stb.).

„Egy pici modell kéne, egy koordinátorral, aki összehozza a különböző oldalakat: a kisembert, hogy ne rossz minőségű kukoricát termeljen azon a kis földjén, hanem tegyen oda mákot inkább, és akkor azt a mákot be tudja szállítani a kastélyba. És ehhez csak őstermelői igazolvány kéne, semmi más. Nagyon komoly lehetőségek lennének itt, de az emberek nem látják át a komplex helyzetet és ettől elbizonytalanodnak.”

Összegzés a földtörvény tükrében

A Hegyháton a rendszerváltást követő átalakulás eredményeként az ezredforduló utáni évtizedben az egykori szocialista szövetkezetek utódszervezeteként működő nagyüzemek, valamint egy tucat, a térségi „földből élők” 10 százalékát kitevő, 50–200 hektár közötti területtel rendelkező középüzem maradt talpon. Sikeres pályáivükben komoly szerepet játszott a rendszerváltást követő ’90-es évtized „eredeti tőkefelhalmozás” korszaka, amikor a szükséges tudás-, információs és gazdasági tőkével rendelkező felső- és középvezetői kör, illetve egy-két korábban „maszekoló” kisvállalkozó a földlicitálásokon megalapozta gazdasága működését. Az ezredfordulót követő időszakban a két szervezeti kör talpon maradása elsősorban a „több lábon állás” nyújtotta tőkebiztonság jelenlétével függ össze. A vegyes gazdálkodást végző nagy- és középüzemek, ahol a növénytermesztés elegendő visszaforgatható jövedelmet termel, jelentős fejlesztéseket tudtak megvalósítani. Sok esetben a „több lábon állás” termelési integrációk különféle formáihoz (cégcsoport, szövetkezet, termelési csoport) való csatlakozással valósult meg. Ezek valamelyest oldották a mezőgazdasági vállalkozások általános kapacitáskorlátait (pl. bővebb termék- és szolgáltatáskínálat létrehozása, illetve a termelési és értékesítési folyamatban való részvételi feltételek megteremtése), és áthidaló megoldásokat biztosítottak a tőkehiánnyal küzdő vállalkozások számára.

A 2013. június 21-én a parlament által elfogadott CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról, a várakozások szerint, nagyban átszabhatja a hegyháti gazdálkodási viszonyokat. A földbirtok maximalizálása nem csak a nagyüzemek számára hátrányos, ne-

hézségek elé állítja a középüzemek alsó méretkategóriájában (50–150 ha) gazdálkodó földműveseket is azzal, hogy a földbérleti pályázatoknál a pályázati alkalmasságot állattartáshoz kötik. A törvényhozó szándékai szerint ezzel az állattenyésztés súlyának visszaesését kellene, szeretné orvosolni, ám a Hegyháton tapasztalt gyakorlat azt mutatja, hogy a nyertes középüzemek többsége nem akar az állatokból tényleges jövedelmet realizálni, a pályázatokban vállalt állomány gyakran csak a földbérletek megszerzését szolgálta. Jellemzően a nagyobb méretű közepes és nagygazdaságok valósítják meg a pályázatban vállalt állattartást, ahol a jövedelmező állattartáshoz szükséges befektetések (istállóépítés, kisköltségű fűtésrendszer kialakítása, modern etetőrendszerek beszerzése) kivitelezése megfelelő mennyiségű forgótőkével a rendelkezésre áll. Az alsóbb méretkategóriákban a befektethető tőke hiányában, jövedelmezőségi stratégia nélkül, a gazdálkodók többsége *„az állatállomány eltartja magát”* elve alapján egy bekerített földterületen *„tárolja”* az állatokat.

A földtulajdon és -használat maximalizálására vonatkozó korlátozások a térség nagyüzemei közül elsősorban a sásdi és gödreai részvénytársaságok működését befolyásolhatják a jövőben. A gödreai nagyüzemben, az ott alkalmazottként dolgozó földtulajdonosokkal még az új földtörvény parlamenti elfogadása előtt meghosszabbították 2020-ig a bérleti szerződéseket. Ezek lejárta után azonban a vállalkozás elesik a területalapú támogatásoktól. Amit így elveszítenek, más pályázati forrásból tervezik visszahozni. Ennek egyik módja az agrárökológiai termesztés bevezetése, amelyet az intenzív növénytermesztési vonal mellé hoznának be. A cég vezetősége bízik abban, hogy a jövőben meghirdetett pályázati források között agrárökológiai céltámogatások is lesznek, amelyekre legelőterületeikkel szeretnének pályázni.

Sokkal borúlátóbban látja a cég jövőjét a sásdi vezetőség, ahol a művelés alatt álló bérelt földeknek csak kisebb része van 2020-ig meghosszabbítva. A területeiből 2014-ben is mintegy 200 hektárt elveszítő, a gödreinél kisebb területen gazdálkodó sásdi szervezetnek a törvény feltételrendszere szerint növelnie kellene kacsállományát, amit azonban a birtokméret korlátozása nem tesz lehetővé.³⁵ A területalapú támogatásoktól így eleső cég vezetősége azzal számol, hogy foglalkoztatási kapacitásaikat csökkenteni kell a jövőben. Hosszabb távon azonban mindkét nagyüzem a szervezeti változtatásban látja a megoldást a birtokhatár korlátozás feloldására. A családi gazdaságok és az azokba *„kimenekített”* nagyüzemi földek meredek emelkedését vizionálják sokan a Hegyháti járásban. Az elmúlt két évtizedben a bérelt földterület nagyságához igazodó fejlesztéseket kivitelező nagyüzemek, veszteségeik minimalizálása érdekében

„...ugyanazt a művelést folytatják majd, ugyanazokkal az eszközökkel, csak más néven. A kormányzati szándék a családi gazdaságok segítése volt, nyugat-európai mintára, de gyakorlatilag az fog történni, hogy a kft.-k és rt.-k földjeit szétviszik családi gazdaságokba, és a kft.-k és rt.-k gépei fogják azokat a földeket megművelni.”

³⁵ A törvény 1200 hektár birtokméret felett 605 állategység tartására kötelezi az állattartó üzemeket. A törvény elfogadása előtt a baromfi állategységet 0,03-as szorzóval számolták, amelyet 2013-ban 0,006-os szorzóra változtattak. Ebben a konstrukcióban 166 kacsá felel meg egy állategységnek, ami többszöröse a sásdiak 16 ezres kacsállományának.

Irodalom

- Császár Gábor – Unger András (2005): *A minőségi tejtermelés alapjai*. Mosonmagyaróvár: Magyar Tejgazdasági Kísérleti Intézet. http://www.mtk.nyme.hu/fileadmin/user_upload/szti/tejtanfolyam/A_minosegi_tejtermeles_alapjai_2005_abrakkal.pdf (utolsó letöltés: 2016. 01. 28.)
- KSH ÁMÖ (2012): *Magyarország mezőgazdasága, 2010*. Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gsoz/amo10.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 01. 28.)
- Rácz Katalin (2011): A kapcsolati viszonyok szerepe az agrárágazatban. Egy dunántúli kistérség példáján. In Kuczi Tibor (szerk.): *Alkalmazott gazdaságszociológia – tananyag*. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_12_Kuczi_Tibor_Alkalmazott_gazdasagszociologia/ch02.html (utolsó letöltés: 2016. 01. 28.)
- Váradai Monika Mária (2014): *Jól-lét deficittek és társadalmi konfliktusok hátrányos helyzetű vidéki térségekben*. Sásdi esettanulmány. TÁMOP-4.2.2 A-11/1/1KONV-2012-0069 Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság. Kézirat.

Függelék

F1. táblázat: Az állandó népesség változása a Hegyháti járás településein

Település	1990	2001	2011
Mágocs	2782	2762	2450
Sásd	3877	3629	3267
Ág	213	197	192
Alsómocsolád	409	328	336
Bakóca	532	343	302
Baranyajenő	484	528	468
Baranyaszentgyörgy	230	211	137
Felsőegerszeg	216	153	129
Gerényes	292	267	241
Gödre	1123	1002	947
Kisbeszterce	122	93	91
Kishajmás	269	216	213
Kisvaszar	367	338	333
Mekényes	379	330	288
Meződ	184	173	138

folytatódik

Település	1990	2001	2011
Mindszentgodisa	1010	1022	874
Nagyhajmás	447	432	376
Palé	124	119	101
Szágy	210	198	151
Tarrós	153	119	129
Tékes	287	270	265
Tormás	417	364	316
Varga	132	140	103
Vásárosdombó	1210	1171	1150
Váznok	168	161	132
Bikal	989	908	785
Oroszló	352	329	313

Forrás: KSH 2015.

F2. táblázat: Foglalkoztatás a Hegyháti járásban nemzetgazdasági áganként

	Mezőgazdaság		Ipar, építőipar		Szolgáltatás		Összes foglalkoztatott	
	fő	%	fő	%	fő	%	Fő	%
Sásdi járás	605	13	1 448	32	2 488	55	4 501	100
Magyarország	176 731	4	1 115 761	28	2 650 231	67	3 942 723	100

Forrás: KSH Népszámlálási adatok, 2011.

F3. táblázat: Mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, 2014

	Település	Östermelő	Egyéni vállalkozó	Társas vállalkozás
Mágocsi mikroörszet	Mágocs	125	12	24
	Nagyhajmás	2	23	9
	Mekényes	9	1	0
	Alsómocsolád	5	2	4
	Bikal	48	5	6
	Összesen	189	43	43

folytatódik

	Település	Őstermelő	Egyéni vállalkozó	Társas vállalkozás
Sásdi mikroövezet	Sásd	94	9	10
	Felsőegerszeg	3	0	0
	Varga	4	0	0
	Váznok	2	0	0
	Palé	1	0	0
	Oroszló	7	1	2
	Vásárosdombó	40	4	2
	Gerényes	4	0	1
	Ág	2	0	0
	Kisvaszar	1	1	0
	Tékes	1	0	0
	Meződ	6	0	0
	<i>Összesen</i>	<i>165</i>	<i>15</i>	<i>15</i>
Gödrei mikroövezet	Tarrós	0	1	1
	Gödre	44	7	1
	Baranyajenő	8	3	0
	Baranyaszentgyörgy	6	1	0
	Szágy	3	0	1
	Tormás	7	4	2
	<i>Összesen</i>	<i>68</i>	<i>16</i>	<i>5</i>
Mindszentgodisai mikroövezet	Bakóca	7	4	1
	Kisbeszterce	4	2	0
	Kishajmás	0	1	1
	Mindszentgodisa	16	6	8
	<i>Összesen</i>	<i>27</i>	<i>13</i>	<i>10</i>

Forrás: Nemzeti Agrárgazdasági Kamara Falugazdász adatai.

HAMAR ANNA

„ITT... MEZŐGAZDASÁG...?!“ BIRTOKSZERKEZET ÉS AGRÁRSZEREPLŐK EGY NEM AGRÁRJELLEGŰ TÉRSÉGBEN

Bevezetés

A főváros és Tatabánya vonzásában elterülő térség mezőgazdaságát a huszadik században a térben eltérő gazdálkodási kultúra, a nagy- és kisbirtok kettősége, valamint a két város ipari fejlődésének dinamikája, a lakosság megélhetésében játszott szerepe határozta meg. A szocialista nehézipar, a szénbányászat összeomlása okozta sokkot a külföldi tőke beáramlása, a külföldi és multinacionális vállalkozások betelepülése követte a kedvező közlekedésföldrajzi fekvésű térségbe és tágabb környezetébe. Térségünk az átalakult piacgazdaság legfejlettebb régióiba ágyazódik be, ahol az ipar és a szolgáltatás a gazdaság húzóereje. A gazdaságra közvetlenül ható térbeli folyamatok mellett fontos szerepet játszik a nagyvárosokhoz (főváros és megyeközpontok) kapcsolódó szuburbanizáció, a városi népesség kiáramlása, a lakosság vidékhez kapcsolódó értékeinek, elvárásainak változása.

Esettanulmányunkban arra keresünk választ, hogy a fejlett gazdasági régióhoz tartozó és a két nagyváros által határolt térségben az agrárgazdasági átalakulás milyen új szerkezet kialakulását eredményezte és milyen hatással volt a vidék átalakulására. Írásunk alapjául az a 45 interjú szolgál, melyeket termelőkkel, üzemek vezetőivel, polgármesterekkel, az agrárérdekképviselő és a vidékfejlesztő szervezetek képviselőivel készítettünk. Az elemzéshez felhasználtuk a rendelkezésre álló agrárösszeírások, népszámlálások adatai mellett az MVH honlapján közzétett támogatási adatsorokat is. Az adatokat tartalmazó F1–F4. táblázatok a tanulmány *Függelékében* található.

A térség és a földhasználati viszonyok

A térség népesedési folyamatai

A három megye – Pest, Fejér, Komárom-Esztergom – találkozásánál, a Gerecse és Vértes hegységek között fekvő és a Zsámbéki-medencét is érintő településcsoport nem alkot homogén közigazgatási egységet. A térség demográfiai adatai lásd a *Függelék* F1. táblázatában. A Tatabányai járás települései mellett a településcsoporthoz soroltuk az Esztergomi járás két települését (Máriaalom és Sárisáp), melyek történelmileg és gazdaságilag

is kapcsolódtak a megyeközpontra szervezett járáshoz, valamint a Budakeszi járás három, a fővárosi agglomeráció szélén, a Zsámbéki-medencében fekvő települését is. A települések közös vonása a kedvező közlekedésföldrajzi fekvés, az autópályák közelsége, a főváros, illetve a megyeközpont (Tatabánya) könnyen elérhető munkahelyei.

A térség a kialakult piacgazdaság legfejlettebb régióihoz tartozik, a települések közlekedésföldrajzi fekvése dönti el, hogy a közeli városok (Budapest, Tatabánya, Esztergom, Oroszlány, Bicske) közül melyik települést részesítik előnyben a munkavállalók. 2011-ben az aktív keresők országos átlag felett dolgoztak az iparban, különösen a Tatabánya közeli településeken élők találtak munkát a megyeközpont ipari parkjában, míg a hagyományosan a főváros vonzásában megülő települési körben országos átlagot meghaladó arányban választották a szolgáltatási szektor munkahelyeit. Az erdő- és mezőgazdaság megélhetésben betöltött szerepének súlytalanságát jelzi, hogy az aktív keresők 2,9 százalékát foglalkoztatják az agrárüzemek, valamint az élelmiszeripari vállalatcsoport és az erdőszet.

Az elmúlt fél évszázad alatt a 30 ezer lelket számláló térség (Tatabánya nélkül) lakosságának száma folyamatosan emelkedett. Az ezredforduló után a népességszám növekedését a térségen kívüli településekről való beköltözés biztosította, mely a negatív természetes szaporodás kedvezőtlen hatását is ellensúlyozta. A népességmozgást és -gyarapodást nemcsak a kedvező gazdasági környezet generálta, hanem a szuburbanizációs folyamat is. A kilencvenes években elindult fővárosi szuburbanizáció térbeli terjeszkedése nem érintette térségünk fővároshoz legközelebb eső községeinek területét. Az önkormányzatok településrendezési tervükben nem engedélyeztek lakópark jellegű ingatlanfejlesztéseket, megtartva a települések vidéki, falusi jellegét. A kiköltözésnek nem állt ellen Zsámbék, és az agglomeráción kívül, annak határán fekvő falvak (Szomor, Gyermely). A távolság ellenére Zsámbékot választó magas státuszú, sokgyerekes fővárosi vagy főváros környéki suburb településekről érkező családok nem lakóparkban koncentráálódtak, előnyben részesítették a város régi központját, melynek öreg épületeit vásárolták meg és újíttatták fel. Az önkormányzati parcellázások iránt már jelentősen kisebb volt az érdeklődés, csak Szomor Kukk-hegy közeli telkei épültek be teljesen.

A fővároshoz kapcsolódó szuburbanizációnál jelentősen erősebb volt a megyeközpontból kiáramlás a hegyvidéki falvakba. A Vértes oldalában megülő Várgesztest szívesen választották lakóhelyül a városban dolgozó tatabányai fiatal családok, és Vértessomló „üdülőfaluja” is vonzotta a fiatalokat, azonban a fő célterületnek a megyeközponttal határos Vértesszőlős bizonyult. A falu határában emelt lakóparkok benépesedésével ugrásszerűen megnőtt a település lakosságszáma, de a városi panellakásokból kiköltöző, fiatal családok továbbra is a megyeközponthoz kötődnek, a lakóparkok alvóvárosként, a falvak a megyeközpont kertvárosaként funkcionálnak.

Történeti áttekintés

A térség mezőgazdasági szerkezetének, mezőgazdálkodási kultúrájának eltérő térbeli jegeit tükrözik az 1935. évi üzemszerkezeti összeírás adatai. Az Esterházy és a Sándor-Metternich családok uradalmi és a középbirtokok (pl. Konkoly Thege család) határozták

meg a tatabányai kistérség területét, míg a Zsámbéki-medencét a főváros piacaira termelő (tejtermék, gyümölcs) kisgazdaságok jellemezték. Az agrárszerkezet, valamint a gazdálkodási kultúra térbeli kettőségét a szövetkezetek oldották fel, részben a szervezeti összevonásokkal, melynek eredményeként a nyolcvanas évekre kialakultak a több települést átfogó, a térség határait átlépő mamutszövetkezetek, részben a gyümölcs- és szőlőkultúra újraélesztésével, a telepítések elindításával. Hasonló folyamat ment végbe a volt uradalmi földekre alapított állami gazdaságban is, melynek területi növekedését a térséget övező gyengébb állami gazdaságok kerületeinek bekebelezése biztosította.

Az 1980-as években a 6 szövetkezethez 24 település tartozott, és több mint 4000 fő számára biztosított foglalkoztatást. A szervezetek tevékenységszerkezetében az országos és a megyei átlagot is jelentősen meghaladó súllyal szerepeltek ipari jellegű tevékenységek. A skála a kialakuló informatikától, az elektronikai ipar számára dolgozó NYÁK üzemtől, a bérgalvanizálástól (Sárisáp), az ásványkitermelésen és setup szervizelésen (Zsámbék Páty központtal) keresztül a műanyag fröccsöntésig (Gyermely) terjedt, de megjelent a feldolgozás vertikumának részleges vagy teljes kiépítése is (Tök: vágóhidak, borászat, Környe: takarmánykeverés, vágóhidak, Gyermely: száraztészta-gyártás) (lásd *Függelék*, F2. táblázat).

A szövetkezeti vagyon kötelező nevesítése¹ nemcsak a tulajdonosi szerkezet változását indította el, hanem gyökeres átalakuláshoz vezetett a szervezeti struktúrában is. A szervezeti átalakulással a tagi érdekellentétek szétfeszítették a szervezeti kereteket térségen kívüli települési csoportok kiválásával (Páty, Sárisáp), a holdingszövetkezettől önállósodással (Tök) (Várad 1998), melynek eredményeként a szövetkezetek utódszervezetei jóval kisebb vagyonnal folytathatták tevékenységüket. A zsámbéki szövetkezet kivételével valamennyi utódszervezet a részvénytársasági formát részesítette előnyben, azonban döntés a vállalkozás formájának megváltoztatásáról szervezetenként eltérő időben született. A nyolcvanas évek végére a száraztészta-gyártás teljes vertikumát kiépítő gyermelyi szövetkezet még az átalakulási törvény megszületése előtt, az országban elsők közt alakult át szövetkezeti részvénytársasággá 1990-ben, hogy vagyonát egybetartsa. Utolsónak a környei szövetkezet legnagyobb üzletrésszel rendelkező tulajdonosai választották a társas vállalkozási formát, 2006-ban. Az átalakult szövetkezetek közül csak a sárisápi került felszámolásra, mely vagyonának jelentős részét elvesztette az átalakuláskor, és a gyenge szövetkezet üzletrészét a gyermelyi részvénytársaság vásárolta meg. A szervezeti és tulajdonosi változások, mozgások még évezredünkben is tartottak, melyben szerepet játszott a tulajdon koncentrációja és az elindult fejlesztések (Tök), a meghatározó részvényesek egy csoportjának kiválása, vagyonkivitele (Környe) vagy új tulajdonos megjelenése (Vértesszőlős).

A nagyüzemi kör legnagyobb vesztese a szerteágazó tevékenységszerkezettel, tekintélyes ingó és ingatlan vagyonnal, valamint 2300 alkalmazottal rendelkező Környi Mezőgazdasági Kombinát volt, mely a kilencvenes évek elején – hasonlóan a többi állami gazdasághoz – részvénytársasággá alakult. Az állami támogatás elvesztésével, az értékesítési csatornák szűkülésével, eltűnésével a helyzete meggyengült, amin a privatizáció

¹ 1992. évi II. törvény a szövetkezetekről szóló 1992. évi I. törvény hatálybalépéséről és az átmeneti szabályokról (átalakulási törvény)

sem segített. Az Agráripari Rt. új tulajdonosai leépítették a gazdaságtalannak ítélt termelési ágazatokat, az állatállományt és az ingatlan vagyont értékesítették. Az Rt. átalakult vagyongazdálkodóvá, nem végez termelést, eladatlan ingatlanjainak hasznosításával foglalkozik (Órszigethy 2006, Csete 1998).

Az utódszervezetek átalakulásával és helyzetük stabilizálásával kialakult nagy- és középüzemi szerkezetet csak tovább erősítette a kilencvenes évek második felétől megjelenő és még évtizedünkben is bővülő családi gazdaságok vékony csoportja, melynek tagjai nem, vagy csak közvetve kapcsolódtak a szocialista nagyüzemekhez.

A megváltozott üzemi struktúra mellett az agrárszereplők feltűnően alacsony száma mutatja az átalakulás másik sajátosságát. Az átalakulás kezdetén a mező- és erdőgazdaság 4354 fő számára nyújtott megélhetést – az összes foglalkoztatott 10 százaléka –, egy évtized alatt számuk 778 főre csökkent, a foglalkoztatottak közel 80 százaléka lépett ki az ágazatból.² A főváros és a megyeközpont munkahelyei felszívták az átalakulással vagy a termelés racionalizálásával állástalanná vált munkaerőt, így sosem alakult ki az a nyomtasztó agrár-munkanélküliség, mely különösen a kilencvenes években általában jellemezte a vidéket. Nem jött létre a mezőgazdasági termelésbe beszorult, megfelelő tőke, kapcsolat és szaktudás nélkül, kényszerből termelést folytatók csoportja. A kis területű gazdaságok termelése a jövedelem kiegészítését szolgálja és nem a család megélhetésének kizárólagos forrása.

A birtokszerkezet

Annak ellenére, hogy mikrotérségi szinten egyedi sajátosságok alakultak ki az elmúlt két évtized alatt, a térség egészének birtokszerkezetében *a nagyüzem földhasználatának továbbélése figyelhető meg*: a művelt terület felét a gazdaságok 1,5 százaléka birtokolja (lásd *Függelék*, F3. táblázat). A Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal (MVH) adatai alapján készült statisztika három, 1000 hektár feletti társas vállalkozás jelenlétét mutatja, azonban földhasználatra gyakorolt befolyásuk erősségét csak hatványozza, hogy nem versenytársak, hanem egyetlen szervezet – a Gyermelyi Zrt. – leányvállalatai. A középüzemek (100–1000) földhasználatát mondható még jelentősnek, különösen a 100–300 hektár kategóriában. A családi gazdaságok, egyéni vállalkozások és a családi tulajdonban lévő társas vállalkozások földbirtoklását tükrözi a statisztika, azonban a kavalkád mögött sokkal kevesebb önálló üzem létezik, így a hozzájuk kapcsolódó területek is kevesebb agrárszereplő (család) kezében koncentrálódnak: hasonlóan a nagyüzemhez, az eltérő jogi formákhoz kötődő terület használatát egységes üzemként kezelik a családok. A középüzemi földhasználat jelentősen koncentráltabb, mint az a statisztikai adatokból várható, és az erős középüzemek 500–600 hektáros területen működnek.

A duális birtokszerkezet másik pólusára az elaprózott birtokok magas aránya jellemző. Az 50 hektárnál kisebb terület alkotja a földek egytizedét, melyet a gazdaságok több mint 80 százaléka művel. Nem kétséges, hogy a kisbirtokok nem a megélhetés elsődleges forrá-

² Ne feledjük, hogy az 1990. évi népszámlálás adatai mezőgazdasági foglalkoztatottként tüntetik fel a melléküzemágakban dolgozókat is.

sai, hanem a háztartás jövedelmének kiegészítésére szolgálnak, nem ritka, hogy a művelést nem a birtok bejegyzett gazdálkodója végzi, ő csak a területalapú támogatást kapja meg. A zsámbéki mikrotértségben az elaprózott birtokszerkezet elsősorban nem a szántókat és gyepeket takarja, hanem a szövetkezeti szőlő- és gyümölcsültetvények magántulajdonba került parcelláit.

További jellegzetessége térségünknek, hogy földhasználat nem zárt, nem csak térségi székhelyű gazdaságok művelik a földeket, igaz, a térségben regisztrált üzemek területei is átnyúlnak a térség-, de még a megyehatárokon is. Ennek okait a földrajzi fekvésben – három megye határán –, a privatizált állami gazdaságok és az állami tulajdonú földterületek térbeli elhelyezkedésében, valamint az üzemek területi terjeszkedésében találjuk meg.

A térség birtokszerkezetének főbb sajátosságait csak még jobban kiemeli az országos összehasonlítás. A duális földhasználat jellemzi az országos struktúrát is, de kiegyenlítettebb, mint a térségé. A 100 hektár alatti gazdaságok területe térségünkben sokkal jobban elaprózott, mint az országos átlag, közel azonos arányú szereplő mellett az országban a mezőgazdasági terület 39 százalékát művelik, míg vizsgálati terepünkön csak 20,6 százalékát. Az elaprózottsággal szemben erősebb koncentrációs folyamatra utalnak a közép- és nagyüzemek birtoknagyságai: az országos átlagnál közel kétszer több gazdaság működik 100 hektárnál nagyobb területen, és a föld 79,4 százalékát birtokolják, szemben az országos 60,6 százalékos értékkel (lásd *Függelék, F4. táblázat*).

A kilencvenes évek második felére a gyökeres üzemszervezeti és tulajdonviszonyokban bekövetkezett változásaival kialakult szerkezet belesimult a dunántúli megyék nagy- és középüzem meghatározottságú földhasználatába, és nemcsak a Komárom-Esztergom megyei területek, hanem a zsámbéki mikrotérség települései is (Kovács–Kovács–Bihari 1998).

A nagyüzem birtoknövelési stratégiája

A térség földhasználatát, a bérleti piacot és nem utolsósorban a különböző szereplők stratégiáit a térség egyetlen nagyüzemének, a több mint 7000 hektárt művelő gyermelyi részvénytársaság törekvései és a földbérleti piacon való terjeszkedése, birtokgyarapítási eszköztára határozza meg. Már a kilencvenes évek fordulóján a szervezet nem mezőgazdasági üzemként, hanem élelmiszeripari vállalként határozta meg önmagát, mely a nyolcvanas évek végére kiépítette és kontrollálta a száraztészta-gyártás teljes vertikumát. A földtulajdonban és használatban bekövetkezett változások részben veszélyeztették a termékpálya legfontosabb elemének, a nyersanyag előállításának biztonságát, részben okos politika mellett lehetőséget is kínáltak a földterület jelentős növekedésével az üzletágak (malomipar, tojástermelés) termelési volumenének emelésére, a rendelkezésre álló kapacitások kedvezőbb kihasználására.

A szervezet birtoknövelésének első szakaszát az átalakulás előtti szövetkezeti művelt területek megtartása jellemezte. A négy településen földet művelő szövetkezet utódszervezete a földrendezés folyamatait végig ellenőrzése alatt tartotta. Első lépésként megalkotották a települések önálló, de vagyoni- és gazdálkodási jogkör nélküli szövetkezeteit (Gyermely, Héreg, Tarján), melyek kizárólagos feladatául a földtulajdon rendezésének levezénylését és a magántulajdonba került földre bérletek kötését jelölték meg, ezen belül is

elsődleges célnak a törzsterület – Gyermely és Szomor – integritásának megtartását tekintették. A jogutód részvénytársaság régi területéből alig veszített pár száz hektárt, melynek alapját a tagi részarány, valamint a kárpótláson licitált területek osztatlan közös tulajdonban tartása biztosította.

A területnövelés második szakaszában a vállalatfelvásárlás (akvizíció) állt középpontban, ami a kilencvenes évek közepétől nyert egyre nagyobb teret és lett gyakorlat a tőkeerős vállalkozások terjeszkedésében a Közép-Dunántúl régióban. Utódszervezetek teljes, illetve részleges felvásárlásával, valamint a Pilishegyi Állami Gazdaság részleges privatizációjával létrehozott társas vállalkozás beolvadásával a nagyüzem területét több ezer hektárral növelte, és belépett az állami földek bérleti piacára is. A szervezet élt a közép- és nagyüzemek területnövelésének ismert formájával, az „alternatív” vagy „közvetett” tulajdon bérletével is (Kapronczai 2006), amikor a tulajdonosok vagy a gazdasághoz szorosan kötődő alkalmazottak földvásárlását finanszírozza, és a megvásárolt területre azonnal hosszú távú bérleti szerződést köt.

A tőke, a kapcsolatok különböző szintű rendszere, a tagság bizalma, a helyi társadalomba ágyazott felsőszintű vezetés elfogadottsága, a szervezeti keretek között felhalmozott tudás biztosította a vállalkozás birtokgyarapítási törekvéseinek sikerét. Az évezred első évtizedéhez közeledve a szántó elérte a 9500 hektárt, területét nemcsak a Zsámbéki-medence felé növelte, hanem átlépte a Dorogi kistérség határát is (Bajna, Epöl, Annavölgy), és földjei Fejér megyében Bicskéig nyúltak ki. Területi expanziója során nem került komolyabb konfliktusba gazdálkodókkal, azonban a földbérletek megújítása elkerülhetetlenül vezetett az erősödő középüzemekkel a megméréstéshez.

A középüzemek birtoknövelési stratégiája

A kilencvenes évek közepén kialakuló egyéni gazdaságok területnövelését csak részben befolyásolta a rokoni-baráti-ismerősi kör földtulajdonlása. Sokkal inkább meghatározta a lakosság kötődésének mértéke a nagyüzemhez, a település lakosságának kezében koncentrálódó földtulajdon nagysága és nem utolsósorban a helyi társadalom értékítélete, bizalma. A legnagyobb bérletekkel azok az egyéni gazdaságok indulhattak, melyek vezetői olyan településen élnek, ahol a lakosság gyenge száakkal kötődött a mezőgazdasághoz, és ha dolgoztak is a szövetkezetben, nem az alaptevékenységben, hanem a melléküzemágakban. Olyan településen, ahol a helyi társadalom mélyrétegeiben az etnikai identitás erős szövedéke nemcsak továbbélt, hanem felerősödött,³ és kifele sokszor láthatatlan kordont von a település köré. Így alakult ki a sváb nemzetiségű Tarjánban (Schwarz 2008), valamint a szomszédos Héregben a kilencvenes évek második felében a családi gazdaságok rendkívül vékony csoportja, melynek tagjai földvásárlással és bérlettel területüket tíz év leforgása alatt közel 300 hektárra növelték. *A folyamatos földvásárlás ellenére a birtokok alapját a kilencvenes években a nagyüzem szerződéskötése elől megszerzett kárpótlási földek bérletei biztosították.*

³ A 2011. évi népszámlálás adatai szerint Tarjánban a lakosság 33%-a tartozott a német etnikumhoz, Várgesztesen és Vértessomlón ez az arány 36% és 35% volt.

Az évezred első évtizedében térben is bővült az agrárszereplők köre a gyengülő helyzetű utódszervezetekből kiváló tulajdonosokkal, valamint az agrárium területére belépő új szereplőkkel, akik visszavették bérbe adott 100–200 hektár közötti földjeiket, hogy önálló gazdálkodásba kezdhessenek. Az erősödő középüzemi kör számára a növekedést továbbra sem a földvásárlás biztosította. A válság hatására emelkedtek az árak, és a megyében elindult árkiegyenlítődés eredményeként az átlag egymillió forint hektáronkénti szántó árát, ha meg is tudták volna fizetni, a piacon alig volt mozgás. Egyetlen út a bérelt területek növelése maradt, azonban ennek útját állták az utódszervezetek, köztük a több ezer hektárt művelő nagyüzem. Nem nyújtottak kitörési lehetőséget a Nemzeti Földalapkezelő Szervezet (NFA) meghirdetett pályázatai sem, mert a bérletre felkínált földek általában távol estek területeiktől. Csak nagyon kevesen döntöttek a pályázás mellett, és még kevesebben kerültek be az állami földek bérleti piacára, kitolva gazdaságuk térbeli határát a szomszédos településekre.⁴

A középüzemek másik csoportját a termelőszövetkezetek utódszervezetei képviselik, melyek számára nem a rendelkezésre álló szabad bérlet hiánya okoz gondot, hanem bérleteik megtartásának bizonytalansága. Területük folyamatosan csökken, miközben kénytelenek az erős (sokszor nem térségi székhelyű) egyéni gazdaságokkal versenyezni a bérleti piacon, mégis számukra a legnagyobb veszélyt a földek eladása jelentette, mert az új tulajdonosok sokszor nem újították meg a bérleti szerződést.

Bérleti piac és verseny

Az évezred első éveiben a Közép-Magyarország és a Közép-Dunántúl régió gazdaságai növelték legnagyobb mértékben földbérleteik arányát (Kapronczai 2006), de a növekedés dinamikája az elmúlt években jelentősen csökkent. A földhasználat általános problémáját, a terjeszkedéshez szükséges „szabad” föld hiányát tükrözi vissza a bérleti díj növekedésének üteme és mértéke. 2004 és 2008 között a szántóföldi bérleti díjak átlag 75 százalékkal emelkedtek országszerte, de kétszeresére a mezőgazdasági termelésben meghatározó helyet elfoglaló alföldi településeken, és a tendencia az évtized első éveire sem változott (Bíró 2010, KSH 2014). Térségünk 2010-ben a legmagasabb átlagos bérleti díjat fizető térségek közé tartozott, legalább 25 ezer forintba került a gazdálkodóknak egy hektár termőföld éves bérleti díja (Polyák 2013).

A gazdálkodás biztonságát nyújtó, hosszú lejáratú – húszéves – bérletek elérését a nagyüzem egyszeri kifizetéssel (5000 forint aranykoronánként) premizálta az éves bérleti díj mellett. Az új rendszer megvalósítása évtizedekre lezárta volna a családi gazdaságok előtt a területi növekedést, így nem meglepő, hogy a legerősebb üzemek meg tudták győzni a tulajdonosok egy részét, hogy ne írják alá a húszéves bérletet. Az összefogás eredményeként több mint 500 hektárt vettek el a részvénytársaságtól. A sikert csak részben magya-

⁴ Csak egyetlen fiatal termelő sikeres pályázatáról tudunk, aki térségen kívül fekvő településen 40 hektár állami földbérlethez jutott. A termelők általában nem látnak esélyt a pályázat megnyerésére, így bele sem kezdenek. Csak három termelővel találkoztunk, akik beadták pályázatukat, de vagy nem nyertek, vagy a pályázati kiírást időközben visszavonták.

rázza a tulajdonosok elzárkózása a két évtizedig tartó bérlettől, nem elegendő magyarázat a magasabb bérleti díj sem. *A középzemek birtokgyarapításához jelentős részben hozzájárult, hogy gazdasági előnnyé tudták átváltani a humán tőkefajtaikat.* A kifele gyorsan záródó német nemzetiségű helyi társadalomban a földtulajdon elsősorban a német etnikumú családoknál koncentrálódik (kárpótlás szerepe),⁵ a bérletbe adásnál a lokális társadalomba ágyazottság, az etnikai identitás éppoly fontos szerepet játszott, mint a lokális közösségben helykijelölő gazdasági eredmények, a megbízhatóság és a bizalom. De szerepet játszott a települések különböző etnikai összetételű lakosságának hagyományos ellentéte, ami kezdetektől jelen volt a földtulajdon és -bérlet újraelosztásában. Miközben a részvénytársaság minél nagyobb terület megszerzésére, bérletére törekedett, a falu területére nem engedett be tarjánit, mert *„milyen sértő lenne a gyermekieknek, ha tarjáni szerezne földet”.* Hasonló törekvés jelentkezett Tarjánban is, ahol *„csak akkor vagy sváb, ha Tarjánban laksz”,* magyarázta egy tarjáni születésű, de Gyermelyen élő sváb asszony, akinek földvásárlási és bérleti szándéka előtt összezártak a tarjániak, és a gyermekiek sikeresen perelték el tőle a határukban kárpótlási jegyért vásárolt földet. *„Senki sem mondja ki nyíltan, de benne van a levegőben az ellentét. A tarjániak felkapaszkodottnak tartják a gyermekieket, a gyermekiek fősvénynek, kúporgatóknak a tarjáni svábokat.”*

A közel 4000 tulajdonossal kapcsolatban álló nagyüzemmel szemben a középzemek helyzetét erősítette a bérlet fizetési módjában megjelenő rugalmasságuk, a tulajdonossal fenntartott személyes kapcsolatuk. Jobban tudtak alkalmazkodni az egyedi elvárásokhoz, míg a nagyüzem egységes rendszerének megbontása az adminisztrációt nehézkessé és drágává tenné.

Az évtized fordulóján a bérleti verseny részleges átrendeződéshez vezetett a térség földhasználatában, birtokviszonyaiban. A nagyüzem továbbra is őrzi hegemoniáját a földhasználatban, míg a versenyből megerősödve kikerült családi munkaerőre szerveződő középzemek számára a növekedés útja hosszú évekre bezáródott. A felvert ár a gyenge kisüzemek növekedési esélyeit végleg megpecsételte. Már csak maradékelven juthatnak bérlethez, azonban azok a földek, amelyek a nagy- és középzemek számára méretük miatt művelhetetlenek, a kisüzemek számára is általában értéktelennek bizonyulnak. A kisüzemek jutnak hozzá a vadkáros területekhez, földjeik minősége, elhelyezkedése és méretei miatt nem kapcsolódhatnak be a közép- és nagyüzemek földhasználatában általánossá vált művelési cserébe, az *„időszakos tagosításba”* sem. Le kellett mondani más településen bérelt földjeikről is, mert csak magas költségátfordítással tudták művelni.

A magántulajdonú földek bérleti piacán a növekedés lehetetlen az elkövetkezendő években, azonban az állami földbérletek újraelosztásába bekapcsolódhatnak a termelők. A nagyüzem veszteségeit többszörösen ellensúlyozta, hogy több ezer hektár tartós használatú állami bérlethez jutott. Az agrár-középrétegek megteremtését célzó szakpolitika

⁵ A térségben német nemzetiségű településekhez tartozott/tartozik Máriahalom, Tarján, Szomor, Várgesztes, Vértessomló és Zsámbék. A német nemzetiségű lakosság 1946. évi kitelepítése nem minden településen ment végbe (pl. Várgesztes, Vértessomló, Tarján), de tulajdonuk az alföldi, észak-magyarországi falvakból betelepített családokhoz került (a német kitelepítésről lásd Gróf 1999).

újraszabályozta a földek forgalmát, a használatban új birtokmaximumot állított fel.⁶ A gazdálkodóknak nincs reális esélyük bekapcsolódásra az állami földbérletek újraelosztásába, a térségben elérhető szántók a nagyüzemek (Gyermely, Agrosystem) tartós használatában vannak, a térségen kívüli területek a településektől távol esnek.

Marad egymás bérleteinek megszerzése a bérleti díj emelésével, ami elkerülhetetlenül vezet konfliktusokhoz, vagy kénytelenek hozzálátni a tevékenységszerkezet változtatásához, intenzív irányú fejlesztéséhez.

A térség agrárszereplői

A szocialista mezőgazdasági üzemek száma ellenére a térség gazdaságszerkezetét az ipari jelleg határozta meg és határozza meg. A fővárosi munkahelyek, a megyeszékhely ipari parkjába beköltöző multinacionális cégek, Komárom és Fejér megye könnyen elérhető városainak munkaerőpiacai felszívták a szabad munkaerőt. A gazdasági góctelepülések elérhető munkahelyei is befolyásolták a térség agrárszerkezetének kialakulását. Kevesen választották az önállóságot, és még kevesebb termelő tudott talpon maradni. A következőkben azt mutatjuk be, hogy a kevés szereplős, a kistermelői üzemek szinte teljes hiányával jellemezhető, nagy- és középüzem dominálta agrárszerkezetben az üzemi kör milyen eszközökkel stabilizálta helyzetét, mi magyarázza a különböző utat befutó üzemek közötti különbségeket.

Utódszervezetek

A nagyüzem

Az átalakulásból megerősödve kikerült utódszervezetek közül a gyermelyi termelőszövetkezet jogutóda nemcsak a térség egyetlen nagyüzemévé nőtte ki magát, hanem az ország egyik legjelentősebb élelmiszeripari vállalkozásává is. A termelőszövetkezet tevékenységszerkezetének egyedi jellegét nem a melléküzemágak működtetése, a veszteségesek leépítése biztosította, hanem a száraztészta-gyártás vertikumának nyolcvanas évek végére befejezett teljes kiépítése.

A várható átalakulás bizonytalansága miatt választotta a vezetés a vagyon szövetkezeti részvénytársaságba vitelét, 1990-ben létrehozta a Gyermely Rt.-t.⁷ Alapítke-emeléssel és a vagyon társaságba vitelével az új vállalkozás vagyona közel azonos arányban oszlott meg az egymilliárd forint névértékű részvények és hasonló nagyságrendet képviselő eszközök

⁶ 2013. évi CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról 16. § (a földtulajdon, illetve a birtokban tartható összes föld megengedett mértéke)

⁷ 1990-ben a szervezet volt a harmadik részvénytársaság az országban, melyet a szövetkezeti vagyongra alapítottak. Az átalakulást éles támadások érték, a vezetésnek az átalakulás részleteit kellett mutatni a földművelésügyi tárca számára. Az 1992-ben, a részvénytársaság elnök-igazgatója által ellenjegyzett „Gyermelyi Szövetkezeti Részvénytársaság bemutatása” című anyag részletesen dokumentálta az átalakulás folyamatát.

között. Az átalakulással a szövetkezeti üzletrészeket részvényekben kapták meg a szövetkezeti tagok.

A vagyon koncentrációja, a jogszabályi változásokhoz igazodás, a vállalatfelvásárlások, a tevékenységekhez rendelt átlátható szervezeti struktúra kialakítása vezetett a vállalatcsoport kiépüléséhez. A csoport legnagyobb vállalata a tésztagyártással és malmázzattal foglalkozó Gyermelyi Zrt., a főtulajdonos Gyermely Holdinggal⁸ közösen tulajdonolja az alaptevékenységet végző, növénytermesztéssel és tojástermeléssel foglalkozó vállalkozásokat, de egyedüli tulajdonosa a termékeinek logisztikai háttérrel biztosító kft.-nek és a pékségnek. A vállalatcsoportban a stratégiai döntéseket a holding igazgatótanácsa hozza, az operatív döntések a vállalkozások ügyvezetői kezében vannak, azonban a leányvállalatoknál a kontrollt a Gyermely Zrt. nem engedi ki a kezéből.

A magyarországi száraztésztaipar 35 százalékos részesedésével piacvezető vállalat évi 75 millió tojás értékesítésével az ország legnagyobb tojástermelője, de a vállalkozás számára a legnagyobb eredményt a két malom közel 150 ezer tonna gabonaőrlése, a „felesleges” mennyiségű liszt értékesítése biztosítja.

Ebbe a szerkezetbe tagozódik be a 80 főt foglalkoztató négy vállalkozás, a vertikum alapzatát biztosító, több mint 7000 hektárt művelő növénytermelés és az évente 550 ezres tojótyúkállományt fenntartó állattenyésztés. Az önálló, egymás között is piaci alapon kommunikáló vállalkozások irányítása, ellenőrzése a főágazati szerkezet jegyeit mutatja, valamennyi vezetése egyetlen személy kezében összpontosul.

Míg a kilencvenes években indult akvizítori tevékenységét a kiépített termékpálya zavartalan működése és lassú fejlesztése (tojóállomány növelése, takarmánygyár felépítése, a malmi kapacitás folyamatos növelése) indokolta, az EU-csatlakozás közeledésével és az egységes uniós piacra lépéssel, a külföldi vállalatokkal szembeni versenyképesség megtartása, illetve növelése vált elsődleges céllá. Piaci pozíciójának megtartásához a tésztaüzem fejlesztése mellett új malom építésével az őrlési kapacitást kétszeresére növelték, és bevezették a lágy búza mellett a durumbúza őrlését is, az EU állatjóléti intézkedésének kötelező végrehajtását összekapcsolták a baromfitelepek férőhelybővítésével, az ólakban megvalósított technológiaváltással. A részvénytársaság eredményének átlag 75–80 százalékát fordítja a kapacitás növelését, az élömunka kiváltását, a hatékonyságot szolgáló technológiai fejlesztésekre. A durumbúzaliszt tésztaüzemben megjelenésével befejeződött egy új vertikum kiépítése is.

A fejlesztések nem hagyták érintetlenül a növénytermesztést. A növénytermesztés nem tudta biztosítani a szükséges mennyiségű malmi búzát, elkerülhetetlenné vált a szoros partneri kapcsolatok mellett a zárt integrációs rendszer létrehozása, és ezzel párhuzamosan saját növénytermelési szerkezetének változtatása. A kezdeti 150 fős beszállítói kör napjainkra 200 főre emelkedett. Zárt integrációs rendszerében a szerződéses partneri

⁸ A holdingot 1995-ben hozták létre, mely részben a Gyermelyi Zrt. részvényeit vásárolta fel, valamint folyamatosan bocsát ki részvényeket. Az alapító tulajdonosok részvényei elővásárlási joggal felruháztak, csak a vállalatcsoport alkalmazottai vagy közvetlen rokonai rendelkeznek részvényekkel. A részvények több mint fele 6 család kezében koncentrálódik. Egy 50 ezer forintos Gyermely-részvény árfolyama 2013-ban 2,5 millió forint volt.

kör Komárom-Esztergom, Fejér és Győr-Sopron megyében koncentrálódik, és több mint húszezer hektár búzatermését biztosítja a malmok számára. A jó minőségű alapanyag egyenletes elérése érdekében beszállítói számára a szervezet maga állítja elő a vetőmagot, melyhez kiépítette a szükséges infrastruktúrát (vetőmagüzem).

Vegetáló-hanyatló szervezetek

Az utódszervezetek vegetáló-hanyatló középüzemei átalakulás utáni helyzetüket stabilizálták, azonban idővel kénytelenek voltak felszámolni a gazdaságtalanná vált tevékenységüket (tehenészet, juhászat, lakatosműhely, autószerviz). A vagyonszerzést nemcsak ingatag pénzügyi helyzetük generálta, hanem a menedzsment munkájával elégedetlen tulajdonosok kiválásával jelentős vagyonkivétel is (Környei Agráripari Zrt.). Nem kedvez számukra a bérletekért folytatott verseny, képtelenek megállítani a művelt szántó területének csökkenését. A kiélezett árversenyben biztos bérletet csak tagjaik, valamint dolgozóik földtulajdona jelent, a szervezethez nem kötődő tulajdonosok emelkedő bérleti díjait már nem mindig tudják megfizetni. *Egykor 1000 hektárnál nagyobb területet műveltek, napjainkban már 700–900 hektáron gazdálkodnak, a szántó területének csökkenését nem tudják megakadályozni.*

Az elavult gépparkkal, hiányos infrastruktúrával rendelkező szervezetek számára alig adatott mozgástér. A munkaerő létszámának csökkentését valamennyien végrehajtották, vannak üzemek, ahol a létszám további szűkítése már a termelés biztonságát veszélyeztetné. Van menedzsment, amely nem vállalja a „racionalizálást”, a vezető tisztességtelennek tartja a leépítést a nehéz években is kitartó dolgozó tagokkal szemben, miközben tudja, hogy ezt kívánná a gazdasági érdek.

A túlélésre berendezkedett szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó zsámbéki szövetkezet betakarítás után, gép mellől értékesíti a termést, fejlesztésre nem is gondolhatnak, egy-egy gép cseréjét is csak akkor vállalták, ha már nem halogathatták tovább. A fejlesztés az erősebb utódszervezetek számára nem a hatékonyság növelését szolgálta, hanem külső kényszer volt, melynek végrehajtásától az üzemek gazdasági léte függött. Az árutojás-termelésre szakosodott szervezetek (környei, vértesszőlősi részvénytársaságok) az EU állatjóléti intézkedéseinek kötelező végrehajtásával eladósodtak, miközben az árutojás piaci árának esésével jövedelmük csökkent, piaci csatornáik szűkültek. Adósságukat maguk előtt görgetik, a még jelzáloggal nem terhelt ingatlanjaikat eladták, hogy a gazdaságot felszínen tarthassák, azonban a szervezetek feje felett Damoklész kardjaként lóg a csőd és a felszámolás veszélye.⁹

Növekedő vállalkozások

A növekedő és a vegetáló-hanyatló üzemek között kialakult különbség gyökereit nem az eltérő tevékenységszerkezetben találjuk meg, hanem a *tulajdonos-menedzsment stratégiai döntéseiben és azok következetes megvalósításában*, a fejlesztéssel járó kockázat vállalásában, a vagyon és az árbevétel folyamatos növelésében. A prosperáló utódszervezet vezetői közel két évtized alatt milliárd körüli vagyonnal, illetve árbevétellel rendelkező üzemet

⁹ A vértesszőlősi részvénytársaság felszámolása elindult.

építettek fel. A gazdaság jogilag ugyan társas vállalkozás, de működésében meghatározó a tulajdonos családtagok szerepe, ami erősíti a szervezeten belüli kohéziót és a szervezettel szembeni lojalitást.

A töki szövetkezet utódszervezete, kihasználva az Etyek–Budai borvidék nyújtotta lehetőségeket, eladta a növénytermelési ágazatot, hogy elegendő induló forrása legyen a szőlészet-borászat fejlesztéséhez, a vertikum felépítéséhez. Az üzem jelenleg 160 hektáron természet szőlőt, melyből 80 hektárt a szervezet tulajdonában lévő területen telepítettek.¹⁰ Önerőből és nemzeti, valamint EU támogatási forrásból finanszírozott telepítéssel nemcsak a területet növelik, fajta- és szerkezetváltást hajtanak végre, de gyengítik függőségüket a már nem művelt parcellákkal szétszabdalt, a fővárosi suburb településen bérelt területektől.

Az ültetvénytelepítés mellett hozzáláttak a borászat fejlesztéséhez is, növelték a pince- és a palackozókapacitásukat, új technológiát telepítettek, látványpincével egybekötött üzletet alakítottak ki. Változtattak az értékesítési gyakorlaton is. Megszüntették a ledig eladást, elérték, hogy egyetlen bornagykereskedő cégnek se legyen mozgásterüket korlátozó kizárólagos forgalmazói joga. Közvetlen eladóként jelentek meg az áruházláncok piacán. A többcsatornássá vált értékesítés (nagykereskedelem, áruházláncok, mintabolt) sikeréhez hozzájárult a minőség javítása, új márká létrehozása is.

Családi gazdaságok

Feldolgozó-szolgáltató vállalkozások

Az azonos tulajdonosi körre épülő „vállalkozáscsoport” tartozik egy új típusú szövetkezet, egy beszerzési és értékesítési szövetkezet, valamint két családi gazdaság. Ezek a szervezeti keretek biztosították a szereplők számára a források eléréséhez szükséges rugalmasságot, melynek eredendő célja nem a mezőgazdasági termelés fejlesztése volt, hanem a szántóföldi növénytermesztés szolgáltatásainak kiépítése.

A kilencvenes évek közepén, egy épület megvásárlására alapították a családtagok tulajdonában lévő szövetkezetet (V+V COOP Szolgáltató, Termelő és Kereskedelmi Szövetkezet). Az új típusú szövetkezet nem kapcsolódott a termelőszövetkezeti vagyronhoz, a család ipari vállalkozásából származó nyeresége és a fejlesztési pályázatok biztosították a növénytermesztő gazdaságoknak szolgáltató vertikum fokozatos kiépítését egy évek óta nem használt állattartó telep ingatlanjainak megvásárlásával, átalakításával és a technológia telepítésével.

Élve az állami támogatás lehetőségével, a hiányzó kapacitások létrehozásának finanszírozására alapítottak egy beszerző és értékesítő szövetkezetet (BÉSZ), melyben a szövetkezet, az üzletrészeket tulajdonló családtagok mellett tagok lettek a szolgáltatást igénybe vevő legnagyobb családi gazdaságok is. A folyamatos fejlesztés eredménye, hogy a vállalkozás az ezredforduló éveire a környék gazdálkodói számára a teljes vertikum szolgáltatásait biztosította a BÉSZ-en keresztül. A szolgáltatás magában foglalta a betárolást, tisztítást, szárítást, manipulálást, kezdetben az input anyagok beszerzését, valamint igény

¹⁰ 1994-ig a szervezetek földvásárlását nem tiltotta a törvény.

szerint az értékesítést is. Idővel a vertikum szolgáltatásait igénybe vevő gazdálkodói kör zsugorodott, a kistermelők tönkrementek, az erősebbek közül többen is kiépítették saját infrastruktúrájukat.

A csökkenő bevétel, a rendelkezésre álló tárolókapacitás, az energiapiacon a növényi olaj iránti kereslet növekedése miatt döntöttek a növényi olajüzem építése mellett. 2011-ben került átadásra az EU pályázati forrásból és hitelből finanszírozott 12 ezer tonna évi kapacitású növényi olajüzem, mely 5–7 ezer hektár repce termésének feldolgozására alkalmas. Az olajüzem repceszükségletének csak töredékét termelik meg, a folyamatos szállítást egy csődbe jutott üzem beszállítói körének átvételével érték el. A beszállítói kör bővül, de az üzem ahhoz gyenge, hogy integrálja a termelőket vagy a szükséges alapanyag teljes mennyiségével töltsse fel a tárolókat.

Ebben a szerkezetben csak másodlagos, igaz, növekvő szerepű a növénytermesztés. 270 hektár szántót művelnek, melynek területe a gyerekek családi gazdaságai és a szövetkezet között oszlik meg. A termelést az olajüzemhez igazították, csak búzát és repcét termesztenek. Repcetermelésükkel csak a szükséges mennyiség töredékét fedezik, a búzát bartellben repcére cserélik, ezzel is csökkentve a megvásárolandó alapanyagok mennyiségét.

Fejlesztő-növekedő családi gazdaságok

Az 500–600 hektárt művelő, szántóföldi növénytermelésre berendezkedett gazdaságokat és a 18–40 hektár gyümölcsültetvényt művelő kertészvállalkozásokat a kilencvenes években alapították. Az üzemek nem rendelkeztek a szövetkezetből kihozott gépekkel, eszközökkel és ingatlanokkal, csak döntőrészt bérelt szántóval, vagy kárpótláson vásárolt és/vagy alkalmazotti részarányban kapott gyümölcsültetvényekkel; az induláshoz szükséges minimális feltételek pénzügyi háttérét a család megtakarított pénze biztosította.

A szántóföldi növénytermesztők csak áttételesen kötődtek a mezőgazdasági termeléshez, ha szövetkezetben dolgoztak is, az ipari melléküzemágban. Nem vettek részt a szocialista kistermelés kisüzem-nagyüzem integrációjában, mezőgazdasági szakképzettségük kimerül az aranykalászos tanfolyam elvégzésében, és tanulmányaikat „csak” középfokú végzettséggel (gépjárműtechnikus, gépszerelő) fejezték be. A kertészek önállóodásuk előtt pályakezdők voltak, vagy csak néhány évet töltöttek alsó szintű vezetőként az állami gazdaság kertészetében. Mezőgazdasághoz kötődésük a szülők kistermelő gazdaságaiban alakult ki, és – ellentétben a növénytermesztőkkel – felső- és középfokú agrárképzettséget szereztek (kertésmérnök, növényvédő, környezetgazdálkodó technikus) (Kasza–Lakatos 2006, Kaposi–Lakatos 2005).

A gazdaságokban a hagyományos paraszti magatartásformák helyett a vállalkozói termelői mentalitás jelent meg: a rendelkezésre álló erőforrások minél hatékonyabb kihasználása, a mozgástér bővítése, a lehetőségek felkutatása és a hatékonyság növelése, a változó piaci feltételekhez alkalmazkodás, ésszerű keretek között kockázat vállalása. A vállalkozói attitűdök kialakulásához, erősítéséhez az idősebb korosztálynál hozzájárult az egykori munkahely vezérkarának mintát adó vállalkozói szemlélete is.

Kezdeti gyengeségük ellensúlyozására szerteágazó kapcsolatrendszert építettek ki, éltek az input beszerzésnél az integrátori szerződéssel, hitelfelvétellel, a beszerző és érté-

kesítő szövetkezeti tagsággal, termeltetési rendszerbe lépéssel és egymás kölcsönös segítségével. Ellentétben a növénytermesztőkkel a kertészvállalkozóknál a szülői család játszott fontos szerepet, kapcsolati hálózatukat szűk keresztmetszet jellemzi, amit magyaráz a térségen belül is alacsony létszámuk, a termelői együttműködés intézményi hiánya és nem utolsósorban önálló értékesítési gyakorlatuk.

Az eltérő háttérű termelőket összeköti fejlesztési gyakorlatuk, melynek végső célja a vertikum kiépítése, az infrastrukturális háttér biztosítása. A fejlesztésben kiemelt szerephez jutnak a nyertes pályázatok, támogatások forrásai, melyek a géppark megteremtését és a gépek szükséges cseréjét, önállóságot jelentő vertikum kiépítését vagy az Agrár-környezetgazdálkodási (AKG) támogatásból a bérleti díj finanszírozását biztosítják. A fejlesztési gyakorlat a birtokgyarapítási stratégiának részeként jelenik meg a vegyes szerkezetű gazdaság kialakítására törekvés, mely mögött nem titkoltan a földtörvény változása („*azt akarom, hogy az állam után én következzek*”), az állattartó gazdaságok számára biztosított előnyök motiválják a gazdaságokat. Ennek érdekében vágnak bele a fejlesztésekbe, vásárolnak állatot, és pályázati forrásból teremtik meg a szükséges feltételeket.

A kertészek sikeresen pályáztak az AKG-programokra, az intenzív ültetvények bővítésére, gépesítésre vagy a fiatal agrárvállalkozók támogatására. A fejlesztések végső célja a termékpályához szükséges infrastruktúra kiépítése, minden szakaszának kézben tartása és irányítása a termeléstől a feldolgozáson keresztül az értékesítésig. A gyümölcsstermesztők az ipari gyümölcsöt feldolgozó nagy léüzemek (SIÓ, RAUCH) által évek óta alacsonyan tartott értékesítési árát kívánják kiváltani az ültetvények szerkezetének változtatásával, gyümölcsfeldolgozó kisüzem (gyümölcslé, aszalvány, lekvár) létesítésével és terményeiket (is) értékesítő üzlet létrehozásával.

Szinten tartó családi gazdaságok

A „fejlesztő-növekedő” típustól eltérnek az évezredben új szereplőként megjelent fiatal termelők üzei (Perbál, Környe, Tarján), melyek kialakításához és kezdeti működéséhez a szülők felhalmozott, különböző forrásokból származó tőkéjére építve láttak hozzá. A kereskedelembe, a szolgáltatásban dolgoztak, a folyamatosan vásárolt vagy szülők tulajdonában lévő földön kezdték el a gazdálkodást. A 80–300 hektár között szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó üzemek vezetői nem kívánják gazdaságuk területét növelni, hangoztatva „a gazdaság átláthatóságát”. Döntésükben kétségtávol szerepet játszanak a föld- és a bérletpiaci folyamatok, a meredeken emelkedő árak, melyet nem tudnak vagy nem akarnak megfizetni.

Szemben a „fejlesztő-növekvő” csoporttal, a gazdaság növekedését csak saját forrásból finanszírozzák, nem kötődnek egyetlen gazdasági intézményhez sem, mert azt az önállóság elvesztésének tekintik. Nem élnek a hitel lehetőségével, használt gépeik vásárlását önerőből oldották meg, az input anyagokért azonnal fizetnek, ha szükséges, eszköz- vagy géphiányukat szolgáltatás vásárlásával ellensúlyozzák. A kötelezettségvállalás, a nyomasztó adminisztrációs teher, a magasnak tartott pályázati díj nem teszi vonzóvá számukra a fejlesztési forrásokra pályázást.

Gazdasági magatartásuk kialakulásához hozzájárult, hogy több, kisebb területű gazdaság indulása az állattenyésztéssel (bikázás, kecsketenyésztés) és feldolgozással (kecskesajt)

kapcsolódott össze. A gazdaságok beszorultak a településre, és nem tudták teljesíteni az önkormányzat állattartásra vonatkozó előírását, a külterületi telep kialakítását, így az állattartást kénytelenek voltak felszámolni. Viselkedésüket befolyásolja a munkaszervezet számára rendelkezésre álló humán erőforrás. A család szerkezete – gyerekek kora, a dolgozó vagy kisgyerekeket nevelő és háztartást vezető feleség – nem teszi lehetővé a családtagokra épülő munkaszervezet kialakulását. A feleség vagy a szülők alkalmanként segítenek, de a gazdaság terheit a gazdaságvezetők viselik, alkalmazott foglalkoztatása nem jellemző a csoportra.

Vegetáló családi gazdaságok

Csak saját erejükre számíthattak a 70–80 hektáron szántóföldi növénytermeléssel vagy állattenyésztéssel foglalkozó üzemek vezetői, akik egy jobb jövő reményében kiléptek munkahelyükről, vagy állásuk elvesztése miatt döntöttek az önálló gazdálkodás mellett. Döntésüket erősítette a család tulajdonába került kárpótlási föld és a nyolcvanas évek jövedelemkiegészítő gazdaságaiban szerzett termelési (állattartó) tapasztalat. Kellő szakismeret, a szükséges tőke és kapcsolatok hiányában, elöregedett gépparkkal, saját kárukon tanulva, munkaerejük maximális kizsákmányolásával tudták évek alatt gazdaságuk helyzetét megszilárdítani. A családi munkaszervezet gyengült a gyerekek kiválásával, akik munkaerejére már csak alkalmanként számíthatnak. Kiutat a gazdaság átadásában látják, várva a pályázati kiírást. Ezt a döntést hozta az állattartásra (tejelő és húsmarha) berendezkedett családi gazdaság is, élve a gazdaságátadás, valamint a fiatal mezőgazdasági vállalkozók támogatásával. A várt kedvező változás azonban elmaradt. A családi munkaszervezet felbomlott, mert a forráshoz jutás feltétele volt, hogy a szülők nem dolgozhatnak a fiúk gazdaságában, az állatok mellé felfogadott gondozók kevés ideig maradnak munkahelyükön. A külterületen beszorult gazdaságnak nincs lehetősége területének növelésére és a bérelt nitrátérzékeny területen kialakított telep korszerűsítésére. A javulást a szerkezetváltástól várják, tevékenységüket csak a tej és tejtermékek előállítására szorítják vissza, amiket a megyeközpont piacán fekvő boltjukban értékesítenek.

A gazdaságok kapcsolatrendszere

A fővárosi piacok, valamint a Fejér és Komárom-Esztergom megyei nagykereskedelmi, malomipari vállalkozások közelsége stabil piacot biztosít az üzemek számára. A kedvező értékesítési környezet miatt a termelők és az integrátori vagy egyszerűen csak felvásárlási funkciót ellátó nagykereskedelmi szervezetek kapcsolatában meggyengült a lojalitás és a bizalom, „*azt a luxust nem engedhetjük meg magunknak*”. A kapcsolat sok termelő számára csak az árról információt nyújtó személyt takarja. Általában „javító minőségű gabonát” termelnek, felkutatják a legtöbbet ajánló céget, és ha nincs elfogadható árajánlat számukra, inkább a (bér)tárolást választják, várva a kedvezőbb értékesítési lehetőségre.

A gazdasági kapcsolatokban a térség egyetlen nagyüzemének terményfelvásárlása, illetve malmi búza integrációja biztos értékesítési hátteret nyújtott a sebezhető üzemeknek. A zárt integrációban a termelőnek meg kell felelni a kívánt szakmai színvonalnak, az előírt technológiai fegyelemnek és a minőségi követelményeknek. Az integrációban részvétel

további követelménye, hogy a termelő legalább 50 tonna gabonára kössön szerződést és vállalja az integrátor által megkívánt ütemezett beszállítást. Az írásban rögzített elvárások és a korrekt pénzügyi elszámolás teszi az integrációt kiszámíthatóvá a termelő számára.

A két évtized alatt kiépített stabil beszállítói maghoz tartozó, a kilencvenes években már működő „fejlesztő-növekvő” üzemek és a nagyüzem között kialakult gazdasági kapcsolatra rányomták bélyegüket a földbérletekért folytatott verseny közben kialakult konfliktusok, melyek a gazdasági kapcsolatok megszakadásához, az üzemek partneri körből való kizárásához/kiválásához vezettek. Az elmúlt években az integrációban részt vevő, közel 200 üzemet tömörítő beszállítói körben már csak egy (utód)szervezet (zsámbéki) képviseli a térség termelőit, az integrációból kivált üzemek a szomszédos kistérségekben működő malmoknak (Komárom, Bicske), nagykereskedő vállalkozásoknak értékesítik terményeiket.

A szőlészetre-borászatra szakosodott utódszervezet az őstermelők integrációjával biztosítja, hogy a kistermelők folytassák a szőlőművelést, csökkentve a bérelt területét övező mozaikos, elhagyott, a nem vagy szántóként művelt területet. A 17 termelő közel 60 hektár szőlőt művel, a szervezet által előírt technológiával. A társas vállalkozás határozza meg a metszést, a vegyszerhasználatot, a tőkén hagyható szőlő mennyiségét, biztosít szaknácсадást, ha szükséges, és előfinanszírozza a termelés költségeit is.

Az üzemek közül különösen a „fejlesztő-növekvő” típushoz tartozó gazdaságok helyzetének stabilizálásában játszott fontos szerepet a kapcsolatok rendszere. Ezen belül is ki kell emelni a nagyüzemi munkahelyben gyökerező kapcsolathálót, az önállóságot választó egykori munkatársak együttműködését, melynek hatékonyságát csak erősítette az üzemek térbeli közelsége, az egymás között kialakított kooperáció. A gép- és eszközhiányos induló gazdaságok között voltak olyanok, amelyek kezdetben közösen művelték a földeket, az információ áramoltatása, átadása, egymás kisegítése mellett alapító tagjai voltak a beszerző szövetkezetnek. Az 1999-ben alapított RENKOR Beszerzési, Értékesítési és Szolgáltató Szövetkezetet a 15 tag nem titkoltan az állami támogatás elérésére hívta életre, részben az input anyagok olcsóbb beszerzési árai, részben a szolgáltatások skálájának bővítése, részben a kedvezőbb pályázási lehetőségek végett. A szövetkezet térséghatáron átnyúlva 50–55 környékbeli gazda számára biztosította a kedvezményes input anyag beszerzését és a szolgáltatásokat (tárolás, szárítás), szükség esetén az értékesítést is. A kisgazdaságokat felszámolták, a középüzemek idővel kiépítették és megerősítették saját kapcsolatrendszerüket, a szövetkezet szolgáltatásai közül alkalmanként a szárítást és a betárolást veszik már csak igénybe. A szövetkezet működését minimálisra csökkentették, de mindenre felkészülve nem számolják fel.

Agrárfoglalkoztatás és a munkapiac szereplői

A szocialista nagyüzemek foglalkoztatási kötelezettségének megszűnésével, az üzemszervezeti struktúrák változásával az 1990-ben mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség száma az ezredfordulóra 70 százalékkal csökkent. A térség településein ez a változás még nagyobb volt, meghaladta a 80 százalékot. 2001-ben az aktív keresők 4,4 százaléka (Tatabányával 2,2 százalék) dolgozott mezőgazdasági jellegű munkahelyen, szemben az országos 5,5 százalékkal. Ennek magyarázatát az üzemek alacsony számában és az élő-

munkát kiváltó tőkeigényes fejlesztésekben találjuk meg. A munkaerő kiáramlása a mezőgazdaságból az elmúlt évtizedben sem állt meg, 2001-ben 486 fő talált megélhetést az agráriumban, a 2011. évi népszámlálás már csak 377 fő erdő- és mezőgazdaságban dolgozót regisztrált, az aktív keresők 2,9 százalékát. A csökkenést a szervezeti változásokkal összekötött létszám „racionalizálása”, a technológiai fejlesztést követő leépítés, valamint a nyugdíjazás magyarázza. A térség lakosságának megélhetésében továbbra is jelentéktelen szerepet tölt be az agrárium, a népszámlálás óta eltelt években a mezőgazdasági munkapiacra belépők számát a családi gazdaságokban munkát vállaló új családtagok emelték, azonban ezt „ellensúlyozta” a gyengülő utódszervezetek létszámának apadása.

A kedvezőtlen változások ellenére továbbra is az utódszervezetek a legnagyobb munkaadók. A 450 főt foglalkoztató Gyermelyi vállalatcsoport munkaerőlétszáma az elmúlt másfél évtized alatt jelentősen csökkent. Előnyben részesíti a helyben vagy a jogelőd szövetkezethez tartozó településen élők foglalkoztatását, de munkaerő-szükségletét csak 20–30 kilométeres körben, a térséghatárt átlépve tudja biztosítani. A kisebb szervezetek létszáma 13–30 fő között mozog, és csak egy üzem döntött a fizikai munkások létszámának növeléséről (Tök).

A tulajdonviszonyok változásával kialakult egy erősen tagolt tulajdonosi réteg. Az utódszervezetekben a kilencvenes években elindult tulajdonkoncentráció folyamata napjainkra, ha nem is állt meg, de jelentősen lassult. Az utódszervezetek meghatározó tulajdonosi körének és a családi gazdaságok közös vonása, hogy a tulajdon családok kezében koncentrálódik, a tulajdonosi körbe nem engednek be külső belépőt. Más utat választott a Gyermely vállalatcsoport, ahol megkülönböztetik az átalakuláskor kibocsátott részvényeket (alapítói részvény), melyek tulajdonosainak elővásárlási joguk van, elősegítve a tulajdon koncentrációját és ellenőrizve a részvénytőzsgát. A tulajdonhoz kapcsolódó döntésre jogosító részvényaránytal szervezetenként eltérő számú, de azonos körhöz tartozó család rendelkezik.

Az üzemszervezeti változások nem hagyták érintetlenül a termelőszövetkezetek erősen tagolt munkaszervezetét sem. A kialakult új szervezetekben a stratégiai döntéseket hozó tulajdonosi kör szervezetenként eltérő mértékben fedi le a döntés előkészítését, a szakmai irányítást és ellenőrzést végző menedzseri csoportot. A munkaszervezeti hierarchia fellazulásával a gyengébb utódszervezetekben a menedzseri feladatokat az agrármérnök végzettségű tulajdonos látja el, míg az erősebb üzemekben az eltérő szakismeretet igénylő beosztásokat a meghatározó tulajdonosi körhöz tartozó fiatal, egyetemest vagy főiskolát végzett családtagok töltik be. Hasonló szempontok alapján dönt a foglalkoztatásról a nagyüzem is, azonban a vállalat mérete miatt csak a szűk tulajdonosi körből nem tudja szakember igényét biztosítani.

A feladatok összerosódása még jobban jelentkezik a családi gazdaságokban, ahol az irányítás-döntés mellett a fizikai munka végzése is a gazdaságvezető feladata, melynek háttérben a család korszerkezete áll. Csak az idősebb gazdaságvezetők üremeiben indult el a munkavégzés feladatok szerinti differenciálódása, a szülőknél képzettebb (gazdasági, pénzügyi diplomások, műszaki technikusok) gyerekek és házastársaik munkavégzése. Ebben az üzemi körben nehéz eldönteni, hogy a folyamatos fejlesztés mennyire szolgálja

a vállalkozás fejlődését és mennyire játszik szerepet a gyerekek foglalkoztatása, a megélhetésük biztosítása.

A középzemek – családi gazdaságok és társas vállalkozások – idősebb generációhoz tartozó vezetői számára egyre sürgetőbb és nyomasztóbb teher a gazdaság, a vezetés átadása (Horváth–Palkovics 2006, Székely 2010), azonban eltérő okok miatt halogatják döntésüket. A 600 hektárt művelő családi gazdaság vagyona és földterülete a társas vállalkozás, a családtagok és a regisztrált családi gazdaság között oszlik el, melyek együtt alkotják a működő üzemet. Az üzem vezetője attól tartva, hogy a gyerekek önálló gazdaságokat alakítanak ki, mely az üzem széteséséhez vezet, amíg teheti, nem adja át a gazdaság irányítását és a vagyoni feletti rendelkezési jogot. Más miatt halasztja el a végleges döntést a 30 főt foglalkoztató társas vállalkozás vezetője, aki fiatal és szakmailag nagyon képzett munkatársában megtalálta utódját, azonban ijesztőnek tartja gondolkodásában a gazdasági racionalitás kizárólagosságát, az üzem gazdasági gépezetként kezelését, a foglalkoztatottakkal szembeni felelősség hiányát.

A vidékfejlesztés és az agrárszereplők

A térség földrajzi fekvése, a fejlett infrastruktúra, a könnyen elérhető szolgáltatások, az alacsony szintű munkanélküliség és a foglalkozásszerkezet jelzi a térség városias jellegét. A mezőgazdaság megélhetésben betöltött jelentéktelen szerepe ellenére a települések vezetőinek vidékszemléletétől elválaszthatatlan a mezőgazdaság léte. A településeket olyan vidéki térségnek tekintik, ahol az életfeltételeket falusias beépítés, csend és nyugalom jellemzi, a természeti környezet szépsége és a kedvező környezeti feltételek (jó levegő) csak tovább emelik a térség vonzerejét: egyszóval, ahol emberi léptékű életet lehet élni úgy, hogy a közeli nagyvárosok szolgáltatásai könnyen elérhetők, de a településeken nem alakulnak ki a városból kiköltöző jómódú középosztályi gettók. A vidék és a mezőgazdaság összekapcsolása igencsak szűk mezsgyét takar, meghatározó kritérium a művelt, ápolott határkép. A mezőgazdaság alatt olyan vállalkozást értenek, mely tevékenysége nem zavarja a településképet, a lakosság komfortérzetét – külterületi központ, állattartásra specializálódott gazdaságok önkormányzati rendelettel kitiltása a belterületről –, a paraszti munkakultúra helyett a hatékony, gépesített gazdálkodást, mely nem taszítja a fiatalokat sem. *A létrejött agrárszerkezet, a mezőgazdasági foglalkoztatás súlytalansága, a mezőgazdasághoz kapcsolódó „elvárások”, elkerülhetetlenül vezettek az „úri falvak” kialakulásához – ahogy az egyik gazdálkodó megfogalmazta –, ahol a ház körüli kistermelésnek sincs létjogosultsága, „állat nincs, legfeljebb kutya, de még a kocsifelhajtó mentén is virág van”.* A lakosság mezőgazdasághoz kapcsolódását, agrárérzettségét nem a termelés, a foglalkoztatás, hanem a bérbe adott föld tulajdonlása jelenti. A vidékkép megegyezik a suburb területekre kiköltöző középosztály vidékképével, azonban hiányzik a vidéki romantika és a mezőgazdasági tevékenység teljes negligálása (Csurgó 2013).

A kevés számú agrárszereplő érdekérvényesítésében, helyi politikai szerepvállalásában napjainkra erős térbeli és csoportbeli differenciálódás ment végbe. A kilencvenes években a szerkezeti átalakulással, a pozíció megszerzéséért folytatott versenyben az üzemek

vezetői vagy családtagjaik még fontosnak tartották a képviselőtestületben, a földkiosztó bizottságban vagy az egyház önkormányzati testületében a jelenlétet, azonban ebből a szerepvállalásból napjainkra szinte semmi sem maradt – a szerkezet stabilizálódott, a pozíciókat elosztották. A gazdálkodók visszaszorulása nem mindenütt és nem azonos módon ment végbe. A térség legkedvezőtlenebb helyzetű, a megyeközpont elszegényedő csoportjai vándorlásának célterületét jelentő Héregen a folyamatosan fejlesztő agrárvállalkozó közéleti szerepvállalásból kilépése csak tovább erősítette a tőkeszegény kisgazdálkodók befolyását az önkormányzatban. Tarján és Szomor képviselőtestületében az évtized második felétől a termelők új csoportja jelent meg: a vállalkozások tulajdonosai (vagy családtagjai) gazdasági erejüket, befolyásukat elsősorban nem üzemeknek köszönhetik, hanem élelmiszer-feldolgozó (húsáru), a nemzetközi szállítmányozással foglalkozó vagy a szuburbanizációs kereslet hatására létrehozott és prosperáló kertépítő vállalkozásuknak. Kapcsolathálójuk szerves részét alkotják a középüzemek, kertészvállalkozások közéleti szerepet nem vállaló vezetői is a kilencvenes évektől.

A helyi politikában a gazdálkodói kör szerepvállalását nemcsak csekély száma és összetétele magyarázza, hanem a fejlesztési források elérésének szegmentáltsága is. Az agrárfejlesztések függetlenek a vidékfejlesztési forrásoktól, így a gazdaságuk folyamatos fejlesztési kényszerével szembenező termelők számára nem alternatíva a terület- és vidékfejlesztési források feletti befolyást biztosító képviselői feladatvállalás. A helyi politikai intézmények mellett körvonalazódik a gazdálkodók érdekérvényesítésének másik területe, az agrárkamara helyi csoportjában, valamint a földtörvénynek megfelelő helyi földbizottságban való részvétel. A kamara helyi csoportjainak szervezése elindult, azonban a legtöbb termelő által fenntartással fogadott, földek mozgását felügyelő bizottságok létrehozására még kezdeti lépéseket sem láttunk.

Összegzés

Az ipari fejlődés fősodrába eső térség két évtized alatt formálódó agrárszerkezetét a nagy- és a kilencvenes években alapított középüzemek, kertészvállalkozások határozzák meg. A térség földhasználatát uraló nagyüzem, valamint az utódszervezetek gazdasági visszaszorulásával, gyengülésével, a „semmiből” létrehozott családi gazdaságok megerősödésével kialakult szerkezet gyökeresen különbözik más agrártérségekeitől. A vegetáló, a termelésből fokozatosan kiszoruló kisüzemi kör hiánya teszi a különbséget, itt a főfoglalkozású termelők kisüzemei is legalább 70 hektárral rendelkeznek, a még kisebbeket jövedelemkiegészítőként műveltek, vagy gyümölcsöt, szőlőt termesztenek munka mellett.

A megkülönböztető jegyek közé tartozik a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepének alacsony foka is, mely nem jár együtt munkanélküliséggel, elszegényedéssel, mert az ipari munkahelyek biztosítják a népesség megélhetését. A foglalkoztatás mértékét tovább csökkentik az üzemek kevés munkaerőt igénylő szántóföldi növénytermelésre szakosodása, az élőmunka kiváltását szolgáló fejlesztései, és nem utolsósorban a fiatal középkorúak körében megfigyelhető törekvés, hogy a házastársnak legyen munkahelye, ami kétségkívül a „több lábon állást” szolgálja.

A birtokkoncentráció folyamata az évezred első éveire lezárult, az üzemek a rendelkezésre álló erőforrásaikat mozgósították, hogy területeiket növelhessék. Az évtized fordulóján a bérelt területek részleges átrendeződése azonban csak annyiban változtatott a struktúrán, hogy kialakult a családi gazdaságok erősebb középüzemi csoportja, de a nagyüzem földhasználatának dominanciája továbbra is megmaradt. A magántulajdonú földek bérleti piacán végbement újraelosztásból kimaradt kisüzemek területnövelési törekvései végleg megpecsételődtek, míg a gyengülő utódszervezetek nem tudták megállítani bérleteik évek óta tartó folyamatos csökkenését. A verseny új színtere a megyében jelentős nagyságú állami bérletek újraelosztása, azonban a földek térbeli fekvése jelentősen csökkenti a potenciális térségi versenyzők számát, amit tovább szűkíthet a településtől távol fekvő terület magas művelési költsége. A térség birtokszerkezetében újbóli átrendeződés csak közel két évtized múlva várható, amikor a nagyüzem állami és magánföldekre kötött bérletei lejárnak.

Az agroökonómiai irodalom (Udovecz–Pesti–Keszthelyi 2012) által nyertesek közé sorolt üzemek a rendelkezésre álló különböző erőforrásokat sikeresen használták fel helyzetük megerősítésére és az üzem folyamatos fejlesztésére. A termelői kör erős üzemeire jellemző a vállalkozói mentalitás, de az országos átlagnál fiatalabb korösszetétel és magasabb iskolai végzettség is hozzájárul a fejlesztéshez szükséges különböző források (hitel, pályázatok) használatához, sikeres eléréséhez és a végső fejlesztési célként megfogalmazott teljes vertikum kiépítésének fokozatos megvalósításához. Vannak üzemek, melyek nem tudják, vagy nem akarják követni a fejlesztés-bővítés útját, melyben nem kis szerepet játszik, hogy a fiatal termelők nem vállalják a család megélhetésének kockázatát. A családi gazdaságokhoz hasonlóan az utódszervezetek sem alkotnak homogén csoportot, a tőkeerős nagyüzem és a szőlészet teljes vertikumát kiépítő vállalkozás kivételével stagnálnak, piaci helyzetük gyengül.

A suburbá vált térségben a lakosság gyenge mezőgazdasági kötődésének legmeghatározóbb eleme a földtulajdon. A nagy- és középüzemhez kapcsolódó szereplők helyi társadalomba ágyazottságuk ellenére napjainkra kiléptek a helyi politika intézményrendszeréből, így a (vidék)fejlesztéssel kapcsolatos döntésekre, és a vidékfejlesztési források elosztására sincs befolyásuk.

Irodalom

- Bíró Szabolcs (2010): *A hazai birtokpolitika a közvetlen támogatási rendszer keretei között*. Budapest: Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- Csete László (1998): A magyarországi állami gazdaságok privatizálása és átalakulása. In Hamar Anna (szerk.): *Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években*. 1. köt. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, 89–112.
- Csurgó Bernadett (2013): *Vidéken lakni és vidéken élni*. Budapest: Argumentum.
- Gróf Károly (1999): A magyarországi német lakosság a tatai járás területén a 2. világháborút követő években. *LIMES*, 2, 53–72.

- Horváth Gábor – Palkovics Miklós (2006): Tulajdon- és generációváltás a mezőgazdaságban. *Gazdálkodás*, 50 (6), 60–67.
- Kaposi Lajos – Lakatos Miklós (2005): Az egyéni agrárgazdaságok termelése és társadalmi foglalkozási összetétele. *Területi Statisztika*, 8 [45], (4), 355–371.
- Kapronczai István (2006): Földtulajdon, földhasználat vizsgálatának tanulságai. *Gazdálkodás*, 50 (1), 47–65.
- Kasza Jánosné, Lakatos Miklós (2006): Az agrártársadalom rétegződése. *Területi Statisztika*, 9 [46] (6), 578–593.
- Kovács Csaba – Kovács Katalin – Bihari Zsuzsa (1998): Az agrárgazdasági folyamatok térségi összefüggései a kilencvenes években. In Hamar Anna (szerk.) *Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években*. 1. köt. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, 81–164.
- KSH (2014): Mezőgazdaságtermőföld-árak és bérleti díjak, 2013. *Statisztikai Tükör*, 2014. november 4. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/mgfoldarak/mgfoldarak13.pdf>
- MÉM (1989): *Állami gazdaságok és mezőgazdasági termelőségvezetők eredményesség szerinti sorrendje 1988-ban*. Budapest: Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium.
- Örszigethy Erzsébet (2006): *A nép keveredik, a falu kerekedik – Találkozások Környén*. Budapest: Új Mandátum.
- Polyák László (2013): *Termőföldforgalom, termőföldpiac Magyarországon*. Előadás. Miskolc: TiszaCash. <http://www.geo.info.hu/gisopen/2013/eloadasok/ppt/SZ12.pdf>
- Székely Erika (2009): *Nemzedékváltás a mezőgazdaságban*. Budapest: Agrárgazdasági Kutatóintézet.
- Udovecz Gábor – Pesti Csaba – Keszthelyi Szilárd (2012): Nyertes és vesztes gazdaságok Magyarországon. *Gazdálkodás*, 5, 387–397. http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/141820/2/Udoveczetal_2012_05.pdf
- Schwarz Gyöngyi (2008): Egy sajátos helyi stratégia: az etnikus identitás, mint a gazdasági tökékezés eszköze Tarjánban. In Dénes Attila et al. (szerk.): *Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában*. Budapest: Jelenkutatások Alapítvány, 69–83.
- Váradi Monika Mária (1998): Keskeny az ösvény. In Hamar Anna (szerk.) *Agrárátalakulás Magyarországon a '90-es években*. 2. köt. Szolnok: Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, 89–112.

Függelék

F1. táblázat: A térség demográfiai adatai

Megyék	Település	Lakónépesség			Eltartottsági ráta	Öregedési index	Munkanél- küliség (2014. január)
		1990	2001	2011			
Komárom-Esztergom	Gyermely	1 072	1 290	1 440	45,6	79,0	2,0
	Héreg	1 042	1 042	1 007	42,6	96,7	3,0
	Máriahalom	559	703	677	42,2	71,8	3,9
	Sárisáp	2 777	2 918	2 770	46,1	105,2	5,5
	Tarján	2 657	2 812	2 600	46,3	85,1	2,1
	Szomor	886	1 089	1 100	42,4	129,7	5,2
	Gyermelyi mikrotérség	8 993	9 854	9 594	44,4	100,2	3,6
	Környe	4 115	4 336	4 468	40,7	108,9	3,8
	Szárliget	1 776	2 143	2 312	42,6	84,8	4,4
	Tatabánya	74 277	72 470	67 753	44,6	114,5	4,8
	Várgesztes	489	487	549	48,4	121,0	3,1
	Vértessomló	1 265	1 298	1 338	49,0	117,8	2,6
	Vértesszőlős	2 422	2 859	3 124	40,7	96,7	3,7
	Környei mikrotérség	84 344	83 593	79 544	44,3	112,6	4,6
Pest	Perbál	1 922	2 029	2 046	45,0	85,1	4,1
	Tök	1 190	1 370	1 341	45,4	87,1	5,1
	Zsámbék	3 847	4 537	5 174	45,3	66,6	6,7
	Zsámbéki mikrotérség	6 959	7 936	8 561	45,3	73,7	5,0
Térség		100 296	101 383	97 699	44,4	107,2	4,6

Forrás: KSH Népszámlálás, 2011 és NFSZ.

F2. táblázat: A mezőgazdasági nagyüzemek adatai, 1988

Szervezet neve	Szervezet székhelye	Termőterület (ha)	Átlagos állományi létszám (fő)	Szántó átlagos aranykorona-értéke	Alaptevékenység termelési értékének aránya az összes termelési értékhez (%)		
					Szervezet	Megyei	Országos átlag
Gyermelyi mikrotárság							
Új Élet Mgtsz	Sárisáp	6515	1674	17,6	11,9	46,3	62,9
Petőfi Mgtsz	Gyermely	4298	618	16,8	27,9		
Környei mikrotárság							
Jószerencsét Mgtsz	Vértesszőlős	499	210	13,4	33,8	47,8	59,3
Vörös Csillag Mgtsz	Környe	3685	295	16,8	72,8		
Mezőgazdasági Kombinát	Környe	5533	2172	18,3	26,1		
Zsámbéki mikrotárság							
Egyetértés Mgtsz	Tök	3698	943	26,1	28,8	29,9	62,9
Zsámbéki Medence Mgtsz	Páty	5066	593	31,0	49,4		

Forrás: MÉM 1989.

F3. táblázat: A térség birtokszerkezete, 2013

Mutatók	5 alatt	5–10	10–20	20–50	50–100	100–300	300–500	500–1000	1000 felett	Összes
	hektár									
Gyermelyi mikrotérség										
Terület (ha)	76	78	129	407	581	1 376			7 291	9 936
Üzemek száma	28	11	10	13	7	7			3	79
Terület aránya	0,8	0,8	1,3	4,1	5,8	13,8	0,0	0,0	73,4	100,0
Üzemek aránya	35,4	13,9	12,7	16,5	8,9	8,9	0,0	0,0	3,8	100,0
Környei mikrotérség (Tatabánya nélkül)										
Terület (ha)	73	135	221	209	412	272	311	503		2 138
Üzemek száma	27	18	17	7	6	2	1	1		79
Terület aránya	3,4	6,3	10,4	9,8	19,3	12,7	14,6	23,5	0,0	100,0
Üzemek aránya	34,2	22,8	21,5	8,9	7,6	2,5	1,3	1,3	0,0	100,0
Zsámbéki mikrotérség										
Terület (ha)	50	100	51	107	146			924		1 378
Üzemek száma	17	14	4	3	2			1		41
Terület aránya	3,6	7,2	3,7	7,8	10,6	0,0	0,0	67,1	0,0	100,0
Üzemek aránya	41,5	34,1	9,8	7,3	4,9	0,0	0,0	2,4	0,0	100,0
Kistérség										
Terület (ha)	198	313	401	722	1 139	1 648	311	1 427	7 291	13 452
Üzemek száma	72	43	31	23	15	9	1	2	3	199
Terület aránya	1,5	2,3	3,0	5,4	8,5	12,3	2,3	10,6	54,2	100,0
Üzemek aránya	36,2	21,6	15,6	11,6	7,5	4,5	0,5	1,0	1,5	100,0

Saját számítás a SAPS területalapú támogatások és az MVH adatai alapján.

F4. táblázat: A regisztrált gazdaságok birtoknagyság szerinti megoszlása, 2013

Birtokkategória	Gazdaságok				
	száma, ezer gazd.	megoszlása, %	területe, ezer ha	megoszlása, %	átlagos területe, ha
5 ha alatt	82,12	47,3	196,6	4,1	2,4
5–10 ha	32,34	18,6	232,1	4,8	7,2
10–20 ha	24,72	14,2	350,3	7,3	14,2
20–50 ha	18,64	10,7	581,3	12,1	31,2
50–100 ha	7,58	4,4	532,8	11,1	70,3
100–300 ha	6,43	3,7	1117,1	23,2	173,7
300–500 ha	0,76	0,4	293,3	6,1	385,9
500–1000 ha	0,62	0,4	437,2	9,1	705,2
1000 ha felett	0,54	0,3	1064,4	22,2	1971,1
<i>Összesen</i>	<i>173,75</i>	<i>100</i>	<i>4805,1</i>	<i>100</i>	<i>27,7</i>

Saját számítás a SAPS területalapú támogatások és az MVH adatai alapján.

HAMAR ANNA – KOVÁCS KATALIN – VÁRADI MONIKA MÁRIA

„AZÉRT KELL A FÖLD, HOGY HA A FIAM MEZŐGAZDASÁGBÓL AKAR ÉLNI, NE CSAK TEHENÉSZ LEHESSEN MÁS TELEPÉN”

Bevezetés

A 2012 óta járásközponti szerepet betöltő Nagykőrös, és a két szomszédos község, Kocsér és Nyársapát Pest megye déli szegletében, a főváros fejlesztőerejének hatókörén kívül fekvő települések. A népes mezővárosok torlódása jellemzi ezt a vidéket: Nagykőrös, a középső és egyben legkisebb, huszonnégyezer fős mezőváros a Bács megyei székhely Kecskemét és a korábbi kistérségi központ, Cegléd közé szorulva, vonzáskörzeti árnyékhelyzetben volt kénytelen a helyi gazdaságot érő súlyos veszteségeket elkönyvelni az elmúlt évtizedben. Mind közül a legsúlyosabb a városkörnyéki kertek és a tanyás gazdaságok terményeit felszívó Nagykőrösi Konzervgyár hosszú halódást követő felszámolása volt 2007-ben. Nagy veszteséget jelentett a mindössze egy évtizedig működő japán összeszerelő üzem, a Sanshin bezárása is 2012-ben. Az ily módon megszűnt több ezer munkahelynek nagy szerepe volt abban, hogy a város a rendszerváltozás óta elvesztette népességének tíz százalékát, az elvándorlás folyamatos, a népesedési mutatók egy elöregedő, dinamizmusát veszítő helyi társadalomról vallanak.

Kocsér és Nyársapát közel kétezres népességszámú települések, előbbi több száz éves múltra visszatekintő tanyás falu, utóbbi a nagykőrösi határból 1954-ben kiszakadt új község, ahol lakosságközfélélt2011-benistanyákon.Nagykőrösön nőakülterületilakosságaránya a korábbi évtizedekhez képest – a népszámlálási adatok szerint 2001 és 2011 között 700 fővel gyarapodott a külterületen élők száma –, ez azonban nem annyira a „tanyásodással”, mint egyfajta „szelíd”, helyi gyökerű agglomerálódással, továbbá a városi és idénymunkás szegénység kitepedésének együttes hatásával magyarázható, társadalmi tartalmát tekintve tehát széttartó folyamatok eredőjéről beszélhetünk. Kocsér nagymértékben elöregedő, elsősorban külterületi lakosságát veszítő település Pest és Bács megye határán, míg Nyársapát őrzi külterületi és települési népességét, nem kis mértékben a betelepülőknak köszönhetően, akik között más vidékekről, a környező városokból vagy a fővárosból érkezők éppen úgy megtalálhatók, mint a letelepedő, romániai illetőségű (roma) idénymunkások. (Nyársapáton tíz százalékot meghaladó volt a vándorlás pozitív egyenlege 1990 és 2011 között.) A helyi lakosság és a beköltözők társadalmi összetételének és jövedelmi helyzetének következtében Nyársapát Pest megye tíz legnagyobb szegénységi kockázatú

településének egyike.¹ Az átlagosnál magasabb munkanélküliséget² ezen a vidéken nem enyhítik kiterjedt közfoglalkoztatási programok: itt a kisebb-nagyobb tanyasi gazdaságokban jutnak a túlélést éppen csak biztosító, rosszul fizető alkalmi munkához a legális munkaerőpiacról tartósan kirekesztett szegény emberek.

A termelői kör lassú apadása mellett, a Nagykőrös, Kocsér és Nyársapát alkotta járást az agrárgazdaság jelentős szerepe jellemzi, a mezőgazdasági termelés még ma is sokak számára jelenti a megélhetés kizárólagos vagy kiegészítő forrását.³ Az agrárgazdaság tartós jelentőségének forrásvidékét keresve több tényezőről kell említést tennünk. A termőhelyi adottságok ezen a vidéken kedveznek az intenzív kertészeti kultúráknak, amelyek korszakokon átívelően viszonylag jól jövedelmező tevékenységet jelentettek, jelentenek ma is. A tanyás településszerkezet is kedvez a mezőgazdasági termelésnek. A tanyai kisgazdaságok száma ugyan folyamatosan csökken, de a kilencvenes évek elején számos tanya az utóparaszti ambíciók megvalósításának, máig élő kisgazdaságok kiépítésének terepe lett. Az agrárgazdaság nemcsak a gazdálkodási, szervezeti formák, de a termelési profil tekintetében is sokszínű, a kilencvenes években szántóföldi növénytermesztés mellett állattartó telepek, szántóföldi és fóliás kertészetek, vegyes gazdaságot vivő tanyasi kisüzemek, gépi szolgáltatást nyújtó vállalkozások alakultak mindhárom településen (Kovács 1998a, Kovács–Váradi 1996), amelyek jelentős része túlélte az elmúlt viharos két évtizedet, nem kis részben a 2004. évi csatlakozást követő uniós támogatásoknak köszönhetően. A támogatáspolitikai eredményeként az elmúlt másfél évtizedben nőtt a gyümölcsültetvény-telepítési kedv; napjainkban meglévő vállalkozásukat olyanok is bővítik a gyümölcsstermesztéssel, akik az ehhez szükséges szakmai tudást szakemberektől vásárolják.

Az itt következő esettanulmányban először a birtokstruktúrát elemezzük a rendelkezésre álló adatok tükrében, majd a 2013–2014-ben készült interjúk alapján mutatjuk be a helyi agrárgazdaság néhány főszereplőjének portréját azzal a szándékkal, hogy a főbb gazdálkodói típusokat közelebb hozzuk az olvasóhoz. Írásunkat egy rövid, a termelői értékesítő szervezeteket bemutató fejezettel zárjuk.

¹ A szegénységi kockázat szerinti települési beosztást Koós Bálinttal végeztük el 2007-ben. A felhasznált mutatók: 1. fiatalodási index (a 0–14 évesek a 60 évnél idősebbek arányában), 1995, 2005; 2. középfokú végzettségűek a 18 évesnél idősebbek arányában 1990, 2001; 3. egy állandó lakosra jutó adózott havi jövedelem és nyugdíj, 1995, 2005; 4. regisztrált munkanélküliek a 18–59 évesek arányában, 1995, 2005; 5. nem korbetöltött nyugdíjasok aránya, 1995, 2005.

² A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (NSZF) adatai szerint 2013-ban 3,4 százalékponttal volt magasabb az országos átlagnál a nyársapáti, 2,4 százalékponttal a nagykőrösi és 0,9 százalékponttal a kocséri munkanélküliségi ráta, sorrendben 11,5%-os, 10,4%-os és 9%-os értékekkel.

Forrás: http://nfsz.munka.hu/engine.aspx?page=full_afsz_stat_telepules_adatok_2013 (utolsó letöltés: 2016. 07. 14.)

³ A környeti falugazdász szerint nemcsak a megyében, de országosan is kiugróan sokan, mintegy ezren váltottak ki őstermelői igazolványt – a kilencvenes évek végén ez a szám azonban meghaladta az ötezetet.

Földhasználat a statisztikai adatok tükrében

Földhasználat a Nagykőrösi járásban

Amikor települési szinten próbáljuk elemezni a birtokviszonyokat, meglehetősen nehéz dolgunk van, ugyanis a rendelkezésre álló adatok a gazdálkodók/gazdaságok lakóhelye, illetve székhelye szerinti összeírásokon alapulnak. A magyarországi birtokviszonyok között ez a gyakorlat két esetben vonhat maga után lényegi eltérést a helyi tényleges és az adott helyiségben regisztrált földhasználat között: (1) akkor, ha az adott település határát átlépő nagyüzem működik a településen; (2) ha a gazdálkodók, vállalkozók jelentős részének más településen van a lakóhelyük. Ugyanez a probléma áll fenn az agrárcenzusok és a földalapú támogatásokról megismerhető adatsorok esetében.

A Nagykőrösi járás településeinek vonatkozásában is számottevő az eltérés a közigazgatási terület és az agrárcenzusok során összeírt mezőgazdasági terület között: Nagykőrös esetében a 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) a település közigazgatási határának 65 százalékát regisztrálta helyi gazdálkodók vagy a városban bejegyzett székhelyű agrárvállalkozások földbirtokához tartozónak ('használt földterület'), míg Kocséron 95, Nyársapáton 55 százalékos volt ez az arány. 2010-re mindhárom településen csökkent a helyi illetékességű gazdálkodók és szervezetek által regisztrált földterületek aránya, Nagykőrösön 3, Kocséron 13, Nyársapáton 37 százalékponttal.

Ennek dacára a helyi földhasználati viszonyok bemutatása során, jobb híján, kénytelenek vagyunk mind az ÁMÖ, mind a földalapú támogatások adataira támaszkodni.

Az agrárcenzusokkal kezdve,⁴ az óvatossággal kezelendő adatok óvatosságot igénylő összehasonlítása azt mutatja, hogy az országos és megyei tendenciáknak megfelelően a vizsgált járásban is nagymértékben csökkent az összeírt gazdaságok száma 2000 és 2010 között. A csökkenés az előregedő, tanyás gazdaságait mindinkább elvesztő Kocséron a megyei átlagnál (40%-os visszaesés) kicsit nagyobb mértékű volt (529 gazdaság helyett 308 összeírt gazdaság 2010-ben, ami 41,8%-os csökkenés egyetlen évtized alatt), míg Nagykőrösön a visszaesés csupán 29, Nyársapáton mindössze 22 százalékos volt. A vidékies életforma visszaszorulását mutatja a konyhakertek területének csökkenése, amelynek mértéke a regisztrált gazdaságok számának alakulásával megegyező tendenciákat mutatott (Kocséron az átlagosnál nagyobb, 70%-os! visszaesés, Nagykőrösön és Nyársapáton jelentős, de a megyei átlag alatti, 50, illetve 32%-os összehúzóadás). Ugyanakkor egy évtized alatt a megyei mértéket messze meghaladóan nőtt a helyiként számba vett gyümölcsös termőterület mindhárom településen, összességében 164-ről 565 hektárra. A bő háromszoros növekedés magyarázatát egyrészt a kedvező termőhelyi adottságok adják, másrészt az indokolja, hogy az ültetvénytelepítés sok család számára bizonyult alkalmas és időzithető befektetési eszköznek a felnövekvő gyerekek támogatására. Végül, de nem utolsósorban az éveken át elérhető támogatások döntő szerepet játszottak a telepítési kedv növekedésében, s ezek nemcsak az új ültetvények telepítését finanszírozták, hanem likvid

⁴ Általános Mezőgazdasági Összeírás 2000 (KSH ÁMÖ 2000), Általános Mezőgazdasági Összeírás 2010 (KSH ÁMÖ 2012).

pénzeszközöket biztosítottak a korábban telepített parcellák műveléséhez is. A nagy területen egyszerre termőre forduló új ültetvények gyorsan növekvő keresletet teremtettek a megbízható, ugyanakkor olcsó idénymunka iránt, amelyet a vizsgált településeken elsősorban külföldi, roma munkaerővel töltöttek és töltenek be. (Az idénymunka iránti kereslettel kapcsolatban lásd a zöldség- s gyümölcstermelőkről szóló fejezetet és Hamar Anna tanulmányát a kötetben).

A birtokviszonyok összefoglaló jellemzéséhez – a fentebb leírt megszorításokkal – alkalmasnak mutatkozik az uniós földalapú támogatások alapján elvégzett birtokrekonstrukció, amely néhány ponton számottevő eltérést mutat a megyei és az országos helyzettől. Az 1. táblázat a duálisnak nevezett birtokszerkezetet illusztrálja, vagyis azt, hogy a földhasználók túlnyomó többsége a termőföld viszonylag kis hányadára szorítkozva kénytelen gazdálkodni, és fordítva: aránylag kisszámú szereplő használja a termőföld túlnyomó részét. A 100 hektárnál nagyobb területet használók arányának eltéréseit (Nyársapát esetében teljes 2013-ban hiányát) azért nem emeljük ki, mert egy-egy nagyobb vállalkozás székhelyének járason kívüli elhelyezkedése döntően befolyásolja ezt az adatot. A sokkal inkább helyi és nagyszámú, 10 hektár alatti gazdaságokra ugyanakkor helytállónak tűnik az a megállapítás, hogy mind Nagykőrösön, mind Nyársapáton szignifikánsan nagyobb területen gazdálkodtak, mint ami akár a megyében, akár az országban jellemző erre a birtokkategóriára.⁵ Kocséron a még 2013-ban is intakt szövetkezet állta útját a vizsgált időszakban a kisbirtokon gazdálkodók nagyobb térnyerésének.

1. táblázat: Dualitás a birtokstruktúrában a Nagykőrösi járásban
Pest megyei és országos összehasonlításban, 2008 és 2013

Települések/ aggregátumok	Birtoknagyság	2008		2013	
		Igénylő, %*	Számított terület, %**	Igénylő, %*	Számított terület, %**
Kocsér	10 ha alatt	68,5	8,1	66,5	8,5
	100 ha fölött	1,2	63,7	4,5	41,2
Nagykőrös	10 ha alatt	62,8	11,9	61,0	11,1
	100 ha fölött	4,5	41,2	4,9	45,2
Nyársapát	10 ha alatt	67,0	20,9	63,5	21,1
	100 ha fölött	1,9	18,5	0,0	0,0
Pest megye	10 ha alatt	60,84	72,0	61,9	8,1
	100 ha fölött	4,4	61,9	5,5	61,0
Magyarország	10 ha alatt	68,0	9,2	65,9	8,9
	100 ha fölött	4,4	61,9	4,8	60,6

* 100% = összes igénylő; ** 100% = összes számított terület

Saját szerkesztés a „Földalapú támogatások 2008–2013” adatbázis alapján.⁶

⁵ A 10 hektár alatti birtokot művelő gazdák és az általuk művelt terület esetében figyelemmel kell lennünk arra, hogy az uniós földalapú támogatásokból számított adatról van szó, ami azt jelenti, hogy az 1 hektárnál kisebb szántókat nem tartalmazza.

⁶ Az adatbázist a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal honlapjáról letölthető adatok alapján összeállította Koós Bálint és Király Gábor (Budapest: MTA KRTK). Jogalap: 132/2009. (X. 14.) FVM rendelet, 96/2013. (X. 14.) VM rendelet.

Földhasználók a Nagykőrösi járásban

A földhasználók alapvető szociológiai jellemzőinek bemutatásához ismét az Általános Mezőgazdasági Összeírás (ÁMÖ) adataihoz nyúlunk vissza. A KSH Kutatószobában rendelkezésre álló, a 2010-es összeírás mikroszintű adatainak alapján állítottuk össze az alábbi két táblázatot, amelyek a regisztrált gazdaságok irányítói nemének, mezőgazdasági végzettségének és a gazdaságban éves szinten elvégzett munka mennyiségének a munkavégzők hovatartozása szerinti megoszlását szemléltetik.

2. táblázat: A Nagykőrösi járásban regisztrált gazdaságok vezetői nemek és mezőgazdasági végzettségük szerint, 2010

Település	Férfiak	Nők	A férfiak mezőgazdasági szakismerete			A nők mezőgazdasági szakismerete		
			Csak gyakorlat-alapú ismeretek	Alap-képzettség	Teljes körű képzettség	Csak gyakorlat-alapú ismeretek	Alap-képzettség	Teljes körű képzettség
	fő							
Kocsér	245	64	204	31	10	62	2	
Nagykőrös	1219	482	1058	114	47	449	9	24
Nyársapát	308	137	260	41	7	129	8	
Összesen	1772	683	1522	186	64	640	43	
	%							
Kocsér	79,3	20,7	83,3	12,6	4,2	0,97		
Nagykőrös	71,7	28,3	86,8	9,3	3,9	0,93	0,02	0,05
Nyársapát	69,2	30,8	84,4	13,3	2,3	0,94	0,06	

Forrás: KSH Általános Mezőgazdasági Összeírás, mikroadatok (KSH ÁMÖ 2010).

A 2. táblázat jól érzékelteti, hogy a gazdálkodás világát a férfiak uralják a vizsgált településeken is: Kocséron a gazdaságirányítók majdnem 80 százaléka férfi, míg arányuk Nagykőrösön kicsit több, Nyársapáton némileg kevesebb, mint 70 százalék. A táblázatból az is kiolvasható, hogy mezőgazdasági végzettség tekintetében nem állnak jól a férfi gazdaságirányítók sem, közöttük is igen csekély a legalább alapfokú mezőgazdasági végzettségűek részesedése (9,3% Nagykőrösön, ahol a legkevesebb és 13,3% Kocséron, ahol a legtöbb), a teljes körűen képzett szakemberek aránya pedig kifejezetten alacsonynak mondható. Ugyanakkor a női gazdaságvezetőknek legfeljebb elvétve van szakirányú képzettsége: a 683 női gazdaságirányítóból mindössze 43 főnek. A szakirányú képzettség hiányában szerepet játszhat a gazdaságirányítók viszonylag magas kora, Kocséron a férfiak 55, a nők 77 százaléka, Nagykőrösön 52 és 59 százaléka, Nyársapáton 51 és 62 százaléka 55 éves vagy annál idősebb.

A női gazdaságirányítók magasabb kora és a szakirányú képzés hiánya is magyarázhatja azt a képet, amely a 3. táblázatból bontakozik ki. E szerint a női gazdaságirányítók a gyakorlatban megszerzett ismeretek alapján kisebb gazdaságokat irányítanak, és nagyobb mértékben támaszkodnak saját munkájukra, mint a férfi gazdaságirányítók. A nők lényegesen kisebb arányban részesednek a mezőgazdasági terület használatából, mint azt számuk indokolná, az általuk vezetett gazdaságokban pedig lényegesen kevesebb a nem családtagok (alkalmazottak, idegymunkások vagy szerződéssel dolgozók) által végzett munka aránya, mint a férfiak által vezetett gazdaságokban, amelyet vélhetőleg a nagyobb méretek és a speciális kultúrák indokolnak. Hasonló arányokat találtak és azokra hasonló magyarázatot adtak a kutatás keretében ezres mintán felvett kérdőíves vizsgálat elemzői. (Lásd erről Csurgó, Kovács és Megyesi tanulmányát a kötetben.)

3. táblázat: A Nagykőrösi járásban regisztrált gazdaságok vezetőinek megoszlása nemek, a mezőgazdasági föld használatában való részesedésük és az éves munkafelhasználás szerint

Település/nem	A gazd. irányító neve	A termőföld használatából való részesedés	Az éves munkaegység (ÉME) megoszlása						
			Saját munkavégzés	Családtag	Alkalmazott	Idénymunkás	Szerződéssel dolgozó	Összes	ÉME
Kocsér									
Férfi	79	92,3	40,9	22,8	36,25	0,00	0,05	100,0	250,7
Nő	21	7,7	76,5	15,6	5,73	2,20	0,00	100,0	28,4
Nagykőrös									
Férfi	72	75,4	47,67	32,55	11,80	6,89	1,09	100,0	941,2
Nő	28	24,6	54,34	35,86	4,52	3,70	1,59	100,0	290,8
Nyársapát									
Férfi	69	87,7	59,67	32,20	3,25	3,87	1,01	100,0	161,6
Nő	31	12,3	76,93	23,07	0,00	0,00	0,00	100,0	34,3

Forrás: KSH Általános Mezőgazdasági Összeírás, mikroadatok (KSH ÁMÖ 2010).

A korábbi és a jelenlegi kutatások fő vonalainak egybevetése

A kilencvenes évek elejétől majd' egy évtizeden át vizsgáltuk a három település, elsősorban Nagykőrös agrárgazdaságának átalakulását, érdeklődésünk fókuszában a régi struktúrák lebontása, az új kialakulásának folyamata, a történelmi folyamatosság és a változás dinamikája állt (Bihari–Kovács–Váradi 1996, Kovács 1998a, b, Kovács–Váradi 1996, 2002, 2005). Amikor közel másfél évtized után visszatértünk e három településre, a kilencvenes években kialakult struktúrák stabilitásával, a folyamatosság jeleivel és változásokkal egyaránt szembesülhettünk. A földből élők között a legjelentősebb gazdálkodók, társas és egyéni vállalkozások köre alig változott, e szereplők stabilan megvetették a lábukat az agrárgazdaságban. A változások a gazdaságok átadásához, a generációváltáshoz, az egyes ágazatok jövedelmezőségének, piaci pozíciójának alakulásához, a különböző gazdaságtípusok sebezhetőségéhez kötődnek.

Nem egy olyan idősebb és középkorú gazdálkodóval beszélünk, aki nem tudja kinek átadni gazdaságát, mert a gyerekek nem helyben élnek, más szakmát választottak, nincs „*huzalmuk*” a mezőgazdasági munkához. Van, aki még reménykedik: talán majd az egyik unoka, aki láthatólag szereti az állatokat, és már kicsi kora óta szívesen ül traktoron. Addig is az idős gazdák – akár nyolcvanévesen, megroppant egészséggel is – dolgoznak a földjeiken. Vannak azonban olyan gazdaságok, amelyeket két generáció működtet, ahol a gyerekeket is mezőgazdasági pálya felé terelik, ahogy arra is van példa, hogy a gyerekek vagy vők eredeti szakmájukat otthagyva kezdenek gazdálkodásba.

Amint azt az adatok is igazolták, a mezőgazdaság erős pozíciója ugyanakkor csak más vidékekhez képest szembetűnő, az ágazat hanyatlása itt is drámai méreteket öltött, elsősorban az állattartás szorult vissza korábban elképzelhetetlennek tartott mértékben: a sertéstartás lényegében az önellátás terepére szorult vissza, a tejelő teheneket tartó tanyasi kiskisgazdaságokat a tejpiaci koncentráció, a minőségi elvárások szigorodása, az ágazatot szorozatosan megrázó válságok sodorták veszélybe. A konzervgyár bezárása Nagykőrös gazdasági erejének megroppanásához vezetett,⁷ és a kisüzemi szabadföldi zöldségtermesztés drámai mértékű visszaesésével járt. Egyben eltűntek azok a megélhetési stratégiák, amelyek a sertéshizlalás, a kisüzemi zöldségtermesztés révén a szövetkezetekben dolgozók mellett a nem mezőgazdaságban foglalkoztatott családok tömegeit is évtizedeken át az árutermelő agrárgazdasághoz kötötték. Márkus István a kilencvenes években még csak a veszélyét érzékelte annak, ami az ezredfordulót követően bekövetkezett, nevezetesen, hogy széthullik a hármasszféra, a mezőgazdasági nagyüzemi vagy ipari munkahely, amely kiegészül a háztáji gazdasággal, „*amire (...) az utolsó évtizedekben több ezer család élete épült, és ami a többség felemelkedését lehetővé tette*” (Márkus 1996 [1993]: 113–114). Abban, hogy ez a folyamat lassabban ment végbe Nagykőrösön és a szomszédos két faluban, mint az ország más területein, az agrártermelés hagyományos súlya és az ugyan folyamatosan

⁷ A privatizáció során francia tulajdonba került Bonduelle-ben ugyan folyik nagy volumenű termelés, de csak öntözéses kultúrák (főleg zöldborsó és csemegekukorica) teremti piacot, amivel csak kevés helyi gazda tud élni. Igaz ugyan, hogy 2013-ban indította el a gyártást a konzervgyár egyik telepén a Nagykőrösi Konzerv Kft., amely azonban még kapacitásai töredékén termel.

válságban lévő, de a privatizációt követően bő egy-másfél évtizedig még működő felvevő-piacok játszottak szerepet.

A nagyüzemi átalakulás mintázatai

A Nagykőrösi Állami Gazdaságot 1976-ban a Ceglédi Állami Tangazdasághoz csatolták, s ettől kezdve a ceglédi központú CÁT kerületi üzemegységeként működött. A kilencvenes években mintegy ezer hektár került ki az állami gazdaság kezeléséből, a terület nagyobb-részt a kárpótlási folyamat során került nagykőrösi gazdákhoz, kisebb részét egyhektáros darabokban az állami tangazdaság osztotta ki dolgozói között. Ekkor a kerület 1050 hektár saját és bérelt területet művelt a térség legkorszerűbb gépparkjával, emellett egy 250 hektáros gyümölcsös és egy 800-as tehenészeti telep állt a gazdaság kezelésében (Kovács–Váradi 1996). Az állami tangazdaság 1993-ban alakult részvénytársasággá, privatizációjára 2001-ben került sor, a Dél-Pest Megyei Mezőgazdasági Zrt. előbb a dolgozók és a Magyar Fejlesztési Bank tulajdonában volt, majd Nyerges Zsolt érdekltségébe került. A tizennégy településen működő DPMMG Zrt. állami földbérletei közül Kocséron egy kis darab erdő, Nyársapáton kétszáz hektárnyi gyepterület található. Nagykőrösön az 1770 hektárnyi művelt terület nagyobb része állami, kisebb része magántulajdonban lévő bérlet, gyepterületet éppen úgy tartalmaz, mint gyümölcsöst.

Az állami tangazdaság mellett az átalakulás idején a három településen négy termelő-szövetkezet működött. A nyársapáti Haladás Mgtsz 1992-ben új típusú szövetkezetté alakult, ahol azonban jószerivel csak az ipari és szolgáltató ágazat maradt. A földeket mindenki kimérette magának, mert gazdálkodni akart, így a szövetkezet által művelt kétezer-ötszáz hektár ötszázra zsugorodott, ami éppen fedezte a megmaradt szarvasmarha-állomány takarmány szükségletét. A növénytermesztést 1995-ben, a tehenészeti telepet 1997-ben számolták fel (Kovács 1998a), az ezredfordulót követően a Haladás végelszámolásra került.

A kocséri Petőfi Mgtsz is új típusú, ágazati elven szerveződő szövetkezetté alakult. Ebből a kemény kézzel vezetett és egyben tartott szövetkezetből 65 ember vált ki az átalakulás idején a vagyon tíz százalékával, ám ők is csak perek árán juthattak a kivitt vagyontárgyakhoz. A szövetkezet tagságának, dolgozóinak többsége a foglalkoztatás biztonságának reményében és a szövetkezet által nyújtott egyéb szolgáltatások miatt döntött a maradás mellett. A foglalkoztatottak száma azonban a kilencvenes években a korábbi felére csökkent. A tágabb dél-pesti térségben egyedül Kocséron maradt meg az állattenyésztés teljes vertikuma (sertés, juh, kettős hasznosítású és húsmarha, utóbbiak törzstenyészetek). Az állatállomány számára szükséges takarmány biztosítása veszélybe került, mert az átalakulási, kárpótlási folyamat következtében a szövetkezet 1300 hektár használatától esett el, így kénytelen volt más települések határában bérelni közel 700 hektárt (Kovács 1998a). A szövetkezet azonban súlyos likviditási problémákkal küzdött, a sertéshizlalást felszámolta, a juhállományt értékesítette, a dolgozók létszámát és a béreket folyamatosan csökkentette, és 2009-ben csak úgy tudott megmenekülni a felszámolástól, hogy külső befektetőnek adta el a szövetkezeti részjegyeket. Három vevő jelentkezett, a szövetkezet azé lett, aki a legjobb ajánlatot tette; egy olyan Bács-Kiskun megyei vállalkozóé, aki szeszgyártásban

szerzett tőkéjét forgatta a mezőgazdaságba. A vevő kifizette a felhalmozott adósságot, megtartotta a 120 dolgozót is, nyugdíjazás, elbocsátások miatt azonban 2012-ben az alkalmazottak száma 70 főre csökkent. A cég nem tudta másként kivédeni a tej felvásárlási árának újabb csökkenését. A szövetkezetben ma húsmarhát tartanak, a tehenészetből olasz exportra viszik a tejet.

A két nagykorúsi termelőszövetkezet az átalakulás idején különböző stratégiát követett, s történetük is eltérő irányba vezetett. A Toldi Mgtsz először új típusú termelőszövetkezet alakult, amely azonban nem tudott úrrá lenni a tartós likviditási válságon, folyamatosan görgette maga előtt adósságállományát. Már a kilencvenes évek derekán látszott, hogy azok jártak jól, akik a szövetkezeti vagyon tíz százalékával – a kivitt vagyontárgyakra eső 22 százalékos adósság kifizetése után – kiváltak, hiszen a bennmaradók üzletrészenek értéke folyamatosan devalválódott. A szövetkezeti vezetés lépései, a termelő ágazatok kft.-kké és holding típusú szövetkezet alá szervezése, majd a külső tőkebevonás legfeljebb kitolta, de elhárítani nem tudta a szövetkezet végelszámolását, amely az ezredfordulóra be is következett (Kovács 1998b; Kovács–Váradi 1996). Az Arany János Mgtsz vagyonából a kiváló tagok és külső üzletrész-tulajdonosok nagyobb, 35 százalékos részt szakítottak ki, az utódszervezet pedig már 1993-tól holdingként működött. A kiválások után megmaradt működőképes vagyont két kft.-be szervezték ki, az egyik szántóföldi növénytermesztéssel és szolgáltatásokkal foglalkozik, a másik a szarvasmarhatelepet működteti, s tevékenységét azzal kezdte, hogy a húsmarhaállományt tejtehenállományra cserélte. A holding szövetkezet maga 2013-ra végelszámolás alá került; erről a megmaradt 15 tag közgyűlése döntött, mert *„nem volt már értelme”* fenntartani. A holding könyveléssel foglalkozott, a termelő kft.-k egy idő után erre a szolgáltatásra nem tartottak igényt, s a központban dolgozók száma is folyamatosan csökkent a nyugdíjazások miatt. A szövetkezeti üzletrészt és a kft.-kben lévő üzletrészeket *„kicserélték”*, vagyis a szövetkezet kft.-kben lévő üzletrészt a kft.-k tulajdonosai papíron megvették. Az a csekély vagyon, amelyet a szövetkezet nem tudott értékesíteni, a végelszámolást követően a TESZÖV tulajdonába került.

Földből élők – szervezeti és gazdálkodói portrék

Szövetkezeti utódszervezetek

A kilencvenes években átalakult szövetkezetek utódszervezetei közül 2013-ban már csak a kocséri működött, a falun kívülről érkezett tulajdonosi körrel, összeszűkült termelési kapacitásokkal és csökkent létszámmal, likviditási problémákkal. Nagykorúson két, a szövetkezeti átalakulás során kiválással létrejött gazdasági társaság tudott talpon maradni, de működésük közös jellemzője a tartós tőkehiány. A növénytermesztő kft. 1200 hektár bérelt területen kezdte meg a gazdálkodást, ami azonban egy évtizeden belül 90 hektárra zsugorodott. E rendkívüli mértékű csökkenés oka, hogy a kft. nélkülözte a műveléshez szükséges gépparkot, és kezdettől a szövetkezetből gépekkel kivált cégtől vette meg a szolgáltatást. Így a lejárt bérleti szerződéseket nem újították meg, hanem átadták annak az erősödő, fejlődő szolgáltató vállalkozásnak, amely a megmaradt területet ma is műveli. A növényter-

mesztő kft. pályázatokon sem tudott részt venni, mert árbevételének több mint fele kereskedeleméből származik; a városban üzemeltetett boltban takarmányt és növényvédőt szert árúsítanak. A kft.-t „a szegénység” kényszerítette arra 2002-ben, hogy bekapcsolódjon az Agrár Környezetgazdálkodási (AKG) Programba, teljes biogazdálkodást folytatnak, a rossz homokon olasz és német piacra kerülő étkezési rozst, vetésváltásként lucernát termesztnek, amit a tehenészeti telep számára értékesítenek. A hatvanas évei elején járó, nyugdíjas ügyvezető, egyben a gazdasági társaság 50 százalékos tulajdonosa és alkalmazottja szerint a cél *„szinten tartani, vegetálni, a három embert megtartani”*. A növénytermesztő kft. egy évtizeden belül középüzemből kisüzemmé zsugorodott, s mivel az ügyvezető felnőtt gyermekei nem érdeklődnek a mezőgazdasági termelés iránt, várható, hogy néhány éven belül a telephely az egyik tőkeerős nagykörösi vállalkozás tulajdonába kerül.

A tehenészeti telepet üzemeltető kft. működését a tulajdonosi szerkezet átalakítása és az ágazatot 2008 óta sújtó válságból való kiútkeresés határozta meg. A kft.-nek 36 tulajdonosa volt, 96 százalékból magánszemélyek, négyszázaléknyi tulajdonrészrel gazdasági társaságok, köztük a tejet kezdettől napjainkig felvásárló cég rendelkezett. A likviditási problémák miatt már a megalakulást követő években szükség volt külső tőkebevonásra, a befektetői csoporthoz gazdasági társaság és magánszemély egyaránt csatlakozott. 2008-ban a tej felvásárlási árának jelentős csökkenése mellett fogott a kft. az uniós követelményeknek megfelelő környezetvédelmi, állatjóléti beruházásba, a szerveztrágya-tároló építésébe. Az ötvenmilliósi beruházás eladósodáshoz és állandó pénzügyi problémákhoz vezetett. A likviditási válság 2008 és 2010 között tetőzött, 2008-ban kénytelenek voltak eladni 54 vemhes üszőt, ekkor a korábbi 310–320 fejőstehén-állomány 270-re zsugorodott. A kft. alkalmazottainak létszáma stabilnak mondható, az indulástól 25 fő. Egy svájci frank alapú hitel következményeivel súlyosbított pénzügyi nehézségek a vizsgálat idejére mérseklődtek, amiben a felvásárlási árak emelkedése játszott szerepet; ekkor már folyt az állomány bővítése abban a reményben, hogy elérik: az ötszáz telepen háromszáz tehén termeljen.

Gépi szolgáltatók

A gépi szolgáltatást nyújtó vállalkozások gyökerei nem egy esetben a nyolcvanas évekre nyúlnak vissza, amikor *„a téész által eladott rossz kis traktorokkal”* már művelték mások háztáji földjeit, zártkertjeit. A kilencvenes évek elején a tulajdonosok nagyobb részének problémát jelentett a gyakran több családtag nevén, több tagban elhelyezkedő föld művelése, a többség nem is rendelkezett az ehhez szükséges eszközökkel. Akkoriban gyakori volt, hogy a szövetkezetből kihozott egy-egy gép révén az egymással családi, baráti kapcsolatban lévő gazdák kölcsönösen kíségtették egymást, méltányosan számított áron kölcsönadták egymásnak a gépeket. Mások a még működő nagyüzemeknek vagy az induló gépi szolgáltató vállalkozásoknak adták művelésre földjeiket (Kovács–Váradi 1996). Tapasztalataink szerint a kalács típusú együttműködések visszaszorultak, az alapvető gépeket mindenki beszerezte, a gépi szolgáltatást végző vállalkozókká vált szövetkezeti dolgozók és középvezetők ugyanakkor az agrárgazdaság stabil szereplőivé váltak. A gépi szolgáltatást nyújtó vállalkozások köre maga is tagolt, a vállalkozások tőkeereje, gépparkja és a bérelt

terület nagysága mentén. A szolgáltatók nem csak bizonyos termelési fázisokat végeznek el bémunkában, kezdettől jelen vannak a földbérleti piacon, s maguk is földtulajdonosok, saját gazdaságot is visznek.

A legnagyobb szolgáltatónak a kocséri Petőfi, valamint az Arany János Mgtsz.-ből kivált két tulajdonos által alapított vállalkozás volt tekinthető 2013-ban, amely a legnagyobb területen, több mint ezer hektáron gazdálkodik a nagykőrösi határban, a bérelt földek egy kisebb részét a kft., nagyobb részét a vállalkozás tulajdonosainak családi gazdaságai művelik.

Tapasztalataink szerint a gépi szolgáltatások piacán kicsik és nagyok megférnek egymás mellett, ezt a piacot a stabilitás jellemzi, *„nagyjából kialakult, hogy ki mit és hol csinál. Kvázi terület szerinti felosztás van, vannak kisebb átfedések, de nem jellemző a rivalizálás, a piac elhódítása, jó a légkör”*. A jó légkör jele az is, hogy a szolgáltatók általában összeülnek, hogy megbeszéljék az árakat.

Új gazdák: a kilencvenes években induló gazdaságok

Növénytermesztő dominanciájú gazdaságok

A kilencvenes években növénytermesztésbe fogó földtulajdonosok köre származását, foglalkozását, társadalmi állását, piaci ismereteit és kapcsolatait, a földhöz, gazdálkodáshoz fűződő elvárásait tekintve is heterogén volt (Kovács–Váradi 1996). A máig talpon maradt gazdaságok körére is e tovább élő heterogenitás jellemző. A kilencvenes években elindított gazdaságok útja eltérően alakult, s a különbségek hátterében a gazdaságok mögött álló családok szerkezete, a rendelkezésre álló, mobilizálható tőke nagysága és jellege, a gazdálkodás jövedelmezősége, a sikerek és kudarcok egyaránt szerepet játszanak.

Két olyan agrárvállalkozás működik a nagykőrösi határban, amely régi polgárfamiliának a kárpótlási folyamatban gyökerező tudatos földszerző és vállalkozásépítő stratégiája eredményeképpen növekedett nagyra. Az egyik vállalkozást két közeli, oldalági rokonságban álló férfi alapította mintegy kétszáz hektár, kárpótlási árverésen szerzett területtel, amelyen szántóföldi növénytermesztésbe kezdtek. Egyikük egy mérnöki végzettséget szerzett, akkor harmincas éveinek elején lévő fiatalember, aki komoly politikai ambíciókat is táplált: a helyi Kisgazdapárt alapító tagja, több tisztség viselője, a helyi közgyűlésben képviselője volt, aki tanult szakmáját váltotta mezőgazdasági vállalkozásra. A Kisgazdapárt szakadása után a Fideszhez igazoló képviselőként, majd alpolgármesterként dolgozott egészen 2014-ig, de sohasem főállásban. Vállalkozásának kiépítése vált fő tevékenységévé, egyesek szerint szenvedélyévé azután is, hogy korábbi üzlettársával a közös cég megszűntetésében egyeztek meg, és a vállalkozást egyedül vitte tovább. Életútja a vállalkozói és a politikai karrier összefonódását példázza, amelynek során, megfelelő ismeretek, információk és kapcsolatok birtokában, kemény munka mellett nemcsak tetemes, mintegy 600 hektáros, családi tulajdonban lévő földvagyonra tett szert, hanem megvette a volt Toldi téesz tehenészeti telepét is. Gépállományát, magtárait folyamatos és sikeres pályázati támogatással gazdagította, miközben gazdaságát korszerűsítette, diverzifikálta, míg a kutatás idejére az intenzív, öntözéses zöldborsóültetvénytől kezdve a gabonatermesztésen és tároláson keresztül a tejelő szarvasmarhatartásig ívelt.

Anélkül, hogy részletesen kitérnénk a helyi elitek, azon belül a politikai elit összetételének sajátosságaira, megjegyezzük, hogy Nagykőrös mezővárosi jellegéből adódóan a helyi hatalomban a rendszerváltozás előtt és azt követően is nagy súlya volt az agráriumban vagy/és élelmiszeriparban érdekelt képviselőknek, sőt, a kilencvenes évek elejétől a város az országos politikában is képviseltette magát.⁸ 1994-től agrárproletár háttérből érkező kertészvállalkozó volt Nagykőrös polgármestere független, de az SZDSZ által támogatott jelöltként, majd 2008 óta a módos parasztpolgári családból származó állatorvos, Czira Szabolcs ül a polgármesteri székben a Fidesz–KDNP képviselőtestületében. Nyársapáton és Kocséron is a képviselő-testület tagsága mintegy felének van agrárérdekeltsége, Nyársapátot 2006 óta vezeti agrárvállalkozó, aki egyben a gazdakör elnöke, Kocsérnak pedig már korábban is a gazdálkodói körből érkező polgármestere volt.

A másik nagyméretű, de családi keretek között működő gazdaságot egy nagykőrösi állatorvos alakította ki; 260 hektár szántó, 60 hektár legelő és mintegy 500 hektárnyi erdő van a családtagok tulajdonában. A kárpótláson visszaszerzett birtoktestek mellé az állatorvos, pénzzé téve mobilizálható vagyontárgyait, 1993 és 1996 között folyamatosan vásárolt aranykoronát⁹ 1000 majd 1500 forintos áron, amelynek ellenértékeként körülbelül tízmillió forintnyi értékben vásárolt földet, és Nagykőrös legjobb minőségű területein sikerült megvetnie a lábát. Szakmája nagyban hozzájárult a sikeres birtokgyarapításhoz, az állattartó gazdákhoz járva könnyen megtudta, kinek van eladó aranykoronája: „szerencsém volt, volt rálátásom, ismeretségem”. A kapcsolati tőke szerepet játszott abban is, hogy volt szövetkezeti vezetőkkel közösen vette meg a Toldi téasz egyik telephelyét szárítóval, magtárral, tisztítóval; töredék áron felvásárolt üzletrészekkel jutottak a vagyonhoz. A három tulajdonos kezében lévő kft. ma a hajdani kapacitások töredékén termel. A családi gazdaságnak a nagyszülőktől kezdve a gyerekekig mindenki tagja, de termelést a családtagok nem végeznek, az erdőt egy betéti társaság gondozza, a legelőt állattartóknak adják bérbe, a szántót az állatorvos kereszttája, majd annak halála után az örökös műveli, a tulajdonosra csak a vetőmag, műtrágya, vegyszerek stb. beszerzése hárul.

Az e csoportba tartozó gazdaságok többsége nem birtokol a két bemutatott gazdasághoz hasonlóan nagy területet, és jellemző, hogy a család egy vagy több tagja részt vesz a gazdálkodásban.

Éppen a kutatás éveiben zajlott az egyik nagykőrösi családban a generációváltás. A gazdaság alapjait egy középiskolai tanár teremtette meg, aki a kárpótláson szerzett birtokán abban a reményben vágott bele egyedül szántóföldi növénytermesztésbe, hogy értelmiségi pályára készülő két leánya számára stabil egzisztenciális hátteret tud majd biztosítani, s mert kötelességének érezte, hogy ősei földjét ne kótyavetyélje el. A gazdasághoz jelenleg saját tulajdonként 120 hektár szántó, 80 hektár legelő, 40 hektár gyeper, valamint két hektárnyi zárkert tartozik. A gyeper, legelőt állattartó gazdának adják bérbe, a zárkertekben

⁸ Ábrahám Tibor, a Nagykőrösi Konzervgyár vezető főmérnöke SZDSZ-színekben volt parlamenti képviselő a kilencvenes évek elején, Czira Szabolcs előbb Kisgazda-, majd Fidesz-színekben foglalt helyet a parlament padsoraiban 2008 óta.

⁹ Az aranykorona (AK) földminősítési értékszám, egységnyi területű föld tiszta jövedelmének, vagyis termőképességének, fekvésének, művelhetőségének mutatója.

a tanár úr diót telepített. Egyik vejét fokozatosan vont be a gazdaság munkálataiba, míg végül a nyomdász vő 2012-ben, negyvenéves korában otthagyta kecskeméti munkahelyét, hogy minden idejét a gazdálkodásnak szentelje, még egy darabig apósa segítségével, aki azonban hivatalosan kilépett a családi gazdaságból, helyét pedagógus leánya foglalta el. A lány és a vő úgy ítélték meg, hogy 120 hektár saját szántó elegendő ahhoz, hogy a férfi munkájával egy négytagú családot eltartson. Igaz, a pedagógus fiatalasszony nem hagyta ott munkahelyét, és a földalapú *„támogatás nélkül nagy bajban lenne”* a jövedelmezőség.

A gazdálkodás jövedelmezőségéről borúlátóbban nyilatkozott egy ötvenes évei elején járó férfi, aki gépszerelő volt az Arany János szövetkezetben, ahonnan azért vált ki, hogy a maga ura lehessen, s mert reménykedett abban, hogy a mezőgazdaságból meg tud élni. Induláskor 16 hektár részarányként kapott, és a vásárolt saját, valamint tíz hektár bérelt földterületen gazdálkodott, a gépparkot fokozatosan fejlesztette a maga erejéből. Az azóta eltelt évek alatt a művelt területet vásárlással és főként bérlettel 100 hektárra bővítette. Saját beruházásként épített a tanya mellé egy magtárat, itt tárolt terményeit értékesíti a kistermelőknek, ám ez a tevékenysége egyre kevésbé jövedelmező a kisüzemi állattartás visszaszorulása miatt. Tőke hiányában nem sikerült elmozdulnia a növénytermesztésről a vegyes gazdaság kiépítése felé (25 marha beállítása közel 30 millió forintot igényelne), a gépi szolgáltatás piacára sem sikerült belépnie. Fia gépészmérnök, Gödöllőn tanul, s mutat is hajlandóságot a gazdálkodásra. Reméli, hogy a fiú átveszi a gazdaságot, különben az egész átdolgozott húsz év hiábavaló volt: *„itt eltelik negyven év, amikor a téeszben vagyunk, aztán meg ki tudja meddig, ilyen kényszerparasztok vagyunk, aztán meg ki tudja, mit hoz a jövő...”*

Már nyugdíjas volt az körösi ipari vállalkozó, aki egy másik színfolt a körösi agrár kisvállalkozók helyi palettáján. Ő is a maga és felesége kárpótláson visszaszerzett földjein szántóföldi növénytermesztésbe fogott. Ahogy korábban is szakkönyvekből tanulta meg a sertéshizlalás fortélyait, az új gazdaságát is a szaksajtó folyamatos tanulmányozására, szakemberekkel való konzultációkra támaszkodva indította el, de az aratás kivételével ma is mindent maga csinál. A város jó termőhelyi adottságú területein fekvő birtokon mindig is jó minőségű étkezési búzát, kukoricát és napraforgót termesztett. A gazdasághoz egy tanya is tartozik, ahová állatokat álmodtak, de a tanyasi állattartó kisüzem kiépítésére se pénz, se erő nem volt elég, s hangsúlyozzák, hogy megfelelő embert se találnának. A családi gazdaságot a házaspár, a fővárosban élő lányuk és a két unoka alkotja, a leszármazottak – részben már nevükön a föld, részben megöröklik – nem mutatnak hajlandóságot a gazdálkodásra. Az előbb 88 hektárra bővült birtok az elmúlt tíz évben 58 hektárra csökkent, noha vettek is földet, kénytelenek voltak értékesíteni is, mert a fővárosban élő családnak segítségre volt szüksége. A házaspár idős, beteges, s gyakran van rossz, veszteséges évük, de *„ezzel együtt kell élni”*, csinálják, ameddig bírják. A gazda mindig megy a határba, *„meg-útne a guta, ha nem csinálnám, megszoktam a korai kelést, a munkát”*.

Állattartók

A sertéshizlalás, amellyel jó néhány évig jószerivel minden interjúalanyunk foglalkozott, eltűnt a gazdaságokból. Két nagykörösi gazdaságról tudunk, ahol mangalicatenyésztéssel foglalkoznak. A mangalicatartás előnye, hogy kis területen is nagyobb számban tartható,

s hogy „nem kell versenyezni uniós árakkal”. A kisebbik, harminckötés állománnyal rendelkező házaspár korábban a konzervgyárnak termelt zöldséget, ám a romló jövedelmezőség miatt váltottak, a mangalicában láttak fantáziát. A házaspár a városban él, a jószágokat egy tanyán tartják, ahol már húsz éve egy háromtagú család lakik, „hogy ne maradjon üresen a tanya”, s gondolja az állatokat a gazda rendszeres felügyelete mellett. Az asszony a könyvelési munkákat végzi, ő felelős a szakmai szövetséggel való kapcsolattartásért is. A gazdasághoz 20 hektár saját terület tartozik, ahol megtermelik a szükséges takarmányt, már a két kamasz fiú is rendszeresen ül a traktoron, ők a mezőgazdaságban képzelik el a jövőjüket, középiskolát is eszerint választottak.

Még csak harmincas éveire jár az a gazdálkodó, aki 2003-ban fogott gazdálkodásba, először másodállásban, 2009 óta vállalkozóként. Édesapja a Toldi szövetkezet egyik jogelődjében főállattenyésztő volt, édesanyja ugyanitt könyvelőként dolgozott. Gazdaságának alapját a szülők városszéli zárkertje és részarányként kapott 10 hektár szántója adta. E gazdaság figyelemre méltó jellemzője a több állattenyésztő cégnél szerzett szaktudás, tapasztalat mellett a több lábbon állás. A zárkertben található a hatvankötés országos hírév mangalica törzstenyészet, amelynek szaporulatát szerte az országban értékesíti. A 90 hektáros szántóföld közel felén biogazdálkodást folytat, igaz, anyagi kényszből, a támogatás miatt, s a kutatás idején éppen azt tervezte, hogy az adminisztráció bonyolalmassága miatt lemond a biogazdálkodásról. A gazdasághoz emellett 13 hektáros gyümölcssterület tartozik. Ez a szerkezet biztosítja a gazdaság stabilitását:

„...a sertésenyésztés finanszírozza a napi kiadásokat, olyan, mint egy családban a havi fizetés, a növénytermesztés finanszírozza [a támogatásoknak köszönhetően] az állattenyésztést, abba nem is kell berakni pénzt, a gyümölcstermesztés pedig a szezonban olyan bevételt jelent, amiből az esetleges negatívumokat ki lehet egyenlíteni, s ha marad valami, azt fejlesztésre lehet fordítani.”

A fejlesztés lényegében földvásárlást jelent, a fiatal vállalkozó nagy bánata, hogy a 90 hektárból mindössze 25 a saját tulajdona.

Jártunk olyan tanyasi kisgazdaságban, ahol az idősödő, betegeskedő asszony egymaga küszködik a mind kevesebb jószággal, ma is kézzel feji a hat-hét tehenet. A rendkívül alacsony felvásárlási árak, az egészségügyi problémák ellenére az asszonyok a jószág iránt érzett szeretetből és kényszből, más lehetőség híján addig folytatják a jószágértartást, amíg a lábukról le nem esnek. Néhány éven belül az ilyen kis tanyasi gazdaságok végleg eltűnnek.

Ugyanakkor a termelőszövetkezeti vagyont tovább működtető gazdasági társaságok mellett, ha nem is nagy számban, vannak olyan közepes és kis gazdaságok, amelyek úrrá tudtak lenni az ágazatot sújtó válságon, az ingadozó felvásárlási árak okozta nehézségeken és tartós szereplői a helyi agrárgazdaságnak.

Más utat járt be egy jogi, szervezeti formáját tekintve kft.-ként működő kétgenerációs, a szülők és három felnőtt gyerek alkotta családi gazdaság. A gazdaság alapját a kocséri szövetkezetből kihozott jószágokkal és a kárpótláson szerzett, valamint részarányként járó földterülettel teremttették meg a szülők. A Nagykőrös és Kocsér határán elhelyezkedő

telepen 2013-ban 110 jószágot tartottak, köztük 36 fejős tehenet. A gazdaság 130 hektár földet művel, 30 hektár a családtagok tulajdona, a többi bérlet. A kft. 2007-ben elnyert egy uniós, az állattartó telepek korszerűsítését célzó pályázatot, amelynek megvalósítása számottevően javított az állatok jóllétén, a tejtermelés hatékonyságán, és ami nem kevésbé fontos, lényegesen könnyített a családtagok munkaterhein. A megvalósításhoz azonban hitelfelvételre kényszerültek, ami súlyos következményekkel járt. 2009-ben vásároltak 43 tehenet, amelyek közül a következő évben 30 elpusztult; nem volt pénzük arra, hogy minden kiegészítőt megvegyenek számukra, s az ásványi anyagok kimosódtak a szerkezetükből. Mindeközben 2009-ben a tejárak az előző évi felére zuhantak, s csak lassan értek el megint olyan szintre, hogy a gazdaság ma nem veszteséges, nagyjából kiegyensúlyozottan működik. A három gyerek továbbtanult, de egyikük sem a szakmájában dolgozik, úgy döntöttek, hogy a családi gazdaságban boldogulnak. A szülők a telep területén álló tanyában laknak, a gyerekek idejárnak dolgozni kocséri otthonukból, a két lány apjuk és egy hosszú évek óta állandó – de csak néhány éve hivatalosan bejelentett – alkalmazott mellett a fejésben, az állatok gondozásában vesz részt, a fiútestvér a gépi munkákat végzi a szántóföldön. A gazdaságot a szülők már a három gyerekre írták, akik a likviditási helyzet függvényében a kft. részidős vagy teljes foglalkoztatású alkalmazottai – fizetést egyikük sem kap. Kifizetik utánuk a járulékokat, a családi házak rezsijét, ennek fejében „minden megvan, ami kell”, az édesanya naponta főz az egész családra, saját ellátásra ott a tej, a disznó- és csirkehús – és a szabadság. A két fejés között lehet ügyet intézni, az iskola után a gyereket is oda lehet hozni a tanyára, a fiútestvér szabad idejében mások földjén is dolgozhat saját zsebre... Szerencsés körülmény, hogy mindhárom gyerek házaspárja bejelentett alkalmazottként dolgozik nagykorúsi munkahelyén, így mindenütt számolhatnak egy biztos keresettel. A család mindent maga old meg, a kisebbik lány írja a pályázatokat, ő szakképzett inszeminátor is, a kisebb fejlesztéseket saját erőből fedezik, állatorvost is csak végszükség esetén hívnak.

E többgenerációs családi munkaszervezetre épülő, a válságos időszakokat is átvészelni képes gazdasággal összehasonlítva sérülékenyebbek a tanyasi tehéntartó kisüzemek, különösen, ha kisebb az állomány és a bevétel, időződnek a gazdaságban dolgozó családtagok. Mint az ötvenes éveiben járó kocséri házaspár esetében, akik 1986 óta élnek és dolgoznak a ma (csatorna híján) összkomfortos tanyán. Hat bérelt holddal indultak, és vegyes, több lábon álló gazdaságot vittek: volt tehen, hízó, termeltek paradicsomot, dohányt. Ma a tej és az eladott borjak hoznak pénzt. Tizenöt tehenet tartanak, hatvankilenc hektárt művelnek, amelyből mindössze húsz hektár saját tulajdon. A legfontosabb gépekkel rendelkeznek. Ha lenne pénzük, állatba és földbe fektetnék – de nincs. A két fiúgyerek szakmát tanul, másutt dolgozik, a kisebbik szívesen besegít, ő majd továbbviszi a kis gazdaságot.

A kis tanyasi tehéntartók a felvásárlási piacon is hátrányban vannak. Az eddig bemutatott nagyobb termelők kezdettől a jelentősebb felvásárlócégekkel álltak kapcsolatban: Sole Mizo, Kőröstej.¹⁰ A kicsik „csarnokolnak”, tőlük egy lajosmizsei felvásárló hordja el a te-

¹⁰ Az arab tulajdonos által alapított s a közel-keleti piacokra termelő üzem Nagykörösön telepedett le, majd átköltözött Jászkarajenőre. A cég az áttelepülést megelőzően már nem vásárolta fel a kis-termelők tejét.

jet. Noha 2008 után a nagy cégek is levítették az árakat és csak lassan emelték „elfogadható” szintre, az általuk fizetett ár jóval magasabb, néhol kétszerese annak, mint amit a kistermelők a jó minőségű tejért kapnak.

Bizonyos tekintetben e szabályt erősítő kivételként említhetünk egy nagykorösi tanya kisgazdaságot. Az ötvenes éveiben járó házaspár a Toldi térszében dolgozott, nagyon megrendítette őket a szövetkezet csődje; megszűnt a férfi munkaviszonya, s az addigra elértéktelenedett vagyonból már kihozható üzletrész se jutott. 1981-ben kezdték el közös életüket a tanyán, eladásra hizlaltak disznót és bikát, 1988 és 1998 között öt üszőt vásároltak, az állatok szaporulata teremtette meg a jelenlegi állomány alapját: 65 jószág, köztük 19 fejős tehén és 15 bika az interjú készítése idején. A tanya körül 80 hektárt művelnek, ebből 50 hektár a saját tulajdon, mindig igyekeztek vásárolni, bővíteni. A tejet eleinte a Köröstej vásárolta fel, a cég elköltözése után ők is a lajosmizsei vállalkozásnak adták le a tejet, s emellett kezdettől hordanak belőle a városba, házaknál értékesítenek. 2014 januárjában jelentős fordulat következett be az értékesítésben. A tanya közel fekszik a fejezet elején bemutatott agrárvállalkozás telepeire, s a vállalkozó közbenjárására, azóta a „kicsikkel” amúgy nem bíbelődő Mizo kocsija az ő tanyájukra is befordul, útban az a város egyik legnagyobb tehenészeti telepe felé. A házaspár szorgalma, szakadatlan munkája mellett a vállalkozó és a kettejük között kialakult patrónus-kliens viszony is szerepet játszott abban, hogy ez a kis tanyasi vegyes gazdaság meg tudott erősödni.

A zöldség- és gyümölcskertész vállalkozók

Az ezredfordulón a szabadföldi zöldségtermesztés jövedelmezőségének folyamatos csökkenése, az üzemi körben elkezdődött koncentráció a termelési szerkezet megváltoztatására sarkallta a nyársapáti termelőket. A hagyományos szabadföldi kertészeti kultúra visszaszorulása ment végbe Nagykorösrön is. Csak kevesen tartottak ki a zöldségtermesztés mellett szakismeretük, már felépített gazdaságuk, beruházásaik miatt a piaci rések megkeresésével, a megfelelő árunövény kiválasztásával. Egy 100 hektáron gazdálkodó termelő a piaci árak ingadozása ellenére, változó nagyságú területen továbbra is vállalja a burgonyatermesztést, hogy ne hagyja veszni speciális gépparkját. Más termelők a csökkentett területű szabadföldi és a hajtattott termesztés kombinálásával, a piaci igényekhez való rugalmas igazodással maradtak talpon.

A város hajtattott zöldségtermesztésre specializálódott kertészvállalkozásait nem érintette a földtulajdon rendezése. A családi munkaerőre épülő gazdálkodásukat a zártkertekben felállított fóliás kertészkedéssel indították, a bevételt folyamatosan visszaforgatva fejlesztettek, bővítették üzemüket, amit a gazdaság kezdeti „jövedelemkiegészítő” jellege tett lehetővé. Ezt az utat járták a fiatalok is, akik szakmai ismeret és tapasztalat nélkül vágtak bele a termesztésbe, de számíthattak a (rokon) kertészek segítségére. A fokozatosan erősödő családi vállalkozások közt szabályt erősítő kivétel az a családi tulajdonú társas vállalkozás, mely a csödközeli helyzetben lévő szövetkezet kéthektáros kertészeti telepét bérelte, és évekkel később megvásárolta. A fiatalok szakmai tudásuk hiányosságait szaknácádó igénybevételével ellensúlyozták.

A technológiai fejlődés követése, az új ismeretekre való nyitottság, a termelőt kedvezőbb helyzetbe hozó „pici agrotechnika” megkeresése, a tudásalapú termesztés jellemzi a fóliás kertészeket. A legnagyobb kertészvállalkozók közé emelkedett fiatal termelő szakismeretének bővítéséhez elvégezte a kertészmérnöki főiskolát is. A technológiai tudás jelentőségét támasztja alá, hogy a fóliás kertészek elitjét alkotó idősebb generáció területe sosem haladta meg a családtagok teherbírását, és munkacsúcsok idején (szedés) is csak akkor dolgoztak kertészetükben alkalmi munkások, ha a rokonságban nem volt elegendő munkáskéz. A fiatalabb generáció képviselői közül többen is területük nagysága miatt (0,5–2 hektár között) átlépték a családi munkaerő szabta korlátot, és kertészetükben állandó, valamint alkalmi munkásokat foglalkoztatnak.

A 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás adatai szerint a városban 10 hektár fólia alatt folyt a művelés, napjainkban a terület nagyságát 15 hektárra becsülik (KSH ÁMÖ 2010). A növekedés új szereplők megjelenését, a termelői kör bővülését takarja, jelezve, hogy a fóliás zöldségtermesztés a kedvezőtlen változások ellenére – értékesítési árak „mozdulatlansága”, a művelési költségek emelkedése – a megélhetés egyik lehetséges útja.

A kertészetek legnagyobb és kétségkívül legsikeresebb csoportját a gyümölcskertész üzemek alkotják. A családi gazdaságok aktív szereplői a földpiacnak, birtokukat folyamatos földvásárlással bővítették, földcserével tömbösítették. A gazdaságok helyzetének megerősödésében szerepet játszott a tapasztalati úton szerzett szaktudás, a volt szövetkezetek agrárdiplomás felső szintű vezetőinek szakismerete is, de a fiatal kertészek közül is többen fejezték be tanulmányaikat szakirányú főiskolán vagy egyetemen. A különböző úton szerzett szaktudás, a hozott és/vagy időközben kiépített piaci kapcsolatok nem magyarázzák a gyümölcskertészet erősödését. Az ágazat jövedelmezőségét jelzi, hogy új, a mezőgazdasághoz nem, vagy csak gyenge szálakkal kötődő szereplőkkel is bővült a termelői kör. A legtöbb gazdaságban az ültetvény a több lábon állás biztonságát adja, és hasonló okok miatt döntöttek a telepítés mellett azok a családok is, melyek megtakarított pénzüket ültetvénybe fektették, és a műveléssel termelőket bíztak meg.

A legnagyobb ültetvény tulajdonosa a Ceglédi Állami Tangazdaság jogutódja, a Dél-Pest Megyei Mezőgazdasági Zrt., azonban a szervezet nem kíván hosszabb távon foglalkozni a gyümölcsstermesztéssel, a kivágott gyümölcsfák területén szántóföldi növénytermesztésre tért át. Az egykor 250 hektáros ültetvény területe 156 hektárra apadt, és várhatóan tíz éven belül végbemegy a művelésváltás. Ezzel szemben a családi gazdaságok ültetvényeinek területe folyamatosan emelkedett: Nagykőrösön 2000-ben 137 hektár gyümölcsös volt, ami egy évtized alatt 357 hektárra bővült, Nyársapáton 153 hektárról 201 hektárra emelkedett a terület, és a telepítési kedvet jelzik Kocsér adatai is, ahol az 58 hektárral szemben 2010-ben már 80 hektár ültetvényt regisztrált az ÁMÖ.¹¹ A családi gazdaságok legnagyobb ültetvényei 50–70 hektár között mozognak, míg a skála másik végét az 5 hektár alatti gyümölcsösök képviselik.

¹¹ Általános Mezőgazdasági Összeírás 2000 és 2010 adatai (KSH ÁMÖ 2000, KSH ÁMÖ 2012). A nagykörösi adat nem tartalmazza a ceglédi székhelyű részvénytársaság gyümölcsültetvényének területét.

A telepítési kedvet az 1997-től induló támogatások, a folyamatosan bővülő (vissza nem térítendő) külső források becsatornázásának lehetősége hozta meg. A szántóföldi kertészek áttáltak a gyümölcsstermesztésre, a szántóföldi növénytermesztők a telepítéssel csökkentették a termelés kockázatát. Kevés termelő döntött a teljes specializálódás mellett: van olyan családi gazdaság, amelyik visszamondta bérleteit, és saját tulajdonú szántóin alakította ki 50 hektáros gyümölcsösét, de találkoztunk olyan kertészvállalkozóval is, aki még középiskolás volt, amikor szülei hozzáláttak a telepítéshez, hogy a gyerek megélhetésének alapjait lerakják. A különböző támogatásintenzitású ültetvénytelepítést (szerkezetátalakítások), öntözőrendszer kiépítését, kertészeti gépek, technológiák beszerzését, gyümölcstárolók építését nyertes pályázatok tették lehetővé, biztosítva az üzemek gyarapodását. A termelők a területalapú és az agrár-környezetvédelmi támogatással a művelés költségeit csökkentik vagy a szükséges fejlesztések finanszírozására fordítják. A bővítést, az új telepítést ösztönözte a kilencvenes évektől a munkapiacra elérhető külföldi idénymunkások olcsó munkaereje is. A gazdaságok berendezkedtek az idénymunkások fogadására, tanyákat vásároltak, munkásszállásokat alakítottak ki, vagy lakókocsikban szállásolták el a munkásokat.

A növekedés szakasza mindazonáltal lezárult, a gyümölcsültetvények további terjeszkedésének gátat vetett a földhiány és a művelési költségek emelkedése. A bővítés elmaradása azokat a családi gazdaságokat érinti érzékenyen, amelyek kizárólag gyümölcsstermesztéssel foglalkoznak, ahol ez biztosítja a család megélhetésének forrását. Új területek bevonása nélkül az előregedő ültetvények pótlása bevételkiesést okoz, csökkentve a család jövedelmét. Ezzel számol a fiatal kertészmérnök is, aki 15 hektáros ültetvényét szeretné bővíteni, azonban eladó földet nem, vagy csak nagyon messze tudna vásárolni, így az intenzív termelésre tér át. Nemcsak a földhiány jelent problémát, hanem az élőkommunka növekvő költsége és a beszállított áruval szemben az elmúlt tíz év alatt szigorodó minőségi követelmények is. A gazdaságok, ahol csak lehet, fokozatosan térnek át a gépi szedésre, csökkentve a költségeket és az idénymunkások foglalkoztatásával járó bizonytalanságot.

A támogatáspolitikai elősegítette a hagyományos kertészeti kultúra szerkezetének átalakulását, és hozzájárul a kertészvállalkozók új generációjának megerősödéséhez. A fiatal gyümölcs- és főlías kertészek önálló üzezeik kialakításához sikerrel pályáztak a gazdaságuk kialakításához hozzájáruló „fiatal gazda” támogatásra. Az önálló gazdaság megteremtésének módját befolyásolja a családi és gazdasági háttér is. A fiatal termelők jellemzően a szülői gazdaság egy részének vagy egészének „megvásárlásával” önállósodnak, de találkoztunk olyan kertészcsaláddal is, ahol a formai „önállósodás” ellenére a családi gazdaság változatlanul működik. A szülők fizetik a járulékokat és a művelés költségeit, és ha bevételhez jut a gazdaság, a fiatal megkapja a réseső részt, de rendszeres havi fizetést a gazdaság nem biztosít számára.

Föld, föld

A vizsgált településeken „igazi létharc” kezdődött 1996-ban, „amikor az első kárpótláson szerzett földek legálisan adhatóvá-vehetővé váltak”, s ennek eredményeként a földárak azonnal kétszeres-háromszorosra ugrottak (Kovács 1998a: 111). Közel két évtizeddel később is azt tapasztaljuk, hogy nagy a kereslet a termőföld iránt, jószerivel egyetlen növény- és gyümölcsstermesztéssel foglalkozó, állattartó vagy szolgáltató agrárgazdasági szereplővel sem találkoztunk, aki az elmúlt években ne bővítette volna földvásárlással a birtokát, illetve akinek a tervei, vágyai között ne szerepelne a további földvásárlás. Nem egy nyársapáti gazda azzal indokolta e stratégiát, hogy „*a paraszt mindig vesz földet*”, a föld utáni kereslet forrása azonban ma is ugyanaz, mint a kilencvenes években: a termelés biztonságának megteremtése. A földbérletek és a földpiac terén kettősség jellemzi a vizsgált településeket, egyfelől a kilencvenes évektől létrejött egy sajátos *status quo*, amely szabályozza a helyi mozgásokat és stratégiákat, másfelől érzékelhető az éles verseny és a törekvés a birtokkoncentrációra.

Elősorban Nagykőrösön láthattuk, hogy a földbérletek és a földvásárlás már meglévő birtokok vagy a korábbi nagyüzemek érdekeltségi területén szerveződik, a volt nagyüzemekhez tartozó határrészekeken keletkezett új birtokok bérlői nem mennek egymás területére, többen is hangsúlyozták, hogy általában sem jellemző a városban, hogy a szereplők egymástól bérleteket hódítsanak el. Ahogy az Arany János téesz utódszervezete, a tehenészeti kft. ügyvezetője fogalmazott: „*te nem avatkozol be az én dolgomba, én a tiedbe. Én nem ígérek rá, te nem ígérsz rá. Nem ülünk le, hanem, hozzáteszem, még egyelőre, tiszteletben tartjuk egymás területét*”. A szóban forgó állattartó társas vállalkozást különösen érzékenyen érinti, hogy az ötszázas telephez tartozó 396 bérelt hektárból mindössze 60 hektárt sikerült a négy legfontosabb tulajdonosnak megvásárolni. Ezt a területet egyrészt 100 hektárra kívánnák bővíteni, másrészt ezen tervezik saját erőből a takarmánytermesztést hatékonyabbá tevő öntözőrendszer kiépítését is. A bérlet nem teszi lehetővé a fejlesztést, legyen szó öntözőrendszerről vagy újabb gyümölcsös telepítéséről.

A bérletek jellemzően öt évre kötötnek, ritka az ennél hosszabb időtartamú szerződés, egy fiatal gépi szolgáltató például az édesapjától örökölte meg a bérbeadókat, akik még a téeszidőkben az apja kollégái voltak. A tulajdonosnak fizetett bérleti díjak (25–30 kg/AK) a föld aranykorona-értékéhez és az étkezési búza június 30-i tőzsdei árához igazodnak, de vannak különalkuk is, amelyek a föld minőségének függvényében alakulhatnak. Van, aki minden bérbeadóval külön egyezséget köt, van, akit csak néhány bérbeadó kényszerít a bérleti szerződés módosítására. Az egyik nagykőrösi állattartó kft. a bérleti szerződés újrakötésekor kénytelen volt megemelni a bérleti díjat, mert a szóban forgó terület benne van az agrárkörnyezet-gazdasági programban, s ha a bérbeadó valóra váltja fenyegetését, s nem adja nekik oda a földet, akkor a társaság elesik a programmal járó támogatástól is. Egy kocseri állattartó tanyasi kisgazdaságban arról panaszkodtak, hogy a bérletek újrakötésekor a távol élő tulajdonos a korábbi tíz év helyett csak öt évre és a korábbi 12 ezer helyett viszont 32 ezer forint hektáronkénti díj fejében volt hajlandó a földjét bérbe adni. Ők attól félnek, hogy a tulajdonos, ha érdeke úgy kívánja, bármikor eladhatja a földjét. Arra is van példa, hogy bérleti díj fejében a földalapú támogatás összegét kéri. Úgy tűnik, hogy

a kisebb gazdálkodók, szolgáltatók a bérleti piacon is nehezebben tudnak megkapaszkodni, a tulajdonosok szívesebben adják oda a földet nagyobb, tőkeerősebb vállalkozásoknak. A bérleti piacon folyó versenyre utalt a DPMMG Zrt. vezérigazgatója is, aki arról számolt be, hogy előfordult, hogy a nagykőrösi bérbeadók nem újítták meg velük a szerződést, hanem másnak adták, véleménye szerint „*rokon*i összefonódások” miatt.

A föld iránti kereslet nagyobb, mint a kínálat. A bérbeadók kínálnak eladásra területeket: idős beteg emberek, ám inkább örökösök, akik közül sokan távol élnek, nem kötődnek a földhöz, anyagilag megszorulnak. Vannak, akiknek gyorsan kell a pénz, mások viszont kívánnak abban a reményben, hogy emelkedik a föld ára, megint másoknak a földtulajdon befektetés nélküli biztos bevételt vagy biztonsági tartalékot jelent, s nem akarják eladni addig a tulajdonukat, ameddig nem nő meg a piaci értéke és/vagy nem szorulnak rá a gyors eladásra.

„*Nem nagyon van eladásra föld, a lapokat már leosztották*”. A lapokat alapvetően a helyi viszonyokba beágyazott gazdálkodók osztják vagy osztanák újra. A három település között jelentős különbségek mutatkoznak úgy a földvásárlás lehetősége, az árak, mint a szereplők tekintetében. Egy fiatal nagykőrösi állattartó gazdálkodó, aki mindhárom településen bérel és vásárol földet, arról számolt be, hogy Nyársapáton könnyebben és olcsóbban lehet földhöz jutni, mint Nagykőrösön, míg a faluban egy hektár 400–500 ezer forintért érhető el, addig Nagykőrösön két-három millióért. A városban csak ott van esélye, ahol bérlőként vagy szomszédként elővásárlási joggal bír, ám itt is hátránnyal indul, mert a város legnagyobb vállalkozója felveri az árakat.

Úgy tűnik, hogy alapvetően működik az elővásárlási jog, s a megszületett megállapodásokat nem rúgja föl az eladó, mert más többet kínált az előzetes ajánlattevőnél. Ugyanakkor nem példa nélküli a kíméletlen piaci magatartás, amelyet tőkeerős szereplők gyakoroltak az elmúlt évtizedben szerte az országban, így Nagykőrösön is, élve és visszaélve az osztatlan közös tulajdonban lévő táblák tulajdonosainak tehetetlenségével, tájékozatlanságával. A bevált földszerzési recept szerint elég volt egy táblába bevásárolni magát a földszerzésben érdekelt szereplőnek, majd elővásárlási jogával élve könnyen kínált magasabb árat a földért, mint a kisebb termelők. Az előző fejezet elején bemutatott, ezúttal nem segítő patrónus, hanem könyörtelen kapitalista arcát mutató vállalkozó, akit a szóbeszéd több esetben hírbe hozott hasonló tranzakciók kapcsán, állattartó telep tulajdonosaként is előnyt élvezett a földpiacon.

A vizsgált három település földpiacán alapvetően helyi kötődésű agrárgazdasági szereplők jelennek meg vásárlóként, olyan termelők, földtulajdonosok, akik a kilencvenes években fogtak gazdálkodásba. Mindez egyben a helyi társadalom szabályozóerejét is mutatja, amely nem enged „külső” befektetőket a piacra. A „külső” ez esetben azt jelenti, hogy a vásárló nem, vagy csak részben beágyazott a helyi társadalomba, illetve hogy a földvásárlásba, mezőgazdaságba fektetett tőkét eredetileg az agrárgazdaságon kívül szerezte. Úgy tűnik, hogy Kocsér a legsérülékenyebb e tekintetben, itt nem pusztán a szövetkezetet megvásárló új elnök, hanem két másik, nem helyi befektető is megjelent a földpiacon. Egyikük nagykőrösi, aki a városban is vásárol területet, ám az ottani magas árak miatt Kocséron igyekszik megvetni a lábát, itt tartja hízómarha-állományát. Benne látja potenciális partnerét egy, a negyvenes évei végén járó másik szereplő, aki a szomszédos megyeszékhelyen

él, ám kocséri születésű, és jó néhány évet eltöltött a helyi térszben is. Útja azután másfelé vezetett, de valami újba kívánt fogni az ezredforduló után, úgy gondolta, hogy az uniós csatlakozást követően a föld jövedelmet hoz majd. A terve az volt, hogy Kocséron épít egy tanyát, telepít 20 hektár erdőt. A tanya megépült, bár ő nem ott lakik, s ma 150 hektáron maga gazdálkodik, 120 hektárt bérbe adott. Ez a szereplő kezdettől osztatlan közös táblákban kezdte felvásárolni magas áron a 8–10 aranykoronás földeket. Erre azért nyílt lehetősége, mert sok volt az osztatlan terület, amellyel a tulajdonosok nem tudtak mit kezdeni, s mert akkoriban a szövetkezet menedzsmentje nem földet, hanem üzletrészeket vásárolt. Ő pedig azzal számolt, hogy ezek a térsz-időkben meliorizált területek a valóságban értékesebbek, mint amit a papír mutat. Noha a kocsériak bizalmatlanul fogadták, ma már nem neki kell föld után mennie, hanem őt keresik fel, ha eladni akarnak.

Termelői szerveződések, értékesítő szövetkezetek

A nyolcvanas években a zártkertekre, háztáji és/vagy bérelt földekre épülő zöldségkertész kisüzemek fő értékesítési csatornája a nagykőrösi konzervgyár és a nagybani piac volt, de a térségben több kisebb-nagyobb kereskedelmi cégnek is volt felvásárlótelepe. A kilencvenes években változást a nagy volumenben termelő nyársapáti családi gazdaságok, társas vállalkozások kereskedelmi tevékenysége hozott, melyek nemcsak a helyi termelőknek kínáltak értékesítési lehetőséget, bővítve saját árualapjukat, hanem több megyére kiterjedő felvásárló hálózatot alakítottak ki nagykereskedő és/vagy feldolgozóipari partnereik számára. Az „új kereskedőréteg” megjelenése kezdetben kedvezett a termelőknek, azonban gyorsan szembesültek a hátrányával is, a tőkeerős vállalkozások monopolhelyzetével, az egyre nyomottabbá váló értékesítési árakkal. Nem nyújtott megoldást a nagybani piac sem, mert az ezredfordulóra a zöldségtermesztés jövedelmezősége csökkent, az értékesítés bizonytalanabbá és kiszámíthatatlanná vált. Különösen érzékenyen érintette a termelői kört a legnagyobb felvevőpiaccal rendelkező Nagykovári Konzervgyár helyzetének gyengülése, majd bezárása.

Bár kereskedelemmel foglalkozó termelők Nagykovári is jelen voltak, piaci szerepük jelentősen gyengébb volt nyársapáti társaikénál. Más utat választottak a jelentősebb árumenyiséget kínálni képes nagykovári fóliás kertészek, akik termékük nagybani piacra vitelét és értékesítését megbízható szállítóra bízták. Az idősebb generációt kiépült kapcsolatrendszer kötötte a nagybani piacon jelen lévő kereskedőkhöz, a fiatalok azonban nem tudták tartósan megvetni lábukat, piaci kapcsolataik esetlegesek maradtak.

A térségben két zöldség- és/vagy gyümölcstermesztőket tömörítő termelői értékesítő szervezet alakult, de a termelők számára elérhető a kecskeméti, tőkeerős kereskedőintegrátorra épülő TÉSZ (Alföld Régió TÉSZ) is. A nagykovári KER-TÉSZ, valamint a nyársapáti Gazdaszövetkezet TÉSZ szervezeteknek számos közös vonásuk van, melyek meghatározták útjukat. (A TÉSZ-ekkel kapcsolatos szabályozásról lásd Hamar Anna tanulmányát a kötetben). Mindkét szervezet tagsága a szűk lokális termelői elite épült, a nagykovári döntően a hajtattott zöldségtermesztőkre, míg a nyársapáti a 400 hektár gyümölcsöst művelő és/vagy szabadföldi kertészettel foglalkozó gazdákra. A szövetkezetek azonban nem von-

zották a kistermelőket, akik nem fogadták el a tagsággal járó korlátozásokat (pl. szerződés, folyamatos beszállítási kötelezettség, a forgalom 4,6 százalékának befizetése működési hozzájárulásként), nem bíztak a szervezetben. Értékesítési stratégiájukat a legnagyobb ár határozta meg, így nincsenek kialakult kereskedelmi kapcsolataik. Távol maradtak a fiatal gyümölcstermesztők is: Nyársapáton a számocások, Nagykőrösön a termelői elit körén kívül eső termelők, akik előnyben részesítették a kecskeméti TÉSZ tagságát. Ugyancsak közös vonása mindkét szervezetnek a termelői opportunizmus, mely a kistermelőknél a látszattagsághoz vezetett, termékeiket nem a TÉSZ-en keresztül értékesítik (de dömping-ár esetén elvárják, hogy a TÉSZ vegye át terméküket), és a be nem szállított áruért kivetett kötbér (KER-TÉSZ) végképp nem tette számukra vonzóvá a szervezetet. Igaz, a nagy termelők biztos beszállítók voltak, használták a TÉSZ piacait, de saját értékesítési csatornáikat nem, vagy csak részben nyitották meg a szervezet számára.

Egyező vonásokat mutatott a szövetkezetek válsága is, melyet az alacsony árbevétel, a piacvesztés, a (kis)termelők működési hozzájárulási fizetésének elmaradása és az állami támogatás visszafizetésének veszélye okozott. Mindezt tovább mélyítették a szervezeten belül jelentkező, vagyonhoz kapcsolódó ellentétek.

A nagykőrösiek, hogy ne kényszerüljenek visszafizetni a támogatást, 2005-ben egyesültek egy induló szervezettel (a Nyári Gyümölcs TÉSZ Kft.), így nemcsak taglétszámukat és térbeli kiterjedésüket (Albertirsa, Újlengyel, Dánszentmiklós, Tápiószőlős, Nyáregyháza) növelték, hanem árbevételük szerkezetét is megváltoztatták. Az új, gyümölcstermesztői kör térnyeréséhez hozzájárult a zöldségtermesztők TESCO-piacának elvesztése, a szervezett zöldségértékesítés összeomlása, a nagykőrösi tagok fokozatos kiszorulása a szervezetből. Az ellentéteket csak erősítette, hogy a szövetkezeti vagyonhoz hozzájáruló nagykőrösi tagság elvesztette befolyását a szervezet felett. A papíron 72 taggal és 500 millió nettó árbevétellel rendelkező szövetkezet bevételeinek közel 80 százalékát a gyümölcstermesztők biztosítják. A kutatás ideje alatt gyorsult fel a nagykőrösi termelők kilépése a szervezetből. A közös értékesítésre szerveződő szövetkezet helyzetének romlásához, a nagykőrösi termelők integrálásának gyengeségéhez minden szereplő hozzájárult. Már az első években látható volt, hogy az egyetlen település termelői elitjére épülő szervezet árualapja kicsi, a koncentrálódó kereskedelemi igényekkel, az erősödő külföldi és belföldi versennyel képtelen lépést tartani, tagjai számára új piacot biztosítani és azt meg is tartani.

A nyársapáti TÉSZ kedvezőtlen helyzete a tagság belső megosztottságában, a kistermelő tagi forgalom teljes hiányában gyökerezik. A szervezet 150 millió forint körül mozgó nettó árbevétele évek óta elmarad az állami támogatáshoz szükséges árbevétel szintjétől, miközben a szövetkezet maga előtt görgeti az állami támogatásból és hitelből finanszírozott infrastruktúra kiépítésének adósságát. A gyümölcstermelők számára fontos hűtőház és raktár felépítéséhez, kamion vásárlásához csak kilenc termelő adott vagyoni hozzájárulást (tagonként ötszázezer forintot). Jelenleg a szervezet 410 millió forintot érő vagyonnal rendelkezik. Kudarcot vallott az anyagi kockázatot vállaló tagi csoport többszöri kísérlete a szövetkezet társas vállalkozássá alakítására, miközben a kisebb termelők minden hozzájárulást megtagadva és a tagi beszállítást elutasítva ragaszkodnak az azonnali készpénzfizetéshez. Ezzel együtt a legerősebb, vagyoni hozzájárulást is vállaló termelők fő értékesítési

csatornája továbbra is a szövetkezet, gazdaságuk van annyira erős, hogy a 30–60 napos fizetési határidő nem jelent számukra likviditási problémát.

A termelés szervezését, az értékesítés széttagozottságának csökkentését szolgáló TÉSZ-ek működése itt sem hozta meg a várt sikert. A szervezet létrehozásában legerősebb motiváció az állami források elérése volt, a zavartalan működéshez hiányzott a tagi bizalom és a heterogén összetételű tagság közös érdekhez igazított gazdasági viselkedése. A TÉSZ-tagok szerint a szervezetek nem a tagok, hanem az integrálással is foglalkozó, a szervezeten belül meghatározó befolyású legnagyobb termelők érdekeit szolgálják. Meglátásuk szerint a szervezetek nem tudják és nem is akarják a piac működésének kedvezőtlen hatásait ellensúlyozni, a kisebb termelők érdekeit képviselni. Így maradnak az egyéni értékesítések és az egymásban bízó három-négy termelő alkalmi összefogásával lebonyolított közös beszerzések.

Összegzés

A nagykovácsi és a várost övező falvak agrárvilága egyszerre példázza a mélyreható változásokat és a folyamatosságot, a kicsik esélyét és néhány nagyvállalkozó magasra ívelő karrierútját és a karriertörténetek mögött meghúzódó, esetenként kérelhetetlenül (ön)érdekérvényesítő magatartásmintákat, amelyek nélkül a kilencvenes években induló, a föld- vagy alapjait a kárpótlási folyamatban szerző új szereplők valószínűleg nem nőhettek volna kapitalista vállalkozóvá.

A termőföldre váltható kárpótlási jegyek vagy a földvásárlásba forgatott vagyon a kollektivizálás előtti korszak földtulajdoni viszonyaihoz vertek hidat, afféle megszakított folytonosságot teremtve, amely nemcsak a nagy földvagyonok megteremtéséhez, hanem a kisebb, 80–100 hektáros, egy családot szűken eltartó gazdaságok kialakításához járulhattak hozzá. A kilencvenes évek elején a kárpótláson és részarányként szerzett földbirtokon, a szövetkezetekből kihozott eszközökkel társas és egyéni vállalkozások sora, s több ezer kisüzem igyekezett megvetni lábát a piacon. A tulajdon, a gazdálkodás sokak számára történelmi elégtételt jelentett, úgy érezték, ősök emlékének tartoznak az újrakezdéssel, mások háztáji gazdaságukat fejlesztették fel, voltak, akik kifizetődő vállalkozásnak tekintették a gazdálkodást, s nem kevesen akadtak, akik más lehetőség híján, kényszerből lettek földművelők.

Ugyancsak többirányú kontinuitás fűzi a kertész családokat a helyi hagyományokhoz: ők nem voltak részesei a földért folyó, az elmúlt negyedszázadot jellemző versenynek, hiszen aránylag kis területen gazdálkodnak egy, a hanyatló államszocializmus időszakában született vállalkozói kultúra letéteményeseként, akik gyakorta képviselik az újat, mint például a termelői összefogások megszervezése esetében.

A volt nagyüzemek felbomlása, széttagozottsága hatalmas károkat, vagyonvesztést okozott Nagykovácsin és a környezetében is, ugyanakkor az átalakulás más, különösen nem alföldi vidékekhez képest többek számára engedett tartós hozzáférést a gazdálkodás erőforrásaihoz (az új szereplők esetében), vagy/és többen tarthatták meg ezeket az erőforrásokat (a régi szereplők köréből), mint másutt, aminek részben eredménye, részben feltétele a kis-

és közepes nagyságú birtokok dominanciája. Nagy kérdés azonban, hogy fennmaradhat-e ez a viszonylag sokak számára esélyt adó, gyakran hagyományos gazdálkodói mintákon alapuló világ, vagy elsodorja egy markáns birtokkoncentráció.

Irodalom¹²

- Bihari Zsuzsanna – Kovács Katalin – Váradi Monika (1996): Pest megyei közelképek a szövetkezeti átalakulásról. *Tér és Társadalom*, 10 (4), 139–152. <http://tet.rkk.hu/index.php/Tet/article/view/398/796>
- Kovács Katalin (1998a): Agrárgazdasági szereplők az átmenet éveiben. *Szociológiai Szemle*, 8 (3), 99–120. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9803kovacs.htm>
- Kovács Katalin (1998b): Elfújja a szél? Esettanulmány a 'Homokvár' szövetkezetről. *Replika*, 33–34, 137–150.
- Kovács Katalin – Váradi Monika (1996): Metszet egy alföldi mezőváros agrártársadalmáról. *A falu*, Tavasz, 69–80.
- Kovács Katalin – Váradi Monika (2002): Kutyaszorítóban: tanyás kisgazdaságok, kertész vállalkozások és az uniós csatlakozás. In Szilágyi Miklós (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 19–34.
- Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (2005): Utóparaszti hagyományok egy mezővárosban. In Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ, 75–88.
- KSH ÁMÖ (2000): *Magyarország mezőgazdasága a 2000. évben*. Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/amo7.pdf>
- KSH ÁMÖ (2012): *Magyarország mezőgazdasága, 2010*. Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/amo10.pdf>
- Márkus István (1996 [1993]): Egy pillantás Nagykovácsra. In: *Polgárosodó parasztság*. Budapest: Dinasztia Kiadó, 113–118. /Magyarország felfedezése./

¹² A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 07. 14.

CSURGÓ BERNADETT

SZŐLÉSZEK ÉS BORÁSZOK A KISKŐRÖSI KISTÉRSÉGBEN

A Kiskőrösi kistérség agrárgazdaságát az ágazati sokszínűség jellemzi, mégis jellegadó mezőgazdasági karakterét a szőlészet és borászat adja. A Kiskőrösi kistérség a Kunsági Borvidék (az ország legnagyobb kiterjedésű borvidéke) része, amely két borvidéki körzetet foglal magában: az Izsákit és a Kiskőrösit. Jelen tanulmány tárgyát a kistérségnek ehhez a két borvidéki körzethez tartozó szőlészeti és borászati szereplőinek a bemutatása képezi.

A vizsgálat helyszínét jelentő statisztikai kistérség, a Kiskőrösi kistérség egybeesik a 2013-ban kialakított Kiskőrösi járással, ami a Dél-Alföldi régióban, Bács-Kiskun megyében, a Kiskunsági-homokhát középső területén helyezkedik el. A Kiskőrösi járás székhelye Kiskőrös. Négy város (Kiskőrös, Izsák, Kecel és Soltvadkert) és 11 község tartozik hozzá.

A Kiskőrösi járás – ezen a néven – a járások 1983-as megszüntetése előtt is létezett, 1898-tól. Az 1950-es megyerendezésig Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez, azután pedig Bács-Kiskun megyéhez tartozott. Székhelye mindvégig Kiskőrös volt. A Kiskőrösi kistérség tehát történetileg folytonos területi szerveződésű. A kistérség másik jelentős városa Izsák, amely kisebbfajta körzetközponti szerepet tölt be. Kisebb mikrotérségi szerepköre még Soltvadkertnek is van, mivel az összes, a kistérséget átszelő főút keresztül megy rajta. A kedvező elhelyezkedésű, városi rangú települések együttesétől határozottan elkülönülnek a periférikus fekvésű, kedvezőtlenebb adottságú tanyaközségek.

A 2011-es népszámlálási adatok szerint a térséget csökkenő népességszám jellemzi. 1970 és 2011 között 13 669 fővel csökkent a kistérség állandó népessége. 2011-ben a munkanélküliek aktív keresőkhöz mért aránya 12,5 százalék volt, ami hajszállal alacsonyabb az országos átlagnál (12,6%) és markánsan kedvezőbb a megyei átlagnál (13,1%).

A kistérség természeti, azon belül talajadottságai nagymértékben befolyásolják a mezőgazdaságát. A legkiterjedtebb talajtípus a futóhomok. A homokos talaj termékenysége gyenge, szőlők vagy gyenge szántóföldek találhatók rajta. A táj speciális homoki és sziki növénytársulásai védelemre érdemes természeti értékek, a térség egy része a Kiskunsági Nemzeti Parkhoz tartozik (Nos-Szeged Kft. et al. 2005).

„...például vannak feketególyák, nem sokan mondhatják el, hogy láttak feketególyát, no elmondom, a gólyák körülvesznek, ahogy kaszálók... felriasztom a gyíkokat, repkednek a kékvércsek, és akkor látom, ahogy a gólya rákészi, hogy elkapja a gyíkot, és a kékvércse lecsap, és az orra elől elviszi... de a ház körül is láttam, ahogy a kígyó szájában sír a béka. Én nem drogot használok, nekem ez ... [az én drogom]. Én a szőlőben nőttem fel.” (gazdálkodó)

A helyi mezőgazdasági termelők fontos feladatokat látnak el a természetvédelemben is, a Nemzeti Parknak számos programja és kezdeményezése van a helyi gazdálkodók bevonására, mivel a megfelelő gazdálkodás segíti a védett természeti értékek megőrzését (Kelemen et al. 2014). A természet közelsége a mezőgazdaságban tevékenykedők számára fontos és értékes.

A történelmi örökség

A Kiskőrösi kistérség települései közötti kapcsolatoknak történeti hagyományai vannak. A mai kistérség települései történeti szempontból három típusba sorolhatók. A mezővárosok fontos településformát jelentettek a térségben, Fülöpszállás a Kiskun kerület nyolc szabadalmas városának egyike volt, de mezővárosi ranggal rendelkezett Kiskőrös és Izsák is. Jellemző történeti településtípusa a térségnek a telepített falu. A török hódoltság után telepített falvak jellemzően zárt települések maradtak, és csak ritkán, főleg a jobbágyfelszabadítás után fejlesztették ki tanyarendszerüket. Ilyen telepített falu a térségben Akasztó, Császártöltés és Kecel. A harmadik történeti településtípust a tanyaközségek alkotják, ezek az egykori kun pusztákon a településektől távol eső területeken létrejött szórványok voltak, amelyek a 20. század első felében spontán módon népesültek be (ilyen pl. Bócsa és Soltszentimre), vagy 1949–52 között alakították őket községgé, mint Kaskantyút, Tabdit vagy Imrehegyet. A tér- és tájszerkezetet ezek a történeti hagyományok ma is meghatározzák (Iván 1994).

A térség agrártörténetében a szőlőtermesztésnek évszázados hagyományai vannak. Az első emlékek az Árpád-házi királyok koráig nyúlnak vissza, de jelentősebb szőlőtelepítés a 18. században a homokveszedelem elleni küzdelem részeként, majd a filoxéravész idején a szőlőkultúra átmentésének okán zajlott. A térség mezőgazdaságára és benne a borászatok és szőlészetek jelenkori helyzetére legnagyobb hatással a 20. századi történetük volt, különös tekintettel a földhasználat szempontjából jelentős történeti folyamatokra, mint a földosztás, téeszalakítás, privatizáció.

Kiskőrösön a 20. század elején már közel 4 ezer hold volt a szőlőterület, a lakosság jövedelmének legnagyobb része pedig szőlő- és gyümölcstermesztésből származott. Az 1921-es földosztás jelentős átalakulást eredményezett a térség mezőgazdaságában is. Akasztón például 1921-ben 100 kat. hold területet parcelláztak. Csengődön pedig a Strassburger és a Deutsch–Tibold-uradalom parcellázásával számottevően megnőtt a kisgazdaságok száma. Ezt követően több száz hold szőlő és gyümölcs telepítésére került sor. A legnagyobb átalakulást a térség mezőgazdaságában a II. világháborút követő államosítás és kollektivizálás hozta. 1946-ban megtörtént a borkereskedők pincéinek államosítása, az állami pincégazdaságok megalakulása. A II. ötéves terv részeként 1957-ben a Kunsági Borvidéken, így a Kiskőrösi térségben is az ún. második ültetvényrekonstrukció részeként létrehozták az állami gazdaságok szőlőgazdaságait. Ezek 500–1500 hektáros ültetvények voltak, ahol nagy volumenben, egységes minőségű áru termelése volt a cél. A telepítéseket követően a kor színvonalának megfelelő borászati üzemeket is létrehoztak az állami gazdaságok részeként.

A kollektivizálás a szőlőtermelést is érintette. Egyes településeken téeszeket hoztak létre, amelyben a szőlőtermesztés is helyet kapott. Kecelen például 2000 ha nagyüzemi szőlő létesült, amelyhez pincészeti kapacitás is kapcsolódott. A szőlőtermesztés szempontjából sajátos forma volt a Kiskőrösi térséget jellemző szakszövetkezeti forma. Ennek oka, hogy a térségben a hagyományos termelési módot a szőlőtermelés sajátosságai miatt nem tudták azonnal és teljesen felváltani a nagyüzemi termeléssel. Így jött létre átmeneti formaként az egyéni gazdálkodás és az ország túlnyomó részén egyeduralgó termelőség-szövetkezeti formáció között: a szakszövetkezet. Az 1960 és 1969 között megalakult szakszövetkezetek kiemelkedően fontos szerepet játszottak a szőlő és bortermelésben. Elsősorban koordinációs és integrációs feladatokat végeztek, szervezték a gépi munkát, felvásárlást, tárolást, feldolgozást, míg a szőlőtermesztés megmaradt az egyéni gazdaságokban (Kismarjai 2012). A szakszövetkezeti formában a termelés a családi egységekben folyt, így a szaktudás generációkon keresztül átörökítési lehetősége és a saját földhöz való kötődés fennmaradt. Azok a települések, amelyeket a szövetkezetesítés folyamatban termelőség-szövetkezeti közösséggé szervezték át, a szőlő és bortermelés szempontjából komoly hátrányt szenvedtek a környező szakszövetkezeti településekhez képest,¹ hiszen itt a kisüzemi, családi alapon végzett termelés megszűnt. Izsákon például Állami Gazdaságban folyt a mezőgazdasági termelés. Császártöltésen a Kossuth Termelőség-szövetkezet, Fülöpszálláson a Vörös Csillag Tsz, míg Páhiban a Petőfi Mezőgazdasági Termelőség-szövetkezet volt a legjelentősebb mezőgazdasági szervezet. A II. ötéves terv ültetvényei a rossz termőhely- és fajtakiválasztás hibái miatt döntően kipusztultak, vagy gazdaságtalanná vált a művelésük, és kivágták azokat. Így az 1970-es évek végén egy újabb fajtaváltásra került sor. A szocialista korszakban jelentős borászati technológiai fejlesztések történtek.² Ekkor jöttek létre a palackozóüzemek Kecelen, Kecskeméten, Kiskőrösön, Kiskunhalason, Nyárlőrincen, Soltvadkerten, és vált jelentőssé a térségben a pezsgőgyártás is, az Izsák melletti Agárdi-telepen. A termelés volumene a nyolcvanas évek végére meghaladta a kétmillió hektolitert. A termelt bor 60 százaléka exportra került a szocialista blokkon belül (Keresztes 2011).

A rendszerváltás nagy átalakulást hozott a térség szőlő- és borágazatában. A szövetkezetek lakossági nyomásra szinte rögtön megszűntek. Az új piaci viszonyok között a szocializmusból örökölt borászati vállalatok többsége csődbe ment. A földkárptólás következtében a birtokviszonyok is átalakultak, számos kisgazdaság jött létre. A helyi bortermelők közvetlen értékesítésbe kezdtek. A korábbi értékesítési rendszer azonban összeomlott, így egymást követték a válságok és mélypontok. Ennek egyik következménye, hogy a '90-es években megjelent a térségben a feketekereskedelem, és egymást követték a borhamisítási botrányok, amelyek közül a soltvadkerti emelkedik ki (Schwarcz 2003). Ettől a kétes hírnévtől a térség csak nehezen, nagy erőfeszítések árán tud és próbál jelenleg is megszabadulni (Kismarjai 2012). A szőlő- és borágazat szereplői számára a legfontosabb cél az itt előállított bor és ennek révén a térség pozitív imázsának és hírnevének megerősítése, illetve újrateremtése.

¹ Kiskőrös, Kaskantyú, Akasztó, Csengőd, Kecel, Bócsa, Soltszentimre, Tabdi, Tázlár

² A kistérség és az említett települések történetéről bővebben olvasható a települések honlapján, illetve a Wikipédián.

Szőlő- és borágazat, a térség mezőgazdasága

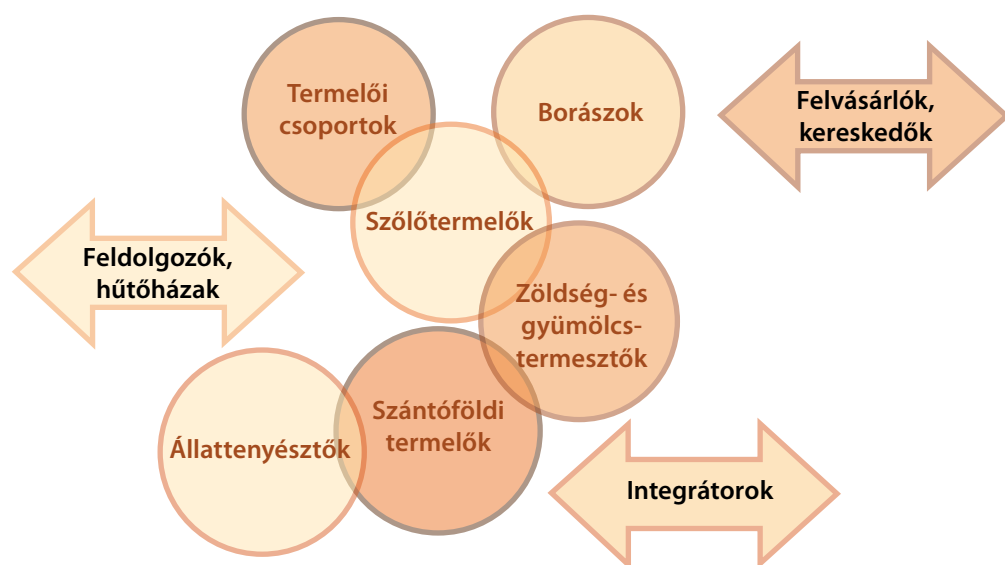
A mezőgazdaság, bár munkahelyteremtő és jövedelemtermelő képessége az elmúlt évtizedekben nagymértékben csökkent, a térség gazdaságában ma is központi jelentőségű. A Kiskőrösi kistérségben a mezőgazdasági terület aránya átlagosan 68,3 százalék. A szántóföldi növénytermesztésre a közepes és az alacsony hozamok a jellemzőek. Főbb termesztett növények a gabonafélék, a kukorica, a napraforgó és a lucerna. A gyümölcstermesztés szintén fontos ágazat, és széles a termesztett fajok köre is: alma, őszibarack, szilva, meggy, kisebb területen kajszibarack, cseresznye. Mint alternatív gyümölcsfaj megjelent a bodza is, melynek területe folyamatosan nő. A zöldségtermesztésnek kétféle formája van a térségben. Főliás zöldségtermesztéssel néhány településen, Tázlárán, Kecelen és Császártöltésen foglalkoznak. A szántóföldi zöldségtermesztés minden településen megtalálható, de csak nagyon kevesen végzik főfoglalkozásban. A szántóföldi zöldségfélék közül a spárgatermesztés jelentős, ami jól kiegészíti a szőlőtermesztést is. *„...áprilistól június közepéig nincs a szőlőben annyi munka, előtte van a metszés, utána jön a spárga és utána megint mehetnek a szőlőbe – értékelte a spárga- és szőlőtermesztés kapcsolatát az egyik szőlész vállalkozó.*

A kistérségben állattenyésztéssel főként családi gazdálkodásban foglalkoznak, és van néhány gazdálkodó szervezet, amelyeknek szarvasmarha-, juh- és baromfityénysztés a főtevékenysége. A korábban elterjedt sertéstartás mára erősen visszaszorult a térségben. A kedvezőtlen talajadottságú területeken fontos szerepet kap a környezetvédelmi szempontból is fontos juhászat-gyepgazdálkodás Akasztón, Bócsán, Csengődön, Fülöpszálláson, Izsákon, Kecelen. Megjelenik még a lótartás is, főként sport és hobbitartás szinten.

Az agrárgazdaság térségi főszereplőiként a szőlőtermesztő gazdaságokat, a hozzájuk kapcsolódó termelői szövetkezeteket és a borászokat azonosíthatjuk, amelyek hangsúlyosan jelennek meg a térség imázsában, a helyi identitásban is.

Szerteágazó és bonyolult az a rendszer, amelyben a térség agrárgazdasági szereplői egymáshoz kapcsolódnak (1. ábra). A szőlőtermesztők egy része tagja valamilyen termelői szövetkezetnek, egy részük borászatként is funkcionál, míg mások a szőlőtermesztés mellett gyümölcs- és/vagy zöldségtermesztéssel is foglalkoznak. Hasonlóan összetett a kapcsolódási rendszer az állattenyésztők és a növénytermesztők között, az állattartók nemritkán zöldségtermesztők is. Fontos külső szereplői a térség agrárgazdaságának azok a felvásárlók és kereskedők, akik a szőlő, bor és más mezőgazdasági termékek értékesítésében vesznek részt, továbbá azok az integrátor cégek, amelyek a szántóföldi termelőket és állattenyésztőket integrálják a kereskedelmi és termelői hálózatokba, illetve azok a térségben működő feldolgozók és hűtőházak, amelyek szintén több szálon kapcsolódnak a térség agrárszereplőjéhez.

1. ábra: Az agrárgazdaság szereplői a Kiskőrösi kistérségben



Saját szerkesztés.

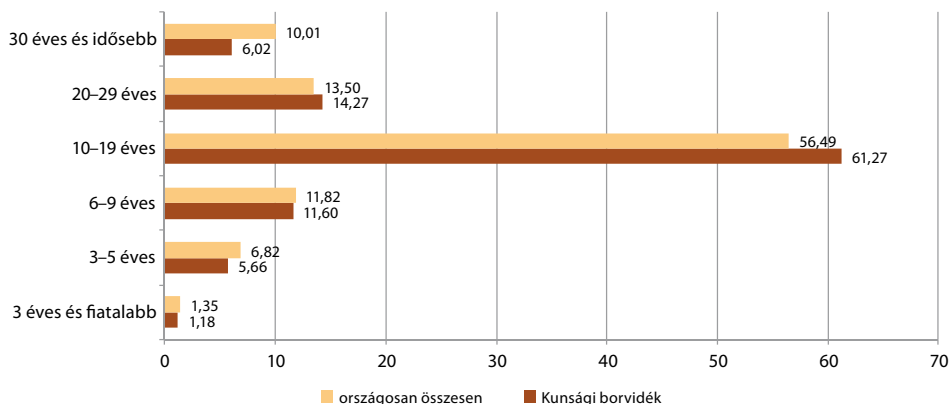
Mielőtt részletesebben rátérnénk a szőlő- és borágazat szereplőinek bemutatására, röviden kitérünk arra, hogy mi jellemzi a térség birtokszerkezetét és földhasználatát, különös tekintettel a szőlőültetvényekre a fellelhető statisztikai adatok, valamint a kutatás során készített interjúk tükrében.

Szőlőültetvények: birtokszerkezet, földhasználat

A Kiskőrösi kistérség a Kunsági borvidék része, amely az ország legnagyobb borvidéke. Területe 2009-ben 24 732 hektár volt, az ország teljes szőlőterületének 30 százaléka. A Kiskőrösi kistérség szerepe a borvidéken belül is jelentős, a teljes borvidéki terület szőlőültetvényeinek 54 százalékát itt regisztrálta a Központi Statisztikai Hivatal 2001-ben, és ez a részarány napjainkban is hasonló képet mutat. Az átlagos birtokméret a Kunsági borvidéken 0,72 hektár volt 2001-ben, ami valamivel meghaladta az országos átlagot (0,64 hektár)

A Kunsági borvidék szőlőültetvényeinek életkor szerinti megoszlása alapvetően az országos átlagnak megfelelő képet mutat, a 10–19 éves szőlőültetvények aránya valamivel magasabb, míg a 30 évnél idősebb ültetvények aránya valamivel alacsonyabb (2. ábra). Az interjúk tanúsága szerint a Kiskőrösi térség szőlőültetvényeinek sajátosságai megfelelnek a teljes borvidéki terület jellegzetességeinek és az uniós támogatási rendszerre épülő kivágásoknak. Az újratelepítésnek köszönhetően a térségben jelenleg is döntően a termőkorú szőlőbirtokok dominálnak.

2. ábra: A szőlőültetvények életkor szerinti területi aránya a teljes szőlőterületen belül a Kiskőrösi kistérségben, 2009 (%)



Saját szerkesztés a *Szőlőültetvények összeírása, 2009* alapján (KSH 2010: 2. ábra).

A kistérség minden települése rendelkezik szőlőterülettel, a legnagyobb szőlőültetvények, Kiskőrösön, Soltvadkerten és Kecelen találhatók, de jelentős még a szőlőültetvény nagysága Csengődön, Izsákon, Akasztón, Kaskantyún és Imrehegyen is (1. táblázat).

1. táblázat: Szőlőültetvények területe a Kiskőrösi kistérségben, 2001 (hektár)

	Terület
Kiskőrös	2 916,02
Soltvadkert	2 794,94
Kecel	2 516,77
Csengőd	1 171,21
Izsák	805,84
Akasztó	790,41
Kaskantyú	750,98
Imrehegy	735,45
Bócsa	572,10
Császártöltés	502,06
Tabdi	419,34
Tázlár	341,64
Soltszentimre	319,99
Páhi	277,87
Fülöpszállás	234,82
<i>Kiskőrösi kistérség</i>	<i>15 149,44</i>

Forrás: *Szőlőültetvények Bács-Kiskun megyében, 2001* (Konrád 2003).

A szőlőültetvények súlyát mutatja az is, hogy a Kiskőrösi kistérség mezőgazdasági területének jelentős hányadát, 22,8 százalékát teszi ki a szőlőterület,³ alig valamivel elmaradva a szántóterület 34,7 százalékos aránya mellett.

A Kiskőrösi kistérség mezőgazdasági területének döntő hányadát (86,7%-át) 9121 egyéni gazdaság műveli, a maradék 13,3 százalékon 96 térségi gazdasági szervezet osztozik. Ez az arány figyelhető meg a szőlőterületek esetében is, a szőlőterület, 86,8 százaléka az egyéni gazdaságok, míg 13,2 százaléka a gazdasági szervezetek művelése alatt áll.

2. táblázat: A használt földterület művelési ágak szerint a Kiskőrösi kistérségben, 2010

Kiskőrösi kistérség	Gazdaságok száma összesen	Egyéni gazdaságok	Szántó	Szőlő		Gyümölcsös		Gyep	Mezőgazdasági terület
				terület összesen	termő- terület	terület összesen	termő- terület		
				hektár					
Gazdasági szervezetek	96	–	1 827,9	1 536,4	1 209,6	176,4	126,9	3 259,4	6 800,5
Egyéni gazdaságok		9 121	17 399,2	10 178,9	9 101,9	2 300,3	2 028,5	14 564,5	44 598,2
Kistérség összesen	9217		19 227,1	11 715,4	10 311,6	2 476,7	2 155,4	17 823,9	51 398,7

Forrás: KSH AMÖ 2012.

A földhasználók számára vonatkozó adatok is azt jelzik, hogy a térségben döntően egyéni gazdaságokat találunk a földhasználók között. Minden művelési ágban az egyéni gazdaságok dominálnak. Fontos térségi sajátosság, és szintén a szőlőágazat súlyát mutatja, hogy a szántóföldhasználók mellett (4957 fő) a legnépesebb csoportot a szőlőterület használók (4136 fő) teszik ki, számuk alig kevesebb a szántóföldet művelőkénél (3. táblázat). A szőlőterület-használók szántóhasználókhoz viszonyított aránya országosan korántsem ilyen kiegyenlített, mindössze 33,9 százalék a Kiskőrösi kistérségben jellemző 83,4 százalékos arányukkal szemben.

³ Országos léptékben a szőlőterület aránya az összes mezőgazdasági területen belül nem éri el a 2 százalékot (1,8%).

3. táblázat: Földterületet használók száma művelési ágak szerint a Kiskőrösi kistérségben, 2010

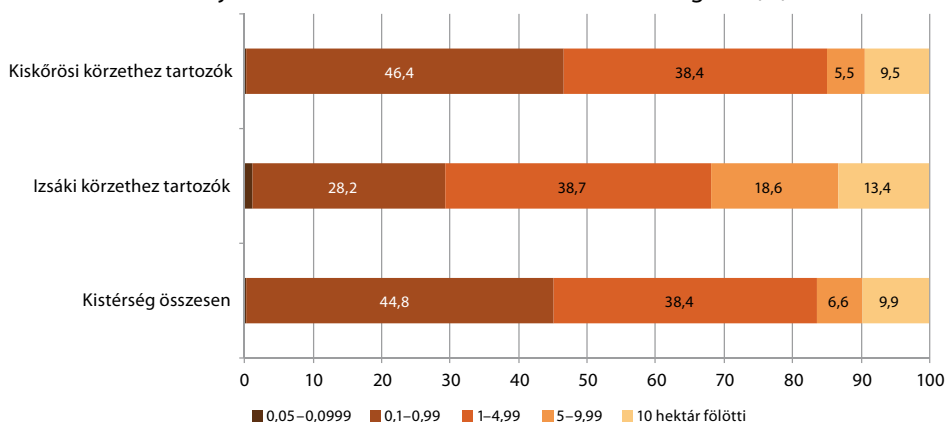
Kiskőrösi kistérség	Szántó	Szőlő		Gyümölcsös		Gyep	Mezőgazdasági terület
		területet	termő-területet	területet	termő-területet		
	használók száma						
Gazdasági szervezetek	44	42	35	16	13	25	83
Egyéni gazdaságok	913	4094	3947	1346	1248	1739	8394
<i>Kiskőrösi kistérség</i>	<i>4957</i>	<i>4136</i>	<i>3982</i>	<i>1362</i>	<i>1261</i>	<i>1764</i>	<i>8477</i>

Forrás: KSH AMÖ 2012.

Fontos birtokszerkezeti sajátosság a helyiek elmondása szerint is, hogy a térségben nincsenek nagy egybefüggő területek; ez az egyik oka annak, hogy igazán nagy gazdaságok nem jöttek létre (illetve ez a folyamat még csak most indult el). A megkérdezettek elmondása szerint a szántóterületeknél 10–15 hektár körüli egy átlagos birtok, és csak néhány termelő gazdálkodik 200 hektár körüli birtokon; ők a térségben már nagy szántóföldi termelőnek számítanak. Az alapvetően elaprózódott birtokszerkezet egyik magyarázata a beékelődő erdő-, legelőterületek viszonylag magas aránya, ami nem kedvez az egybefüggő nagybirtokok kialakulásának. Másik oka a legtöbb térségi településen a szocializmusban létrehozott szakszövetkezeti rendszer, amely a kisbirtokoknak kedvezett, és ez jelenleg is érezteti hatását. Jellemzően kis és közepes nagyságú területeken gazdálkodik viszonylag sok termelő a térségben.

A szőlőültetvények térségi karakterét meghatározza, hogy a Kiskőrösi kistérség települései a Kunsági borvidéken belül két borászati körzethez tartoznak (3. ábra). Fülöpszállás, Izsák és Páhi az Izsáki körzet része, amelybe azonban további öt nem kistérségi település is tartozik (Ágasegyháza, Fülöpháza, Kunszentmiklós, Orgovány, Szabadszállás). A többi kistérségi település a Kiskőrösi borászati körzet része, amelyhez még egy további, nem kistérségi település, Pirtó is tartozik.

3. ábra: A szőlőültetvény területnagyság szerinti megoszlása a teljes szőlőterületen belül a Kiskőrösi kistérségben (%)



Saját szerkesztés a *Szőlőültetvények összeírása, 2001* alapján (KSH 2001).

A kis birtokméret jellemzi a szőlőterületek döntő többségét is a kistérségben. A 2001-es adatok szerint területnagyság szerint a kis, 0–5 hektár közötti szőlőültetvények dominálnak a térségben. A Kiskőrösi borvidéki körzetet lényegében a kistérség egészére jellemző szőlőültetvény területnagyság szerinti megoszlás jellemzi. Az Izsáki körzetben valamivel nagyobbak az ültevények, és a 10 hektár felettiéek száma is meghaladja a kistérség egészére jellemző arányokat. A kérdezettek ugyanakkor nagyfokú birtokkoncentrációról számoltak be. A korábbi teljesen elaprózott birtokokat az utóbbi évtizedben felváltották a nagyobb szőlőbirtokok, bár az egy tagban művelt birtokok aránya továbbra is alacsony maradt a térségben. A szövetkezeti szőlők privatizációja átrendezte a térségi szőlőbirtokok szerkezetét, amit a kivágások és újratelepítések csak tovább erősítettek. Jellemző sajátosság, hogy a birtokterület ma már ismét eléri a rendszerváltás előtti méreteket, jóllehet a termelők számának jelentős csökkenése mellett. A térségben zajló folyamatokat az egyik megkérdezett így jellemezte.

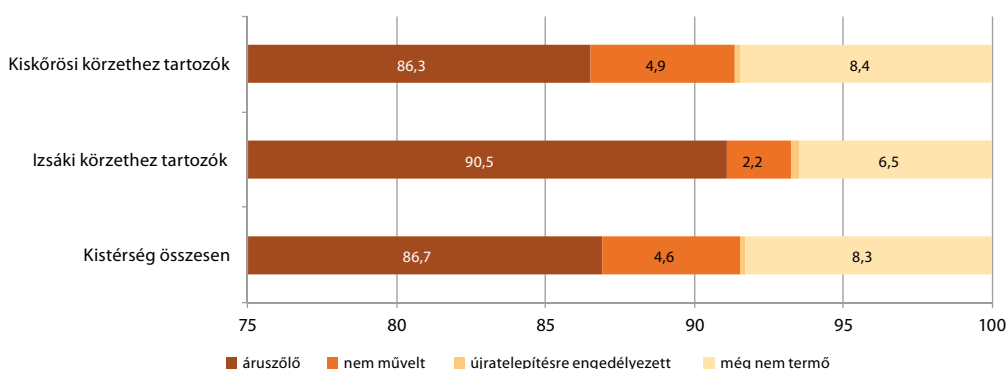
„...hát én hegybíróként kezdtem Tázlaron, mert tázlári vagyok, és ott akkor [a rendszerváltás körül] volt 500 hektár körüli szőlő meg 500 hegyközségi tag. (...) jött a kivágási támogatás, utána olyan szint alá csökkent a szőlő ott Tázlaron, hogy önálló hegyközség nem is maradhatott fent, tehát az összevonódott a soltvadkertivel. És utána megtörtént az újratelepítés, még most is történik. Még. És hát, gyakorlatilag szerintem a 400 hektár körülit újra el is érte, csak nem 500 embernél, hanem 10–12 embernek a kezébe’ van a 400 hektár.

A térség legnagyobb gazdálkodói 30–50 hektár területen gazdálkodnak, de a súlyuk a térség szőlő- és borágazatában elenyésző. A nagyobb gazdaságok alapját jellemzően a földkárptólás adta, míg a kisebb gazdaságok birtoknövekedése alapvetően a vásárlásokra épül. A legtöbb termelő – a nagyobbak is – családi gazdaság vagy őstermelő gazdasági

formában tevékenykedik, a társas cégformát jellemzően azok választják, akik borászattal is foglalkoznak. A szőlő- és borágazat azonban jelentős mértékben szétválk a térségben, de erre a későbbiekben még részletesen is kitérünk.

A Kiskőrösi térség jelenlegi mezőgazdasági és ezen belül szőlőbirtok viszonyait meghatározza, hogy a '90-es években a kedvezőtlen időjárási és bizonytalan piaci körülmények miatt jelentős telepítések nem történtek. Számos területet hagytak el a termelők, és a '90-es évek végére a termőszőlő területe csökkent. A kedvező támogatási környezet hatására ez a csökkenés a '90-es évek végén megállt, majd új fejlődésnek indult. A támogatások felhasználásával új borászati üzemek jöttek létre, megindultak a külföldi beruházások is (Keresztes 2011). Új szőlőültetvények telepítésére is sor került, döntően az uniós támogatásoknak köszönhetően. Így mára a kivágásokat követő újratelepítések révén a szőlőterület nagysága lényegében visszaállt az eredeti, azaz a rendszerváltás előtti méretekre.

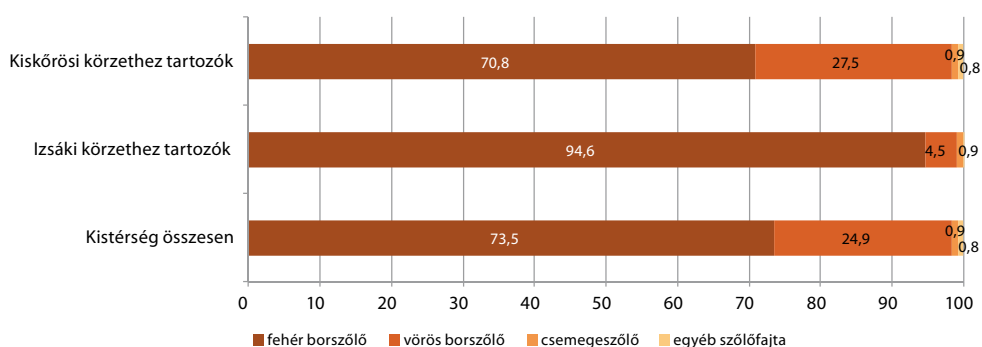
4. ábra: A szőlőültetvény jellege a Kiskőrösi kistérségben (%)



Saját szerkesztés a *Szőlőültetvények összeírása, 2001* alapján (KSH 2001).

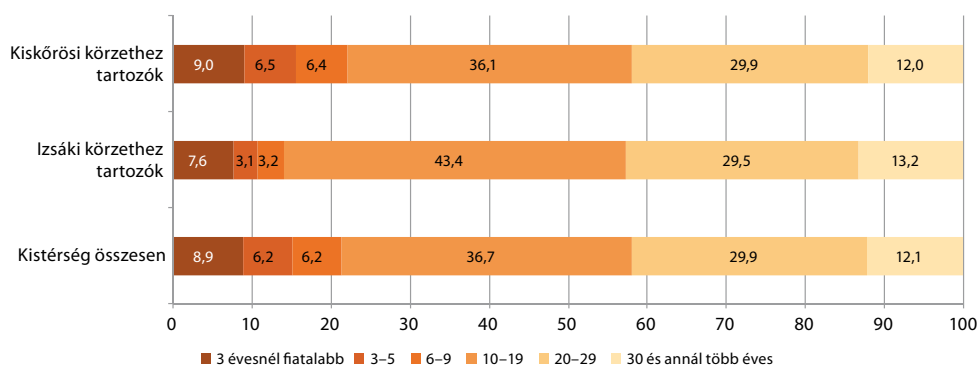
A 2001-es adatok tanúsága szerint a kistérségben jellemzően áruszőlő-termelés folyt, és a szőlőterületek döntő többsége művelés alatt állt (4. ábra). Az új, még nem termő terület aránya nem éri el a 10 százalékot, és az Izsáki körzetben valamivel alacsonyabb, mint a térség egészében. Az újratelepítésre engedélyezett szőlőterületek aránya elenyésző a teljes kistérség területén.

A borvidéki sajátosságoknak megfelelően a kistérségben a fehér borszőlő termelése dominál, és ez különösen igaz az Izsáki borvidéki körzetre, ahol 94,6 százalék a fehér borszőlőültetvények aránya (5. ábra). A vörös borszőlőültetvények csak néhány településre koncentrálódnak a Kiskőrösi borvidéken (Kiskőrös, Kecel, Császártöltés, Bócsa), éspedig 27–30 százalékos arányban. (Lásd *Függelék*). Csemegezőlő és egyéb szőlőfajták szinte nincsenek a térségben.

5. ábra: Szőlőültetvények fajtaszerkezete a Kiskőrösi kistérségben (%)

Saját szerkesztés a *Szőlőültetvények összeírása, 2001* alapján (KSH 2001).

A kistérségben a 2001-es adatok alapján a szőlőterületek döntő hányada 10 és 30 év közötti volt. Valamivel nagyobb a 10–20 év közötti ültetvények aránya, amely azt erősíti, hogy a kistérség gazdálkodói éltek az ültetvénytámogatási pályázatok lehetőségével.

6. ábra: A szőlőültetvények életkora a Kiskőrösi kistérségben (%)

Saját szerkesztés a *Szőlőültetvények összeírása, 2001* alapján (KSH 2001).

Az egyik megkérdezett mondta:

„Viszonylag jó szerkezetű ültetvény, szőlőültetvény rendszerünk van, már bor és fajták tekintetében. Az utóbbi időkben volt egy ilyen szerkezetátalakítási támogatási rendszer, aminek keretében azért évente egy olyan 70–80 hektárnyi ültetvény újul meg. Most az nagyságrendileg 10 százaléka az össz-ültetvényterületünknek, én úgy gondolom, hogy ez egy ideális szám ahhoz, hogy megfelelő korú és állapotú ültetvényeink legyenek. Jó volt ez a szőlőszerkezet-átalakítás, mert ugye, kvázi nulla forintért a gazdának a végén van egy megfelelő állapotú, korszerű ültetvénye.”

A Kiskőrösi kistérség szőlőbirtokairól tehát összességében elmondható, hogy bár nagyságrendileg nagy eltérések vannak, de minden település rendelkezik szőlőültetvényekkel. A térségben sok szereplő vesz részt a szőlőágazatban, döntően egyéni gazdálkodóként, a gazdasági szervezetek aránya az adatok alapján nagyon alacsony. Az uniós ültetvénytámogatási rendszernek köszönhetően a térségben a termőkorú ültetvények dominálnak, a nem művelt vagy kiöregedett szőlők aránya csökkenő tendenciát mutat. Jellemzően kis méretű birtoktestek vannak a térségben, ugyanakkor a tulajdonosi koncentráció növekedésnek indult az elmúlt évtizedekben.

A szőlő- és borágazat szereplői a Kiskőrösi kistérségben

A térség fő megélhetési forrása a szőlő és a bor. Döntően vegyes fajtaszerkezetű szőlőültetvények vannak itt, ami azt jelenti, hogy a minőségi borszőlőtől a magas terméshezamú fajtákig minden megtalálható. Három eltérő arculatú szőlészeti-borászati terület van a térségben: Izsák–Páhi területén az Arany sárfehér a meghatározó fajta, Kecel–Császártöltés térségére a minőségi fajták jellemzőek, míg Kiskőrös–Soltvadkert–Csengőd–Tabdi–Akasztó–Kaskantyú–Soltszentimre–Bócsa–Tázlár a vegyes fajtaszerkezetű szőlőültetvények térsége, itt a legjellemzőbb szőlőfajták az Ezerjő, a Kadarka, a Kékfrankos, a Cserszegi fűszeres és a Bianca. Az elmúlt évek fontos változásaként határozható meg a nagy termésátlagú Bianca szőlőfajta előretörése, amely minden területen megfigyelhető. Így számolt be a Bianca térnyeréséről az egyik megkérdezett:

„Azért inkább az a jellemző, hogy az árutermő ültetvényeken a gazdák inkább az alacsonyabb munkaerő-igényű és kisebb ráfordítással előállítható szőlőket preferálják, most a Biancát az egyik térségben. Nem csak a térségben, szerintem az egész Kunságra jellemző ennek a Biancának az előtörése. Hihetetlen sebességgel növekszik a Biancának a termőterülete, 2008-ba’ volt 41 hektárunk nagyságrendileg Biancából, itt az Izsáki Hegyközségbe’ most 182 hektár van.”

A Bianca térnyerése azért lényeges, mert a különböző szőlésztípusok és még inkább a borászok eltérő csoportjai erőteljesen kapcsolhatók a különböző szőlőfajtákhoz. Bár a térségen belül is vannak területi eltérések a fajták között, a kisebb termelőkre inkább jellemzőek a minőségi fajták, amit döntően a minőségi bortermelésre szakosodott családi borászatok dolgoznak fel. Ugyanakkor a szőlészeti vállalkozások a nagy terméshezamú fajtákat és ezek közül is leginkább a Biancát részesítik előnyben, amelynek pedig jellemzően a borászati vállalkozások a fő felvevőpiacai. Ennek okán a térség szőlő- és borágazatának szereplői között megfigyelhető egyfajta ellentét, ami döntően a szőlőfajták körüli vitákban és ellentétekben manifesztálódik. Azaz a családi pincészetek számára elsődleges cél a kistérség borkultúrájának és a térségi bortermelés pozitív imázsának felépítése és elismertetése, ezért a minőségi szőlőfajták térségen belüli megerősítéséért és megvédéséért, valamint a nagy hozamú, de alacsony minőségű fajták visszaszorításáért küzdenek. Ugyanakkor ezek a kis családi borászatok a térségi szőlőtermésnek növekvő, de még mindig csak

kis részét használják fel, ami azt is jelenti, hogy csak kevés helyi szőlőtermesztő számára jelentenek piacot. Ezzel szemben a térségben hagyományosan is jelen lévő, tömegbort előállító vállalkozások és az őket kiszolgáló szőlőtermesztők a kisebb munkaigényű, olcsóbb, mennyiségi fajták termesztésében érdekeltek. Hozzáteve, hogy a mennyiségi bortermelők nemcsak a térségi szőlőre támaszkodnak, hanem nagyban építenek a külföldi, döntően olasz folyóbor feldolgozására is, ami pedig a nagy terméshozamú fajtákra szakosodott termelők számára jelent versenytársat. Így nem véletlen, hogy a minőségi fajták mellett kardoskodók érvelésében központi elem, hogy nem csupán a minőségi borászatok és a térség imázsa szempontjából fontos a minőségi szőlőfajták megerősítése a térségben, de a szőlőtermesztők hosszú távú érdekeit is ez szolgálja, mert az olasz folyóborral nem tudják felvenni a versenyt, így piac nélkül maradhatnak.

„Mindenkinek megvolt a maga helye. És aztán elkezdett egyre több olasz bor beáramlani az országban, az ország minden térségébe, lehet ezt mondani, de a Duna-Tisza köze volt ebben is élenjáró. (...) és ugye, itt volt a magyar felvevőpiac, egyrészt az volt a fontos nekik, hogy rendkívül olcsón tudjanak PET-palackos bort előállítani. (...) ez (...) árletörő hatással volt az utóbbi, főként a 2013-as évben csúcsosodott ez ki, hogy a magyar borok eladhatatlannak váltak. (...) katasztrófaállapot volt itt szüretben, rettenetesen sok elkeseredett termelő volt, egyrészt ugye, nem volt jó az évszám a rengeteg eső miatt, nem is termelt sok fajta, amik érzékenyebbek voltak a sok esőre, ráadásul nagyon alacsony volt a szőlő ára. (...) Mi itt az Alföldön főként egy asztalibor-termő vidék vagyunk. Ugye, a rengeteg Biankánkkal, a rengeteg napsütéses óránkkal, amivel azért elég szép terméseket tudtunk előállítani. Tehát tulajdonképpen mi ezt úgy éljük meg, hogy büntetik az asztali bort, teljesen feleslegesen.” (borászati vállalkozás alkalmazottja)

A továbbiakban egy-egy jellegzetes példa segítségével mutatjuk be a kistérség szőlő- és borágazatának szereplőit.

Az ágazat három fő szereplőcsoportból, a szőlészekből, borászokból és a termelői csoportokból, értékesítő szövetkezetekből tevődik össze. A szőlészek esetében az üzemnagyság alapján kétféle típust a családi gazdaság formájában működő szőlészgazdaságokat és a szőlőtermesztő vállalkozásokat különböztethetjük meg. A borászatok esetében is az üzemméret alapján két típust azonosítottunk: a családi keretek között tevékenykedő kisebb borászatokat és a nagyobb volumenben termelő borászati vállalkozásokat, melyeknek az előállított termék alapján további két típusa van jelen a térségben: a fejlett technológiát alkalmazó lédig borgyártó és a nagy mennyiségben táj- és asztalibor-gyártó (PET-palackos/kannás) vállalkozás.

A feldolgozott adatok és az interjúk alapján csoportosított szereplőtípusokat a 4. táblázat mutatja.

4. táblázat: A szőlészeti - és borászati üzemek típusai a Kiskőrösi térségben

Szereplőtípus	Fő tevékenység	Üzemméret	Termelés volumene	Munkaerő-igény	Érdekérvényesítési képesség
Szőlészgazda	szőlészet	kicsi	kicsi	kicsi	gyenge
Szőlész vállalkozó	szőlészet	közepes és nagy	nagy	közepes + gépesítés	közepes
Családi borászat	borászat	kicsi és közepes	kicsi és közepes	nagy	erős
Borászati vállalkozás	borászat	közepes és nagy	nagy	közepes+ gépesítés	közepes
Termelői csoportok	borászat	–	közepes és nagy	közepes	erős

Saját szerkesztés.

A térség szőlészeti és borászati szereplői közötti különbségek alapját a fő tevékenység-formán, valamint a birtok- és üzemméreten túl a termelés volumene, a munkaerő-szükséglet és az érdekérvényesítési képesség adja.

Szőlészgazdálkodók

A szőlő- és borágazat bár számos ponton összekapcsolódik, a szőlészet mégis külön ágazatként jelenik meg a térség gazdaságában. A családi keretekben gazdálkodó szőlőtermelők – noha döntően saját fogyasztásra borkészítéssel is foglalkoznak – megélhetése a szőlőtermesztésen alapszik.

Keceli szőlősgazda – családi gazdaság

A keceli család privatizációval kapott vissza 6 hektár szőlőterületet. A gazdálkodó, bár eredeti végzettségét tekintve a szolgáltató szektorhoz köthető, a kilencvenes években elkezdett a szőlőtermesztéssel foglalkozni, és ehhez számos gazdálkodói tanfolyamot (ezüstkalászos és aranykalászos gazda) is elvégzett, amit részben a pályázatok feltételrendszere is megkövetelt. 1998-ban 4 hektár szőlőtelepítést hajtott végre önerőből, majd 2002-ben további 1,5 hektárt pályázati támogatásból. Jelenleg a család 6 hektáron gazdálkodik, ennek döntő része 10–20 éves közötti ültetvény, amelynek többségében szőlőtermesztés folyik. Döntően a borászati körzetet jellemző minőségi fajtákat (kadarka, olaszrizling) termel, és van csemege-szőlője is, valamint van egy hektár alma és 800 négyszögölön meggyfa. Továbbá 250 cseresznyefája, 145 meggyfája (ebből 85 termő) és 150 szilvafája van, és emellett valamennyi belterületi kert is tartozik a gazdasághoz. A termés döntő részét viszonteladókon keresztül értékesíti, és alapvetően nem tudja, nem követi, hogy hol kerül feldolgozásra a termés. Korábban foglalkozott zöldségtermesztéssel is, de mivel nem tudta értékesíteni, zöldséget az elmúlt években már csak saját fogyasztásra termelt.

Ma már a gyermekei (fia és veje) is szőlőtermesztéssel foglalkoznak, 40 hektár szőlőn gazdálkodnak és további 30 hektárt telepítettek. Ő azonban külön üzemet működtet a 6 hektár területen.

Aktívan kihasználja a pályázati lehetőségeket, bár úgy gondolja, hogy ennek a feltételei egyre szigorodnak, egyre nehezebb megfelelnie a követelményeknek és egyre nagyobb többletköltséggel is jár a számára.

„Na most 2003-ban, 2002-ben, akkor már volt ez az uniós pályázati lehetőség, ez az integrált [agrár-környezetgazdálkodási] pályázat, ebbe én beléptem az első ciklusban, és végig is vittük az első ciklust, a második ciklusban is pályáztam, sikeresen. Na most a második ciklusban, ugye, most az uniótól kapunk 137 ezer forintot, ugye, nem tudom, hogy a mai állapot az, hogy áll, hogy majd decemberben mit fognak erre kifizetni, ennek egyre nőttek a feltételei. Ugye, amit elvártak ezért a pénzért. Ugye, minden évben: 5 évenként talajmintát kellett csináltatni, trágyázási tervet kellett készíteni, minden évben levélmintát kellett csinálni, csak piros vagy csak zöld növényvédőt, csak környezetbarát növényvédő szereket használhattunk föl. Na most azt tudni kell, hogy a kereskedelem tudja ezt, hogy itt mit használhatunk föl, ezek gyönyörűen szépen megemelték azoknak a növényvédő szereknek az árát, amelyikek, ugye, ezekben az ízében felhasználhatók voltak.”

Fontos problémaként jelölte meg a térség és a térségi szőlősgazdaságok szempontjából a munkaerő-piaci helyzetet. A munkanélküliség a városban a kérdezett szerint magas, kb. 80 fő állandóan alkalmazásban van a közmunkaprogramban. Ennek ellenére a szőlősgazdák munkaerőhiánnyal küzdenek, az általuk felajánlott napidíjért ugyanis nem mennek el az emberek dolgozni. A másik oldalon a nagyobb termelők viszont inkább gépesítenek, és nem törekednek a munkahelyteremtésre. A kis gazdaságoknak szükségük lenne munkaerőre, de nem tudnak versenyképes béreket kínálni, míg a nagy gazdaságok, amelyek tudnának versenyképes fizetést adni a dolgozóiknak, nem töreksznek a munkahelyteremtésre a kérdezett véleménye szerint.

„Itt Kecelen körülbelül 2400 hektár szőlő volt, most azt hiszem, hogy olyan 1700 hektárnál tart a Keceli Hegyközségnek a területe, ezek a gazdák, ugye, túlnyomórészt már le kell, hogy szüreteltessünk géppel, mert az élőmunka... – nincs rá. Nincs rá ember. Nincs, nem is akar eljönni 4000 forintért. De mondja meg, amikor 30 forint volt a szőlő, miből fizessünk 6–7 ezer forintot egy napra?”

Nagy változásként érzékeli a kérdezett szőlősgazda a bortermeléssel kapcsolatos szabályozási környezet átalakulását az elmúlt 20 évben. Bár meg lenne rá a kellő eszközkészlete, ma már a termést feldolgozatlanul értékesíti, mert a folyóbort törvényesen nem tudja értékesíteni, annyit pedig nem tud termelni, hogy érdemes lenne a palackozási, címkézési követelmények teljesítésének a feltételeit megteremteni.

„Ugye, kilencvenben, mikor jövedékessé tették a bort, amikor itt, ugye, az átalakulás volt 89'-ben, én nagyon sokat jártam Pestre fuvarba, vagyis piacozni a III. kerületbe. Kérem szépen, itt a térségből 50–60 autó ment és vitte a kis letisztult, megtermelt borát. Eladta. Léteztünk belőle. Most el kell, hogy adjuk a borásznak, az csinál belőle egy nagy moslékot. Énnekem van olyan vörösborom, hogy befogja az ízét. Nem vihetem oda sehova. Mert nem tudom megteremteni neki az alapját.”

A másik fontos változás az egyéb termékek (zöldség, gyümölcs) értékesítési feltételeinek megváltozása. A '90-es években a legfontosabb értékesítési forma a budapesti piacozás volt, ennek volumene jelenleg nagyon kicsi. A nagy áruházláncok hatására a piaci áru iránti kereslet jelentősen lecsökkent.

„Piacoztunk mi egy 20 éven keresztül [Budapesten]. De mikor azt láttam, hogy az általam megtermelt krumpli, sárgarépa, zöldségért nem tudok annyit kapni, (...) hogy a költséget fedezze, akkor meg kell állni, itt vége.”

Az előrelépést a feldolgozásban látná a gazdálkodó, de ebbe több okból sem vágott bele. Egyrészt túl nagy beruházásokat igényelne számára, amihez hitelt kellene felvennie, de ezt semmiképpen nem szeretné. Másrészt, bár bizonyos feltételei (hűtőkamra) megvannak a feldolgozásnak, a szabályozások szigorúsága és bonyolultsága miatt mégsem foglalkozik vele.

„Hát nézze, én próbálkoztam olyan irányba, hogy szerettem volna egy ilyen almafeldolgozót vagy szárítót vásárolni. De itt olyan pénzeket kérnek, egy francia berendezést néztünk, 6 millió forint. Én ennyit nem tudok áldozni rá, nincs miből. Nincs miből, hitelből? És ha véletlen nem jön be, akkor vigyék el a házat? Nem, nem lehet.”

Összességében problémásnak látja a helyi és térségi termelők helyzetét, bár a településen a legtöbb család valamilyen módon kapcsolódik a szőlőtermesztéshez. Ennek ellenére úgy gondolja, hogy az ágazat jövője nem biztosított, a fiataloknak nincs jövőképe, és a jelenleg a mezőgazdaságban dolgozók pedig megélhetési gondokkal küzdenek. Fontos problémának látja, hogy a helyi/térségi (és országos) üzem- és birtokméret nem kedvező, nem segíti a vidék társadalmi megtartóképességének és munkahelyteremtő képességének fejlődését. Szerinte az 50 hektáros birtok lenne kedvező, ami megfelelő megélhetést biztosítana és munkahelyet is teremtené, ezen méret alatt gazdasági nehézségek, föllette pedig a munkahelyteremtés ellen ható tényezők (modernizáció, gépesítés) a jellemzőek.

A bemutatott eset alapján a térség szőlősgazdálkodóinak típusjegyeiként a következőket emelhetjük ki: kis birtokméret és alapvetően a család munkaerejére épülő termelés. Típusosnak tekinthető ismérve még az esetnek, hogy külső munkaerőigénye a szezonális munkák idejére tehető, amit döntően a helyi szabad munkaerőből biztosít. Továbbá, megvannak a saját bejáratott csatornái, de új kapcsolatokat főként bizalmi okokból nehezen teremti. A térségi kis szőlőtermesztő gazdaságokra jellemző tulajdonságként jelenik meg

ebben az esetben is, hogy a szőlőtermesztés mellett kiegészítő jelleggel zöldség- vagy gyümölcsstermesztéssel is foglalkoznak, de csak saját fogyasztásra. Ugyancsak típusosnak tekinthető, hogy bár megvannak a bortermeléshez szükséges eszközei, a szőlőfeldolgozást az elmúlt évtizedekben a szabályozási környezet szigorodása miatt visszaszorította, és ma már csak saját fogyasztásra termel bort. További a kistérségi szőlészgazdákat jellemző típusjegyként azonosíthatjuk, hogy fejlesztéseit jellemzően önerőből fedezi, pályázati aktivitása esetleges és alapvetően gyenge, hitelt nem szívesen vesz fel. Ebből következően az ilyen típusú gazdaságok pályázati potenciálját is meghatározza az önerő mértéke. Érdekvégyesítési képességük általában gyenge.

Szőlőtermesztő vállalkozások

A családi gazdaságok mellett megtalálhatók a térségben a szőlőtermesztő vállalkozások is – nemritkán kiegészítő tevékenységként –, amelyek nagyobb birtokméreten specializáltan foglalkoznak szőlőtermesztéssel, és termésüket a helyi nagyobb borászati üzemek számára értékesítik. Számos esetben a vállalkozó főtevékenysége nem kapcsolódik a mezőgazdasághoz, a földvásárlás esetükben befektetési céllal, a szőlőtermesztés pedig kiegészítő jövedelemszerzés céljából történik.

Kiskőrösi befektető szőlősgazda

A cégtulajdonosok befektetési céllal 2010-ben vásároltak meg egy nagyobb, 23 hektáros szőlőterületet. Céljuk az volt, hogy a könyvelő vállalkozásukban megtermelt profitot befektessék termelő vagyomba, és ezért vásároltak – a térségben jellemző termelési formának megfelelően – szőlőbirtokot.

„23 hektár földet vásároltunk 10-be’, és akkor elkezdünk a telepítéseket. Ugye, állami támogatásból, meg kellett mindent finanszírozni, de állami támogatásból lett telepítve ez a szőlő igazából. Idén volt az első termés, ami még nem teljesen, mert még csak 3 éves.”

A tulajdonosok a termelésben nem vesznek részt, de minden munkafolyamatot megterveznek és megszerveznek. Minden döntésüket a gazdasági racionalitás irányítja. Minden pályázati lehetőséget igyekeznek maximálisan kihasználni.

„...a szőlő telepítése az pályázatos volt, meg egy spárgaterületünk az pályázatos volt, meg most vettünk gépeket, (...) októberben zárult le géptámogatás, arra vettünk gépeket.”

A mérethatékonyság, a gazdaságosság határozza meg a döntéseiket, és a gépesítés mértékét is. Szakértőket alkalmaznak a különböző munkafolyamatok irányításához. Ők azonban a munkafolyamatokban nem vesznek részt, csak az irányítást végzik, döntően távolról.

„...azért heti egy napot körülbelül, vagy fél napot foglalkozunk vele, de nem megyünk ki, de sem traktorra nem ülünk, se nem porolunk a szőlőbe, (...) az irányítás meg a döntést, azt mi hozzuk.”

Gazdasági racionalitásból egészítették ki például a szőlőtermesztést spárgatermesztéssel is.

Bár a cégtulajdonos arról panaszkodott, hogy nincs összefogás a térségi termelők között, ő megszervezte, hogy a szomszéd gazdával közösen alkalmazzanak őrt a seregélyinvázió idejére. A cég jelenleg egy fő állandó alkalmazottat (traktoros) és 10–15 fő rendszeresen foglalkoztatott időszakai munkaeőt alkalmaz, utóbbiakat tavasztól ősziig, és döntően ugyanazokat a térségi munkavállalókat, külföldi munkavállalót nem vettek fel.

„...ott van egy kör, akik ismernek, meg akik járnak napszámba és akkor hozzánk járnak. Meg értenek is hozzá, nálunk nincs nagyon román vendégmunkás vagy külföldi, olyan volt, hogy már ott lakott rég Pattantyú, már régóta, és akkor járt, tehát nem ilyen beugró csavargó, hogy átjött egy hónapra. Meg aki nem felel meg, nem kell jönni. Hál’ istennek nem vagyunk ilyen probléma, tehát munkaerő-problémába, hogy most annyira mindenféle emberhez ragaszkodni kellene.”

A munkaerő-felvételt és -irányítást családon belül intézik, a napszámosokkal a cégtulajdonos szülei, míg a napszámosok bérezésével és kifizetésével maga a cégtulajdonos foglalkozik.

A tulajdonosok több szempontból is beágyazottak a helyi mezőgazdaságba. Egyrészt a szülei is foglalkoztak szőlőtermesztéssel. A térségi mezőgazdaság szereplőivel való kapcsolatukat a helyi származás mellett még inkább meghatározza, hogy a főfoglalkozásukon keresztül (könyvelési cég) kapcsolatban állnak a térség legnagyobb termelőivel és feldolgozóival. Rajtuk keresztül információhoz, piachoz és új termelési lehetőségekhez egyaránt hozzájutnak.

A szőlészeti vállalkozások a rendszerváltást követően profitorientált cégekként jöttek létre a térségben. Sokan vásároltak a térségben szőlőbirtokot befektetési és jövedelemtermelési céllal, amint azt a fenti eset is példázza. Jellemző vonása ezeknek a vállalkozásoknak, hogy a cégtulajdonosok sokszor egyáltalán nem kötődnek a földhöz, illetve a kötődésüket (pl. paraszti származás) felülírja a gazdasági racionalitást szem előtt tartó, profitorientált vállalkozói attitűd. Fontos típusjegyként azonosítható, hogy a gazdasághoz kapcsolódó feladatokat szakemberekre bízzák, a munkákat alkalmazottak végzik. A térségi szőlő- és borágazat hálózataiban aktívan részt vesznek, érdekérvényesítő képességük jó.

Termelői csoportok

A 2000-es évektől egyre nagyobb számban jelentek meg termelői csoportok a térségben. Termelői csoport működik Izsákon, Kecelen, Kiskőrösön, míg beszerző és értékesítő szövetkezet Csengődön. A megalakult és működő termelői csoportok több környező település szőlőtermelőit tömörítik.

Az izsáki Arany Sárfehér Szőlő és Bortermelő Szövetkezete

Az izsáki Arany Sárfehér Szőlő és Bortermelő Szövetkezete az egyik legjelentősebb termelői csoport a térségben. 2003-ban 150 Izsák és környéki szőlőtermelő összefogásával jött létre. 2006-ra a szövetkezet taglétszáma 546 főre nőtt. A tagok többsége kistermelő, de néhány nagyobb gazdaság is csatlakozott hozzájuk. Fontos, hogy a tagok egy része csupán kiegészítő tevékenységként végzi a szőlőtermelést. A szövetkezet fő feladata a feldolgozás, borkészítés, értékesítés. 2006-ban összefogva a Helvéciában és Orgoványon működő termelői csoportokkal, állami garanciavállalás mellett, hitelből megvásároltak egy nagyobb borászati üzemet Izsákon. Fontos további előrelépést jelentett, hogy ugyanebben az évben az Arany Sárfehér szőlő államilag elismert, eredetvédett fajta lett. 2006-tól a szövetkezet nagy volumenű pezsgőgyártásba kezdett, amit minőségi bor- és üdítőital-gyártással is igyekezett kiegészíteni. A szövetkezet feladatai közé tartozik a szüret megszervezése, a feldolgozás és az értékesítés. Emellett még adminisztratív segítséget is nyújt tagjai számára, képzéseket szervez és érdekvéonyesítő tevékenységet is ellát. A tagok pedig a megtermelt szőlőt döntően a szövetkezetnek adják el.

A feldolgozóüzem megvásárlásával és a pezsgőgyártás beindításával a szövetkezet jelentős marketingtevékenységbe is kezdett 2006-ban. A térség természeti kulturális hagyományaira, értékeire építve új márkákat hoztak létre. A magyar piacra készült Arany sárfehér szőlőből készített minőségi bor címkéjén például a kanalas gém található. Egy másik bormárkanévként pedig a Csontváryt választották, amely egyszerre utal a szőlőfajta apostolára, Kostka Lászlóra és bátyjára, a híres magyar festőre. A döntően külföldi piacra szánt pezsgőmárkák esetében már előtűntek nemzetközi szimbólumok is. Emellett még fontos termékként jelentek meg az ökológiai termesztésű szőlőből készült biopezsgők és bioborok (Kelemen et al. 2007).

A kezdeti fellendülést követően azonban a szövetkezet életében komoly gondok következtek. Az új termékek bevásárlóláncokban való értékesítését a kiszerelőanyag, azaz az üveg hiánya, illetve késedelmes szállítása megakadályozta 2008-ban. A szövetkezet Olaszországból megrendelt palackszállítmánya nem érkezett meg időben. A belistázott termékek elmaradása miatt a szövetkezetet a multinacionális bevásárlóláncok szankciókkal sújtották. De még nagyobb gondot okozott az elmaradt bevétel, mivel a második évtől a szövetkezetnek törlesztenie kellett volna a felvett hiteleket, ám a szükséges összeget – az erősödő árverseny szorításában – nem tudták kitermelni. Végül a szövetkezet a borászati üzemet eladni kényszerült.

Bár a nagy borászati üzem kikerült a szövetkezet tulajdonából, és a tagok számára sem jelent már akkora felvásárlói piacot, a feldolgozás nem szűnt meg a szövetkezetben: rendelkezik saját pincészettel és borászattal, ahol továbbra is minőségi termékek gyártásával foglalkozik. S bár nem a vágyott méretekben, de működik és fejlődik, termékei a nagyobb élelmiszerláncok polcain és a kisebb borszaküzletekben egyaránt jelen vannak.

„...az izsáki Arany Sárfehér Szőlő és Bortermelő Szövetkezet az ugyanúgy megvan, ugyanúgy működik, ugyanúgy integrál, és hát mondhatom azt, hogy a tavalyi adatok alapján 436 taggal 23 gazdasági társasággal 1560 hektár szőlőültetvényel...”

A szövetkezet továbbra is őrzi jelentős integrátori szerepét a térségben, bár az egyedi márkák bevezetése nem sikerült, jelentősége a térség szőlő- és borgazdaságában tagadhatatlan. Feladatot vállal a technikai háttér biztosításában a tároláshoz, az alapanyag-előkészítéshez és az értékesítéshez. Tagjainak kedvezményes áron kínál alapanyagokat (műtrágya, növényvédő szer, kötőanyag stb.) és különböző szolgáltatásokat (talajmunka, növényvédelem, betakarítás). Továbbá segítséget nyújt a pályázatokban. Emellett termelői számára szakmai rendezvényeket tart. Fontos szerepet vállal a térségi fejlesztési programok összehangolásában, az eredetvédelem és a minőségi bortermelés megerősítésében, a térségmarketingben.

Szerepét, célkitűzését a következőképpen fogalmazta meg a szövetkezet egyik vezető személyisége:

„Tudom, hogy a fejekben még ott van a régi szövetkezi típusú tszcs-s emlék hangulat, ez az idős gazdák fejében van. Na de nézzük meg azt a szép irányt, amit a fiatal gazdák, akik nem fertőződtek meg a múlttal, és egy új irányt akarnak, és ebből akarnak megélni, de induláshoz nincs meg az, hogy a saját szőlőjét feldolgozza, teljes mennyiségét értékesítse, hanem fokozatosan fogja fölfejleszteni, és majd lesz később önálló családi vállalkozó, de ezeken az integrátor szervezeteken tudna ő is megerősödni és indítani a gazdálkodását, a vállalkozását.”

Borászatok

A borászatoknak két jellegzetes típusát különböztethetjük meg a térségben. A borászati vállalkozásokat, amelyek jellemzően nagy volumenű folyóbortermeléssel foglalkoznak, közöttük megtalálhatók a minőségi bort termelők (pl. pezsgőalapanyag) és a PET-palackos vagy kannás/dobozos bort értékesítők is. A másik típust a családi borászatok képviselik, ahol a hangsúly nem a mennyiségen, hanem a magas minőségen van.

Borászati vállalkozás – Kiskőrös

Az 1997-ben alakult kiskőrösi cég kezdetben szőlészeti és borászati gépek forgalmazásával foglalkozott, utána váltott át a borászatra. Kezdetben a családi szőlőket dolgozták fel, majd – alapvetően földvásárlással – fokozatosan növelték a földterületet. 2003-ban hozták létre a borászati céget. Jelenleg 80 ezer hektoliter a tárolókapacitásuk, 60 hektár saját szőlőterületük van, valamint egy borkóstoló és látogató központjuk, ahol borversenyeket, szőlészeti-borászati konferenciákat, borlovagrendi találkozókat tartanak. Van egy szőlőmag-olaj-sajtoló üzem is, amivel a borászati tevékenység melléktermékét kívánják hasznosítani. Ez a tevékenység 2014-ben indult el. A helyi turizmusba nem kapcsolódtak be, inkább nagyobb országos szakmai rendezvényeket tartanak. Céljuk inkább az országos minőségi termelői hálózatokban való részvétel, mint a kistérségi kapcsolatok. Minden évben versenyeztetik a boraikat, jó eredményekkel.

A cégvezető nem borász, közgazdászként indította el vállalkozását. A cég számos uniós pályázatot valósított meg. A pályázás a cég növekedésével egyre könnyebbé vált részben

a bankok bizalma, részben az önrész megléte miatt. A pályázatokat a közgazdász végzettségű cégvezető írja és menedzseli.

Tíz alkalmazottja van; négy fő dolgozik a borászatban, egy főborász, egy borász és két pincemunkás mellett egy fő végzi a gépi mezőgazdasági munkákat. Van egy üzletkötő, aki alkalmoszerűen dolgozik, egy adminisztrátor és egy éjjeliőr.

Az idénymunkákat (a metszést és zödmunkát) egy Kiskőrös melletti faluban élő nyugdíjas asszonyokból álló napszámos csapattal végeztetik már évek óta. Többségük tévesz nyugdíjas. A munkák többségét azonban géppel végzik, a szüret is gépi szüret.

Mezőgazdasági bémunkát – gépi szüretet és ültetvénytelepítést – is vállalnak a meglévő gépparkkal, amelyet egy mezőgazdasági alkalmazott lát el.

A tároló- és feldolgozókapacitás alapján ez a cég az egyik legnagyobb a térségben. Megkülönböztetik magukat a minőségi palackos borkészítőktől és a PET-palackos vagy kannás mennyiségi borkészítőktől is, mivel ők nagy mennyiségben állítanak elő magas szintű technológiával készített minőségi lédig bort. Köztes szereplőként határozzák meg magukat.

„...vagyunk mi középen, akik megpróbáljuk a térség problémáját is megoldani, hogy a nagy mennyiségű szőlő felvásárlása, mert ezt egyik szélső szegmens sem veszi fel, se a minőségi, se a PET-palackos, tehát mi rengeteg szőlőt veszünk évről évre (...) A szőlőtermelők szempontjából nagyon fontos szerepet töltünk be, mert megveszszük mindenki szőlőjét, a bácsika kis 10 mázsáját is meg a nagy termelő 18 hektárán termett szőlőt is. Mert, ugye, a másik szegmensben a minőségi borászok lecsipkedtetik a termelővel, különválogattatják, külön tiszta ládába tetetik, (...) de nyilván a térség hírnevét ők hozták helyre... és van a másik rész, akik vállalkozók, akik nem borászok, akik valamikor elkezdtek ezzel foglalkozni, mert üzlet volt benne, és horribilis tőkét fektettek be, így muszáj csinálni, és nem törődnek a minőséggel, ők azok, akik behozzák az olasz bort, és nem érdekli őket a helyi szőlő, sem a minőség, csak az ár.”

A cég pezsgőalapanyagot is készít, amelyhez nagy mennyiségű szőlőre van szükség, amit korszerű technológiával dolgoznak fel. Nagy tételben állítanak elő jó (azonos) minőségű bort. Fontos különbségként jelölték meg, hogy míg a más alacsonyabb minőséget előállító mennyiségi termelők esetében az olasz folyóbor fontos alapanyagként jelenik meg, ez esetükben a minőségi követelmények miatt nem lehetséges. Ezért nagy mennyiségben vásárolnak fel szőlőt a helyi termelőktől. Alapvetően nem palackoznak, csak nagyon ritkán, ha a borász úgy itéli meg, hogy érdemes. A borkóstolóikat sem a palackozott boraikra, hanem a magas minőségű lédig boraikra építik. Fő felvásárlójuk a Törley pezsgőgyár, amely elvárja a jó és azonos minőséget és a nagy mennyiséget egyaránt.

A borászati vállalkozások fő jellemzője tehát a mennyiségi bortermelés, amelyet többféle formában értékesítenek, vannak kifejezetten folyóbortermelők, de vannak, akik nagyobb mennyiségben PET-palackban vagy más olcsó csomagolt formában, esetleg közvetlenül a vendéglátóhelyek számára értékesítik a termékeiket. A térség borászataiban jellemzően korszerű feldolgozók és palackozók működnek.

Folyamatosan nő a térségből kikerülő minőségi palackos és lédig borok mennyisége. A termelők jelentős hányada a borászati üzemek beszállítójaként működik. Jelentősebb borászatok Akasztón a Kiskun-Vin Kft., amely palackozott és lédig (tartályos) borokat forgalmaz és 25 főt foglalkoztat; a szintén akasztói Bognár-Vin Kft., amelynek a borászat és üdítőgyártás a fő tevékenysége és 38 főt alkalmaz; továbbá az En-Gros Kft., amely borászattal és borászati termékek értékesítésével foglalkozik. Csengődön csak néhány kisebb, egy-két alkalmazottal működő borászat van. Ilyenek például: Velezvin Kft., Csengődi Borok Kft., Bor-Ászok Kft. Az ország bortermelésének 7 százalékát a keceli bortermelők és forgalmazók adják. Jelentősebb borászattal foglalkozó vállalkozások a Szőlőfürt Mg. Szövetkezet, a Kecel-Borker Kft., a Benyeda Borászat, a Lejoker '97 Kft., a Béla Borászat, a Ferró Borászat. Kiskőrösön a megtermelt szőlő nagy részét helyben dolgozzák fel, sőt az interjúk tanúsága szerint másik borvidékekről is vásárolnak fel szőlőt (Tokaj, Gyöngyös, Dunántúl). A két legnagyobb borászat a városban: a Boranal Kft. és az Eszesvin Kft. Jelentős borászat még a tázlári Szilberhorn Weinhaust Kft. Ez a borászat nem vásárol fel, kizárólag saját szőlőjét dolgozza fel, és hat-nyolc főt foglalkoztat. A borászatokat érintő legfontosabb változás, hogy a térségben egyre több minőségi bortermeléssel foglalkozó családi borászat jött létre az elmúlt évtizedekben. A minőségi bortermelésben élenjárónak a soltvadkerti borászatok számítanak, közülük is kiemelkedik a Frittmann Borászat, de más jelentős bortermelők is vannak a városban. A korábbi szakszövetkezetek utódaiként létrejött vállalkozások továbbra is fontos szereplői a térség borászatának (pl. a kiskőrösi Kossuth Pinceszövetkezet), valamint a 2000-es években megalakult termelői csoportok (pl. a fentebb bemutatott izsáki Arany sárfehér Szövetkezet) által üzemeltett üzemek is jelentős feldolgozókapacitásokkal rendelkeznek. Fontos, hogy a borászati vállalkozások a legfontosabb felvásárlói a térségi szőlőtermésnek, hisz nagy mennyiségű alapanyagra van szükségük. (Ezért esetükben a külső területekről (belföld és külföld egyaránt) való szőlő- és folyóborvásárlás is megjelenik). Több borászati vállalkozásnak van nagyobb szőlőbirtoka is, de ez nem fedezi az üzem igényeit, így minden évben vásárolnak is nagyobb mennyiségben szőlőt. Jellemző narratívája a térségi borászati vállalkozásoknak, hogy elhatárolódnak a korábbi idők borhamisítótól, és hangsúlyozzák, hogy a boraik minőségi borok, még ha sokszor csak közepes vagy alacsony árfekvésű táj- és asztali borként jelennek is meg a piacon.

Családi borászatok

A hagyományos termelés alapjaira építve terjednek a térségben az önálló családi borászatok, saját forgalmazás és marketing kiépítésével. Ezek között – mint azt már korábban is említettük – élen járnak a soltvadkerti borászatok. Soltvadkert a Kiskunsági borvidék egyik legnagyobb szőlő- és gyümölcsstermesztő helye, országosan is a legnagyobb összefüggő szőlőterület Soltvadkerten van (Schwarcz 2003). A borok döntő részét palackozott formában értékesítik. A korábbi szakszövetkezetek közül a Jóreménység és az 1993-ban pinceszövetkezetté alakult Szőlőskert foglalkozik jelenleg is borászattal. Jól példázza a minőségi bortermelők térségi összefogását, hogy Soltvadkerten például a város borászainak kezdeményezésére 2001 októberében a Szüreti Fesztiválon megalakult a Kramer Fülöp Borlovagrend. Céljuk a Soltvadkerten és környékén termelt borok propagálása és jó híré-

nek keltése. Ilyen jellegű összefogás a minőségi borászatok között a legtöbb településen megfigyelhető.

Családi borászat – Soltvadkert

Ebben a soltvadkerti családban egészen 1740-ig tudják visszavezetni a boráskodást. A sokgenerációs családi borászat alapítójának szülei is szőlőtermesztéssel és állattartással foglalkoztak. De mivel az agrárium lenézett volt az 1970-es években, ő műszaki pályára lépett, amikor pedig megnősült, a feleségével elkezdtek szőlőt is művelni egy hektáron, amit a szüleiktől kaptak. *„Akkoriban aki Soltvadkerten élt, mindenki foglalkozott szőlővel, azt be sem fogadta a közösség, akinek nem volt szőlője, így még a pedagógusoknak is volt szőlőjük.”*

A családfő a '80-as években először a szülei szőlőjét vette át, majd fokozatosan, kárpótlással és *„nyitott szemmel járva”* vásárolt földeket, így egy idő után főfoglalkozású szőlész-borász lett belőle. Jelenleg 34 hektáron gazdálkodnak. *„Ez a hobbinck, és ez a munkahelyünk is. Ha a családba” vagy a baráti körbe’ megkérdezné, hogy hány ember az, aki szereti, amit csinál, hát meglepődne, mennyire kevés...”*

A gyerekei is fokozatosan belenőttek a gazdaságba. Amikor pályaválasztásra került a sor, az egyik szőlész-borász lett, a másik pedig kereskedő:

„Öröm is volt meg egy kis gond is, hogy ez akkor..., hogy lehet ezt majd megvalósítani, hogy ne másnak kelljen dolgozni, hanem itt helyben, egy olyan üzemméretet, egy olyan birtokot létrehozni, amelyből meg tudunk élni, mindhárman, három család”

2003 óta palackozott, minőségi borokat termelnek. Bekapcsolódtak az integrált környezetbarát technológiák alkalmazásába is. Igyekeznek minden pályázati támogatást kihasználni, igénybe venni. Rendszeresen pályáznak uniós forrásokra mind a szőlészet, mind a borászat kapcsán. Legutóbbi pályázatukban borászati technológiafejlesztést hajtottak végre. A pályázatírára külön pályázatíró céget bíznak meg, és a pályázat teljes menedzsmentjét helyi pályázatíróval oldják meg. Minőségi borban több mint százezer palackot forgalmaznak évente. A nagyját bolthálózatokban adják el, emellett jelentős a pinceértékesítés helyben, de közvetlenül szállítanak nagyvárosi éttermekbe is (Budapest, Szolnok, Kecskemét). Az értékesítés és kereskedelem is a családon belül zajlik. Az egyik fiú felelős a borászatért, a másik a kereskedelemért, a cégalapító pedig *„a kettő között van”*, bekapcsolódik a borászatba és a marketingtevékenységbe is. Borversenyekre közösen jár a fiával.

Három-négy állandó alkalmazottja van a cégnek, ők a borászatban dolgoznak. A szőlőmunkákra az ideénymunkásokat Erdélyből fogadják fel, erdélyi magyar romákat. 10–12 éve ugyanaz a csapat jár át hozzájuk dolgozni februártól októberig, családjukkal együtt. A gyerekeik nem járnak iskolába. Egy tanyán szállásolják el őket. Több család lakik egy épületben. Az erdélyieken kívül 6–7 helyi ideénymunkást alkalmaznak, akiket hivatalosan napszámosként bejelentenek. A városban lévő többi ideénymunkást többen is alkalmazzák, de az ő munkásaik csak nekik dolgoznak.

Komoly erőfeszítéseket tettek a térségi borászatokhoz hasonlóan, hogy elfogadtassák az alföldi borokat. Számos borversenyen vettek részt, és ezek eredményei alapján egyre inkább elfogadottá váltak, hírnévre tettek szert.

„A negatív sztereotípiákkal itt nagyon meg kellett küzdeni az Alföldön az Arany háromszögben. Tízen évvel ezelőtt az volt a legnagyobb sértés, ha ön egy alföldi bort vett ajándékba, ott átértékelődött a barátság [nevet] (...) de ma már nemcsak kiváló minőségű borok készülnek az Alföldön, hanem világszínvonalúak, és nem csak egyszer-egyszer (...) francia borversenyen 4000 borminta között hoztunk már el arany- és ezüstérmet is...”

A helyi minőségi borkészítők ugyan segítik egymást, azonban csak informális módon, jelentősebb szövetezés nem jött létre közöttük. *„Sajnos itt csak rövid távon gondolkodnak a helyi termelők, és nem akarnak áldozni... még megvan a keserű sávját a szocializmus miatt a szövetezés felé.”*

Összesen három-négy pincészet van a városban, amelyek minőségi borkészítéssel és borkóstoltatással is foglalkoznak. Tulajdonosaik között van szorosabb kapcsolat, esetenként barátság is. A beszállító szőlősgazdákkal évtizedes kapcsolataik vannak, a köztük kialakult bizalom garantálja, hogy a borászatok – a saját ültetvényeiken termelt alapanyag mellett – megfelelő minőségű szőlőhöz, cserébe a gazdák biztos felvevőpiachoz jussanak.

„A napokba is kérdezett valaki, hogy milyen fajtát telepítsen, mert szokták azért kérdezni, hát mondom, nézd, el kell döntened magadban, hogy melyik piacra szeretnél, ha a legolcsóbbra, akkor sokat kell termelned, akkor nem annyit kell termelned a biancán, mint nekem a minőség fajtán, neked 100 mázsánál nem lehet megállni, 100–150 mázsát kellene.”

Ugyanez a borász a helyi turizmust elmaradottnak tartja a többi borvidék turizmusához képest. Borminőségben szerintem nincs különbség, de a marketing fejlettségében, a turisztikai kínálatban nagy elmaradást érzékel.

„Magyarország érdekes, annyira elment a borturizmus, a borkóstolás a látvány irányába, akkor hangsúlyt, különösen Villányba’, akkora hangsúlyt, akkora pénzt helyeztek ebbe, máshol igazából nincs ám ez... én voltam Olaszországban is Toscanában, olyan egyszerű módon megoldják, hogy na... hát itt ilyet el nem lehet képzelni... de ezt tudomásul kell venni, és ebbe az irányba kell elmozdulni.”

Rövid és hosszabb távon is turisztikai fejlesztésben gondolkodnak, a borkóstoló helyiséget akarják bővíteni és látványpincét létrehozni.

A családi borászatok fő jellemzője tehát a minőségi termelés, amely hivatásszerű boráskodást jelent. Az ilyen családok identitásának alapja a borászat, így jellemző, hogy több generáció is bekapcsolódik a tevékenységbe, illetve a család jövője alapjának tekintik a borászatot. A minőségi bortermeléshez hozzákapcsolódik, hogy fontosnak tartják és

nagy figyelmet szentelnek a marketingtevékenységnek, illetve a minőségi borászatokkal való kapcsolatépítésnek: borversenyekre járnak, borlovagrendi tisztségeket töltenek be. Jellemzően a családi borászatok egy zárt közösséget alkotnak a térség szőlészei és borászai között. Ők a helyi bor- és szőlőágazat elitje, ennek megfelelően az érdekérvényesítési képességük kiemelkedően jó. Többen a térség jelentősebb gazdasági szereplőinek számítanak, de ami még fontosabb, hogy ők a főszereplői a térség imázsépítésének, így a helyi politikai elit is fontos partnerként tekint rájuk.

Összegzés

A Kiskőrösi térség jellegadó mezőgazdasági karakterét a szőlészet és borászat adja. A szőlő- és bortermelésnek minden településen jelentős hagyományai vannak, s az ország legnagyobb összefüggő szőlőterülete is a térségben található. Sokféle szereplő sokféle érdekel van jelen a térségben (a PET-palackostól a kézműves borászig, a kistermelő nyugdíjastól a szőlészvállalkozóig). Ebből kifolyólag az itt termelt bor minősége is széles skálán mozog.

A térség szőlészeti és borászati szereplői közötti különbségek alapját a fő tevékenységformán, valamint a birtok- és üzemméreten túl a termelés volumene, a munkaerő-szükséglet és az érdekérvényesítési képesség adja. A termelés volumenét tekintve a szőlész- és borászvállalkozásokra, valamint a termelői csoportok által üzemeltett borászati üzemekre inkább a nagyobb volumenű termelés jellemző. Ezzel szemben a szőlész és borász családi gazdaságok inkább kis vagy esetleg közepes volumenben, ám a borászatok esetében magas minőséggel termelnek. A legnagyobb munkaerő-igényűek a családi borászatok, mivel a minőségi termeléshez kézi munka, igényes termelés és feldolgozás párosul. Ezzel szemben a szőlészeti és borászati vállalkozások munkaerőigénye csak ideiglenes, jellemző rájuk a magas fokú gépesítettség.

Az érdekérvényesítési képesség, amely a különböző szereplőknek az ágazatban elfoglalt pozícióját is jelzi, nagyon egyenlőtlen képet mutat. A legjobb érdekérvényesítési pozícióban a sikeres családi borászatok vannak, a szőlészgazdák érdekérvényesítési képessége rendkívül alacsony, ezért van jelentős szerepük a térségben működő termelői csoportoknak, amelyek célja és feladata éppen ezen szőlészgazdák érdekeinek képviselete. A szőlészeti és borászati nagyvállalkozások érdekérvényesítési képessége közepes, alapvetően a saját piaci kapcsolataikra fordítanak figyelmet, a hálózatosodás hiánya azonban gyengíti térségi befolyásukat, lobbiképességüket. Általában is jellemző sajátosság a térségben a szőlő- és borágazat szereplői közötti alacsony hálózatosodás. Jellemzően települési szinten jönnek létre kapcsolatok, de ezek legtöbbször informálisak, vagy csak egy-egy részterületre (pl. beszállítói szerződések) korlátozódnak, közös összefogás és érdekérvényesítés nem jellemzi a szereplőket. A legjelentősebb összefogást így a termelői csoportok és a minőségi termelők lovagrendjei vagy esetleg egy-egy turisztikai célzatú borút egyesületei jelentik. A térség termelői közötti összefogás töredezettségének és esetlegesességének pedig például az a következménye, hogy nem tudnak kellő erővel és hatékonysággal fellépni az olasz folyóbor körül és okán keletkezett árversenyben. Az összefogás hiányából következik az is, hogy nincs egységes arculata a kistérség borászatának. A fejlődés motor-

ját a legtöbb szereplő a turizmusban látja, amelynek kulcsát azonban éppen az egységes arculat megteremtése és az összefogás jelentheti. Ez azonban egyelőre még nagyon kezdeti stádiumban van, és csak keveseket érint. A szőlő- és borágazat jövőjét a térségben az előzőekben bemutatott, nagyon eltérő szereplőcsoportok összefogásának és ebből következő imázsépítésének képessége határozhatja meg.

Irodalom⁴

- Iván László (1994): Településföldrajzi sajátosságok a dél-alföldi Duna-völgy középfalvaiban. *Földrajzi Értesítő*, 18 (1–2), 101–116. http://www.mtafki.hu/konyvtar/kiadv/FE1994/FE1994-2_101-115.pdf
- Kelemen Eszter – Kovách, Imre – Megyesi, Boldizsár (2007): *A general overview of collective of farmers marketing initiatives in Hungary*. IPS HAS Working Papers. Budapest: MTA PTI.
- Kelemen Eszter – Lazányi Orsolya et al. (2014): Ökoszisztéma szolgáltatásokról a kiskunsági Homokhátság társadalmának szemszögéből. In Lengyel Szabolcs (ed.): *IX. Magyar Természetvédelmi Biológiai Konferencia: „Tudományoktól a döntéshozatalig”*. Szeged.
- Keresztes József (2011): *A borvidék történelme*. <http://www.kunsagiborvidek.hu/index.php/kunsagi-borvidek/a-borvidek-toertelme>
- Kismarjai Balázs (2012): *Területi változások a Badacsonyi és Kunsági borvidékeken*. A VI. Magyar Földrajzi Konferencia tanulmánykötete. Szeged: SZTE Természetföldrajzi és Geoinformatika Tanszék, 388–401. <http://geography.hu/mfk2012/pdf/Kismarjai.pdf>
- Konrád Antal (2003): *Szőlőültetvények Bács-Kiskun megyében, 2001*. Kecskemét: Központi Statisztikai Hivatal Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága.
- KSH (2001): *Szőlő- és gyümölcsös ültetvények összeírása, 2001*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/szolo01.pdf>
- KSH (2010): *Szőlőültetvények összeírása, 2009. Statisztikai Tükör*, 4 (73). <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/szoloultetvenyek09.pdf>
- NOS Szeged Kft. – Hazai Térségfejlesztő Rt. – Duna-Tisza Rf. Rt. (2005): *Fejlesztési Program Kiskőrös és Térsége Területfejlesztési Önkormányzati Társulás részére*. I. köt. Helyzetfeltárás. http://www.terport.hu/webfm_send/2200
- Schwarcz Gyöngyi (2003): Mit ér a siker, ha soltvadkert? *Szociológiai Szemle*, 13 (1), 118–136. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-513/szoc_szemle/TPUBL-A-513.pdf

⁴ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 01. 16.

Függelék

F1. táblázat: A szőlőültetvények fajtaszerkezete a Kiskőrösi kistérség településein (%)

Település	Fehér borszőlő	Vörös borszőlő	Csemegeaszőlő	Egyéb szőlőfajta
Akasztó	77,5	21,6	0,0	0,9
Bócsa	64,4	34,1	1,5	0,0
Császártöltés	54,8	45,1	0,0	0,0
Csengőd	90,7	7,8	1,5	0,0
Fülöpszállás	88,9	11,0	0,0	0,0
Imrehegy	67,1	30,7	0,4	1,8
Izsák	96,0	2,5	1,5	0,0
Kaskantyú	80,2	15,8	0,0	4,0
Kecel	67,2	31,6	0,5	0,8
Kiskőrös	62,6	36,3	0,8	0,2
Páhi	95,2	4,7	0,1	0,0
Soltszentimre	94,8	5,2	0,0	0,0
Soltvadkert	75,6	22,4	2,0	0,0
Tabdi	68,0	22,0	0,4	9,5
Tázlár	77,1	22,3	0,6	0,0

Forrás: Szőlőültetvények Bács-Kiskun megyében, 2001 (Konrád 2003).

KIRÁLY GÁBOR

A MÁTRAI BORVIDÉK: TRENDEK, ÜGYEK, VISZONYOK

Bevezetés

Jelen tanulmány a Gyöngyösi járás mezőgazdaságát a közeli és távoli múltban alakító társadalmi, gazdasági és környezeti jellegzetességekről ad áttekintést a 2013–2014. évi tereptapasztalatok, továbbá statisztikai és irodalmi források alapján. A vizsgált járást három jól elkülönülő földrajzi egységre lehet bontani, mely tagoltság az agrárgazdasági szerkezetben is nyomon követhető. Az északi, erdővel borított hegyvidéki területen az erdőgazdálkodás, a természetvédelem és a turizmus számítanak a legfontosabb tevékenységeknek; az Alföldbe nyúló, már a Jászsághoz tartozó déli sávban a síkvidéki jellegből adódóan alapvetően a szántóföldi gazdálkodás a meghatározó; míg e két tájegység között, a Mátra déli fekvésű lankáin már a szőlőtermesztés a domináns, évszázados múltra visszatekintő tájformáló agrártevékenység. Habár kutatásunk origójában a teljes gyöngyösi járás állt, a terepmunka során fokozatosan a borvidék megismerése és vizsgálata került érdeklődésünk középpontjába. Ennek eredményeképpen a felhalmozott terepi tapasztalatok javarészt a borvidékkel kapcsolatosak. Mivel a kutatás célkitűzéseivel nem volt ellentmondásban egy fókuszáltabb megközelítés, ezért a gyöngyösi járásról készült esettanulmány tárgya végül kizárólag a Mátrai borvidék lett.

A Mátrai borvidék törzsterülete az Alföld és a Mátra találkozásánál elterülő Mátraalja, amit nyugatról a Zagyva, keletről pedig a Tarna folyók határolnak. Kutatásunk vizsgálati helyszínéül szolgáló Gyöngyösi kistérség területét kis híján teljesen kitölti, hiszen borvidéken kívüli terület csupán a magas Mátra északi része, illetve a délen húzódó síkvidéki sáv Jászsághoz tartozó területe. A Mátrai borvidék azonban ennél is nagyobb területet foglal el, hiszen részterületei még Vác, Veresegyház, Budapest-Rákosliget és Hatvan környéke is. A borvidék mai formáját és elnevezését egy 2009-es FVM rendelet¹ szabályozza. A rendelkezés szerint a termőhely hivatalos megnevezése *Mátrai borvidék*, és 38 település tartozik hozzá, melyek a hegyközségi törvény² szerint 11 hegyközségbe szerveződnek. A borvidék ma 5517 hektárryi³ termőterületével a Kunsági után az ország második legnagyobb termő-

¹ 127/2009 FVM rendelet, 1. számú melléklet

² 2012. évi CCXIX. törvény

³ 2012-es szüreti jelentés szerint. Hegyközségek Nemzeti Tanácsának adatközlése (HNT) alapján.

helye,⁴ egyértelmű fehér borszőlő termelési dominanciával.⁵ A Mátrai borvidék tanácsának nyilvántartása szerint 2014-ben a hegybírók 5322 hegyközségi tagról vezettek gazdasági aktát,⁶ ami megközelítőleg lefedi az aktívan gazdálkodók jelenlegi számát.

A tanulmány első része bemutatja a borvidék néhány történelmi sajátosságát a filoxé-ravasztól napjainkig. Ezután áttekinti, milyen hatása volt eddig helyben a közösségi szőlő- és borágazatot átalakító uniós intézkedés csomagnak. A harmadik rész közelebbről vizsgálja meg és mutatja be a termőhely rendszerváltás utáni történetét, különös tekintettel a minőségi borkészítés alakulására. A dolgozatot végül a borvidékre jellemző üzemtípusok tipológiájának bemutatása zárja, hogy az olvasó képet kaphasson arról, milyen gazdaság- és termelőtípusok tartják mozgásban a borvidéket.

A filoxérától napjainkig

Az itt élők számára a szőlőtermesztés és a borkészítés a változó történelmi időkben a túlélést és a társadalmi felemelkedést egyaránt jelentette, annak ellenére, hogy a hullámozó fejlődésben inkább a szőlőművelésben ért el országosan is elismert színvonalat a borvidék, míg a pincékre sokáig az elmaradottság volt a jellemző. Bodnár László ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy a remek adottságú térség soha nem ért fel a szomszédos Egri borvidék hírnevéhez. A szerző szerint magyarázatul szolgál erre a megfelelő borpincék alacsony száma, a 19–20. század fordulóján tömegesen telepített alacsony minőségű, ún. direkt termő szőlőfajták, illetve a borvidékre történelmi korszakokon átívelő mennyiségi szemlélet is (Bodnár 2001).

A Mátrai borvidék megismerését érdemes a 19. század végén kitört filoxérafertőzéssel és annak következményeivel kezdeni. Az 1875-től pusztító fertőzés, illetve a vele párhuzamosan terjedő peronoszpóra és szőlőhernyó okozta gazdasági sokk országos szintű állami szerepvállalást kényszerített ki, amely számos vonatkozásban változtatta meg az ország borvidékeinek addigi arculatát. 1880-tól kezdődően a törvényhozás eszközeivel, felülről irányítva kezdődött meg az ágazat talpra állításának megszervezése. A borvidéki rekonstrukciónak keretet adó törvények következtében számos új szőlőfajta honosodott meg az országban, elindult a szervezett oltvány- és szaporítóanyag-termesztés, illetve elkészült az első hivatalos borvidéki kataszter is (Kozma 1995). A filoxéra pusztításából bő 10 év alatt sikerült talpra állnia az országnak. Az 1935-ös általános mezőgazdasági összeírásból látszik, hogy harmincas évekre a szőlő- és borgazdaság teljesen megújult. A Mátrai borvidéket is magában foglaló Észak-Magyarország régióban 48 ezer kat. holdon az ország összes szőlőgazdaságának 12,1 százaléka működött. A régión belül a Gyöngyös-visontai borvidék 1936-ban már 8000 hektáron termelt szőlőt, és vált a magyar szőlőkibocsátás legjelentősebb szereplőjévé, hiszen az ország összes szőlőkivitelének több mint negyede

⁴ Hegyközségek Nemzeti Tanácsának adatszolgáltatása alapján.

⁵ A 2009-es összeírás szerint az ültetvények területének 78,15%-án fehér, 20,69%-án kék borszőlőt, 1,1%-án pedig csemegeszőlőt termeltek (KSH 2009).

⁶ A Mátrai Hegyközségek Tanácsának (HNT) adatszolgáltatása alapján.

Gyöngyösről származott (Darvas 1937). Ugyanakkor az átalakulás sokáig ható kedvezőtlen következménye, hogy az új fajtaszerkezetben megjelentek a silány minőséget produkáló direkt termő fajták (pl. Othello és Noah) is, melyek telepítése és művelése kevesebb költséggel járt, mint egy nemes oltványokból álló ültetvény fenntartása. Később ugyan tiltották a további telepítéseket, véglegesen csak a szocialista átszervezés keretében, az 1960-as években lezajlott második rekonstrukció szüntette meg ezeknek a fajtáknak a termesztését (Bodnár 2001).

A mezőgazdaság szocialista átalakítása során a háború pusztítását és az 1945-ös földosztás utáni elaprózás és szakszerűtlen gazdálkodás következményeit csak a hatvanas évek elejétől sikerült felszámolni a Mátrában. Az 1962-ben induló országos rekonstrukció során Heves megye borvidékein a gazdaságtalanul művelhető ültetvények folyamatosan cserélődtek a nagyüzemi, iparszerű gazdálkodás követelményeinek megfelelő óriás parcellákra. A telepítések során túlnyomórészt illatos, fehér fajták kerültek a széles sortávú, kordonos támrendszerrel felszerelt dűlőkbe (Bodnár 2001). A hetvenes években lezajlott termelőszövetkezeti integráció után Mátraalján kilenc település önálló szövetkezete, illetve a Gyöngyös-Domoszlói Állami Gazdaság osztozott a termőterületen. A központi irányítás és tervezés ezekben az évtizedekben a Mátrai borvidéket alapanyag-termelő szerepbe kényszerítette, ezért sokáig nem épültek ki a modern feldolgozókapacitások, ami a térség arculatára is kihatott. Ez a hetvenes évek közepére változott meg némiképp, azzal hogy elindult a helyi nagyüzemi feldolgozás Gyöngyösön, Abasáron, Nagyrédén és Gyöngyöspatán, de ezek is csak egy kis lépést jelentettek a feldolgozottság szintjének emelése tekintetében. Vagyis a termés egy jelentős része továbbra is feldolgozatlanul hagyta el a térséget, jellemzően az egri borkombinát irányába. A fejlett feldolgozótechnológia a minőség tekintetében nem jelentett jelentős javulást, amit a minőség iránt kevésbé fogékony kül- és belgazdasági elvárások és igények magyaráznak. Habár komoly előrelépést hozott a direkt termő fajták kiszorítása és minőségi fajtákra cserélése, a korszellemben a mennyiségi szemlélet vált uralkodóvá, hiszen a KGST-piac végtelennek tűnő felvásárló kapacitásait kevésbé jó minőségű borral is ki lehetett elégíteni (Eperjesi et al. 2010).

Ezekben az évtizedekben a szőlőtermesztés keretét ugyan a termelőszövetkezetek adták, a termelői hátteret a tagság és azok családtagjai biztosították. 1980-ra Heves megyében a szövetkezeti tagok és alkalmazottak 2000 hektárnyi háztáji szőlőültetvényt műveltek, szoros integrációban a nagyüzemekkel. Az ilyen parcelláknak már a telepítését is a tagság finanszírozta kedvezményes banki kölcsönökből, ami jelentősen megkönnyítette a szövetkezetek gazdálkodását, hiszen az emelkedő költségek mellett az állami támogatások 1975-re már csak 30 százalékát fedezték a telepítési költségeknek. Az általában 0,3 hektár területű háztáji szőlők kézi művelését a termelő családja látta el, míg a gépi eszközöket igénylő földmunkákat és növényvédelmet a nagyüzem biztosította (Bodnár 2001). A melléktevékenységként végzett szőlőművelés a térségben talán a legbiztosabb jövedelemkiegészítési lehetőséget jelentette a korszakban. A mai napig bevett szófordulat az „egy háztáji szőlő, egy autó”, ami némi rálátást enged az ún. második gazdaság harminc évvel korábbi jövedelmezőségére.

A mezőgazdasági rendszerváltás során a földvagyon felosztásában a háztájikat érintő gyakorlat, saját helyrajzi számmal, a tagoknak juttatta ezeket a parcellákat. Ennek az lett az

eredménye, hogy a kilencvenes években a borvidéken 12 114 tulajdonosnak lett saját szőlőültetvénye, létrehozva egy olyan földbirtokszerkezetet, amiben az átlagterület csupán fél hektár volt (Csizmadia 2005). A mikroparcelláknak a sorsa a rendszerváltás után általában két tényezőtől függött. Egyrészt a tulajdonos kitartásától, a szőlőműveléshez való ragaszkodásától, másrészt attól, hogy az adott körzet nagyüzemi borászata továbbra is képes volt-e a termelési integrációt és a felvásárlási lehetőségeket fenntartani.

Az említett feldolgozók átalakulása a rendszerváltást követő időszakban a Mátrai borvidéken is megindult. Mivel sok üzem komoly likviditási gondokkal lépett át a kilencvenes évekbe, ezért legtöbbjük képtelen volt egyben tartani a termelési egységeit. A melléküzemágak feladása után a pincészetek és a szőlőművelő kapacitások maradtak a legtovább egyben, és általában belülről indított kft.-k formájában próbáltak tovább működni. A friss vállalkozások elsősorban alapanyag-értékesítéssel igyekeztek felszínen maradni a formálódó magángazdasági viszonyok között. A csökkenő felvásárlási árak mellett a maradvány háztáji szőlők művelése továbbra is biztosan jövedelmező melléktevékenységnek számított, hiszen a legnagyobb felvásárlói kapacitások talpon maradtak. Nem segítette a szőlők művelésben tartását ugyanakkor az, hogy sokszor ragadtak bent szőlőszállítmányok kifizetetlenül, borvidéken kívüli szereplőkkel kötött megállapodások miatt. A veszteségek egyes cégeket csődbe vittek, amelyeket több esetben borvidéken kívüli befektetők vásároltak meg és próbáltak tovább működtetni. Helyben feldolgozásra ugyanakkor továbbra sem voltak elegendők a meglévő kapacitások, ezért a feleslegnek a borvidéken kívül kellett piacot találni. Ilyenkor a szőlő Csehországba vagy Szlovákiába került, de a leggyakoribb végállomást az alföldi borrhíó borász üzemei jelentették. Szőlőfelvásárló ügynökök szüret alatt ma is működnek a vidéken, sőt mára néhány alföldi befektetőnek saját érdekeltséget is sikerült szereznie a Mátrában. Egyes becslések szerint az összes termésének a harmada még ma is eltűnik a borvidékről, jellemzően északi vagy déli irányba. A rendszerváltás következményeinek összegzéseképpen elmondható, hogy a nagyüzem kieső szolgáltatói kapacitása, az elfogadhatatlanul alacsony felvásárlási árak és az új magántulajdonosi szemlélet teremtették meg azokat a körülményeket, amelyek egészen a közelmúltig hozzájárultak ahhoz, hogy magánérdekek és pár száz négyzetméteres parcellák mentén formálódjon a borvidék.

A legutóbbi szőlőültetvény-összeírás (KSH 2009) alapján elmondható, hogy a Mátrai borvidék ültetvényszerkezete az országos átlagnál is jobban elaprózott, mind területi részarányukat, mind számukat tekintve a maradvány háztáji parcellák, tehát az egy hektárnál nem nagyobb ültetvények uralják a borvidéket (1. táblázat). Mindez számszerűen is bizonyítja, hogy a rendszerváltás során a föld- és vagyonrendezés eredményeképpen törpe parcellákra lett szabdalva a borvidék területe. A gazdaságosan fenntartható és szervezhető birtokok, vagyis a három hektár feletti ültetvények esetében ugyanakkor azt látjuk, mindössze két százalékát teszik ki az összes ültetvénynek, összes területük pedig nem éri el a borvidék területének ötödét. Mindez azt mutatja, hogy jelentős tartalék és mozgáster áll rendelkezésére birtoknövekedésben érintett termelők számára.

1. táblázat: Szőlőültetvények területe és száma területnagyság szerint a Mátrai borvidéken

Borvidék	Szőlőültetvények területének megoszlása területnagyság szerint, %					
	0,05–0,99 ha	1–2,99 ha	3–9,99 ha	10–29,9 ha	30+ ha	Összesen
Mátraaljai borvidék	65,39	15,48	11,99	6,61	0,54	100
Borvidékek összesen	52,02	20,46	15,29	9,77	2,47	100
Szőlőültetvények számának megoszlása területnagyság szerint, %						
Mátraaljai borvidék	94,45	4,33	1,04	0,18	0,01	100
Borvidékek összesen	91,64	6,51	1,51	0,31	0,03	100

Saját szerkesztés a *Szőlőültetvények összeírása, 2009* alapján (KSH 2009).

A tulajdonviszonyokat és a tájképet is egyaránt alakító intézkedéssé vált az állam „Földet Életjáradékért Programja” az utóbbi másfél évtizedben. A 2002 óta már ötször meghirdetett program adta lehetőséggel nagyon sok olyan nyugdíjas korú szőlőtulajdonos is élt, akinek nem volt a szőlő fenntartására vállalkozó örököse vagy hozzátartozója. Ilyen esetekben a havi életjáradék fejében felajánlott földeket a Nemzeti Földalapkezelő Szervezet (NFA) veszi művelésbe, és próbálja azokat újraértékesíteni. A tapasztalatok szerint azonban a földalapkezelőhöz került ültetvények rendre kikerülnek a művelésből, vagyis rövid időn belül gazos, lepusztult parcellákká válnak, amelyek fertőzési gócpontként veszélyeztetik a szomszédos gazdatársak ültetvényeit.

Uniós borreform a Mátrában

A 2000-es évek végére készültek el azok a közösségi rendelkezések, amelyek az uniós borpiac átfogó reformját szolgálták. Az EU borreformjaként is ismert intézkedéscsomaggal az európai döntéshozók célja a szőlő- és borágazatot érintő közös piaci szervezet megújítása volt oly módon, hogy az növelje a világpiacon az uniós bortermékek versenyképességét és erősítse az európai minőségi borok hírnevét. A hangzatos célkitűzések mögött valójában egy egyszerű törekvés állt: kevesebbet, de jobbat kell termelnie az európai termelőknek (European Court of Auditors 2012, Meloni és Swinnen 2013). A reform a hazai szőlő- és borágazatban három ponton eredményezett lényeges változást: lehetővé vált a támogatott ültetvénykivágás és a támogatott ültetvénytelepítés, illetve a felállt termék-leírások rendszere is.

Magyarországon az intézkedés ideje alatt 5700 hektárnyi szőlőültetvénnyel lett kevesebb, ami megközelítőleg a Mátrai borvidék jelenlegi területével egyenlő. Országos összehasonlításban azt látjuk, hogy a mátrai szőlősgazdánál csak a Kunsági borvidék termelői nyújtottak be több kérelmet, sőt az országban az összes kérelem egytizede két mátrai településről, Nagyrédéről és Gyöngyösről érkezett be az irányító hatósághoz (Koós 2014).

Az 1079 hektáron⁷ felszámolt ültetvények jelentős része ennek megfelelően a nagyrédei területeket érintették a leginkább, ami azzal magyarázható, hogy az intézkedés elindítása és a helyi borászati üzem felszámolása éppen egybeesett. Az üzem jövője körüli bizonytalanság miatt nagyon sok nagyrédei szőlőtulajdonos döntött úgy, hogy felhagy a szőlőműveléssel, az egyszeri, hektáronkénti közel kétmillió forintos támogatásért,⁸ amit az akkori felvásárlási árakon ötévnyi termés sem hozott volna be. Az ültetvények azonban nem egy tömbben kerültek kivágásra, aminek az lett az eredménye, hogy a korábban például sorokban tartott dűlőkben most sakktáblaszerűen helyezkednek el a még művelésben tartott és a kivágott parcellák.

A borreform másik fontos eleme volt a „nemzeti borítékban” allokált pénzalap, amiből a tagországok 11 jogcímen folyósíthattak támogatást szőlész és borász ágazatuknak. Magyarország nemzeti programjában a legtöbb támogatás a modernizációt és a rekonstrukciót szolgáló ültetvényszerkezet átalakítására és átállítására került kifizetésre.⁹ Ez a támogatási forma a mai napig nagy népszerűségnek örvend a szőlőtulajdonosok körében, hiszen azt normatív alapon minden pályázó megkapja, ha az egyéni tervében vállaltaknak megfelelően végzi el a telepítést. Nehézséget a pályázók előfinanszírozási kötelezettsége jelent, amit a mátrai szőlőtulajdonosok megtakarításaikból vagy családi, baráti kölcsönökből fedeznek, banki hitel vállalása nem jellemző. A borvidéken a telepítési költségek egy hektárra vetítve kb. 3 millió forintot tesznek ki, de ez az összeg termőhelyenként változhat a földrajzi adottságoktól, a támszervezetek típusától, illetve a szőlőültetvények fajtájától függően. A magas költségek ellenére a szőlőtelepítés kiváló hosszú távú befektetés, hiszen a betelepített földterület aranykorona-értéke megnépszerűsödik, miközben a támogatás a legtöbb esetben fedezi a telepítés költségeit. A rendelkezésre álló HNT-adatok szerint a Mátrai borvidéken 2012-ig 356 hektárnyi szőlőfelület lett megújítva, ami az országban a harmadik legtöbb.¹⁰ A szerkezetátalakítási támogatások területi eloszlását vizsgálva azt látjuk, hogy jelentős megújulás Nagyréde, Gyöngyöstarján, Gyöngyös és Abasár települések ültetvényeiben történt. A hegybírók beszámolója szerint a szerkezetátalakítási támogatás iránt jelenleg soha nem tapasztalt az érdeklődés, ami azt mutatja, hogy a kétezres évek mélypontja után sokan újra látnak perspektívát a szőlőművelésben:

„Nemrég voltunk egy megbeszélésen, ahol elmondták, hogy talán az elmúlt 5 évben először szőlőtelepítésekben nem az Alföld vezetett, hanem a Mátrai borvidék. Közel 500 hektárt akarnak most itt a gazdák telepíteni 2 borpiaci év alatt. Ez egy óriási nagy fejlődés ahhoz képest, hogy évente 100–120 hektárokat telepítettünk, de ha 100 fölé mentünk, az már jó volt.”

⁷ Hegyvidékek Nemzeti Tanácsának adatszolgáltatása alapján.

⁸ Hegyvidékek Nemzeti Tanácsának adatszolgáltatása alapján.

⁹ Forrás: <http://boraszat.kormany.hu/a-nemzeti-boritek-kereteben-felhasznalt-tamogatásokrol-keszített-jelentések>

¹⁰ Hegyvidékek Nemzeti Tanácsának adatszolgáltatása alapján.

A szőlő- és borágazatban a leglényegesebb változásokat a termőhelyi eredetvédelem szabályozásának közösségi szintre emelése hozta. A 1234/2007 EK rendelet kötelezte a tagországok szőlő- és bortermőhelyeit, hogy 2011 végéig termékleírások és borvidéki tervek formájában készítsék el saját szabályozásukat termelési rendszerükre vonatkozóan. Ezek a helyi szabályozások részletesen rendelkeznek az adott termőhely földrajzi hatáiról, a szőlőművelés szabályairól, az engedélyezett szőlőfajtákról, az alkalmazható borászati eljárásokról, illetve a borok analitikai és érzékszervi tulajdonságairól. A rendelkezés kétszintű szabályozást tett lehetővé a borok termékleírását illetően: a szigorúbb kategória az „oltalom alatt álló” eredet megjelölés (OEM) elnevezést kapta, ami a korábbi minőségi bornak felel meg, míg az enyhébb leírásnak megfelelő termék „oltalom alatt álló földrajzi” (OFJ) megjelölésű, amit addig tájbornak nevezett a magyar szabályozás (Bányai et al. 2012).

Természetesen a Mátrai borvidék is elkészítette a borvidéki tervét, saját OEM típusú termékleírását, illetve az Egri, a Bükki és a Tokaji borvidékekkel együtt megalkotta a Felső-Magyarországi oltalom alatt álló földrajzi jelzés leírását is. Ezek után érdemes a borvidéki tervnek, illetve a termékleírás helyi rendszerének a mátrai szőlészek és borászok körében tapasztaltakat külön-külön bemutatni. A borvidéki tervnek megfelelően a Mátrában 9 szőlőfajta telepítése részesül kiemelt támogatásban: hét fehér és két kék fajta. A kiemelt fajták listájának megítélése viszont nem osztatlan a borászok körében, hiszen a különböző egyéni érdekek és szakmai vagy érzelmi ragaszkodás többféle kombinációt el tudott volna képzelni. A legélesebb konfrontációt a kékszőlő fajták száma okozza: a borvidéki szakigazgatás képviselői és az idősebb generáció tagjai szerint elég lett volna például a Kékfrankos egyedüli kékszőlőnek, és akkor jutott volna még hely egy fehér fajtának, míg néhány fiatalabb borász szívesen látott volna több kékszőlőt is a listán. Ennek kapcsán utóbbiak előszeregettel hivatkoznak a borvidék vörösboros múltjára, de nem mellékes az a piaci szempont sem, ami a vörösbort még mindig többre értékeli, mint a fehéret.

Az eredetvédelem helyi szabályozásában kulcsszerep jut a helyi borbíráló bizottságoknak, hiszen az OEM jelzés kiadását a rendelkezés ezeknek a testületeknek a hatáskörében hagyja. A bizottságokba a hegyközségek delegálhatnak bírálókat, akiknek jogszabály által előírt végzettséggel kell rendelkezniük, feladatuk pedig a borok érzékszervi vizsgálata és a forgalombahozatali engedélyhez szükséges dokumentumok kiadása. A Mátrai Borbíráló Bizottság működésével kapcsolatban a borvidéki tervhez hasonlóan vegyes vélemények vannak az érintettek. Azt a bizottság tagjai is elismerik, hogy az alig kétéves eljárásrendnek még finomodnia kell, és időt kell hagyni arra, hogy a tagok munkájából kialakuljon az a közösen képviselt minimum, amit a borok bírálatánál alkalmazhatnak. A bizottságon kívüliek, közülük is főként a fiatalabb, gyakran borvidéken kívülről érkező borászok viszont sok esetben vádolják a bírálókat a hozzáértés hiányával, felröva nekik, hogy saját ízlésvilágukból képtelenek kilépni és megérteni új stílusú borokat. Súlyos konfliktusforrás ez, hiszen megalázó és méltatlan helyzetbe hozhat borászokat egy esetleges elutasítás, ami nem mellékesen a forgalomba hozatalt is lelassítja vagy lehetetlenné teszi.

A szakmai és személyes ellentéteken túl az eljárásrend lassúsága és költsége is gyakran hivatkozott problémák: a havonta kétszer összeülő bizottság ugyanis tételenként ötezer forintos bírálati díjat számol fel. Számos borász ezért inkább úgy dönt, hogy megkerüli az ún. minőségi borrezsimit, annak korlátozó jellege miatt, vállalva, hogy boraik nem

a legmagasabb, OEM-kategóriába kerülnek. Marad számukra a földrajzi megjelölés, ami ugyan alacsonyabb besorolás, ám lazább a kritériumrendszere, akár kísérletezésre is több lehetőséget ad, ráadásul a bizottság megkerülésével értékes időt is nyerhetnek a kiemelt fontosságú karácsonyi szezonban. Radócné és Györe megállapításából látszik, hogy ezt a gyakorlatot más európai borvidékeken is megfigyelték már (Radócné Kocsis–Györe 2006: 6). Másrészt a szakkereskedések portfóliójába bejutott pincék vásárlóköre jellemzően nem a földrajzi jelzések alapján, hanem a borász hírnevét követve hoz döntéseket borvásárlásaik során.

„...lassan ébredő Mátra”¹¹

Országos összehasonlításban vizsgálva a Mátrai borvidék elmúlt két és fél évtizedes történetét azt látjuk, hogy a termőhely kibontakozása lassabban zajlik, mint más, sikeresebb és ismertebb, de hasonló adottságú borvidékek esetében. Az alfejezet címének adott megállapítás magyarázatát két különböző forrásból származó idézettel kezdjük. Az első az ország borvidégeiről szóló egyik legfrissebb és legátfogóbb szakmai kiadvány Mátráról szóló fejezetének bevezetőjéből származik, a második pedig egy, a fiatalabb generációhoz tartozó mátrai borásztól hangzott el:

„...amíg jó néhány, hasonlóan remek adottsággal megáldott borvidék egyre ismeretebbé vált, a Mátra inkább egy helyben topogott. Ezt a topogást a 2000-es évek második felében törte meg néhány fiatal, akik – bár a mátraít sokan évtizedek óta a tisztas hétköznapi borának tartják – a termőhelyet bemutató kézműves borokon keresztül ismertették meg a borvidéket az értő fogyasztóval.” (Bányai et al. 2012: 278)

„Miért van az, annyira megfoghatatlan, hogy Eger annyival hamarabb ébredt. Vilány és Szekszárd mellett persze a ’90-es években felébredt, addig itt csak egyetlen olyan termelő bontakozott ki és építette fel magát (...) aki ki is nőtte magát már. Egerben volt 5–6 ilyen. Itt Gyöngyös környékén valamiért ez a civil kurázsi hiányzik, és jóval később kezdett el pislákolni.”¹²

A két idézet a Mátrai borvidék utóbbi két évtizedének fejlődését egymástól függetlenül, de mondanivalójukat tekintve egymással egybehangzóan jellemzik. A rendszerváltás utáni „beragadás” visszatérő eleme volt a borvidéki szereplőkkel folytatott interjúknak. En-

¹¹ Mielőtt az okok részletes tárgyalásába belekezdénénk, fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy egy borvidék megítélésére és az ott készülő borok minősítésére tett kísérletek a megfelelő borszakmai tudás nélkül akár a szubjektív véleményalkotás hibájába eshet. A szerzőnek nincs ilyen jellegű tudása, terepmunka-tapasztalatainak feldolgozása a szubjektív bizonyosság elve szerint történt, vagyis az interjúk során ismétlődő, egymást erősítő vélemények, állásfoglalások és megállapítások formálták a legerősebben a tanulmány tartalmát.

¹² A forrás nélküli idézet (és az összes többi) részlet a kutatás során készített interjúból.

nek a tapasztalatnak a fontosságát csak tovább erősítette, hogy az okokat szinte minden borvidéki érintett többnyire ugyanabban látja: a mennyiségre törekvő termelési szemléletmód évtizedes gyakorlatában, az elégtelen kapacitással bíró feldolgozóknak, a családi pincék lassú kibontakozásában, a borász közösség együttműködésének hiányában, illetve a borturizmus szervezetlenségében.

A termelési szemlélet mennyiségközpontúsága a szövetkezeti időszakban, a nagyüzemi termelésre való áttérés után vált általánossá. Azon túl, hogy a mátrai borok egyhangúságukkal a mindennapok borai lettek belföldön, az ország egyetlen másik borvidékéhez sem hasonlítható arányban járultak hozzá a volt KGST-piacra tartó magyar borexporthoz (Bányai et al. 2012). A hetvenes években évente több millió palacknyi bor került forgalomba a szocialista blokk országainak piacain, elsősorban az abasári, gyöngyösi, gyöngyöspatai és nagyrédei üzemekből. A szocialista évtizedek feldolgozókapacitás-fejlesztései ellenére sem sikerült soha felszívni a borvidéken megtermelt összes szőlőt, ezért mindvégig jelentős maradt az alapanyag-értékesítés belföldre és külföldre egyaránt. Mindebből a szőlőműveléssel kiegészítő tevékenységként foglalkozó mgtsz-tag és -alkalmazott csak annyit vett észre, hogy a borászati üzemek bármekkora és bármilyen termést felvásároltak. Az már az érme másik oldala, hogy van, aki ezt az időszakot a magyar borkultúra mélyrepülésének tartja, hiszen a mennyiség előtérbe helyeződése szükségszerűen hozott minőségi visszaesést (Ambrus–Csoma–Somlósi 2003). Ide vezethető vissza, hogy interjúink tanúsága szerint a borvidéki szereplők a mai napig találkoznak a mátrai bort hétköznapiaként vagy tömegborként azonosító fogyasztói véleményekkel.

A minőségi bor kategóriájában sokáig csak két borász nevét ismerték az ország borkedvelői, melléjük a fiatalabb generáció felsorakozása csak a kétezres évek második felében kezdődött meg. Ez a szűk kör tudatosan szakított a szövetkezeti időszakra jellemző termelési filozófiával, és boraikkal új arculatot próbáltak adni a borvidéknek. A Mátra adigra azonban már 10 éves hátrányban volt az ország sztárborvidékeihez képest, de még a szomszédos Egri borvidék is előtte járt minőségben és szervezettségben egyaránt. Ezt kiválóan mutatja, hogy a Magyar Bor Akadémia által 1991 óta minden évben kiosztott „Év bortermeleje” címet két egri borász már a kilencvenes években megkapta (Thummerer Vilmos 1995-ben és Gál Tibor 1998-ban), azóta pedig még ketten a kétezres években (Vincze Béla 2005-ben és Lőrincz György 2009-ben). Ezzel szemben mátrai borászt a mai napig nem tiszteltek meg ezzel a címmel.

A tapasztalatok szerint nem lehet egységes közösségként leírni a mátrai borászok csoportját, pedig többen jellemezték úgy a helyzetet, hogy a borvidék jelenlegi állapotában a következő lépést előre már csak összefogással lehetne megtenni, ebbe az irányba mutató törekvések viszont nem látszanak. Pedig a borászatok közös infrastruktúra-fejlesztésére számos lehetőséget adna a borkészítés technológiai igénye: ma már könnyen szállítható formában is elérhetők a palackozó-, címkéző-, csavarzáró eszközök, de egyelőre sokan inkább egyénileg oldják meg a bérletet vagy a beruházást. Sok más borvidéken az alapvetésnek számító közösségi marketing és a piacon való közös megjelenés tervezése és finanszírozása is csak addig működött, amíg az állam biztosította a borvidékek számára az eladott bortermekek utáni forgalombahozatali járulékot. A forrás felhasználására a borvidéki titkár és kb. húsz borász részvételével a kétezres évek második felében közös gondolkodás in-

dult, és meg is történtek az első lépések: honlapot készítettek, hirdették a borutat, új logót és mottót vezettek be, borversenyeket rendeztek és borházat nyitottak Gyöngyös főterén. A pénzalap kimerülésével azonban ez a fajta együttműködés megszűnt, a borászok pedig saját forrásból képtelenek voltak rá, hogy fenntartsanak egy ilyen szervezői közösséget. A szervezői feladatok ellátatlanságát pedig csak súlyosbította az új hegyközségi törvény életbelépése, ami nem biztosít forrást és funkciót a borvidéki titkárok számára, amely pozíció mára teljesen kiürült, és az ország legtöbb borvidékén betöltetlen maradt.

A borász közösséget megosztó másik probléma a borvidéki stratégiával kapcsolatos. A stratégia a mátrai borok piaci pozícióját az évről évre egyre jobban keresett „könnyű, fehér, illatos és gyümölcsös borok kategóriájában képzei el, amelyet néhány fiatal borász lehetőségeik beszűkítéseként él meg, ami újabb réteget ad a generációs konfliktusnak. A fiatalok érve az, hogy a termőhely adottságait komoly vörösborok készítésére is fel lehetne használni:

„Most azon kell dolgozni, hogy az emberek megtanulják, hogy a Mátra nem az illatos könnyű borok hazája, amit az idióta borvidéki marketing sugall sok pénzért, hogy merjünk középszerűnek lenni, hogy legyünk a hétköznapi bora. Ezt nehezen viselem, hogy így találták ki. Illatos, gyümölcsös, könnyed. Mitől lenne könnyed ez a talaj. Itt olyan komplexitás van, ami ritka.”

A helyzet egyoldalú bemutatását elkerülendő fontos megemlíteni, hogy a borvidéki vezetésben érintettek szerint a szakmai ellenvéleményeknél nagyobb probléma az, hogy ezek a borászok jellemzően kifelé is szólnak, ami nem az egységességet kommunikálja a fogyasztók és a szakma felé.

„Közben kinő egy új generáció. A téeszgeneráció kezd kiöregedni. De a két generáció nagyon ütik egymást. Szemléletben főleg. Volt olyan, hogy azt mondták, hogy ha jön X. Y., akkor ők nem jönnek egy bemutatóra. Túlságosan ambíciózusak. Nem értik meg, hogy ha szidják a másik borát, akkor azzal nemcsak őt szidják, hanem az egész borvidéket, tehát közvetve saját magát. Sokan kifelé is így kommunikálnak.”

A szervezetlenség és az egyet nem értés következménye az, hogy a pincészetek saját útjukat járva inkább bezárkóznak egymás elől, esetleges sikereikkel pedig elsősorban nem a borvidéket építik, hanem saját hírnevüket. Vannak azonban arra utaló jelek, hogy ha lassan is, de kialakul egy működő közösség a mátrai borászok köréből. A téli időszak alatt többször megrendezett fajta-összekóstoló jelenleg leginkább borszakmai szempontból fontos, hiszen ilyenkor tét nélkül tudják a borászok egymás borát megkóstolni és véleményezni. Nem nehéz elképzelni, hogy később majd ezekből a találkozásokból indul el a borász közösség megszerveződésének a folyamata, azonban ma még nem látni, hogy kinek a személye köré fog ez a közösség szerveződni.

Egy másik pozitív és a jövőbe mutató fejlemény a *Tőkések – Mátrai Kézműves Borászkör* megalakulása. Négy fiatal borász 2004-ben alapította meg a kört azzal a céllal, hogy közös megjelenésüknek és közös kommunikációjuknak keretet adjanak. A társaság alapító

tagjai a terroir¹³ filozófia mentén gazdálkodnak, vagyis boraik egyediségét a következetesen képviselt szigorú termesztéstechnológia, termőhelyeik különleges adottsága és a kis léptékű borkezelési módszerek adják. A Szücsi és Gyöngyöspata határában található 2,5 és 15 hektár közötti birtokaikon magyar és világ fajtákat egyaránt termelnek. Pincéikben és borházaikban még a saját elmondásuk szerint is sokszor „archaikus” állapotok uralkodnak, amit megalkuvásmentes, jellemzően kétkezi munkával váltanak előnyükre. A ma már csak három főt számláló csoport zárt közösséget alkot, csatlakozni nem lehet hozzájuk, arra azonban volt már példa, hogy közösen tartottak kóstolót olyan mátrai borással, akivel baráti a kapcsolatuk. Lényeges adalék, hogy a három tagból ketten nem mátrai származásúak, sőt a borkészítésnek sincs családi előképük. Idegenségük, sok szempontból újszerű termelési módszereik, gondolkodásmódjuk és talán szakmai sikereik is, gyakran feszültté teszi kapcsolatukat az idősebb helyi borászokkal és a borvidéki szakigazgatás képviselőivel.

A Mátrai borvidéknek az egységes borász közösség hiányán túl, egészen a közelmúltig, a borturizmust kiszolgáló infrastruktúra fejletlenségével is meg kellett küzdenie. Az interjúk szerint még egy évtizeddel ezelőtt is komoly nehézséget okozott volna egy busznyí ember borkóstoltatásának és elszállásolásának a megszervezése. Ezzel szemben mára nagyot javult a helyzet, és a legtöbb borászatnak van legalább egy kóstolóhelyisége. Ettől függetlenül a fejlődési irányokat és célokat továbbra is ezen a területen jelölik ki maguknak a pincék, kimondottan azért, hogy a villányihoz vagy szekszárdihoz hasonló színvonalú szolgáltatást tudjanak nyújtani a Mátrába látogató turistáknak. Fontos észrevétel azonban: jelenleg úgy tűnik, hogy a mátrai borászat és a Mátra környékének turizmusát szervezők törekvései nem találkoznak. Intézményi jelei ennek jól látszanak: az egy-egy borvidék borturizmusának gerincét adó borút¹⁴ a Mátrában jelenleg nem működik, a Mátrai Turisztikai Közhasznú Egyesületnek alig van borász tagja, az egyesület információs irodájában a legfrissebb kiadvány, ami bemutatná a helyi borászokat, utoljára 1998-ban készült.

A borturizmus kapcsán érdemes megnézni, hogy a rendelkezésre álló vidékfejlesztési források megjelennek-e az ágazat helyi szereplőinek fejlesztésében. A helyi LEADER-program vállalkozásfejlesztés címszó alatt öt borászatot támogatott a technológia modernizációt szolgáló eszközbeszerzéssel összesen nem egészen hatmillió forint alatti értékben. Kifejezetten borturizmusra szervezett fejlesztést egyetlen gyöngyöstarjáni borászatnak sikerült a LEADER-program támogatásával megvalósítania, ő egy vendégházat alakított ki. Ezen kívül szüreti multságokra és borbemutatóhelyiségek létrehozására sikerült for-

¹³ A francia eredetű „terroir” kifejezés arra szemlélet módra utal, ami a szőlőtermőhelyek különlegességét és az ott készülő borok egyediségét akár a dűlő szinten is változó geológiai, talajtani, klimatikus és vegetációs viszonyok sajátos, komplex kapcsolatrendszeréből magyarázza (Unwin 2012).

¹⁴ „A borút egy helyi terméken alapuló tematikus út. A borúton a szőlő- és borkultúra tájegységi programként jelenik meg. A látogató megismerheti a vidék természeti értékeit, műemlékeit, a helyi hagyományokat, a helyi kultúrát. A borúton a helyiek és a vendégek találkoznak, mód nyílik a kommunikációra, az emberek kapcsolatának erősítésére” (Tóthné Igó 2013: 288).

rásokat elnyerni, de ahogy a 2. táblázat is mutatja, az összes nyertes pályázathoz képest a szőlő- vagy borkultúrához köthető projektek száma elenyészően kevés.¹⁵

2. táblázat: A Dél-Mátra Közhasznú Egyesületen keresztül lebonyolított nyertes pályázatok az Új Magyarország Vidékfejlesztési Terv hármas és négyes tengelyén

Jogcím	Nyertes pályázatok száma	Ebből szőlő- és borkultúrához köthető pályázat
LEADER	108	8
Mikrovállalkozások létrehozása, fejlesztése	12	1
Turisztikai tevékenységek ösztönzése	16	3
Vidéki örökség megőrzése	12	0
Falumegújítás és fejlesztés	33	0

Forrás: <http://www.delmatra.hu/> (utolsó letöltés: 2015. 01. 26.)

Összegezve a borvidék szereplőinek helyét a térség vidékfejlesztési kezdeményezésekben azt látjuk, hogy a borászat szerepe elenyésző a térségben, nem tükrözi az ágazatban rejlő lehetőségeket, amit tovább nehezít a borász közösség viszonylagos szervezetlensége is. Pedig tudatos tervezéssel és együtt gondolkodással a borvidék sokat tudna profitálni kedvező adottságaiból és az elérhető támogatási forrásokból. Az ország egyik leggazdagabb fajtakinálataival, alig egy órányira Budapesttől, mind a kulturális, mind a természeti örökség iránt fogékony turisták is megtalálnák itt a kedvükre valót, amit jól tudna kiegészíteni az egyre színesebb és változatosabb kínálatot biztosító borvidék.

A Mátrai borvidékre jellemző szőlész és borász üzemtípusok

A tanulmány utolsó részében a Mátrai borvidékre jellemző négy üzemforma bemutatására kerül sor. Az első és számosságát tekintve a legáltalánosabban elterjedt típus a maradvány háztáji szőlők csoportja; a gazdák aktív foglalkozás vagy nyugdíj mellett, melléktevékenységként művelik a szőlőiket. A második csoportot a 3–15 hektáros kisbirtokos családi pincészet jelenti, amelyek minőségi borokhoz szolgáltatnak alapanyagot. A közép- és nagybirtokos szőlőművelők csoportjába tartozó gazdaságok fő profilja a szőlőtermelés, amit rendszerint a térség nagyüzemi feldolgozóinak, ritkábban külföldre értékesítenek. A borvidékre jellemző üzemtipológia utolsó típusaként a borászati feldolgozóüzemeket határoztuk meg, amelyek nagy mennyiségben készítenek és értékesítenek palackos bort a hazai kereskedelmi láncoknak, illetve lédig bort is szállítanak hazai és külföldi borászatoknak.

¹⁵ A szőlő- vagy borkultúrához köthető pályázatok megítélése a pályázati címek alapján történt. Tekintetbe véve, hogy a teljes pályázati anyagokat nem állt módunkban megismerni, előfordulhat, hogy a besorolás nem lett teljes – *a szerk.*

A maradvány háztáji ültetvények

„Sok a negyven év alatti, akinek rendes munkaviszonya van, de bevállal egy vagy két háztájit. Mert azért csak jó az, hogy egy háztájin van 30 mázsa szőlő, az, mondjuk, 300 ezer forint, a művelés most 80 ezer. A saját munkaerejét van, aki számolja, van, aki nem, de ha nem, akkor a 200 ezer forintos jövedelem az biztos, hogy megvan, és ez egy háztáji.”

A maradvány háztáji szőlőültetvényeken gazdálkodók a Mátrai hegyközség legnépesebb termelői csoportját alkotják; 5322 tagról vezetnek a hegybírók gazdasági aktát, tehát feltételezhetően ők azok, akik aktívan foglalkoznak még szőlőműveléssel. Ezt összehasonlítva azzal a már fentebb említett 12 ezer szőlőtulajdonossal, akik a rendszerváltás után osztoztak a borvidék területén, látható, hogy a szőlővel foglalkozók száma megfelelő az elmúlt két évtizedben. A drasztikus csökkenést a szövetkezeti időszakra jellemző integrációs kapcsolatok szétesése mellett az ültetvénytulajdonosok elöregedése okozza. Feltételezhető továbbá az is, hogy a 2008 és 2011 között elérhető kivágási támogatás jelentős része is ezeknek a maradvány háztáji ültetvényeknek a felszámolása után került kifizetésre. Az ültetvények paragon hagyása – a fentebb már említett állami szerepvállalás esetén túl – csak akkor jellemző, ha valóban nem marad tulajdonosa az ültetvénynek.

A még aktív termelők jellemzően őstermelőként művelik a szőlőt, 0,3–0,6 hektáros volt szövetkezeti háztáji ültetvényeken kiegészítő tevékenységként, évi egyszeri, pár százezer forintos bevétellel. Az apró területeknek köszönhetően nincs szükség külső munkaerőre, hiszen családon belül általában rendelkezésre áll elegendő munkaskéz, habár előfordulhat, hogy a különböző gépi feladatokat szolgáltatók végzik el. A háztáji eredetű szőlő a nagyobb borászatok feldolgozóinak szolgáltató alapanyagot. Az értékesítési-felvásárlói kapcsolatokat általában a földrajzi elhelyezkedés határozza meg, vagyis a helyben legközelebb eső borászatba kerül a szőlő, hiszen a kistermelőknek nincs megfelelő kapacitásuk ahhoz, hogy a borvidék másik végében található borászatba szállítsák a szőlőjüket, még ha ott esetleg magasabb is a felvásárlási ár.

A háztáji ültetvények helyzete több szempontból is bizonytalannak látszik. Eltekintve néhány, később bemutatásra kerülő kivételtől, a szövetkezeti időszakban a termelés gerincét adó vertikális integráció a rendszerváltás után nem alakult újra. A nagyüzemtől elválasztott apró ültetvények viszont nem rendelkeznek elegendő kapacitással a termelés fejlesztéséhez és korszerűsítéséhez. Az érdekképviselő hiánya, az önköltségi ár lassú növekedése és a feldolgozóüzemek helyzeti előnye miatt a kistermelőket a szőlőtermesztéssel veszteség éri, ami nyilvánvalóan olyan tényező, amely fontos szerepet játszik a termelés feladásában. Szó sincsen tehát már a rendszerváltás előtt virágzó második gazdaságról. A helyzet tehát nagyban hasonlít ahhoz, amit országos viszonylatban Nagy–Kovács (2011) is megállapít: a csökkenő jövedelmezőség ellenére hegyközségi tagságnak még mindig magas a létszáma, ami arra enged következtetni, hogy a szőlőtermelés, ha kiegészítő jelleggel is, de még mindig hozzájárul a háztartások jóllétéhez. Habár a pontos adatok nem ismeretek arról, hogy a háztáji ültetvények milyen ütemben kerülnek ki a művelésből, feltételezhető, hogy a kiöregedés és az alacsony értékesítési árak, ennek a termelői szegmensnek

a csökkenését fogják előidézni. Fontos kérdés lehet a jövőben, hogy van-e akkora potenciál a borvidékben, hogy a kieső ültetvények esetleg nagyobb termelők keze alatt újra koncentrálódnak, vagy beköltöző hobbiborászok szőlőseiként élednek majd újjá.

Kisbirtokos családi borászatok

„Itt a Mátrában pedig kibontakozóban van egy, akár forradalminak is nevezhető összessége ezeknek a kis fiatal pincéknek. Javarészt fiatalok. Jó érzés, hogy mi a motorjai lehetünk ennek.”

A kisbirtokos családi pincék 3 és 15 hektár közötti szőlőterületen szőlőtermesztéssel és saját szőlőbor készítésével foglalkoznak. Gazdaságuk fő profilja a palackos, minőségi bor készítése és értékesítése, 10 és 25 ezer letöltés közötti mennyiségben; ezen felül pedig nagyobb borászatoknak értékesítik a feldolgozásra nem kerülő szőlőt, amivel szükség esetén tudják a termelést vagy a gyengébb évjáratokat finanszírozni. A kisbirtokos családi pincék vezetése általában kétgenerációs modellt követ, vagyis a szülők és a gyerekek is aktívan részt vesznek a mindennapi működtetésben és döntéshozatalban.

A családi birtokok a legtöbb esetben háztáji maradványokból indultak el, és kettő, de nem ritkán három generáció munkája révén érték el mai formájukat. Több esetben jutott kulcsszerep az apák generációjának, akik a nagyszülők háztáji ültetvényeit megörökölve, illetve sajátjukkal kiegészítve, esetleg vásárlásokkal még növelni is tudták a család szőlőterületeit. A fejlődésnek ebben a fázisában a gazdaságok szőlő és/vagy lédig bor értékesítésével foglalkoztak, amiben változást a harmadik generáció színrelépése hozott. A ma 30–40 éves közötti fiatalok, szakirányú végzettségük megszerzése, esetleg külföldi gyakorlataik elvégzése után, a kétezres évek közepétől kezdtek bekapcsolódni a családi gazdaság működtetésébe. Mindez ritkán alakult súrlódásmentesen, hiszen az idősebbek kezdetben nem szívesen támogatták a hozamkorlátozáson alapuló, környezetkímélő termesztéstechnológiát, a termék kommunikációban megjelenő „terroir” filozófiáról nem is beszélve. Az új alapokra helyezett termelésbe sokszor új ültetvények is bekerültek: általában egy-két maradvány háztáji parcella, melyek kiválasztásában a termőhelyi adottságok alapos mérlegelésén túl sokszor az érzelmek is szerepet kapnak.

Ennek a csoportnak a jellemző vonása az agrárkörnyezet gazdálkodási célprogramban való részvétel. Mindamellett, hogy a részvételért többlettámogatás jár, ami fontos kiegészítő forrás a bevételi oldalon, a gazdák a legtöbb esetben meggyőződéssel vállalják a program feltételeit, mint a kézműves, illetve „bio minőségre” alapozott termék feltételét. Megkerülhetetlen jelentősége van gazdaságfejlesztési lehetőségeikben az ültetvénytelepítési támogatásnak is, ami lehetővé teszi a kispincék számára, hogy saját ízlés és elképzelés alapján újítsák meg ültetvényeiket. A jellemző gyakorlat szerint a borvidéki trendeket csak részben követik, inkább olyan személyes kedvenc fajtákat telepítenek, amelyek szükségesek a pince egyéni portfóliójához.

Piaci orientációjuk alapvetően a belföldi keresletet célozza, lehetőségeik azonban erősen korlátozottak. Limitált termelési kapacitásuk nem teszi lehetővé, hogy országos kereskedelmi láncokon keresztül értékesítsenek, hiszen ebben a szegmensben a 100 ezer

palackos megrendelés a kiindulási alap. Ezért értékesítési lehetőségeiket elsősorban a minőségi borok piacát uraló szakkereskedéseknél keresik, hiszen a palackos bor piacon itt található a relatíve alacsony palackszámú kiváló minőségű termék az értő és fizetőképes kereslettel. Egy-egy szakkereskedés kínálatába bekerülni azonban nagyon nehéz és hosszadalmas munka, hiszen a kiváló minőségen felül a személyes kapcsolatokra, jól időzített médiamegjelenésre van szükség, de a pusztá szerencse sem elhanyagolható tényező. Jellemző példa erre az egyik gyöngyöspatai borász, akinek az első teljes évjárata az utolsó palackig (6000 palack) reprezentációs célokra ment el, anélkül hogy bevételt vagy állandó megrendelést hozott volna. A vállalkozásfejlesztés másik nehézsége a likviditás biztosítása: banki hitelhez nem szívesen nyúlnak, illetve nem is jutnának hozzá, mivel a pénzügyi intézetek bizalmatlanul kezelik a nagy forgótőkével működő kisvállalkozásokat, pedig általában nem hatalmas összegek hiányoznak a gazdaságból:

„Kellett volna [tőke], mert kezdő borászat kezdőtőke nélkül bajosan tud csak elindulni. De ezt akkor 20 évesen mi nem láttuk át. Ma azért azt mondjuk, hogy akkor más lett volna a fejlődés üteme. Nem véletlen, hogy valaki az év üzletembere, valaki meg az év borásza. Tehát egy emberben ritkán van meg a szakmai maximalizmus és az üzleti érzék.”

A sikeres pincék piacon való tartós megmaradásának két külső oka is látszik. A gazdasági világválság a luxusfogyasztási trendeket ugyan érdemben nem befolyásolta, de az értő és élvezeti borfogyasztók pénztárcája már nem mindig bírta el a hazai prémiumkategóriák változatlanul magas árfekvését. Érdeklődésüket ezért a kevésbé ismert pincék borai felé fordították, amelyek alacsonyabb áron kínáltak hasonlóan kiváló és megbízható minőséget. Vagyis keresleti oldalon keletkezett egy piaci rés, amin keresztül a kevésbé ismert, fiatal pincék be tudtak törni a hazai minőségi borpiacra. Sikerüknek egy másik fontos tényezője az az utóbbi években Budapesten zajló gasztronómiai forradalom, ami a főváros vendéglátóhely-kínálatát elsősorban a street food, fine dining és borbár kategóriákkal gazdagította. Ennek eredményeképpen, az izgalmas és újszerű ételek mellett, rendszeresen tűnnek fel kevésbé ismert kispincészetek borai is, ez pedig további értékesítési és kiterjesztési lehetőséget jelent a mátrai borászok számára, amivel a tapasztalatok szerint élni is tudnak.

Foglalkoztatási oldalon a legjellemzőbb munkaerőforrás a család. Idegen munkaerő jellemzően csak két formában jelenik meg ebben az üzemtípusban: a napszámos kézi munkaerő a szezonális munkák során, illetve talajmunkát vagy növényvédelmet szolgáltató vállalkozó. Utóbbi kiváltása minden esetben célja a gazdáknak, hiszen a költségek feleződésével jár, ha saját gépekkel tudnak művelni. A teljes gépesítésre azonban sehol sem töreksenek, hiszen a kézi munka fontos eleme a kézműves márkák építésének. Nem ritka eset, hogy a pincészet borász pozícióját betöltő családtagnak a gazdaságon kívüli főfoglalkozása is van, amit a jól szervezett családi munkamegosztás tesz lehetővé. Ennek jellemző formája az, hogy a szülők a szőlőművelésben, a házastársak a gazdaság adminisztratív jellegű munkáiban segédkeznek, míg a borkészítésért és a termék kommunikációjáért, a piackeresésért az új generáció képviselője a felelős.

Habár a technológiai felszereltség szempontjából széles skálán mozognak a családi kispincék, az elképzelt fejlődési irányokban körvonalazódik valamiféle egyetértés. Kivétel nélkül minden esetben a tervezés vagy már a megvalósítás folyamatában van a borturizmust kiszolgáló infrastruktúra fejlesztése, tehát kóstolóhelyiségek, vendégszobák, látványpincék létrehozása. A szándék egyértelmű: megfelelő körülmények között kiszolgálni a borvidéket felkereső turistákat, hiszen ebben a szegmensben ez ma már éppolyan elvárás, mint a közösségi online médiában való aktív jelenlét.

A borvidéken betöltött szerepük szempontjából a családi pincéknek kettős a megítélésük. Egyrészt a harmadik generáció színrelépésével megjelent a borászoknak az a csoportja, akik magas színvonalú munkájukkal, tudatos névépítési stratégiájukkal a Mátrai borvidék húzó borászaivá, arcaivá válhatnak a jövőben, betöltve azt a szerepet, ami sokáig hiányzott a borvidéken. Másrészt egyértelműen kitapintható az, hogy lendületes, ambiciózus terveikkel és elképzeléseikkel sokszor kiváltják az idősebb generáció nemtetszését. Az ellentétek általában a termékleírás és eredetvédelem megítélése, illetve a kölcsönös szakmai hozzáértés felelegetése körül erősödnek fel, jellemzően a borvidékre betelepült termelők és a borvidéki irányítást képviselő termelők és tisztségviselők között. A borvidéken kívülről érkező borászok kétfős csoportja a teljes mátrai borász közösséghez viszonyítva ugyan marginálisnak tűnhet, de fontos megjegyezni, hogy a két termelő tevékenysége országos szakmai körökben nagy elismertségnek örvend. Tény ugyanakkor, hogy különbségüket egyelőre nehezen fogadja be a borvidéki vezetés, pedig hosszú távon elkerülhetetlen lesz, hogy a borvidék fejlődésért egy malomban kezdjenek örölni. Ebben a szembenállásban a köztes véleményt a mátrai származású fiatalok képviselik, ami nem is véletlen, hiszen helyzetüknél fogva ők sokszor mindkét fél érdekeit magukénak érzik.

Szőlőművelő közép- és nagybirtokok

„A nagyszámú fajtának köszönhetően nem nehéz kirakni a kamiont egyéb adott specifikus fajtával sem, ez csak logisztika kérdése. Mert minden van. A szállítóeszköz a kezünkben van, és hogy a kamionra öntöm, vagy az üzembe viszem, ezt már én szabályozom.”

A Mátrai borvidéken a szőlőtermesztés gerincét a közép- és nagybirtokos gazdaságok adják. Ezek a gazdaságok a saját szőlőterületeiken megtermelt szőlőt a borvidék nagyüzemeinek vagy a borvidéken kívüli felvásárlóknak értékesítik. Habár sok esetben bort is készítenek, annak mennyisége általában éppen annyi, hogy elég legyen reprezentációs alkalmakra, illetve minimális helyi értékesítésre.

A tíz és száz hektár közötti birtokok eredetét – a kispincék ültetvényeihez hasonlóan – szülői vagy nagyszülői maradvány háztájikra lehet visszavezetni. A gyarapodásnak fokozatosságot minden esetben az elaprózott birtokszerkezet adott, tehát jellemzően egykori apró háztáji parcellák mentén lehetett csak a birtokokat növelni, jellemzően a vásárlás, kevésbé a bérlet lehetőségével élve. Ez két szempontból is érthető: egyrészt a közelmúltig nagyon kedvezőek voltak a földárak, másrészt bérelt ültetvényen nem éri meg újratelepítésbe vagy szerkezetátalakításba kezdeni, hiszen ilyen esetben csak a felépítmény lenne

a gazda tulajdona, vagyis egy bérlőváltással a gazdát komoly veszteség érné. A terjeszkedés irányait illetően a termőhelyi adottság nem döntő tényező, hiszen a vezérelvet minden esetben a könnyű megközelíthetőség és az ültetvények blokkosításának lehetősége adja.

Ültetvényrekonstrukció tekintetében a gazdák telepítései követik a borvidéki és az országos trendeket, még akkor is, ha megjósolhatatlan, hogy 10 év múlva mely fajták lesznek a keresettek itthon és a világban. Ettől függetlenül fajtaösszetételükre a sokféleség a jellemző, amivel a termelés bizonytalanságából és a felvásárlási árak kiszámíthatatlanságából származó kockázatokat próbálják csökkenteni. Szőlőterületeik megművelésére a gazdák saját eszközparkkal rendelkeznek, amivel akár bérművelő szolgáltatást is tudnak nyújtani. Az agrárkörnyezet gazdálkodási célprogramban való részvétel az ő esetükben is gyakori, de motivációt inkább a többlettámogatás jelent, és nem a környezeti fenntarthatóság iránti elköteleződés.

A közép- és nagybirtokos gazdaságok az értékesítési lehetőségeiket a borvidéken belül és kívül egyaránt keresik. Termelési mennyiségüknél fogva a nagyüzemek állandó, leszerződött beszállítói, tehát nem jellemző, hogy pár forintos árkülönbség miatt évente más feldolgozónak adnák el a termésüket. Annál is inkább nem, hiszen többletbevételt éppen a borvidéken kívüli üzletekből tudnak elérni. Ezeken a kapcsolatokon keresztül a szőlő általában olasz, cseh, szlovák vagy az alföldi borrhíóban működő borászatokhoz kerül. Az exportrendelések szervezésében gyakran megjelennek harmadik félként a borügynökök, akik már a szövetkezeti időszak óta foglalkoznak a mátrai borok és szőlők kiközvetítésével, cseh, szlovák, német és olasz piacokra.

A gazdaságok foglalkoztatási jellemzőit a birtokméretük határozza meg. Általában 10 hektár felett válik szükségessé egy állandó alkalmazott foglalkoztatása, a megfelelő minőségű munkaerő megtalálása azonban sokszor nehézségekbe ütközik. A tapasztalat az, hogy hiány van olyan képzett szakemberekből, akik megbízhatóan tudnák ellátni a hagyományos vincelléri feladatokat. A probléma legtöbbször az, hogy ehhez sokrétű elvárásnak kell megfelelni: a lelkiismeretes hozzáállás mellett érteni kell a szőlőműveléshez, emellett vezetői képességek is nélkülözhetetlenek a napszámos brigádok irányításához.

Az ilyen nagy felületű ültetvények művelésében ugyanis nagyszámú kézi munkaerőre van szükség. A szüreti csúcsidőszakban akár 50–100 napszámossal is számolniuk kell a gazdának, bár a munkaerőigényüket befolyásolja, hogy a feldolgozóüzemek hány napot adnak egyes fajták beszállítására. A jellemzően pár napos szürettek miatt a trend az, hogy a betakarítást egyszerre kezdik minden gazdaságban, vagyis az elérhető szabad napszámos munkaerő hamar foglalttá válik, ezért a gazdák már jó előre próbálnak napszámos brigádokat leköttni. Ők általában három irányból érkeznek a borvidékre: a kistérségen belül Karácsondon működik egy jelentős munkaerő-közvetítő vállalkozás, illetve településenként találunk cigány brigádokat, a megyén kívülről pedig elsősorban Nógrád számít fontos napszámos kibocsátónak.

Feldolgozóüzemek

„Nekünk azzal kell főzni, amit kapunk. Ki kell hozni egy egységes minőséget. A mi piacunk nem tolerálja a különbségeket az évjáratok között. Egy kistermelőnél az egyik évjárat ilyen, a másik olyan. Éven belül és évek között sem lehet minőségi különbség, tehát állandó sztemderdet kell hozni. A mi termelésünk úgy be van szabályozva, mint egy csavargyárban, mert specifikációk alapján kell dolgozni.”

A Mátrai borvidéken öt nagyobb, országos tekintetben is jelentős kapacitással dolgozó borászati nagyüzem működik: a Danubiana Kft., a Nagyrédei Szőlők Kft., a Solybor Kft., a Mátra Bacchus és a Borpalota Kft. Tevékenységüket illetően nagyüzemi borkészítéssel foglalkoznak, amit palackos és lédig formában, belföldi és külföldi piacokon egyaránt értékesítenek.

Az üzemek egytől egyig termelőszövetkezeti és állami gazdasági örökséget tovább működtetve tevékenykednek, ma már minden esetben privatizált formában. A befektetői tőke változatos helyekről érkezett az átalakulásba belebukó termelőszövetkezetek felvásárlására: a külföldi tőkét egy európai mércével mérve is jelentős német mamut borászcég (Gyöngyös–Danubiana) képviseli, míg a hazai érdekeltségek között találunk az alföldi borrégióból származó befektetőket (Mátra Bacchus), illetve a borgazdaságon kívülről érkező vállalkozások (Nagyrédei Szőlők – Jász-Agro Kft., Borpalota) képviselőit. Kivétel ezek alól az a Solybor Kft., ahol a kilencvenes években sikerült családi tulajdonba menteni a szövetkezeti vagyont, mellé pedig annyi szőlőterületet vásárolni, amivel az üzem már képes lett a saját lábán megállni.

Az üzemek termelési kapacitása tíz- és kilencvenezer hektoliter között mozog, amit ipari körülmények között, reduktív technológia használatával termelnek meg. Termékportfóliójuk nagyban különbözik a kispincészetek kézműves boraitól, hiszen élelmiszeripari üzemként, termék specifikációk szerint dolgoznak, amelyek vagy a megrendelő kívánságai, vagy saját márkáik igényei szerint állnak össze. Ez azt jelenti, hogy minden évjáratnak ugyanazt a minőséget kell produkálnia, az alapanyag minőségétől függetlenül. Ennek az elvárásnak pedig csak úgy lehet megfelelni, ha rendelkezésre állnak azok a nagyüzemi borászati technológiák, amelyek garanciát jelentenek arra, hogy az elsőtől az utolsó lépésig irányítottan lehet a heterogén minőségű alapanyagból egynemű borokat készíteni.

Az interjúk alapján készült becslés szerint az öt üzem a borvidék éves termésének megközelítőleg a felét dolgozza fel, ami körülbelül 2500 hektárnyi ültetvény 200 ezer mázsa szőlőjét jelenti. A borvidéki szőlőfelvásárlást jellemző éles versenyhelyzetben az üzemek különböző stratégiákat követnek, hogy biztosítsák a termeléshez szükséges alapanyag-mennyiséget: két borászat saját területéről és maradvány háztájikról származó szőlőt dolgoz fel (Borpalota és Solybor Kft.), míg a három másik üzem kizárólag felvásárlásból jut alapanyaghoz. Utóbbiak esetében két eltérő gyakorlatot látunk a saját termelői körök megtartására.

A volt Gyöngyös-Domoszlói Állami Gazdaság utódszervezete, a Danubiana Kft. szerződéses alvállalkozókkal vásároltat fel a borvidék több pontján, így a termelőnek nem jelent plusz költséget a szőlő Gyöngyösre szállítása. Az alvállalkozókon keresztül a cég igény ese-

tén termelési előleget is biztosít, aminek összege később levonásra kerül a szőlő árából. Termelő és feldolgozó között a kapcsolatot a minden év tavaszán megkötött termékértékesítési szerződés jelenti, amiben a Danubiana például egy minimum védőár mellett még egy plusz 4 százalékos garancia kifizetését is vállalja. Ezzel szemben a nagy múltú Nagyréde Szőlők Kft. aktív szervezéssel próbálja termelőit az üzem működésébe integrálni. Az egykor Közép-Európa legnagyobb összefüggő szőlőterületén gazdálkodó nagyrédei szövetkezet – később részvénytársaság – integrátori jelentősége a 2008-as felszámolás idejére a termelői bizalomvesztés miatt jelentősen visszaszorult. Az új tulajdonosok (Jász-Agro Kft.) által kinevezett, a borvidékre kívülről érkező ügyvezető első feladata volt, hogy új formát adjon az üzem és a termelők közötti kapcsolatnak. Bevezették az ún. középtávú feláras szerződést, amiben az üzem vállalja, hogy a felvásárlási áron felül, kilónként plusz öt-tíz forintot fizet a termelőknek. A többletpénz már éppen elég motiváció, hogy Nagyrédén tartsa a termelőt, azzal pedig, hogy a kifizetését tavaszra, a földmunkák kezdetére időzítik, a termelés finanszírozását is segítik. Ezen felül pedig a szőlőművelési munkákat csomagokra bontva is igénybe lehet venni szolgáltatás formájában. Ezeket a munkákat a szövetkezet szolgáltatási üzemágát tovább működtető anyacég végzi el, az ellentételezést később itt is a szőlő árából vonják le. A nagyrédei szőlőtulajdonosok fogadókészségét mutatja, hogy három év alatt 20 hektárról 150 hektárra nőtt az a szőlőterület, amit az üzem ebben a formában bérművel. A biztos alapanyagforráson túl ez lehetőséget ad a borászatnak arra is, hogy saját szőlészeik az ültetvényeket járva állandóan ellenőrizzék a szőlők várható minőségét és terméshozamát, ami némi versenyelőnyt biztosít számukra a szüret alatt. Az aktív kapcsolat nem ér véget a főszezon végeztével, ugyanis a téli holtidőszakban a borászat ismeretterjesztő estéket szervez a termelőinek, ahol különböző praktikus témákról (növényvédelem, jövedéki adózás) szülő előadások után borkóstolásra is sor kerül. Ami közös vonás az üzemek alapanyag-felvásárlási módszereiben az az, hogy általában túl korán kezdik a szüretet, félve attól, hogy a borvidéken kívüli felvásárlók árban az általuk kínált fölé ígérve, elviszik a szőlőt előlük. Ugyanakkor, a korai érésű fajtákat leszámítva az augusztusi szüretből csak mérsékelt vagy gyenge minőségű alapanyag származik, amiből csak a főborászok borkezelési szaktudásán múlik a kívánt minőségű bor előállítása.

A borvidék nagyüzemeinek piaci orientációját több szempontból is kettőség jellemzi, hiszen külföldi és belföldi értékesítési csatornákkal is rendelkeznek, amiken keresztül lédig és palackos formában is kereskednek boraikkal. A legértékesebb piaci kapcsolatok értelemszerűen azok, amelyek palackos bort vásárolnak. Ebben a szegmensben jelentős mennyiséget csak két cég, a Nagyrédei Szőlők és a Danubiana exportál. Előbbi 1,5 millió saját letöltésű palackot értékesít Angliában, míg a gyöngyösi üzem a német tulajdonos révén Németországban talál piacot a Gyöngyösön készülő, de a saját, német palackozójában letöltött borainak. Mindkettő régóta fennálló, bejáratott kapcsolat, amit az adott fajta iránti biztos kereslet tart életben. Erre jó például a német ízlésnek kedves illatos Leányka, amit a Danubiana tulajdonosa már a szocializmus idején is nagy tételben vásárolt a vidéken.

A hazai palackos piacon az országos kereskedelmi láncok polcain való jelenlétnek van igazán súlya. Az öt mátrai nagy borászat közül ilyen kapcsolata csak háromnak van, a maradék kettő (Solybor Kft. és Borpalota) üveg- vagy PET-palackos kiszerezésben próbálja értékesíteni azokat a borkészleteket, amiket folyóborként nem sikerül eladnia. A hazai

kereskedelmi láncok, partnerségi gyakorlatukat tekintve, hasonlóan működnek, mint a szakkereskedések a kispincészetekkel. Kétség kívül ők jelentik a palackos szegmens legfontosabb értékesítési csatornáit, ezért megkerülhetetlenek. Helyzeti előnyükkel visszaélve gyakran saját költségeiket a beszállítókkal fedeztetik. Jó példa erre a kötelező készletfinanszírozás 72 órás beszállítási kötelezettséggel, a „polcpénz” vagy a kötelező akcióztatás. A kereskedelmi láncok beszerzési politikáján túljutva a boroknak még meg kell vívniuk a maguk csatáit a versenytársakkal is, amit két tényező különösen megnehezít. Egyrésről az áruházláncok árképzése a mátrai borokat maximum a közepes árkategóriában (1500 forint) teszi ki a polcokra, de inkább az 1000 forint alatti ár a jellemző. Ebben a sávban a magyar piacon viszont hatalmas a túlkínálat. Ennél is nagyobb a küzdelem a legalsó árkategóriában, ahol jellemzően a legalacsonyabb besorolású, ún. „Földrajzi jelzés nélküli” borokat találjuk. Ebben a szegmensben az árat a palackonkénti pár száz forintos, „koccintós” bort előállító borászatok dömping árképzése diktálja, amivel szemben nagyon nehéz versenyben maradni a legmagasabb eredetvédelemmel ellátott mátrai borokkal.

Foglalkoztatási sajátosságaikban az üzemek két mintát követnek: a nagyrédei és a gyönyössolymosi borászatok esetében még él a szövetkezeti időszakot jellemző egyfajta családi jellegű kötődés. A 40–50 fős alkalmazotti létszám jelentős hányadát mindkét esetben olyan munkavállalók teszik ki, akik már évtizedek óta a borászatoknál dolgoznak, sőt családtagok foglalkoztatásával még némi folytonosság is megfigyelhető. Ezeknek a vállalatoknak az állandó munkaerőlétszáma a legnagyobb termelési kapacitással dolgozó Danubiana Kft.-vel való összehasonlítás után tűnik kiemelkedően magasnak, hiszen ott mindössze 16 fő működteti az egész üzemet. Technológiai felszereltségüket tekintve a borkombinátokra jellemző, nagyszériás termelésre alkalmas modern, saválló acélból készült eszközök használata jellemző. A helyi szakképzett munkaerő-kínálat a térségben kielégítőnek tűnik, legalábbis erre enged következtetni az, hogy a legtöbb esetben új munkavállalók a kistérségből vagy a megyéből érkeznek. Az alkalmi foglalkoztatást illetően nagyobb létszámra csak annál a két borászatnál van szükség, amelyek saját szőlőterülettel rendelkeznek. A Borpalota munkaerő-közvetítő vállalkozáson keresztül akár 150 embert is foglalkoztat egy szüret alatt, míg a Solybor Kft. a szövetkezeti szokást folytatva, a szüret minden reggelén saját buszjáratral szedi össze a napszámosokat a faluban.

Összegzés

A tanulmány bemutatta a Mátrai borvidék néhány történelmi sajátosságát és azokat a fontosabb fordulópontokat, melyek bizonyos tekintetben a mai napig meghatározzák a borvidék jelenkori fejlődését, teljesítményét és megítélését. Az államszocializmus ideje alatt a hazai szőlő- és borgazdaságban a Mátrára elsősorban alapanyagtermő és -kibocsátó szerep jutott. Ezen később is csak keveset változtatott az, hogy a térségben is kiépült a modern feldolgozókapacitás, hiszen továbbra is jelentős mennyiségű szőlő hagyta el a borvidéket feldolgozatlanul vagy must formájában. A minőség területén a nagyüzemi termelés és feldolgozás, a jól működő háztáji integrációval hatalmas előrelépést jelentett a hetvenes-nyolcvanas években, a rendszerváltás után azonban a szocialista nagyüzemek

szétesésével magánérdekek kezdték alakítani a borvidék arculatát. A néhány talpon maradt üzemnek köszönhetően a maradvány háztájikon gazdálkodó egykori télesztagok és -alkalmazottak továbbra is találtak piacot termésüknek, ezért az önállósodásra és saját borász vállalkozás indítására sokáig nem volt meg a gazdasági ösztönzőerő. A nagyüzemek felvásárlási stratégiáikban ugyanakkor mennyiségi szempontok érvényesültek, a kistermelőket tehát semmi sem ösztönözte a nagy hozamú, kevésbé kímélő termelési módszerek alkalmazásának feladására.

Ez az uralkodó szemléletmód továbbra is megfigyelhető a maradvány háztáji ültetvények és a nagyüzemi feldolgozók kapcsolatában, amiben a két félnek ellentétesek az érdekeik. A termelő minél magasabb áron szeretné értékesíteni a szőlőt, a borászat pedig minél alacsonyabb áron szeretné felvásárolni. Ebben a relációban a mennyiség válik a megállapodás legfontosabb és egyetlen kritériumává, aminek az eredménye a szőlő minőségének másodlagossá válása. A nagyüzemek alapanyagigénye miatt a maradvány háztájakat művelő családok számára az értékesítési lehetőségek biztosítottnak látszanak a jövőben is. Ezekből az ültetvényekből azonban kiegészítő jövedelemnél több nem realizálható, ami a termelés volumenének növeléséhez elengedhetetlen beruházások (területnövelés, gépesítés, munkaerő) finanszírozását is lehetetlenné teszi. Ezek az ültetvények tehát vagy megmaradnak mai szintjükön, vagy lassan kikopnak a művelésből a termelési költségek tartós emelkedése és a termelők kiöregedése miatt. Ezzel szemben a közép- és nagybirtokos szőlőtermelők jövőképe biztatónak látszik, hiszen külső partnereik és a stabil helyzetű helyi feldolgozóknak továbbra is szükségük lesz nagy mennyiségű alapanyagra. Jól látszik az is, hogy az egykori termelőszövetkezetek által kiépített vertikális integrációs lánc két módon kezd újraszerveződni: Azok az utódszervezetek, amelyek sikeresen őrizték meg beágyazottságukat, aktív szervezéssel és kedvező konstrukciójú szerződésekkel próbálják maguknál tartani elsősorban a helyi kistermelőket. Ezzel szemben a közép- és nagybirtokok súlyuknál fogva már partnerként tudják segíteni a feldolgozóüzemeket a zavartalan termelés fenntartásában és az alapanyag felvásárlásban.

A minőségi bortermelés kibontakozását hátráltató beidegződéseket a kilencvenes évek második felében sikerült egy-két borásznak megtörnie, akik idővel a mátrai borkészítés zászlóvivőivé váltak, követőkre azonban sokáig nem találtak. A következő generáció színrelépésére a kétezres évek második feléig kellett várni. A fiatalok célja, hogy a mátrai borokon ragadt hétköznapi és unalmas címkékkel szemben olyan értéket hozzanak itt létre, amire a borértő vásárlók is felfigyelhetnek. A lassan kibontakozó borforradalom néhány fiatal borászt egészen a szakkereskedések szűk és gondosan megválogatott kínálatáig juttatott, kialakítva ezzel a Mátrai borvidék elit borászaik új generációját. Az invenciózus fiatal generáció tagjai, akik között találunk „betelepülteket” is, gyakran találják magukat szembe a borvidéki stratégiát képviselő idősebb korosztály tagjaival, ami nem szolgálja, hogy a lassan fejlődő minőségi borkínálat még magasabb szintet tudjon elérni. A közel tízéves egy helyben topogásból eredő lemaradást azonban nem lehet egyik évről a másikra behozni. Habár a helyzet mára kielégítőnek látszik, egészen a közelmúltig komoly szolgáltatói hiányosságokkal küzdött a mátrai borturizmus. Összefogáson alapuló közösségi marketingre belső forrásból nem látszik esély, hiszen a pincészetek minden bevételüket visszaforgatják a termelésbe, fejlődésük és talpon maradásuk érdekében. Másrészt a borá-

szok között tapasztalható generációs szembenállásból adódó érdekelletét sem kedvez az együttgondolkodás kialakulásának.

Az eladó ültetvények széles választéka és a még mindig kedvezőnek számító földárak kezdő és fiatal borászok számára még sokáig az ígéret földjévé tehetik a Mátrát. Egyértelműen látszik, hogy hatalmas potenciál van a termőhelyben, amit az idősebb és a fiatal generáció sikerei is megmutattak már. Az ő eredményeik bizonyítják, hogy a kitűnő természeti adottságokat alázatos szakmai munkával kiegészítve az országos siker és hírnév sem elérhetetlen a Mátrában borvidéken.

Irodalom¹⁶

- Ambrus Lajos – Csoma Zsigmond – Somlósi Lajos (2003): *A magyar bor útja*. Szombathely: BKL Kiadó.
- Bányai Gábor Botond – Ercsey Dániel – Mészáros Gabriella – Tompa Imre (2012): *Nagy magyar boratlasz*. Budapest: Mountner és Pitman.
- Bodnár László (2001): *A Mátraaljai borvidék*. Piremon.
- Csizmadia László (2005): *Mátraaljai borok könyve*. Szelényi Károly dedikációjával. 2. jav. kiadás. Budapest: Magyar Képek Kiadó.
- Darvas Gyula (1937): Szőlőkvitelünk 1937-ben. *Statisztikai Szemle*, 11, 992–994. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/viewer.html?ev=1937&szam=11&old=40&lap=3
- Eperjesi Imre – Horváth Csaba – Sidlovits Diána – Pásti György – Zilai Zoltán (2010): *Borászati technológia*. Borászat 1. Budapest: Mezőgazda Kiadó.
- European Court of Auditors (2012): *The reform of the common organisation of the market in wine: Progress to date*. Luxembourg. http://www.eca.europa.eu/lists/ECADocuments/SR12_07/SR12_07_en.pdf
- Koós Bálint (2014): Gyöngyös térsége a Marsden-i vidéktipológia szerint. In Nagy Erika – Nagy Gábor (szerk.): *Polarizáció – Függőség – Krízis* Békéscsaba: MTA KRTK RKI ATO. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/731/1/koos_gyongyos_2014.pdf.pdf
- Kozma Pál (1995): *A szőlő- és borkultúra története Magyarországon*. Budapest: Magyar Bor Akadémia – Mezőgazda Kiadó.
- KSH (2009): *Szőlőültetvények összeírása, 2009* (előzetes adatok). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. http://www.ksh.hu/apps/shop.kiadvany?p_kiadvany_id=1959&p_temakor_kod=KSH&p_session_id=506261640767336&p_lang=HU
- Meloni, Giulia – Swinnen, Johann (2013): The Political Economy of European Wine Regulations. *Journal of Wine Economics*, 8, (3), 244–284.
- Nagy-Kovács Erika (2011): *A szőlő- és bortermékpálya jövedelmezőségének vizsgálata*. PhD értekezés. Gödöllő: Szent István Egyetem Gazdálkodás és Szervezéstudományok Doktori Iskola. https://szie.hu/file/tti/archivum/Nagy_Kovacs_Erika_tezis.pdf

¹⁶ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének dátuma a kézirat lezárásának időpontja: 2016. 01. 26.

- Radóczné Kocsis Teréz – Györe Dániel (2006): *A borpiac helyzete és kilátásai*. Agrárgazdasági tanulmányok. Budapest: AKH.
- Tóthné Igó Zsuzsanna (2013): Kulturális- és borturizmus az Észak-magyarországi régióban. In Muskovics Andrea Anna (szerk.): *Szőlő Bor Termelés Fogyasztás Társadalom*. Budapest: Agroinform, 285–292.
- Unwin, Tim (2012): Terroir: At the heart of Geography. In Daugherty, Percy H. (ed.): *The geography of wine*. London–New York: Springer Dordrecht Heidelberg, 37–48.

RÁCZ KATALIN

„MI ITT A FÖLDHÖZ VAGYUNK KÖTVE...” AGRÁRGAZDASÁGI FOLYAMATOK A FEHÉRGYARMATI TÉRSÉGBEN

Bevezetés

A tanulmány a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei, Ukrajnával, Romániával határos, félszáz településből álló Fehérgyarmati járás agrárviszonyainak bemutatására vállalkozik.¹ Az itt élők megélhetésében hagyományosan meghatározó szerepet játszik a mezőgazdaság, aligha akad olyan térségi szereplő, aki ne tudná személyes történetét földművelő ősökkel vagy szűkebb-tágabb rokonsága által folytatott gazdálkodási tapasztalatokkal színeztetni. Mind a gazdálkodókkal folytatott személyes beszélgetések, mind az elérhető statisztikai adatok a Fehérgyarmati térség agrárgazdaságának erőteljes rétegzettségét, az ágazathoz kötődés sokrétűségét mutatják.²

Az ország más vidékeihez hasonlóan a Szatmári térségben is mutatkozik a birtokkoncentráció, amely ugyanakkor nem eredményezte ipari méretű nagygazdaságok létrejöttét. Birtokmérete alapján a vidék legjelentősebb agrárvállalkozása egy közel 2500 hektáros téesz utódszervezet, amely 70 fős alkalmazotti létszámával a járás egyik legnagyobb agrárfoglalkoztatója. A következő léptéket a 200–300 hektáros középüzemek jelentik, amelyek zömmel szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoznak, de akadnak körükben tevékenységüket gyümölcstermesztéssel, juh- és szarvasmarhatartással diverzifikáló vegyes gazdaságok is. Működésüket főként szezonálisan jelentkező munkaerő-szükséglet, magas gépesítettségi színvonal, erőteljes beruházási orientáció jellemzi, de nem elhanyagolható a kisebb üzemekre kiterjedő termeléskoordináló szerepük sem. A gyakorta egy-egy országos jelentőségű integrátor helyi ügynökeként tevékenykedő középüzemek számára a termelésszervezésben vállalt tevékenységek nemcsak ügynöki jutalékot, hanem a fölös gépi

¹ A tanulmány alapját az agrárgazdaság szereplőivel folytatott strukturált beszélgetések mellett a témakör szempontjából releváns statisztikai adatok (KSH, MVH, NAV) feldolgozása adja. A beszélgetések tartalmasságáért Juhász Pált, Kuczi Tibort, Nagy Zitát, a térségben zajló agrárfolyamatok rendszerezéséért Juhász Pált illeti köszönet.

² A statisztikai adatok elemzése a Fehérgyarmati járás egészére kiterjedt, az interjúk az agrárgazdaság szempontjából meghatározó gazdaságok székhelyét adó 10–15 településen készültek.

és raktárkapacitások hasznosítását, az esetleges földvásárlásoknál kamatoztatható bizalmi kapcsolatokat eredményeznek.

A Fehérgyarmati térség agrárgazdaságának jellegadó csoportját képezi az a közel 300 gazdaság, amely 20–50 hektáros birtokok használojaként specializációval (leggyakrabban ültetvénytelepítéssel, biogazdálkodással), termékfeldolgozással (pálinkafőzéssel, aszalással) bővítette tevékenységét. A földvásárlás reményében tőkét felhalmozó üzemeket gyakorta versenyhátrányként érvényesülő technológiai lemaradás jellemzi. Másik alcsoportjuk a fejlesztési támogatásokkal korszerűsített gépparkjával szolgáltató tevékenységet végez, nemritkán térségen kívüli piacokon.

A Tiszaháton tömeges, mondhatni életformaszerű tevékenység a piaci igényekhez igazított kistermelés, amely az állandó munkahellyel rendelkező kiváltságosokat és a tartós foglalkoztatást a régmúlt történetei között számon tartókat egyaránt jellemzi. A kis léptékű árutermelés tömeges fennmaradását a földterület-hasznosítás árutermelő paraszti mintája, a piacokra figyelés készsége, a mezőgazdasági munkakultúrával rendelkező nagyszámú munkaerő, a zöldség-gyümölcs termelés koordinálásában szerepet vállaló, nemritkán nemzetközi piaci hálózatokhoz kapcsolódó feldolgozó üzemek, valamint a vertikális integráció irányába mozduló Termelői Értékesítő Szervezetek (TÉSZ-ek) léte együttesen magyarázza.

Noha agrárgazdasági teljesítményét tekintve csak kisebb léptékű, de növekvő jelentőségű az önkormányzati koordinációban végzett mezőgazdasági tevékenység, amely a központi jóléti programokat (szociális földprogram, közfoglalkoztatás) a maguk nyelvén értelmező, a hajdani téészek felső- és középvezetőiből verbuválódó helyi vezetés irányítása mellett kapott a Fehérgyarmati térségben az országosnál nagyobb lendületet. A lakossági piacok keresletét egyre inkább meghaladó termékvolumen és az odafigyelésnek, a szervezettségnek köszönhetően egységes minőség a helyi önkormányzatokat a térségi TÉSZ-ek, konzervüzemek számára is megbízható üzleti partnerekké teszi. A helyben megtermelt és feldolgozott termékek számára néhány településen (Túristvándi, Szatmárcseke, Panyola) felvevőpiacot jelent a turizmus, különösen akkor, ha a termelés szabályozott keretek között, az egységes piaci megjelenést, a minőséget is szem előtt tartó szereplők együttműködésén alapul. E kooperációk gesztorai gyakorta kívülről jött szereplők, akiket a helyi termékfajták, hagyományok felélesztésében rejlő üzleti lehetőségek, a kihasználatlan helyi erőforrások ösztönöztek térségi beruházásokra.

Az agrártársadalom legnépesebb csoportját a mezőgazdasági munkavállalók képezik, akiket a földhasználókhoz hasonló differenciáltság jellemez. A munkaadóikhoz gyakorta rokoni szálakkal kötődő állandó alkalmazottak szűk kasztja mellett az ágazatban tömeges a szezonmunkákra vállalkozó, a köztes időszakokban közmunkásként jövedelemhez jutók köre. Az idénymunkások összetételét romániai, ukrainai munkavállalók színesítik, akik humanosabb ideje fennálló munkakapcsolatokra támaszkodnak. A munkaszervezés gondját a munkaerő bizalmát élvező brigádvezetők – hajdani padtársak, munkatársak, utcabeliek – viselik, tehermentesítve a munkaadókat a munkaerő szelekciójával, koordinációjával, ellenőrzésével összefüggő költségek alól.

A birtokkoncentráció és a gazdaságok számának apadása ellenére a mezőgazdaság a Fehérgyarmati térségben napjainkban is kiemelt jelentőségű ágazat. A térség agrárgaz-

daságát meghatározó folyamatokat összegezve az élőlátás-igényes ágazatok (állattenyésztés, gyümölcs) leépülése, professzionális nagyüzemekbe koncentrálódása, a kis- és középüzemek korlátozott birtokgyarapítási lehetőségekkel összefüggő specializációja emelhető ki. Birtokmérettől függetlenül jelentkező tendencia a termelők hálózatokba tömörülése, amelynek gesztorai a helyi közép- és nagygazdákból lett ügynökök, az egykori integrátorok által szervezett TÉSZ-ek, valamint a térségi gazdaságok irányított modernizációjában szerepet vállaló, „kulturális szigetnek” is tekinthető feldolgozóüzemek. Markáns folyamat a mezőgazdasági munkaerő polarizálódása, állandó alkalmazottakra és gyenge alkupozíciójú idénymunkásokra tagolódása. Az utóbbi csoport számára meghatározó jelentőségűek az önkormányzati koordinációban megvalósuló, településenként eltérő arculatú faluprogramok, amelyek, miközben bevételhez juttatják a résztvevőket, a közétkeztetésben hasznosítható alapanyagot, a térségi feldolgozóüzemek számára is meghatározó termékvolumént állítanak elő.

Szociodemográfiai sajátosságok

A Fehérgyarmati járás népességszáma a térség gazdasági teljesítőképességének visszaesésével összefüggésben évtizedek óta csökkenést mutat (Lőcsei 2002). A népességfogyás ugyan az utóbbi évtizedben veszített lendületéből, de a legutóbbi két népszámlálás közötti időszakban is másfél ezres volt a csökkenés. Az utóbbi két évtized demográfiai folyamatai alapján a Fehérgyarmati járás településeinek három markáns csoportja különíthető el. A települések zöme (32 település) népességszámvesztő, kilenc település népességszáma stagnált, további kilenc településen ugyanakkor növekedett a népességszám. A népességüket megtartó és növelő települések egyik alcsoportját a beköltöző szegényeknek, romáknak otthont adó, etnikailag is homogenizálódó kisfalvak (Botpalád, Darnó, Garbolc, Magosliget, Uszka, Zsarolyán), másik részét olyan települések képezik, amelyek közlekedéshálójuk adottságaiknak (Tiszabecs), a népességmegtartást elsőrendű feladatnak tekintő településpolitikának (Rozsály, Túristvándi), illetve egy-egy, az itt élőknek munkaalkalmat, megélhetési lehetőséget kínáló mezőgazdasági vállalkozás talpon maradásának (Csaholc, Botpalád) köszönhetően stabilizálták népességszámukat.

A folyamatos népességszámvesztés nem maradt következmények nélkül, erőforrás-hiányos népesség koncentrálódását eredményezte a Fehérgyarmati járás falvaiban (1. táblázat). Ezt támasztja alá az itt élők alacsony iskolai végzettsége,³ az országos átlagtól jelentősen elmaradó jövedelmek, a gyenge adóerő-képesség, az alacsony vállalkozói aktivitás, valamint a magas munkanélküliség. E tényezők a jövedelemszerzés helyi lehetőségeit, az itt élők megélhetésében hagyományosan nagy szerepet játszó mezőgazdaság teljesítőképességét, fejlődési esélyeit is meghatározzák.

³ A középfokú végzettségűek aránya a Fehérgyarmati járásban mindössze 16,9% volt 2011-ben, szemben az országos 26%-kal. A felsőfokú végzettségűek aránya az országos átlagnak éppen fele (6,4%), míg az érettségit nem adó szakmai végzettséggel rendelkezőké (17,7%) kismértékben maradt el az országos átlagtól (18,9%).

1. táblázat: Erőforrás-ellátottság a Fehérgyarmati járásban

Változó	1995	2000	2005	2010	2012
Egy lakosra jutó belföldi jövedelem összege (ezer Ft)					
Fehérgyarmati járás	74,2	164,2	318,9	446,3	476,8
Magyarország	155,8	349,4	600,6	787,6	811,3
Egy adófizetőre jutó adó összege (ezer Ft)					
Fehérgyarmati járás	42,0	87,9	143,0	145,1	175,4
Magyarország	83,8	200,9	300,6	321,5	299,8
Regisztrált munkanélküliek aránya a 15–64 éves népességből (%)					
Fehérgyarmati járás	n.a.	n.a.	15,7	21,5	18,0
Magyarország	7,5	5,7	6,0	8,6	8,5
Ezer főre jutó regisztrált vállalkozások száma (db)					
Fehérgyarmati járás	48	51	59	77	77
Magyarország	100	107	119	129	128

Forrás: Magyarország mezőgazdasága, 1995 (KSH 1995), 2000 (KSH ÁMÖ 2000), 2005 (KSH GSZÖ 2006), 2010 (KSH ÁMÖ 2012), 2012 (KSH 2013).

Megélhetési hagyományok

A természetföldrajzi adottságokkal összefüggésben az itt élők a korábbi időszakokban főként a mezőgazdaságra – az egymásra épülő földművelésre, állattenyésztésre, gyümölcsstermesztésre – alapozták megélhetésüket. A trianoni határmegvonást megelőzően a térség agrárgazdaságát a Beregszász, Munkács, Nagyszőlős, Szatmárnémeti, Nagykároly piacaira termelő kisgazdaságok határozták meg, az itt termett gyümölcsök (különösen az alma, szilva, dió) országszerte ismertek, keresettek voltak (Gyarmathy 1990). A múlt jelenformáló hatása ma is érzékelhető: a járás agrárgazdálkodóival folytatott beszélgetésekben igazodási pont az ősök árutermelő életformája, szorgossága, az üzleti életben való eligazodási képessége. Az emlékezet nagyvonalúságát a helytörténeti dokumentumok fejtik fel, hírt adva a térség agrármunkásságát radikalizáló mozgalmakról, az 1900-as évek elején meginduló, a földhiánnyal összefüggő tömeges kivándorlásról, valamint a térség szegényeinek gondját mezőgazdasági tevékenységet is végző közjóléti szövetkezetekkel megoldani kívánó kezdeményezésekről (Hadházy 1986, Filep 1975, Gyarmathy 1993).

A helyi agrárstruktúra kisbirtokos karaktere a trianoni határmegvonást követően is a térség alapvonása maradt, a friss termékek felvevőpiacát jelentő történelmi vonzásközpontok termelészszerező szerepét azonban a határ innenső oldalán maradó kisebb élelmiszer-fel-

dolgozók (malmok, olajsajtólók, szeszfőzdék) csak részlegesen vették át.⁴ A népesebb városok (Debrecen, Nyíregyháza) piacaitól való nagy távolság fuvar költséggel, a több napig is eltartó szekérút az áru tönkrementelével, minőségromlással járt együtt. A kieső bevételt a napszámos bérek leszorításával, illetve a kalákahálózatok, kliens-partónus kapcsolatok kiépítésével ellensúlyozták a helyi gazdák. A piacok átrendeződése a termelési szerkezetben is változásokat generált. A térség parasztgazdaságai korszerű árugyümölcsösöket (almát, diót, szilvát) létesítettek, „mert a szilvából lehetett aszalt szilvát meg pálinkát főzni, tehát így szállítható állapotba tudták hozni a gyümölcsöt”. A telepítések nagyságrendjét mutatja, hogy 1935-ben a megye gyümölcsállományának bő harmada a Szatmár–Beregi-síkság területén helyezkedett el (Kormány 2011).⁵

A birtokstruktúrában nem hozott lényegi változást sem az 1920. évi XXXVI. tc., sem az 1924. évi VII. tc. nyomán bekövetkező földosztás (Filep 1975, Gyarmathy 1993).⁶ A helytörténetírás dokumentumai szerint az erőtlen földigénylés hátterében a nagybirtokok trianoni határmegvonással bekövetkező elcsatolása, valamint az 1919-es forradalmat követő fehérterror időszakát jellemző megtorlások álltak (László 1976). Más források szerint a parasztság földhöz jutását a törvényi keretek is korlátozták. A földjuttatásban részesített „érdemeseknek” tőkével, alapvető művelési eszközökkel, jószágállománnyal is rendelkeznie kellett, amiket a helyi kisparasztnak többsége nem tudott felmutatni (Gyarmathy 1993).

A birtokszerkezetet tekintve a Fehérgyarmati járás ötven településén a harmincas évek közepén közel 13 ezer gazdálkodót tartottak nyilván, kétharmaduk (71,3%) az 5 hektár alatti birtokkategóriába tartozott, az összes mezőgazdasági hasznosítású földterület tizedének művelését biztosítva (2. táblázat). Közel ekkora földterület gazdája volt az a 11 nagybirtokos, akiket az 1935. évi agrárcenzus során 1000 hektárt meghaladó birtokterülettel írtak össze. A mezőgazdasági hasznosítású földterület legnagyobb részét (közel 40%-át) az 5–50 hektár közötti gazdaságok művelték, 14 hektáros átlagterülettel. A II. világháború előtti időszakban több tucat apróparcellás-nagybirtokos település mellett néhány, középparaszti gazdaságok túlsúlyával jellemezhető parasztfalu (Botpalád, Csaholc, Kölcse, Kömörő, Tisztaberek, Uszka, Zajta) dinamizálta a térség agrárgazdaságát. A térség parasztgazdaságait üzemmérettől függetlenül sújtotta a határt évente többször átjáró tiszai árvíz, ami rövid tenyészidejű növények (zab, köles, kukorica) termesztését eredményezte (Hadházy 1986).

⁴ A Fehérgyarmati térségben néhány kisebb élelmiszeripari üzem, malom, szeszfőzde, ecetgyár, olajsajtoló működött. Emellett a szabolcsi Demecseri Burgonyakeményítő Gyár, valamint a kisebb városokba (Kisvárd, Nagykálló, Nyírbátor, Nyíregyháza, Vásárosnamény) települő dohánybevéltők teremtettek felvevőpiacot a térségi termelők termékei számára (Gyarmathy 1993).

⁵ A gyümölcsstermő területek növekedése hasonló lendületet csak az 1970-es években mutatott, a Szovjetunió almainportjának bővülésével összefüggésben.

⁶ A végrehajtott földbirtokrendezés eredményeként Szatmár-Beregben földhöz 8954, házhelyhez 5–383 paraszt jutott, a föld 23 613 kh, a házhely 1307 kh volt (Gyarmathy 1993).

2. táblázat: A Fehérgyarmati járás földbirtokviszonyai 1935-ben

Földbirtokok	Birtoknagyság csoportok (kat. hold)							
	< 1	1–5	5–50	50–100	100–500	500–1000	1000 <	Összesen
Száma (db)	4353	4 811	3 322	197	148	13	11	12 855
– megoszlása (%)	33,9	37,4	25,8	1,5	1,2	0,1	0,1	100
Területe (kat. hold)	2032	11 750	45 367	13853	26 404	8477	13 730	121 613
– megoszlása (%)	1,7	9,7	37,3	11,4	21,7	7,0	11,3	100
Átlagos mérete (kat. hold)	0,5	2,4	13,7	70,3	178,4	652,1	1248,2	9,5

Forrás: KSH 1936.

A szatmári vidék agrárstruktúrájában lényegi változásokat hozott az 1945. évi földreform, megszüntetve a térség alapvonásának tartott „magas földár, hallatlanul olcsó munkaerő” szilárdnak hitt rendjét (Horváth 1967). A Fehérgyarmati járást jellemző agrártúlsúly az 1960-as években felgyorsuló iparfejlesztést követően is fennmaradt.⁷ Erre utal, hogy még a nyolcvanas évek végén is a helyben foglalkoztatottak 40 százalékát (mintegy 5208 főt) szívta fel a mezőgazdaság, és csak negyedét a szinte kizárólag Fehérgyarmatra települt ipar, fennmaradó részét a többi ágazat. Az alacsony munkaerő-felvevő képességű helyi gazdaság szükségszerű velejárója volt a nagyobb vonzásközpontok (Budapest, Miskolc, Debrecen) irányába történő munkavállalási célú ingázás.⁸

Kollektivizálás, télesztörténetek

Az államszocializmus időszakában a térség legnagyobb mezőgazdasági foglalkoztatója az 1951-ben megalakult mátészalkai központú Szamosmenti Állami Tangazdaság volt, amely több településen (Csaholc, Kölcse, Sonkád, Szatmárcseke, Tizsakóród) működtetett telephelyet, közel 1000 főnek kínálva a kertészeti és az állattenyésztési (sertés, szarvasmarha) ágazatban munkaalkalmat. Az ország egyik legnagyobb almatermő bázisgazdaságaként számon tartott tangazdaságban hűtőházak, almafeldolgozó, csomagoló gépsorok, 1980-

⁷ A térség legnagyobb ipari foglalkoztatója a mérleggyártással foglalkozó, hódmezővásárhelyi anyavállalathoz tartozó Metripond, a fémipari termékeket előállító Fe-Fa-Fém Vállalat, a háztartási kisgépekhez motorokat gyártó ikladi központú Ipari Műszergyár volt, amelyek egy-egy ipari nagyüzem gyáregységeként telepedtek le Fehérgyarmaton, a mezőgazdaságból kiáramló, alacsonyan képzett munkaerőre alapozva tevékenységüket (Barta 1986).

⁸ A térség munkavállalóit időben változó ingázási szokások jellemezték. Míg a hatvanas években a megyei ipar alulfejlettsége miatt az ingázás a Szabolcs-Szatmár megyén túli ipari központokba irányult, addig a nyolcvanas években a helyi (elsősorban telephelyi) ipar megerősödésével a megyén belüli ingázás vált meghatározóvá. Az 1980-as évek közepén az ingázók több mint 90%-a ingázott Szabolcs-Szatmár-Bereg megyén belüli munkahelyre (KSH 1985).

tól pedig egy lényerő sűrítőüzem biztosította a helyben megtermett gyümölcs feldolgozását (Kormány 2011).

A mezőgazdasági munkaerőt a tangazdaság mellett a térségi téészek foglalkoztatták, amelyekben a rendszerváltásig a tejelő szarvasmarha-ágazat és a szovjet felvevőpiac igényeihez igazított gyümölcstermesztés számított húzóágazatnak. A térségi téészek nemcsak a mezőgazdasági termelés hatékonyságának növelése, valamint a munkahelyteremtés (közvetetten a népesség helyben tartása) miatt voltak meghatározó jelentőségűek, hanem azért is, mert a helyi problémák megoldása iránt elkötelezett szakértelmiséget vonzottak a térségbe. A helyi mezőgazdasági nagyüzemekben a nyolcvanas évek elején meginduló technológiai fejlesztéseket a helyi társadalomban presztízzsel bíró agrárértelmiség vezényelte le. A térségi nagyüzemek közép- és felső vezetésének helyi beágyazottságára és ebből eredő társadalomformáló szerepére utal, hogy a rendszerváltást követően nemcsak a mezőgazdasági vállalkozások számát gyarapították, hanem a települési önkormányzatok vezetői testületeiben is megjelentek (Rácz 2008).

A térségi téészek mikrotörténetei ma már nehezen rekonstruálhatók. Az országos folyamatokhoz hasonlóan előbb több kisebb, egy-egy település gazdálkodóit integráló termelőszövetkezet alakult, amelyekből a helyi módosabb gazdák túlnyomórészt kimaradtak. A hetvenes évek közepén zajló téeszegyesítések eredményeként tucatnyi 4000–6000 hektáros nagyüzem jött létre, amelyekben a mezőgazdasági alaptevékenység (tejelő szarvasmarhatartás, gyümölcstermesztés) mellett az alacsonyan iskolázott munkaerő foglalkoztatásában szerepet vállaló melléküzemágakat szerveztek. A teljesség igénye nélkül: a szatmárcsekei központú Haladás Mgtsz faipari részlege az ország több bútorgyárának gyártott furnérlemezeket, parkettát. Botpaládon a Budapesti Híradástechnikai Vállalat hozott létre telephelyet, valamint egy kanálgár működött, ahol a helyiek evőeszközöket polírozottak. Tiszakóródon a Tisza adottságait kihasználva kavicskitermelő üzemet, valamint a belső szükségleteket kielégítő ládagyárat hoztak létre, Milótán fűrészüzem, csúszdagyártó részleg működött, a tiszabecsi központú Új Élet Mezőgazdasági Termelőszövetkezet láda- és harisnyagyárat üzemeltetett. A négy falu mezőgazdasági szövetkezőit egyesítő nagyszekeresi Egyesült Erő Mgtsz-ben a gyenge termőhelyi adottságok miatt több melléküzemágot is szerveztek: tekercselőüzemet, alumíniumöntődét hoztak létre, az Ikladi Ipari Műszergyárnak hidrofortartályokat gyártottak, folyékony műtrágya üzemet, fűrészüzemet létesítettek.

A téesz dolgozók alacsony fizetését az otthon tartott jószág (jobbára tejelő tehén, sertés), a helyi tejcsarnokba beszállított tej, a zártkertekben megtermelt zöldség (burgonya, dohány), gyümölcs (szilva, alma, később meggy) értékesítéséből befolyó jövedelem egészítette ki. Egy botpaládi szarvasmarhatartó családi gazdálkodó emlékei szerint

„...itt a téeszből nem lehetett sose megélni, itt a téeszben '72-ben kezdtek el pénzbe fizetni a dolgozóknak, addig csak mindenki úgy jutott pénzhez, hogy tehenet tartott, abból kapott egy kis pénzt. Volt, akinek egy kis gyümölcsöse volt, abból látott jövedelmet, az alma ment szovjet exportra, a szállítást Záhonyba a téesz szervezte meg.”

A téésekben a hetvenes években meginduló ültetvénytelepítések modernizáló hatása a kisgazdaságok zárt kertjeiben is jelentkezett. A területbővülés minőségi változásokkal is együtt járt: a megnövekedett kereslet új, a szatmári vidéken korábban nem honos gyümölcsfajok telepítését eredményezte.

A jövedelemkiegészítésben szerepet játszó háztáji jelentősége a helyi vezetéstől, a lakosság összetételétől függően nagyüzemenkénti eltéréseket mutatott. Míg például a szatmárcsekei téésben a vezetés azt képviselte, hogy *„vagy a téésben dolgozni, vagy sehol”*, csak *„a vége felé volt olyan, hogy jószágokat adtak ki háztájiba”*, addig a csaholci nagyüzemben nemcsak megtűrték, hanem ösztönözték is az alkalmazottak kiegészítő jövedelemszerzését. Amint erre lehetőség kínálkozott, valamennyi ágazatban gebines rendszerre tértek át, a sajátos működési forma gyenge termőhelyi adottságai ellenére Szabolcs-Szatmár-Bereg megye legjobban teljesítő szövetkezetévé tette a csaholci Erdő-hát Mgtsz-t.

A Szamosmenti Állami Tangazdaság a nyolcvanas évek végén szintén a hatékonyabb működés elősegítésére a dolgozói érdekeltség megteremtésére alapozó gebines rendszerre tért át. Egy, az állami gazdaságban a nyolcvanas évek elejétől dolgozó, később önálló gazdálkodóvá váló túristvándi gazda visszaemlékezése szerint:

„Ez úgy ment, hogy mi tankoltuk a gépet, a javítást mi álltuk, teljesen, az ÁG csak a megdolgozott bért fizette, a költség a mienk volt. Ha elromlott, azt mind saját magunk javíttattuk. Lehetett volna a műhelyben javíttatni, de hát az elég drága volt, megcsináltuk magunknak. Nekem ez a szakmám, hoztam haza a gépet. (...) Bár hamarabb kitalálták volna ezt a gebines rendszert. Sokkal jobban lehetett vele keresni.”

A gebines rendszert bevezető térségi nagyüzemekben vállalkozásszerűen működő brigádok szerveződtek. Példának okáért a fentiekben idézett túristvándi gazda az állami gazdaságban dolgozó négy-öt falubelijeivel adta össze szaktudását, munkaerejét és szervezte meg a tangazdaság munkagépeinek javítását. E kapcsolatok jelentőségét mutatja, hogy rendszerváltást követően számos esetben ezekből szerveződtek a piaci alapú szolgáltatásnyújtásra berendezkedő társas vállalkozások.

Agrárátalakulás, privatizáció

A privatizációs folyamat az ország más térségeihez hasonlóan a szatmári térségben is gyökeresen átrendezte az üzemstruktúrát. A Szamosmenti Állami Tangazdaságban már 1988-ban kezdődtek meg a leépítések, megszűnésére azonban csak 1992 nyarán került sor. A gebines rendszerben megedződött dolgozók közül többen önálló vállalkozásba kezdtek, a gépműhely működtetését például a műhelydolgozók vették át. A gazdaság hasznosítható vagyonának fennmaradó részét a szántóföldi növénytermesztéssel foglalkozó, korábban állami tulajdonú, majd a holdingosodás útját választó nyíregyházi központú Agroker Kft. vásárolta fel, a szarvasmarhatartó telepre az olasz tulajdoni hát-

terű Erdőhát Limuzin Kft. tartott igényt. A tangazdaság vagyona alapozta állattartó tevékenységét a debreceni székhelyű Transzit-Ker Kft. is, amelynek fő profilját a víziszárnyas-tenyésztés adja, az utóbbi években azonban biodió-termesztéssel diverzifikálta tevékenységét.

A kilencvenes évek elején a járás számos településén szerveződtek olyan, a szövetkezeti forma iránt elkötelezett tagi csoportosulások, élükön a helyi társadalomban presztízzsel bíró vezetéssel, amelyek a nagyüzem egyben tartásával, a szövetkezeti forma megőrzésével látták biztosítottnak megélhetésüket. A megalakuló „kis szövetkezetek” a koordinációs problémák, a likviditási nehézségek, a vezetői alkalmatlanság, valamint a tagság részéről jelentkező bizalomhiány miatt a kilencvenes évek második felére kivétel nélkül felszámolásra kerültek.

Közös szövetkezet létrehozása mellett döntött például a tiszacsécsei és tiszakóródi gazdákat integráló Béke Tsz tagsága. A kis szövetkezet 1994-ben jött létre 130 taggal, közel 50 helyi munkavállalónak teremtve munkaalkalmat. Ahogy a szervezetben elnöki pozíciót betöltő gépészmérnök fogalmazott: *„aki hozta az üzletrészt és dolgozni akart, annak munkát tudtunk adni”*. A három évig talpon maradó szövetkezetben tovább működtették a téesz egykori fűrészüzemét, ládagyártással foglalkoztak, valamint a tagság területén szántóföldi növény- és gyümölcsstermesztést folytattak.

„Később itt is egyre inkább előtérbe került az, hogy mindenki a saját boldogulását vette alapul, az emberek megérezték az ízt annak, ha ők kivisznek valamit, azt ők pénzzé tudják tenni. Úgy láttuk, hogy két lehetőség van a téesz vezetése előtt, az egyik az, hogy feléljük a meglévő vagyont, a másik az, hogy korrekt módon elszámolunk a tagjainkkal, és akkor mindenki hozzájut valamihez.”

Mielőtt a teljes vagyon felélésére sor került volna, a szövetkezet elnöke, későbbi tiszacsécsei polgármester, kezdeményezte a szövetkezet felszámolását.

Hasonló sorsra jutottak a szatmárcsekei központú, nagyari és túristvándi telephellyel rendelkező Haladás Mgtsz széthullásával egy időben (1992-ben) létrehozott kis szövetkezetek. A szatmárcsekei gazdákat tömörítő szövetkezet a földkiadási folyamat lezárultát követően ötéves működés után szűnt meg, a szétaprózódott parcellákat ugyanis nem tudták gazdaságosan művelni, állandó problémát jelentett a működési hitelek törlesztése is.

A tiszabecsi központtal működő Új Élet Mgtsz megszűnésekor a tagság egy része üzlet részét szintén szövetkezeti formában működtette tovább. A kis szövetkezet a privatizációt követően megélénkülő szolgáltatási piacon kívánt szerepet vállalni, a gépi szolgáltatásnyújtás azonban a létrejövő gazdaságok felgépesítését követően ellehetetlenült.

„Ezek az emberek úgy döntöttek, hogy önállóan nem, hanem csoportosulás formájában válnak ki a nagy szövetkezetből, mert ezek tovább akarták működtetni a szövetkezetet. Nem az elosztáson gondolkodtak, hanem munkahelyet akartak teremteni, szolgáltatási ágazatot akartak, állattenyésztési ágazatot akartak és a melléküzemágnál tovább akarták vinni a sóderágazatot. (...) Gépi munkálatokat akartak a mezőgazdasági területtel rendelkező embereknek, akiknek nem volt erőgépe, de

ez nem működött. (...) Lényegében nem találták meg az emberek a számításukat, nem tudták ezt a szolgáltatást végezni, nem volt rá igény.”

A kis szövetkezet vagyona a kiváló tulajdonosok, illetve egy, a szövetkezetnek hitelező bank kezébe került, amely a későbbiekben a forgalomképes vagyonrészt egy helyi vállalkozónak értékesítette.

Az egykori nagyüzemek közül szövetkezeti formában legtovább a csaholci Erdőhát Mezőgazdasági Szövetkezet működött, amely 1999-ben alakult át rt.-vé. A közel 2500 hektár művelését biztosító vállalkozás bő 70 fős foglalkoztatotti létszámával ma is a térség legjelentősebb munkaadója. A közel 900 darabos tejhasznú szarvasmarhatelepet működtető nagyüzem termelés-szervező, szolgáltató szerepe sem elhanyagolható. A megtermelt tejet Romániában, illetve közvetlenül a fogyasztóknak értékesítő, az uniós támogatási forrásokra alapozott fejlesztéseket (biogázüzem, szarvasmarhatelep-korszerűsítés, állománybővítés) nagy szakértelemmel megvalósító vállalkozás sikere elválaszthatatlan vezetőjének személyétől, aki nemcsak munkát ad a falubelieknek, hanem a település egészének fejlődési irányt mutat. Az egyik túristvándi gazda megfogalmazásában „*itt Ildikó lesz a Kende báró, sőt az máris Kende báró*”. A vállalkozás vezetője az alkalmazottak anyagi ösztönzése mellett a falubeli családokra, intézményrendszerre kiterjedő gondossággal, rendszeres támogatásokkal teremt uradalmi biztonságot.

A megszűnő téeszek, kis szövetkezetek által végzett termeléskoordinációt a kilencvenes évek második felétől a koncentráltabb termelést folytató helyi gazdák vállalták magukra egy-egy országos jelentőségű termeltető vállalat (KITE, IKR Zrt.) ügynökeként, amit termékalapjuk növelésének szándéka, valamint fölös gépi, szárító- és raktárkapacitásai kihasználása együttesen motivált. A termeléskoordinációban szerepet vállaló gazdák látókörén kívül maradó földnélküliek számára a térség több településén az önkormányzatok szerveztek mezőgazdasági tartalmú megélhetési programokat. Ebbe az irányba terelték őket a lakossági várakozások, az önkormányzati vezetés agrárérzékenysége, de a szociálpolitika formálódó, a helyi erőforrásokhoz – mezőgazdasági tapasztalatok, esetenként saját tulajdonú termőföld – jól illeszthető eszköztára is.

A nagyüzemek megszűnése a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának drasztikus csökkenését okozta a térségben. A nagyüzemekből kiszoruló munkaerőnek csak töredékét szívták fel a létrejövő, zömmel családtagok, rokonok munkaerőjére támaszkodó, főként munkacsúcsok idején munkaerő-keresletet támaztó térségi vállalkozások. Ezt jelzik a 2011-es népszámlálás adatai is, amelyek szerint alig ezer fő, az összes foglalkoztatott mindössze 8,5 százaléka talált a térségben mezőgazdasághoz kapcsolódó főállású munkahelyet (3. táblázat). A válságáazatokból kiszorulóak közül a szerencsésebbek (2011-ben több mint 8000 fő) a szolgáltatási szektorban találtak munkát, az idősebbek, a képzetlenebbek, a röghöz kötöttek az állásnélküliek táborát gyarapították.⁹

⁹ A Fehérgyarmati járásban 2012-ben közel 5000 főt (4928 fő), a 15–64 éves korosztály majdnem ötödét (18,0%) tartották nyilván regisztrált álláskeresőként, miközben az országos átlag csak 8,5 százalék volt. Közülük 3000 főnek több mint 180 napja nem volt bejelentett munkahelye.

3. táblázat: A foglalkoztatottak számának alakulása a Fehérgyarmati járásban, 1990–2011

Év	Mezőgazdaság		Ipar, építőipar		Szolgáltatás		Összes foglalkoztatott	
	Fő	%	Fő	%	Fő	%	Fő	%
1990	5208	36,3	3763	26,2	5391	37,5	14362	100
2001	656	7,4	2646	29,9	5554	62,7	8856	100
2011	978	8,6	2440	21,4	8006	70,1	11424	100

Forrás: Népszámlálás, 1990 (KSH 1991), 2001 (KSH é. n.), 2011 (KSH 2013).

Noha a mezőgazdaság foglalkoztatási szerepe a Fehérgyarmati térségben mára csak mérsékelt jelentőségű, megélhetési szerepe változatlanul hangsúlyos. Ezt jelzi a 2010-es Általános Mezőgazdasági Összeírás során regisztrált gazdaságok magas száma, amely ugyan kétezerrel kevesebb a tíz évvel ezelőttihez képest, de így is a 6500-hoz közelít. Ebből 54 a gazdasági szervezetek, 6406 az egyéni gazdaságok száma, 131,8 hektáros, illetve 4,8 hektáros átlagterülettel. Más adatbázisok szerint az elmúlt évtizedben 120–130 egyéni vállalkozás, 40–50 társas vállalkozás, valamint tucatnyi mezőgazdasági szövetkezet mellett 7–8 ezer östermelő (ebből a mezőgazdasági kistermelők száma 2012-ben meghaladta az ezret) tevékenykedett az ágazatban. A mezőgazdaság megélhetésben játszott jelentőségét mutatják az Általános Mezőgazdasági Összeírás során 2010-ben regisztrált gazdaságok termelési cél szerinti adatai is (KSH ÁMÖ 2012). A Fehérgyarmati járás területén tevékenykedő, magát piaci árutermelőként azonosító gazdaságok összes gazdaságon belüli aránya kétszerese az országos átlagnak, de a piacon esetenként megjelenő, a statisztika által félig önellátóként azonosított gazdaságok is átlag fölötti jelentőségűek, miközben a mezőgazdasági tevékenységet saját fogyasztási kiadásai mérséklése céljából folytató térségi gazdaságok aránya az országosnak csak harmada.

Agrárszerkezeti sajátosságok, birtokviszonyok

A Fehérgyarmati járás földbirtokviszonyainak egyik alapvető jellegzetessége az elaprózottság, amely az elmúlt évtizedben bekövetkezett koncentrációs folyamat ellenére is a vidék jellegadó vonása maradt (4. táblázat). Ezt mutatja a területi alapú támogatást igénylők magas száma és összetétele: a mintegy 3000 támogatásigénylő 60 százaléka az 5 hektár alatti méretkategóriában foglalt helyet 2012-ben, miközben az általuk használt földterület a támogatott terület mindössze tizedét képezte. Ezzel közel megegyező nagyságú területen tevékenykedik a három legnagyobb térségi földhasználó, a közel 2500 hektárt használó, korábban már említett csaholci Erdőhát Mezőgazdasági Termelő Szolgáltató és Kereskedelmi Zrt., az 1000 hektár művelő, hízómarha-tartással foglalkozó Erdőháti Limusin Állattenyésztő és Forgalmazó Kft., valamint a bő 400 hektáron gazdálkodó, 450

tehenet tartó, a földterület bővítés lehetőségeitől függően állománynövelést, technológiai fejlesztést fontolgató tisztabereki Berek-Farm Kft.

A három nagyobb üzem mellett mára az agrártársadalom meghatározó szereplőivé váltak a nagyjából a korábbi téeszék közép- és felső vezetői köréből verbuválódó középüzemi méretű (100–300 hektáros) gazdaságok, amelyek a mezőgazdasági terület bővítését művelik. A törzsgárdát a mérsékelt munkaerő-igényű, gazdaságukat a szükséges eszközökkel felépítő (gyakorta túlgépesítő) szántóföldi növénytermesztő gazdaságok képezik, de nem elhanyagolható a több lábon álló, a növénytermesztést állattenyésztéssel (jellemzően hízó marha- és juhtartással) kombináló üzemek szerepe sem. E gazdaságok nem annyira a foglalkoztatásban betöltött szerepük, mint inkább a termelésszervezésben vállalt feladataik miatt is alapvető fontosságúak a térség kisebb üzei számára.

4. táblázat: Birtokstruktúra az igényelt területi alapú támogatások alapján, 2012

Birtokkategória	Területi alapú támogatásban részesülők		Támogatott földterület		
	száma, db	megoszlása, %	nagysága, ha	megoszlása, %	átlag, ha
5 ha alatt	1834	61,0	3 865,5	10,0	2,1
5–10 ha	476	15,8	3 390,9	8,8	7,1
10–20 ha	338	11,2	4 735,6	12,3	14,0
20–50 ha	229	7,6	7 265,4	18,9	31,7
50–100 ha	77	2,6	6 933,2	18,0	90,0
100–300 ha	49	1,6	8 151,7	21,2	166,4
300–500 ha	3	0,1	780,8	2,0	260,3
500 ha felett	2	0,1	3 401,4	8,8	1700,7
Összesen	3008	100,0	38 524,5	100	12,8

Forrás: Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal, 2012.

A Fehérgyarmati térség agrárgazdaságának másik jellegadó csoportját az a 250–300 gazdaság képezi, amely 20–50 hektáros birtokok használójaként specializációval (ültetvénytelepítéssel, gépi szolgáltatásnyújtással), tevékenységdiverzifikációval (pálinkafőzéssel, aszalással, turizmussal) egészíti ki tevékenységét. E gazdaságok egy része a használatában lévő földterületek megvásárlásának szándéka miatt profitját nem a gazdaságba forgatja vissza, hanem földvásárlásra tartalékolja, ami már rövid távon is versenyhátránnyként jelentkező technológiai lemaradással jár. A fejlesztések visszafogásával járó tőkefelhalmozás gyakorlatánál elterjedtebb a kockázatkerüléssel, de a virtussal („*egyik húzza a másikat*”) is magyarázható túlgépesítés. A szolgáltatási piacon mutatkozó túlkínálat miatt a túlgépesített gazdaságok gyakorta nem helyben, hanem térségen kívül (Szlovákiában, Romániában) értékesítik fölös gépi kapacitásaikat.

A térségi agrártársadalom legnépesebb csoportját képező kisgazdaságok többsége az alacsony belépési korlátokat támasztó uborkatermesztésre, valamint a széttagoltság és az osztatlan közös tulajdoni háttér miatt csak az apránként megújuló gyümölcsstermesztésre alapozza megélhetését. A kisgazdaságok tartósan magas számát a megélhetési lehetőségek hiánya, valamint a birtokgyarapítást megnehezítő magas földárak együttesen tartják fenn.

A térség földpiacát letisztult viszonyok jellemzik, annyiban legalábbis, hogy a mezőgazdasági hasznosítású területeket huzamosabb ideje ugyanazon gazdaságok művelik. Egy kölcsesi vállalkozó összefoglalásában:

„Itt földet nem lehet venni. Aki használja, az az elsődleges vevő, az úgylis megveszi... a nagyobbak, olyan 4–5 ember kezében van, vagy ha szerencsém van, szomszéd, akkor tán-tán megbeszéljük, hogy hadd vegyem meg én, nekem már úgylis ott van ennyi hektár. De most már nem is lesz eladva föld. Elmentek a földek most már, olyan emberek kezében vannak, akik nem azért vették a földet, hogy kereskedjenek vele, hanem művelik, úgyhogy itt lehetetlenség venni, bármilyen áron se.”

A föld koncentrációja nem csak a használatban, a tulajdonviszonyokban is mutatkozik. Az utóbbi évtizedben a tehetősebb agrárvállalkozások földvásárlások révén folyamatosan növelték saját tulajdonú területeik arányát, amire a tulajdonosi kör előregedése, az örkösök mezőgazdasági tevékenységgel való felhagyása kínált alkalmat. Az egyik legjelentősebb térségi földhasználó, a három falu határában gazdálkodó Nyilas Farm Kft. például 340 hektáros összterületéből az elmúlt években folyamatos földvásárlásokkal 275 hektárra növelte saját tulajdonú területét, és a potenciálisan eladásra kerülő nagyobb birtoktestek megvásárlására is tőkét koncentrált. A méretnövekedés a földvásárlási preferenciák változását is maga után vonja. Az említett gazdaságvezető például az induláskor a rosszabb minőségű földterületekre is igényt tartott, és a területgyarapítás érdekében a gyepterületeket is feltörte, az utóbbi években azonban csak a hatékony művelést lehetővé tevő parcellákra jelentkezik vevőként.

A térség földpiacán a helyi beágyazottsággal járó íratlan szabályok érvényesülnek. Egy 160 hektáros földterülettel, korszerű gyümölcsössel, gabonaszárítóval rendelkező, integrált feladatokat is ellátó kölcsesi vállalkozás például a birtokgyarapítás során a hatékonyság rendezőelve mellett a gazdatársak földhasznosítási szándékait is számításba veszi.

„Nincs olyan mozgás már a földeknél, mint régebben volt, nyilván minimális van most is, de mit tudom én, egy 0,7 hektárost vagy 1 hektárost megveszünk ott magunk mellett, de nem is feltétlenül veszünk olyat, ahol nekünk nincsen. Nem megyünk bele egy másik táblába, mert akkor az a gazda is, aki ott most megvehetné, akkor jön ebbe a táblába, ahol mi vagyunk, tehát nem lenne egészséges, úgy gondolom.”

A beágyazottsággal járó etikai szempontok esetenként a területbővítésre is esélyt teremthetnek. Egy tiszakóródi, téesz-középhez tartozó, 800 darabos juhállománnyal ren-

delkező, 300 hektáron gazdálkodó vállalkozó például belátható időn belül gazdája lehet annak a parcellának, amit huzamosabb ideje a falujában élő, a vállalkozás tevékenységét elismeréssel szemlélő családtól bérel.

„Gusztai bácsi egy nagyon rendes kis parasztember volt, és mielőtt meghalt, azt mondta a lányának, hogy lányom, a föld legyen az utolsó, amit eladsz, de ha eladod, Lacinak add el. Én bérlem sok éve, a lánya nincs is rászorulva, azt mondta, használd, Laci és majd lesz valami.”

A beágyazottság segítette azt a TÉSZ-vezetőként tevékenykedő tisztabereki vállalkozót is, aki az osztatlan közös parcellák megvásárlására szánta el magát. A mintegy 16 hektáros-ra növelt birtokterületet közel két év leforgása alatt száz tulajdonostól vásárolta meg, hogy a téesz-középvezető édesapja által telepített gyümölcsöst visszaállíthassa.

„37 hektár az osztatlan közös, ebből most 16 körül van, 25 talán összejön. Ezt még apu telepítette 73–74' körül, és mindenképpen újra akarom telepíteni. Akkor ő volt a főkertész. (...) Hát 2011 májusában vettem meg az elsőt, és azóta megy a puhítgatása a többinek, most nyilván, ahogy megöregedtek, rájöttek, hogy úgyse tudnak a kicsivel mit csinálni, és akkor így. (...) Van olyan, akinek másfél méteres 400 méteres csíkja van.”

A térségi földhasználat rendjét külső tényezők is befolyásolják. Míg a 2014-ben életbe lépett földforgalmi törvény a birtokszerkezet térségi sajátosságaival összefüggésben (nagybirokok hiánya) csak mérsékelt hatású volt, a Nemzeti Földalap, valamint a Hortobágyi Nemzeti Park területeinek újraosztása lényegi változásokat hozott. A külső szereplőket térségbe vonzó bérletújraosztás több esetben hátrányosan érintette a bérletek megtartása érdekében beruházásokra (állománybővítés, állattartó telep korszerűsítés) is vállalkozó addigi bérelői kört. A mezőgazdasági hasznosítású földterületek csökkenését, a parcellák megközelíthetőségét veszélyeztetheti a Felső-Tisza-vidékre tervezett síkvízi árapasztó víztározók megépítése. A kutatás időpontjában nyilvánosságra hozott rendezési terv, valamint a mezőgazdasági hasznosítású területkivonás kötelezettsége nemcsak ellenállást váltott ki a térségi gazdák körében, hanem érdekközösséget is teremtett, egymás mellé állítva a földpiacon egymás konkurenseiként megjelenő földhasználókat.

Termelési szerkezet szerinti sajátosságok

A Fehérgyarmati járás agrárgazdaságában zajló folyamat a művelési ágak szerinti átrendeződés, amelyet a szántóterület csökkenése mellett a gyümölcsösök és a gyepterület növekedése jellemez (5. táblázat). Tíz év alatt csaknem 900 hektárral nőtt a gyümölcsstermő terület, a gyepterület pedig 1600 hektárral bővült. Utóbbi nem járt együtt az állattálmány növekedésével: a szántóföldi növénytermesztők gyakorta a többlettámogatás reményé-

ben gyepesítették gyenge termőképességű szántóterületeiket, jószágartással azonban a jövőben sem kívánnak foglalkozni.

5. táblázat: Művelési ágak szerinti sajátosságok (2000, 2010)

Év	Gazdaságok száma	Ebből egyéni gazdaság	Szántó	Konyhakert	Szőlő		Gyümölcsös		Gyep	Mg-i terület
					összes	termő terület	összes	termő terület		
hektár										
2000	8581	8527	30445,8	284,8	9,5	9,4	3172,1	2793,8	5814,3	39 726,4
2010	6456	6402	26423,1	193,1	17,2	17,2	4059,7	3553,5	7454,8	38 147,9
Változás 2010/2000, %	75,2	75,1	86,8	67,8	181,7	183,4	128,0	127,2	128,2	96,0

Forrás: Magyarország mezőgazdasága, 2000, 2010 (KSH ÁMÖ 2000, 2012).

Noha az ültetvénybővítés üteme lendületes, az ültetvények összetétele kérdésessé teszi gazdasági jelentőségüket. A telepítés a környékbeli léüzemek alapszükségletéhez igazodva a gyorsan termő, igénytelenebb RE- (rezisztens) fajták terjedését eredményezte, amelyet a feldolgozók kedvező finanszírozási csomagjai, a hosszú távú (10–15 éves) szerződések ösztönöztek. Az igénytelenebb fajták telepítése mellett szőlő érv a munkaerőhiány is, amelyet a technológia fejlesztésével, rázógépek beszerzésével „orvosolnak” a helyi gyümölcsstermesztő gazdák. E körbe sorolható az a szatmárcsekei fiatal gazda is, aki korábban a 30 hektáros alma- és meggyültetvényében felmerülő munkaerőigényt ukrainai és helybeli munkavállalókkal, valamint rokonságával elégítette ki.

„Nehéz is volt normális embert találni, normális szedőembert. Elhúzódik, töri, zúzza, nem úgy figyel, az alma meg fele hasad, tízből hét lehullik. Csináltam nem kevés évig, gyomorideggel keltem-feküdtem, majdnem hánytam reggel, amikor kezdtük. Ha szóltam neki, megsértődött, hazament. Ugyanúgy a rokonság, hogy akkor mért szólok, akkor már megint cigiztek? Ugye azt meg teljesítményre nem lehetett szedni. Az az egy hónap olyan volt, hogy szétpukkantam, olyan érzésem volt.”

A térségben kialakult néhány igényes gyümölcsstermesztő gazdaság is, amelyet a RE-fajták telepítésétől az alacsony felvásárlási ár tartott vissza.

„Én úgy vagyok, szoktam is mondani, hogy ezek a RE-fajták ilyen hókuszpókusz mutatvány, mert ő kizárja magát abból, hogy értékesíteni tudja, és beszállításkor nem mondják azt a RE-fajtásoknak, hogy ez étkezési, ez 10 forinttal több, ez meg hagyományos, ez meg kevesebb, hanem mind a kettő 30 forint, ez is, meg az is.”

Az igényesebb fajták telepítése mellett döntő üzemek stratégiája perspektivikusnak látszik: az étkezési almát, meggyet huzamosabb ideje fennálló, magasabb átvételi árat kínáló szerződéses kapcsolatok keretében értékesítik.

Néhány innovatív középüzem működtetője – túlnyomórészt a szülőktől átvett gazdaságnak új irányt adó fiatal gazdálkodók – a térségi agrárvilágban szokatlan biotermesztés irányába mozdult. E gazdaságok piaci pozíciójukat a termékskála bővítésével, a nagyobb volumen lehetővé tevő beszállítói kör szervezésével, valamint a termékek feldolgozottsági szintjének emelésével igyekeznek javítani. A térség egyik legdinamikusabban fejlődő biogazdaságát az a 60 hektáros, a gyümölcs (alma, körte, barack, cseresznye, ribizli, szamóca) mellett spárgatermesztéssel is foglalkozó kölcsesi gazdálkodó működteti, aki Ausztráliától az USA-ig gyűjtötte a tapasztalatokat, míg az üzem fejlesztését megalapozó koncepciót kialakította. A szülők támogatását maga mellett tudó vállalkozó termékei (a friss zöldség és gyümölcs mellett alma és körte chips, gyümölcslé) 95 százalékát exportpiacon (Ausztriában, Németországban, Szlovákiában, Franciaországban, Svédországban, az Egyesült Királyságban, Olaszországban, Izraelben) értékesíti, de a fővárosban működő biopiacnak is állandó szereplője. A vállalkozás 2010-ben nagy teljesítményű almamosó, válogató és feldolgozó gépsort vásárolt, de tervbe vette a termékfeldolgozás infrastruktúrájának további bővítését.

A térség másik jelentős biotermesztője a korábban más vonatkozásban már említett, jánkmajtisi telephelyű Tranzit-Ker Kft., amely német piacok beszállítójaként biodió-termeléssel és -feldolgozással foglalkozik. A 70 hektáros saját dióültetvényével rendelkező cégcsoport 2006-ban az ország egyik legmodernebb, 450–500 tonna héjas dió feldolgozására alkalmas diószárító üzemét alakította ki Jánkmajtison.

A hagyományos állattartó vidékként számon tartott Fehérgyarmati térségben az elmúlt évtizedben az állattenyésztésben két, az országos folyamatokkal megegyező tendencia érvényesült. Miközben a szarvasmarha- és sertésállomány jelentősen visszaesett (10 év alatt a szarvasmarha közel 15%-kal, a sertés több mint 20%-kal), a jószágállomány a nagyobb üzemekbe tevődött át, amit a jószágállomány cseréje, bővülése, valamint a takarmányozási és tartástechnológia korszerűsítése kísért (6. táblázat). A szarvasmarha-ágazatban bekövetkezetett koncentráció mértékét mutatja, hogy tíz év alatt harmadára csökkent az egyéni gazdaságoknál tartott tehénállomány, miközben a gazdasági szervezeteknél jelentős bővülés mutatkozott. A juhtartásnál fordított tendencia érvényesül: a gazdasági szervezeteknél tartott anyajuhok száma apadt, miközben az egyéni gazdaságoknál megduplázódott az állomány.

6. táblázat: Az állatállomány alakulása a Fehérgyarmati járásban, 2000, 2010

Év	Típus	Szarvasmarha		Sertés		Juh		Tyúk
		Összes	ebből tehén	Összes	ebből anyakoca	Összes	ebből anyajuh	
2000	Gazdasági szervezetek	3318	1493	17 392	2310	2 610	1 560	12 381
	Egyéni gazdaságok	4707	2592	14 751	740	13 968	9 584	191 908
	Összes gazdaság	8025	4085	32 143	3050	16 578	11 144	204 289
2010	Gazdasági szervezetek	4959	2303	17 542	1208	2 288	2 030	1 080
	Egyéni gazdaságok	2001	902	7 221	321	22 158	17 182	197 115
	Összes gazdaság	6960	3205	24 763	1529	24 446	19 212	198 195
Változás 2010/2000, %	Gazdasági szervezetek	149,5	154,3	100,9	52,3	87,7	130,1	8,7
	Egyéni gazdaságok	42,5	34,8	49,0	43,4	158,6	179,3	102,7
	Összes gazdaság	86,7	78,5	77,0	50,1	147,5	172,4	97,0

Forrás: Magyarország mezőgazdasága, 2000, 2010 (KSH ÁMÖ 2000, 2012).

A minőségi követelmények szigorodásával a helyi önkormányzatok szerepvállalása el-
lenére ebben a térségben is leépült a korábban jelentős mellékjövedelmet biztosító kis-
üzemi tejtermelés.¹⁰ Tehenek csak „mutatóban” maradtak egy-egy faluban, ahol a közvet-
len fogyasztók kereslete fenntartotta a jószágértéssel járó kötöttségeket a mindennapok
szükségszerű velejárójának tekintő idősebb gazdálkodók 2–3 jószágból álló tehenészetét.
A térség tejtermelő nagyüzemei közül a szakértelemben mutatkozó többlet¹¹ emeli ki azt
a Herceg-Farm Kft. néven működő, tisztabereki gazdaságot, amelyet az állatorvos édesapa
és agrármérnök fia üzemeltet. A jelenleg közel 350 darabos (ebből 200 a tehén) holstein-
fríz állománnyal rendelkező vállalkozást 1996-ban alapították egy tejtermeléssel foglalko-

¹⁰ Több településen (Tiszabecs, Túristvándi) a '90-es évek elején induló szociális földprogram kere-
tében az önkormányzatok igyekeztek fenntartani a tejlő szarvasmarhatartást. Az önkormányzati
szerepvállalás a tehénkihelyezés mellett a tejbegyűjtéshez szükséges technikai infrastruktúra meg-
teremtését, működtetését foglalta magában, valamint a személyi feltételek biztosítását (a tejbegyűj-
tést lebonyolító munkaerő, az önkormányzati legelőn legeltetett jószágok őrzését biztosító pásztor
alkalmazása) (Rácz 2008).

¹¹ A vállalkozás termelési eredményeire való tekintettel több évben (legutóbb 2013-ban) is elnyerte
a Holstein-fríz Tenyésztők Egyesületének díját.

zó társas vállalkozásból kiválva. Az egykori tisztabereki téesz 12 hektáros területén kialakított szarvasmarhatelepen szinte minden évben megvalósítottak valamilyen fejlesztést, a teljesség igénye nélkül állomány- és férőhelybővítésre, technológiai beruházásokra kerítették sor. A 13 főt alkalmazó vállalkozás takarmányszükségletét 150 hektár saját tulajdonú szántó és 80 hektár bérelt legelő biztosítja. A megtermelt tej túlnyomó részét romániai feldolgozó, a gyulafehérvári Albalact vásárolja fel. A fennmaradó mennyiséget öt tejszállító autóval a térség 64 településén közvetlenül a fogyasztóknak értékesítik.

A Herceg-Farm Kft.-nél nagyobb léptékű a szintén Tisztabereken működő Berek-Farm Kft., amely korábban növendék- és hizómarhatartással foglalkozott, 1997-től azonban a tejtermelést végzi fő tevékenységként. A folyamatosan bővülő állományt (2014-ben 452 tehén és szaporulata) 17 alkalmazott látja el. A megtermelt tejet a miskolci Minnának, majd a mátészalkai feldolgozónak (Friesland Hungária Zrt.) értékesítő vállalkozás a magasabb felvásárlási ár miatt Romániába szerződött, emellett a Herceg-Farm Kft.-hez hasonlóan közvetlen termékértékesítést is végez. A közvetlen értékesítés lehetőségével élő térségi tejtermelő nagyüzemek (Herceg-Farm Kft., Berek-Farm Kft., Erdőhát Zrt.) a piaci zavarok elkerülése érdekében a térséget körzetekre osztották fel, értékesítési körútjaikat ennek figyelembevételével bonyolítják.

A térség szarvasmarhatartással felhagyó kisebb gazdaságai gyakorta a juhágazatban kamatoztatják tapasztalataikat. A tevékenységbe vetett bizalmat jelzik az állománybővülés: a térségben tíz év alatt csaknem megduplázódott az anyajuhállomány, de a juhállomány egésze is 50 százalékkal bővült. A további bővítés akadályát főként a legelőhiány jelenti: ahogy a térség egyik állattenyésztő gazdaságának vezetője fogalmazott: *„akinek jószága van a mai világban, annak legelője nincs, akinek meg legelője van, annak jószága nincs”*. A földhasználatban mutatkozó gondokat tetézi az osztatlan közös területek magas (a falugazdászok becslése szerint 20–30%-os) aránya.

Az állattenyésztési ágazat fejlesztésének további korlátját a gyümölcságazathoz hasonlóan a szakemberhiány jelenti: *„Nincs szakképzett pásztor ember (...) nagyon nehéz olyan embert találni, akire rábízni az ember a jószágot.”* A szakemberhiány befolyásolta annak a szatmárcsekei vállalkozónak a döntését is, aki végül a növénytermesztés irányába fejlesztette gazdaságát, mert már rövid távon sem látta biztosítottnak a jószágértékesítéshez szükséges munkaerőt.

„Nem a legelőtől félttem, hanem az embertől félttem. Mondom, én nem leszek a 101-dik marha. Nem fogok a pásztorbot mellett állni és őrizni a 70 darab előhasút, mert nem lesz ember. Négy vagy öt pásztoremberrel is beszélgettem, és ígérte, ígérte, az egyik visszamondta, a másik visszamondta, a harmadik visszamondta, úgyhogy ezen bukott meg a történet.”

A gazdaság iránt lojális, megbízható munkaerő hiánya miatt tért át a juhtenyésztésről a húshasznú szarvasmarhatartásra egy másik, közel 200 hektáros tiszakóródi gazdálkodó is, mivel *„a nagyobb jószágnál kisebb a lopás kockázata és könnyebb a tettenérés”*.

Termelői integrációk

A szatmári térség agrárgazdaságában zajló folyamat az alapanyag-termelő gazdaságok hálózatokba tagozódása, amely a termékpiacok szervezettségével összefüggő sajátosságokat mutat.

A zöldség-gyümölcs ágazatban a koordinációt korábban biztosító tézeszek szétesését követően néhány talpon maradó feldolgozó üzem (Tyukodi Konzervgyár, Fehérgyarmati Konzervgyár, Csegöldi Konzervgyár) biztosította a termelés-szervezést, mára a paletta új alapítású feldolgozóüzemekkel, valamint európai uniós támogatásokkal ösztönzött termelői szervezetekkel, TÉSZ-kel bővült.¹² Az utóbbi szerveződések megítélése nem egységes a térség gazdálkodói körében, amiben szerepet játszik az a körülmény, hogy az itt létrejött szervezetek többsége nem termelői kezdeményezésre alakult, hanem a korábbi kereskedők, integrátorok hozták létre.¹³

„Ez a TÉSZ egy báránybőrbe bujtatott farkas lett, mert itt a mi vidékünkön a legnagyobb felvásárlók álltak össze, és alakítottak TÉSZ-t. Míg nyugaton, mikor kint voltam Ausztriában, elmondták, hogy ott a közös érdek volt ugye az alapja.”

A TÉSZ-ekkel szembeni bizalomhiány okaként a termelők a működés átláthatatlanságát, az információs problémákat jelölik meg. Egy térségi gyümölcsstermesztő gazda megfogalmazásában *„egy szövetkezeti tag se tudja a mai világban, hogy áll az ő TÉSZ-ének a bank-számlája, és szerintem itt vége is van”*.

Noha a térségi TÉSZ-ek többsége belső működési problémákkal küzd, ármeghatározó szerepük jelentős a helyi friss zöldség-gyümölcs piacon. A TÉSZ-ek vezetése a fejlődési irányt a minőségi termékelőállításra képes, a fejlesztések pénzügyi kockázatait is vállalni tudó termelők koncentrálásában, a termékfeldolgozást lehetővé tevő infrastruktúra megteremtésében látja. Ezt az utat járta a 2003-ban alapított jánkmajtisi Meggy-Kert-TÉSZ, amely az induláskor közel 3000 térségi termelő tevékenységét hangolta össze, az elmúlt időszakban azonban a nagyobb üzemekre korlátozta beszállítói körét. A felvásárolt meggyet (300 ha), almát (350 ha), uborkát (50 ha), héjas diót (90 ha), egrest (15 ha), szilvát (50 ha), és barackot (30 ha) részben friss áruként, részben feldolgozott termékként (pl. szilvapaszta) zömmel exportpiacokon értékesítik, de több hazai áruházláncnak (CBA, Auchan) is szerződéses partnerei. Más stratégiát követett a tisztabereki székhelyű Szatmár-Tiber TÉSZ, amely eredetileg a térség kis- és középüzemeiből verbuválta beszállítói körét, az utóbbi

¹² A Fehérgyarmati járás területén működő, elismert TÉSZ-ek: Szamosháti Zöldség-Gyümölcs Termelői Értékesítő Szövetkezet (Csegöld), Szatmár-Tiber Zöldség-Gyümölcs Termelők Értékesítő Szövetkezet (Tisztaberek), Szatmári Kistermelők Szövetkezete (Tisztaberek), Meggy Kert-TÉSZ Zöldség- és Gyümölcs-termelői Értékesítő Szövetkezet (Szamosújlak), elismert zöldség-gyümölcs termelői csoport: Gacsályi Tóhát Zöldség-Gyümölcs Termelő, Szolgáltató és Értékesítő Szövetkezet (Gacsály), Szatmár-Bio Kft. (Jánkmajtis).

¹³ A termelők által alapított szervezetek egyike a Sonkádra bejegyzett Túrmelléki TÉSZ volt, amely a jelentős forgótőkével rendelkező integrátor TÉSZ-ek szorításában nem tudta elérni a működés feltételül szabott árbevételt, így néhány éves működés után felszámolták.

években azonban a helyi gazdaságfejlesztésben szerepet vállaló, a közfoglalkoztatási startprogramok keretében uborkát, gyümölcsöt termesztő települési önkormányzatokkal is szerződéses kapcsolatba lépett.

A zöldség-gyümölcs termelés koordinációjában a TÉSZ-ek mellett fontos szerepet töltenek be a térség feldolgozóüzemei, a kisebb földrajzi hatókörű léüzemek (pl. Kölcsé, Nagyszekeres, Panyola), valamint a megyehatárokon túli beszállítói körrel rendelkező, foglalkoztatóként is meghatározó jelentőségű konzervüzemek. A fehérgyarmati konzervüzem utódszervezeteként működő Jonaco Kft. például szezon idején 200–250, jórészt tanulói jogviszonyban lévő szezonmunkást alkalmaz, a tyukodi Szatmári Konzervgyár hasonló nagyságrendű foglalkoztatást valósít meg. Az egykori csegöldi téesz jogutódjaként szövetkezeti formában működő Vépisz Konzervgyár 60 főt, zömmel roma munkavállalókat alkalmaz. A Meggy-Kert-TÉSZ által integrált termelői kör feldolgozott termékeit német piacokon értékesítő Jánkmajtisi Agricolae Kft. egyelőre kisebb, de a tervek szerint bővülő létszámmal működik.

A zöldség-gyümölcs ágazathoz hasonlóan a gabonatermelés koordinációja is jelentős átalakuláson ment keresztül. A nagyobb, országos hálózattal rendelkező termeltető vállalatok (KITE, IKR, Hasso Kft, Baromfi Coop Kft.) a termelési kockázatok, valamint a magas tranzakciós költségek miatt egyre inkább a lokális gazdaságba ágyazott, helyismerettel rendelkező, nagyobb gazdákra bízák a hálózatszervezés gondját. Az „ügynökök” bevonása a termeltető nagyvállalat számára az ügyfelek megbízhatatlanságából eredő kockázatok csökkenését eredményezi, a hálózatba szervezett termelőknek pedig átláthatóbb piacot, leegyszerűsített adminisztrációt, a termeléssel, értékesítéssel összefüggő többletinformációt kínál.

A térségi ügynökök a volumenbeszerzések révén jelentős kedvezményeket érnek el az inputanyag-forgalmazóknál, de fölös gépi, tároló-, szárító-, szállító- stb. kapacitásaik hálózati tagok körében szolgáltatásként történő értékesítése is többlethasznot hoz számukra. A kooperáció olykor földbirtok-gyarapítási előnyökkel is együtt jár. A hálózatba szervezett kisebb üzemek eladásra kerülő parcellái nem ritkán a birtoktestek paramétereiről, termőképességéről, a tulajdonosok életkörülményeiről, jövedelmi helyzetéről is naprakész információval rendelkező, fizetőképes ügynökök kezébe kerülnek.

Hálózati ügynökként tevékenykedik az a korábban már említett szatmárcsekei vállalkozó, aki maga is termelőtevékenységet folytat, miközben helyismeretét mozgósítva 70–80 termelőt szervezett egy országos jelentőségű termeltető vállalat megbízásából közös hálózatba.

„Még a 2000-es években próbáltam kereskedni, de aztán 2002-től betagozódtam itt a környék legnagyobb cégéhez, a Baromfi-Coophoz, és nekik dílerkedek. Úgy mondom, hogy nekik vásárolok a takarmányt fel, ők finanszírozzák a termeltetést, tehát én itt szerződést kötök, papírozom, átveszem, ilyen dolgok vannak. (...) Termelői darabszámot vagy főt nem tudnék megmondani, de körülbelül egy olyan 70–80 termelő, és hát volumenben évjárattól függő, hogy hogyan változik a vetésszerkezet, mármint hogy búza, kukorica, napraforgó. Ebben az évben is meglesz egy olyan 60 ezer mázsa, 60–70 ezer mázsa, összerázva mindent. Tavasszal indul a történet,

a Baromfi-Coop megfinanszírozza, kötünk egy termeltetési szerződést, a Baromfi-Coop adja a vetőmagot, adja a műtrágyát, adja a vegyszert, adja a komplex tengeri technológiát. Én csak ilyen közvetítő számlázó vagyok, én számlázom ki a termelőnek, de összesítve a globált, a Baromfi-Coop kiszámlázza felém. Itt én csak leközvetítem. Ez éves szinten, hát ha a 10%-ot nem is éri el, de olyan 7–8%-a a bruttó árbevételünknek.”

A szatmári térségben a termelés-szervezés meghatározó szereplői a települési önkormányzatok. Az önkormányzati koordinációban végzett mezőgazdasági termelés széles spektrumú, az őshonos baromfi, sertésfajták tartásától a konyhakerti zöldségek, gyümölcsök termesztéséig terjed. Az alapanyag-termelést több településen kis léptékű termékfeldolgozás (savanyító, aszaló, lekvár és húszüzem) egészíti ki. A megtermelt termékek hasznosítására főként a helyi lakossági piacokon, valamint a közétkeztetésben kerül sor. A tevékenység jelentőségét mutatja, hogy akár a közétkeztetés által generált alapanyag-szükséglet egészét ki tudja szolgálni. Akadnak olyan falvak is, ahol a termékminőség és a volumen növekedése az önkormányzatot a térségi TÉSZ-ek, konzervüzemek állandó üzleti partnerévé tette.

A román–magyar határszélen elhelyezkedő 800 fős Rozsályban a helyi termelők gyümölcsait feldolgozó léüzem kialakítását vette tervbe az önkormányzat.

„Most a Start Mintaprogram keretében a polgármester szociális szövetkezetet akar létrehozni úgy, hogy egy léüzem fog épülni a szociális szövetkezet program keretében, és akkor ebben a szociális léüzemben 100%-os gyümölcsleveket akarunk készíteni. Mindez az őstermelők lehetőségeit is bővítené, beszálíthatnák a gyümölcsöket a léüzembe.”

A helyi gazdaságfejlesztési programjával országos ismertséget szerző Túristvándiban a termékértékesítés színhelyét adó, a helyi fogyasztók mellett az idelátogató turisták igényeit is kielégítő termelői piacot alakítottak ki, miközben tudatosan bővítették a termék-skálát. Több településen az üzleti érzékkel rendelkező önkormányzati vezetők (Panyola, Szatmárcseke) exkluzív rés piacok ellátására szerveznek hálózatot. A szatmárcsekei önkormányzat például a helyi termelők feldolgozott termékeit (szilvalekvár, pálinka) huzamosabb ideje budapesti piacokon, kézműves termékeket forgalmazó üzletláncokban értékesíti. A Panyolán településvezetői feladatokat is ellátó vállalkozó a panyolai pálinkát tette a hazai és a nemzetközi piacokon is ismert termékké, bekapcsolva az alapanyag termelésbe a helyi termelőket (Kiss 2015).

A szociális problémákat a mezőgazdasági termelés kiterjesztésével megoldani kívánó faluprogramok egyik forrását a szociális földprogram adja. A Fehérgyarmati járás 50 településéből az elmúlt két évtizedben 37 falu vett részt ilyen program megvalósításában. A települések bő harmada a szociális földprogram indulása (1992) óta csaknem minden évben sikerrel pályázott a támogatási forrásokra, más önkormányzatok (Penyige, Csegöld, Darnó) csak a környező települések sikerein felbuzdulva, gyakorta lakossági nyomásra csatlakoztak a programhoz. A térség legeredményesebben pályázó települése, Rozsály az indulás

óta csaknem 50 millió forintra tett szert a földprogram keretében, de kiemelkedő teljesítményt nyújtott a programot településközi kooperációban megvalósító Cégénydányád és Túrístvándi is (7. táblázat).

7. táblázat: Forráslehívás a szociális földprogram pályázatban, 1992–2013

Település	Támogatás összege, ezer Ft	Sikeres pályázatok száma, db	Egy lakosra jutó támogatási összeg, ezer Ft
Rozsály	47 699	18	58,3
Cégénydányád	33 421	18	39,2
Túrístvándi	33 400	15	45,6
Tiszabecs	27 515	15	24,0
Tiszacsécse	24 000	12	92,3
Túrricse	21 936	18	32,3
Magosliget	21 550	16	75,0
Uszka	21 500	17	52,0
Sonkád	20 900	14	27,7
Botpalád	19 370	14	30,0
Fehérgyarmati járás	441 317	333	13,6

Saját szerkesztés az Esély Közalapítvány adatai alapján.

A helyi gazdaságfejlesztés eredményességét jelzi, hogy a képzettséget, munkatapasztalatot szerző résztvevők iránt a térségi agrárvállalkozások keresletet mutatnak, traktorosaikat, állatgondozóikat gyakorta közülük válogatják. Arra is akad példa, hogy a programokban tapasztalatot szerzők önálló termelésbe kezdenek zártkertjeikben, illetve a túlnyomórészt szívettség fejében használt töredékpárcellákon. A huzamosabb ideje működő térségi faluprogramok hatására ugyan az itt élők jövedelmi viszonyai látványosan nem javultak, a munkanélküliséget, az elvándorlást azonban több településen sikerült féken tartani. A térségi önkormányzatok gazdaságsszervező tevékenységének árnyoldala, hogy az éves szinten kb. 3000 főt mozgósító¹⁴ közfoglalkoztatási programok a helyi mezőgazdasági vállalkozások konkurenseiként felszívják a mezőgazdasági munkaerőpiac szezonális igényeit kielégítő

Az önkormányzati programokban résztvevőkkel részben azonos kört szervez hálózatba a térségben 2012-ben elindított Kiút Program, amely a környékbeli konzervgyárak alapanyag-szükségletéhez igazodva az uborkatermesztésbe vont be közel 60, túlnyomórészt roma családot. Az uborkatermesztő tevékenység megkezdését 100–120 ezer forintos hitellel támogató programban a termelőkkel napi kapcsolatban álló koordinátor segítségével

¹⁴ Ennek bő harmada a mezőgazdasági közfoglalkoztatás keretében termelő tevékenységet végzők száma.

hangsúlyt fektetnek a termeléshez szükséges alapvető készségek, szaktudás (permetszer kimérése, optimális sortávolság, növényélettan), valamint a piaci szerepvállaláshoz nélkülözhetetlen jártasságok (hitelfelvételi, adóügyi, pénzügyi, pénzügyi kapcsolatos tanácsadás) és eszközök beszerzésére.

„Most a téli felkészülési szezont egyfajta következő évre felkészüléssel töltjük, és akkor ilyenkor átvesszük a tavalyi évet, és az őstermelést mint vállalkozási formát, hogy tisztában legyenek a szakmai dolgokkal. És aztán a könyvelő kijön, és minden kérdésre válaszol, aztán viszünk egy szakirányítót, aki ezt a szakirányítást megadja a termelésig, és ezt követően az minden héten megnézi az uborkatáblákat.”

A zömmel ház körüli kertekben végzett tevékenység jövedelemtermelő szerepe nem elhanyagolható, 3–4 hónapon keresztül heti rendszerességgel bevételhez juttatja a programban résztvevő családokat.

„Ha, mondjuk, a segély összegével hasonlítjuk össze, akkor egy 300 méteres uborka, amin van 300 ezer forint tiszta haszon, már ugyanannyi, mint az egész évi segélye. És igaz hogy van vele munka, de 4 hónap alatt gyakorlatilag az egész évi segélyt kitermeli.”

Tendenciák a mezőgazdasági munkaerőpiacon

A Fehérgyarmati térségben nemzetgazdasági ágazattól, szektortól függetlenül jelentkező, állandósult probléma a munkaerőigény kielégítése. A mezőgazdasági munkaerő-szükséglet kielégítésének gondját néhány évvel ezelőttig enyhítették az ukrán, román határ túloldaláról érkező szezonmunkások.

„Addig, míg itt Kölcsében üzemelt az ukrán munkaerőpiac, befordultam a mikrobusszal, 15 ember beült, nem ült, csak állt, mert úgy fértek el. Még akkor 2000 Ft-os napszámot fizettünk, háromszor annyit termeltek naponta, mint a magyar, meg ötször annyit.”

A munkaügyi ellenőrzések szigorodásával ma már csak néhány, az elszállásolás, a láthatósággal együtt járó többletadminisztráció gondját vállalni tudó nagyobb gazdaság alkalmaz külföldi szezonmunkásokat. A térségi gazdálkodók a szabályozás szigorodása mellett az uborkatermelés Ukrajnába áttevődésével magyarázzák az ukrán munkavállalók létszámának visszaszorulását.

Az ukrán szezonmunkások számának visszaesésével járó foglalkoztatási gondokat némileg enyhítette, hogy a térségben kialakultak olyan, a helyi munkavállalókból álló professzionális brigádok, amelyeket egy-egy, munkabírása és szorgalma révén tekintélyes, a munkaadókkal nem ritkán személyes kapcsolatokat ápoló brigádvezető irányít. A szezonmunkák folytonosságát a jól végzett munka híre teremti meg.

„A brigádok egymás között kiostálják, aki lassabban metsz, vagy aki esetleg rosszabbul metsz, mert azért nekik se jó, ha a gazda kötekedik a minőséggel, tehát ez egy évek folyamán tisztult kör. (...) Mióta ez a metszés megy, engemet ismernek a faluban, hogy én mindent tisztességgel megcsináljatok. És akkor elment a hírünk, hogy jó csapat vagyunk.”

A munkaerő-utánpótlás gondja üzemmérettől függetlenül sújtja a térség gazdálkodóit, a megoldások azonban a munkaadókkal folytatott beszélgetések szerint üzemspecifikus sajátosságokat mutatnak. A térségi gazdálkodók szűkebb, tökeerős csoportja az automatizálást lehetővé tevő termékszerkezet-váltással (következménye a gabonatúlsúly), az élőmunkát kiváltó technológia fejlesztésével mérsékli munkaerő-szükségletét. A technológiai fejlesztések kétségtelenül mérséklik a termelési kockázatokat, ugyanakkor túlgépesítettséggel, túlhasználattal járnak, ami a gazdálkodás költségeit magas szinten tartja. A túlgépesített gazdaságok fölös kapacitásaikat többnyire szolgáltatásként értékesítik, nemritkán országhatáron kívüli vevőkörnek. A kisebb gazdaságok a tökehiányból eredően gyakorta hangolják össze a gépállomány, a technológia megújítását célzó fejlesztéseiket: a hiányzó erőgépeket, eszközöket szívességi kapcsolatrendszerek alkuképes tagjaként gazdátársaiktól szerzik be.

Az élőmunka-igényes ágazatokba beruházó térségi üzemek a munkaerő-utánpótlást a potenciális munkavállalók számára vonzóbb állandó foglalkoztatás megteremtésével, a szezon kitolását lehetővé tevő fajtaválasztással, termékszerkezet-bővítéssel biztosítják. A szívességi hálózatokban részt vevő gazdaságok körében gyakorta alkalmazott munkaerő-utánpótlási stratégia a foglalkoztatás összehangolása. A „széterített” foglalkoztatás a megbízhatóbb, termelékenyebb, motiváltabb szezonmunkások megtartását, az ismételt munkaerő-felvétellel, kiválogatással járó költségek csökkenését teszi lehetővé.

A munkaerő-utánpótlás további stratégiáját a kliens-patrónus kapcsolatok jelentik, amelyek keretében a gazdálkodók szívességek sorozatával kötik vállalkozásukhoz a potenciális munkaerőt. Így biztosítja munkaerő-szükségletét az a tiszakóródi, juhtenyésztéssel és gyümölcstermesztéssel foglalkozó, a helyi társadalomba beágyazott gazdálkodó, aki személyre szabott szívességekkel, kedvezményekkel kötelezi le munkásait.

„Akik itt dolgoznak nálam fiúk, még olyat nem tudtak kérni tőlem, hogy én azt ne intéztem volna el nekik. Mert most van egy akciós bútor, most azt akarom megvenni, most a fiam autót vett, egy kicsit csavarjunk rajta. Tehát nem cseléd, bejön, iszunk egy kávét, megbeszéljük a hogyan továbbot.”

A munkaerő-utánpótlás összetettségét szemlélteti a térség két, a gazdátársadalom felső szegmenséhez tartozó mezőgazdasági vállalkozásának stratégiája.

Az egykori téesz-ágazatvezető által Tiszakóródon alapított, a közel ezres juhállomány mellett jelentős gyümölcsösselel rendelkező vállalkozás 7 fős állandó alkalmazotti körrel biztosítja a 300 hektáros, 70 százalékban saját tulajdonú földterület művelését. A vállalkozásban foglalkoztatottakat a vállalkozó „belenevelte” a gazdálkodásba, lehetőséget adva számukra a vállalkozást érintő döntések meghozásában is.

„Mondtam nekik, hogy szeretném, ha menne az almaszedés, készülnénk a búza-vetésre, és mondtam nekik, hogy gépész szemmel rakják már ezt össze. És akkor megbeszéltük, hogy, Laci bácsi, ha idemennénk, vagy ha odamennénk. Fontos emberek ők is, úgy kezelik az egész gazdaságot, hogy nekik itt helyük van. Családiás a légkör.”

A közvetlen családtagokat is az üzemhez illesztő vállalkozó a gyümölcsösben felmerülő, 30–40 fős szezonmunkaigényt is fenntartható módon elégíti ki. Egy, a közfoglalkoztatásban is megjelenő, a helyi közösségben tekintéllyel rendelkező brigádvezetőt bíz meg évről évre a szezonmunkások verbuválásával, a munka koordinálásával, ellenőrzésével. Visszajáró szezonmunkásait nemcsak tisztességesen megfizeti, emberszámba is veszi.

„A tisztesség megvan bennük, tudják, hogy teljesíteni kell. Vannak napok, amikor 28–30 fok van, nem tud annyit dolgozni, mert melege van, iszik, pihen, de másik nap meg teljesít. Tehát ott se volt, akit el kellett volna küldeni. Érdekes volt az elején, mondták, hogy éjjeli őr, meg ilyen, de mondtam, hogy figyelj csak, ha kell valakinek alma, monddad nyugodtan, és annyit adok, amennyit akar, ingyen. Nem is vittek el semmit. Tudják a dolgozók, hogyha kérnek, ott van, nem ettől lesz több. Olyat nem kérnek úgyse, hogy kell 10 tonna alma. Vagy itthon vannak a gyerekek Pestről, kell egy láda alma, ott van, melyikből kell, vigyétek. Hálásak utána.”

A vállalkozó tevékenysége nem korlátozódik a saját gazdaság működtetésére, sokadik ciklusban tölt be alpolgármesteri pozíciót a helyi képviselőtestületben, miközben presbiteri feladatokat lát el a helyi gyülekezetben.

Ettől gyökeresen eltérő munkaerő-utánpótlási stratégia jellemzi azt a Tiszakóródról elszármazott, az egykori szatmárcsekei téesz telephelyén gazdaságközpontot létesítő vállalkozót, aki az üzem 1989-es indításakor még a szarvasmarhatartást is fontolgatta, a munkaerő-utánpótlás már akkoriban is mutatkozó gondjai miatt azonban végül a szántóföldi növénytermesztés és a gyümölcstermesztés mellett döntött. A termelőtevékenység mellett termelésszervezést is végző, szárítójával bérszolgáltatást is vállaló, közel 350 hektárt művelő gazdaságvezető a munkaerő összetételével, minőségével kapcsolatban felmerülő nehézségek, és a csökkenő felvásárlási árak miatt a későbbiekben gyümölcsöse felszámolása mellett döntött.

„Ezek a korábbi, viszonylag jónak ítélt munkaerő, ez[ek] engem hülyének nézett [néztek] folyamatosan, mivel nem tudtam ott lenni velük, de nem is tudtam rájuk nézni. Közben az alma ára elindult 16 forinton, és megállott 7 forinton, körülbelül 9 forinton van az önköltsége az almának. (...) Csak így végiggondoltam ezt én, mint rabszolgahajcsár, én a saját pénzemért fogom őrizni itt ezeket az embereket, akikkel éveken keresztül meg voltam elégedve? Na nekem erre se időm, se idegrendszerem, nekem egyetlenegy életem van, azért hogy nekem egymillió forinttal, vagy kettővel, vagy hárommal, vagy ötten több legyen? Dehogyan fogom én ezt csinálni! Itt van vége a történetnek. (...) Nem érdekel, mondom. Szegény jó apám még élt akkor,

azt mondta, nem sajnálod, dehogynem sajnálom, mondom, de az eszem meg azt mondatja, hogy ezt meg kell szüntetni.”

A gazdaságvezető a termékszerkezet-váltás mellett a családtagok (két gyermek) gazdasághoz kapcsolásával keresett megoldást munkaerőgondjaira. Kívülállása a térhasználatban is mutatkozik: lakóhelyét két település határában helyet foglaló telephelyén alakította ki.

Noha a munkaerő-utánpótlási stratégiák ágazatonként, üzemtípusonként eltérőek, a munka világát általában véve a munkaadók és a munkára tömegesen jelentkezők kaszt-szerű tagoltsága jellemzi. Annak ellenére, hogy a szakképzett, a foglalkoztatók elvárásainak megfelelő munkaerő hiánycikk a szatmári vidéken, nem érvényesülnek a hosszú távú foglalkoztatást lehetővé tevő, a munkaerőt a vállalkozás szerves részének tekintő, abba beruházni is hajlandó munkáltatói stratégiák. Más megfogalmazásban: a térségi agrárvilágban nem vált normává a potenciális munkaerőt fenntartható módon hasznosító, a gazdasági érdekek mellett társadalmi szempontokat is mérlegelő vállalkozói magatartás. A térség mezőgazdasági vállalkozásai foglalkoztatási stratégiájukat a munkaerő termelési eredményeket veszélyeztető, akár komoly vagyoni károkat is okozó megbízhatatlanságával (lazsálás, lopás), erkölcsi, szakmai alkalmatlanságával („ott kell lenni velük”) magyarázzák. Kivételt csak egy-egy, az élő munkaerőre hosszú távon alapozó, gyakorta tévesz-felsővezetőként munkaszervezői tapasztalatot szerző nagygazda, illetve a külső környezet üzleti kultúrájához szokott konzervüzemi vezetők képeznek, akik nem csak foglalkoztatják, hanem a lokális környezettől elütő „kulturális szigetként” fejlesztik is a foglalkoztatott munkaerőt.

Összegzés

A kilencvenes évek elején meginduló, a Fehérgyarmati térség szociodemográfiai összetételét kedvezőtlenül érintő folyamatok – elvándorlás, népességszökkenés, tömeges elszegényedés – az elmúlt időszakban tovább folytatódtak. Kedvező gazdaságszerkezeti változások csak szigetszerűen, azokban a falvakban mutatkoznak, ahol aktív gazdasági szereplők működnek, beleértve az erősen rétegzett mezőgazdasági vállalkozásokat, a zöldség és gyümölcstermelőket hálózatba szervező TÉSZ-eket, valamint a helyben megtermelt termékeknek felvevőpiacot jelentő feldolgozóüzemeket is.

A Fehérgyarmati térség agrártársadalmának meghatározó szereplői a piaci versenyelőnyt technológiai fejlesztésekkel, valamint a tudás bővítésével megteremtő állattartó (szarvasmarha, juh) nagygazdaságok, amelyek a környezetükben élő munkavállalók szűk kasztja számára kínálnak állandó munkát. A térség agrárvilágának karakteres szereplői a növénytermesztésben lehetőséget látó, mérsékelt munkaerő-szükségletű középzemek, valamint a növény és gyümölcstermesztés mellett hízómarha-, illetve juhtartással foglalkozó, egyes gazdaságok.

Az elmúlt évtizedekben bekövetkezett csökkenés ellenére is jelentős számú a kiskgazdálkodók köre. Tömeges fennmaradásuk hátterében a megélhetési alternatívák hiánya mellett szerepet játszik a térségi feldolgozóüzemek által támasztott termékkereslet, va-

lamint a mezőgazdasági tartalmú, központi forrásokra támaszkodó, a helyi önkormányzatok koordinációjában megvalósuló faluprogramok léte. Utóbbiak gazdasági jelentőségét mutatja, hogy immár nemcsak a közétkeztetési piacok beszállítói, hanem a környékbeli feldolgozóüzemek által is számon tartott üzleti partnerek.

A Szatmári vidék agrártársadalmának kulcsszereplői az ágazatban alkalmazottként megjelenő munkavállalók. E téren a munkaerő-utánpótlás folytonosságát korábban biztosító ukrán, román munkavállalás leépülése, a helyi munkavállalókból verbuválódó professzionális szezonmunkás brigádok kiválogatódása, a munkaerő polarizálódása, kasztosodása tapasztalható. A fehérgyarmati térség jelenlegi agrárgazdasági profiljának megtartása leginkább e tényezőn, a megfelelően képzett, munkára fogható munkaerő hosszú távú megtartásán, valamint az ennek érdekében erőfeszítésekre, befektetésekre is hajlandó mezőgazdasági vállalkozók elkötelezettségén múlik.

Irodalom

- Barta Györgyi (1986): Az Alföld falusi ipara. In *Alföldi tanulmányok*. X. köt. Békéscsaba: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézet, 165–186.
- Filep János (1975): Földet vissza nem adunk mozgalom Szabolcs megyében. In *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon a felszabadulás után*. Budapest: ELTE BTK Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék. 215–232.
- Gyarmathy Zsigmond (1990): A termelőszövetkezeti mozgalom története Szabolcs-Szatmár megyében 1948–1979. In uő (szerk.): *Helytörténeti tanulmányok, VIII.* Nyíregyháza, 6–49. /Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai, I. Évkönyvek, 8./
- Gyarmathy Zsigmond (1993): A parasztság Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1919–1944 között. In uő (szerk.): *Helytörténeti tanulmányok, IX.* Nyíregyháza, 237–249. /Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai, I. Évkönyvek, 9./
- Hadházy Pál (1986): *Néprajzi dolgozatok Túrístvándiból*. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum. http://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_SZSZ_Jamk_22_Turistvandi/?pg=0&layout=s
- Horváth Sándor (1967): Az 1945. évi földreform Szabolcs-Szatmár megyében. In Csallány Rezső (szerk.): *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve VIII—IX.* 1965–1966. Budapest: Múzeumi Ismeretterjesztő Központ. http://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_SZSZ_Jame_08_09/?pg=0&layout=s
- Kiss Márta (2015): *Tájértelés, mint kollektív cselekvés*. PhD-értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem.
- Kormány Gyula (2011): Gyümölcstermesztés a Szatmár-Beregi-síkságon. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 46 (1), 75–82.
- KSH (1936): *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben*. I. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest: Stephaneum Nyomda.
- KSH (1978): *Termelőszövetkezetek a Fehérgyarmati járásban*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

- KSH (1985): *Naponta ingázók adatai, 1984*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://books.google.hu/books/about/A_naponta_ing%C3%A1z%C3%B3k_adatai_1984_ezerkile.html?id=MnV2NQEACAAJ&redir_esc=y
- KSH (1991): *Népszámlálás, 1990. A népesség nemek és kor szerinti összetétele településként*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. http://library.hungaricana.hu/hu/view/NEDA_1990_nepesseg_nemek/?pg=3&layout=s
- KSH (1995): *Területi statisztikai adatok*. Tájékoztatói Adatbázis.
- KSH (é. n.): *Népszámlálás, 2001. Területi adatok*. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. <http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/15/data/tartalom.html>
- KSH (2013): *Népszámlálás, 2011. Területi adatok*. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. Debrecen: Központi Statisztikai Hivatal Debreceni főosztálya. http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_16_2011.pdf
- KSH ÁMÖ (2000): *Magyarország mezőgazdasága, 2000*. Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/amo7.pdf>
- KSH ÁMÖ (2012): *Magyarország mezőgazdasága, 2010*. Általános mezőgazdasági összeírás (ÁMÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/amo10.pdf>
- KSH GSZÖ (2006): *Magyarország mezőgazdasága, 2005*. Gazdaságszerkezeti összeírás (GSZÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/gso05.pdf>
- KSH (2013): *Mezőgazdaság, 2012*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mezo/mezo12.pdf>
- KSH GSZÖ (2014): *Magyarország mezőgazdasága, 2013*. Gazdaságszerkezeti összeírás (GSZÖ). Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gso/gso_elozetes_2013.pdf
- László Béla (1976): Az 1945-ös földreform Fehérgyarmat községben. In Németh Péter (szerk.): *Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban* III. Helytörténet. Nyíregyháza, 3–20. /Jósa András Múzeum kiadványai 7./ http://library.hungaricana.hu/hu/view/MEGY_SZSZ_Jamk_07_1976/?pg=0&layout=s
- Lőcsei Hajnalka (2002): A hazai kistérségek belső tagoltsága. In Nemes Nagy J. (szerk.): *A Regionális Földrajz Tanszék jubileuma*. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, 85–106. /Regionális tudományi tanulmányok 7./
- Rácz Katalin (2008): Hátrányos helyzetű kistérség rejtett erőforrásokkal. In Váradi Monika Mária (szerk.): *Kistépülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 370–411. http://www.rkk.hu/rkk/kei/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf

KOVÁCH IMRE

A FÖLDBŐL ÉLŐK ÉS FÖLDHASZNÁLATI MÓDOK HAJDÚNÁNÁSON

Az esettanulmány egy alföldi gabona- és kukoricatermesztő (kisebb arányokban állattenyésztő) mezőváros, Hajdúnánás földhasználatának legfontosabb történeti vonatkozásait és a jelenkori földhasználati módjait mutatja be. A jelenkori nagybirtok, a családi nagy- és kisüzem, a társas vállalkozás és a szociális földhasználat, a szőlőművelés, kisebb részben az állattartó gazdaságok mind megtalálhatóak a nánási határban. Az „eset” használható, bár nem feltétlenül szimptomatikus, keresztmetszetet ad a magyar agrárszerkezet tanulmányozásához. A tanulmány forrásai a 2013-ban és 2014-ben készített interjúk, dokumentumelemzések, helytörténeti és agrártörténeti munkák, illetve az 1982-ben, mezőgazdasági kistermelőkkel készített interjúk.

A földhasználat történetéről

Hajdúnánás a Bocskai-féle telepítés óta város. 25 962 hektár a közigazgatási területe, amelynek nagyobb része jó minőségű termőföld. Különféle földtípusok találhatók itt, de ezzel együtt a határ 95 százaléka alkalmas a növénytermesztésre. A földek kétharmada szántó, 22 százaléka rét, legelő. A város gazdaságában a mezőgazdaság hagyományosan meghatározó szerepű. Hajdúnánás az 1970-es évekig agrárváros volt, majd ipartelepítés következtében agráripari várossá vált. A mezőgazdaság jelenleg is fontosabb gazdasági ágazat annál, mint amit a hasonló nagyságú, 16–18 ezer fő körüli lakosságú városok többségében az agrárium elfoglal.

A város szövetkezesítést megelőző agrárszerkezetét a mezőgazdasági kis- és középgazdaságok és birtokok jellemezték. Mezőgazdasági nagybirtok a református egyház, a Legelőbirtokosság és a város fölbirtokán kívül nem volt, de az egyházi tulajdonban levő földeket is kisüzemi keretekben művelték, a legelő pedig közös használatban maradt. A földművelés a 19. század második felére vált a mezőgazdaság meghatározó ágazatává. A bevetett föld területe megközelítőleg egy évszázad alatt hatszorosára növekedett (Orosz 1973a). A 17–18. században a külterjes állattenyésztés volt a legfőbb mezőgazdasági tevékenység. 1839 és 1886 között tagosítást hajtottak végre, a korábban közösségileg birtokolt földek is végleg magántulajdonba kerültek. Erőteljessé vált a tanyásodás, és a kapitalizálódó agrártermelés következtében gyors földbirtok- és földhasználat-koncentráció és -polarizáció indult. 1910-re a 11 937 mezőgazdaságból élő közül 6647 fő volt földbirtokos vagy annak családtagja, míg 5290 a föld nélküli cselédek száma. A földhasználat koncentrációja a 19.

század utolsó harmadában volt a legintenzívebb, majd 1912-re csökkent. 1877-ben a hús legnagyobb földbirtokos tulajdonában 5117 hold (2943 hektár) föld volt. A 19. század végén a legnagyobb földbirtokosok csoportja a közel száz éve folyamatosan legnagyobbak közé tartozó gazdákból került ki. Következő generációjuk is megtartotta a földtulajdont, de az aktív gazdálkodás mellett vagy helyett sokan felsőfokú végzettséget igénylő foglalkozásra (értelmiségi, hivatalnok, szabadfoglalkozású) váltottak. A nem mezőgazdasági főfoglalkozású földtulajdonosok száma a 19. század végére nőtt meg. A legnagyobb adófizetők között a századfordulón jelentek meg a földbérlők, akiknek a bérlethez szükséges tőkéje a kereskedelemből, illetve a sertések bérhízlalásból származott.

Az első világháború időszakáig a lélekszám természetes szaporodása, a közföldek felosztása és az agrárkapitalizmus térhódításával járó differenciálódás befolyásolta a földhasználatot (Orosz 1973b). A természetes szaporodás és a beköltözés intenzitása a kis- és törpebirtokok arányának a növekedését eredményezte (1. táblázat). A birtokosok aránya száz év alatt kétszeresével több, mint háromszorosára nőtt, gyorsabban, mint a város lakossága. A 19. század első felében még kiterjedtebb közföldek eladása a század végére a nagyobb parasztbirtokokat gazdagította.

1. táblázat: A városi földbirtokosok száma és megoszlása
birtokkategóriák szerint, Hajdúnánás, 1912

Birtokkategória, kat. hold	A földbirtokosok száma	A földbirtokosok aránya, %
0–5 hold	2059	66,4
5–10 hold	413	12,3
10–15 hold	200	6,4
15–20 hold	118	3,8
20–30 hold	136	4,4
30–50 hold	103	3,3
50–100 hold	65	2,1
100–1000 hold	36	1,2
1000-nél több hold	3	0,1
Összesen	3133	100

Forrás: Orosz 1973b: 181.

A mezőgazdasági gépgyártás, a konzerv- és száraztésztagyártás, a malomipar, valamint a fénykorában a Monarchia és Kelet-Európa, Dél-Európa piacaira termelő szalmakalapgyártás voltak a legfontosabb ipari ágazatok. A szalmakalapgyártás a 19–20. századfordulójához közeli évtizedekben gyári, manufaktúris keretekben történt. A szükséges szalmafontatokat a házaknál állították elő, és abból a városban működő 30–40 szalmakalapgyárban varrták össze a kalapokat (Oláh 1973). A gyárakban 250–450 munkás dolgozott, a szalmakalapgyártáshoz tartozó háziiparban 3000–3200 főt foglalkoztattak, de mindez alig változtatott a helyi gazdaság alapvetően mezőgazdasági jellegén.

Az 1914–1945 közötti időszakot a szakirodalmi elemzés a stagnálás korszakának tartja (Orosz 1973b). A teljes lakosság nem nőtt a 19. században tapasztalható ütemben. Az agrárnépesség aránya a teljes lakosságon belül hasonló, 70–71 százalék körüli maradt. A helyi ipar legfontosabb ágazata, a szalmakalapgyártás, az országhatárok változásával elvesztette korábbi piacainak a jelentős részét. A két háború között a földhasználat szempontjából a bérletek elterjedése és a tanyákra kiköltözés felgyorsulása voltak a legfontosabb változások. 1930-ban a lakosság valamivel több, mint 20 százaléka, 3731 fő volt külterületi lakos. A bérelt földek aránya 1935-ben az összes művelhető föld 37,1 százalékára terjedt ki. A szántóföldek vonatkozásában ez az arány még magasabb, 54 százalék volt.

A 20. század első felében jelentek meg az akár 1000 holdat is meghaladó tőkés jellegű bérletek, de összességében a bérelt földek kétharmadára kiterjedő, 20 hold alatti földbérlet volt legelterjedtebb (2. táblázat).

2. táblázat: A haszonbéres földterület megoszlása
birtokkategóriák szerint, Hajdúnánás, 1935 (kat. hold)

Birtokkategória	A haszonbéres föld összes területe
0–5 hold	237
5–20 hold	10 466
20–100 hold	4 069
100-nál több hold	2 211
Összesen	16983

Forrás: Orosz 1973b: 194.

A pénzzel kiegyenlített díj a nagyobb bérletek mellett előfordult a kisebb bérleteknél is, de az általános a részes bérlet volt. A harmados bérlet esetében a termény az emberi munkaerő ellenértéke volt. A feles bérlő saját állataival és eszközeivel önállóan végezte a teljes művelést. A tanyabérletek tették ki a bérletek kétharmadát. A két világháború között, részint szociálpolitikai megfontolások miatt, a református egyház és a város tulajdonában levő földek nagy részét kisbérlők használatába adták.

1930-ban az 12 762 mezőgazdaságból élő között 6823 volt a birtokosok, bérlők és segítő családtagjaik száma, míg 5932 a bér munkásoké. Az agrárproletárok száma és aránya is csökkent a 20. század első felében. A földbirtok és a mezőgazdasági üzemek megoszlása szerint egyfajta kiegyenlítődés jött létre a 20. század első felében. A földbirtok-tulajdonosok legnagyobb rétegének 5 holdnál kevesebb földje volt 1935-ben (3. táblázat). Közéjük számíthatjuk az 1920-as évek földreformjával néhány holdhoz jutó törpebirtokosokat (353 család). A középparasztok és az 50 holdnál nagyobb földbirtokkal rendelkezők száma is nőtt. A közvélekedés szerint 30 hold körüli termőföld művelése biztosított tisztességes megélhetést egy átlagos nagyságú parasztcsaládnak (Tóth 1937).

A legnagyobb birtokosok földterülete jelentősen csökkent a 19. századtól a 2. világháború végéig, de helyzetük stabil maradt a gazdatársadalom élén. A földhasználat szerkezetének a változását jelzi, hogy 1925-ben a legtöbb földadót fizetők fele nem tulajdona,

hanem a földbérletei (illetve kisebb részben a bércséplés) révén került a leggazdagabbak közé (Orosz 1973b). 614 birtok (5394 kat. hold) volt nem mezőgazdasági főfoglalkozású vagy kettős foglalkozású birtokos tulajdonában. Ezekből 239 birtok (3635 kat. hold) volt bérbe adva, többnyire középparasztoknak. A földhasználat jellegzetessége a búza és a kukorica termelésének a túlsúlya. A két növényt a szántóföld kétharmadán termesztették.

3. táblázat: A földbirtokok száma és megoszlása
birtokkategóriák szerint, Hajdúnánás, 1935

Birtokkategória, kat. hold	A földbirtokok száma, db	A földbirtokok száma, %	A földbirtokok területe, kat. hold	A földbirtokok aránya, %
0–5 hold	1913	59,6	21 106	62,5
5–50 hold	970	36,3		
50–100 hold	65	2,8	12 664	37,5
100–1000 hold	34	1,3		
1000-nél több hold	3			
<i>Együtt</i>	3204	100,0	33 770	100,0

Forrás: Orosz 1973b: 206.

A földosztás 1945-ben a paraszti birtokszerkezet miatt viszonylag kevés földet érintett, és csak 13 birtokot osztottak fel (Orosz 1973a). A 2200 kérelmező közül 416 kapott földet, átlagosan 9 hold nagyságban, ami meghaladta az országos átlagot. A hadifogásból hazatértekkel 504-ra emelkedett a földhöz juttatottak száma. Összességében 298 fővel nőtt a földbirtokosok aránya. A földbirtokszerkezet legnagyobb változása az 5–25 holdas gazdák számának 485 főről 770 főre és összes birtokterületüknek 5850 hektárról 10 640 hektárra való növekedése volt.

Az ötvenes évek mezőgazdasági politikáját Hajdúnánáson is ugyanúgy érvényesítették, mint más településeken. A szövetkezetek korai szervezése, a beszolgáltatások kikényszerítése, a kuláknak minősítettek elleni hajsza az országos forgatókönyv szerint folyt. A szövetkezesítés ekkor még nem ért el számottevő eredményt (500 tag, 7000 hold). Az új gazdák és volt agrárproletárok léptek be leginkább a szövetkezetekbe, amelyek 1956-ban lényegében felbomlottak (Völgyesi 2001). A kisparaszti földbirtok vált még inkább a domináns földhasználati formává. A gazdagparasztok és a nagyobb birtokosok földjeinek a radikális csökkenése, illetve a kettős foglalkozású birtokosok menekülése a földtől volt a földhasználatot érintő legnagyobb változás a második szövetkezesítés előtt (bár ezekről a folyamatokról pontos adatok nem ismertek).

A szövetkezetek szervezése az ötvenes és hatvanas évek fordulóján, a visszaemlékező szervezők szerint, nagyobb ellenállásba ütközött. Az önálló gazdálkodás hagyományaihoz ragaszkodó gazdákat csak erőteljesebb agitációval és az agressziót sem nélkülöző ráhatással lehetett a szövetkezetekbe lépésre rávenni. 1962–63-ra közel teljessé vált a szövetkezesítés. Az első időszakban a paraszti rétegek, illetve a földek elhelyezkedése szerint

hoztak létre szövetkezeteket, eleinte 6–8-at is. A „bűrkabátos”, az agrárproletárokból álló és a birtokszomszéd földeket egyesítő szövetkezetek létrehozása a szervezés megkönnyítése miatt történt (Csíszár 2007).

A hatvanas évek elején, közigazgatásilag a város részét képező Tedejen, a hajdúk által a telepítést követő századokban pénzért megszerzett földeken, tehát kisbirtokok és nem uradalom helyén, állami gazdaságot szerveztek. Az állami gazdaság a nánási földekből 6345 holdat használt, de volt földje a dorogi és a bősörményi határban is (1499 hold, illetve 2345 hold).

A szövetkezeteket többször is egyesítették. A rendszerváltást három szövetkezet érte meg (Béke, Micsurin, Új Élet). Kettő kifejezetten eredményesen és a harmadik is jobban működött az átlagosnál. A mezőgazdasági termelés fő ágazata a hagyományos kukorica- és gabonatermesztés mellett a nagyüzemi állattenyésztés (sertés-, szarvasmarha-, pulyka-, liba-, juhtartás) volt. A földhasználat jellegzetességét a nagyüzemekkel többnyire szimbiozisban működő kiterjedt kisüzemi, családi („háztáji”) termelés adta, amelynek ugyan a sertéstartás és az ehhez szükséges takarmány előállítás volt a jellegadó formája, de a nyolcvanas években a kistermelők csoportjai a szántóföld használata révén is jelentősebb jövedelemhez jutottak (pl. máktermelés révén). A nyolcvanas évek elején a kifejezetten intenzíven termelő mezőgazdasági kisüzemek sem számítottak kivételesnek (pl. évi 200 sertés, 5000–6000 liba, 5000–12000 csirke, 150–400 juh) (Kovách–Kuczi 1982, 1983). A kisüzemi termelésben a város lakosságának nem mezőgazdasági főfoglalkozású csoportjai is részt vettek. A szőlőskertek egy részét a város terjeszkedése következtében lakásépítés céljaira adták át, de a kertek kétharmadát, háromnegyedét továbbra is szőlő- és gyümölcstermesztésre használták. A házak körüli kertekben a kor szokásai szerint önellátásra termeltek zöldséget és gyümölcsöt, de ezekből a termékekből a város mindig (szabolcsi) behozatalra szorult.

Földkárptólás, földbirtok- és földhasználat-koncentráció

A földkárptólás történetét ma már nem lehet rekonstruálni. A privatizáció eredménye és következményei még mindig indulatot keltenek. Szinte egységes ellenszenv kíséri az állami gazdaság privatizálását és a gazdaság egyik volt vezetőjének földfelhalmozását. Mások a családi nagybirtokok növekedését szemlélik ellenségesen. A rejtett elégedetlenség elég pontosan jelzi a polarizált földbirtokszerkezetből eredő konfliktusokat. A város birtokszerkezetében erőteljes a koncentráció.

A földhasználók számát (4. táblázat) és a földhasználat szerkezetét (5. táblázat) tekintve meglehetősen összetett állapotokat találunk. A KSH 2010-es adatai szerint 40 cég és 1582 egyéni gazdaság használt valamilyen földterületet (KSH ÁMÖ¹ 2012a, 2012b). A KSH üzemméret-kategóriájába eső gazdaságokból 1213 művel termőterületet (vö. 5. táblázat). 1391 a regisztrált őstermelők száma. A város népességének legalább harmada, kétötöde valamilyen szinten közvetlenül kapcsolódik a földműveléshez. Ez kimagasló aránynak számít,

¹ Általános Mezőgazdasági Összeírás

különösen, ha ezekhez a számokhoz hozzáadjuk a szociális célú földprogramok több száz résztvevőjét is. Továbbá, ha figyelembe vesszük, hogy a KSH az 1500 négyzetméter alatti területet használókat nem tekinti „gazdaságnak” és nem szerepelnek a földhasználók között, akkor a földet valamilyen formában művelők számát az előbbieknél is magasabbnak tarthatjuk. A KSH a „gazdaság” méretet el nem érők termőterületét 30 és fél hektárban adja meg (vö. 5. táblázat). Ha ezt az adatot egy átlagosnak tartató 500–800 négyzetméterrel osztjuk, csak ez alapján 400–700 kertművelő családra következtethetünk. A KSH kimutatásában 1622 földhasználó szerepel (vö. 4. táblázat). A 2013–14 telén készített kérdőíves felmérés és az interjúk adatai alapján legalább 1500–2000 főre tehető a mezőgazdasági üzemek állandó foglalkoztatottjainak a száma, amihez még az ideiglenesen alkalmazottak számát is hozzá kellene adni. Ez utóbbi adatot becsülni sem lehet, de a gabona- és kukoricatermesztés munkaerőigénye következtében az ideiglenesen alkalmazottak száma valószínűsíthetően nem haladja meg az állandó alkalmazottakét. A felsorolt adatok alapján elég egyértelműen látszik, hogy a város családjainak kétharmad, négytöd körüli része részt vesz valamilyen formában a földművelésben a hobbiszinttől a nagyvállalkozásig.

4. táblázat: A földterületet használók száma művelési ágak szerint, Hajdúnánás, 2010

Művelési ág	Földterületet használók száma	Művelési ág	Földterületet használók száma
Szántó	820	Erdő	42
Konyhakert	558	Nádas	8
Szőlő	16	Halastó	4
Gyümölcsös	38	Termőterület	1213
Gyep	298	Gazdasághoz tartozó egyéb területet	1536
Mezőgazdasági terület	1208	Földterületet használók	1622

Forrás: KSH ÁMÖ 2012a, 2012b.

5. táblázat: A használt földterület művelési ágak szerint, Hajdúnánás, 2010

Művelési ág	Használt földterület, ha	Művelési ág	Használt földterület, ha
Gazdaságok száma	1622	Gyep	6 438,71
Ebből egyéni gazdaság	1582	Mezőgazdasági terület	24 098,48
Szántó	17 519,37	Erdő	389,76
Konyhakert	19,77	Nádas	74,26

folytatódik

Művelési ág	Használt földterület, ha	Művelési ág	Használt földterület, ha
Szőlő		Halastó	114,42
Terület összesen	1,58	Nem hasznosított mezőgazdasági terület	96,56
Termőterület	1,35	Gazdasághoz tartozó egyéb területek	659,02
Gyümölcsös		Használt terület összesen	25 432,51
Terület összesen	119,05	Gazdaság méretet el nem érők termőterülete	30,47
Termőterület	73,81		

Forrás: KSH ÁMÖ 2012a, 2012b.

A földhasználók között jelentős az önellátásra termelők száma. A helyi Családsegítő és Gyermekjóléti Szolgálat adatgyűjtése szerint a családok kétharmada, 70 százaléka termel élelmiszert saját fogyasztásra. Ez az adat egybeesik a fentebb használt becslésekkel. A művelésben levő ház körüli kertek összterülete 85 hektár az önkormányzat adatai szerint. A szociális földprogram különböző változataiban 350–500 család vesz részt. Az előbbi adatok alapján a 16 500 fős körüli lakosság 30–40 százaléka főfoglalkozásuként, alkalmazottként, részidős termelőként, illetve mindezek családtagjaként közvetlenül kapcsolódik az agrárszektorhoz, és a népesség további 30–40 százaléka legalább saját fogyasztásra termel élelmiszert. A mezőgazdasági őstermelők száma 1391 volt 2012-ben, 886-an rendelkeztek a területalapú támogatásra jogosult földtulajdonnal négy szervezetet és több részvénytársaság mellett. A 2300 regisztrált vállalkozás közül az agrárcégek száma 30–40.

Az interjúkból tudjuk, hogy legalább 30–50 esetben az egy családhoz tartozó birtokok több néven vannak bejelentve, ami a hozzáférhető statisztikákban megjelenő adatoknál még erőteljesebb koncentrációra utal. A 2012-es földtámogatás listán 876 nánási földtulajdon egység szerepel. A birtokrekonstrukciós eljárás 109 esetben talált a tulajdonosok lakcímaxonosságára miatt összevonható földtulajdonokat, amelyek valóban egy családhoz vagy a tulajdonukban levő vállalatokhoz tartoznak (Kovács 2014). A 2012-es adatokon végzett birtokrekonstrukció nagyobb méretű földhasználat-koncentrációra világított rá. Eszerint hat legnagyobb birtok (0,8%) használta a termőföldek bő negyedét, a kétszáz hektárnál nagyobb birtokokkal kiegészítve (11 db, 4,4%) az összes föld 40 százalékát, tovább bővítve a kört, a 100 hektárnál nagyobb 38 gazdaság (9,6%) a földek 58 százalékát használta. A legnagyobb birtokosok között egyéni gazdálkodók és társas vállalkozók is vannak. A 25–100 hektáron gazdálkodók az összes termőterület 18,3 százalékát használták. Ez a 134 gazdaság mintegy átmeneti kategóriát képzett az árutermelő és a részidős gazdaságok között, amelyben a főállású termelők és a nem mezőgazdasági főállású, részidős termelők is jelen vannak. (A birtokrekonstrukció következő, egyéni adatokat egyenként elemző eljárása még nagyobb birtokkoncentrációra mutathat rá, a számítást a 2014-es adatokkal végeztem el.)

Az öt hektár alatti földek legnagyobb részét bérbe adják. Szóbeli becslés alapján az összes termőföld harmadára teszik a bérelt földek arányát. Földet venni valójában nem lehet a magas árak (2,5–3,5 millió forint hektáronként) és az áruba bocsátott földek szűkössége miatt. A bérletek iránt is nagy a kereslet. Egy hektár után aranykoronánként 50 kg búza ára az átlagos bérleti díj. A kérdőíves felvétel mintájába került 128 nánási gazdálkodó valamivel több, mint fele bérel földet. A határt 1990 után nem tagosították, ezért a birtoktestek elaprózottságával küzd a legtöbb gazdálkodó.

Az 1935-ös birtokszerkezettel összehasonlítva a 2012-es adatokat a közel nyolcvanéves időtávban is a földtulajdon koncentrációdása emelhető ki (vö. 3. és 6. táblázat). 1935-höz vagy 1912-höz hasonlítva jelentős mind a termelők létszámának, mind a legalsó birtokkategóriákba tartozók arányának a csökkenése. A legnagyobb birtokok aránya kétszer magasabb, és területük sokkal nagyobb, mint a 20. század első felében vagy a legnagyobb birtokszerzések időszakában, a 19. század utolsó harmadában volt. A város határában a korábbi 2000 körüli kisbirtok helyére 68–70 db ezer kat. holdat meghaladó méretű nagybirtok került, és a közepesnek tartható birtokok száma megkétszereződött.

6. táblázat: Az összesített földbirtokok száma és megoszlása birtokkategóriák szerint, Hajdúnánás, 2012

Birtokkategória, kat. hold	Gazdaságok száma, db	Gazdaságok száma, %	Összes földbirtok, kat. hold	Az összes földbirtok aránya, %
0,1–5 hold	192	26,2	7 739	20,7
5,1–50 hold	412	56,1		
50,1–100 hold	61	8,3	29 765	79,3
100,1–1000 hold	64	8,7		
1000-nél több hold	5	0,7		
<i>Együtt</i>	<i>734</i>	<i>100</i>	<i>37 504</i>	<i>100</i>

Saját számítás az MVH 2012. évi területalapú támogatások adatai alapján.

<http://www.mvh.gov.hu/portal/MVHPortal/default/mainmenu/alkalmazasok/tamogataskereso/MVHTamkeresoPortletWindow?action=e&windowstate=normal&mode=view&ev=t2012> (utolsó letöltés: 2013. 10. 13.)

A 2014-es területalapú támogatások adatainak a felhasználásával is elvégeztem a birtokrekonstrukciót, azonban a korábbi eljárást egy helyi, növényvédelemmel foglalkozó szakértő segítségével kibővítettem. A helyi kolléga adott felvilágosítást olyan földek egy gazdasághoz tartozásáról, amelyek a területalapú támogatások listáján külön szerepeltek. A 2012-es adatok részletesebb adattisztítását is elvégeztem, majd összevontam az azonos lakcímről bejelentett földeket. Az így elvégzett birtokrekonstrukciót ismét ellenőriztük a helyi szakértővel, illetve azt is megnéztem, hogy a magnós interjúk során megadott gazdaságnagyságok egyeznek-e az előbbieken ismertetett rekonstrukció eredményeivel. Az ellenőrzések azt bizonyították, hogy a rekonstrukciós eljárással lényegesen közelebb kerültem a tényleges földhasználat megismeréséhez. Végeredményben a hajdúnánási föl-

dek használatának a korábban megállapítottéhoz képest sokkal nagyobb koncentrációjára derült fény (7. táblázat). 2014-ben 893 nánási termelő kapott földalapú támogatást, amelynek az összege 1 798 866 606 forint volt. A nánási gazdáknak jutó összes mezőgazdasági támogatás ugyanabban az évben 4 797 376 049 forintot tett ki. A birtokrekonstrukciós eljárás következtében a 893 támogatott adatainak az összevonásával 706 valóságos gazdaságot találtam. Ez a pontosabb módszer is hat 500 hektár feletti gazdaságot mutatott ki. Ez a hat gazdaság használja városföldjeinek a 42 százalékát. A hat gazdaság között egy családi üzem, négy társas vállalkozás és egy több vállalatból és magánkézben levő földből álló egység van, amelynek egyetlen család a tulajdonosa. A 39 (5,5%) száz hektárnál nagyobb gazdaság használatában van a földek 64,5 százaléka. A földtulajdonosok közel 60 százaléka a földterület mindössze 6,5 százalékát használja (10 hektár alatti birtokokon).

7. táblázat: A földbirtokok számának és az összes földterületnek a megoszlása birtokkategóriák szerint, Hajdúnánás, 2014 (N = 706)

Birtokkategória, hektár	A földbirtokok száma, db	A földbirtokok aránya, %	Az összes földterület, ha	Az összes földterület aránya, %
5 ha vagy kisebb	267	37,9	676,66	2,5
5,1–10 ha	150	21,3	1 070,00	4,0
10,1–25 ha	136	19,3	2 085,57	7,8
25,1–50 ha	75	10,6	2 640,69	11,6
50,1–100 ha	39	5,4	2 803,89	10,6
100,0–200 ha	23	3,3	3 218,65	12,2
200–500 ha	10	1,4	2 626,23	9,8
500 ha felett	6	0,8	11 246,62	42,5
<i>Együtt</i>	<i>706</i>	<i>100</i>	<i>26 368,31</i>	<i>100</i>

Saját számítás az MVH 2014. év területalapú támogatások adatai alapján.

<http://www.mvh.gov.hu/portal/MVHPortal/default/mainmenu/alkalmazasok/tamogataskereso/MVHTamkeresoPortletWindow?action=e&windowstate=normal&mode=view&ev=t2012> (utolsó letöltés: 2013. 10. 13.)

<http://www.mvh.gov.hu/portal/MVHPortal/default/mainmenu/alkalmazasok/tamogataskereso/MVHTamkeresoPortletWindow?action=e&windowstate=normal&mode=view&ev=t2014> (utolsó letöltés: 2015. 06. 15.)

Megjegyzés: Az itt megadott összes földnagyság 400 hektárral több, mint a város közigazgatási területe. Ez részint a területalapú támogatás túljegyzésének, részint annak a következménye, hogy nem a hajdúnánási határban tulajdonolt, bérelt földeket is a hajdúnánási földekkel együtt jegyezték.

Kapcsolatok a termelők között. Az új típusú integrációk

Az interjúk egyik legfontosabb tapasztalata, hogy a földhasználók között olyan összetett termelési és értékesítési kapcsolatok működnek, amelyek a szakirodalomban jószerével ismeretlenek. Az agrárpolitikai irányoktól függetlenül a gazdák felépítették a biztonságosabb termelés és értékesítés együttműködési rendszereit. A mák, a (csemege)kukorica és a gabonafélék értékesítésére és részben a termelés szervezésére 10–12 integráció működik.

A Tiszavasvári Alkaloida közelsége és a kedvező talajviszonyok évtizedek óta jövedelmezővé tették a máktermesztést. Az indiai tulajdonban levő Alkaloida 2014-ben jelentette be az ipari mák feldolgozásának a felszámolását. Egy időre úgy tűnt, hogy a mákpiac összeomlik, de a Hungarobiomed Kft. átvette az Alkaloida szerepét, és a szlovákiai Saneca Pharmaceuticals gyógyszergyár számára szállítja a mákgubót és a mákszalmát. Az Alkaloida számára az országban 13 ezer hektáron állítottak elő gyógyszeralapanyagot. Ez a terület 2015-re 6000 hektárra esett vissza. Hajdúnánáson fennmaradt a mák termesztése a megváltozott piaci körülmények között is, bár a mákültetvények területe megközelítőleg a harmadával csökkent.

A mák termelését, értékesítését 2014-ig két szervezet integrálta. Ekkor egy-egy integráció 300–300 hektár területet érintve 15–20 gazdaságot integrált. Az integrációs szerződéseket évente kötötték. Az integrációba lépők körében évről évre történtek változások, de a szerződött gazdák nagyobb része ugyanahhoz az integrátorhoz szerződött vissza. Az integrátor szervezetek tulajdonosai a nagyobb, akár 200 hektáron gazdálkodó máktermelők közül kerültek ki. Az integrátorok a betakarításhoz, szállításhoz szükséges gépekkel és saját vagy bérelt tárolókapacitással is rendelkeznek. Az integrációs szerződéseket egyéni feltételek szerint kötötték. Az értékesítési tárgyalások, a gyárral való kapcsolattartás minden esetben az integrátor feladata. Az árat az átvévővel az év elején aláírt szerződés rögzítette. A vetőmagot az Alkaloida megelőlegezte, és külön díjazta a közvetítést, integrációt, szervezést. A technológiai szabályok betartásának az ellenőrzését, a szállítást és a raktározást a gyárban történő átvételig az integrátor végezte. A vetés, betakarítás gépi munkáit az egyéni szerződések szerint látták el. A nagyobb termelők saját gépeikkel dolgoztak, mások földjein az integrátor végezte a gépi munkákat. Az integrációba vitt földek nagysága a néhány hektártól a nagyobb területekig terjedt. Nagyobb földbirtokkal rendelkező termelő is szívesen adta integrációba kisebb mákföldjét, és egy-egy szerződő sok kicsi parcellára is egy szerződést köthetett. A gyár és az integrátor is biztosított betakarítási előleget. A máktermelés előnye a biztos piacon túl a vetésforgó hatékonysága: a mák ideális előveteménye a kukoricának. A különféle növények integrációi között átfedések is léteznek. A mákot integrálók kukoricatermelése például egy másik integrációhoz tartozhat.

Az Agroszoltek Kft. vagy a Hajdú Búza, Kukorica Kft. a mákintegrációhoz hasonlóan működő együttműködési hálózatokat épített ki elsősorban csemegekukorica, zöldborsó termesztésére. A Búzafood 97 Kft. is kiterjedt integrációt folytat. Van olyan integrátor is, aki az egészen kicsi területen gazdálkodók gabona- és kukoricatermesztésének, értékesítésének a szervezésére szakosodott. Tevékenysége túllép a város határain, még Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is vannak ügyfelei. Az integrátorság piaccá szerveződött, és a hajdúnánási mezőgazdaságnak nincs olyan szegmense, amelyet ne fedne le valamilyen

integrátor, szövetkezés, termelői együttműködés. A nagyobb üzemek zöme integrátor-ként is jelen van az agrárcsopatokon. Az önkormányzat beismerten a régebben volt termelőszövetkezeti háztáji mintájára alakította ki a szociális földhasználatot. Becsléseim szerint a nánási termőföldek háromnegyedén, négyötödén valamilyen integráció, szövetkezés vagy más típusú hálózati együttműködés keretében gazdálkodnak. A kivételt talán a legnagyobb állattartásra szakosodott gazdaságok jelentik. Az integráció politikai beavatkozás nélküli gazdasági együttműködés, egyfajta válasz az agrárpolitika hiányosságaira. Önkéntes szövetkezés, ami évről évre felbontható. Az integrátor szerepe az egyszerű termékértékesítéstől, a termelés minőségének a biztosításáig (mák, csemegekukorica) vagy a termelés és értékesítés egészének az elvégezésig terjed.

Az integráció évenként megkötött szerződésekkel működik. Egy-egy termékfajta értékesítésének integrációját több cég is felvállalja, ezért a szerződések megkötése piaci alku kérdése. Nem találtunk arra utalást, hogy az integrátorok bármilyen kényszert alkalmaznának az éves szerződéskötéseknél, amelyeket a gazdasági előnyök szerint köt mind a két fél.

Az integráció sikerének egyik magyarázata lehet, hogy a legnagyobb üzemek mind a szövetkezetekből, illetve az állami gazdaságból nőttek ki. A nagyobb családi gazdaságok tulajdonosainak a többsége is a szövetkezetekben szerzett termelési és együttműködési tapasztalatokat. Az 1990 előtti mezőgazdaság szervezeti formái a jelenlegi agrártermelési formák közvetlen előzményeinek tekinthetők, és valószínűen ez a helyi gazdálkodási sikerek egyik magyarázata.

Az agrárium szereplői

Az agrárium szereplői között alig van olyan, aki ne használna termőföldet is. A Búzafood Kft. például három megyére, Hajdú-Biharra, Szabolcs–Szatmárra és Borsod–Abaúj–Zemplénre kiterjedő kereskedelmi, beszerzői, értékesítési és szakértői tevékenységet folytat, ugyanakkor tulajdonosa családjának a földbirtok-rekonstrukció szerint 800 hektár földnél is több van a tulajdonában. A Tápcenter Kft. agrárkereskedelmi vállalkozás birtokában van 137 hektár, illetve az alapító tulajdonos és öt családtagja nevén van még tovább nagyjából 100 hektár is, és ezen felül is használnak földeket, együttesen 500 hektárnál alig kevesebbet. A nagyobb állattartó cégek többsége jelentős nagyságú termőföldet is művel (pl. a szarvasmarhatartó Martinek Farm Bt. és a Nyakas Farm, vagy a Hrotkó-gazdaság, ahol 160–170 tejelő és 4–500 hízómarha tartásához közel 200 hektár szántó és 150 hektár legelő művelése tartozik).

A nagyobb mezőgazdasági üzemek tevékenysége a nánási határon túlra is kiterjed. A tedeji agrárkomplexumnak más településeken is vannak földjei. Az értékesítés/beszerzés szervezését végző integrátorok, az élelmiszer-feldolgozó cégek esetenként öt-hat megyében is tevékenyek. A kisebb gazdaságok közül is bérelnek földeket a környező településeken. A nánásiak terjeszkedéséhez hasonlóan jelentek meg a külső termelő és kereskedelmi/szolgáltató cégek a helyi agrárgazdaságban. Az „idegenek” földbérlete és a nánásiak más településeken található bérleményei időről időre megjelentek a helyi mezőgazdaság különböző korszakaiban, azonban ezek jelenlegi kiterjedtségét nagyobbak tarthatjuk.

A földet használók üzemtípusai, termelési és értékesítési kapcsolatai meglehetősen egyedi és komplex állapotokat mutatnak még ebben a 16 700 lelkes kisvárosban is. A földhasználó gazdaságok között 45–50 társas vállalkozás (kft., bt., rt.) és szövetkezet van, amelyek alaptevékenysége, nagysága, szervezeti felépítése, alkalmazotti létszáma annyira különbözik, hogy a társas vállalkozásokat egyediségük miatt nem érdemes altípusokba sorolni. A családi, egyéni gazdák esetében a földhasználat nagysága alapján képzett birtokkategóriák alapján tehetünk csoportosítást. Az egyéni gazdálkodók között további kategorizálásra adna lehetőséget a termelésszerkezet (pl. állattartás nagysága) figyelembevétele, azonban a földhasználat nagyságának a megállapításához elérhető területalapú statisztikák nem közölnek ilyen adatokat, a KSH-adatok pedig ilyen részletezettségben nem hozzáférhetők. Az állattartás meglétére és nagyságára utal a támogatások adatbázisa is, amely alapján gazdaságonként kell a kiegészítéseket elvégezni a további munkák során. A következőkben az agrárszereplők néhány alaptípusát mutatom be.

A privatizált nagyüzem: a tedeji agrárkomplexum

A volt állami gazdaság helyén létrejött mamutcég tulajdonviszonyait illetően nincs egyértelmű információ. Az állami gazdaság volt igazgatójával, aki a komplexum jelenlegi vezetője (és többségi tulajdonosa) nem sikerült interjút készítenünk. A Tedej Agrártermelő és Szolgáltató Zrt. és a Tedej Befektető Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft. ugyanarra a címre vannak bejelentve. Együtt több mint 4000 hektárt művelnek. A támogatások adatbázisában további 7 pályázó szervezet van ugyanarra a címre bejelentve. A nyilvános adatok alapján a Tedej Zrt. 1993-ban alakult az állami gazdaság tevékenységének a folytatására. 6800 hektáron gazdálkodik, de elsősorban állattenyésztő gazdaság. 2000 tejhasznú és 1000 húshasznú szarvasmarhát, valamint 1450 kocát tartanak, és azok malacait nevelik fel. A cégcsoport tejkvótája 13 millió liter. A növénytermesztés az állattartás takarmányigényét szolgálja ki. Közel száz hektár gyümölcsöst művelnek. Az alapanyag-termelés mellett kereskedelemmel, szállítással, élelmiszerfeldolgozással, építéssel, turizmussal és egy sor más tevékenységgel is foglalkoznak. Foglalkoztatottjainak száma 300 fő körül van. A cégcsoporthoz 14 cég² tartozik, és három termelői csoportot is működtetnek.

A Tedej Zrt. rendszeresen a 100 legnagyobb árbevételű Hajdú-Bihar megyei cég között van, ami önmagában is jelzi gazdasági erejét. A Tedej Zrt. igazgatója és családjának gazdasági potenciáljához további adalék, hogy testvére a szintén Hajdúnánáson bejegyzett Búzafood Kft. tulajdonosa. Ez a cég a megyei toplistán 4,5 milliárdos bevételével megelőzi a Tedej Zrt.-t (3,5 milliárd forint). Együtt vásárolták fel például a Debrecen frekvenciált helyén lévő megyei gyógyszergyártó központot. Az igazgató felesége is a Zrt. egyik vezetője. A Tedej Zrt.-nek. kiterjedt és erőteljes a politikai képviselete. A város polgármestere több cikluson keresztül a Zrt. volt alkalmazottja volt. Az igazgató évekig a városi képviselő-testü-

² Tedej Zrt, Tedej-Befektető Kft., Tedej- Táp Kft., GÁZ-KOMFORT Kft., Pusztavíz Kft., Északhajdúsági Beruházó Rt., MBO Befektető Kft., TEDEJ FOMÜ Kft., K+F Innovációs Központ Kft., Zöldhalom Kft., Tedej-Gép Kft., Hajdúsági Agrárgazdasági Kft., Tedej Busz Kft., Lónya Tejtermelő Kft.

let tagjaként politizált, és pozícióját az ezredfordulót követően a lányára örököltette, akinek a férje szintén a Zrt. egyik tulajdonosa.

A továbbélő szövetkezet: a Béke

A szövetkezetet a hasonló nevű mgtsz utódszervezeteként hozták létre 1992-ben. A háttér legjobb részein gazdálkodó Béke erős, gazdag szövetkezetnek számított a szocialista korszakban. (A hasonlóan produktív Micsurin, területét tekintve valamikor a megye második legnagyobb szövetkezte, nem élte túl a kilencvenes évek elejét.) Az átalakított Béke szövetkezet eleinte 200 főt foglalkoztatott, de ez a létszám mára 80–85 főre esett vissza. A termelés is folyamatosan csökkent. A dolgozók kétötöde szövetkezeti tag, a többiek alkalmazottak. Állattenyésztéssel (szarvasmarha, sertés), növénytermesztéssel és mezőgazdasági szolgáltatással foglalkoznak. 750 hektár szántójuk, 1000 hektár legelőjük van, amelyet a tagoktól és kisebb részben kívülről bérlelnek. 450 anyakocát, 6000–6500 sertést, 2000 szarvasmarhát (1000–1000 bika és tehén) tartanak. Az állatok egy részét Olaszliszka, Bodrog, Kísfalud határába helyezték ki bérlegeltetésre 2013-ban, de arra is volt példa, hogy Karcagra vittek egy 300 marhából álló gulyát legeltetésre a helyi földhiány miatt.

Együttműködés szövetkezés nélkül: Agroszoltek

Az Agroszoltek a szocialista szövetkezetek felbomlását követő időszak egyik lehetséges menedzselési lehetőségének a példája. 1994-ben három tulajdonossal alakult, akik korábban az időközben megszűnt Micsurin szövetkezetben dolgoztak. Jelenleg 1500 hektárt bérlenek és 1100 hektárt integrálnak. A három tulajdonos (agrárszakemberek, apa és fia, tulajdonostárs) 34 fizetett alkalmazott munkáját irányítja. Növénytermesztéssel foglalkoznak, 1,2 milliárd forint árbevételt produkáltak 2012-ben. 1100 hektár csemegekukoricára volt szerződésük 1993-ban (konzervgyár, hűtőház), amelyből 450 hektárt béreltek, míg 650 hektár az integrált földekből került ki. Az integráció egyéni szerződéseket jelent a gazdálkkal: vagy a termelésre, vagy csak az értékesítésre, vagy mindkettőre vonatkozik. Az értékesítési szerződéseket mindig úgy kötik, hogy abba belefoglalják az integráltak terményeit is. Integrációban zöldborsót és csemegekukoricát termesztettek. Az integrált földeken többnyire az Agroszoltek végzi a gépi munkákat és a növényvédelmet. A tulajdonos dönti el, hogy mit vessenek az adott évben. Az integrációban szerződő földtulajdonosok köre évről évre állandó. A tulajdonos és az integrátor együtt viseli a kockázatot. A bérelt földek esetében a bérbeadó oldaláról nincs kockázatviselés, hiszen a bérleti díj nem függ a terméstől. 19 év alatt nem volt olyan eset, amikor elmaradtak volna a bérleti díj kifizetésével. Változó haszonnal, de minden évet sikeresen zártak.

A bérleteket és integrációs szerződéseket elsősorban a felbomlott szövetkezet tagjaival, korábbi munkatársaikkal kötik. A szövetkezet volt majorsági központjában van a telephelyük és az irodájuk is. A gépeiket először a felbomlóban levő szövetkezettől bérelték, majd megvették azokat, illetve újakat vásároltak. A termékeket évente a piaci keresletnek és a vetésforgó követelményeinek megfelelően változtatják. A termékek értékesítését egy 150 km sugarú körben végzik (az országhatáron belül maradván). Hasonló konstrukcióban,

csak kisebb területen (500–550 hektár) működik a Hajdú Búza, Kukorica Kft. is, ami a város hatodik legnagyobb földhasználója.

A Nyakas Farm

A Nyakas Farm családi vállalkozás. Nyakas András, az alapító, a Micsurin szövetkezetben eltöltött évek után még a nyolcvanas évek elején váltott az egyéni gazdálkodásra. A szövetkezet jó iskola volt a vállalkozáshoz is. A libatenyésztés vezetője volt, ami a Hajdúságban a legendás üzleti sikerek területe volt a nyolcvanas években. Szövetkezeti alkalmazottként részidős magángazdaságában sertéseket nevelt. Önálló gazdálkodása csirketartással indult. 14 ezer férőhelyes automatizált ólat épített, és ezt működtette a rendszerváltásig. Marhafelvásárlásba kezdett, ami a szövetkezetek felbomlása idején különösen jövedelmező volt. A felvásárolt marhák egy részét nem adta tovább, hanem saját gazdaságában tartotta. 20 hektár földet örökölt a kárpótlás révén, amihez a földárveréseken további földeket vásárolt. Az első 25 hektárt ott, ahol a határban a farmja és lakása van, néhány kilométerre a várostól.

Valóságos mintagazdaságot épített ki. 1200 hektáron gazdálkodik, amelyből 600 körüli hektár van a család tulajdonában. Az 1200 hektár ötven darabban van, ami a tulajdonos véleménye szerint 20 százalékkal rontja a gazdálkodás termelékenységét. 3000 körüli szarvasmarhát tartottak 2013-ban (1200 tejelő tehén, a borjaik és 500–600 bika), amikor 9700–9900 liter tej volt az eredményük. 2015-re 1382 tejelő tehénre nőtt az állomány, 32,5 literes fejési átlaggal. A farm 60 állandó alkalmazottat, 10–15 idénymunkást és saját állatorvost foglalkoztat.

A földeken az állataik takarmányát termesztik meg, a növénytermésből semmit sem adnak el. Tejelő szarvasmarhákat tartanak a legkorszerűbb körülmények között. A bikákat (évi 500–600) eladják. Az alapító tulajdonos Írország, Anglia, Németország, Svájc és a környező országok állattartását tanulmányozta, fia pedig az amerikai tapasztalatait hozta haza. A tejet külföldre értékesítik: 2013-ban Romániába szállítottak. Egy tejfeldolgozó vállalkozás létrehozása szerepel terveikben.

Terménykereskedelem, szolgáltatás és földművelés. „Idegen” tőke a mezőgazdaságban

A földhasználat egyik jellegzetessége a kereskedelmi, ipari tőke megjelenése a helyi agrárvilágban. A terménykereskedelemmel, illetve mezőgazdasági szolgáltatással foglalkozó cégek üzletágaik fejlesztésével párhuzamosan szereztek földtulajdont, amelyet esetenként bérelt földekkel kiegészítve művelnek vagy műveltetnek. A termékkereskedelem és a mezőgazdasági szolgáltatások tőkéje 8–10 esetben társul nagyobb, 100–600 hektárra kiterjedő agrártermeléssel. A használt földek nagysága ellenére a földművelés kiegészítő jellegű a takarmánykereskedelem vagy az agrárszolgáltatások mellett. Az esetenként több száz milliós kereskedelmi és szolgáltatási forgalom és a mezőgazdasági nagyüzem még családi alapon működő vállalkozás esetében is kft., bt. cégformájú. A családi gazdaságok kevésbé voltak hitelképesek, mint a kft.-k, és a földművelés nagyobb (akár 100–200 milliós) hiteligé-

nyét könnyebb volt egy kereskedelmi, szolgáltatási cég háttérével megszerezni. A földművelés és kereskedelem, szolgáltatás családi vállalkozás formájában való kombinálására az 1945–öt megelőző korszakokban csak nagyon kevés példa volt (hizlás, sertéskereskedelem és növénytermelés egy-két esetben). A kétfajta tevékenység ötvözésének az eredménye mezőgazdasági nagyüzemek működtetése, amelyek a használt saját tulajdonú és bérelt földek együttes nagyságát tekintve a legnagyobb 20–30 gazdaság között vannak.

A helyi mezőgazdaság profittermelő képességét jelzi, hogy más gazdasági szektorokból is jelentős tőkét fektettek földvásárlásba. A kereskedelem és az ipar legnagyobb vállalkozói is számottevő földbirtokkal (200–400 hektárral) rendelkeznek. Egy, az iparban elkezdett tőkét befektető vállalkozó a legrosszabb minőségű földeket vásárolta fel, amelyeket elsősorban bérbeadás révén hasznosít. (A legnagyobb földtulajdonosok listáján nem is szerepel, mert azt a listát a területalapú támogatások alapján számítottuk, és ez a támogatást a földet ténylegesen – akár bérletként is – használók nevével tüntetik fel). A kereskedelemről (cukrárszat, boltok, trafikok) származó családi tőkéből vásárolt (kisebb részben bérelt) földbirtokot a tulajdonos család művelteti, amihez jelentős integrátori tevékenység is társul: két másik vállalkozó családdal összefogva a máktermelés integrációjára vállalkoztak. 15 gazdálkodó 300 hektár máktermesztését és értékesítését integrálják, illetve saját gépparkjukkal biztosítják a nagyobb munkákat az integráltak többségének.

Az állattartó gazdaságok földhasználata

A 734 valóságos hajdúnánási földhasználó gazdaságból az állattartás támogatási adatai szerint megközelítőleg 150 gazdaság nagyobb számban tart valamilyen állatot. Közül néhány tucat mindössze, ahol az állattartás adja a gazdálkodás fő profilját. A KSH ÁMÖ szerint 1327 „gazdaság” tart valamilyen állatot (8. táblázat), következésképpen az állattartók fele csak nagyon kevés földet használ.

8. táblázat: Az állattartók száma, Hajdúnánás, 2010

Gazdaságok	Az állattartók száma	Gazdaságok	Az állattartók száma
Szarvasmarhát tartó gazdaságok összesen	170		
ebből:		Tyúkfélét tartó gazdaságok	1023
– tehenet tartó	148		
– bikát tartó	50		
Sertést tartó gazdaságok összesen	805		
ebből:		Kacsát tartó gazdaságok	158
– anyakocát tartó	175		
– tenyészkant tartó	9		
Lovat tartó gazdaságok	77	Ludat tartó gazdaságok	36
Juhot tartó gazdaságok	104	Pulykát tartó gazdaságok	63
Kecskét tartó gazdaságok	59	Állattartó gazdaságok	1327

Forrás: KSH ÁMÖ 2012a, 2012b.

A nagy állattartó családi gazdaságok elsősorban tejtermelő szarvasmarha tartására rendezkedtek be, amit a húsertékesítés egészít ki. A tedeji agrárkomplexumban és Béke szövetkezetben elsősorban szarvasmarhát, illetve Tedejen sertést is tartanak. A háztáji sertéstartás egészen visszaesett, mint ahogy semmivé váltak a nyolcvanas években még a kisüzemi agrártermelés legsikeresebb vállalkozásainak számító többbezres csirkeólak is. A nagyüzemi pulykatenyésztés a szövetkezetekkel együtt tűnt el. A száznál is több család jövedelmező libatartását a Hajdú-Bét csődje következtében néhány kivételtől eltekintve felszámolták. A juhtartás még viszonylag jobban fennmaradt, de nem lehet pontosan tudni, hogy a kilencezret meghaladó juhállomány hogyan oszlik meg a nagy és kisebb mezőgazdasági üzemek között. Létezik egy struccfarm, illetve az utóbbi években hoztak létre néhány halak nevelésére szakosodott gazdaságot.

Az intenzív állattartás a családi gazdaságokban is erőteljesebb földhasználattal társul. A Nyakas Farm ezer hold feletti hektárt használ a 3000 szarvasmarha takarmányának az előállításához. A Martinek Farm Bt. 135 hektár szántót művel, illetve 45 hektár legelőt használ a 450 szarvasmarha ellátásához. A Hrotkó-gazdaságban a 160–180 tejelő tehén és 400–500 hízómarha takarmányát 200 hektár szántó és 151 hektár körüli gyepterület termeli ki. Az állattenyésztés és földhasználat kapcsolódását Hajdúnánáson a határ egyhatodát kitevő hat és fél ezer hektár gyepterület mutatja. Összességében az állapítható meg, hogy a 24 és fél ezer hektár mezőgazdasági terület 45–50 százalékának a használata az állattartás takarmány- és legeltetési igényeit szolgálja ki.

A biogazdaság

Biotermelésre három-négy gazda vállalkozik, annak ellenére, hogy a föld minősége erre kiválóan alkalmas lenne. A legnagyobb, folyamatosan működő biofarm a polgármester és családja tulajdonában van. Ez egy tanyasi gazdaság, ami 15 hektár saját tulajdonú és további 19 hektár bérelt földön működik a lakásként is szolgáló tanyaépület körül. A határ más részein bérelnék még kisebb földdarabokat, amelyekkel együtt negyven hektáron gazdálkodnak. A férj és a feleség is képzett szakemberek; a férj szülei is részt vesznek a gazdaság munkáiban. A terület felén tönkelybúzát termesztenek. További termékeik a cukkini, kapia paprika, brokkoli, csemege- és takarmánykukorica, zöldborsó. A bérelt, ökológiai termelésre való átállás alatti területeken (három év) a hagyományos módszerekkel termelnek növényeket, amelyeket a helyi piacokon értékesíteni tudnak. Hat hektár családi örökségen indultak, majd fiatal gazda pályázaton nyert összegből vásároltak még 11 hektárt. Az öntözőcsatornákhöz közel eső területeket keresték, mert kereskedelmi partnereik szívesebben kötnek öntözhető földeken termelőkkel értékesítési szerződést. Régebben állataik is voltak, de a gazda közéleti karrierjének a kezdetén felszámolták az állatállományt. A termelt vetőmagot részben saját földjeikbe vetik vissza. A szükséges munka java részét a család végzi (feleség, após, anyós és kisebb részben a város polgármesterként dolgozó férj). Időnként néhány alkalmi munkást fizetnek meg, és gépi bér munkát vesznek igénybe. Ökológiai földhasználatuk kivételesnek számít, és nem valószínű, hogy a jelenlegi agrárszerkezetben, továbbá az adott agrárpolitikai körülmények között a város határában gyors növekedésnek indulna a biogazdálkodás.

A nánási kisgazda

A mezőgazdasági termőterület megközelítően húsz százaléka a 25–100 hektárt használó 130–140 gazdaság művelésébe esik. Ez a birtokkategória határesetet képez, mert 25 hektár alatt nemigen lehet önmagában a gabona, kukorica, borsó termelésére alapozott földművelésből megélni. Az állattartó, földművelő vegyes gazdaságok tulajdonosainak van arra esélye, hogy 25–30 hektárnál kevesebb föld használata mellett a mezőgazdasági tevékenység legyen a főfoglalkozás. 30–50, de még inkább 50–100 hektár használata esetén a földművelés önmagában is megélhetést adhat egy családnak, és lehetővé teheti a gazdaság szükséges gépekkel való felszerelését. A 25 hektárnál kevesebb földet használó 500–550 tulajdonos gazdálkodása csak kiegészítő jellegű jövedelmet biztosít, kivéve, ha nagyobb állatállományt tartanak, de mint fentebb bemutattuk, a nagy állattartók többnyire jelentős nagyságú földet használnak. A nánási agrárviszonyok között valójában a 30–100 hektáron termelők az önálló „kisgazdák”. Ilyen birtoknagyság esetén legalább egy családtag főfoglalkozásként folytathatja a gazdálkodást.

A 25–30 hektárnál kisebb területen folytatott növénytermesztés jelentősebb állattenyésztés nélkül erre nem ad lehetőséget. Önálló gazdálkodás a kisebb földeken kevésbé valószínű. Ezeket a földeket inkább bérbe adják, vagy integráció keretében művelik, műveltetik, illetve egy olyan családtagnak adják, aki több kisebb földterületet a sajátjával együtt már hatékonyan tud művelni. Az elszámolás ez utóbbi esetben inkább terményben történik, így nem tekinthető földbérletnek. A kisebb földbirtokok használata törvényszerűen alakított ki egy sor együttműködési, bérleti formát és az integrációkhoz csatlakozás különféle válfajait.

A szociális földhasználat

Az ezredfordulóra a nánási társadalomban drámai változások történtek, amelyek több szálon is kapcsolódtak a mezőgazdasági szerkezetváltáshoz. A földprivatizáció és az üzemszerkezet átalakulása ugyanúgy a szegénység, a munkanélküliség gyors és nagyarányú növekedéséhez vezetett, mint a legtöbb alföldi településen. 2010-re a munkanélküliség elérte a 10 százalékot, a 3400–3500 gyerek közül 1700 kapott rendszeresen segítyt. A városban korábban ilyen nagyságú szegénység nem volt sem 1945 előtt, sem a világháborút követő évtizedekben. Az 1990 utáni ipartelepítések nagy része kudarcba fulladt, és az üzemeket sorra felszámolták. Nem csupán a szakképzetlen, hanem a középfokon iskolázott generációk is nehezen találnak munkát. Két évtized alatt a város elvesztette lakosságának 8–10 százalékát. A szegénység és a munkanélküliség enyhítése és kezelése hosszabb ideig hatástalan maradt. 2010-ben a város akkor új vezetése, felismerve a helyzet tarthatatlanságát, új szociálpolitikai eszközöket keresett, és azt a szociális célú földhasználatban találta meg. A kezdeményezés egyrészt helyi, önkormányzati forrásokat használ, másrészt nyilvánvalóan kapcsolódik az országos programok (Start mintaprogram, közmunka). Több szociális program is indult, amelyet a földhasználattal kapcsoltak össze. Az önkormányzat a tulajdonában levő földekből két hektárt biztosított arra, hogy családsegítő központ szervezésében 500 négyzetméteres parcellákat adjanak át művelésre a leginkább rászorult

családoknak. 2011-ben 30 olyan család kapott lehetőséget a saját fogyasztásra szánt élelmiszer termelésére, ahol a személyenként számított jövedelem nem haladta meg a 42 750 forintot. A gépi munkákat, a vetőmagot, a szaktanácsadást és felügyeletet az önkormányzat biztosította. 27 család pedig ahhoz kapott segítséget, hogy saját kertjében természetesen növényeket. Az első év néhány lemorzsolódást nem számítva sikeresnek bizonyult. Egy-egy parcellán 100–150 ezer forint értékű terményt takarítottak be. 2014-ra 78-ra nőtt a részt vevő családok száma, és 3500 csirkét osztottak szét 179 családnak.

Az önkormányzat saját gazdaságot is működtet. Ez 20 milliós önkormányzati beruházással indult, amiből földet béreltek és egy tanyaépületet újítottak fel. Kultúrnövényeket és gyümölcsöt termeszteneek és állatokat is tartanak az önkormányzat mintagazdaságában, ahol 1993-ban 170 fő alkalmazását tudták megoldani. A mintagazdaság terményeinek a többségét az önkormányzati intézmények közélélmzési konyháinak adják el. Egy kisebb részt pedig a piacon értékesítik. 2014-ben a város pályázati összeget nyert el egy kisebb konzervgyár létesítésére, ahol az önkormányzati mintaüzem terményeit dolgozzák fel, és a téli hónapokban munkát adnak a mezőgazdasági holtszezonban lekötetlen munkásoknak. A polgármester további földek szociális (és turisztikai célú) felhasználását tervezi, amelyhez a bizonytalan tulajdonú földeket akarja felhasználni, és meg akarja győzni a tedeji vezetőket 50–60 hektár bérelt, állami tulajdonú föld átadásáról.

Földhasználati konfliktusok

A földárak magasak. Egy hektár 2,5–3 millió forintba is kerülhet, de nemigen akar földet eladni senki. Műveletlen vagy különösen elhagyott földterület nem volt a legnehezebb mezőgazdasági években sem. A legrosszabb minőségű réti földterületek bérletéért is nagy versengés folyik. A birtok- és termeléskoncentráció növekedése és a kisebb gazdaságok beolvasása folyamatos. Csak 2010 és 2012 között a 100 hektár alatti birtokok negyede szűnt meg. A földhasználat konfliktusai még a földprivatizáció és kárpótlás során keletkeztek: a város közvéleménye szerint több birtokkomplexum létrehozása elfogadhatatlan trükkök alkalmazásának a következménye volt. Az egyik latens konfliktus a nagyobb birtokok tulajdonosai és a városi társadalom többi csoportja, különösen a lecsúszástól veszélyeztetett alsó középrétegek között van. A szegények nem képesek elégedetlenségük kifejezésére.

A városvezetés, valamint a tedeji agrárnagyüzem és néhány más nagybirtokos között a szegénység és az éhség enyhítésére létrehívott szociális földprogramok földigénye következtében az állami tulajdonú földek hosszú távú bérlete miatt lehet konfliktusra számítani. A városvezetés (Fidesz) és Tedej (MSZP) között politikai ellentét is megalapozza az állami földek bérlete körüli várhatóan élesedő szembenállást. A városvezetés szerint az állami földek bérleti szerződéseit idő előtt felbontották és újrakötötték, jelentősen meghosszabbítva és biztosítva ezzel a bérelt földek használatát, holott a város a szociális földprogramjai számára igényt formál az államtól bérelt területek egy részére.

Nyílt, gazdasági jellegű versenykonfliktus áll fenn a földek bérletéért. Interjúalanyaink becslése szerint a 24 ezer hektár körüli mezőgazdasági terület harmada, 8000 hektár van bérletbe adva. A nagyobb, 100 hektár feletti összesen 12 500 hektárt használó és az ösz-

szesen 5000–5200 hektárt művelő közepes gazdaságok (25–100 hektár) között élesebb a versengés a földek bérlet vagy tulajdon formában történő megszerzéséért.

Munkaerő

Az interjúk és az ezer fős kérdőíves adatfelvétel mintájába került nánási gazdák adatai szerint 1500–2000 főre becsülhető a helyi mezőgazdaság alkalmazotti létszáma, és 1300–1400 család közvetlen részvevője az elsődlegesen piaci értékesítési célú mezőgazdasági termelésnek. A szociális földprogramokban részt vevő családok száma 250 körüli, 170–200 munkást alkalmaz a városi mintagazdaság. A magas munkanélküliség miatt nincs nagyobb igény a városon kívüli munkaerő felhasználására. Ez alól olyan, alkalmanként igénybe vett, szezonális munkák jelentenek kivételt, mint a libatépés, amit idegenből hívott csapatok végeznek el. A fenti becslés szerint a város foglalkoztatottjainak (6496 fő 2011-ben) harmada, negyede dolgozik a mezőgazdaságban alkalmazottként.

Az egyéni gazdaságokban lekötött munkaerő létszámára vonatkozóan is elsősorban megalapozott becslésekre támaszkodhatunk. A kérdőíves felvétel mintájába került nánási gazdaságok negyedében alkalmaznak állandó munkaerőt. A 128 egyéni gazdaságban összesen 119 az állandó alkalmazott száma. 25–30 gazdaság alkalmaz idenymunkásokat. Ezeknek az információknak az alapján az összes foglalkoztatott 40–50 százalékára tehető az agráriumban folyamatosan lekötött munkaerő aránya. Ehhez az arányhoz nem számítottam a részidős mezőgazdasági termelésben résztvevőket. A becslés értékeléséhez tartozik, hogy az egyéni gazdaságok esetében nagyon kevéssé becsülhető a családtagok részvétele a gazdaság munkájában. A kérdőíves felvétel szerint a nánási gazdaságok kétharmadában vesz részt családtag részmunkaidőben a mezőgazdasági munkákban.

A hajdúnánási mezőgazdasági munkaerőadatok és becslések a mezővárosi jelleg újraéledését jelzik. Az aktív foglalkoztatottak jelentős része az agrárszektorban dolgozik, és a munkanélküliség enyhítésében is a termőföld szociális célú használata ez elsődleges. A szocialista korszak iparosítása módosított a helyi gazdaság szerkezetén, de a mezőgazdaság nem veszített a jelentőségéből.

A helyi hatalom. Nagyüzemi és paraszti koalíciók. Föld, identitás és kulturális reprezentáció

A helyi hatalom szerkezete is magán viseli a mezővárosi jelleg reinkarnálódását. A korai kilencvenes évek időszakát leszámítva a város vezetésében a mezőgazdasági bázisú hatalmi koalíciók a legerősebbek. 2010 előtt a tedeji és más agárnagyüzemi hatalmi koalíció és politikai szövetségeseik uralták a városi politikát. A polgármester több cikluson keresztül Tedej korábbi alkalmazottja volt. Tedej többségi tulajdonosa és a tedeji lobbis más képviselői is a képviselő-testület tagjai voltak mintegy másfél évtizedig. A közvélekedések szerint az önkormányzati választásokat időről időre a tedeji szavazók döntötték el. Az ipari érdekvédelmi szervezetek vezetői szerint a mezőgazdasági nagyüzemi koalíció lassította

az iparfejlesztést, megakadályozta a helyi ipari park kialakítását, és nem állt igazán érdekében a munkanélküliség csökkentése a munkabérek alacsonyan tartása miatt. A mezőgazdasági szektor jelentőségét mutatja, hogy 2010-ben egy másik agrárkoalíció váltotta a nagyüzemi hatalmi hálózatot. A 2010–2014 között a Fidesz országgyűlési képviselőjeként is tevékenykedő polgármester mögött a családi nagygazdaságok lazábban szövődő hatalmi hálózatai állnak. A hatalmi hálózat elsősorban a paraszti világ ethoszának és racionalitásának az ápolásából és részleges újrateremtéséből táplálkozik. Ennek a racionalitásnak jegyében szervezték a szociális földprogramokat, felismerve, hogy más tőkéje a városnak a szegénység kezeléséhez nincs. A paraszti ethosz része a helyi élelmiszer- és kézműves termékek kultúrájának az újraélesztési kísérlete, a város ünnepeinek a paraszti és hajdú hagyományra szervezése, a volt városi major, a Kendereskert újjáépítése és turisztikai hasznosítása. A Kendereskertben, ami egyfajta turisztikai, illetve rendezvényközpont, tájjellegűnek gondolt állatokat is tartanak. Nánási Portéka néven helyi védjegyet vezettek be, amely a helyi termékek piacának megteremtési kísérleteként értelmezhető. A helyi piacon külön árusítóhelyeket adtak át a helyi, elsősorban feldolgozott élelmet árusítóknak. A nánási élelmiszerek és iparművészeti tárgyak márkáinak és védjegyének a megterveztetése részei a paraszti ethosz kulturális újrateremtésének. A Nánási Portéka, mint első helyi védjegy és mezőgazdasági márka, az Európai Közös Agrárpolitika (KAP) Kommunikációs Díj második helyét kapta 2015-ben.

Az agrárkoalíciókkal átszőtt helyi hatalom kísérőjelensége a lokális társadalom hierarchiájának a megmerevedése. Ezt a hierarchikusságot a gazdasági és politikai hatalom oligarchikus összefonódása jellemzi, amelynek történetét és lehetséges következményeit tekintve elhalványulnak az egyes hatalmi csoportok pártkötődései, és amelyben a földhasználatnak kitüntetett szerepe van.

Irodalom

- Császár Imre (2007): Termelőszövetkezetek Hajdúnánáson. *Debreceni Szemle*, 15 (2), 206–221. http://szemle.unideb.hu/wordpress/wp-content/uploads/bsk-pdf-manager/456_2014-08-22.PDF (utolsó letöltés: 2016. 01. 12.)
- Kovács Imre (2014): A földkoncentráció kutatása és a birtokrekonstrukciós módszer. *Metszetek*, 4, 138–144.
- Kovács Imre – Kuczi Tibor (1982): A gazdálkodói előnyök átváltási lehetőségei társadalomban. *Valóság*, 25 (6), 45–55.
- Kovács Imre – Kuczi Tibor (1983): Kisárutermelők gazdálkodásának kohorszonskénti elemzése. *Szociológia*, 3, 273–288.
- KSH ÁMÖ (2012a): *Földhasználat és állatállomány Magyarországon, 2010 (településsoros adatok)*. Magyarország mezőgazdasága (ÁMÖ), 2010. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2012. augusztus. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/foldhaszn/foldhaszn10.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 01. 12.)

- KSH ÁMÖ (2012b): *Magyarország mezőgazdasága, 2010*. Általános mezőgazdasági összeírás. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 2012. április. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/gsozo/amo10.pdf> (utolsó letöltés: 2016. 01. 12.)
- Oláh József (1973): Ipar, kereskedelem. In Rácz István (szerk.): *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás: Városi Tanács V.B., 209–249.
- Orosz István (1973a): A földosztás. In Rácz István (szerk.): *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás: Városi Tanács V.B., 391–397.
- Orosz István (1973b): Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In Rácz István (szerk.): *Hajdúnánás története*. Hajdúnánás: Városi Tanács V.B., 82–209.
- Tóth Lajos (1937): Hajdúnánás. In *Hajdú vármegye és Debrecen szabad Királyi Város Adattára*, 71–131.
- Völgyesi Zoltán (2001): *Kisvárosi történet*. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. Budapest: Osiris.

FÜGGELÉK

ADATTÁBLÁK

ADATTÁBLÁK

F1a táblázat: A gazdálkodók mezőgazdasági földhasználata, 2000–2013

Területi egységek	Gazdasági szervezetek által használt mezőgazdasági terület (ha)					Egyéni gazdaságok használatában álló mezőgazdasági terület (ha)					Változás (%)	
	2000	2005	2007	2010	2013	2000	2005	2007	2010	2013	2013/2000	2013/2000
												(%)
Közép-Magyarország	174 803	173 941	176 666	177 126	173 171	176 666	160 505	122 731	177 126	173 171	107,9	
Közép-Dunántúl	323 136	290 540	293 050	282 252	269 743	293 050	209 817	181 046	225 219	227 211	108,3	
Nyugat-Dunántúl	300 971	281 320	283 565	281 190	264 587	283 565	214 155	232 702	237 901	232 365	108,5	
Dél-Dunántúl	429 210	385 028	383 312	389 634	377 876	383 312	269 787	225 184	285 396	295 451	109,5	
Dunántúl	1 053 317	956 888	959 927	953 075	912 205	959 927	693 759	638 932	748 515	755 027	108,8	
Észak-Magyarország	245 599	217 233	218 068	220 907	225 256	218 068	245 593	221 056	254 943	261 404	106,4	
Észak-Alföld	417 201	397 897	411 052	412 973	394 458	411 052	579 988	528 576	623 568	615 960	106,2	
Dél-Alföld	448 186	410 064	422 829	427 533	416 727	422 829	633 497	599 246	650 528	660 159	104,2	
Alföld és Észak-Magyarország	1 110 986	1 025 194	1 051 949	1 061 414	1 036 440	1 051 949	1 459 078	1 348 878	1 529 039	1 537 522	105,4	
Magyarország	2 339 106	2 156 023	2 188 542	2 191 615	2 121 817	2 188 542	2 313 342	2 110 541	2 418 716	2 467 623	106,7	

Saját szerkesztés a KSH GSZÖ adatai alapján.

F1b táblázat: Egy gazdaságra eső mezőgazdasági földterület, 2000–2013

Területi egység	Gazdasági szervezetek					Változás (%)		Egyéni gazdaságok					Változás (%)	
	2000	2005	2007	2010	2013	2013/2000		2000	2005	2007	2010	2013	2013/2000	
Közép-Magyarország	424,3	281,0	284,5	235,5	240,2	56,6		2,3	2,7	2,2	4,1	4,1	196,2	
Közép-Dunántúl	651,5	481,8	510,5	390,9	411,2	63,1		3,3	3,4	3,5	4,7	5,5	230,6	
Nyugat-Dunántúl	477,7	353,0	383,7	322,8	316,1	66,2		2,9	2,8	4,0	4,1	5,0	231,1	
Dél-Dunántúl	622,0	443,1	449,4	395,2	371,2	59,7		3,2	3,1	3,2	4,1	5,2	231,1	
Dunántúl	580,0	421,7	443,2	369,6	363,3	62,6		3,1	3,1	3,5	4,3	5,2	231,0	
Észak-Magyarország	513,8	334,7	330,9	262,7	265,0	51,6		1,6	2,9	3,0	3,7	4,9	263,5	
Észak-Alföld	486,2	343,3	362,8	299,9	274,5	56,5		2,0	3,8	3,9	4,8	5,4	194,6	
Dél-Alföld	543,3	375,2	388,3	340,1	315,7	58,1		2,1	4,7	5,2	6,0	7,2	224,3	
Alföld és Észak-Magyarország	514,1	353,4	365,1	305,4	287,3	55,9		2,0	3,9	4,2	5,0	5,9	219,0	
Magyarország	532,9	372,4	386,1	322,0	310,3	58,2		2,4	3,5	3,8	4,6	5,5	220,6	

Saját szerkesztés a KSH GSZÖ adatai alapján.

F2a táblázat: A gazdaságok számának alakulása, 2000–2013

Területi egységek	Gazdasági szervezetek					Változás (%)		Egyéni gazdaságok					Változás (%)	
	2000	2005	2007	2010	2013	2013/2000		2000	2005	2007	2010	2013	2013/2000	
Közép-Magyarország	412	619	621	752	721	175,0		59 706	59 706	55 054	43 349	42 380	55,0	
Közép-Dunántúl	496	603	574	722	656	132,3		61 127	61 127	51 495	48 360	41 259	47,0	
Nyugat-Dunántúl	630	797	739	871	837	132,9		76 022	76 022	58 442	57 626	46 592	46,9	
Dél-Dunántúl	690	869	853	986	1018	147,5		86 651	86 651	70 698	69 576	56 541	47,4	
Dunántúl	1 816	2 269	2 166	2 579	2 511	138,3		223 800	223 800	180 635	175 562	144 392	47,1	
Észak-Magyarország	478	649	659	841	850	177,8		85 652	85 652	74 846	68 856	53 377	40,4	
Észak-Alföld	858	1 159	1 133	1 377	1 437	167,5		134 368	134 368	115 377	108 728	91 530	46,5	
Dél-Alföld	825	1 093	1 089	1 257	1 320	160,0		373 130	373 130	324 591	308 223	259 457	48,1	
Alföld és Észak-Magyarország	2 161	2 901	2 881	3 475	3 607	166,9		539 128	539 128	465 636	446 229	48,4		
Magyarország	4 389	5 789	5 668	6 806	6 839	155,8		560 280	560 280	527 134	446 229	48,4		

Saját szerkesztés a KSH GSZÖ adatai alapján.

F2b táblázat: A gazdaságok számának alakulása, 2000–2013

Területi egységek	Összes gazdaság					Változás (%)	
	2000	2005	2007	2010	2013	2013/2000	
Közép-Magyarország	77 488	60 325	55 675	44 101	43 101	55,6	
Közép-Dunántúl	88 346	61 730	52 069	49 082	41 915	47,4	
Nyugat-Dunántúl	99 877	76 819	59 181	58 497	47 429	47,5	
Dél-Dunántúl	120 031	87 520	71 551	70 562	57 559	48,0	
Dunántúl	308 254	226 069	182 801	178 141	146 903	47,7	
Észak-Magyarország	132 641	86 301	75 505	69 697	54 227	40,9	
Észak-Alföld	210 780	154 842	135 501	132 016	115 987	55,0	
Dél-Alföld	197 868	134 888	116 466	109 985	92 850	46,9	
Alföld és Észak-Magyarország	541 289	376 031	327 472	311 698	263 064	48,6	
Magyarország	927 031	662 425	565 948	533 940	453 068	48,9	

Saját szerkesztés a KSH GSZÖ adatai alapján.

F3. táblázat: Az egyéni gazdaságok a gazdálkodás célja és területi egységek szerint, 2013 (%)

Területi egységek	Évek	Kizárólag saját fogyasztásra termelő	Saját fogyasztáson felüli felesleget értékesítő	Elsősorban értékesítésre termelő	Kizárólag mezőgazdasági szolgáltatást végez
Közép-Magyarország	2000	69,33	23,80	6,62	0,25
	2013	50,86	19,08	29,75	0,32
	2013/2000	73,36	80,15	449,35	128,01
Közép-Dunántúl	2000	74,56	21,36	2,87	0,21
	2013	60,05	15,27	24,56	0,12
	2013/2000	80,54	71,48	855,89	55,34
Nyugat-Dunántúl	2000	60,80	29,89	9,09	0,22
	2013	53,02	20,86	25,99	0,12
	2013/2000	87,21	69,80	285,93	56,18
Dél-Dunántúl	2000	66,54	27,25	6,06	0,16
	2013	54,11	18,94	26,76	0,18
	2013/2000	81,32	69,51	441,57	115,12
Észak-Magyarország	2000	68,36	22,87	8,53	0,19
	2013	53,18	18,03	28,74	0,04
	2013/2000	77,79	78,86	336,96	23,28
Észak-Alföld	2000	52,44	39,54	7,79	0,23
	2013	40,96	17,02	41,87	0,15
	2013/2000	78,10	43,04	537,47	67,04
Dél-Alföld	2000	50,12	38,99	10,60	0,29
	2013	35,30	22,07	42,41	0,22
	2013/2000	70,43	56,60	400,13	74,30
Magyarország	2000	60,36	31,45	7,96	0,23
	2013	46,70	18,90	34,23	0,17
	2013/2000	77,38	60,09	430,03	72,99

Saját szerkesztés a KSH GSZÖ adatai alapján.

F4. táblázat: A saját tulajdonban lévő mezőgazdasági földterület a használt mezőgazdasági terület arányában, birtokméret szerint, 2010 (%)

Területi egységek	1 ha alatt	1–5 ha	5–10 ha	10–30 ha	30–50 ha	50–100 ha	100–300 ha	300–500 ha	500–1000 ha	1000 ha és több
Közép-Magyarország	99,16	96,13	92,07	83,17	74,44	58,83	42,43	34,17	12,26	23,34
Közép-Dunántúl	71,12	90,28	84,7	77,29	70,54	62,66	45,52	21,39	10,0	13,5
Nyugat-Dunántúl	98,43	90,48	82,02	69,4	56,4	53,34	40,95	23,35	17,13	44,01
Dél-Dunántúl	67,50	91,45	86,51	79,59	74,92	66,38	51,48	29,77	14,35	6,28
Észak-Magyarország	97,99	93,28	87,57	78,72	70,26	63,86	49,27	25,66	13,38	6,89
Észak-Alföld	67,16	95,4	91,38	85,27	78,47	71,68	53,86	27,88	9,23	8,09
Dél-Alföld	97,53	95,22	91,95	86,23	78,67	70,75	57,84	29,75	16,07	17,25

Saját szerkesztés a KSH ÁMÖ 2010 (KSH Kutatószoba) adatai alapján.

Területi egységek	2000						2010						2010/2000 (%)				
	Mezőgazdasági terület	Szántó	Szőlő	Gyümölcsös	Gyep	Mezőgazdasági terület	Szántó	Szőlő	Gyümölcsös	Gyep	Mezőgazdasági terület	Szántó	Szőlő	Gyümölcsös	Gyep		
Egyéni gazdaságok																	
Közép-Magyarország	160 505	130 751	2 740	4 609	18 429	141 622	112 473	1 724	4 560	21 336	88,2	86,0	62,9	98,9	115,8		
Közép-Dunántúl	209 817	169 594	6 247	1 698	27 253	225 218	184 707	4 790	2 426	31 591	107,3	108,9	76,7	142,8	115,9		
Nyugat-Dunántúl	214 155	176 761	4 931	3 479	25 603	237 901	206 585	3 724	3 131	22 853	111,1	116,9	75,5	90,0	89,3		
Dél-Dunántúl	269 787	223 926	7 322	3 569	29 348	285 395	245 350	6 604	4 051	27 057	105,8	109,6	90,2	113,5	92,2		
Dunántúl	693 759	570 281	18 500	8 746	82 204	748 515	636 642	15 118	9 608	81 501	107,9	111,6	81,7	109,9	99,1		
Észak-Magyarország	245 673	175 229	14 086	6 312	44 112	254 948	180 907	11 332	7 608	52 614	103,8	103,2	80,4	120,5	119,3		
Észak-Alföld	579 988	482 094	2 730	23 299	64 083	623 811	497 911	1 439	28 582	92 109	107,6	103,3	52,7	122,7	143,7		
Dél-Alföld	633 483	504 393	21 344	10 443	87 828	651 158	512 395	16 468	11 047	107 921	102,8	101,6	77,2	105,8	122,9		
Alföld	1 213 471	986 487	24 075	33 742	151 911	1 274 969	1 010 306	17 907	39 629	200 031	105,1	102,4	74,4	117,4	131,7		
Összesen	2 313 407	1 862 747	59 401	53 409	296 656	2 420 054	1 940 328	46 081	61 405	355 482	104,6	104,2	77,6	115,0	119,8		
																folytatódik	

Területi egységek	2000						2010						2010/2000 (%)			
	Mezőgazdasági terület	Szántó	Szőlő	Gyümölcsös	Gyep	Mezőgazdasági terület	Szántó	Szőlő	Gyümölcsös	Gyep	Mezőgazdasági terület	Szántó	Szőlő	Gyümölcsös	Gyep	
Összes gazdaság																
Közép-Magyarország	335 308	271 237	4 367	9 855	45 863	318 686	248 853	4 294	9 651	54 355	95,0	91,7	98,3	97,9	118,5	
Közép-Dunántúl	532 953	450 361	7 699	3 569	66 113	507 470	431 437	6 089	4 171	64 065	95,2	95,8	79,1	116,9	96,9	
Nyugat-Dunántúl	515 125	441 370	5 361	5 728	59 283	519 090	459 016	4 319	5 191	48 956	100,8	104,0	80,6	90,6	82,6	
Dél-Dunántúl	698 998	616 574	9 845	5 589	61 351	675 029	603 300	10 516	5 850	53 024	96,6	97,8	106,8	104,7	86,4	
Dunántúl	1 747 076	1 508 305	22 906	14 886	186 747	1 701 589	1 493 753	20 924	15 213	166 044	97,4	99,0	91,3	102,2	88,9	
Észak-Magyarország	491 272	377 543	15 216	8 988	83 553	475 856	360 360	14 302	11 418	87 278	96,9	95,4	94,0	127,0	104,5	
Észak-Alföld	997 189	819 737	3 050	28 059	138 552	1 036 784	820 404	1 587	34 005	177 012	104,0	100,1	52,0	121,2	127,8	
Dél-Alföld	1 081 670	887 587	22 611	12 527	149 447	1 078 692	880 772	18 876	13 480	162 235	99,7	99,2	83,5	107,6	108,6	
Alföld	2 078 858	1 707 324	25 661	40 586	287 999	2 115 475	1 701 176	20 463	47 485	339 247	101,8	99,6	79,7	117,0	117,8	
Összesen	4 652 514	3 864 409	68 150	74 315	604 161	4 611 606	3 804 142	59 984	83 768	646 923	99,1	98,4	88,0	112,7	107,1	

Forrás: KSH ÁMO 2000 és 2010.

F6. táblázat: A száz gazdaságra jutó éves munkaerő-felhasználás (ÉME)
a munkaerő jellege szerint és az időnymunka-napok száma, 2010

Területi egységek	Családtag	Alkalmazott	Szerződéses	Időnymunkás	Összesen	Időnymunka-napok
Közép-Magyarország	21,20	10,50	1,08	2,11	34,88	474
Közép-Dunántúl	22,74	18,87	1,41	2,54	45,55	571
Nyugat-Dunántúl	21,95	15,40	0,44	1,28	39,07	289
Dél-Dunántúl	20,57	16,23	2,59	2,64	42,03	594
Észak-Magyarország	19,59	10,13	1,51	4,49	35,73	1010
Észak-Alföld	18,58	11,81	0,90	4,08	35,38	919
Dél-Alföld	24,66	13,76	0,83	5,04	44,29	1133

Saját szerkesztés a KSH ÁMÖ 2010 (KSH Kutatószoba) adatai alapján.

F7a táblázat: A mezőgazdasági területet használók megoszlása
mezőgazdasági végzettség és birtoknagyság szerint, 2010 (%)

Képzettségi szintek	Nem használt területet	1 ha alatt	1–5 ha	5–10 ha	10–30 ha	30–50 ha	50–100 ha	100–300 ha	300 ha és több
Csak gyakorlati ismeret	85,93	11,55	81,30	70,60	58,37	44,76	36,85	27,88	13,63
Alapvégzettség	10,56	55,05	15,24	22,76	30,78	38,86	43,17	42,44	24,84
Magasabb mezőgazdasági végzettség	3,51	25,39	3,45	6,64	10,84	16,38	19,98	29,68	61,53
Összesen	100,00	91,98	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Saját szerkesztés a KSH ÁMÖ 2010 (KSH Kutatószoba) adatai alapján.

F7b táblázat: A mezőgazdasági területet használók megoszlása
mezőgazdasági végzettség és régiók szerint, 2010 (%)

Képzettségi szintek	Közép-Magyarország	Közép-Dunántúl	Nyugat-Dunántúl	Dél-Dunántúl	Észak-Magyarország	Észak-Alföld	Dél-Alföld	Magyarország
Csak gyakorlati ismeret	90,18	85,48	85,75	84,06	88,51	84,93	82,75	85,36
Alapvégzettség	7,11	10,65	10,96	12,25	8,23	11,98	13,84	11,32
Magasabb mezőgazdasági végzettség	2,71	3,86	3,29	3,69	3,25	3,09	3,41	3,32
Összesen	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00

Saját szerkesztés a KSH ÁMÖ 2010 (KSH Kutatószoba) adatai alapján.

F7c táblázat: A mezőgazdasági területet használók megoszlása
nemek és mezőgazdasági képzettség szerint (%)

Képzettségi szintek	Férfi	Nő
Csak gyakorlati ismeret	82,32	93,88
Alapvégzettség	13,68	4,70
Magasabb mezőgazdasági végzettség	4,00	1,41
Összesen	100,00	100,00

Saját szerkesztés a KSH ÁMÖ 2010 (KSH Kutatószoba) adatai alapján.

F8a táblázat: A vidéki térségek legfontosabb demográfiai adatai 1990 és 2011 között régiók és a járásek fejlettségi kategóriái szerint*

Régiók / járáskategóriák	Lakónépesség (%)	Vándorlási különbözet a lakónépesség %-ában				Természetes szaporodás, ill. fogyás a lakónépesség %-ában				A cigány, romani nemzetiséget vallók aránya az állandó népesség %-ában	
		1990–2001	2001–2011	1990–2011		1990–2001	2001–2011	1990–2011		1990	2011
Évek	2011/1990										
Pest megye agglomeráció kívüli területe**	112,47	13,80	6,53	18,67		-5,20	-4,38	-9,71		1,01	3,22
Nem kedvezményezett	117,22	13,86	7,03	18,59		-3,65	-3,14	-6,89		1,22	3,95
Kedvezményezett	106,08	13,72	5,82	18,77		-7,28	-6,15	-13,57		0,73	2,18
Közép-Dunántúl	102,97	6,34	2,52	8,72		-2,84	-4,25	-7,12		0,61	1,66
Nem kedvezményezett	106,14	6,95	3,28	9,84		-2,04	-3,68	-5,84		0,46	1,41
Kedvezményezett	93,38	5,08	1,33	6,85		-6,36	-6,74	-12,67		0,58	1,68
Fejlesztendő	91,53	-0,17	-0,38	-0,58		-2,41	-5,67	-7,67		1,03	1,35
Komplex programmal fejlesztendő	90,98	4,17	-2,90	1,42		-4,78	-5,58	-9,83		2,11	4,46
Nyugat-Dunántúl	97,52	4,80	3,48	8,49		-5,80	-5,93	-11,34		0,80	1,65
Nem kedvezményezett	100,63	5,82	4,50	10,33		-5,40	-5,42	-10,56		0,76	1,40
Kedvezményezett	86,07	0,52	-0,47	0,09		-6,32	-7,29	-12,78		0,83	1,93
Fejlesztendő	88,43	4,91	-0,36	5,14		-12,07	-10,69	-20,28		1,82	6,40
Komplex programmal fejlesztendő	83,20	-0,61	-1,63	-2,55		-6,87	-8,45	-14,35		0,30	1,86
Dél-Dunántúl	93,81	3,37	-1,48	2,00		-4,93	-5,66	-10,15		2,20	5,37
Nem kedvezményezett	103,54	4,87	1,22	5,97		-4,62	-5,04	-9,24		1,26	3,28
Kedvezményezett	90,69	3,23	-1,75	1,67		-5,03	-5,90	-10,56		2,68	5,72
Fejlesztendő	87,35	2,12	-3,80	-1,80		-5,50	-6,48	-11,32		1,98	5,88
Komplex programmal fejlesztendő	86,06	1,45	-5,56	-4,57		-4,61	-5,58	-9,74		3,77	10,05

folytatódik

Régiók / járaskategóriák	Lakónépesség (%)	Vándorlási különbözet a lakónépesség %-ában				Természetes szaporodás, ill. fogyás a lakónépesség %-ában				A cigány, romani nemzetiséget vallók aránya az állandó népesség %-ában	
		1990–2001	2001–2011	1990–2011		1990–2001	2001–2011	1990–2011		1990	2011
Évek											
Észak-Magyarország		93,80	3,09	1,12		-3,51	-4,66	-7,84		4,20	8,80
Nem kedvezményezett	100,44	5,81	0,39	6,19		-2,72	-3,47	-6,16		2,62	6,28
Kedvezményezett	90,39	2,49	-2,38	0,14		-4,92	-6,20	-10,58		3,04	6,47
Fejlesztendő	92,32	4,38	-0,56	4,15		-6,66	-6,55	-12,64		2,27	7,64
Komplex programmal fejlesztendő	92,52	1,29	-3,94	-2,87		-1,90	-3,61	-5,22		6,91	13,11
Dél-Alföld		93,53	4,48	4,46		-5,37	-5,97	-11,03		0,78	2,18
Nem kedvezményezett	107,48	6,73	3,01	9,26		-2,15	-2,80	-5,04		0,56	1,49
Kedvezményezett	89,33	3,87	-1,40	2,80		-6,28	-7,02	-12,80		0,64	2,06
Fejlesztendő	92,29	5,43	-1,49	4,28		-5,92	-5,74	-11,27		1,68	3,19
Komplex programmal fejlesztendő	84,97	2,27	-2,10	0,31		-7,38	-8,48	-14,92		1,04	3,16
Észak-Alföld		97,56	1,44	-1,01		-1,07	-2,61	-3,52		3,49	7,15
Nem kedvezményezett	102,58	6,10	0,61	6,57		-0,92	-3,08	-4,07		1,10	3,61
Kedvezményezett	102,12	0,56	-2,37	-1,94		-0,85	-2,52	-3,18		1,95	4,71
Fejlesztendő	93,57	1,80	-2,62	-0,87		-2,14	-3,96	-5,87		3,14	7,21
Komplex programmal fejlesztendő	95,58	0,66	-2,99	-2,45		-0,74	-1,95	-2,55		5,12	9,46
Magyarország összesen		97,02	4,14	4,22		-3,79	-4,68	-8,21		2,16	4,77

Saját szerkesztés a saját fejlesztésű Települési adattár 2016 adatai alapján. Nyilvános adatforrásokból szerkesztette Bihari Zsuzsanna, Koós Bálint és Kovács Katalin.

* A táblázat csak a vidék adatait tartalmazza, ám az itt szereplő települések az érvényben lévő vidékdefiniációktól némileg eltérő módon lettek meghatározva. A városok esetében ugyanis ebben a táblázatban a határt nem a tízezer fő, hanem a húszezer fő jelenti

** A Közép-Magyarország régió jelen besorolás szerinti vidéki területei.

F8b táblázat: A vidéki térségek legfontosabb iskolázottsági adatai a régiók és a járáskategóriák szerint, 2011

Régiók / járáskategóriák	Felsőfokú végzettségűek a 25 évnél idősebbek %-ában	Érettségizettek a 18 évnél idősebbek %-ában	Közép fokú végzettségűek érettségi nélkül, szakmai oklevéllel a 18 évnél idősebbek %-ában
Év	2011	2011	2011
Pest megye agglomeráción kívüli területe*	9,68	41,62	29,48
Nem kedvezményezett	9,97	43,86	29,53
Kedvezményezett	9,26	38,49	29,40
Közép-Dunántúl	11,39	38,02	31,30
Nem kedvezményezett	12,52	40,88	30,80
Kedvezményezett	7,16	28,95	34,53
Fejlesztendő	7,22	26,84	31,15
Komplex programmal fejlesztendő	6,95	26,75	31,17
Nyugat-Dunántúl	10,58	38,14	32,04
Nem kedvezményezett	11,11	39,57	32,15
Kedvezményezett	8,92	33,98	32,14
Fejlesztendő	6,53	29,36	28,63
Komplex programmal fejlesztendő	7,28	29,89	32,14
Dél-Dunántúl	10,03	31,76	30,44
Nem kedvezményezett	11,81	38,00	30,71
Kedvezményezett	9,60	30,78	30,08
Fejlesztendő	8,56	27,05	30,87
Komplex programmal fejlesztendő	7,64	24,35	30,09
Észak-Magyarország	9,55	32,87	28,38
Nem kedvezményezett	11,38	38,74	28,95
Kedvezményezett	10,31	33,93	28,59
Fejlesztendő	8,88	32,97	28,83
Komplex programmal fejlesztendő	7,50	27,35	27,56
Dél-Alföld	13,76	32,72	29,41
Nem kedvezményezett	15,23	41,62	27,69
Kedvezményezett	9,22	30,08	30,51
Fejlesztendő	7,43	29,48	30,58
Komplex programmal fejlesztendő	7,56	27,81	28,60
Észak-Alföld	8,65	31,04	28,94
Nem kedvezményezett	9,02	35,25	31,11
Kedvezményezett	9,10	33,48	30,08
Fejlesztendő	8,15	29,08	29,32
Komplex programmal fejlesztendő	8,49	29,48	27,50
Magyarország összesen	10,01	34,03	29,88

Saját szerkesztés a saját fejlesztésű Települési adattár 2016 adatai alapján. Nyilvános adatforrásokból szerkesztette Bihari Zsuzsanna, Koós Bálint és Kovács Katalin.

* A Közép-Magyarország régió jelen besorolás szerinti vidéki területei.

F8c táblázat: A vidéki térségek legfontosabb foglalkoztatási adatai 1990 és 2011 között régiók és a járások fejlettségi kategóriái szerint

Régiók / járáskategóriák	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodásban foglalkoztatottak a foglalkoztatottak %-ában		Munkahelyek száma (%)					100 bejáróra jutó eljáró (%)	Nyilvántartott álláske- resők a 18–59 évesek %-ában	180 napon túl nyilván- tartott álláskeresők a nyilvántartott állás- keresők %-ában	Nyilvántartott állás- keresők (%)	180 napon túl nyilván- tartott álláskeresők (%)	
	2001	2011	2001/1990	2011/2001	2011/1990	2011							
Évek													
Pest megye agglomeráción kívüli területe*	7,66	5,96	75,05	123,73	92,86	352	8,26	49,12	80,85	77,60			
Nem kedvezményezett	7,19	5,63	74,75	130,18	97,31	314	7,90	48,72	81,69	79,64			
Kedvezményezett	8,35	6,51	75,54	113,31	85,59	429	8,81	49,68	79,70	74,87			
Közép-Dunántúl	7,60	5,74	75,84	106,92	81,09	213	8,53	44,80	73,62	68,24			
Nem kedvezményezett	6,24	4,66	77,54	108,19	83,89	201	7,64	43,66	73,51	67,10			
Kedvezményezett	12,16	9,35	69,18	106,07	73,39	280	10,16	44,25	72,05	68,35			
Fejlesztendő	22,93	13,71	80,42	79,47	63,91	454	14,00	45,62	68,80	70,25			
Komplex programmal fejlesztendő	11,57	10,69	66,13	101,00	66,80	258	14,72	52,64	77,81	73,70			
Nyugat-Dunántúl	8,91	7,20	84,65	103,05	87,23	205	6,60	41,81	75,51	78,11			
Nem kedvezményezett	9,01	7,06	87,73	102,83	90,21	213	5,88	40,66	76,51	78,84			
Kedvezményezett	7,77	6,83	79,36	98,53	78,19	157	8,54	46,24	78,25	77,16			
Fejlesztendő	9,79	9,99	79,10	95,00	75,15	218	15,00	45,76	61,94	71,03			
Komplex programmal fejlesztendő	11,75	11,14	37,51	193,75	72,68	221	10,29	37,29	67,39	82,96			
Dél-Dunántúl	11,88	9,21	68,78	103,98	71,52	167	14,18	48,18	74,17	73,59			
Nem kedvezményezett	9,54	7,21	69,77	107,29	74,85	199	10,60	43,06	77,89	80,41			
Kedvezményezett	13,35	10,60	72,11	102,05	73,59	158	14,87	51,65	77,38	76,10			
Fejlesztendő	12,12	9,71	64,76	103,91	67,29	128	16,66	47,98	66,52	63,94			
Komplex programmal fejlesztendő	14,85	11,33	62,41	100,07	62,46	148	20,32	48,95	69,00	68,06			
												folymatodik	

folytatódik

Régiók / járáskategóriák	Mezőgazdaság és erdőgazdálkodásban foglalkoztatottak a foglalkoztatottak %-ában		Munkahelyek száma (%)				100 bejáróra jutó eljáró (%)	Nyilvántartott álláske- resők a 18–59 évesek %-ában	180 napon túl nyilvántar- tott álláskezesők a nyilvántartott állás- keresők %-ában	Nyilvántartott állás- keresők (%)	180 napon túl nyilvántar- tott álláskezesők
	2001	2011	2001/1990	2011/2001	2011/1990	2011/1990					
Észak-Magyarország	5,93	5,12	64,50	114,38	73,78	184	17,28	48,05	67,28	2013/2011	70,60
Nem kedvezményezett	5,25	4,09	67,32	123,90	83,41	178	12,74	47,18	73,10		76,53
Kedvezményezett	4,58	4,31	64,09	109,38	70,10	177	15,69	47,51	68,88		71,46
Fejlesztendő	7,14	5,96	69,08	109,39	75,57	182	16,31	48,48	63,15		67,18
Komplex programmal fejlesztendő	7,76	6,74	61,36	113,58	69,70	203	22,81	48,72	64,38		68,08
Dél-Alföld	17,30	13,56	72,75	108,77	79,13	161	11,91	48,69	71,42		69,82
Nem kedvezményezett	9,73	7,54	86,27	114,25	98,56	123	9,48	47,80	69,97		72,47
Kedvezményezett	19,68	15,11	69,63	106,53	74,17	172	11,53	49,90	73,04		67,70
Fejlesztendő	20,38	17,17	72,98	100,50	73,35	260	13,24	48,05	81,80		82,83
Komplex programmal fejlesztendő	25,08	20,58	58,40	108,11	63,13	199	17,37	47,43	64,90		65,42
Észak-Alföld	10,85	9,00	63,52	121,31	77,05	180	18,23	48,29	76,03		82,53
Nem kedvezményezett	8,60	6,61	66,53	113,81	75,72	359	14,93	49,97	72,33		73,41
Kedvezményezett	12,21	9,73	66,20	123,23	81,58	164	16,31	50,58	69,46		68,25
Fejlesztendő	11,22	9,27	64,26	116,02	74,56	231	18,52	47,14	71,81		76,30
Komplex programmal fejlesztendő	10,37	9,08	60,99	123,97	75,61	141	20,12	47,30	81,69		94,42
Magyarország összesen	10,38	8,26	70,73	110,70	78,29	193	13,11	47,58	72,96		74,80

Saját szerkesztés a a saját fejlesztésű Települési adattár 2016 adatai alapján. Nyilvános adatforrásokból szerkesztette Bihari Zsuzsanna, Koós Bálint és Kovács Katalin.

* A Közép-Magyarország régió jelen besorolás szerinti vidéki területei.

F8d táblázat: A vidéki térségek legfontosabb jövedelmi adatai
régiók és a járások fejlettségi kategóriái szerint, 1992 és 2013

Régiók / járáskategóriák	Egy adózóra jutó belföldi jövedelem, (forint)		A területi egységekben adózók havi jövedelme az átlagos %-ában (%)	
Évek	1992	2013	1992	2013
Pest megye agglomeráción kívüli területe*	17 051	144 143	102,81	108,23
Nem kedvezményezett	17 030	145 718	102,68	109,41
Kedvezményezett	17 080	141 680	102,99	106,38
Közép-Dunántúl	18 042	153 833	108,79	115,50
Nem kedvezményezett	18 705	158 852	112,78	119,27
Kedvezményezett	15 373	137 137	92,69	102,97
Fejlesztendő	15 886	125 474	95,78	94,21
Komplex programmal fejlesztendő	16 054	131 006	96,80	98,36
Nyugat-Dunántúl	16 552	144 058	99,80	108,16
Nem kedvezményezett	16 580	146 139	99,97	109,73
Kedvezményezett	16 368	137 715	98,69	103,40
Fejlesztendő	17 967	126 253	108,33	94,80
Komplex programmal fejlesztendő	15 142	129 281	91,30	97,07
Dél-Dunántúl	16 889	130 078	101,83	97,67
Nem kedvezményezett	18 247	147 204	110,02	110,53
Kedvezményezett	16 663	123 744	100,47	92,91
Fejlesztendő	15 303	116 837	92,27	87,73
Komplex programmal fejlesztendő	15 603	110 602	94,08	83,04
Észak-Magyarország	17 028	131 159	102,67	98,48
Nem kedvezményezett	18 804	150 076	113,38	112,68
Kedvezményezett	16 890	133 254	101,84	100,05
Fejlesztendő	16 365	125 906	98,68	94,54
Komplex programmal fejlesztendő	15 888	114 192	95,80	85,74
Dél-Alföld	15 922	126 136	96,01	94,71
Nem kedvezményezett	18 637	147 725	112,37	110,92
Kedvezményezett	14 843	118 522	89,50	88,99
Fejlesztendő	15 048	124 298	90,73	93,33
Komplex programmal fejlesztendő	14 974	106 020	90,29	79,60
Észak-Alföld	15 391	117 349	92,80	88,11
Nem kedvezményezett	15 410	125 847	92,92	94,49
Kedvezményezett	15 933	123 234	96,07	92,53
Fejlesztendő	15 338	116 276	92,48	87,30
Komplex programmal fejlesztendő	15 044	111 668	90,71	83,84
Magyarország összesen	16 585	133 184	100,00	100,00

Saját szerkesztés a a saját fejlesztésű Települési adattár 2016 adatai alapján. Nyilvános adatforrásokból szerkesztette Bihari Zsuzsanna, Koós Bálint és Kovács Katalin.

* A Közép-Magyarország régió jelen besorolás szerinti vidéki területei.

F9. táblázat: A mezőgazdasági munkaerőinput egészének és elemeinek változása az Európai Unióban, 2006–2015

Országok / országcsoporthok	Összes munkaerőinput (1000 ÉME)					Változás (%)	A nem fizetett munkaerőinput változása (%)	A fizetett munkaerőinput aránya (%)					A fizetett munkaerőinput változása (%)	A fizetett munkaerőinput arányváltozása (%)
	2006	2008	2010	2013	2015			2015/2006	2006	2010	2013	2015		
Ausztria	139	132	127	124	121	86,7	79,03	9,39	11,20	13,42	15,61	108,73	166,3	
Belgium	68	65	62	58	57	83,5	71,02	15,00	16,48	18,86	19,53	118,55	130,2	
Dánia	61	58	54	53	54	88,8	76,44	37,44	45,57	48,74	49,97	107,67	133,5	
Finország	93	89	82	76	79	84,6	108,26	17,83	19,49	20,69	24,87	94,68	139,5	
Franciaország	886	848	809	780	766	86,4	80,17	31,52	33,06	35,19	36,87	52,21	117,0	
Németország (egyesítés előtti területek)	568	543	522	503	498	87,7	62,75	35,97	41,00	42,80	44,18	108,04	122,8	
Görögország	591	499	441	467	442	74,9	79,68	18,78	17,18	14,06	13,09	101,10	69,7	
Írország	153	148	166	164	164	107,0	95,25	9,09	7,67	8,06	8,04	78,26	88,5	
Olaszország	1 257	1 182	1 161	1 096	1 122	89,3	79,32	35,16	35,75	30,04	30,82	162,90	87,7	
Luxemburg	4	4	4	4	4	93,0	86,77	16,06	20,64	26,40	28,13	96,17	175,2	
Hollandia	160	154	150	147	145	90,6	80,73	40,73	41,62	42,53	43,24	144,18	106,2	
Portugália	360	343	309	281	263	73,1	68,32	21,81	23,41	24,95	26,88	90,06	123,3	
Spanyolország	1 013	1 012	964	842	803	79,2	77,39	36,39	41,63	44,15	49,62	118,07	136,4	
Svédország	75	67	65	62	60	80,4	71,90	30,83	32,99	36,15	38,17	99,57	123,8	
Egyesült királyság	296	287	291	294	296	100,1	99,32	34,04	34,04	34,30	34,53	101,53	101,5	
Régi tagországok	5 723	5 432	5 209	4 949	4 873	85,1	81,01	30,57	32,79	32,23	33,94	94,51	111,0	
Bulgária	564	465	407	321	276	49,1	41,44	14,82	17,15	23,54	28,04	92,81	189,2	
Csehország	133	121	109	105	105	78,7	102,21	79,56	75,92	73,45	73,47	72,71	92,3	
Észtország	37	31	25	22	21	55,8	38,74	37,97	47,40	54,02	56,91	83,58	149,9	
Lettország	123	99	86	83	76	62,1	55,58	15,64	18,93	23,33	24,48	97,19	156,5	
													folytatódik	

folytatódik

Országok / országscsoportok	Összes munkaerőinput ('000 ÉME)					Változás (%)	A nem fizetett munkaerőinput változása (%)	A fizetett munkaerőinput aránya (%)				A fizetett munkaerőinput változása (%)	A fizetett munkaerőinput arányváltozása (%)
	2006	2008	2010	2013	2015			2006	2010	2013	2015		
Litvánia	166	151	143	145	151	91,0	88,48	24,67	27,13	24,45	26,72	98,51	108,3
Magyarország	504	430	444	444	464	92,0	86,00	22,50	24,58	27,19	27,58	112,80	122,6
Lengyelország	2 292	2 299	1 915	1 937	1 937	84,5	83,68	5,67	5,79	6,61	6,61	98,54	116,6
Románia	2 527	2 152	1 639	1 564	1 307	51,7	48,67	10,41	12,81	11,38	15,68	77,95	150,7
Szlovákia	91	90	56	54	54	59,6	44,62	57,28	71,84	72,14	68,01	70,75	118,7
Szlovénia	89	83	77	83	81	91,8	93,63	8,60	10,82	6,60	6,78	72,35	78,8
Új, volt diktatórikus országok	6 526	5 922	4 901	4 759	4 473	68,5	65,74	12,72	14,25	14,52	16,30	87,81	128,1
Ciprus	27	26	25	25	25	89,7	88,53	27,84	29,13	28,97	28,82	92,89	103,5
Málta	4	4	5	5	5	124,1	123,51	8,87	10,20	10,00	9,33	130,56	105,2
Új, mediterrán tagországok	31	30	30	30	30	94,2	94,06	25,38	26,07	25,81	25,49	94,60	100,4
Norvégia	63	59	51	48	46	72,5	78,39	19,59	13,04	13,10	13,07	48,39	66,7
Összes vizsgált tagország	12 344	11 444	10 191	9 786	9 421	76,3	72,10	21,07	23,75	23,50	25,43	92,15	120,7

Saját szerkesztés az Eurostat [aact_alli01]
Agricultural Labour Input Statistics: absolute figures (1 000 annual work units) [aact_alli01] adatai alapján.

A SZERZŐKRŐL

CSURGÓ BERNADETT, szociológus PhD, a MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: város-vidék kapcsolatok, vidéki közösségek, vidéki nők, fejlesztéspolitiká, kulturális örökség, 20. századi társadalomtörténet.

Csurgo.Bernadett@tk.mta.hu

HAMAR ANNA, szociológus PhD, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: agrár- és vidékszociológia. hamara@rkk.hu

JUHÁSZ PÁL, gazdaságszociológus, a Budapesti Corvinus Egyetem nyugalmazott tudományos munkatársa. Kutatási területe: a piacgazdaság intézményei valamint az agrárviszonyok változásai. pal.juhasz@uni-corvinus.hu

KELLER JUDIT, szociológus PhD, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: társadalmi-gazdasági fejlődés szociológiája, helyi fejlesztések politikai gazdaságtana, koragyermekkori közszolgáltatások, család- és foglalkoztatáspolitiká, helyi közösségfejlesztés. keller@rkk.hu

KIRÁLY GÁBOR, szociológus, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos segédmunkatársa és a Budapesti Corvinus Egyetem doktorandusz hallgatója. Kutatási területei: agrár- és vidékszociológia, környezetszociológia, klímaváltozás adaptáció. kiralyg@rkk.hu

KISS MÁRTA, szociológus PhD, az MTA TK Gyerekesély-kutató Csoportjának tudományos segédmunkatársa és a Budapesti Corvinus Egyetem oktatója. Kutatási területei: együttműködési és koordinációs minták a gazdaságban, társadalmi integráció, társadalmi innováció és fenntarthatóság. Kiss.Marta@tk.mta.hu

KOÓS BALINT, közgazdász PhD, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: a mezőgazdaság területi folyamatai, társadalmi és területi egyenlőtlenségek, depriváció. koosb@rkk.hu

KOVÁCH IMRE, szociológus, tudományos tanácsadó, MTA TK Szociológiai Intézet, egyetemi tanár a Debreceni Egyetemen. Kutatási területei: vidékszociológia, elitök, társadalmi integráció és egyenlőtlenség, projektszociológia. Kovach.Imre@tk.mta.hu

- KOVÁCS KATALIN**, szociológus PhD, CSc, a MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: vidéki térségek és települések társadalmi és gazdasági folyamatai, vidék- és területfejlesztés. kovacsk@rkk.hu
- KOVAI CECÍLIA**, kultúratudományok PhD, a MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: etnikai viszonyok, szegénység, cigány-magyar különbségtevés működése vidéki terekben. kovai@rkk.hu
- NÉMETH KRISZTINA**, szociológus PhD, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területei: a vidéki szegénység, a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek történeti vetülete, egyéni és kollektív emlékezetek. nemeth@rkk.hu
- RÁCZ KATALIN**, szociológus, az Agrárgazdasági Kutatóintézet osztályvezető helyettese. Kutatási területei: vidéki társadalom, megélhetési stratégiák vidéki térségekben, mezőgazdasági üzemszerkezet. racz.katalin@aki.gov.hu
- SCHWARCZ GYÖNGYI**, néprajzkutató PhD, a Nemzetstratégiai Kutatóintézet munkatársa. Kutatási területei: etnicitás és gazdaság, szegénység, kirekesztés, az állam antropológiája. schwarczgy@yahoo.com
- VÁRADI MONIKA MÁRIA**, szociológus PhD, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: a szegénység, térbeli és társadalmi kirekesztés és marginalizáció, migráció. varadim@rkk.hu